

8/2135

N. 2

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HETVENHATODIK KÖTET.

(202. 203. 204. SZÁM.)

M. KIR. ÁLLAMI A BUDAPESTI
M. TERÉZIA LEÁNYGIMNÁZIUM
KÖNYVTÁRA

M. k. állami
BUDAPEST
FRANKLIN-TARSULAT
MAGYAR IRÓD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA.
1893.

M. KIR. ÁLLAMI
FELSŐBB LEÁNYISKOLA

P 11901/959

BUDAPESTI SZEMLE

MAGYAR TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

NYOMTATVA

1895

TSZÖR MEGTALÁLÁSOK

~~EGYETEM
BUDAPEST
KÖNYVTÁR~~

~~BIBLIOTHECA SCIENT.
UNIVERSITATIS CAE
DUPLEX~~

BUDAPEST

ТАЛУСЯТ-НИЖКА

МОНАХОВСКИ ИЛИ ТИШКИ КОРИ КАТОЛИ

1895

1895. 61. sz.

M. KIR. ALLEGIÁTUM
TANÁRTARTALOM.

CCII. SZÁM.

	Lap
A ZSIDÓK ÉS AZ ANTISEMITA ÁRAMLAT. Leroy-Beaulieu után, francziából. (I.) — S. J.	1
BERZSENYI IRÓI CZÉLJAI. — Váczy Jánostól	38
A MAGYAR IRODALOM FŐ IRÁNYAI. (I.) — Riedl Frigyesztől ...	69
ELŐÍTÉLET ÉS FÖLVILÁGOSULTSÁG. Beszély. Caballero T. után, spanyolból. (II.) — Patthy Károlytól ...	88
KÖLTEMÉNYEK: <i>Irói recept.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Gyermekkórházban.</i> Tennyson Alfréd után, angolból. — Hegedüs Istvántól ...	126
VALUTARENDEZÉS ÉS ARANYAGIÓ. — Tisza Istvántól ...	132
A BOSNYÁK-HERCZEGOVINAI ORSZÁGOS MÚZEUM. — Téglás Gábortól ...	139
ÉRTESITŐ: Herman Ottó: <i>Az északi maldárhegyek tájáról.</i> — L. B. — Ten Brink B.: <i>Shakspere.</i> — h. g. — Binder Jenő: <i>Nehány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonai.</i> — fg. — Új magyar könyvek ...	145

CCIII. SZÁM.

	Lap
ÚJABB VERSGYŰJTEMÉNYEK. — v. z.	161
A ZSIDÓK ÉS AZ ANTISEMITA ÁRAMLAT. (II.) — Leroy-Beaulieu után, francziából. — S. J.	202
A MAGYAR IRODALOM FŐ IRÁNYAI. (II.) — Riedl Frigyesztől ...	256
A JANI LÁBA. Beszély. — Castelnuovo Henrik után, olaszból — Z—i D—ő.	275
KÖLTEMÉNYEK. <i>Vasúton.</i> — Kozma Andortól. — <i>Valódi nagyság.</i> — Pátkánián Rafael után, örményből. — Simay Gergelytől ...	298
MIKÉPEN JUT NITROGEN A LEVEGŐBŐL A NÖVÉNYBE. — Brassai Sámuelről ...	301
ÉRTESITŐ. Kuun G. comes: <i>Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia.</i> — r. z. — Bourget P.: <i>Asszonyi sziv.</i> Ford. Tóth Béla. — Rasmussen Harald: <i>Studier over Háfiz med sideblik til andre pensiske lyrikere.</i> — Kégl Sándor. — Új magyar könyvek ...	311

SZABADSÁGTÖREKVÉSEK A MOZLIM ÁZSIÁBAN. — Vámbéry Ármintól	321
A ZSIDÓK ÉS AZ ANTISÉMITA ÁRAMLAT. (III.) — Leroy-Beaulieu után, francziából. — S. J.	339
A MAGYAR HELYESIRÁS ALAPJA. — Volf Györgytől	354
A MAGYAR IRODALOM FŐ IRÁNYAI. (III.) — Riedl Frigytől	386
WEKERLE ÉS A SZÖVETKEZETEK. — Bernát Istvántól	400
JUDAEA HELYTARTÓJA. Karácsonyi elbeszélés. — France Anatol után, francziából —a.	415
KÖLTEMÉNYEK. <i>A gondolat.</i> — Szász Károlytól. — <i>Magánydalok</i> Eusebio Blasco után, spanyolból. — Körösi Albintól.	429
MAGYARORSZÁG EGÉSZSÉGÜGYE 1892-BEN. Fenyvessy Józseftől	433
A SZABADELVŰ DEMOCRATIA. — N. E.	444
ÉRTESITŐ: Bodnár Zsigmond: <i>Szellemi haladásunk törvénye.</i> — Concha Győzőtől. — Petelei István: <i>Jetti.</i> — r. — <i>Monumenti antichi.</i> — Zigány Árpádtól. — Vautier: <i>La Hongrie contemporaine.</i> — ls. — Dupriez: <i>Les</i> <i>ministres dans les principaux pays d'Europe et d'Amérique.</i> — n. e. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — Új magyar könyvek	452
A BUDAPESTI SZEMLE (33—76. KÖTET) 1883—1893. TIZENEGY ÉVFOLYAMÁNAK TARTALOMMUTATÓJA.	

A ZSIDÓK ÉS AZ ANTISÉMITA ÁRAMLAT.

Első közlemény.

Néhány közleményben Leroy-Beaulieu föltünést keltett művét*) ismertetjük meg a magyar közönséggel, lehető bő kivonatban. Mind az író, mind tárgya megérdemlik a figyelmet. Az író magasabb szempontból tekinti tárgyát, elfogultság nélkül vizsgál és ítél, a tárgy pedig annyira fontos, a mindennapi életbe vágó, hogy egész korkérdéssé vált, melyet jobbra balra nagy szenvedélyességgel vitatnak. De kezdjünk az ismertetésbe.

I.

A ZSIDÓSÁG ELLEN IRÁNYULÓ VALLÁSI VÁDAK.

Hét-nyolcz millió zsidó van a világon szétszórva, négy-ötszáz millió keresztyén és mohammedán között. Az egész, úgynevezett sémita kérdést megvilágítja e számok összehasonlítása. A mostani democrata világban, a melyben a számot akarják egyedül uralkodóvá tenni, a zsidóság megmutatja, hogy a számon kívül még valami mást is számba kell venni. Pedig jobb volna neki, ha nem mutatná meg. A «semiták» megállják helyöket, noha kevesen vannak. Mintha hallanám a tömeg válaszát: «Több helyet foglalasz el, mint a mekkora megillet!»

---

*) Leroy-Beaulieu: *Le juifs et l'antisemitisme. Israël chez les nations.* Paris. Calmann Lévy. 1893.

Immár egy évszázada múlt, hogy a francia forradalom kimondta a zsidók egyenjogusítását. 1791 szeptember 27-ike az a zsidóságra nézve oly nagy nap. Akár helyes, akár kárhozatos volt, de egymásután követték a francia nemzet példáját a többi népek. Igaz, hogy nem nagyon siettek. Nagyobbára csak hosszú időközökben követték bennünket és többször kezdtek hozzá, mint a hogy olyan munkához szoktak, a melyet kelletlenül végeznek. Angliában csak 1849-ben és 1858-ban mondták ki az egyenjogusítást, Dánországban 1849-ben, Ausztria-Magyarországon 1867-ben, Németországon 1869- és 1871-ben, Olaszországban 1860-ban és 1870-ben, Svájcban 1869-ben és 1874-ben, Bolgárországban és Szerbiában 1878-ban és 1879-ben. Európa egyik szélén Oroszország és Románia, másik végén Spanyolország és Portugália még nem követték a példánkat.

Bármily késlekedők és habozók voltak is e tekintetben a külföldi kormányok, ránk francziákra nézve ez az ügy 1791 óta végleg el volt intézve és velünk együtt az egész földgömbre nézve. Senki sem kételkedett abban, hogy elintézése a forradalom elismert eredményei közé tartozott. Ránk nézve a zsidókérdés már nem létezett. És íme még egy évszázad sem telt le, hangosan kétségbe vonták újra, a mit látszólag már minden művelt állam elfogadott. Egy új nemzedék újra fölvetette a kérdést, mely végleg megoldottnak látszott.

Közhit az, hogy a zsidóság többsége, legalább az európai zsidóságé, a polgári egyenjogúságot és szabadságot élvezi. Pedig ellenkezőleg van, a többség kivételes törvényeknek van alávetve. Oroszország és Románia, a hol az európai zsidóság többsége lakik, nem terjesztik ki rájuk a keresztyének számára adott törvényeket. Sőt az orosz zsidóság maga is valószínűleg van akkora, mint a földgömb többi zsidósága együttvéve. Oroszországban magában három-négy, némelyek szerint öt-hat millió zsidó van. Lengyelországgal szerezte, a mely a közepkorban a zsidóság fő székhelyévé lett. Az oroszokon kívül a Lengyelországon osztozkodó másik két hatalomnak, az osztráknak és a porosznak jutott legtöbb. Ausztria-Magyarországon 1.600,000, Németországon 560,000 zsidó van. Nagy-Britanniában van 100 ezer, Franciaországban 80 ezer (háromnegyede Párisban), Németalföldön ugyanannyi (a fele Amsterdamban), Olaszországban 50 ezer, főleg az éjszaki és középső részeken. Nyugat-Európa többi országainak mindegyikében csak néhány

ezren vannak. A Pyrenæusi-félszigeten, a hol a XV. század előtt talán egy milliónyi volt, most másfélezer van, az is a gibraltári angol lobogó védelme alatt. Nagy számmal vannak még Romániában, 3—400 ezeren, és Törökországban 100 ezeren fölül. A többi Balkán-államok mindegyikében csak néhány ezren vannak; a görögországiak nagyobb részét Korfuban.

A föld többi részeiben, Ázsiában, a hol ősi hazájok volt, Afrikában, a hol már az ó-korban voltak telepeik, Amerikában és Ausztráliában, a hova az európaiakkal együtt vándoroltak ki, aránylag kevesen vannak. Ázsiában alig vannak 300 ezeren, azok is nagyobbára a török területen, a hol évezrednél hosszabb idő után Jeruzsálemban újra, egyéb nemzetiségeknél nagyobb számúak. Amerikában talán fél millió izraelita van, nagyobb részét éjszakon.

Csak az európaiakkal terjedtek el a zsidók az egész földön és az európaiakhoz számíthatók nemcsak azért, mert többségük itt él, hanem azért is, mert az idegen földrészekén élő zsidóság is nagyobbára európai származású és az európai nyelveket vitte magával szét a világba.

Csak megközelítő számokat említettünk. De az bizonyos, hogy annyi zsidó még soha sem volt a földön, mint jelenleg. Majd mindenütt szaporodnak, még pedig nem csak abszolút számban, hanem a keresztyéneknel is nagyobb mértékben; Kelet-Európában az által, hogy többen születnek, mint halnak, nyugaton a bevándorlás által. A nyugot kétszeresen vonzza őket, egyrészt gazdagságával, másrészt szabadságával.

1772-ben, a hivatalos adatok szerint, Lengyelországban és Litvániában 300 ezeren voltak. Egy lengyel író másfél annyira becsülte őket. Jelenleg azon 450 ezer zsidónak utódai tíz annyian, de talán tizenötször annyian vannak, öt-hat milliónyian bizonyára. A legközelebbi múlttól a legközelebbi jövőre következtetve, a zsidóság nincs kiveszőfélben. Közép-európai nagy gyűjtő-medenczéből, a mi már nem fér ott el, nyugotra áramlik.

Kelet fiai, de nyugotról jöttek a keresztes hadjáratok idején, mikor Németországon üldözték őket. A Visztula és Dnyeper fenyveseinek árnyékában azután épen úgy megsokasodtak, mint hajdan az egyiptomi pálmák alatt. Jelenlegi elterjedésüket tekintve, azt hihetnők, hogy Lengyelországban ríngatták Izrael őseinek bölcsőjét. Ez új Izrael földéről, az ősöké-

nél alig kisebb szenvedésektől indítatva, szóródnak szét az unokák Európában és Amerikában. Az üldöztetés szele, a mely őket porfelhőként vitte keletről nyugotra, azután délről éjszakra, most újra fölkerekedett, csakhogy ellenkező irányban fuj. A zsidók évezredek vándorlása most irányt változtat. Keletre elzárja az utat az orosz törvényektől vont korlát. Hát megfordúlnak és visszafelé áramlanak a nyugot-európai régi és az amerikai új országok felé.

A zsidóság számával és jelentőségével együtt növekedik irántok az ellenszenv. Innen ered az antisémita áramlat. Nyugaton és keleten egyaránt több szempontból kell tekintenünk a zsidóság ügyét, vallási szempontból, nemzetiségi szempontból és közgazdaságiból. Egy helyen egyházi, másutt nemzeti-ségi vagy társadalmi gyűlölség irányúl ellenök; a hol ezek ket-teje vagy mindhároma együtt van, ott annál nagyobb a baj. Ez a magyarázata annak, hogy olyan különböző természetű országokban egyszerre jelentkezik Pasteur és Renan századában.

Az új korról új alakot ölt az antisemita áramlat. A jelenkori tudományos, politikai és közgazdasági elméletek szolgáltatják neki a fegyvert, pedig alig hittük volna, hogy még arra is fegyverül fogják használni. A zsidóságnak a nagy forradalomtól létesült egyenjogúsítását épen a forradalomból eredő küzdelmek és indulatok fenyegetik, ha nem is közvetlenül. Vajon mi egyébbel telt el a XIX. század, mint vallási, nemzetiségi és közgazdasági küzdelmekkel? Az antisémita áramlat mindezen szempontból hozzáillik korunk történetéhez. És valamint a válások, népek és osztályok harcza még alig van szünőfélben, úgy az antisémitaság is túléli a XIX. századot, még talán a XX.-at is. Némelyek szerint addig fog tartani, a meddig a zsidóság. Tanulmányozzuk, nem annyira önmagáért, mint a vele kapcsolatos egyéb fontos kérdésekért.

A vallási különbség a zsidóság elleni gyűlöletnek nem főoka. Talán sohasem volt az. Nyilván a középkorban is gyakran földi indulatok vették föl az égi álarczot. Mai napság pedig épen a vallási fanatizmus nem divatos. Még ha vallási okok vezetnek is az antisémítákat, mintegy restelve eltagadják. A népies és a tudós antisémita áramlatnak a fenekén mégis csak ott van a vallási ellenszenvnek valami alja. Mind a keresztyénekből, mind a zsidókból, kivált Közép-Európában és keleten,

hagyományosak bizonyos gondolatok és érzelmek, a melyek előmozdíják a kölcsönös idegenkedést. Még a kétkedők és a közönyösek sem tudnak tőlük szabadulni. A népfajokban még sokáig nem alszik ki az egymás iránti ellenszenv, mikor már jóformán az okát sem tudják.

A középkor azt hitte, hogy joga van a zsidót átkozottnak tartani; a zsidót üldözni keresztyéni cselekedetnek tetszett. Több ízben a pápáknak kellett őket védelmökbe fogadniok és még mai nap is védő árnyékot ad a kereszt a szétszórt zsidóságnak. Elfelejtették, a mit Krisztus maga mondott a kereszten az égi atyának: «Bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek!» Az evangélium sohasem tanította a bosszúállást, hát van-e joga az embernek az Isten helyett bosszút állni? Az antisémitaság hiába hivatkozik a keresztyénségre; nem a keresztyéni, hanem a vele épen ellenkező indulatok sugallják neki a zsidók gyűlöletét. Az antisémíták tudják is azt és mivel az evangélium nem támogatja őket, a talmudot veszik segítségül.

Csak a tudatlanok állíthatják, hogy a zsidóságra nézve vallása és hagyományai nem nagy jelentőségűek. A francia ember, a ki csak a párisi zsidóságot ismeri, könnyen hiheti, hogy a zsidóság, mint vallás megszűnt. Téved. A hívő, ősei vallásához ragaszkodó zsidóság még most is nagy számú, még magában Európában is többségben van. A ki erről meg akar győződni, nézzen be egyszer Magyarország vagy Lengyelország komor zsinagógáiba napnyugtakor, mikor ki vannak világítva, és a kántor, fejét teleszszal borítva, rákezd a szombati énekre. Az izraeliták vallásukat és szertartásaikat még most is hívebben megtartják, mint bármely keresztyén felekezet, habár mind a keresztyénségnél, mind a zsidóságnál azonos okok miatt csökkenőben van a szertartások iránti tisztelet. Kivált ott tűnik ki vallásosságuk, a hol nagy tömegben élnek. Igaz, hogy ha nyugoti országokba telepednek, mintha már az új környezet magában is elég volna arra, hogy őket vallásosságukból teljesen kivetköztesse.

A zsidóság mindazonáltal vallásának bélyegét viseli és jellemét nem érthetjük meg, ha nem tanulmányozzuk vallását, a talmudi zsidóságot, annak hitét, hagyományait és aprólékos szertartásait. A zsidóság és a keresztyénség úgy különböznek egymástól és úgy hasonlítanak egymáshoz, mint a biblia és az

evangélium. Ez inkább az ég felé, amaz inkább a földre tekint. A zsidó vallás a legnagyobb mértékben gyakorlati irányú; abban van ereje és gyöngéje. Erkölcstana, isteni tisztelete, még szertartásai is a földi étellel foglalkoznak. Ez öntudatlan positivismus. Törvényeinek legnagyobb része inkább egészségügyi rendszabály, a mely könnyen leszármaztatható a hygienia szabályaiból. Egy zsidó orvos, a kinek nem volt más hite, mint a tudomány, így szólt: «Metéltessétek körül fiaitokat, annak idején majd hálásak lesznek gondoskodástokért; és ha el akarjátok kerülni a tüdőorvadást és az elősdi betegségeket, csak kóser húst egyetek».

Sokat vitatkoztak már azon, hogy a héberek hittek-e a halálon túli létben. A talmud a lélek halhatatlanságát tényleg a zsidó vallás dogmái közé számítja. A thora az evangéliumhoz képest mégis csak többet foglalkozik a földi léttel, mint a túlvilággal. A próféták ígéreteiben nincs olyan nagy szerepe a mennyországnak, mint az apostolokéban. Hiába mondja a zsidónak a talmud, hogy e világ csak amolyan útszéli szállás; ő mégis csak reálisabbnak, maradandóbbnak tartja azt, mint a keresztyén. A zsidót a vallása nem kötelezi annyira a földi örömek és javak megvetésére. A zsidó vallás az élet számára, az élet küzdelmei számára készült és részint annak köszönhetik a zsidók, hogy nem küzdöttek eredménytelenül.

Vajon ez-e az, a mit a politikus és a philosophus a zsidóságban hibáztat? Korántsem, épen ezt helyesli benne a jelenkori utilitarismus. És mégis ez ellen a zsidó erkölcsi nézet ellen szórunk vádakat. Hogy van az? Istenkáromlásnak tetszik, ha keresztyén ember annak a vallásnak az erkölcstelenségét latolgatja, a mely a tízparancsolatot adta, a tízparancsolatot, melynek rendelkezéseit oly szorosán követték Krisztus és az apostolok.

Azonban meg kell különböztetni a régi zsidóságot az újabb zsidóságtól, a bibliát a talmudtól. Mózes törvénye, nemzeti törvény volt, zsidó törvény, mely Jehovának és az ő népének szövetségére volt alapítva. A keresztyénség azt az egész emberiségre kiterjesztette. A talmud ellenben a thorában nyilvánuló nemzeti elszigeteltséget még inkább fokozta.

A biblia erkölcsi tartalma a tízparancsolat, de még több, mert a tízparancsolat rendelkezései csaknem teljesen negatív természetűek, a biblia erkölcsi fölfogása pedig még sokkal maga-

sabbara emelkedik, kivált a próféták könyveiben. Az evangélium fő erkölcsi elve: «Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat», már az ó-testamentomban benfoglaltatik. És az írástudók és rabinusok is Hillel példájára mindenféleképen tanították a felebaráti szeretetet.*) Sőt e tekintetben a talmud a bibliához képest még haladást jelez. Azonban azt mondják, hogy a zsidó csak hitsorsosát tartja felebarátjának, a keresztyén pedig minden embert. A gaj nem felebarátja a zsidónak, ellene szabad vétenie.

Ez súlyos vád. Az emberi természetes jogokat a zsidó csak a zsidóra nézve tartja érvényesnek. A gajoknak a zsidókkal szemben szerintök nincsenek jogai és a zsidóknak azokkal szemben nincsenek köteleességei. Mit mondanak erre az izraeliták? Azt felelik, nyissátok ki a bibliát, ott megtaláljátok e hazugság czáfolatát. Kívánható-e világosabb czáfolat, mint a következő bibliai vers: «A körötökben időző idegennel úgy bánjatok, mintha földitek volna; szeressétek, mint önmagatokat, mert ti is idegenek voltatok Egyiptom országában». Ezt a rendelést több helyen ismétli a biblia ünnepélyes kifejezésekkel. Az emberi testvériséget az ó-testamentom mindenütt hangoztatja, a világ teremtéséről és a világ végéről szóló részeiben egyaránt. Bátran mondhatjuk, hogy a zsidó vallás fő dogmái közé tartozik. A nemzeti kizárólagosság szelleme, a melynek a biblia némely lapján nyomára bukkanunk, azt nem rontja le. A zsidó politikai törvényeket meg kell különböztetni a zsidó vallási törvényektől. A biblia csak hagyján; de a talmud? Simon ben Johai rabbi nem azt mondja-e: «Öld meg a legjobb gajt is!» És több efféle is előfordul ottan. Csakugyan igaz, válaszolnak a zsidók, a talmudban vannak olyan nyilatkozatok, a melyeket a nemzetiségi fanatismus sugall; de mielőtt ebből bármit is következtetni akartok, előbb tudnotok kell, mi az a talmud voltaképen. Van fogalmatok a misnáról és a gemóréről? Tudjátok-e, mi a különbség a halakha és a haggada között? A tal-

---

*) Egy pogány azt mondta Samainak: «Áttérek a vallásodra, ha megtanítasz rája, míg féllábon tudok előtted állni». Samai visszautasította. Ekkor Hillelhez fordult, az pedig következőképen felelt: «Ne kövess el máson olyasmit, a mit nem szeretnél, ha más követne el rajtad; ez az egész törvény, a többi csak ennek kiegészítése és magyarázata».

mud nem szentírás. A talmud nem egyéb, mint különböző iskolák és korszakok, gyakran ellentétes, nézeteinek gyűjteménye. A misna körül, mely régi rabinusi végzések szemelvénye, gemóre név alatt mindennemű magyarázatoknak, megjegyzéseknek, fejtegetéseknek és vitatkozásoknak kapcsolat nélküli óriási tömege halmozódott föl. A ki a talmudot idézi, az előbb tanulja meg, hogy mily jelentőségű; ti nem tekinthetitek nagyobb becűnek, mint mi zsidók.

Ebben a rabiknak igazuk van. Ha a talmudra hivatkozunk, tudnunk kell, hogy honnan származik és mi a célja. Mindenek előtt el kellene olvasnunk. Csakhogy az nem könnyű dolog. Az eredeti sok helyen homályos, vegyes nyelven van írva, részint héberül (a misna), részint különböző korszakbeli arameus (a gemóre) nyelven. A fordítások pedig hiányosak. Francziára csak a jeruzsálemi talmud van lefordítva. Egyébiránt a misna a talmudokban azonos, csak a gemórenak vannak változatai.

Bennök mindenről van szó, theologiáról, erkölcsanról, politikáról, jogról, orvosi tudományról. Vannak bennök mesék, legendák, ráolvasások. Izráel legyőzött népének vallási és jogi hagyományait, ábrándjait és téves nézeteit irdatlan encyclopædia módjára törekszik összefoglalni, a rabinusi akadémiák tárgyalási följegyzéseinek formájában. Gyakran nyilvánulnak bennök eltérő nézetek; természetes, hogy sok bennök az ellentmondás és gyermekes gondolatok mellett fönséges eszméket is találunk ott, a sok kavics között egy-egy igazgyöngyöt. Tegyük föl, hogy középkori scholastikusaink, kánonjogi íróink, a régi szentek életrajzai és XVI. meg XVII. századbeli casuistáink kritika nélkül, ki nem válogatva egy gyűjteménybe volnának összefoglalva. A theologiai iratok e halmazát, akár elfogadná az egyház, akár nem, jelenkori erkölcsi és jogi fogalmainkkal összeegyeztethetőnek tartanánk-e? A zsidók nem találnának-e ott olyas nézeteket, mint a minöket a talmudból idéznek? Például, hogy a fejedelmek nem kötelesek eretnekeknek adott szavukat beváltani. Ha e néhány százados munkákban ilyen nézetekre bukkanunk, csodálhatjuk-e, hogy a másfél évezredes talmudban a jelenkori erkölcsi nézetekkel ellenkező dolgokat találunk? Ne a misna és a gemóre tévedései és gyerekségei leljenek meg bennünket, hanem inkább némely gondolataiknak finomsága és fönsége, párbeszédek éleselméjűsége, határo-

zataik emberszeretete, jóságos volta. A talmud erkölcsi értékét csak úgy bírálhatjuk meg helyesen, ha a frankok vagy nyugoti gótok törvényeivel, vagy inkább Justinianus pandektáival mérjük össze. Akkor látjuk csak, hogy nem mindenben állnak magasabb fokon a keresztyének.

A talmud nem egy lapján kevés rokonszenvet tanusít a gajok iránt; de kik azok a talmudtól elátkozott gajok? Antiochus görögjei, Titus és Hadrián római emberei és a Szasszanida királyok mágusai. A talmudnak akárhány kárhoztatott mondata nem egyéb, mint harczy riadó a templom elpusztítói és Juda elnyomói ellen. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a talmud a babyloniai fogságban készült, Juda elveszte és a zsidóság üldöztetése között. A hol Simon ben Johai fölkiált: «Öld meg a legjobb gajt! Taposd le a legjobb kígyónak is a fejét!», ott Hadrián római katonáira gondol, a kik az ő szeme láttára követték el kegyetlenségeiket és gyalázták meg a szent várost. Igaz, hogy a keresztyén vértanúk nem így gondolkodtak, de azok keresztyének voltak és szabad hinnünk, hogy a keresztyénség mégis különb. A keresztyén vértanú csak Istenére gondolt, a zsidó nemzetére és vallására egyaránt. A zsidóban nemcsak meggyalázott vallása szólalt meg, hanem elpusztított hazája is; a hívő talán mindig megbocsáthat, a hazafi nem.

Egyébiránt a talmudnak vannak olyan szakaszai, a hol magokat a zsidókat épen olyan kemény szavakkal ostorozzák, mint a gajt. Azokat szó szerinti értelemben venni bizonyára nevetséges volna. Szabad-e azon megbotránkozunk, hogy a középkori zsidó, a kit a fejedelmek szolgaságban tartottak, a köznép pedig kifosztott, a talmudnak a pogány elnyomók ellen szört átkait a keresztyénekre alkalmazta? Ha a zsidóknak a keresztyének iránti magatartását akarjuk bírálni, arról se feledkezzünk meg, hogy a keresztyének hogyan bántak velök.

Mondhatjuk-e, hogy mi mindig úgy bántunk a zsidókkal, mint felebarátainkkal? Ha a zsidó a gajt néha a tisztátalan állathoz hasonlította, a keresztyén talán adósa maradt a «kutya zsidóval»? Franciaországban XVI. Lajos koráig, ha a zsidó a városba ment, ugyanazt a vámot kellett fizetnie, a mit a marháért fizettek. Évszázadokon át keresztyéni testvériségünket az ellenök irányuló üldözések hányféle alakjában nyilvánítottuk! És még azt hittük, hogy Istennek tetsző dolgot cselekszünk.

A zsidó rabikat sokszor vádolták azzal, hogy hitvallásuk ellenére a keresztyénnek tett esküt érvénytelennek hirdetik. Nem vetették-e a katolikusoknak szemére, hogy az eretnekek iránt ugyanúgy viselkednek? Ha, tudtommal, zsidóra nézve keresztyének nem is állították föl ezt az elvet, hány keresztyén van, a ki a zsidónak hazudni nem igen habozik! Még mai napság is Magyarországon, Lengyelországban, Oroszországban és Romániában, ha zsidónak az ügyét tárgyalja a törvényszék, a bíró gyakran kénytelen figyelmeztetni a keresztyén tanúkat, hogy kötelességök igazat mondani, még ha a zsidóra nézve kedvező volna is a vallomásuk. Így volt a tiszta-eszlári pörben is, 1883-ban.

Ne vádoljuk a rabinusokat, a lelkészeket és a pópákat; a keresztyének és a zsidók kölcsönös ellenszenvé elmúlt évszázadok hagyománya. Nincs jogunk a zsidóktól testvériséget követelni, míg példát nem adunk nekik keresztyéni szeretettel.

A kik a talmudban a zsidók gyűlölködésének nyomait keresik, ne feledjék, hogy a talmud a Krisztus előtti I. és a Krisztus utáni IV. vagy V. században készült és hogy a kik összeállították, azt hitték, hogy a vallás által a nemzetiséget, a nemzetiség által pedig a vallást tartják fenn; a kettő elválaszthatatlannak tetszett. Ki hitte volna akkor, hogy az egyik annyira túlélheti a másikat? Azért akarta a talmud egyaránt a nemzetiségi szigorú elkülönülést és a legszélsőségesebb ritualismust. A vallási szertartások szoros kötelekeivel akarták összetartani a fölbomlott zsidó nemzet szétszórt csoportjait.

A zsidóság létét köszönheti azoknak a szertartásoknak és vallási szabályoknak, a melyek némelyike nekünk szinte gyerekesnek tetszik. Azon szertartások azonban nem kötik le a zsidóságot a világ végéig. A zsidóság lerázhatja kötelekeit, a melyek tagjait összetartják egymással, de elkülöníti a népektől, a melyek körében laknak. Le is rázza magáról, ha fejét fölemelheti megszokott környezetéből. Minthogy a zsidóságnak nincs egyháza, pápája és zsinata, a mely meghatározná, hogy mit kell megtartani a régi szokásokból és mit szabad megváltoztatni, a zsidó községek tényleg nagy szabadságot élveznek. A mit a vilnai vagy berdicsevi zsidó még kötelezőnek tart magára nézve, a londoni vagy párisi zsidó abból már sokat nem tart meg. Sőt már Oroszországban és Romániában is szaporodik azoknak a zsidóknak a száma, a kik a hagyományok jár-

mát lerázzák nyakukról. A misna talán már egy-két évszázad mulva a legtöbb zsidóra nézve csak régiség lesz, emlék elmúlt időkből. Többnyire csak a keresztyének elzárkózása tartja még fenn a zsidóság elzárkózását és a talmud uralmát. Azért, hogy tizenöt évszázadon át szinte változatlan volt az izraelita vallás, lánczait lerázzván, mégis a legszabadabb vallássá lehet és fejlődésének mi sem állja útját.

A vallások is, mint a kőből, márványból épült régi templomok, az ellenségtől ostromoltatva, sokszor várakká alakultak át, a melyekért véres küzdelmek folytak. Ne csodálkozzunk hát, hogy imitt-amott vér és sárnyomok látszanak rajtok. Mely vallást ostromoltak annyian, mint a zsidót? És a jelenkor előtt mikor rakhatta volna el fegyvereit a zsidóság? Hiszen még mai nap sincs mindenütt biztonságban.

Érdekes volna a középkori folk-loret áttanúlmányozni abból a szempontból, hogy milyen szerep jutott benne a zsidónak. A zsidó egyénisége mindig foglalkoztatta a nép képzeletét. A köznépnek a zsidó iránti ellenszenvé némi babonás félelemmel kapcsolatos. A talmud, melyet Szent-Lajos elégetett, a tömegre nézve bűbajos könyv; a furcsa héber betűk varázsjeleknek látszanak. Keleten, de nyugaton is a tudatlan nép hiszékenysége még fokozza a zsidógyűlöletet. A középkorban hány zsidót égettek el máglyán azért, mert egy szentelt ostyát későkkel átszűrva, Krisztust újra keresztre feszítették. Pedig ez már alapjában téves mesebeszéd. Egy zsidónak, a ki se Krisztusnak istenségét, se az ostyában való láthatatlan jelenlétét nem hitte, eszébe se juthatott az a szentségtörő gondolat, hogy az ostyát átszűrja és belőle vért ereszsen. Ilyesmi csak keresztyénnek agyában szülemlik. Ilyéle mesebeszéd még most is el van terjedve Európa legnagyobb részében.

Föltűnő, hogy Oroszországban és keleten a zsidóüldözések többnyire husvét táján kezdődnek. A jelenkori és középkori zsidóüldözések ez egyidejűsége talán nem annyira azzal van kapcsolatban, hogy a műveletlen tömeg az istenség bakóinak utódain akart bosszút állni, mint inkább a zsidók husvétjáról terjesztett gyilkolási legendával. Azt az ostoba vádat értem, a mely minden országban már annyi izraelitának életébe került a nélkül, hogy bármikor csak egynek a bűnös voltát is be lehetett volna bizonyítani.

Oroszországban, Romániában, Lengyel-, Cseh- és Magyar-

országon a köznép azt hiszi, hogy a zsidó keresztyénvérrel készíti husvétii laskáját. Sőt még mi is megértük azt a szégyenét Franciaországnak, hogy az 1890-ki községi választások alkalomával ismeretlen egyének falragaszokon hirdették Párisban ezt a vádat. A magyar paraszt és az orosz muzsik nem tudják, hogy a régi keresztyéneket ugyanazon váddal illették a pogányok. A középkorban valahányszor egy fiúnak vagy lánykának a holttestére akadtak valamely folyó partján vagy árokban, a nép szava mindig a sakterkést emlegette, még akkor is, ha nyoma sem volt külső erőszaknak. Oly köztudomású dolog az, hogy néha orgyilkosok a közhitre számítva áldozataikat a gyanunak és a nép boszújának félrevezetése végett a zsidó városrészek sikátoraiba hurczolták.

Az egész középkoron át hitték azt a mesét. A XIX. században is több volt olyan pör, mint az, a melyről 1883-ban Tisza-Eszlár lett világhírű. A tiszai-eszlárihoz hasonló vádat az utóbbi évtizedekben többször hangoztattak Szíriában, Egyiptomban, Romániában és Oroszországban. 1880-ban Kuttaiszban, a kaukázusi tartományban, 1881-ben Alexandriában. Egyiptomban, sőt nemrég, 1890-ben Damascusban, a mely már 1840-ben is egy hasonló esetről híresedett el. (Xanthen, Németországban 1892!) Több szomorú esetet említhetnék Oroszországból, Miklós és II. Sándor czár korából. Egyébiránt Oroszországban két orosz hitfelekezet ellen is ugyanazon vádat intézik, talán épen olyan alaptalanul.

A vád rendesen mendemondából támad. A kutaiszi pörben 1880-ban a tanúk egyike így nyilatkozott: «Ugyan ki másnak, mint a zsidónak van arra szüksége, hogy egy lánykát megöljön?» Egyaránt így gondolkozik a köznép a Kaukázusban és a magyar alföldön. Ebben a hitében meg nem ingathatja az antisemitát bármilyen bíróságnak ítélete; inkább elhiszi, hogy a keresztyén bírót megvesztegették a zsidó pénzzel. Azt semmibe sem veszik, hogy minden országban és minden nyelven megczáfolták már az igaztalan vádat. Kimutatta a vád alaptalan-ságát egy pápa is, még pedig a tudós és éleselméjű pápák egyike. (XIV. Kelemen, még mielőtt a pápai széket elfoglalta.) Sőt már a középkorban IX. Gergely és IV. Incze (1235. és 1247.) bullában kárhoztatták azt a rágalmat, úgy hogy három századdal utóbb a magdeburgi protestáns írók azt állították, hogy IV. Inczét is megvesztegették a zsidók.

Pedig minden vallás közül épen a zsidót legkevésbé lehet a vér használatával vádolni. Hiszen a zsidónak a vallása tiltja, hogy verrel táplálkozzék, vagy olyan étellel, a mely vért tartalmaz; az olyan étel tréfi. E vád eredetét is inkább a középkori nép babonáságában kell keresnünk, a melyben nagy szerepet játszott a vér csodatevő ereje. Ha csakugyan előfordult, hogy a zsidó ember megölt keresztyén gyermeket, az csak magán vérbosszú, vendetta, műve lehetett, a szenvedett üldöztetésekért. Nem csodálkozhatnánk azon, ha őseinknek a zsidók iránti embertelensége, azokat a legbarbárabb bosszúra ösztönözte volna. Azt még nem bizonyították be, hogy zsidó vallási bosszúból megolt keresztyén gyermeket. Az azonban, sajnos, kétségtelen, hogy a keresztyének évszázadokon át elragadtak zsidó gyermekeket családi körükből és ha nem is ölték meg, de megkeresztelték, a mi a szülői szívnek nem csekélyebb fájdalmat okozott. Nem titokban tették, hanem világos nappal, a törvény és hatóságok tudtával; sőt némely országban, például Spanyolországban és Portugáliában, nem is egyenként, hanem ezrével és tízezzel ragadták el a gyermekeket.

A művelt keresztyénség még Magyarországon, Romániában és Oroszországban sem hiszi, hogy a zsidó sakternak a husvétii laskához keresztyén vérré van szüksége. Kevésbé gyermekes vagy kevésbé otromba vádat emelnek ök a zsidóság ellen, azzal vádolják, hogy született ellensége «a keresztyén művelődésnek». Az Izrael elleni vádaknak egyik legnagyobbika ez, már csak homályosságánál fogva is.

Azt mondják, nem a talmudzsidók, hanem a «haladó» zsidók a veszedelmesek, azok törekszenek lerombolni a keresztyén hitet, erkölcsöt és műveltséget. Nemhogy békén élveznek a jelenkor türelmét, arra van csak gondjuk, hogy Európát és a jelenkori társadalmat kivetköztessék keresztyéni mivoltából. Azok a keresztyének, a kik mint Stöcker a zsidóság ellen fordúlnak, azt állítják, hogy csak önvédelemből támadnak a zsidóságra. Szerintök a zsidók a kezdeményezői és apostolai vagy részesei annak a nagy «keresztyén-ellenes mozgalomnak», a mely a jelenkorban a keresztyéni hagyományok és intézmények ellen megindult. E szerint hát az antisémitaság az antiklerikalizmusnak a párja; a Kulturkampf egy új formája, Kulturkampf a keresztyén kultura titkos és nyílt ellenségei ellen.

Ilyen az antisémitaság egyik tényezője. Megismerszik rajta a kor és az ország, a melyben keletkezett. Nem véletlenség, hogy Bismarck Németországában támadt, mikor leghevesebben küzdött az új császárság a katolikus egyházzal. Mialatt a szabadelvű német sajtó, melyet részben zsidók vezettek, az egyházat ostromolta, az ostromlottak az ostromlók gyöngéjét keresve a zsinagóga felé tettek kirohanást, a hol a zsidó Laskertől vezetett csapatok tanyáztak. A következményekből kitűnt, hogy néha veszedelmes a zsidónak vallási küzdelmet kezdeni vagy abba beleelegyedni.

Azoknak, a kik az egyházat idegen testületnek, idegen vezér szolgájának jelentették ki, azt felelték, hogy a zsidók egy hontalan és hazafiatlan idegen fajnak betolakodó tagjai. 1879-ben, mikor a Kulturkampf tetőpontját érte el, egyszer a zsidók kezében levő lapok egyike azt mondta: «Neki Rómának!» Erre a harci riadóra az «ultramontán centrum» lapja, a *Germania* azt kiáltotta vissza: «Neki az új Jeruzsálemnek!» És így folytatta: «Végre megnyílt a német nép szeme és látja, hogy a zsidó szellem és a zsidó pénz uralma elleni küzdelem az igazi Kulturkampf, a valódi «küzdelem a művelődésért». Minden politikai mozgalomban a zsidóké a legradikálisabb, a legforradalmibb szerep, ők viszik végletekig a küzdelmet minden ellen, a mi törvényes, hagyományos és keresztyéni még megmaradt a népek nemzeti létében».*)

Azonban nemcsak a katolikusok hangoztatták ezt a rettenetes vádat, a kik Bismarckkal és naiv szövetségeseivel, a nemzeti-szabadelvű pártiakkal, voltak kénytelenek szembe szállni. A protestans németiség viszhangot adott a katolikus németiség kiáltására. A porosz pietisták, a kik attól tartottak, hogy a római egyház ellen intézett csapások a püspöki süvegeken túl a keresztet és az evangéliumot is érinteni fogják, az új keresztes hadjáratnak talán legbuzgóbb hirdetőivé lettek. A *Kreuzzeitung* még a *Germanián* is túltett. De Németországon kívül is fölkapták a vádat és a muszka Akszakov *Ruszja*, a *Gazette de la croix*, a *Germania* és a *Civiltà Cattolica* világgá kürtölték. Mindnyájok szemében, a szlávokéban, a románokéban, germánokéban, magyarokéban, a zsidó, a gyűlöletes élösi,

---

*) *Germania*, 1879 szept. 10.

halált okozó microba, fertőző bacillus volt, a ki megmérgezte a jelenkori államok és társadalmak életereit.

Mennyire becsüljük ennek a vádnak a valódi súlyát? Kell-e azon hosszan vitatkoznunk, hogy alapos-e vagy alaptalan? Igazolja-e a történelem, és — a mi a tényekben a legnagyobb — a számok és az események kelte? Nem aránytalan túlbecsülése-e ez Izráel népének? Nem túlozzuk-e a zsidóság hatalmát, ha azt hiszszük, hogy századunk szellemének ők a sugalmazói? Voltaire és Diderot bizony elcsodálkoznának, ha megtudnák, hogy ők a zsidóság megbizottjai voltak és a zsidó szellemnek egyengettek az útát. Akadtak «semiták», a kik készpénznek vették a vádat, büszkék rája és azt hiszik, hogy azon a jogcímen becsülést szabad követelniök a többi népektől. Azt hiszik, kimutathatják, hogy a Judengassekban, a zsidó városnegyedekben elszigetelt nyomorúlt apáik voltak a nagy forradalom előkészítői és az emberi szellem fölszabadulásának titkos eszközei. Annak a népnek, melynek páratlan érdeme, hogy vallást adott a világnak, még azt a dicsőséget is követelik, hogy nekik köszönjük a rationalismust; el akarják velünk hitetni, hogy a mit félkézzel épített, a másikkal lerombolta. Elhiteni, hogy a kik annyi évszázadon át hallani sem akartak másról, mint szent könyvükről és az élő Isten rendeleiről, hogy ők tanították meg a világot a kétkedésre, hogy ők voltak a mesterei azoknak, a kik a szent könyvek hatalmát megtörték és tagadták, hogy Isten valaha szólt az emberhez.

Ha itt-ott a középkorban szereztek is a rabik némi érdemeket a zsenge tudományok továbbfejlesztésében, a jelenkor föllendülésében Izrael érdemei számba nem vehetők. Azzal joga van dicsekednie a zsidóságnak, hogy más nemzetek istenei előtt meg nem hajoltak, «sem Krisztus, sem Jupiter, sem Baal előtt». Már pusztá létével is húsz évszázadon át protestált az ó-kori és a keresztyén társadalom ellen, mint a szent könyvnek hagyományos öre és a próféták önkénytelen tanúja. A zsidó volt az igazi protestans, hajhatatlanul ragaszkodott a dogmához és a hagyományokhoz. Tiltakozását azonban, akár nyilvánvaló, akár lappangó, akár felénk, akár merész volt, elhallgattatta a máglyák lángja, a mely tudósait szent könyveikkel együtt megemésztette. De ha meghallották volna is, de ha még oly erős és még oly szabad lett volna is, a zsidó szava

nem támasztotta volna a mi forradalmainkat, mert a zsidóság tiltakozása a hagyományokra támaszkodott, a forradalom pedig, a mely a föld képét megváltoztatta, nem hagyományok nevében támadt.

Ha végig tekintünk azon férfiak során, a kik a legutóbbi három században az egyház és a paloták oszlopait megrendítették, hány zsidót látunk közöttük? Ha végigtekintünk azon tudományok során, a melyek atyáinknak a szellem fölszabadítására való eszközöket szolgáltatatták, hányat látunk közöttök, a melyre rámondhatnak, hogy zsidó tudomány vagy hogy kiváltkép zsidók művelik vagy legalább ők alapították? Talán a történelem? Talán a philosophia? Vagy a jelenkori physika és chemia? Vajon a physiologia-e vagy talán a sociologia?

Az európai társadalmak átalakulása a mi civilizatióink fejlesztő képességeinek önkéntes műve; benső fejlődés az, természetes és szerves fejlődés. A külső tényezők csak gyorsították a fejlődést és azon külső tényezők közül a zsidóság talán nem volt a leghatalmasabb. Mindaz, a mi a jelenkort szülte, a renaissance, a reformatio, a forradalom távol van a zsidótól, a zsidó szellemtől. Az elemzés, a kutatás, a tudomány szelleméből fakadtak azok, abból pedig nem Judea, hanem Görögország adta nekünk az első leczkéket, még ha elismerjük is, hogy valamikor a zsidók és az arabok közvetítették. A mi régi keresztény műveltségünket, ezt a vegyes eredetű összetett műveltséget, egészen másféle savak ették. Nevezetes, hogy a zsidóság tevékenysége, a mely a középkorban még jelentékeny volt, azon mértékben csökkent, a milyen mértékben a világ fejlődése gyorsult. A renaissance és a reformatio hajnali szürkületében még föl-föltünik itt-ott a zsidó vezna alakja, de mire kitört e nagy forradalom, a zsidó már szinte egészen eltűnt a történelem színpalái mögött.

Hol volt a zsidó a XVIII. századbeli Párisban? — XVI. Lajos idejében alig néhány százan voltak déli Elsassban, azok is a külvárosokban húzódtak meg. És mégis jó orruk volt az antisemitáknak, jól szímatoltak; a francia XVIII. században észrevehető olyasvalaminek a szaga, a mit ők «zsidó szellemnek» neveznek. Talán tudtunkon kívül valamely talmud-thora növendékei voltak d'Alambert, Diderot és az encyclopædisták? A hasonlatosság meglepő. Stöckernek és Treitschkenek a zsidóság ellen «a sémita irodalom» miatt emelt vádjait épen úgy

lehetne intézni — vagy mit is beszélek? — épen úgy intézték a monarchikus, a királyság bukása előtti Franciaországnak irodalma, tudománya, philosophiája ellen. Ime a bizonyíték: «A XVIII. századunk, mondá nemrég egyik fiatal kritikuskunk,*) «se keresztyén, se francia nem volt. A keresztyéni eszmének erőszakos kiirtása, a haza eszméjének fokozatos csökkenése, ez a két vonás jellemzi azt a kort, a mely 1700-tól 1790-ig tartott». «Hazafiatlan és hitetlen volt az a kor» stb. Mintha csak egy protestans, katolikus vagy ó-hitű antisémítát hallanánk a zsidó szellem ellen beszélni.

A hasonlatosság nem véletlen. A tagadásnak, az ellenzésnek vagy kétkedésnek szelleme, a melylyel a zsidót vádoljuk, talán igazán egészen áthatja a zsidóságot, talán e szellemet terjeszti a zsidóság, de másnak a sugallatára. Tőlünk, a mi katolikus és protestans nevelésű «ária»-vérbeli apáinktól tanulta. Nem maga gyújtotta, hanem keresztyén kezekből vette a fáklyát, a melylyel a vád szerint bejárja az egész keresztyéniséget.

A mi XVIII. századunkban, a nagy francia forradalomban nincsen része a zsidóságnak. A zsidónak joga van a forradalomért lelkesedni, a melynek fölszabadulását köszönheti; de téved, ha azt hiszi, hogy ő mutatta meg a világnak a szabadság és egyenlőség útját, ha rabijai számára követeli azt a dicsőséget, hogy az ő tanítványaik voltak a philosophok és hogy ők sugalmazták az emberi jogokat. Összetévesztik az új-kori és az ó-kori zsidóságot, a zsinagógát és Salamon templomát, a rabikat és prófétákat, a gheztót és Sion hegyét.

Az igaz, hogy a zsidóságnak vagy inkább a héberségnek vannak érdemei azon eszmék fölvirágoztatása körül, a mely eszmék utóbb a zsidóságot évezredek szolgaságából kiszabadították. Valamint Görögország és Róma, a kopár Judæa is hintett el magvakat a világba, sőt talán többet, mint amazok együtt, olyan magvakat, a melyekből a jelenkori társadalom virágja fakadt. Ha ezt felejtteni kezdjük, a zsidóságnak joga van bennünket rája emlékeztetni. A mi társadalmunk alapzatában vannak palæstinai kövek is. A nagy forradalom nem egy tekintetben nem volt egyéb, mint az Izráeltól világra hozott eszménynek megtestesülése.

*) Faguet Em. : *Div-huitième siècle*, előszó. 1890.

Azonban a mi része van a zsidóságnak az új társadalom megalakulásában, az nem a múlt századbeli vagy a középkori hanyatló zsidóság érdeme, hanem a régi héber könyveké, a melyeket örökségül kaptak a keresztyén népek. Ha maga a reformáció és általa az angol és amerikai szabadság a zsidóságtól származik, az nem a zsidónak, hanem a bibliának az érdeme, nem a tizenkét törzs élő maradványai, hanem azé az öreg könyvé, a melyet estenként főnhangon olvasnak föl a családi körben. Nem a zsidóságnak köszönhetjük a keresztyén gondolkodásának fölszabadítását, hanem ellenkezőleg mi szabadítottuk föl a zsidóságot, mi oldottuk föl vallási formalismusának azon kúszált kötelekeit, a melyek szabad mozgását megakadályozták.

Keleten és nyugaton egyaránt kívülről hatoltak be az új eszmék, kívülről jutott be «a világosság» a ghetto homályos sikátoraiba. A ki nem ismeri a jelenkori zsidóság nagy tömegeit, a hol ezrével néptörzsszé tömörülve zsidó módra élnek, az nem ismeri az igazi zsidót. Csak Csehországban, Galicziában, Litvániában, Kis-Oroszországban és Moldvában maradt zsidó a zsidó. No nézzetek ezeket a közép- és kelet-európai igazi zsidókat. Hiszitek, hogy ezek a lengyel, orosz vagy román zsidók újítók lehetnek? Nezzetek csak meg jól. Ezek vagy ilyenek zökenthetik a világot új kerékvágásba? Ezekről felthetik a keresztyén műveltséget? Ezekről a szerencsétlenektől?

A zsidó, a kiről azt állítják, hogy a hagyományok természetes ellensége, egyébre sem gondol, mint a hagyományok megőrzésére. A hol a zsidó igazán zsidó maradt, ott a kormány és a keresztyén társadalom ne tartson tőle. A hol a társadalom «elzsidósodásáról» panaszkodnak, épen azokban az országokban legkevésbé zsidók a zsidók. A zsidó már ki van vetköztetve zsidó mivoltából ott, a hol a vallásra vagy a politikára oldó hatása lehet. És épen a keresztyénekké váló érintkezés következtében tért el hitétől és hagyományaitól. A jelenkori művelt izraelita, a kiről azt állítják, hogy a keresztyén műveltségre romboló hatása van, épen a mi műveltségünknek szüleménye. Az a vírus, az a méreganyag, a mely a zsidóságból áramlik társadalmunkba, nem a zsidóságban keletkezett; a ragályt csak az által terjeszti, hogy maga is fertőzve van.

Mikor 1881-ben a dél-oroszországi zsidózavargások ide-

jén egy zsidó küldöttség III. Sándor czár volt nevelőjének és utóbb fő vallási tanácsosának, Pobedonoszcevnek pártfogását kérte, a hatalmas ember sajnálatát nyilvánította azon, hogy a tanult zsidók tudományukat «a társadalom alapjának megrendítésére és kárhozatos tanok terjesztésére» használják. Pedig rossz helyre intézte akkor szemrehányásait. A kétszeres és háromszoros censura által támogatott császári határvámhivatalok nem bírták megakadályozni a nyugoti tagadás szellemének becsempészését; ezeket a tiltott árukat bizony nem a zsidó csempészek vitték be a szent Oroszországba. Ha szabad lett volna a hatalmas Pobedonoszcevnek válaszolni, méltán mondhatták volna a hosszúszakállú öreg zsidók, hogy épen ellenkezőleg a császári gymnasiumok és a keresztyénekkal való érintkezések alakították át fiaik és lányaik szellemét.

Itt is, mint az új-korban és a közép-korban mindenütt, a zsidó legföllebb közvetítő szerepet visz. A szellemi termékek, a melyeket nekünk kínál és elad, rendesen nem az ő saját gyártmányai. Sokszor hajtogatják, hogy a zsidó nem termel, csak közvetít. Itt talán leginkább van helyén azt mondanunk. De úgy hiszem, még ebben is túlozzák a zsidóság hatását. Csak a zsidóság régi kereskedői szelleme nyilvánul ebben is; nem kínál más szellemi termékeket, mint olyanokat, a melyekből nagy a kereslet.

A zsidó és a keresztyén szellemről, a bibliáról és az evangéliumról úgy beszélnek gyakran, mintha közös sajátságai nem is volnának. Pedig több közöttük a hasonlatosság, mint a különbség.

Ne mondjuk, hogy a keresztyén társadalmak «elzsidósodnak». A mit a jelenkori társadalom «elzsidósodásának» neveznek, azt keresztyének és zsidók egyaránt inkább elpogányosodásnak nevezhetnék. Az «áriák és a sémiták», a keresztyén mivoltukból kiforgatott keresztyének és a zsidóságukból kivetközött zsidók öntudatlanul bizonyos pogány lelki állapotba jutnak. Ime itt az igazság: Sém és Jáfet egy széltől hajtva egy lejtőn csúsznak lefelé szépen egymás mellett. A nehézkes nyugoti népek, melyeket az evangélium nagy ügygyel-bajjal kiragadott az anyag és az erő tiszteletéből, maholnap visszahanyatlanak a régi naturalismusba; azt pedig ezuttal nem borítja a mythus aranyos költői fátyola. Maga Izráel is, melynek az élő Isten tudatát kellene őriznie, mint vén korában

Salamon, elfelejti az örökkévalóval kötött szövetségét és mint hajdan, mikor a próféták olyan nehezen tudták elvonni a bálványok oltáraitól, újra idegen bálványoknak áldozik. A természet imádása, az Isten helyére emelt ember imádása, ez a mi nyugati műveltségünk új vallása. Ez a hamis vallás pedig, a mely az isteninek helyére az emberit állítja, talán még inkább ellenkezik a bibliával, mint az evangéliummal, inkább a Sinai hegygyel, mint a Kálváriával. Akár egyenként, akár együttesen dicsőítjük a teremtményeket, azzal a zsidóságot tagadjuk meg. «Én vagyok az örökkévaló, a te Istened — mondta Jehova — ne legyenek előttem más isteneid».

II.

A NEMZETISÉGI VÁD. — A ZSIDÓ FAJ ÉS NÉPTÖRZSI SZELLEME.

Talán elismerik az antisemiták, hogy a zsidó nem egyedüli, sőt talán nem is főtenyezője annak, hogy a jelenkori társadalom kivetkőzik keresztyéni mivoltából. Azt hiszik azonban, hogy a társadalom elzsidósodását és az európai népek romlását nem annyira a zsidó vallás, mint inkább a zsidó faj okozza; nem annyira a zsidó, mint a sémita. — A vallási vád mögött tehát egy másik, a nemzeti vád támad, a mely talán még súlyosabb, mert általánosabb, mert többeket érint. Az antisemiták szerint a zsidóság nemcsak keresztyén társadalmunknak hagyományos alapját és vallását támadja meg, hanem nemzetiségünket is. Azt pedig a jelenkori népek a legnagyobb bűnnek tartják; mindent megbocsátanak, csak azt nem, ha valaki a nemzetiség ellen vét.

A zsidó mögött fölfedezték a sémitát; jaj Ábrahám ivadékanak! Azt mondják, a zsidó idegen faj, semmi közünk hozzá. A faji ellenszenv támadt föl ellenök. A XIX. századot a történelem a nemzetiség századának fogja nevezni. Mert ebben a században semmi sem volt oly hatalmas, mint a nemzeti érzés, a mely hirtelen váltotta föl a XVIII. század cosmopolitizmusát. Ez a hatalom, ez az erő csodákat művelt, a melyeknek a történelemben alig van mása; általa föltámadtak a halottak és elindultak a bénák. Jaj annak, a ki ellen ez a rettenetes erő

fordul; tapasztalták a zsidók több országban. A diadalok vagy szenvedések által fölkellett nemzeti indulat, mikor tetőpontját érte el, azok ellen fordult, a kik más származásúak voltak, más hazából jöttek, néhol csak a legújabb időben. Így fordult Németországon is a germán nemzeti érzület a «sémiták» ellen.

Ne csodálkozzunk azon, hogy az anisémitaság a Hohenzollernek új császárságában tűnt föl. Hiszen a németországi zsidók már 1815 után is a német győzelmek áldozataivá lettek. A zsidók a francia uralom alatt szabadokká lettek. A vad-németek, miután Napoleont lerázták a nyakukról, dühösek voltak, hogy a zsidók is olyan németek akarnak lenni, mint a többi. És a Rajnától a Visztuláig viszhangzott a birodalom a hep! hep! kiáltástól. Hatvan évvel utóbb pedig Sedannak a zsidókra nézve ugyanolyan következményei voltak, mint Waterloonak. A francziák bukását hirdető tárogatók újra a zsidóhecczekre adtak jelt. Az természetes volt. Mint a század elején a német függetlenségi harc, úgy a század végén a német császárság fölállítása a vad-németség keletkezését vonta maga után.

Az új császárságban az első években a jelszavak közé tartozott, hogy Németország a németeké. Azt hitték, hogy a visszanyert hazának földéről ki kell szagatni minden idegen csemetét. Az új tudományos elméleteket alkalmazták Izráel fiaira és a «sémita» névvel jelezték, hogy nemcsak nem németek, hanem még csak áriák sem, hogy ők az arabok testvérei és a karthágóiak rokonai, tehát nincs számukra hely a Hohenzollern sas gót szárnyai alatt. A germánok között a sémiták a német génuszt fenyegetik és veszedelembe döntik a deutsche Kulturt, a jelenkori műveltség szülőanyját és dajkáját.

És Bismarck herceg Németországának riadója visszhangot keltett köröskörül; a szomszédoknál nem volt kevésbé hatalmas és kevésbé féltékeny a nemzeti érzület. Az egész különbség csak annyi volt, hogy Buda-Pesten a magyar, Moszkvában a szláv nemzeti érzület lépett a németnek helyére.

A nemzeti vád nem olyan új, mint a milyennek látszik. A középkori Spanyolországban nyilván alaposabb ok volt a sémitáktól a nemzetiséget félteni. Mikor a zsidók és a mohamedánok ellen fordultak, öntudatlanul a «sémitákat», az «afrikaiakat» akarták eltávolítani. Még régiebb példák is van-

nak. Már az ó-kori nagy városok zavargásaiban is az antisémia érzelem támad a zsidók ellen. A görög és római köznép Rómában, Antiochiában és Alexandriában bennök az idegent látta, ha talán nem is az idegen fajt, hát bizonyára az idegen szokásokat, az idegen műveltséget, valamint isteneinek ellenségét. Még a classicus írók is. Ebben Treitschke úrnak nagy emberek voltak a megelőzői. Már Juvenalis vagy Tacitus, mikor a szombaton és a körülmetélésen megütköztek, az «elzsidósodástól» feltették az ó-kori társadalmat.*) A zsidó husvét és a pürim ünnep is voltaképen a legrégebb e nemű mozgalmak emlékkünnepi.

Huszonöt évszázada már, hogy Eszter szépsége megmentette Izráel népét és némileg még most is igaz az, a mit Haman a zsidókról mondott királyának. A zsidók — szinte páratlan jelenség az a világtörténetben — már tizenöt évszázad óta hontalanok és mint nemzet, még most sem tűntek el. Törvényök nemcsak vallási, hanem egyszersmind nemzeti is. Sohasem felejtették Jeruzsálemet, a mely lelköknek és reményeiknek hazája maradt. Júda szétszórt népének mindig Sion volt a mystikus fővárosa, annak föltámadásáért könyörögtek Jehovához; és miután azt remélték, hogy még egyszer visszatérhetnek hazájukba, úton levő zarándokoknak tekintették magokat az idegen népek között.

De lehet-e a múlttól mindig a jövőre következtetni? Nem czáfolta-e meg már több országban a zsidóság múltját jelene? Vajon igaz-e az, hogy a míg a zsidóságnak megvan a maga külön vallása, hogy addig külön népet is kell képeznie? A ki a nemzetiséget a származás és a vallás közösségétől el nem tudja választani, annak igaz. Tehát csakugyan csak egy vallásúak és azonos származásúak lehetnek egy nemzet tagjai? Nekünk XIX. századbéli francziáknak ez a kérdés szinte más korból, letűnt világból valónak tetszik. De magunkból más népekre következtetni, igazságtalanság volna. Ha nekünk elavultnak látszik is a kérdés, vele foglalkoznunk kell.

Mi egy nemzet? Alig van valami nehezebben meghatározható. Nekünk francziáknak a nemzetiség azonos a nemzeti tudattal. A nemzet mindenekfölött a történelem terméke; a

---

*) Juvenalis XIV. satira 100 és következő versek. — Tacitus *Historiae* V. 5.

közös érdekek, hagyományok és érzelmek hozzák létre és tartják fenn. A nemzetiségnek rendesen több tényezője van és nem egy országban, például Spanyolországban és Oroszországban, a vallás is a tényezői közé tartozik. Ez egyik oka annak, hogy az orosz és a spanyol, olyan nehezen szánja rá magát arra, hogy a zsidót honfitársának tekintse. Keleten meg épen alig ismerik a nemzetiség fogalmát vagy inkább a vallás fogalmával azonosítják. Keleten az igaz hívőnek nincs más hazája, mint az Iszlám. A Török-birodalom népei között, még a mohamedán valláson levők között is, már itt-ott fölszínre kerül a nemzetiségi érzés, de mikor lesz még abból nemzeti tudat! A hol a keresztyénnek is, a mohamedánnak is nemzetiség és vallás azonos fogalmak, ott a zsidóság beolvadásáról szó sem lehet.

Ott keleten más példái is vannak, hogy föloszlott népeknek maradványait a vallás tartja fenn. Az egyiptomi koptok, a libanoni drúzok és maroniták, az indiai parszik, sőt az örmények és az ázsiai görögök is a hanyatlás különböző fokozatait föltüntető példái annak, hogy a népek és törzsek hogyan élhetik túl politikai bukásukat. A zsidók csak abban különböznek tőlök, hogy őket a történelem zivatarai már régebben elszakították hazájoktól és messzebbre sodorták szét a világba. Azért nekik sokkal bajosabb is volna valaha még újra egy nemzettel tömörülni. A hol a zsidóság még most is külön nemzetiség, ott csak keleti hagyományokat követ.

A vallásnak és nemzetiségnek azonosítása nem volt mindig csupán keletnek sajátja. Tudjuk, nyugaton is volt olyan kor, melyben az angol ember nem lehetett pápista, a franczia meg nem lehetett protestans. Ha akarta volna is, lehetett volna-e akkor a zsidó angol vagy franczia? Még most is úgy van Európa némely országában, — legalább egyben, épen a legnagyobbikban. Ebben Oroszország Ázsiához tartozik, nem hiába jutott szoros kapcsolatba göröggel és tatárral.

Nekünk nyugot-európaiaknak és amerikaiaknak már elavult ez a keleti nézet. De azt hiszem, azon is túl vagyunk már, hogy a nemzetiséget a fajjal téveszszük össze. A kik azt hiszik, hogy a nemzetnek a fajközösség az alapja, azok szerint a zsidóság mint külön faj nem lehet más nemzetnek tagja. Igazán így volna? A német, a ki a nemzetiséget a faji egységre alapítja, nyilván szintolyan túlhaladott állásponton van, mint az

orosz, a ki a vallási egységet tartja az alapnak. Az is elavult nézet, az is keleti észjárás. Még keleten is, a hol a vallási szertartásokból vastag falakat emeltek a népek közé, még a leginkább elzárkózott népcsoportoknál is, például akár a zsidóknál, ha kissé behatóbban vizsgáljuk a múltat, arra az eredményre jutunk, hogy bizony korántsem olyan tisztavérűek, mint első tekintetre hinnők. Hiába csukták be a régi Levante községeiben a nemzetiségi kapukat, a vallásnak mindig volt hozzájuk kulcsa: a kitérités.

Hát Európa és Amerika jelenkori népei közül melyik az, a melynek nemzetisége a faji egységen alapul? Talán az angol, a britteknek szászoknak, dánoknak és francia normannoknak a vegyülete? Talán a francia, a melyben a kimrek, gallusok, iberek, germánok és latinok vegyültek össze? Talán a német, melynek teuton ősei annyira összeelegyedtek a keltákkal és a szlávokkal, hogy Németország némely vidékén csak a kisebbségnek maradt meg a régi germánok kék szeme és szőke haja? Talán az orosz, a skytháknak, szármátoknak, szlávoknak, tatároknak és finn-ugor törzseknek még mai napig sem teljesen összeforrt tömege? Talán az Egyesült-Államok népe, melynek ereiben nemcsak a fehérbőrűek legnagyobb vérgyülete folyik, hanem még a négereké és az indiánusoké is? A mai nemzetek között nincsen tisztavérű. Francziák, oroszok, németek, angolok, olaszok, spanyolok, magyarok, görögök, románok, bolgárok — mindnyájan felvérűek vagyunk.

Erre talán azt felelik, hogy a kelták, germánok, románok, szlávok különben is rokonok, valamennyien az árja népcsaládhoz tartoznak, a zsidók pedig sémiták. Ennek az ellenvetésnek több súlya volna, ha az anthropologusok már rá nem jöttek volna, hogy a mostani árja népek alsóbbrendű népekkel keveredtek, hogy az újabb népek felszíni rétege alatt egy régibb európai fajta nyomai mutatkoznak. De ha ezeket a történelem előtti nyomokat számba sem vesszük, hanem csak a történeti időt tekintjük, akkor is az árja népeken kívül a mostani európai népek ősi elemei között legalább is két olyan elemet látunk, a mely nem árja: a spanyolországi, dél-franciaországi és olaszországi ibereket vagy ligurokat és magyarországi, finnországi és oroszországi altai népeket. Ha az észteket vagy a volgamel léki cseremiszeket összehasonlítjuk a zsidókkal, könnyen belátjuk, hogy a sémiták közelebbi rokonaink, mint amazok. Ha pe-

dig az iberek, magyarok és finnek hozzászokhattak a mi «árja» műveltségünkhöz, miért ne szokhatnának hozzá a sémiták, a zsidók?

A néprajzi kérdések még a szakembereknek is bonyolultak, hát még azoknak, a kik nem foglalkoznak velök behatóbban. «Sémita fajt» emlegetünk, pedig talán soha sem volt olyan faj. A sémita elnevezés csak nyelvészeti műszó. Sémitáknak nevezük a zsidókat, mert a régi héberek sémita nyelven beszéltek. Az pedig nyilvánvaló, hogy a nyelv nem lehet a származás bizonyítéka. Az angolul beszélő irlandiak nem lettek angolszászokká, és a nyugot-indiai, csakis francziául beszélő négerek nem tekinthetők «árják»-nak. Talán az európai sémiták helyzete az északamerikai khinaiakéhoz vagy négerekéhez hasonlítható?

Akármit mondanak, a sémiták az árják rokonai, testvérei. A sémiták is a nagy fehér, kaukázusi, földközi-tengeri fajtához tartoznak, a mely az egész világ fölötti uralomra törekszik. De ha elismerjük, hogy néprajzi szempontból mig lehet különböztetni árjakat és sémitákat, akkor is közelebbi rokonok ők, mint az árják az altai népekkel; közelebbi rokonunk sok zsidó, mint a büszke magyar vagy gögös muszka. Ha pedig lelki sajátságait nézzük, nem áll-e közelebb hozzánk a zsidó, mint az indiai brahmin, a ki árja vérének tisztaságával dicsekszik?

Már túl vagyunk azon az állásponton, a melyen azt hitték a történetírók, hogy az emberiség küzdelmeit már eléggé megértetik akár a származásbeli különbségek, akár a lakhely természetén alapuló különbségek magokban véve. Nem hiszszük, hogy Hannibálnak és Scipiónak Abderrahmannak és Martel Károlynak, Saladinnak és Oroszlánszívű Rikhárdnak sémita-árja küzdelmeit folytatják a kis-orosz muzsikok és a bécsi külvárosi munkások, mikor a zsidók boltjait kirabolják. Az árják és sémiták hagyományos küzdelme mesebeszéd, a melyet se a heber könyvek nem igazolnak, se az izraeliták története. Az assyrokat és khaldeaiakat, a kik Izráelt és Júdát tönkretették, sémieknak tartjuk, a zsidók fölszabadítóját pedig, Cyrust, árjának tekintjük.

Már túl vagyunk azon, hogy a sémitákat és árjakat teljesen különbözöknek higyük. Minél behatóbban tanulmányozzuk a keleti népeket, annál inkább meggyőződünk arról, hogy a kényelmes és egyszerű megkülönböztetések indokolatlanok.

A sémi népek sem voltak kezdetről fogva egyisten-imádók, nekik is megvoltak a természeti jelenségekből személyesített isteneik, sőt az árja népek isteneinek egyike-másika épen sémi származású. Az a nép, melynél az egyisten-imádás kifejlődött, a héber nép, e tekintetben egészen elszigetelt helyzetben volt a többi sémi népek között; még inkább kivált közülök, mint a görög az árja népek közül. Bizony vallási tekintetben nem volt semmi lényeges különbség az árák és sémiták között, és észjárásuk sem volt ellentétes. Mi marad hát abból a tátongó örvényből, a melyet nemrég ástak Sém és Jáfet világa között? Alig egy árok; azt is mindinkább betölti a jelenkori tudomány.

Ha már sémitákról beszélünk, ne felejtjük, hogy egyes sémita népek között majd épen olyan nagy különbség van, mint a sémiták és az árák között. Ha fölteszszük is, hogy a palæstinai héberek tiszta sémiták voltak, szabad-e a mostani zsidóságot a régi Izráel fiaival vagy a két-háromezer év előtti syriai sémitákkal azonosítanunk? Akkor még inkább azonosíthatjuk a mostani francziákat a Cæsar *Commentárjaiban* vázolt gallusokkal vagy a mostani németeket és oroszokat Tacitus *Germaniájának* és Nestor *Krónikájának* népeivel.

Talán legkevesebbé változik a népfajok jelleme; például a harmadik köztársaság francziájában megtalálhatjuk még Vercingetorix gallusának némely vonásait. Hát ha szellemében és értelmében nem, talán a jellemében és vérmérsékletében találhatjuk meg azt, a mi a sémitát tőlünk lényegesen megkülönbözteti? Talán inkább; majd meglátjuk hogyan és miért, legalább a zsidóknál. Ez az, a miben az ethnologusok néha szabadjára eresztik a képzeletüket; a sémitát feketébe feketének festik, az árákat ellenben nagylelkűnek, nyíltak, lovagiasnak, önzetlennek és finomnak, szóval nemesnek és tiszta erkölcsűnek. Talán még sem járja, hogy a huszféle népet is magokban foglaló régi fajokat egyfelől csupa feketének, másfelől csupa tündöklőnek vessük. Talán árnyalatokat is kellene a két képbe tenni. A rómaiak sok mindenben cseppet sem voltak jobbak a karthágóiaknál; a sémitákról festett kép pedig sokszor épen úgy ráillene az árja-eredetű új-görögre, örményre és parszira, mint a sémitákhoz számított zsidókra. Ha talán igaz is, a mit Renan mond, hogy a sémiták általában keményszívűek, szűkeblűek és önzők, a magyarázatot nem a fajukban kell keres-

nünk, hanem abban a nevelésben, a melyben a történeti események részesítették őket.

Mikor a sémiták keményszívűségét, szükkeblűségét és haszonlesését emlegetjük, gyakran elfelejtjük, a mit nem szabadna, hogy a föld kerekéségén a legszelidebb, a leggyöngédebb és legkedvesebb, az evangélium sémitáktól származik. Syriának e sziklás talaján termett az a mezei liliom, mely tizenkilencz évszázad multán még most is betölti illatával a világot. Minden emberi nyelveknek legszebb szavát, az emberszeretet szavát Sém fiainak ajka hirdette először. Ime mint a bibliájában, úgy fajában és őseiben is Izráelhez csak Krisztuson át férhetünk hozzá. Furcsa, hogy a keresztyéneket kell arra emlékeztetnünk, hogy zsidó vállak hozták nekünk a keresztet, hogy zsidó vér folyt értünk a kálvárián, hogy Mária, Jezus anyja, hogy János és a többi apostol nem volt árja törzs sarjadéka. Maga a keresztyénség csak úgy sémi termék, mint a zsidóság.

Sokat hánytorgatják a sémiták diadalát. Sohasem diadal-maskodtak úgy a világon a sémiták, mint a tarsusi Pál hódítása által, e keresztyén Hannibálé vagy Nagy Sándoré által. A hol Hamilcar nagy fia hajótörést szenvedett, ott a ciliciai kis zsidó diadalmaskodott és Izráel prófétáinak büszke jóslatait megvalósítva, Dávid fiainak alávetette a görög vagy római árja világot. A Cæsarok szobraiát, a legdicsebb imperatorokét, Trajanusét és Marcus Aureliusét ledöntötték, hogy talapzatukra Péterét és Pálét, a nazarethi Jézus küldötteiét, állíthassák.

Ez volt az igazi sémita győzelem. Az antisémíták között, a legkövetkezetesebbek és talán az egyedül logikusak azok, a kik hogy a sémita igát lerázzák, nemcsak a bibliát, hanem még az evangéliumot is visszautasítják.*)

Azonban elég talán ennyi a régi zsidókról. Lássuk, a mostani zsidók tiszta sémiták-e? A zsidókkal együtt mi is sokáig azon a téves nézeten voltunk, hogy a zsidóságban a vallás és a nemzetiség szinte azonos. A történelem mást bizonyít. Húsz évszázad óta vándorol a zsidóság százfele nép között és azalatt

---

*) Két kevésbé ismert könyvet kell itt megemlítenem, melyek a «sémitaság» fő bűnei közé számítják a keresztyénség megalkotását; az egyik Tridon: *Le Molochisme juif*. 1871., a másik Regnard A.: *Arjens et Sémites*, 1890.

nem egyszer kereszteződött idegen elemekkel, kivált a középkor végéig. Az idegen elemek fölvétele már a babyloniai fogóság idején kezdődhetett. Már Ezdrásnak és Nehémiásnak alapos okuk lehetett az idegen nők elvétele ellen kiadott tilalmukra és Ruth könyve is a régi vérkeveredés bizonyítéka.

A görög és római uralom idején az ősi sémi vérbe már görög, egyptomi és latin vér, talán már gallus vagy spanyol vér is beléfolyt, különféle csatornákon. Még nem rég is azt hitték, hogy a zsidók szétoszlása a templom pusztulása után pusztán néprajzi tény volt, azaz nem egyéb, mint a palæstinai zsidóság kivándorlása. Most azonban tudjuk, hogy a zsidóság hirtelen térfoglalása Egyiptomban, Kis-Ázsiában, sőt Európában is jórészt nem belső szaporodás, hanem térítés eredménye volt. Ebben a tekintetben is a zsidóság egyengette a keresztyénségnek útját. A zsidóság nyitotta meg előtte a pogányság kapuit, azáltal, hogy a különféle nemzetiségű pogányokat Mózes hitére térítette. A római birodalomban szétszórt zsidó községekben és a zsidó vallásra tért pogányok között keresték és találták az apostolok első tanítványait. A Haszoneusok és Heródes korabeli zsidók nem idegenkedtek még az idegenek megtérítésétől, mint a későbbi rabinusok. A classicus ó-kor a zsidó egyisten-imádáshoz némi vonzalmat mutatott, és ezzel a vonzalommal fogadta azután az új keresztyén vallást. Ezt egyértelműleg bizonyítják a régi zsidó, görög és római írók. A zsidó vallás annyira elterjedt, hogy egy ideig úgy látszott, mintha beteljesedni készülne a próféták merész jóslata. Szinte elindultak már a népek, hogy Jeruzsálemban tiszteljek a mindenhatót. Ha keresztyénné nem lett volna a világ, akkor talán zsidóvá lett volna.

A zsidósághoz csatlakozó pogányok részint félúton maradtak; istenfélő emberekké, metuentes Deum, lettek, mint Cornelius centurio, a kit Szent Péter térített meg. Más részök a végső korlátan is áthatolva, körülmetéltette magát és az összes zsidó szokásokat elfogadta. (L. Juvenalis XIV. sat. 95. versszak, Tacitus *Története* V. 5., Dio Cassius XXXVII. 17. f.) A II. században Antoninus szükségesnek tartotta megtiltani, hogy a zsidók saját fiaikon kívül mászt körülmetéljenek.

Mi tehát már nem hihetjük, hogy a zsidóság keveretlen vérű nép. Csak késő korban kezdték az áttért pogányokat «Izráel megrontójának» tekinteni és előlük elzárkózni, de a felreeső

tájakon még sokáig folytatták a térítést. Egész arab törzsek fogadták el Mózes törvényeit. Mohamed is zsidók tanítványa volt és az egész iszlám nagyjában a zsidóság átvétele. A VIII. század táján zsidó hitre tért a Feketetengertől éjszakra lakó egész kazár nép, mely a magyarral rokon volt. (L. Nestor *Krónikája* XL. f.) Nyugoti Európából nincs tudomásunk ilyen tömeges áttérésekről, de a kisebb áttéréseknek számos nyomai-
val találkozunk, például azokban a rendeletekben, a melyek megtiltották, hogy a zsidók pogány rabszolgaikat vallásukra térítsék, vagy hogy keresztyén szolgálkat tartsanak vagy keresztyénekkal összeházasodjanak. A nyugot-európai új keresztyén népek sokszor nem tudták megkülönböztetni a zsidóságot a keresztyénségtől és Agobard, lyoni érsek, panasz-
kodik, hogy a keresztyének részt vesznek a zsidó isteni tiszteletben. Az egyháznak sokáig kellett küzdeni, míg hívei jól megértették a két vallás közti különbséget. Talán ez volt egyik oka annak, hogy az ó-testamentomot kivették a világiak kezéből.

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az eretnekségek némelyike is a zsidóság felé hajlott. Oroszországban, Novgorodban és Moszkvában a XIV. és XV. században nagyon hatalmasok voltak a «zsidózók». Itt-ott a szombatosok a szombattal együtt a zsidóság más szokásait is átvették; sőt hallottam, hogy a Kaukázusban egy felekezeti született zsidókat hitt meg, hogy héberül imádkozzanak nekik. (E tekintetben érdekes példa az erdélyi szombatosoké, a kik nemrég egészen a zsidó hitre tértek.)

Bizonyos, hogy a zsidók ereiben sok idegen vér folyik, de még bizonyosabb, hogy a keresztyének ereiben sok a zsidó vér. Évszázadokon át ezrével tértek át zsidó családok a keresztyén hitre, önként vagy kényszerűségből. Nincsen Európában, tehát Amerikában sem olyan nép, melybe zsidó elem ne vegyült volna. Hány lélektől fosztotta meg tizenöt évszázadon át a zsidóságot a keresztelés, ki a megmondhatója? Azt a számot nyilván csak milliókban lehetne kifejezni. Némely keresztyén nemzet, például a spanyol és portugál, annyi zsidó vért vett föl, hogy szinte át van vele itatva. Bárki légy, nem tudhatod, hogy őseid között nem volt-e néhány vézna zsidó, déleurópai vagy éjszaki.

A mit a történelemből sejthetünk, azt megerősíti az an-

thropologia és az élő ember tanulmányozása. Nem tekinthető minden zsidó sémitának, valamint nem minden keresztyén mondhatja magáról, hogy árja. Vajon milyen a sémi typos? A kik kérdésünkre felelni akarnak, néha a kaldeaiakra és a ninivei domborművekre utalnak bennünket. Igaz, ismerek zsidókat, a kik olyanok, mintha a khorszabadi palota képei közül léptek volna elénk. De a kik leginkább emlegetik a sémi typut, azoknak az a zsidó typussal azonos. Hogy egységes és jól megkülönböztethető zsidó typos nincsen, azt leginkább bizonyítja az a tény, hogy a keresztyének és mohamedánok évszázadokon át megkülönböztető jelek viselésére kényszeríték a zsidókat. Én azt hiszem, hogy van egy uralkodó zsidó typos, a melyet Rembrandt és Munkácsy festményein is fölismerhetünk. Van azonban több al-typus is, mely különféle kereszteződések bizonyítéka. Nem számítjuk ezekhez azokat a zsidó csoportokat, melyeknek ereiben talán egy csepp héber vér sincs. Például a 200,000 falasát, ez abessiniai fekete zsidókat, a kik nyilván afrikai eredetűek. Bombay zsidói között jól megkülönböztethető három csoport, egy fehér, a levantei zsidókhöz hasonló, egy barna, melyet a régi beni-Izráel néven neveznek és benszülötteknek tartanak, és végre egy fekete, a mely talán kitért néger rabszolgáktól származik. Perzsiában is két csoportot lehet megkülönböztetni, mely testalkatára és arczvonásaira nézve eltér egymástól. Az európai zsidók között is jól fölismerhetők bizonyos különbségek. Vannak kis és nagy termetűek, szőkék és barnák, kék és feketeszeműek stb. A koponya és a csontváz alkatában is lényeges különbségeket találunk.

A magokat zsidóknak tartó különféle csoportok közül talán legérdekesebbek a karaiták és a samaritánusok, a kik a talmudot nem ismerik el és évszázadok óta nem érintkeznek a többi izraelitával. Beszéltem a kihalófélben levő samaritánusokkal, de arczvonásaikban nem vettem észre semmi jellemzetest. A bibliából tudjuk, hogy ezek az ott letelepedett assyriaiaknak a zsidósággal való elegyedéséből származtak. Láttam a karaitákat is Krimben, de arczvonásaikban alig találtam nyomát a zsidó typosnak. Inkább hasonlítanak a szomszédos bakcsi-szeraji tatárokhoz. Talán a régi kazarak maradványai. Az ott lakó tatárok között látunk olyanokat, a kik arczvonásai-
ból ítélve régi elzüllött gótoknak vagy régi görögöknek mo-
ha-

medán hitre tért ivadékai. A magát Jákob utódának valló karaita és a török származására büszke tatár közül úgy lehet, hogy éppen a tatárnak ereiben van kevesebb török vér, mint a karaitaéban.

A czár zsidó alattvalói között a karaitákon kívül valószínűleg sokan vannak még, a kik nem héber származásúak. Az a három-négy ezer karaita volna a régi kazar nép egyedüli maradványa? Nem valószínűbb-e, hogy a négy millió orosz zsidó között sok a kazar utód? Valószínűvé teszi ezt a lengyel és kisorosz zsidó típusok tanulmányozása. Varsóban, mikor egy lengyel tudós kíséretében az ottani izraelita iparos-iskolákat tekintettem meg, figyelmeztettek, hogy három-négyféle típust lehet a zsidó fiúk között megkülönböztetni. Az egyiket, a melyet mi leginkább ismerünk, kísérom sémi típusnak nevezte; a másikat, melyet a rövid, sötét pisze orr és kiálló pofacsont jellemzett, kazárnak vagy turáninak, a harmadikat, mely alacsony homlokú, sötét arczbőrű és vastag ajkú, afrikainak, a negyediket pedig, mely szöke volt és kekszemu, inkább árjának vagy germánnak tartotta. Ezek a különbségek a mai zsidóság különböző származására vallanak.

De valószínűleg nemcsak a különböző eredet idézte elő a különbségeket, hanem a természeti és történeti tényezők is, a melyek két évezred óta a zsidóságra hatottak. A zsidóban nyilván nyomot hagytak mindazok a tájak és éghajlatok, a melyeken át ősei vándoroltak a forró Szaharától a turkomán pusztaságokig és az andalusiai narancsos kertektől a Kelet-tenger nyírségeig. A történeti események Izráel fiait két nagy csoportra osztották, a szefardim és aszkenazim csoportokra, azaz egy kisebb déli, spanyol vagy portugál és egy nagyobb éjszaki, német vagy lengyel csoportra. Látható, hogy e megkülönböztetés tisztán földrajzi vagy történeti; semmi köze a régi törzsfelosztáshoz. A déli zsidók talán nem keveredtek olyan nagy mértékben más népekkel, mint az éjszakiak. Némelyek csak a délieket tartják héber származásúaknak. Bátran kimondhatjuk, hogy Izráel nem egy fajnak a terméke, hanem a történelemé. Két tény alakította a zsidóságot és ruházta föl mindenütt sajátos vonásokkal. A sok századéves elkülönítése és hagyományos szertartásai, társadalmi elzárása és vallási szokásai. Két ellentétes tényező által jött létre a zsidóság mostani alakja: Egyrészt a mi törvényeink, melyekkel őket

korlátoztuk, másrészt a saját törvényeik, melyek őket elszigetelték.

Ha a külső tényezőknek egyáltalában van hatásuk a népek alakulására, úgy bizonyára nagy hatásuk volt a zsidóságra, a mely többemberöltön át szigorú elszigeteltségre volt kárhoztatva. A mai zsidóságot ebben az értelemben a ghetto hozta létre, mondhatjuk, hogy mi keresztyének hoztuk létre, a mi polgári törvényeink, a mi egyházjogunk, a mi papságunk és a mi fejedelemeink. A ghetto fejlesztette ki a különböző eredetű zsidók között a testi és lelki rokonságot, a mely nem vérrokonságon, hanem az életmód rokonságán alapszik. Ez az a bűzös és kínhalmas teljes olvasztótégely, melyben a középkori máglyák tüzeiből összeolvadtak a különböző népelemek és a melyből a mai zsidó került ki, ez a bámulatos kemény és rugalmas ötvény. A keresztyénség nagy igyekezettel teremtett a zsidóság számára egy kis zárt világot, melynek lakói a külvilágtól csaknem teljesen elszigetelve egymás közt voltak kénytelenek házasodni és egy új fajt képezni a többi nép közepett. A hogy tudatosan hoznak létre az állattenyésztők új fajtákat, úgy hoztuk mi létre öntudatlanul ezt az új emberi fajt. Hogy nem keleti származásuk, hanem atyáik életmódja fejlesztette saját szerű jellemző vonásaikat, az leginkább kitűnik abból a körülményből, hogy sajátágaik azon mértékben mosódnak el, a milyen mértékben csökken a külső kényszer, mely őket létrehozta.

A zsidó tehát a mi középkorunknak egyik gyümölcse, ellenséges törvényeknek mesterségesen létrehozott terméke. De az idegen törvényeken és külső befolyásokon kívül a zsidóság átalakításához egy belső tényező is hozzájárult, mely sokkal tartósabb és talán hatalmasabb is volt. Ez a tényező a zsidó vallás volt. Mint Renan mondja, a zsidó nem annyira egy fajnak, mint inkább egy hagyománynak a terméke; vagy mint Darmesteter J. fejezi ki, a zsidó nem annyira a testnek, mint a léleknek műve. Szabása a szertartásaitól és a vallási könyveitől eredt, a rabik kezéből került ki.

Tehát a zsinagóga hozta létre a zsidót. A ghetto volt a ház, melyben nevelkedett, de a biblia volt az anyja, a talmud az apja. Itt nem csupán lelki hatásról van szó, hanem anyagi, testi hatásról is. A talmudi zsidóság nem csak lelki, hanem testi vallás is. A mily szempontból nézzük, ennyivel áll magasabb vagy alacsonyabb fokon, mint a keresztyénség.

A zsidó vallási törvények folyton szemmel tartják a testet is. Alig ellenkezik valami annyira a zsidó vallás szellemével, mint azon megvetés, melyben sok aszkétánk a testét részesítette.

Huszonöt-harmincz évszázadon át főgondja volt a zsidónak, hogy nemcsak lelkileg, hanem testileg is tiszta legyen. Ez a gond üldözte őt születésétől haláláig, a körülméltetésétől holttestének megmosásáig. A talmud-zsidó mintegy hypnotizálva van a tisztasági szabályoktól, a melyek mindenre kiterjednek, mindent előírnak, még az egyéni létnek és a házaséletnek legtitkosabb részleteit is. Akármi volt az értelmök és az eredetök ezeknek a szokásoknak, lehetetlen, hogy évszázadokon át öröklődtek volna apáról fiúra, a nélkül, hogy a férfira és a nőre, tehát a fajra ne hatottak volna. A zsidónak a vallásosság csaknem azonos volt a tisztasági szabályoknak megtartásával. Gyakran, mint a Makkabæusok, azon törvények megsértésénél jobbnak tartotta a halált. Igaz, hogy a megvetett és nyomorgó zsidó gyakran csak a törvény betűje szerint cselekedett, nem pedig az értelme szerint. A mosakodást és tisztálkodást inkább csak formailag végezték és bizonyos keleti zsidó községekben a mikva, melyben havonként meg kell fürdeni az asszonyoknak, nem megtisztítja, hanem beszennyezi őket. Az üdvös rendszabály a tudatlanság és megszokás által néha undorító komédiává lett. De nem volt mindig így és a sok higienikus rendszabály nem maradt a fajra hatástalan. Ne felejtjük el, hogy sok emberöltőn át a zsidó biztonságát csak piszkosságának és nyomorúságának köszönhette; a szenny, mint a szegénység, védelmi eszköze volt, mint némely állatnak a csunyasága.

Izráel a vallási törvényei által lett tiszta, erkölcsös fajjá és az átélt sok nyomorúság ellenére, egészséges fajjá. A családi élet erkölcsössége és tisztasága is fokozta a zsidóság erejét, valamint az élelmi szerekre, kivált a kóser húsról vonatkozó rendszabályok. Ezek a tényezők is hozzájárultak ahhoz, hogy a zsidóság fönmaradt, vagy hogy újra egységes fajjá alakult, akarva vagy akaratlan.

Izráel újra egy törzsszé lett. Minden zsidó Ábrahám ivadéjának tartotta magát, még ha vér szerint nem is tőle eredt, a miről nem volt tudomásuk és a mi csakugyan mellékes is. Kétféle tényező alakította újra egységes fajjá, külső és belső, a

kánonjog és a talmud, az egyház és a zsinagóga, a királyság és a zsidó község (Kahal), a püspökök és a rabik. A törzsszellem oka is volt, meg következménye is volt az önkéntes és egyszerűsmind önkéntelen elszigetelésnek. A rómaiaktól legyőzött és a középkortól elnyomott zsidóság törvényei körül tömörült. A vallási törvények voltak a zsidóság elszigetelői. A zsidó, a ki törvényeit meg akarja tartani, más hitűvel nem élhet együtt; a melyikök máshitűnek asztalánál étkezik, az már megszegi a törvényét.

A talmud, túlhajtvá a thorát, a zsidóságot a máshitűek között az indiai kasztokhoz hasonló, külön kaszttá igyekszik alakítani, a tisztaságra vonatkozó intézkedéseivel. Ebben a talmud-zsidó keleti ember maradt. Környezete megveti őt, de ő maga is kerüli a környezetével való érintkezést; nem akar a máshitűek asztalához ülni és nem akarja ételeiket megízlelni; kasztját megőrizni törekszik. Ez a szudra vagy mocskos pária attól tart, hogy beszenyezi magát, nem akar tisztátalant érinteni. Kerüli a máshitűek konyhaszereinek használatát, és a saját edényeit sem bocsátja mások rendelkezésére.

De nemcsak ezek a szokások, hanem az isteni tisztelet maga is hozzájárul a törzsszellem föntartásához, mert szinte át van hatva jeruzsálemi emlékektől, évszázadokon át megtartotta nemzeti természetét és nagyobbrészt a zsidó ünnepek sem egyebek, mint nemzeti emlékünnepek. Valamint az étkezés és a máshitűekkel való érintkezés tekintetében, úgy ebben a tekintetben is épen ellenkező állásponton van a keresztyénség, a hogy azt Szent Pál hirdette. A prófétáktól megtisztított és kibővített zsidó vallás a talmud útján megint anyagiasabbá és szűkebb körűvé lett. A nagy próféták egy istene, sok zsidónak tudatában, újra Izráel fiainak pártfogó nemzeti istenévé alakult át.

Ízléstelenség volna ezen megbotránkozunk, mert hiszen köztudomású, hogy az új testamentom ellenkező fölfogása ellenére, a keresztyénség is a szent Oroszországtól egészen Castíliáig nem egy népnél nemzeti vallás színezetét öltötte magára. A zsidóság csak akkor olvadhat bele azokba a nemzetekbe, melyek között él, ha nemzeti természetéből kivetkőzik. A mit valamikor a görög zsidók, nevezetesen az alexandriaiak megkíséreltek, azt tegyék meg a mostani zsidók is: vallásukat tegyék a jelenkori étellel és műveltséggel összhangzóbbá.

A nyugoti zsidók már rég rájöttek, hogy a zsidóság nincs a talmudhoz kötve. A mi nyugoti művelődésünk és szabadságunk által önként tisztul a zsidó vallás, a zsidó izraelitává fejlődik és némely országban már be van fejezve ez az átalakulás, pedig alig száz esztendeje kezdődött. Hol volnánk, ha már hét-nyolczszáz év előtt kezdődhetett volna? — Miért hogy a mi elszigetelő törvényeink akadályozták azt meg?

A zsidó vallásnak ez átalakulása kényes dolog. Egy vallás nem olyan, mint a béka vagy bogár, a mely szépen, könnyedén átalakul, mikor itt az ideje. A zsidóságnak nem az első, hanem talán a harmadik, de bizonyára utolsó és legnehezebb átalakulása volna ez. Nehéz átalakulás volna, mert a zsidóság szertartásai és nemzeti hagyományai nem olyan pusztá külsőségek, melyeket könnyű szerrel levethetőzhetne. Két tényezőből, a hitből és a szertartásokból, a dogmából és az isteniti szteletből áll minden vallás. A dogma, mely a jelenkori vallásoknak általában lényegesebb része, a zsidóságnál kevésbbé fontos; a zsidó vallás credoja, a lehető legegyszerűbb. A zsidóság erkölcsi nézetei már nem csupán a zsidóké, átvették azok a vallások is, melyek a zsidóságból eredtek. A látszólagos külsőségek képezik a zsidó vallás gerinczét, csontvázát, azok által van sajátyszerű alakja, azok jellemzik; nélkülök talán halvány deismussá, test nélküli párává lenne.

Nem egy izraelita nézete szerint elavúltak a vallási szokások és szertartások, idővel a régi talmudi szellemmel egyetemben meg kell szünniök. Nagy hivatása lesz még a zsidóságnak és újra fölvirágzik, csak rázza le magáról hagyományait, mint a hogy száraz leveleit hullatja a tölgy, mikor kitavaszkodik. — Nagy gondolat ez, szép ábránd. Csakhogy a vallás talán inkább el lehet dogma nélkül, mint szertartások nélkül; a szertartások legalább túlélhetik a dogmát. A régi vallások néha az öreg fákhoz hasonlók, melyek már odvasak, de azért még mindig újra lombosodnak és virágzanak. Viszont egy vallás sem élheti túl sokáig szertartásait. Izrael maga is csak azoknak köszönheti, hogy máig fönmaradt. Tehát a szer, melyet a zsidóságnak ajánlanak, az öngyilkosság volna. Elég példa bizonyítja, hogy a reformált zsinagógák nem egyebek, mint állomások a keresztyenség felé vezető úton.

Már jelleztem, milyen végzetessé válhatik a zsidóságra a jelenkor szelleme, mely szabaddá teszi és kitárja előtte a vilá-

got. Íme egy másik és nem csekélyebb veszedelem fenyegeti. Mikor, a jelenkori körülményekhez alkalmazkodni akarván, nemzeti szokásainak nagy részét levetkőzi, attól kell tartania, hogy teljesen ki lesz forgatva zsidó mivoltából, azután föloszlik. A ki a régi vallási törvényeket megszünteti, az alapjában rendíti meg a zsinagógát. Ehhez hasonló problémára nem akadunk gyakran a vallások történetében. Mégis merészség volna e kérdést megoldhatatlannak mondani, mert bámulatos a valóságoknak, kivált a zsidóságnak az a képessége, melylyel helyhez és időhöz alkalmazkodni tud.

Bár nagyon nehezen, de beteljesedik ez az átalakulás, még pedig nem csupán a zsinagógában, hanem a lakházakban, a családi életben is. Mert nemcsak az isteni tisztelet «modernizálódik», hanem a szokások, az erkölcsök és az eszmék is, szóval az egész élet. Sőt a polgári élet sokkal könnyebben, mint a zsinagóga, mely palæstinai hagyományait el nem felejtheti. A hol elfogultságunk és törvényeink nem akadályozzák, ott a zsidó izraelitává alakul át. Nálunk Franciaországban vagy Angliában, a régi szokásokból alig maradt egyéb, költői emléknél. Talán a keleti országokban is úgy lesz, mielőtt a XX. század letelik és csak Sacher-Masochnak és hasonló íróknak elbeszéléseiből tudjuk majd, milyen volt ott a zsidó élet a mi századunkban.

Csodálatos, mint sikerült a talmudnak a zsidóságot tizenöt évszázadon át elzárni a külvilágtól. De az csakis a mi régi törvényeink által volt lehetséges. Ha mi szemére hányjuk a zsidónak, hogy közénk nem vegyült, méltán válaszolhat így: rabik bezártak bennünket a talmudba, ti pedig kívülről torlaszoltátok el az ajtókat, hogy ki ne jöhessünk. A zsidó tehát a mi vádunkat ellenünk fordíthatja. — A Monceau-parkban hallottam egyszer, a mint valaki kérdezte a gyerekeit: «Miért nem játsztok evvel a kis lyánnyal?» — Azért mama, mert zsidó. — Európa legnagyobb részében, nevezetesen nálunk Franciaországban, nem a zsidóság zárkózik el tőlünk, hanem mi zárkózunk el előlük. Leromboltuk a ghetto falait, de a ghetto szelleme még nem veszett ki — még azokban sem, a kik azt hiszik, hogy lerázták nyűgét.

Honnan ered ez a maradandó és önkéntelen ellenszenv? Talán csupán őseink elfogultságának ösztönszerű reminiscenciáiból? Nyiltan szólva, azt nem merném állítani. Hogy meg-

magyarázhatjuk, behatóbban kell vizsgálnunk a zsidó fajt, melytől annyian húzódoznak, a kiknek ereiben kevésbé nemes vér lüktet. Nem elég azt tudnunk, hogy mely népelemek és vallási elemek vegyüléke a zsidóság. Hogy helyét a jelenkori népek körében meghatározhatjuk, a zsidóság szellemét, képességeit és jellemét is meg kell vizsgálnunk. Azt hiszem, érdekes lélektani tanulmány lesz.

S. J.

BERZSENYI ÍRÓI CZÉLJAI.*)

Bármily kiváló költői tehetsége volt is Berzsenyinek: az írás ösztöne sokszor nagyon is gyöngén munkált benne. Néha hónapokig nem írt semmit. És ennek oka nem csupán a gazdálkodásra fordított gondjában, kitartó szorgalmában s azon kisebb-nagyobb csapásokban keresendő, a melyek őt, mint ifjú gazdát érték: hanem épen tehetségének természetében, a mely az érzelmek és indulatok egész körét, a fenség egész erejét kimerítette, s mint a magát kitomboló vihar, ha egyszer megtisztítja a levegőt, mintegy önerejét emészti vala föl. A szünet nélkül nagy tárgyakkal való foglalkozás nem engedte, hogy az ember élményeinek oly nemeiben is költészetet fedezzen föl, a melyek rendszeren dalra ösztönzik a lyrikusokat. A ki az életnek csak ünnepeles óráiban társalog a múzsákkal: az az érzések és eszmék világából csupán azokat alkotja költészetté, a melyeknek kifejezése a tehetség egész hatályát kívánja, a lélek egész körét betölti, a szellem fölemelkedésének egész irányát lefoglalja. Nincs meg benne az a készség, a mely a dalköltők pillanatnyi fölhevülését is költészetté varázsolja. De hiányzik benné az a hajlam is, a mely a kisszerű, a mindennapi tárgyokban is tud költői érdeket találni. Az életnek ezerféle nyilvánulása hidegen hagyja, mivel az eszméknek csak egy bizonyos szűk körében otthonos, de ezeknek aztán a legmélyebb s a legmagasabb végletei között is helyen van. Ő a classicismus híve s a classiciai fölfogás képviselője.

Ha valakinek, Berzsenyinek nagy szüksége volt a költői eszmékkel való huzamos foglalkozásra. Egészen át kell magát engednie a fölvevő tárgynak: különben nem tud írni. Innen

---

*) Mutatvány *Berzsenyi Dániel életrajza* című munkából, mely az akadémiai pályázaton a Lévay-díjjal jutalmaztatott. Szerk.

van, hogy az évnek csak téli szakában dolgozott legtöbbszörre; a nyarat gyermekeinek s gazdaságának áldozta. Ezért nevezi magát téli poétának, a kinek csak elvétve van ideje a műsákkal társalogni. Ha nyugodtan nem érlelhette magában eszméit: meg sem kísérlette az írást. Nem tartozott azon írók közé, a kik bárhova mennek, az élet bármilyen körülményei között megőrzik költői hangulatukat, a kik — mint mondani szokás — beletalálják magokat a legkülönbélebb helyzetekbe. Berzsenyinek ki kellett lesnie az alkalmas időt, megszakítás nélkül érlelnie az eszmét, hogy azt műegészszé alkossa. S még mikor kialakult is az eszme lelkében: többször megpróbálta a fogalmazást simítgatni, javítani. Ha megzavarta valami költői hangulatát: sokszor szétfoslott egész gondolatköre s nem tudta művének a végső simítást megadni. Azért mondá, hogy némely művével úgy van, mint vak Bela váraival: nem tudja azokat befejezni. Innen van, hogy Berzsenyi minden kiválóbb művére nagy gondot fordít. Sokáig mérlegeli eszméit, egyes kifejezéseit, szavait. Mert meg van győződve, hogy «jó verset írni, nagy munkát, nagy erőlködést kíván». Mintegy önmagát jellemzi, midőn Bárány Boldizsárnak a következő tanácsot adja: «A ki egy ódán — írja — hétszámra dolgozni nem tud, az poeta sohasem lesz. A mely vers hamar készül, rövid életű az, mint a Varga Péter bocskora. Nonum prematur in annum, azt mondja Horatius, ha jó akar lenni a vers; mert a ki stante pede in uno önti a verseket, az nevetségessé teszi magát az okos előtt.»*)

A kinek tehetsége van: ne sajnálja a correctiót és törlést. Ez a Berzsenyi véleménye, a melyet mesterétől, Kazinczytól tanult. Kazinczy nemcsak önálló műveit és fordításait, de némely leveleit is többször átdolgozta s minden fiatal írónak, a kivel levelezni kezdett, ezt adta első tanácsul. «A correctio — írja Kis Jánosnak — a legkisebb és legfőbb érdeme az írónak. Ne unjuk el munkáinkat a szennyből tisztogatni.» Kozma Gergelynek hasonlóképen ezt köti szívére: «Correctiót, correctiót! Erre törekedjünk untalan! E nélkül semmit nem ér munkánk; e nélkül nem ígérhetünk magunknak halhatatlanságot.» Berzsenyinek szintén azt írja, hogy ne sajnáljon művein törlni. Ismeretes, hogy Kisfaludy Sándornak mily elméletet állít föl

---

*) 1817 február 1-jén írt levelében. *Új magyar múzeum*, 1860. II. 73—94 l.

híres epigrammjában. A költői megtizedelés tanát szinte a végletekig szeretné alkalmazni még Berzsenyivel szemben is, épen legszebb műveire nézve. Berzsenyinek használt e tan alkalmazása, azért adta e tanácsot ő is a hozzá forduló ifjú íróknak. De a mily jó hatása van e megszokottságnak a született íróknál, a kiknek a dicsvágó legerősebb serkentőjök: majdnem oly kárba vezett fáradságot ró azokra, kik nem a hírnévért, nem a dicsőségért munkálkodnak, hanem azért, hogy tanítsanak, hogy embertársaik hasznát előmozdítsák, kivált ha — mint Berzsenyi — épen nem tartják magokat úgy nevezett ex professo íróknak. Az ily huzamos érlelése az eszmének, latolgatása a gondolatoknak s az egyes kifejezéseknek a conceptio kerekdedségét előmozdítja ugyan, de nem ritkán a fölszárnyaló genius erejét is megbénítja. A műszépre való eszményi törekvés, ha kitartó munkakedvvel nem párosul: nem egyszer szárnyát is szegi a neki hevült léleknek.

Úgy véljük, ebben kereshetni okát annak, hogy Berzsenyi már 1810 után többször panaszkodik meghidegülésről. «Engem — írja Dukai Takács Juditnak — elhagynak lassanként a Helikonnak minden nyájasabb szüzei s forróbb kebelbe sietnek, mint a szerelemnek tündér istenei.»*) Sőt már 1810 november 23-ki levelében ezt írja Kazinczynak: «Engem az én istennéim egészen elhagytak» s kéri mesterét, hogy csak menél többször buzdítsa őt, különben elalszik az a «szent tűz», a melyet benne Kazinczy gerjesztett. Berzsenyi bevallja, hogy valami külső okra, szinte valami kényszerítő körülményre van szükség, hogy ő írni tudjon. Helyzetét veti okúl, a mely nem engedí, hogy egész lelkét a költészetnek áldozhassa. Innen elhatározása, hogy a költészetről teljesen lemond, mit se Kazinczy, se Horvát István nem akarnak hinni. Pedig bevallja őszintén, hogy invita Minerva dolgozni nem tud. «Az én poesisom — írja Horvát Istvánnak — csak egy idegen ég alatt sínlődő aloe, csak igen ritkán ad holmi kis bilingeket; de ápolni fogom, hogy néked is még valamit adhasson.»**) De a múzsa egyre kerülí, a mint az ifjú álmadozásainak kedves alakjai az élet gondjai s az elmélkedő ész előtt foszlani kezdenek. Azért írja a *Barátaimhoz* című költeményében:

*) 1814 július 5-iki levelében. *Új magyar múzeum*, id. h.

**) 1815 május 15-kén írt levelében. *Századok*, 1879. évf. 87. l.

Már-már félreteszem lesbosi lantomat,
 Érzésim felesét s néha biztosát.
 Nem pendíti meg azt már soha semmi tárgy,
 Sem nagyság ragyogó nimbusa, sem Chloém
 Andalgó szemein gerjedező hevem.

De a genius ereje, a költészet bája még vissza-vissza-
 vonzzák őt, hiába akar búcsút venni a műzsáktól, hiába mondja,
 hogy a lant megmozdulatlanul függ előtte s húrjain nem tud
 játszani. A ki egyszer Hyppokréne forrásaiból iszik: a bűverő-
 től nem könnyen tud szabadúlni. Mert

— — nem élet a műzsátlan élet!

Berzsenyi is azt mondja :

Maradjon a föld! minden kincse gőz.
 Sietve térek vissza istenimhez,
 Kik ifjuságom zöld virúlatin
 Keblökbe zártak nektáros kezekkel,
 S kik bár nem adnak kincset és hatalmat,
 De megtanítanak vígan élni, halni
 S nevetni a föld balgatagjait.

Ez elhatározás azonban alig teljesülhetett, nem csupán
 azért, mivel a betegség ekkor már előre vetette árnyait, hanem
 azért is, mivel elmaradottságának érzete mind súlyosabb teher-
 ként nehezedett rá. Pótolni akarta gyermek- és ifjúkori mulasz-
 tásait, hogy barátait utolérhesse, a kik — mint Kazinczy,
 Szemere, Kölcsey, Vitkovics, Horvát és Döbrentei — úgy a
 külföldi irodalmakban, mint a magyar irodalom történetében
 nagy jártasságot mutattak, nyelv- és történettudósok voltak,
 rendszeres kiképzésben részesültek és értettek az írói mester-
 séghez nemcsak gyakorlatilag, hanem elméletileg is. Berzsenyi-
 nek épen elméleti tudománya nem volt s a mint Kazinczyval s
 ennek révén a pesti írókkal megismerkedett: azonnal észrevette,
 mennyire távol maradt tőlök e részben. Most tehát minden
 szabad idejét erre kívánta használni, úgy levén meggyőződve,
 hogy csak a tanulásban fejlett értelem teheti az embert boldoggá,
 bölcsesé és szabaddá. 1811 február 15-én írt levelében a többi
 közt ezeket mondja Kazinczynak: «Verseket most tőlem ne
 várj, mert én most szünet nélkül tanulok, Plutarchhal fekszem
 le nyoszolyámba s Plátóval kelek ki belőle.» Szemerének még
 előbb hasonlóképen ezeket írja: «Én, édes barátom, most se

írni, se énekelni nem tudok, de olvasok és tanulok. Úgy tetszik, érzéseim már egészen kiforrták magokat és azoknak helyét gondolkodás és okoskodás foglalta el.»*)

Berzsenyi működésének e változtatott tere az emberi életéről való fölfogásának ha nem is egészen új, de kétség kívül újonnan kifejlett oldalára utal bennünket, a mely költészetének alapeszméjével is kapcsolatban áll ugyan, de mégis annak az elhatározásnak a valódi eredménye, hogy ő a költészettől megválik s a prózai téren kísérli meg erejét. A költő is azért fog lantot kezébe, hogy a nagyság és erkölcsi szépség mintakepeit dicsőítse, hogy a szépet a jóval összekösse, az aethetika törvényeit az ethikáéival párosítsa; szóval: a lelki gyönyört élvezni tanítsa, de ugyanakkor megtisztítsa lelkünket a tévedésektől, a balfogalmaktól s igazságra vezéreljen, a mely elválhatatlan társa a szépnak és jónak.

A költő is tanítója az emberiségnek. Mert a mint érzéseinket és indulatainkat vizsgálja: egyszersmind az értelem sugalmával ellenkezőknek kerülesére, a megegyezőknek pedig követésére int. A kit a költészet boldoggá és bölcsesé tesz: az ugyan célját érte önmagára nézve, de föladatát csak félig oldotta meg. Arra kell törekednie a költőnek, hogy másokat is bölcsökké és boldogokká tegyen, hogy ne csak szívünket, hanem értelmünket is foglalkoztassa. A tanítás útjai különfélék: az írónak tudnia kell e különféle módokat egyesíteni, hogy így a műveltség világát terjeszthesse embertársai között. Nem cifra szavakat, hanem hasznos igazságokat kell énekelnie, ha számot akar tartani a költő névre. Íme, ezért kell «nagyobb, magasabb tárgyakat» választani. «A szép és nagy tárgy — írja Dukai Takács Juditnak**) — önként emeli lelkünket s a legszebb ideákat, gondolatokat észrevétlenül segíti kifejteni s előhozni. Az oly kicsinységek, mint *Csarmasz vára*, névnapai s lakodalmi versek, csak kicsinységek maradnak, ha maga Homér éneklie is azokat. Mi szépet, mi nagyot mondjon az ember ezekről? Pedig a poetának szépnél, nagynál egyebet mondani nem szabad.» Azért nehéz a költői mesterseg. «A komoly igazságot ünnepi köntösbe kell öltöztetni, mely mindenkor csak úgy

*) 1811 január 1-jén írt levelében. *Szemere-tár*, III. k.

**) Föntebb idézett levelében.

szeret megjelenni, mint a mezítlábos Cato a világ trónusán.»*) A költészet fölemel és megnemesít. Az a költő éri el célját, a ki megismeri az emberi szenvedelmeket, az indulatok pusztító tüzét, mosolyogja a szerencse játékait, fölhasználja az életet s bátran és nyugodtan lemond róla. De ez még nem elég. Másokat is erre kell megtanítania.

Az emberiség tanítóinak magasztos és dicső céljuk van. Világot terjesztenek, mint a nap s megtermékenyítik az elmét, mint a jótékony tavaszi eső a földet. A ki reájok nem hallgat: vak sötétségben tévelyeg. «A míveletlen föld csak gazt terem.» Ez a Berzsenyi elmékedéseinek alapja, melyet versben és prózában hirdet. A bennünk lakozó tehetséget csak a műveltség fejt ki s teszi gyümölcsözővé. Vagy a mint ő mondja:

A lélek is csak úgy emelkedik
A virtusokhoz éji szárnyakon,
Ha Delphi isten önt sugárt belé,
Mely úgy kifejtí lelkünk díszait,
Mint éltető nap a virágkebelt.

Ezért dicsőítette ő a Keszthely és Czenk nagyjait, Festeticet és Széchenyit, ezért Kis Jánost és Kazinczyt, a kik «áldást, dicsőséget» terjesztenek e földre, fölébresztik a szunnyadó szíveket s az erkölcsi nagyság felé irányozzák a nemzet törekvéseit. De vajon ha ily szép az emberiség tanítóinak pályája: nem kötelessége-e minden jó, a műveltség világába beható embernek egyszerűsmind erre törekednie? Ha «a józanság tisztább világához a tudományok és ismértek tárából» lehet csak gazdag zsákmányt gyűjteni: annak, a kinek tekintete folyvást a nagy és magasztos mintaképeire van függesztve, nem egyedüli célja-e a tudományok felé vezető utat megmutatni a sokaság előtt?

Berzsenyi az egyetemes világnézet javításának nagy eszméivel kezdett tépelődni. Arra a meggyőződésre jutott, hogy életének célját csak úgy közelíti meg, ha nemzetének használni tud, ha a műveltség világához vezérli s az erkölcs útjára tereli azt. Mesterének, Kazinczynak pályája lebegett szemei előtt. Tudta, mennyit köszönhet neki a nemzet, a melyért annyit fáradt, hogy kiemelje az álmokórságból; tudta, mennyi

---

*) L. Barkóczy L.-hoz írt kelet nélküli levelét. *Új magyar múzeum*, id. h.

viszontagságon kellett átesnie, mily kemény harcokat kellett vívnia, hogy eszméinek világossága a tévelygők előtt is látható legyen. Kazinczy a «nép boldogságának eszközlésére» áldozta életét, a melynél «nem lehet szentebb kötelessége egy bölcsnek». Egészen természetes tehát, ha Berzsenyi fölszólítja őt: ismeresse meg vele gondolkozását, hogy a «józsanság principiumainak művelésében» is követője lehessen.*)

De nemcsak a fény-, hanem az árnyoldalait is látta ő a nagyok pályájának. Úgy vette észre, hogy «a virtus útját szörnyetegek lesik»; a derék ember pályája küzdés. Igaz, hogy ha kitartása nem lankad: «végre talpa alá szegi a chimærat» s akkor «életét a jók s nemesek s jövő századok áldják.» Ámde lehet-e kitartó mindenik? Tud-e az ár ellen küzdeni csüggedetlenül? S tud-e ő, a ki nem ért a nagy világ nyelvén beszélni, mint például Kazinczy? Megállhat-e ő az örvény között, ha a hatalmas áradat ellene indul? Minél mélyebben vizsgálta az emberiség tanítóinak pályáját: annál jobban megerősödött kételye, hogy a mily szép e pálya, annál szilárdabb tehetséget kíván s épen ezért ő erre képtelen. Minél közelebb jutott a fölfogás világosságához: annál jobban csökkent önbi-zalma. A cél nagysága és az eszközök elégtelensége között drámai küzdelem ébredt lelkében, a melyet sohasem tudott teljesen kibékíteni. Nem tette volna-e őt ez az összeütközés egymagában is búskomorrá, ha meggondoljuk, hogy egész lelkével vágyott a cél után, a melylyel szemben tehetségeinek s tudományának parányiságát fájdalmasan érezte?

Idézzük saját szavait: «Én — írja Kazinczynak — nem tudok megszabadulni azon nevetséges bolondságtól, mely engem szüntelen arra ösztönöz, hogy használjak és tanítsak, pedig látja az Isten, hogy bolondság! Ha a római lelket se Cato mennydörgése, se Tibur zengése föl nem tudták ébreszteni: mit nyikorgok én az én hordómban! Azért-e, hogy az én képem mellé is kutyát fessenek a magyarok, mint egy bölcsesl a görögök cselekedték? Azért-e, hogy kenet helyett választóvizet öntsenek fejemre, mint a Petrarcaéra!»**)

De még ekkor nem mond le a reményről. Ígéri, hogy mindenről fog írni és sokat, habár rendetlenül és szabadon is. Mikorra azonban a

*) L. 1809 november 25-kén írt levelét.

**) U. o.

Kazinczyhoz kezdett epistoláját befejezi: é remény teljesen megsemmisül.

Mit vívjak én csekély az ár ellen?
Az én szavam ki nem hat völgyemből
S a dúsokhoz fel nem lövelkedik.

A szétzúzott életezél Erynnis alakban jelenik meg előtte s innentől fogva kínozni kezdi az elkomoruló költőt, a ki most már csak ez életezél viszfénye mellett viraszt neha-néha, midőn az éj csöndes nyugalmában elmereng a pásztortűz méla világán, a képzelődések álmába merül s földidézi a lelkesedésnek szent óráit és az eltűnt örömöket. Csak a «szelid szerelem hamvadó szikrája» mulattatja még, s ehhez társul a bús melancholia szomorú nótája.

Képzeljük el ez örökös magányban élő költőt, a mint az élet kisebb-nagyobb bajai kedvét szegik, de tudja, hogy a boldogságot minmagunkban kell keresnünk s e tudás mérő ónjához akarja lelki hangulatát simítani; képzeljük el, a mint a «félistenek» viselt dolgait szemléli s megfogán keblében a vágy, hogy ő is nyomdokukba lép, de ugyanekkor előre retteg, hogy a valóság keserűen kigúnyolja az eszményi törekvést: mily merő s komor tekintettel néz a messze távolba sokszor órákig, mintha keresne valamit s elvágynék e határról; mintha a lelkében zsongó érzések tusája elől akarna szabadulni, vagy inkább az emberi élet nagy kérdésein tépelődnek, a melyek annál mélyebben vonzzák, minél jobban távolodik a költészet világától.

A képzelet izzó forróságai táplálják a nagy cél és az elégtelen tehetség közti harc hevét; hazájáért s az emberiség egyetemes boldogságáért vívó szenvedélyes lelke fölzavarja nyugalmát, hiába akarja elhíttetni magával, hogy a bölcs boldog mindenütt. Tudja, hogy az ember célja élni és örülni, de használni is. Mikép használjon azonban, a ki a magány rejtekében tölti életét? Hiszen «rendeltetésünk nem magányos élet s örök komolyság és elmélkedés, hanem barátság és társalgás». De van-e ereje, hogy kiszakítsa magát a megszokott körből, a melynek nyugalma különben annyira kedves búskomolyságának s a lét problémáival vívódó elméjének? El tudja-e határozni magát, hogy társai közé menvén, elhagyja ifjú álmainak tündér képeit, a melyek akkor életét egészen betöltötték? S így

nem kell-e erőszakoskodnia vágyain, egész gondolatvilágán, hogy nyugalmát visszavarácsolja, hogy az élet összhangját megőrizze és tovább is csak az elmélkedés világában élhessen? «Szívemnek ember és rokon kebel kell, kivel vegyítse érzeményeit; elmémnek elme, mely megértheti s melyben sugárit tükröztetheti» — ezt tudja, kívánja és nyíltan kimondja: de milyen emberek közt folyik az ő élete! Egyiknek szeméből gonoszság látszik s lenyűgözve hordja terheit, a másik utálatlaltal van eltelve a nála boldogabb iránt. De épen e keserű tapasztalástól fogamzik meg benne az erkölestanitó célja, hogy embertársainak javításán fáradozzék, fölmutassa nekik a művelt elme szabadságát, a híven érző szív jóságát s a megvilágosodott értelem bölcsességét. A mint e nagy cél magasztossága mind jobban kibontakozik előtte a homályból: újra emlékezteti saját éltének szűk köre, hogy ő csak «magába zárva el magának s csak álma tündéreképét kergeti, mint egy vadonban bujdosó fakír».

Ez épen oly művészi, mint igazi vonásokkal festett kép egészen élénk állítja Berzsenyit: lelke az eszményi célok es a valóság lenyűgöző lánczai közt hánykódik, a methaphysikai, vallási és philosophiai kérdések elemeivel küzködik, az erkölcsi nagyság útjait szemléli, nemzetünk alacsonyságát siratja s mindevvel szemben keserűen érzi, mily parányi egy ember tehetsége, vágya és akaratereje, hogy a meglevő állapotokban javulást idézhessen elő. Mily parányi az övé, a ki el van zárva a világtól, embertársaitól, és se a dúsgazdagok kincsével, se a szellemi aristokratia tudományával nem dicsekedhetik. Mikor Festetich grófnak a nemzetiség oltalmazását és kifejtését köti szívére s érzi, hogy ő is oly forrón szereti hazáját, mint Festetich, de irigyli fejedelmi kincseit, mikor a gróf azokkal jót tehet: szinte megborzad «hazafiúi gyengesége» sugalmától, mert — úgy mond — «valóban gyengeség ily semminek, mint én, a nemzetről aggódni».*) S mikor Kazinczyt buzdítja, hogy csak tovább haladjon a megkezdett pályán, ne csüggedjen, szóljon, tanácsoljon és cselekedjék, hirdesse a virtust: eszébe jut, hogy sem Cato «villámszózatja, sem Pharsal vérpatakjai a római lelket föl nem ébresztheték», hát ő minek akarna erejét meghaladó munkához fogni, hogy az áradat elsöpörje. A mint

*) 1816 november 15-kén írt levelében. *Pesti Napló*, 1850: 65. sz.

megismerkedett a pesti írókkal s észrevette, hogy azok Kazinczynak föltétlen követői: mily emberszerető igaz lélekkel kéri mesterét, hogy csak irányozza lépteiket, ő maga mit sem tehet. Igaz, hogy a fölvilágosultság szövéténeke sem áraszt egyforma fényt. Ha a történelmet vizsgálja: szemébe ötlük, hogy a hol a műveltség bölcseje rengett, ott fakadtak egyszersmind a vakság, a babona, a «hit vakító szentelt maszlági, melyek korunkig hintik mérgeket s örök zavarba dönték a világot». A tudomány holt kincs maradt, csak a kiváltságos osztály élvezte gyümölcseit s a «nép szemébe nem hatott sugára». Így az értelem munkájának eredménye nem lehetett általános, s nem lehet még ma sem.

Hol van tehát a józan értelem,
 Hol a tudósok annyi izzadása?*)
 Remélhetünk-e vajjon jobb világot?
 Gyaníthatunk-e oly időt, mikor
 Az ész világa minden népeket
 Megjózánít és összeegyesít
 S kiirt közülünk minden bűnt s gonoszt?

Ha a hazáért küzdő lelkes csoport együttes kitartását látja: nem esik kétségbe. E nagy munkához társúl ígérkezik, jöllehet tudja, hogy az ő műve csak egy «morzsa» a nagyok alkotásainak örök talpkövéhez képest, de e morzsát megőrzik az idők harczi közt a nagyok alkotásai.

A reménynek e hangja azonban nem sokára elhal ajkán, a mint meggyőződik, hogy az elmélet fáklyája kialszik a valóság sötétjében, s hogy az ő erkölcstanító fölfogása szánandó gyöngeség inkább, mint gyakorlati czél. Így lepi meg Berzsenyit a XVIII. század nagy betegsége, a mely az emberiség javításának hatalmas eszméiből származott s annyi híres ember életét boldogtalanná tette. A kevés tanulás és folytonos magány, párosúlva a vizsgálódó elme mélységével, nem eredményezhettek mást nála. Aztán mikor föltette is magában, hogy kipótolja ifjúkori mulasztásait, mikor a tudás vágya hatalmasan kezdett is benne munkálni: akkor sem positiv ismereteket gyűjtött, hanem metaphysikai kérdéseken évődött, az Isten létéről, az erkölcs világáról, az emberi élet végokairól; de ezekhez szintén kevés volt a philosophiai ismerete. Innen van, hogy bár kutató elméje

---

*) V. ö. Vörösmartynak *Gondolatok a könyvtárban* című költeménye hasonló helyével.

sokszor a kérdés mélyébe is bepillant; legtöbbször a tanulmánynak majd semmi, vagy legalább nagyon kevés hatását mutatja. Nem szabad felednünk, hogy ő az ódaköltő szívével lelkesül eszményi céljaiért s az ódaköltő elméjével mérlegeli azon néhány nagy kérdést, a melyek ez időben foglalkoztatják. E mellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk a költő vallásos irányát sem, a mely oly erősen uralkodik érzésein és gondolatain.

Innen magyarázható, hogy a Berzsenyi erkölcsi fölfogása valami egészen sajátos, egyéni, a mely nincs szigorú formák köze korlátozva, de tiszta, hatalmas erejű s mindenek fölött keresztényen. Berzsenyi a vallásosságtól megszentelt szigorú erkölcs prizmáján nézi a polgárosultság minden tényezőjét, a mely gondolkodásra vagy lelkesülésre készíti. Ezen keresztül látja saját nemzete alacsonyságát s a nagy emberek útait, a tudományok haladását s a történelmi eseményeket. S úgy hiszi, hogy az erkölcsi alap szilárdsága nélkül minden cselekedetünk csak homokzátonyra épített vár. A nemzetek is csak addig élnek, míg ez alapot el nem hagyják. Azok, kik az emberiség javításának szentelik életüket, csak úgy aratnak sikert, ha működésök kiinduló pontja, célja és eszköze egyaránt a szigorú erkölcs. Mert

A virtus nem hiú agyváz,
Hanem boldogságunk védistene,
Mely a méltó bért a jóknak megadja
Még a tömlőczben s a keresztben is.

Ezért nem tudja ő, mint æsthetikus, a szépet a jótól elválasztani; ezért tüzi ki céljául, hogy a szépet a haszonnal és az igazzal mindig összeköti. Ezért távolodik el Kazinczytól s hidegszik meg később iránta, mert a Kazinczy æsthetikai elve a szépet önmagában és önmagáért kereste és hirdette: míg Berzsenyi az ethikai alaptól nem tudta elkülöníteni a szépnak se eszméjét, se gyakorlati érvényesülését. Mintha csak össze akarta volna kötni az emberiség fejlődő műveltségének legsarkalatosabb elveit, mikor még a vallás és bölcelet is a költészet karjain jelentek meg. A költő, szerinte, mikor a lelkesedés merész szárnyain fölemelkedik, nemcsak a «vakító fénybe vont igazságot» látja, de a virtusnak útját is, mert hiszen nála az ethikai jó, az æsthetikai szép és a methaphysikai igaz fogalma a legtöbbször mind egyesül egy magasabb fogalomban, mint nem fogalmában, a virtusban. Mindez szoros

kapcsolatban áll az ő erkölcsitanítói hajlamával és céljaival, a melyeket mint költő és ember, æsthetikus és mezőgazda, férj, családapa és jó barát egyaránt tiszteletben tart s a melyekhez életét szabja, költészetét irányítja, gyermekeit neveli, s a melyekről jó barátait meggyőzni törekszik.

De maga az erkölcs fogalma igen tág körű Berzsenyiné. Bele tartozik az erkölcs fogalmának körébe minden, a mi egy, honáért és az emberiségért, az igazság, jóság és szépség eszméiért elő és munkáló embert lelkesíthet; más szóval: a derék, vallásos, művelt ember egyszersmind erkölcsös is. De e fogalom nem zárja ki sem a bátorságot, sem a tudományosságot. Még a bölcsesség és szabadság is csak jegyeiül tekinthetők e fogalomnak. A józan ész szerint élő ember is erkölcsös; igazában véve ez a valódi erkölcs mintaképe Berzsenyiné. Az ősi egyszerűség, jámborság és jótékonyág mind az erkölcs körébe tartoznak, sőt ide számítja az ember önjavának föltételét is, mert ez az egyetemessel érintkezik. Ez az erkölcs nagyjából a stoikusok fölfogása értelmében domborodik ki Berzsenyi műveiben, csak hogy Berzsenyi kiszélesíti a fogalom körét és tartalmát egyaránt. Különös azonban, hogy több helyütt az erkölcs és ész fogalmát merőben elválasztja egymástól, hol az egyiket emeli a másik fölé, hol megfordítva, amannak tulajdonít minden hatalmat. Egyszer azt mondja, hogy minden jó csak az észből fakad, maga az erkölcs is; máshol pedig az erkölcsöt tartja a legfőbb jónak, a mely az ész fölött is uralkodik. Azonban bizonyos, hogy e két fogalom a legszorosabb kapcsolatban van egymással, egyik a másikával folyvást érintkezik, soha ki nem zárja egyik a másikat. A kik az ész szavain indulnak, azok erkölcsösek is; a kik pedig erkölcsi alapon állanak, egyszersmind bölcssek, okosok is. Mind azok, mind ezek egyformán méltók, hogy a tudatlanságban sínylődők utánok induljanak s nyomdokaikat kövessék.

A kikben az erkölcs s értelem szabadon munkál: azok az emberiség vezetői. Voltaképen egy jó király, a ki népét bölcsen kormányozza, nem más, mint erkölcsös ember; egy hadvezér, a ki bátorságával csatát nyer, egy tudós, ki a polgárosultság fényét terjeszti, mind csak erkölcsös emberek. De hogy valaki mindig az erkölcs útján haladjon: arra roppant erő, elhatározás és fáradhatatlan kitartás kell. Mert az emberiség vezetőinek, a kik az erkölcsnek specificus megtestesítői, mindig küzdeniök

kell a tömeg butaságával, gonoszságával és rosszakaratával. Ők nem egyebek, mint drámai hősök; sokszor el is buknak, csak eszméjük arat diadalt, a melyért életüket áldozták. Ilyennek látja Wesselényi Miklóst, az idősebbet, ilyennek Festetich Györgyöt, de mindenek fölött és első sorban Kazinczy Ferenczet.

A mint Kazinczy pályáját a hozzáírt epistolában, tehát 1810 körül, fölfogja, küzdelme töviseit és babérait föltünteti, a mint nemzetünk elfajulását s evvel szemben Kazinczy bátor elhatározását bemutatja: mindez a Bertzsenyi elméjének eleségéről, a viszonyok megítélésének mélységéről s alaposságáról egyaránt fényes tanúbizonyságot ad. Későbbi ítélete, bár egészben véve szintén sok tekintetben helyes, nem mérkőzhetik ezzel. Csak a Napoleon pályájának fölfogása éri utol ez epistolában kifejezett ítéletet. Kazinczyban első sorban az agitatort látja, a ki bölcsen és bátran szól a nemzethez, midőn «az erkölcs vész s reánk veszélyt kiált»; a ki egyesíti Sokrates bölcseségét és Horatius lelkesedését, hogy a romlottság, a hazafiatlanság ellen, mint «hajdan Rómának vigyázó censora», fegyvert szerezzen. A nemzet erkölce (a mely fogalom itt éppen a hazafiságot, a nyelvhez való ragaszkodást, a műveltség után való törekvést jelenti) ragadta meg Kazinczy fogékony s nagy lelkét, mert fájdalommal látta, hogy a magyar «megunta a régi jámbor erkölcsöt», idegen nyelvet beszél, mindenben az idegent majmolja, csak abban nem, a mi a külföld népeiben valóban utánzandó volna: a tudományok szeretetében. A népek versenyre keltek egymással, mindnyájan haladnak a polgárosultság világa felé: «csak a magyar szunyád mély rögzésben» s «nem fut versenyt a szent Olympián, csak a győzők pálmáit bámulja». De íme fölkel Kazinczy: tette és munkára ösztönzi nemzetünket, megállítja a vést, melytől csak egy lépés választ el s parancsol az elemeknek, mint egy félisten.

Hogy Kazinczy elüzte a hosszú éj sötétjét: ez neki legnagyobb érdeme, ezért századok áldják emlékét, a virtus megkoszorúzza őt még itt a földön, de a túlvilágon még inkább, mikor Orczyt és Rádayt viszontlátja itteni vándorlása után.

Bertzsenyi szerint Kazinczynak a dicsőségben méltó részese Kis János, a kiről a következő képet festi:

A bölcs, kebeléből szívét kiszakasztja,
Néma falak között hervad arculatja,
Fejét mély gondjereszti;

Álmatlan szemei mécesknél virradnak,
 Kizárja örömit a ragyogó napnak:
 Az áldást úgy terjeszti.

Ez az erkölcs tanítójának néhány vonással festett pályája, mely mintaképeül lebeg Berzsenyi előtt. Abban a törekvésben, hogy a csapongó elmét szelíden oktassa Kis János, Berzsenyi is osztozik vele. De nem hiszi, hogy akár őt, akár Kazinczyt megközelíthesse, a kik «két Tyndaridák» lettek a magyar műveltség homályai közt. Mint Kis Jánosban az erkölcstanítót, úgy szerette Kazinczyban az agitátort. Kazinczy sem tett mást, mint a nemzet erkölcsét javította. Ennyiben tehát ő egynek veszi Kis Jánost és Kazinczyt. Berzsenyi nem a költői babérkoszorúról álmadozik, ez majdnem hidegen hagyja őt; őt az erkölcstanító küzdelme és koszorúja, szenvedései és diadalai ihletik. E szempontból ítéli meg nemzetünk nagyjait és saját tehetségei közül is azokat becsüli legtöbbré, a melyek e szempontnak kedvezők. Kazinczy és Kis János költői munkái között az epistolák nyerik meg legjobban tetszését. E műfaj leginkább megfért eszményi céljaival, mert hiszen Kazinczy epistoláiban világos a tanítói tendentia. Berzsenyi Kazinczynak minden epistolájából egy-egy költői, nyelvi, æsthetikai vagy erkölcsi tant olvasott ki, magáévá tette Kazinczy tendenciáit, habár költői és æsthetikai elveivel nem is értett mindenben egyet. E ponton érintkezett legközelebről Berzsenyi mestereivel, nemcsak Kazinczyval, hanem Virággal és Kis Jánossal is. Kazinczy pályájának beható szemlélete nagyban serkenté őt a tanítói cél elérésére, hogy belevegyüljön az irodalmi küzdelembe, a melynek végeredményét hova-tovább a győzelemben látta. Innen fõntebb említett igyekezete, mikor Kis János alapítandó folyóiratához munkatársúl ígérkezik, mikor a pesti íróknak segítségét ajánlja s mikor mindazokat buzdítja, a kik nemzetünk előhaladását szívükön viselik. Döbrentei is akkor nyeri meg igazi tetszését, mikor az ifjúság számára szerkeszt olvasó könyveket. «Használni akarsz és nem csillogni» — írja neki Berzsenyi.

A ki, mint Berzsenyi, oly tiszta és forró lelkesüléssel viseltetik a nemzetiség fejlődése iránt, ebből a szempontból ítéli meg a nagy emberek törekvéseit s csak annyiban föltétlen dicsõítõjök, a mennyiben e szempontnak kedvezõ ítéletre tarthatnak számot. Írói és politikai nagyjaink törekvéseiben és sikereiben mindig a tanítói cél, a használni akarást nézi s e

tekintetben már a jó szándék is magasztalásra bírja. Az ifjú Wesselényit, a kivel Kazinczy és Döbrentei révén ismerkedik meg: atyja képmásának látja, mikor még csak kora érettségét s jó szándékait ismeri. Fölajánlja neki barátságát, hogy magához csatolja, sejtven, hogy Wesselényi is az emberiség vezetőinek diszes polczára tör. «Légy... barátom, nemeslelkű ifjú — írja Wesselényinek — s légy barátjok mindazoknak, kik velünk az elnyomatott emberi értelmet szabadítani s terjesztetni óhajtják; végy részt e nagy munkából, segéld építeni e szent alkotmányt ritka talentomiddal, tekintetteddel, gazdagságoddal, s hidd, hogy ha az egyik polustól a másikig terjedne is birodalmad, ennél lelkedhez illőbb s méltóbb tárgyat nem választhatnál magadnak.»*)

Horvát Istvánnak kivált a Nagy Lajos- és Hunyadiról írt munkája nyeri meg Berzsenyi tetszését. Ezért mond neki «hazafiúi forró köszönetet»; ezért bátorítja, hogy csak vívjon az özön ellen s oltalmazza meg az ifjúságot az oly «mételytől», mint Schwartner, a ki «az ifjúságnak szívében a nemzetiségnek legszentebb, legéltetőbb elementumit megmérgezési». Nyiltan, őszintén bevallja és tanítja, hogy «a ki ír, el kell annak minden tekinteteket s kapcsolatokat vetni, s egyedül úgy kell magát nézni, mint az emberi nemzetnek tanítóját.»**)

E szempont annyira uralkodó egész pályáján, összes működésében, hogy attól soha egy hajszálnyira sem tér el, még akkor sem, mikor önmagát kell megvédenie a vélt támadás ellen.

De jóllehet költői és prózai munkáinak mindegyike fényesen igazolja fölfogásunkat: tanítói tendenciája legvilágosabban mégis epistoláiból látható, a melyeket 1809-től kezdve 1815-ig írt a Kazinczy epistoláinak hatása alatt.

Bizonyos, hogy Horatius epistolái is voltak némi hatással Berzsenyire, de még bizonyosabb, hogy a legerősb ösztönt Kazinczytól kapta, a kinek költői művei közt, mint említők, épen az epistolák ragadták meg legjobban figyelmét. Kazinczy kétség kívül e részben is a Horatius tanítványa. Tudva van, hogy a classicus írók között legtöbbször Horatiust olvasta, hivatkozik rá munkáiban és leveleiben s tanító mesterének vallja. Legbálványozottabb íróársait, Kis Jánost és Virágot,

*) 1814 november 23-kán írt levelében. *Történeti Lapok.* 1874: 3. sz.

**) Horváthoz írt s id. levelében.

folyvást ösztönzi az egész Horatius lefordítására s mikor az előbbi Horatius epistoláit lefordítja, ő maga dolgozza át a fordításhoz Wieland jegyzeteit s az egész munkát irodalmunk «legbecsesebb productumának» nevezi. De még a Kazinczy epistolái közt sines egy is, a mely annyira Horatiusra vallana, mint épen az, a melyet Berzsenyihez intézett. Ez epistolát először Cserei Farkasnak akarta címezni Kazinczy s csak mikor készen volt s belátta, hogy az nagyrészt a vers törvényeivel foglalkozik: akkor változtatta meg előbbi szándékát s küldte el Berzsenyinek, de nem egyenest hozzá, hanem először Kis Jánosnak, azt izenvén ez által hozzá, hogy tegye felre Berzsenyi behajtatlanúl ez epistolát leveles lúdájába, «egykor talán följebb fogják becsülni maradékai, mint az armalis irháját». Kazinczynak e büszke önbizalma nemcsak az emberre, de az íróra nézve is fölötte jellemző. Jól mondja Beöthy, hogy ez epistolában ott van az egész Kazinczy, «minden párt fölött álló műveltségével és pártos ízlésével: az ember, a költő, a nyelvész és műbíráló egyaránt.»*)

Nem tartozik e tanulmány körébe Kazinczy epistolájának fejtegetése, a mester szűkkörű æsthetikai elveinek tárgyalása. Bizonyos, hogy Berzsenyi ez időben még nagyrészt egyetértett ez elvekben kifejezett meggyőződéssel, föltétlen híve volt Kazinczynak, a kinek elsősége ekkor volt a legáltalánosabban elismert, a legerősebb és legszilárdabb. Mikor még csak egy részét ismerte ez epistolának Berzsenyi s nem is magához címezve: már akkor elragadtatással üdvözölte mesterét, nyíltan megmondván neki, hogy ítélete nem lehet egyéb, mint tömjén. «Elég dicsőség az nekem — írja Berzsenyi — hogy téged ismérni és csudálni tudlak.» Később, mikor az egész epistolát megkapta, sem változott Berzsenyi ítélete s prózában ugyanazt fejezte ki, a mit első, Kazinczyhoz írt, epistolájában oly erőteljes hangon hirdetett. «Barátom — írja Berzsenyi a hozzá és Wesselényihez címzett epistolákra czelozva — e remekeidben én téged úgy néztelek, mint a pulyák korlátjain tapodó, saját ösvényen fellengő, szabad, büszke Pindárt. S valóban ez a kevély fölemelkedés, ez a nemes önérzés tette lelkedet alkalmassá e szépségeknek előlhozására, melyekhez hasonlókat én még nem

---

*) Lásd Beöthy: *Horatius és Kazinczy* című művét. Budapest, 1890.

ismerek.)*) E lelkesült méltánylat szavát azonban Kazinczy javítgatásai nagyon lehűtötték. A változtatások és igazítások, melyeket Berzsenyi megint Kis Jánostól kapott, kétség kívül nem válnak előnyére a munkának s Berzsenyi úgy nézte azokat, mint a tudákosság győzelmét az alkotó mesteren. S jellemző Berzsenyire, hogy ítéletét Kazinczyval szemben, most először, milyen erősen és őszinte egyenességgel kimondja e változtatásokra. «Kazinczy! — írja ezekre vonatkozólag — te engem a te dicsőségednek részesévé koronáztál — te engem szeretsz! én a te lelkednek legelső, legtisztább s legszentebb ömleményét az én maradékaimnak elteszem és a hazának bemutatatom, e korcsos copiát pedig megkérdelhetetlenül elégetem.»**)

Hogy Kazinczy különösen fontos tartalmú epistoláját épen Berzsenyinek czímezte: annak oka nemcsak az a méltánylat és lelkes fogadtatás volt, a melyekkel ő a Berzsenyi költeményeit nézte és ajánlá minden író társának, hanem főkép az a körülmény, hogy Berzsenyi már akkor két-három költeményben is jelét adta a mestere iránti csodálatnak, kifejezte főntebb érintett fölfogását a Kazinczy pályájáról, elmondta, hogy hozzá epistolát ír, a melyből mindjárt közölt is néhány sort mutatóul, azt óhajtván: vajha a külföldieskedőkkel úgy tudna beszélni, mint mestere, vajha nyelvét elkölcsonözhetné s érzéseinek tolmácsává tehetné.***) Ekkor erősödik meg Berzsenyiben az a vágy, hogy tanítani és hatni, javítani és használni akarjon, s a költészetnek oly nemeivel foglalkozzék, a melyek e czélt leginkább előmozdítják. Hosszú időközben írja epistoláit, 1809-től 1815-ig: de ezekben aztán el is rejti mind azon nemes hevülését, mind azon komoly s mélyreható elmélkedését, mind azon szent gondját, töprengését s lelki küzdelmét, a melyekkel nemzetünk és az emberiség haladásán, előmenetelén s művelődésén munkált. Igazában véve csak hét epistolája van, mert a *Levéltöredék barátémhoz* alig számítható az epistolák közé, de mind a hétben más-más az eszme és gondolatkör, más-más a kidolgozás, hang és fölfogás, noha valamennyinek az erkölcs-tanítói czél szolgál alapúl. Sajátságos, hogy Berzsenyi pessi-

*) 1810 február 25-kén írt levelében.

**) A főntebb id. levélben.

***) 1809 november 25-ki levelében.

mismusa és kételye épen e tanító költeményekben legerősebb, mintha céljának előre sejtett megghiúsulta keseriténé el.

A legkevésbé művészi kidolgozása, de a legerőteljesebb, legmagvasabb gondolatokban dúskodó az első epistola, a mely csak «vázolat», a *Kazinczy Ferenczhez* című, a melyben Tiborcznak harsány, darabos, de mély fölindulást, keserű fájdalmat tolmácsoló hangjával támad külföldieskedő főurainkra. Nemzetünk elfajulásának szemlélete nemcsak honszeretetét tüzeli, de elkeseredését is fokozza s a legégetőbb fájdalom sarcasmusa teszi hangját oly élessé, áthatóvá s erőteljessé. Az ódaköltő heve lüktet soraiban, de higgadtabb, mint *A magyarokhoz* című ódájában. A Virág és Ányos, Baróti és Gvadányi fölindulását és gúnyát egyesíti magában, hogy megbélyegezze hazánk korcs ivadékát, a mely mindenben az idegeneket majmolja, csak saját nyelvét és nemzetét veti meg, még szolgálakat is külföldről hozat, mert mindent dicsér, a mi külföldi.

Magyar nem kell, mert a magyar bolond:
Nem tud pumit, szajkót tanítani,
És nem tud lopni, sem pillét vadászni
S más ily nagy dologhoz nem alkalmas.

Bosszús siralomba tör ki e czáfolhatatlan tények láttára a költő, elnyomja a gúny hangját, mintha maga is megrendülne a valóságától, a melyet minden akkori költő érez, de kifejezni csak ő tud igazán. A külföldieskedőknek ily éles és elszánt megtámadását hiába keressük a magyar költészetben. Petőfié, bár szintén éles és maró gúnynyal írott, a gondolatok mélységére nézve össze sem hasonlítható ezzel.

A *Dukai Takács Judához*, *Vitkovics Mihályhoz*, *A pesti magyar társasághoz* és *Döbrentei Gáborhoz* címűek, noha mindegyiknek megvan a saját szépsége, hatásra nézve csekélyebb becsűek ennél. Igaz, hogy ezek művészebb compositiók; zengzetesebb a nyelvök, választékosabbak az egyes kifejezések, gördülékenyebbek a sorok, hibátlanabbak a jambusok. Az elsőben a női nem méltatlan helyzetén elmélkedik, mintha csak a saját napkeleti gondolkozása ellen fordulna, melyben akkoriban még elég sokan osztoztak vele.

A férfiak törvénye a szelíden érző szép nemet csak úgy tekinti, mint «osztóninknek szenvedő edényét s nyers kényeinknek játszó eszközét.»

De hát, csak erre vagynak-e teremtve
 Azok, kik embert szülnek és nevelnek!
 Kik életünknek gyöngé bimbait
 Dajkálva őrzik forró keblökön
 S véröknek édes nedviből itatják;
 Kik szebb korunknak ékes napjain
 Rózsás kötéllel kapcsolnak magokhoz
 S lelkünket égi érzésben fűrösztik;
 Kik ősz korunkban reszkető fejünket
 Ismét ölükebe vészik s dajka karral
 Vezetnek éltünk véghatárhoz
 S ölelve tésznek a halál ölébe,
 Míg ott is újra vélünk egyesülnék.

A nő hivatásának ennél rövidebb és mégis művészibb, nagy vonásokban festő s mégis mélyrehatóbb képe nincs a magyar irodalomban. Berzsenyi csodálatos könnyedén rakja össze az egyes mozaikokat, a melyekből az egész kép kialakul. De ez a könnyedség nem a fölszínesség elhamarkodottsága, hanem a huzamos gondolkozás, a folytonos elmélkedés gyors készsége s gyakorlottsága. Hogy a költő kilépett a nők szűk köréből: ez dicsőítésre készíti Berzsenyit s megmagyarázza neki, hogy a költészet mikép teheti boldoggá az életet. E sorai szintén a legszebbek közé tartoznak, melyeket valaha magyar epistola-író írt, de az idézettekkel alig versenyezhetnek. Berzsenyi fölfogására nézve azonban jellemző, hogy mintegy meghatározza azt a bölcseséget, melyet az ember a költészettel való foglalkozásból merít. Ez pedig nem áll másban, mint hogy megismerjük az emberek gonoszait s a magunk indulatinak «pusztító dühét», okosan használjuk életünket, a szerencse játékait megvetjük s nyugodtan térünk a halál révébe.

A pesti magyar társasághoz címűről föntebb szólottunk. Ez a legszabatosabb kifejezése annak, hogyan fogja föl Berzsenyi az emberi eszt s fejlődését azon pontig, mikor kijózanul, megválnak a babonák különböző nemeitől és nyilvánulásaitól. Ez utóbbiak egy tömör képbe vannak csoportosítva oly plasztikusan, mintha nem is a nyelv, hanem a márvány volna Berzsenyi művészetének anyaga. Ily apró mozaikok összerakására Berzsenyinek szinte páratlan tehetsége van, a melylyel mestert, Kazinczyt, kitől e nemben is sokat tanult, messze fölülmúlja.

A Döbrentei Gáborhoz írt epistola voltakép annak a pró-

zában írt levélnek költői kidolgozása, melyet 1814 június 18-án Kazinczyhoz intézett. A stoicismus a maga rideg józanságában zendül meg soraiban: az okos ember nem követhet el bűnt, a gonoszság esztelenségből ered, a valódi böles nem lehet gonosz. Ez az epistolának alapeszméje, a mely Berzsenyi tanítói tendenciáival itt érintkezik legszorosabban. Egyszersmind ebben a művében hirdeti a Kazinczy elvét is legnyiltabban, midőn valószínűleg a *Mondolat* írójára czélozván, azt mondja, hogy a közönséges ember ítélete az ő nyugalmit meg nem zavarja, szidalma nem vet rá homályt, mert — úgy mond — «a bohóktól kárhoztatni fény.» De mégis érezzük a bölesnek fájdalmas panaszát, midőn a jók öntudatos vagy öntudatlan ellensegeit felsorolja, mert ebben az a keserű világnézet nyer kifejezést, hogy az emberiség vezetőinek szörnyetegekkel kell küzdeniök. Hiába leplezi a költő panaszát, hiába akarja önmagát megnyugtani, hogy az ember a hány, annyiféle, hogy «az emberekben végtelen különbség s megérthetetlen visszás értelem van». Ez a tudat csak látszólagosan s egy-egy pillanatra békíti ki őt a világrenddel, mert hiszen ha az emberek gonoszsága nemzedékről-nemzedékre száll: akkor mi értelme van mindazon önfeláldozásnak, a melylyel az emberiség vezérei a javítás eszméinek megtestesítésén fáradoznak? Ha a tudósok közt sem lehet soha egyetértés, ha nyelv művelőink sem jutnak soha közös megállapodásra: akkor valóban nagyon messze marad törekvésök a céltól, mely a józanság és okosság kincseinek egyetemes bírására tör. Berzsenyi a saját fölfogását, a melyet előre megalkotott, az összeütközés kibekítésének minden próbája nélkül, hozzá köti azon visszás világrend szemléletéből származott meggyőződéséhez, hogy a különféle fölfogásokat egyesíteni soha senkinek sem sikerülhet. Elhiszszük, hogy egy időre meglegpszik azzal, ha működése barátainak tetszhetik, ha célja és szíve tisztaságát «a józanabb rész érti és becsüli»: de mi értelme van akkor azon buzdításnak, a melyet — mint láttuk — Kazinczynak adott, s a melyet Döbrenteinek is szívére köt, hogy csak vívjon «dicsően az éj süvöltő vak hydráival»? Világos, hogy Berzsenyit a tanítói czélok késztetik szólásra, hogy meglegedése, böles nyugalma csak látszólagos. Esze és szíve egyaránt a javítással foglalkoznak; épen ezért tárja föl a világrend visszásságait, hogy azokra gyógyító szert javasoljon: de itt nem tud lelni iránytűt, a mely felé indulnia kellene az

emberiség tanítóinak. Célja tiszta és világos, nagy és nemes, de eszközei homályosak. Tulajdonképen az eszközökről nem is gondolkozott bebatóbban, mert mikor erre a kérdésre jutott, saját tehetségeinek e tekintetben való fogyatékosága s elégtelensége búskomorságba süllyesztették. Innen van, hogy Berzsenyinek eszményi törekvéseit ismerjük csak, gyakorlati megvalósításukról mit sem tudunk. Innen van, hogy tudja, mikép csak a társaságban élő ember képes használni és tanítani: de maga képtelen régi, szűkkörű életével szakítani.

E kétségtelen tény egészen világos kifejezést nyer a *Vitkovics Mihályhoz* írt epistolájában, melyben a fővárosi és falusi élet közti párhuzamból mindenki meggyőződhetik, mily különös ellenmondásba sodorja a költőt az eszményi cél és a valóság lenyüggő hatalma közti összeütközés.

Berzsenyinek ez epistola írására Vitkovicsnak egy, Horvát Istvánhoz intézett, költői levele adott ösztönt. Vitkovics levele még 1805 október 15-én kelt Roffon, a hol Vitkovics nenjénél volt üdülésen, szalmás födelű házban lakott s víg életet élt. Ha kiment a mezőre: bámulta a nap keltét és nyugvását s elmélkedett a természet örök törvényein, a melyek változhatatlanok s állandóak. Arra a meggyőződésre jutott, hogy az ember az Istennek legfönségesebb teremtménye s mégis epen úgy elmúlik, mint a hogy a fának sárgúlt leveleit elkapdossa a hűvös őszi szél. Mily kevés ideig tart életünk! — föl-sóhajt s kérdi: «méltó e kisújjnyi létünket búval keseríteni, fogyasztani gonddal?» Így lép a parasztnép közé, hol csöndes megelegetést talál, hol semmi nagyravágyás, semmi hiú fény után való harcz. A nép embere kiválaszt egyet-kettőt meghittjei közül, megosztja velök minden örömét s könnyen búcsút vesz a «gonoszokba merült újmódi világtól». Így szeretne élni ő is, azért hívja magához barátját, Horvátot, de tudja, hogy sorsát senki el nem kerülheti: falusi életének napjai meg vannak számlálva, Pestre kell mennie, hogy a pörös akták közé temetkezék újra.

Íme Vitkovics, a fővárosi élethez szokott költő, a falusi életet dicsőíti: Berzsenyi, a ki egész életét falun töltötte el, a fővárosi élet után vágyakozik. Amaz érthetőbb s természetesebb, emez csak úgy érthető, ha Berzsenyi tanító tendenciáit figyelembe vesszük. Mily roppant ellentét a két költő fölfogásában. Amaz boldognak látja a népet: emez csak gonoszságot olvas

szeméből. Az épen a közpálya terheitől szeretne szabadulni: ez épen azokért lelkesedik. Hogy e különös ellenmondásból kimenekedjék Berzsenyi: természetes, hogy megint philosophiájához folyamodik s azt mondja, hogy «a bölcs nyugalma háboríthatatlan a pesti bálban s csörtetés között, mint a magányos rejtek árnyain.» De ő mégis csak olyan, mint «egy vadonban bujdosó fakír». Látni való, hogy Berzsenyi csak azért dicsőíti a városi életet, mert eddig minden verselőket Homértől kezdve a falut dicsérték. De a mit egyenesen Vitkovicsnak mond: az már fölfogására s gondolatainak mélységére egyaránt jellemző:

Maradj s perelj te Pesten s élj vidáman
 Barátid édes társaságiban,
 S ne kérj az égtől többet, mint adott,
 Van annyi, mennyi kell, s ha ez kevés,
 Kevés lesz a föld minden kincse is.
 A vízi kórság szomját el nem oltja
 Minden Dunáknak s tengereknek árja
 S az ép gyomornak egy pohár elég.*)

A Helmezy Mihályhoz írt epistolája egyszerű, igénytelen kis mű, mely akkor keletkezett, mikor Berzsenyi összes költeményeinek másodszori kiadását tervezte. Csak az a része jellemző a költőre, a melyben arról panaszkodik, hogy kevés vírággal szerezte meg e második kiadást, mert a múzsák «elvadúlnak a komoly szemektől». Ugyanaz a gondolat, a mely Berzsenyinek prózai leveleiben is többször ismétlődik ez idétt. Figyelemreméltóbb a *Barátnémhoz* című epistolája, a mely tulajdonkép nem is epistola, hanem elegia. Csak a külső formája epistolai, a tárgy, kidolgozás, hang egészen elegiai. Nem tudjuk, kihez van intézve ez epistola, melyben a költő egy anyát, a kinek gyermeke meghalt, törekszik vigasztalni s meggyőzni, hogy ne epezsze magát, hallgasson az ész szavára, a mely gyógyító balsamot hint a «nyers fájdalom» kínozta kebelre. Az élet útjai kiszámíthatatlanok, minden óra újabb vészt hozhat, a mosolygás sirással, az édes méreggel, a nyugalom harcczal vegyül: a ki ez életből távozott, az az igazán boldog, mert túl van minden veszélyen. Mi is követjük őt, már útban is

---

*) V. ö. Vörösmartynak a *Mereghöz* című műve hasonló gondolataival.

vagyunk felé, csakhogy ő kissé előbbre sietett. A fájdalomnak szintén van határa, a csapás első súlyát a «férfiszem sem bírja könnyezetlen»: de aztán a kiengesztelődés égi balzsama nyújt enyhületet. A fájdalom hatását Bercsenyi éles fölfogással elemzi s értelmezi. Finom megfigyelését a következő sorokban szinte utolérhetetlen szépséggel tárja föl:

Szép lélek, a mely könnyen kap sebet
S a fájdalomnak önti könnyeit,
S magát kisírván, szenved csendesen:
De kényes, a mely sebjét nem felejtí,
Sem orvosolni nem bátor s kemény,
Hanem lecsügged s önmagát emészti;
S hiú, ha még mély sebjével dicsekszik,
Ha fájdalomban édeset keres
S veszett gyönyörre változtatja a kint.

Ímhol a Bercsenyi epistolái, a melyek a magyar költészetnek valódi gyöngyei. Szébb epistolákat, ha a gondolatok mélységét, az érzelen természetességét s komoly nemességét tekintjük, senki sem írt a magyar költők közt. Kazinczy epistolái könnyedebbek, művészibb szerkezetűek, több bennök az elmés-ség, a szeszély, a csin és fordulatosság, közelebb vannak a Horatius epistoláihoz: de Bercsenyiéi pathetikusabbak, mélyebbre hatók, egyszerűbbek s fönségebbek. A mit Bercsenyi mond, hogy bennük «némely hosszas elszámolás talán unalmas egyformaságot ad», az csak látszólagos hiba. Voltakép epistola-írói tehetsége épen az «elszámolásban» nyilatkozik legmélyebben s legtöbb oldalúan, mert komoly megfigyelése tapasztalatainak szűk köréhez mérve valóban gazdagnak s élesen fölfogottnak mondható. Maga mondja egyébiránt, hogy ő nem poétai szépségeket, hanem hasznos igazságokat akart ezekben mondogatni, szóval a tanítói cél lebegett előtte. A Kölcsény recenziójára tett első észrevételeiben*) hosszasán tárgyalja epistoláinak alapeszméit, hangjának komolyságát, s hogy miért nem ügykezett ő e részben Kazinczyt és Horatiust követni. Minthogy e nyilatkozata világosan bizonyítja fölfogásunk helyességét, idézzük azt egész terjedelmében. «Én az emberiségnek legszebb jusait — írja — nem önthettem játszói színekbe, hanem a tárgy méltósága szerint komoly tüzelt kellett előadnom. S az ily tónushoz a közönséges epistolák szokott czifraságai, az elmés furcsaságok, várat-

*) L. alább idézve.

lan fordulatok, meglepő stutzeri kapriolok s más ily gyermeki flosculusok nem illettek. De egyébiránt is az ily elmés játszíságnak nálam helye nincs. Az én poesisom tűz és erő s úgy gondolom, ez a férfi character... Én mindenkor azt tartottam, hogy a férfinak még szeretője ölében sem illik a csapdiság és keceskedés, hát a múza ölében... Már mint gyermek úgy gondolkodtam, hogy a poétának nemcsak hangicsálni, hanem használni is kell... azt tartom, az a poéta, kinek az egész világ klastrom, melyben ő nem erkölcsrontó bordalokat, hanem mint áldozó pap, hymnusokat zeng; a ki ha kiüti az ember kezéből a feszületet, nem kancsót ad annak helyébe, hanem a virtust, az élő Istent lehell annak lelkébe, s a ki tudja azt, hogy a józan írónak ez a legfőbb célja s legszentebb kötelessége, mert ha az embernek sem feszülete, sem virtusa, akkor a világnak legfertelmesebb barma. Ha egyszer oly tökéletre lép az emberiség, hogy annak se papra, se katonára, se poroszlókra szüksége nem lesz: akkor énekeljünk bordalokat; de míg ezekre szükségünk van, addig nincs egyéb szép, nincs egyéb jó, mint a virtus, vagy ekölcsei szép.» Látni való, hogy Berzsenyi elméletben és gyakorlatban mily roppant fontosságot tulajdonít tanítói céljának, az emberiség javításán munkáló törekvéseinek, a melyek költői tehetségeinek legfényesebb oldalát kívánták áldozatul, hogy testet öltsenek.

Berzsenyi azonban nem találván a javítás eszközeinek titkaira: megválnak az epistoláktól is. Eszményi céljainak nagysága kezdi veszíteni varázsát, összeütközésbe jut önmagával, hülni érzi a nemzetiség erősítéseért, az emberiség javításaért buzgó keblét: mert a kitűzött cél elérhetetlen messzeségben van előtte, holott a szeretet szenvedélyes türelmetlenségével várja az eredmény mihamarábbi megvalósítását. Működésének egész alapja meg van támadva. Mit használ az ő szüntelen elmélkedése, töprengése, önmagával való küzködése, ha képtelen az eszközök föltalálására? Így veszi körül a hypochondria sötét homálya, melytől sokáig nincs szabadulás. Szárnyaszegetten hull a magasból önsiralmaiba s lelkének ereje megtörik. Most már képtelen csak pillanatokra is a bölcs philosophiai nyugalma, nem segíti a stoicismus világnézete, a mely eddig kibékítette önmagával és az emberiséggel. Lantja érintetlenül függ, révedező tekintete nyugtalanul s izgatottan keres valami szilárd pontot a szabadban vagy a falak közt, a

melynél megállapodjék. Ha egy-egy újabb eszme, újabb gondolat elfoglalja: képtelen azt műegészszé alakítani. «Százszor fölveszem tollamat — írja Kazinczynak — százszor leteszem; mit írok? s cui bono? a bolondokat tegyem okosokká vagy a gazembereket jóvá?»*)

Természetes azonban, hogy e betegség súlya csak lassankint vett erőt a kedveszegett költőn. Minthogy epistoláival nem érthette el a kitűzött célt: a költészetnek egy másik ágában kezdi próbálni tehetségét, a nélkül, hogy akár elég irodalmi ismerete lett volna, akár széleskörű inventiója, akár világlátottsága s tapasztalata. Ő ezek közül egyikkel sem vetett számot, csak azt tudta, hogy a dráma a költői fajok közt a legelevenebb s legszembeszökőbb hatást teszi a közönségre. Ily hatásra való törekvés már régebben foglalkoztatta, de mióta a kolozsvári színházról annyi szépet hallott Döbrenteitől: most sokkal élénkelben nyilatkozott benne a vágy, hogy ő is megpróbálkozzék a költői hatás azon eszközeivel, a melyeket más téren hiába keresett, s a melyeket a drámai költészetben látott. Mikor 1811-ben meghallja, hogy Szemere Pál valami énekes játékon dolgozik: a hír őt is nagyon gondolkozóba ejti. «Ki fogja azt énekelni?» kérdi Szemeretől s e jellemző észrevételt teszi: «Mely merészség egy magyarnak a lehetőség országát vívni, melyet a Plátók, a Schillerek is csak vívtak! Más érteni, más érzeni, hát meg éreztetni!»**) De inmentől fogva őt is vonzza e merészség. Nincs rá biztos adatunk: de a körülmények összevetése nyilván azt mutatja, hogy Berzsenyit a Döbrenteitől 1814-ben hirdetett drámai pályázat ösztönözte a színműírára. Már az 1814 december 15-ki levelében kér Kazinczytól e tekintetben tanácsot, themát s útmutatást, mivel az «erdélyi theatrum számára» szeretne valamit írni. E részben alig ismert mást Kotzebuenál, a kinek színműveit eredetiben, úgy látszik, Sopronban szerette meg, s magyar fordításban is folyvást olvasgatta s tanulmányozta, mióta terve mind határozottabb alakot öltött. A készülődés azonban, szokása szerint, jó hosszú ideig tartott. Még 1815 végén is csak Kotzebue hibáinak kimutatására kéri föl Döbrenteit és Kazinczyt, hogy megírandó színművében a népszerű drámaíró hibáit elkerülhesse, de ugyan ekkor már

*) Alább idézett kiadatlan levelében.

**) 1811 január 1-jén kelt levelében. *Szemere-tár*, III. k.

valószínűleg megtalálta a tárgyat, a melyet drámának akart földolgozni. Kazinczy szokásos kritikáját el is mondta Kotzebue-ról, természetesen csak a nyelvéről, dialogusairól, egy szóval sem emlékeztén meg a compositióról, szerkezetről, jellemekről stb. Döbrentei elég jól megfelel Berzsenyinek, bár Kotzebue alaphibáit ő is nagyrészt elhallgatja. Különös azonban, hogy se Kazinczy, se Döbrentei nem tudtak valami igazán kiváló drámáirót ajánlani neki akár a német, akár a francia irodalomból, hogy a classikusokat ne is említsük. Lehet, hogy se Kazinczy, se Döbrentei nem vettek komolyan a Berzsenyi tervét, vagy pedig előre látták, hogy tehetsége épen a drámára nem való.

Berzsenyi 1815 végén s a következő év elején már megírta azt a töredéket, melynek Döbrentei a *Kupa támadása* címet adta. Ugyanis 1816 február 8-án kelt kiadatlan levelében*) ide vonatkozólag ezeket írja Kazinczynak: «Én most a somogyi Kupát akarom a játékszínre állítani s már ötven lapig terjedt. De meg nem mondhatom néked, mely resten s kedvetlen dolgozom. Későn vettem észre, hogy itt a religióról és országlásról kell szólni, melyekről okosat mondani keserves. Bánom, hogy belekaptam.» Nem is tudta tovább folytatni, bár a kéziratról**) ítélve, úgy látszik, kétszer is újra kezdte, mert az I. fölvonás első öt jelenete kétféle kidolgozásban van meg. Az egészből másfél fölvonás készült el, azonban Berzsenyi még nem is állapította meg a darab meséjét, a mely a töredékből inkább csak sejthető, mint kiolvasható. Épen ezért, hogy az olvasó némi tájékozást nyerjen e töredék becséről: kénytelenek vagyunk jelenetről jelenetre haladva mutatni be a tartalmat.

A mennyire az elkészült másfél fölvonásból megállapítható: Kupa és István álltak volna szemben egymással. Az, mint az ősi vallás és ősi szabadság bajnoka: ez, mint a keresztyénység és európai polgárosultság megalapítója. De bizonyos, hogy bár a fölfogás sok elemét rejti magában a drámai bonyodalomnak s összeütközésnek, se Kupa, se István nem lett volna igazi drámai hős. Nem csuda. Berzsenyi már majdnem felét megírja a színműnek s még akkor gondolkozik, mit kellett

*) Eredetije a sz. Benedekrend pannonhalmi könyvtárában.

**) L. a m. t. Akad. könyvtárában: M. Irod. régi és újabb írók művei. 8-adr. 15. sz. alatt.

volna bevinnie a darabba. A ki oly erős compositiókat alkotott az ódában: a drámában nem látta szükségét, hogy a cselekvény tervét előre elkészítse. Innen van, hogy a töredék semmi drámai érdeket nem tud gerjeszteni. Szó és szó, de semmi cselekvény. Ismételhetjük a Vörösmarty véleményét, a melyet saját drámáira mondott, hogy a személyek «tenni nem érnek rá, a szavak árja miatt».

A darab azzal kezdődik, hogy Istvánnak két német vezére, Venczel és Pázmán, a magyarok vitézségéről, tettett futásáról értekezik egymással. Venczel boszankodik a szenvedett kudarczon, Pázmán pedig azt mondja, hogy a magyarok futásának nem kell hinni, mert ők akkor győznek legjobban, ha megfutamodnak; egyszersmind haszonleséssel vádolja a magyarokat, a kiknek csak prédát kell adni s mindegy nekik Magyarország vagy a Rajna vidéke. Venczel mintegy az Isten kiválasztottjának hiszi magát, a kire a pogányok megbüntetése van bízva. Erre Pázmán ellene fordul, hogy nemcsak Kupát, hanem az egész magyarságot üldözi. Végre is elsimitják a félreértéseket s megegyeznek a harczban, melynek jelszava: «vérkereszttség». Pázmán kifelé indul s ekkor találkozik Istvánnal, a ki csak most tudja meg, hogy Kupa még mindig a pogánysághoz szít. Arra a meggyőződésre jut tehát, hogy kénytelen a nemzetnek egy részét föláldozni, hogy az egészet megmenthesse. El is küldi Czéba nevű vezérét, a ki Kupának jó barátja, hogy ezt békére bírja. A mint Czéba elmegy: az ellentáborból azt a foglyot vezetik István elé, a ki egykor megmentette István életét s most szemere hányja a királynak, hogy régi erkölceiből egészen ki akarja forgatni nemzetünket. Orda (ez a fogoly neve) átkozza önmagát, hogy egykor a királyt a veszedelemből kiszabadította, mire István egészen drámaiatlan céltalansággal kardját maganyújtja neki, hogy tehát ölje meg őt. Orda ezt megalázásnak veszi s a kardot eldobja. A király és Orda erre vitatkozni kezdenek az új rendről, az idegen szövetségről, mely a fogoly szerint megöli a nemzetnek. Ez a vélemény gondolkozóba ejti a királyt, a ki most bánni kezdi tetteit. Sem elég elhatározottsága, sem erélye, sem kitartása nincs. «Íme — úgy mond — elkezdtem a nagy munkát, s a legelső lépés, melyet a dicső cél felé teszek, népem vérébe gázol; s a legelső hang, mely fületem s lelkemet átveri, átok! Nagyobb akartam lenni, mint eleim s kisebb lettem; ők idegen tartományokat pusztítottak: én

hazámat; őket a maradék áldja és csudálja: engem az én népem átkoz s tyrannusnak kiált.» Tusakodik önmagával, hogy abba hagyja-e a megkezdett munkát? Végre is győzelmet vesz magán: «Áradjon a szent rokonvér, omoljon rám az átok, nem csüggedek! mert tudom azt, hogy minden csepp vér, mely most a haza oltárán kiontatik, minden jajszó, mely most az eget s az én szívemet ostromolja, nemzetemnek századokig tartó boldogságot fog termeni s tudom azt, hogy valamíg egy magyar lesz, nevemet áldani s tisztelni fogja.»

Ezzel végződik az első fölvonás. Látni való, hogy a drámai összeütközésről eddig még fogalmunk sincs. István oly kevésbé drámai hős, hogy kardját is kész ellenfelének átadni, nem levén bizalma a czél igazságában.

A II. fölvonás is csupa készülődéssel van tele. Ebben is csak arról értesülünk, hogy Kupa és emberei szeretnék megmenteni a régi szabadságot, de hogy mikép mentsek meg azt, arról magok sem tudnak semmit. A költő éjnek idején erdősebbe vezet, a hol Herculesnek és Attilának bálványképei láthatók. Itt találkozunk Czébával és csatlósával, Bertókkal, a ki értesíti urát, hogy Kupát bevárni biztos halál, mert ő és társai embervért isznak. Bertók ott is akarja hagyni Czébát, mert mint mondja, nem akar lenni az ördög peccenyéje. Jön egy varázsló, a ki egy-egy mécszet gyújt meg a bálványképeknél s énekel:

Idvez légy Hercules! és te, nagy Attila!
 Legyetek hazánknak őrjei s kőfala.
 Tekintsetek reánk Atyáink isteni!
 Midőn oltártokon bárdom fog vérzeni.
 Fedezzétek Kupát, Bendeguznak vérért,
 Az igaz magyarok bajnokát s vezérért . . .

Az ének után Czéba szóba ereszkedik a táltossal s megtudja tőle, hogy Kupa éjjelenként sok száz keresztyént öldöstet le Hercules és Attila tiszteletére.

Erre egy idyll-forma jelenet következik. Az ifjú férjet neje nem akarja ütközetbe eresztetni, mert, úgy mond, a világ minden koronája sem érdemli meg azt a fájdalmat, melyet ő kiáll. A férj csillapítja: kérje az isteneket, hogy életét kíméljék; ő nem kímélheti azt, míg honának ügye kívánja. Ekkor hozzák kis gyermekét is, mire a férj megtántorodik: «Oh, hogy az

élet nem egyéb, mint harc, a kötelességnek s szívnek óriási harca.»

A negyedik jelenetben végre találkozunk Kupával, a ki kíséretével és fiával, Bárdossal közelg a szobrok felé. S mint az első fölvonásban Orda meg akarja Istvánt fékezni: úgy támad Bárdos atya ellen, szemrehányást téve neki, hogy azért hagyatta vele oda Görögországot, hogy itt ártatlan vért ontson. Mikor Kupa és kísérete a bálványokhoz ér: a táltos újra énekelni kezd:

Hős atyáink nagy isteni!
Halljátok kérésünket:
Ne hagyjátok elveszteni
Szép magyar nemzetünket.

Pór idegenek tapodják
Vértünkön nyert földünket,
Idegenek ragadozzák
Kezünkől kenyerünket stb.

Erre Kupa átkot kiált az ellenre, s a kíséret utána mondja: ki kell irtani tüzvel-vassal! Megesküdteti vitézeit, hogy hívek lesznek hozzá, kiűzik a zsarnokot s a ravasz papokat. A táltos megsebzí valamennyinek a karját s egy csészébe vért ereszt, a melylyel a bálványokat meghintik; aztán Kupa iszik belőle s a többi is utána, csak Bárdos nem, kit ezért Kupa megtámad. Bárdos: «Oltalmazd a szabadságot s én első leszek melletted a vér mezején; de ha az emberiséget tapodod, ha az ártatlankat és fegyverteleneket gyilkolod, úgy, atyám — úgy ellenséged vagyok.» A fiú tovább vitatkozik atyjával s ekkor jó Czéba, kit Kupa azzal fogad, hogy barátságát följánlja neki.

Ezzel végződik a töredék. A második változatban, az I. fölvonás második jelenetében, mikor Venczel és Pázmán egymással beszélgetnek, valami iszákos, bonvivant katona kerül hozzájuk, a kinek mindig a «tegnapi csúf megfutáson» jár az esze; bort kér Venczeltől s föltartja a poharat és egy dalt énekel, a mely azért érdemes az említésre, mivel látszik, hogy Berzsenyinek valami olyan «énekes játék» froghatott eszében, a milyenről Szemerétől hallott. S másfelől erdekes, hogy Berzsenyi egy szomorújátékban helyenvalónak tartott ilyen népies dalt, mely Horváth Ádámnak egy múlt századbéli levelében is idézve van:

Katonának kápolnája a pincze, a pincze,
 Imádságos könyvecskéje az itcze, az itcze!
 Kocsmárosné arra való, hogy töltsön, hogy töltsön, —
 Katonának vagyon pénze, hadd költsön, hadd költsön.

Úgy látszik, Berzsenyi ilyen dalokat küldhetett később Döbrenteinek Bowring számára, a ki az angolokkal akarta megismertetni népköltészetünket.

Berzsenyi valószínűleg maga is belátta, hogy drámai kísérlete nem életre való s azért képtelen volt azt folytatni. Nem is vette elő többet. Azonban, nem tudni mikor, még egy újabb kísérlettel is próbát tett, a melynek töredéke összes művei közt is ki van adva. Wesselényi nádorról szól, s úgy tetszik, Berzsenyi ugyanazt a gondolatot akarta a hősből megismertetni, a mely előbbi kísérletében is alapeszméül szolgál, tudniillik a kötelesség és szív harcát, mely kétség kívül magja lehet a legerősebb drámai összeütközésnek, azonban e rövid töredék, mely talán csak drámai monológnak készült, nem rejt magában semmit, a miből kedvező ítéletet vonhatnánk Berzsenyi drámai tehetségére. Természetes is, hogy oly erős alanyi érzésű költő a tárgyias költészetben nem tudott volna boldogulni. Nincs is a világirodalomban egyetlen nagy lyrikus, a ki egyszersmind nagy drámaíró is lett volna. A költői tehetség más-más nemet kívánja a költészeti ágak mindegyike, s nem szükség bővebben részleteznünk, miért nem volt Berzsenyinek tehetsége a drámára.

Nemcsak a drámához nem értett Berzsenyi: de az egész színügy körül igen hézagossá ismertek voltak. Nyilvánosan soha sem szólalt föl e tárgyban, de ismerjük egy levelét, a melyben a Széchenyi tervét védelmezi a fölállítandó nemzeti színház helyére nézve. Azután a színészek megjutalmazásáról mondja el nézetét s egy különös tervet ajánl, a mely szinte páratlanul naiv fölfogásra vall. Nem mintha valami fontosságot tulajdonítanánk e nézetnek, de Berzsenyi eszményi törekvéseire nézve elég jellemzőnek tartjuk, hogy idézhessük: «Én — írja Döbrenteinek — igen hasznosnak látnám azt, ha a játszó tehetségekre pályadíjak rendeltetnének, s a pályabírák a nézők lennének, olyformán, hogy minden főbb rangú néző valami arra rendelt ládába tenné annak nevet, kinek a pályadíjt ítélné. De a díjt ne csak egy nyerné, hanem a ládában található nevek avagy sorsok szerint oszlanék el.» Még különösebb azonban a szín-

ház megnyitására szánt darabról való véleménye, a melyre nézve föntebbi levelében ezeket írja: «Én már gondoltam egy kinyitó játékot, mely a magyar öltözeteket Attilától korunkig kimutathatja, csak szabónk legyen, ki azoknak az idealis pompát meg tudja adni.»*)

Vajon azért akarta-e a magyar öltözeteket bemutatni, hogy őseink régi ruházatát megismertesse a közönséggel, s azt hitte legfontosabbnak épen a megnyitó játékban? Szabad-e ebből azt következtetnünk, hogy Berzsenyinek a színjátékról való fogalmai nem hogy gyarapodtak volna, sőt még inkább ferdébb irányba csaptak?

Óvakodjunk e kérdés bővebb magyarázatától!

VÁCZY JÁNOS.

---

*) 1830 márczius 8-ki levelében. *Új magyar múzeum*, id. h.

A MAGYAR IRODALOM FŐ IRÁNYAI.

Első közlemény.

I.

Az óceán első pillantásra végtelen, mélységében mindenütt nyugodt, mindenütt egyenlő víztömeg. Pontosabb vizsgálatok azonban kiderítik, hogy a tenger felszíne alatt különböző áramlatok kanyarognak, hogy a tengerben is óriási folyamatok hömpölyögnek, melyek medre — maga a tenger. Ez áramlatok mindegyikének megvan a tulajdon iránya, a tulajdon gyorsasága, a tulajdon hőmérséklete, megvan neki a maga chemiai minősége és a maga állat- meg növényvilága. Távolról jön és messzire megy: mélységes árja különböző égöveket szel át és különböző világrések partját mossa.

Így van ez műveltségünk fejlődésében is. Benne is találunk ellenállhatatlan áramlatokat: eszme-folyamok szakadnak benne, melyek távol partokról hozzánk kanyarodtak, hol enyhébb éghajlatok tavaszát, hol idegen világok parti jegét hozván magokkal. Mint a tengeri térkép a tengeri áramlatokat, úgy mutatja irodalmunk története szellemi fejlődésünk áramlatait; különben irodalomtörténetünk nem volna egyéb könyvek történeténél vagy időrendbe szedett életrajzoknál. Nincs modern nép, nincs modern irodalom, mely elszigetelten fejlődött volna; minden irodalom elfogad hatásokat, földolgozza nemzeti egyénisége szerint és ismét tovább vezeti az impulsust. A XIX. század tudományos kutatásának ép az képezi egyik fő sajátosságát, hogy ki iparkodik mutatni a különböző kulturák kölcsönhatását, az eszmék e geographiáját — ha szabad magam így kifejeznem.

Hazai kulturánk minden korszaka szoros kapcsolatban van az általános európai művelődési mozgalmakkal; erős áramlatok sodra özönlik felénk, de valamint a tenger fenekén édes vizek is fakadnak, úgy bugyognak ez idegen eszme- és érzés-áramlatok alján hazai talajunk forrásai.

Mikép alakították át külföldi hatások eszméink körét, mikép gazdagították meg érzéseinket, annak jelképes analogiáját hazánk növényvilágában láthatjuk. Azok a növények, fák és cserjék, melyek ma Magyarország tipikus képéhez tartoznak, melyek nélkül Magyarországot el sem tudjuk képzelni, azok két három századdal ezelőtt nagyobb részét hiányoztak floránkból. A búzát ugyan még a kőkorszak koldús-szegény őslakói hozták be ide; a szőlőt több mint másfélezer évvel a római legionariusok nemesítették először, de az Alföld legjellemzőbb növényei újabbak. A tengeri például Nagy Lajos korában még nem eresztette nálunk selymét, hiába hivatkozik reá Aranynak Toldi Miklósa, Benczével szemben, a *Toldiban*, melynek meséje a XIV. században történik:

Hajh! be zokon esik most hallgatnom téged,
 Hagyd el, kérlek, hagyd el e fájós beszédet.
 Máskor a tüzhelynél *tengerit* morzsolva
 Itéletnapig is elhallgattam volna.

Az akácza még nem hullatta Mátyás korában virághavát; nem *bolingtatott feketén az eperfa lombja*; halkan mormogó forrást még nem árnyékkolt be «terebélyes platán»; a burgonya még nem hajtott gyökeret az Alföld homokában.; a dohánytermelés is csak a XVII. században terjed el: 1614-ben Bethlen Gábor még nem tud mit csinálni egy pipával, melyet a török pasától ajándékba kapott. Szóval, Magyarország természeti képe megváltozott négy-ötszáz év alatt, sőt megváltozott némileg talaj-alakulása is, mely alapja a növényzetnek.

Igy jöttek hozzánk bizonyos eszmék és uralkodó hangulatok is, bizonyos időben. Kolumbus amerikai útjának hatása megérzik a XVI. és XVII. századbeli írók művein ép úgy, mint egy alföldi határ vegetatióján. Az idegen eszmék és érzések, melyeket a földrajzi fölfedezések kora szült, betóduznak az agyvelőkbe és innen a magyar könyvekbe ép úgy, mint a Kolumbus fölfedezte világrész növényei: a tengeri, az akácza, a dohány, a burgonya, gyökeret eresztenek a magyar Alföld ho-

mokában. És miként az idegen világ növényei most már magyar talajban nőnek és benne idomulnak, magyar embernek virágoznak és neki termik gyümölcsüket: úgy gyökereznek meg, változnak el és gyümölcsöznek a mi kulturánk érdekében az európai társadalom nagy szellemi impulzusai. A középkor, a renaissance, a barok korszak, a fölvilágosodás százada, a romantikus ízlés bizonyos szellemi meg érzelmi égővöket, bizonyos közösséget alkotnak néhány emberöltőre Európában, melyből Magyarország is kiveszi a maga részét. Hogyan gondolkodtak és hogyan éreztek a régmúlt emberei, azt irodalmuk mutatja, hisz egy irodalmi mű, mintegy erekljeszekerénye a korabeli érzéseknek és fölfogásnak. Ha értelemmel olvassuk, lepattan a szekrényről a zár és íme! szemünk előtt az ősök lelki kincse. Irodalmi jelenségeink révén akarunk mi is vizsgáló pillantást vetni, a múlt magyar szellemi élet fő irányaira; csak néhány alapvonást akarunk megjelölni, csak annyit, a mennyit például egy tengerész, útazásáról beszélve, gyors czeruzával belerajzol a tengeri mappába az áramlatokból, melyekkel útközben találkozott.

II.

Minő volt egy honfoglalás előtti magyar érzem- és gondolatvilága, minő volt — a mi ezt az érzem- és gondolatvilágot visszatükrözteti, — minő volt költészete, minők voltak dalai, mondái, vallásos fölfogásai? — e kérdésnél a mérő ön, melyet a történelmi kutatás kivet, lebegve, hiába keres talajt. Hozzávetőleg helyes fogalmat talán úgy szerezhetnénk magunknak a régi magyar lelki jelenségeiről, ha szemügyre vennők a hozzá ethnographiailag közel álló népfajokat, ha a közép-ázsiai sivatag nomádjait, egy kürgüszet, egy teketurkment figyelnenk meg pontosan, a mint ezt Vámbéry Ármin vagy Ujfalvy Károly tette és ha azokkal a mythologikus tartalmú, kissé zavaros, plastikátlan elbeszélő költeményekkel vetnők össze, a minőket a primitiv műveltségű ugor népeknél, Lönnrot, Reguly és Munkácsi B. gyűjtöttek. Az ilyen nomádnak rövid versszakú, kissé bús melodiájú és nagyon egyhangú, alliteratiós szerelmi dalai, melyek a gondolat-párhuzam hullámain

ringatóznak, némi fogalmat adhatnak nekünk arról, minő volt a magyar költészet a Don és Volga partjain. *)

A régi magyar szellemi életnek nincsenek tanúi, csak egy: egy, a mely ott volt a magyar szellem forrásánál, ott, Lebediában, ott volt Atelkuzuban és folyton, lépten-nyomon kíséri: a magyar nyelv. A magyar nyelvben megvannak írva a magyar műveltség phasisai, csak el kell tudni olvasni. Azok a szavak, melyek nyelvünkben a halászat- és a vadászatra vonatkoznak, nagyobbrészt egyeznek a többi ugor testvérn nyelv hasonló értelmű szavaival. A többi foglalkozás szavaira ily föltűnő egyezés nem található. Mi következik ebből? Az, hogy a magyar nép, midőn még a többi (ma már tőle elszakadt) ugor néppel egy hazát lakott, egy nemzetet alakított, egy nyelvet beszélt, még vadász és halásznép volt. A magyar nép akkor a többi ugor néppel együtt, a műveltség oly fokán állhatott. mint a mai lapp vagy szamojéd. Ez volt mintegy a magyar műveltség első phasisa, melyre nézve legalább némi tudományos biztonsággal következtethetünk. **)

Azok a szavak, melyek nyelvünkben a gyümölcs- és barom-tenyésztésre vonatkoznak, nagyobb részökben idegen eredetűek: egy török néptől vannak kölcsönözve. ***) Ettől a turk szomszédjától tanulta el e szerint a magyar a földművelés és baromtenyésztés elemeit, miután ugor testvéreitől elszakadt és délfele vonúlt volt, áldottabb éghajlat alá. Minden művelt népnek akad ilyen nevelő szomszédja, a kitől műveltsége hajnalán tanul: a világ legsajátságosabb népe, a babiloni, egy ural-altai

---

*) Schott: *Die Volks poesie der Tartaren*. Vámbéry: *Tatárok daltai, Baskir dalok. Nyelvtudományi Közlemények*. II. XVII. Halász I.: *Zürjén nyelvmutatványok*. Munkácsi *Votják dalok. (Nyelvt. Közl. XVII.)*. A tatár és votják népköltészet szeretik a költemény elején a természetből vett rövid képet, mely nincs kapcsolatban a költemény tartalmával, úgy mint a magyar népdal. Úgy látszik, hogy ez az ural-altaji népköltés egyik jellemvonása, úgy mint a gondolat-párhuzam is. Az ugor mythologikus költemények fő sajátsága a plastikátlanság, a képek határozatlansága és ingadozása. Az elbeszélt jeleneteket alig lehetne lefesteni, annyira nem látta szerzőjük. A természeti jelenségek személyesítése, mely oly erősen ki van fejlődve az indogermán mythológiákban, megvan az ugoroknál is. Például a nap a voguloknál = az ég fia, kinek hajfonatán ragyog a nap; a hajnal a nap nevelő anyja stb.

***) A magyar nyelv e legrégebb, szinte prähistorikus fejlődésére nézve, alapvető munka Hunfalvy Pál *Ethnographiája* 230—310. lap.

****) Ezek jegyzékét Vámbéry közli: *A magyarok eredete* 663—666.

nép iskoláját járja; a zsidók ismét a babyloniaiaktól tanulnak; a görögöt phœniciai és egyiptomi hatások művelik történelmők őskorában; a görög műveltség nyomain járó római, egész Európát tűzzel és vassal meghódítja, törvényeivel és mérnökeivel civilisálja. A művelődés eme tényei nemcsak a történet adataiból, nemcsak archæologiai kutatásokból, hanem az illető nyelvek szótáraiból is kiviláglik: a tanítvány mesterétől, a tárgyak leczkéivel együtt, az illető tárgy megjelölésére szolgáló szót is átvette.*)

Ez primitív műveltségünk második korszaka: a turk befolyás phasisa. A magyar gondolatvilága akkor körülbelül olyan lehetett, mint egy mai kürgüszé vagy lovas tatáré, ki már földjét is megműveli.

Midőn a magyar a Duna és Tisza mentén telepedik meg, a mai Magyarországot gyér szlovén népség lakta. E szlovénektől veszi át a magyar az állami szervezetet és a keresztyén vallást; kétségtelen bizonyítéka ennek a mi szótárunk, hisz maga a *keresztyén* szó ép oly szlovén átvétel, mint az állami fogalmak kifejezői: *király, szolgálja, ispán*.**)

lap. — A magyar vallásos életre e korszakban, a kölcsönszavak tanúsága szerint, a perzsák voltak nagyobb befolyással.

*) A babyloni befolyásról a zsidókra, Rénan *Histoire du peuple d'Israël*. I. 64—89. A görögök befolyását a római civilisatio minden korszakára legalaposabban fejtegeti Weise: *Die griechischen Wörter im Latein* 87—326. E részben figyelemre méltó adat, hogy maga az *Italia* szó is görög. A római senatusban különben megengedték, habár inkább kivételesen, hogy a szónok görögül mondja el beszédét.

**) Talán fölösleges mondanom, hogy ebben semmi restelni való nincs. A mely nép sokat kölcsönzött, az sokat tanult. Ez alól nincs kivétel. Azoknak a szavaknak jó része, mely a magyar nyelvben szláv (szlovén) vagy turk kölcsönszó, a németben is kölcsönszó, csak hogy a németek a latinból vették át, a mit mi a szlovénektől, például *ablak* = Fenster (fenestra), *pohár* = Becher (bacæ), *asztal* = Tisch (discus), *pincze* = Keller (cellarium), *vásár* = Markt (mercatus), *útcza* = Strasse (strata), *pénz* = Münze (moneta), *bor* = Wein (vinum), *gyümölcs* = Frucht (fructus). Ellenben van a németben sok kölcsönszó, a melyekre nekünk eredeti kifejezésünk van, például: *orvos* = Arzt (archiater), *varga* = Schuster (sutor), *ünnep* = Fest (festum), *láncz* = Kette (catena), *láng* = Flamme (flamma), *hang* = Ton (tonus), *kín, büntetés* = Pein (pœna), *fal* = Mauer (murus). A német befolyás a középkorban még nem oly nagy mint később. Első fontos történeti nyoma Szt. István törvényeiben maradt meg. A XV. század óta e befolyás folyton nőtt és a jelen század elején érte el tetőpontját. A német kölcsönszók is többnyire újkoriak.

Ez a szlovén befolyás korszaka. Ekkor ment át a magyar lélek a legmélyebb forradalmon, melyet valaha megért, csak-hogy e forradalom költői kifejezése — egy-két mondatöredéket kivéve, minő a fehér ló mondája — nem maradt reánk. E korszakban ölti magára a magyar ember az európai középkor jellegét. E korszak óta ő is alá van vetve mind azon befolyásoknak, melyek hol nyugatról, hol délről jöve, bizonyos közösséget alapítanak meg Európa szellemi éghajlatában.

III.

A középkornak, melybe most belépünk, két világossága van, mely megvilágítja ezt a hosszú, de nem csillagatlan éjtszakát: az egyik a vallás, a másik a lovag-rend. Más szellemi fényforrása a középkornak alig van. A mi irodalmunk csak az első tényezőnek: a vallásos szellemnek nyomait mutatja; a mit a lovagi szellem fejlesztett irodalmunkban, az mind elveszett. Vannak legendáink prózában — egy egész könyvtár, melyet a középkor végén és az újkor legelején, jámbor szerzetesek és apácák, vallásos áhitattal pingáltak pergamentekre; van egyházi költészetünk, egyházi dal, himnus, imádság — de magyar lovag nem szólal meg középkori költészetünkben. Pedig nekünk is voltak lovagjaink, különösen az Anjouk és Zsigmond alatt, nálunk is jártak *daliás idők*; okiratok föntartották nevöket, sírkövek alakjukat — annál fájdalmasabb csodálkozással látjuk, hogy e fényes világnak semmi nyoma egykorú költészetünkben.*) Nagy Lajos berontásáról Olaszországba, erről a valódi középkori lovagkalandról — semmi; András királyunk keresztes hadjáratáról a Szent Földön — semmi; Hunyadi Jánosról, a magyar középkor ez utolsó lovagjáról, kiről a szerb és szlovén pásztor még ma is tud mesélni és énekelni — semmi, semmi. Csak már az újkor első fényes alakja, Mátyás király az, ki költészetünkben is tükröződik. Az ő nagy nevénel aztán fölfakadnak a magyar költészet addig rejtett vagy eltemetett forrásai.

Gazdagabb a lovagi szellemmel, irodalmi gyümölcsökben,

---

*) Arany János a magyar lovagvilág jellemzésében — megelőzve történetírásunkat — többnyire hiteles történeti nyomokat követ.

a vallásos szellem. A középkornak a vallás mindene. A mi benne nemes, azt a vallás fejlesztette; a mit tud, azt a vallás révén tudja. Szellemi horizontját csak a vallás napja ragyogja be: ha ez leszál, merő sötétség van. A mi nálunk középkori szellemi emlék, az szinte mind vallásos.

Egy irodalmi mű — teszem egy népdal, egy prédikáció, egy elbeszélés, egy politikai beszéd, egy levél, egy legenda — nem pusztán betűknek, nem pusztán szavaknak és mondatoknak egybefűzése, hanem egyszersmind bizonyos lelki állapot, bizonyos érzelmek és hajlamok, bizonyos világnézet és bizonyos temperamentum kifejezője. Minden irodalmi mű mögött ott lappang az, a ki szerezte; az irodalmi mű egyéni sajátosságainak külső jele. Egy csoport irodalmi termékből rekonstruálhatom az illető embereket, kiknek uralkodó gondolatai és érzelmei ép e művekben vannak kifejezve és mennél több művet hasonlítok össze, annál inkább következtethetek az egész kor uralkodó gondolataira és érzelmeire.

Hogy minő volt a középkor embere nálunk — e kérdésre azok a gyér maradványok felelhetnek csak, melyek a középkorból reánk maradtak: egyházi költemények, bőrkapcsos, nagy pergament-kötetekbe írva: vörös kezdőbetűkkel díszített legendák, melyeket szerzetes vagy apáca festett; krónikás könyvek, melyek tarka miniatur-képein, sovány, koronás alakok naiv merevséggel ábrázolják a magyar királyokat: talán még egy-két dal-töredék, melyet egy szerelmes városi jegyző, farsang idejében, számadás-könyvének szélére írt.

Középkori irodalmi maradványaink nagyobb része szent monda, legenda. Egész erdő, melynek határozatlan sudarai mystikus varázsú holdfényben ködlenek. Mily sok a balzsamot csepegtető fa, de mily sűrű a rengeteg! Lépünk be ebbe a nehezen járható, tüskés-ágas tömkelegbe — út nem vezet el rajta, de az ég csillagait minden ösvényéről láthatjuk.

Ha összevetjük a középkori embert az új kor emberével, okvetlen szemünkbe ötlük, hogy mink az újkori művelődés iskolájában sokat tanúltunk és sokat felejtettünk. Más volt a középkori ember gondolkozásmódja, más a világnézete, más a temperamentuma. Szellemi sajátosságai közt aránylag legerősebb a képzelő tehetség. Ez szinte korlátlanul uralkodik rajta. Innen van naiv hiszékenysége is: phantasiája mindent elfogadhat, mindent elhitet vele. Csak a mindennapin csodálkozik.

«Bizonyos, mivel lehetetlen». *Certum est quia impossibile* — mondja a középkor egyik híres egyházi atyja. Minden hosszabb írásmű, még a legremekebb is, minden történetírójok bizonyos tekintetben gyermekesnek és hiszékenynek látszik a mai olvasó előtt. A középkor világa mesevilág, bírálata merő naivság.

Minden korszaknak megvan a maga tér- és idő-érzéke, azaz minden kornak más-más fogalma van arról a helyről, melyet a világegyetemben elfoglalunk és arról a változásról, melyet az idő folyama az emberiségben és általán a világon előidézik. A középkornak e térérzéke teljesen naiv: azt hiszi, hogy az ember, a föld mindennek középpontja és célja. Az eget nagyon is közel képzelte a középkori ember; a két világ: a mi világunk és a túlvilág, az ő fogalmai szerint igen könnyen érintkezett egymással. A túlvilág volt a fő; a természet érdektelen volt. Minek is sokat foglalkozni a természettel? Az ég, képzelete szerint, a szükséghez kepest meg-megnyílt és a fényes tünemények egész raja szállt le a földre. Az élet sok ezer meg ezer physikai baján nem úgy vélt segíteni, hogy leigazza és szolgálatába kényszeríti a természeti erőket, hanem könnyen megnyerhető természetfölötti erők pártfogása útján. Szükség esetén bárhol, csodák történhetnek. A csoda bármily bajnál közbelép, minden akadályt elhárít, minden hiányt pótol, minden bünt megtorol és minden erényt megkoszorúzik.

A tárgyak vaksága és konoksága megszűnik, a létért való kérlelhetetlen harcban rögtön beáll az igazság *lucidum intervallumja*. Ha a kocsist elnyomja az álom, a kocsi Szent László kedvéért magától nyargal céljához. Ha a László serege a pusztában étlen-itlan eleped, a szent király könyörög és — egyszerre nagy bivaly- és szarvas-csorda fut a sereg elé. A jámbor vak leány László sírjához lép: ekkor kihullanak szemgolyói és a leány látja őket: visszanyerte látását. Szent István úgy gyógyít ki minden betegséget, melyről hírt hoznak neki, hogy egy darab kenyeret szel a maga cipójából és elküldi a betegnek. Szent Erzsébeten (a *Bánk-bán*-beli Gertrudis leányán) is gyöngéd csoda segít, midőn egyszer zavarában eltér az igazságtól. *)

Ezt a szent adomát a következő üde és kedves naivitással beszéli el az *Érdi-codex*:

---

*) E vonások mind magyar legendákból valók: *Szent László legendája* VI, VIII. és XI. — *Szent István legendája*.

«Történek egy napon, mikoron nagy hideg volna, hogy úgy mint senki ne látná, vinne Erzsébet apró maradékokat az vár kapuja elébe az szegényeknek és íme! elől találá atyja (II. Endre király); csodálkozván rajta, hogy ő maga mit jár és hova siet? Megszólítja őt: «Fiam Erzsébet, hova mégy? Mit visesz?» Az nemes király leánya, mert nagyon szemérmes vala, nagyon megszégyenlé magát és megijede és nem tudá felelmében egyebet mit felelni: «Im' rózsát viszek!» Az ő atyja pedig, mint eszes ember, meggondolá, hogy nem volna rózsavirágnak ideje, magához hívá és meglátá keblét; hát mind szép rózsavirág az apró portéka. Oh szeplötelenységnek halhatatlan malasztja! Ime, az áldott mennyei király nem hagyá az ő szerelmes szolgáló leánya beszédét hamisságban. Az ő atyja pedig elcsodálkozék rajta: «Ez leányzó, ha élhetend vala, még nagygyá lészen!»

Minden kényes helyzet megoldására, a középkori fölfogás szerint, egy-egy csoda szolgált, még az öltözet hiányain is csoda segített, a mint ezt a legendás könyv (*Érdi-codex*), következő helyeből láthatjuk. Ismét szóserint idézem, hogy példát adjak a középkori fölfogásra és elbeszélésre: «Történek, hogy egy jobbágyfiú Rómába menet, betére az herczeghez (Szt. Erzsébet férjéhez), hogy láthatná az szent asszonyt, kiről olyan nagy jó hír jár. A jámbor herczeg nagy jó kedvvel fogadá és mikoron lakmározott, kéré az úrfi, hogy érdemlené láthatni Szent Erzsébetet. Legott megüzeni neki az ő ura, hogy jönné alá hozzájok. De Szent Erzsébet felele, «hogy nem volna szükség». Oka ennek vala, mert ez világ dicséretét nem kívánja vala, másod pedig, mert tisztességre való ruha-öltözete nem vala. (Kétségtelenül, mert odaajándékozta a szegényeknek.) Az ő ura ismét azt izené, hogy egyebet ne tenne. Az szent asszonynak nem lön mit tenni: el-bemene imádkozó czellájába és mikoron imádkozék, íme ur-isten angyala szépségű ruhát és nagy, drága kövekből füzött koronát hozá öneki».

A természeti erőket nem kellett meghódítani, mint ma: azok mind eleve is az erkölcsiség szolgálatában voltak. Az ég egy ragyogó csillaga leszáll és László sirja fölött tündököl két órán át. Az állatok is mind közreműködnek az erkölcsi rend létesítésében, vagy házi állatokká szelidülnek vagy jelképies szolgálatokat teljesítenek. Midőn Szent Benedek a Vág partján vértanú-halállal múlik ki, egy sas egy évig lebeg a víznek fő-

lötte.*) Szent Erzsébet halálos ágya fölött egy édesen zengő mennyei madár szárnyal.

A magyar középkor legendás alakjai közül előnkbe lép Szent Margit, IV. Béla leánya is: sárral szennyezett, durva szörkámzsában, elkínzott, véres testtel, derekán szeges vasöv, kezében töviskes korbács, sóvár, könnyes aszkéta szeme fájdalomtól és gyönyörtől megtört. Az apácza ebben a korban nem volt kevésbé hős, mint a lovag.

Hogy milyen végletes volt a középkornak vallásos rajongása, mennyire lábbal tiport exaltációjában mindent, a mit emberileg szentnek tartunk a vallás kedvéért, azt is meglátjuk magyar legendáink tükrében. Midőn Szent Erzsébet meghallja, hogy férje, ki az ő tanácsára az ígéret földére ment, ott a pogányokkal való harcban elesett, Erzsébet «nagy halaat adaraytta im istennek». A mint szomszédai megtudják, hogy Erzsébet urának halála után egyedül maradt, reá támadtak és kiűzték jószágából. «Nem lön — így beszéli a legenda — mitennie ez nemes királyi magzatnak, beszorula egy disznó-barom akolba, hálát adván Úristennek a rajta lett nyomorúságon. Reggel fölkelvén, mene az Szent Ferencz barátihoz és kéré, hogy énekeljék meg az *Te deum laudamust* ő érte. Mikoron az utczán elmenne, egy agg nő elől találá, kivel a szent sok jót tett vala. Ez az agg nő a szent asszonyt el-betaszítá az sárba. Erzsébet ezen is nagy örömmel hálát ada Úristennek.»

A *zent azzonyállat* — mint a legenda nevezi — ezután mindinkább átlátja a világ hiúságát. Meg akar maradni szegénységében. «Annak okáért — beszéli folytatólag a legenda, — hogy semmi gondja ne legyen az világiakra, ő imádságban könyörge az ő Jézus urának, hogy minden ez világi jókat megutálhassa: továbbá, hogy az magzatainak emlékezete és szerelme az ő szívéből kitávozzék». E naptól fogva aztán sok mennyei jelenet, édesség, örvendetesség, szózat és felelet jött hozzá...**)

Lehet-e tovább menni az önmegtágadásban? Lehet-e erősebb ellentétbe helyezkedni az örök emberi természettel? Valóban, e néhány legendai vonásban megvan a középkor

*) Maurus: *Szent Benedek élete*.

***) *Nyelvemléktár* V. 484.

egész tragikuma: világmegvetésének erkölcsi nagysága és természetellenes véglete.

Valamint ég és föld, természet és csodavilág összefolyt a középkori ember képzetében, úgy összefolytak benne az idők is. Különbséget nem ismer a különböző kor emberei közt: azt hiszi, a világ mindig olyan volt a milyen most, és mindig olyan marad. Mennyire változott az emberi gondolkozás, mennyire változtak a törvények, az erkölcsök, az élet föltételei, a szokások, azt a legtudósabb középkori sem tudja. Hogy a középkor maga, hosszú történelmi fejlődés eredménye és hogy az erkölcsök és az emberiségnek szellemi meg anyagi állapota még a jövőben is majdan egyre változik — mindez nem fordult meg emberi agyvelőben, a középkor ezredéve alatt. A multról nem tud semmit biztosan, a jövőre nem gondol. Élete viszonyain javítani, az emberiség sorsán könnyíteni — ez nem az ő dolga. A haladás eszméje ismeretlen előtte.

Innen az a nagy naivitás, a melylyel a középkori művész művészetének majdnem egyedüli tárgyát: a bibliát fölfogja. Az ó- és új-testamentum emberei mindenben ugyanolyak, mint azok, kikkel a művész mindennap az útcán találkozott. Innen van, hogy minden középkori mű, mely a múltat akarja föltüntetni, tele van belső és külső anachronismusokkal. Ez a hiány: bizonyos biztonságot adott a művésznek (a naivitás biztonságát), de műve száz mértföldre elmarad a valóságtól. A kassai dóm festményein például a megváltókorabeli Jeruzsálem egészen olyan, mint a XV. századbéli Kassa.

A történelmi időérzék e hiánya hamisította meg a krónikákat is. Magyar krónikáinkban például Attila és Árpád kora egybeolvad; egy-két évtizeddel Attila halála után foglalják el a magyarok Pannoniát: Attila két közvetlen unokája Árpád zászlaja alatt harczol.*) Attila különben Spanyolországot is meghódította — így beszélnek krónikáink — és ispánokat telepített le oda: innen Spanyolország neve: Ispánia.***) Álmos és Zoltán vezérek leírását, Béla király névtelen jegyzője szószerint kiírja Darius Phrygius trójai háborújának azon helyeiből, hol Castort és Polluxot, Hectort és Parist jellemzi.***) A trójai háború, Attila

*) Kézai krónikája XV. fej.

***) Kézai krónikája XI. fej. Marcus krónikája V. fej. (Mátyás Flórián kiadása).

***) *Chronica hungarorum* recensuit M. Florianus I. 2—246. lap.

meg a honfoglalás kora, a krónikásra nézve nem igen különböznek. Trója és Lebedia, görög, hun és magyar őskor, a X. század Krisztus előtt és a X. század Krisztus után — ez mind összefolyt képzeletökben, megkülönböztető jelek nélkül.

Úgy mint a középkori ember eszén a képzelet, úgy uralkodik jellemén a temperamentum. Valamint képzelete nem áll a valóság, a külvilág realitásának szolgálatában, úgy temperamentuma sem illeszkedik a társadalmi együttlét kellékeihez. Képzelete is, véralkata is el-elragadja. Temperamentuma szintén korlátatlan, fektelen: megérzik rajta, hogy nem ment át az utolsó 400 év szelídítő iskoláján. A mai gyermek, ki minden kis összekocczanásnál mindjárt hajlandó játszótársával szemben öklét használni, ki mindent elhisz, legszívesebben a hihetlent, kiben nincs érzék a természet iránt és nem is tudja a világot bonyolult egésznek, magát pedig e nagy egész parányi közreműködőjének elképzelni, ki könnyen sír, de könnyen felejt is, ki mindjárt lelkesedik és hamar árulkodik — a mai gyermek, mondom, voltakép középkori ember. A ki a középkor e tőlünk eltérő lelki különbségét nem tartja szem előtt, mint a múlt századbéli rationalista fölvilágosítók, nálunk például Bessenyei, az nem fogja a középkort megérteni, valamint az sem, ki a középkorban csupán a politikai alkudozások fonálát iparkodik megtalálni.

Hogyan érti meg, ha nem számol a phantasia e sajátos túltengésével és a vele járó hiszékenységgel, meg kalandossággal, szóval az érzelmek e naiv élénkségével, hogyan értheti meg, kerdem, a keresztes háborúkat, ezt a nagylelkű naivitást, ezt a szent örülést? Hogyan érti meg teszem azt a jelenséget, hogy a gyermekek keresztesjáratában, egyszerre ezer meg ezer gyermek vallásos rajongásában fölkerekedik, énekelve és — verekedve elvonúl, hogy egy távol világrészben a szent sírt meghódítsa? Ha egy város tornyait pillantják meg az istenadták, ujongva elkiáltják magokat: *Ime, Jeruzsálem!* de hiába örülnek: egyikök sem éri el a szent várost.

A kiben a véralkat oly korlátlanul uralkodik, mint a középkori emberben, abban minden érzés élénkebben nyilvánul, a heves érzelmek pedig mintegy belső robbanást okoznak. Minő heves, meggondolatlan tetteket, minő kegyetlenkedést találunk Szent István életében, ki rokonát, az ártatlan Vazult, megvakítja, csakhogy ne érvényesítse jogát a magyar trónusra?

Pedig István, a középkor legjámborabb, legmérsékeltebb fejedelmeinek egyike! Könyves Kálmánról a külföldi krónika is azt írja, «hogy minden élő fejedelmet fölülmúlt tudományra nézve»,*) de nagy műveltsége nem akadályozta abban, hogy Álmosnak és kis fiának szemét ki ne tolassa. Mennyire *középkori* ilyen értelemben Nagy Lajos, sőt még Hunyadi János is, ki Moldova várában minden hadi fogolynak kiszúrátja fél szemét, levágatja kezét és orrát.**)

A magyar középkorban kevesebb a vallásos láng, kevesebb a rajongás, kevesebb a türelmetlenség, mint nyugaton. A magyar népben minden időben valami tartózkodó józanság nyilatkozik. Politikai fejlődésünkre ez nagy szerencse; de ugyanez az erény megfosztott bennünket a középkori exaltatio költői gyümölcsseitől. Hogy azonban a keresztyénség a nemzeti elemmel mégis összeforrt, hogy nem maradtak csupán párhuzamos tényezők, hanem egybe is olvadtak, annak bizonyítéka középkori mondáink és műemlékeink közt föllelhető. A boldogságos szűz nem csak egyházi alak, hanem Magyarország védasszonya is. Volt nekünk is királyunk, ki az egyháznak szentje, a keresztes vallás keresztes vitéze és egyszersmind a magyar nép legkedveltebb daliája: Szent László. Ő az egyedüli királyunk, kinek emléke a népmondában, a műköltészetben, egyházi legendákban és templomfalak freskóin fönmaradt. Egyaránt tárgy a középkori magyar szobrászatnak és a buzgó ügyefogyott egyházi lyrának. Miniatur-festő, krónikairó, érczöntő, képfaragó, éremvéső, ódaköltő, freskó-író — minden művész az ő nagy emlékének szolgálatába szegődik. Szent László, a magyar nép első eszményi alakja, kinek nyoma művészetünkben is fönmaradt. Érczsobra, a magyar középkori képzőművészet legjelesebb alkotása, Nagy-Váradon emelkedett;***) szent életét leírta a *Szent László magyar király legendája* és megrajzolta a Mark krónikás miniatur-festője; dicséretét a Szent

*) *Chron. polon.* II. 29.

***) Dlugoss: *Historiae Polonicae* XIII. könyv. 1449. évhez. Gubernator omnibus Bohemis et Polonis... utrasque manus et sumitatem majorom nasi truncat et unum oculum evelit.

***) Képedet föltették az magas kőszálra,

Fénylik mint nap, salyog mint arany

énekli a magyar egyházi dal. (Splendet ut sol, fulget ut aurum, mondja a latin költemény.)

Lászlóról való ének tartotta fönn magyar, a *Peer-codex* latin versekben: *rózsákat szaggattál s koronádba fűzéd*, írja róla a régi költő; hőstetteit a legtöbb középkori templom falképein láthatni.

Egyházunk, költészetünk, képzőművészetünk, néphagyományunk és krónikáink egyaránt közreműködtek, hogy Szent László eszményi lovag-alakját föltüntessék. Az eszményi magyar középkor benne tetőzik.

Egy korszaknak szelleme nem csak betűvel és szóval fejezi ki magát, nemcsak szobrokban és festményekben szólal meg, hanem épületekben is. A középkori szellemet az építkezés szintén kifejezi. Nálunk is, mint nyugoti Európában, a középkor majdnem minden nagy építkezése egyházi. A középkori ember, kis, sötét házakban, szűk utcákban lakik; temploma azonban nagy, tág, pompás épület: a kővé vált áhitat. Nekünk négy világraszóló középkori műemlékünk van: mind a négy a vallásosság műve: a jáki román templom, a kassai gót dom, a pécsi székesegyház és a löcsei nagy oltár.

A legremekebb középkori ötvösmű, mely nálunk díszlik, szintén vallásos célú: az esztergomi Mátyás-kalvária. E korban általában minden művészt a vallás ihleti: többi foglalkozása csak mellékes. A középkori képzőművész ép annyira kifejezője az uralkodó vallásos szellemnek, mint a könyvszerző; szobrai és festményei ép oly rajongóan naiv vallásosak, mint az a kis pergamentcodex-könyvtár, mely mint a középkori magyar irodalom foglalatja reánk maradt.

Maga az árpádkori magyar templom típusa: a székesegyház, melynek négy sarkát négy megerősített torony védte, mintegy visszatükrözi a középkori szellem két főirányát: a harciasságot és a vallásosságot. Egyszerre templom is, erősség is.

Az egyéni jellemvonások, általában a középkorban nem igen fejlődtek, ezért is nincsen vagy csak kivételesen egyéni lyrája. Kiki egy-egy testületnek tagja: a lovag, a pap, a meszterember. Testületekben pedig bizonyos átlagos sajátságok fejlődnek: a specialis, eltérő, egyéni vonásokat nem ápolják. A középkori könyvekben és műremekeken, a mennyiben nem vallásiak, az érzelmek bizonyos fejletlensége, tompasága lep meg bennünket: mintha az emberi lelket is, mint a természet valami fátyol borítaná. Természetes, hogy ily korban a

lélektani megfigyelésnek nincsen helye: az emberek nem figyelik meg se önönmagokat, se társaik lelkét. A középkori költészetben a tett minden; az a belső, lelki processus, mely a tettet megelőzi és eredményezi, semmi fontosságú az ő szemökben.

Ha keresztmetszetet vághatnánk a középkori magyar lelken át (legyen szabad ily durva hasonlattal élnem, oly finom imponderabilitást illetőleg), ha mondom, átmetszhetnők e lelket, azt találnók, hogy van benne három réteg. Az első, ősnemzeti réteg, oly sajátosságoké, melyeket őshazájából magával hozott e nép. A második, egy magasabb műveltségű réteg, melyet turk, szlovén, német és olasz szomszédjainak köszön. A harmadik, a keresztyén réteg. Hogy minő érzelmek és eszmék tartoznak az egyes rétegekbe, arra nézve — költői maradványok híján — analogiák szerint csak hozzávetések lehetségesek.

IV.

A XV. század, mely nálunk a Hunyadiak százada, egész Európában a nagy átmenet korszaka a közép- és újkor közt. Új korszak annyit tesz, mint új emberek. Milyenek voltak ezek az új emberek? Miben különbözött egy X. századbéli európai egy XV. századbelitől? A középkor embere a renaissance-étől?

Mindenek előtt rohamosan tágul ebben a dicső században az emberiség physikai látköre. A nagy fölfedezők merészsége, szívóssága, az ismeretlennek szenvedélye földeríti a mesék távol országait. Portugálok, spanyolok és olaszok mintegy hősiességet űznek földrajzi fölfedezésekkel, különösen a XV. század kezdete óta. Húsz év alatt többet födöznek föl, mint azelőtt húsz század alatt. 1486-ban már körülhajóza Diaz Bertalan Afrikát, (a jóremény fokát). Hat évvel később szembeszáll Columbus egy ismeretlen óceán rejtelmével és fölfedezi az amerikai utat és később Dél-Amerikát, (vagy a mint ő hitte: a paradicsomot). Ismét hat év múlva, Vasco da Gama, a mesés India partján köt ki, Cabral pedig két évvel később Brazília pálmakoszorúza partján tűzi ki a világhódító portugál zászlót. A világ nem oly nagy, mondják ekkor már az olaszok: *Il mondo e poco!*

De van e kornak mindezeknél fontosabb fölfedezése is:

egy, a középkor nem ismerte területet találnak meg a renaissance idejében, melynek természetét és sajátságait ekkor leplezik le; oly fölfedezése, mely jóval fontosabb és mélyrehatóbb mint mindaz, a mit spanyol és portugál kapitányok, meg conquistadoresek föl bírnak találni: fölfedezik az emberi lelket, a belső embert. Ekkor ébred föl az érzék a lelki jelenségek megfigyelése iránt.

Hogy ez valóban így van, nem nehéz kimutatni. Vegyünk elé egy középkori író-t és egy újkori-t. Csakhamar észre fogjuk venni, hogy az egyiket, a középkorit, az elbeszélésnél a tettek érdeklik, tehát az, mit cselekszenek hőseik, minő akadályokkal találkoznak, és minő következményekkel járnak ez akadályok reájok: szóval, őt cselekvésüknek térben ható eleme érdekli. Azt a belső, lelki processust, mely a tettet szüli, mely lelkünk különböző rúgóit működteti, hogy benyomásokból érzelmek, érzelmekből vágyak, vágyakból indulatok lesznek, melyek aztán a tettben, a cselekvésben mintegy explodálnak: mindezt a középkori költő nem tünteti föl. A lelki jelenségek finom szövedéke és bonyolult jelenségeinek megfigyelése iránt a középkornak nem volt semmi fogékonysága: hisz az olyan embernek, kiben uralkodó a képzelet, mely a csodás fölé viszi, meg a temperamentum, mely erőszakos tettekre ösztönzi, az olyan embernek vajmi kevés érzéke lesz pszichológiai részletek iránt. Vegyük elő ezután az újkori író-t. Ez első sorban a lelki élet leírója. Ha cselekvést beszél el, meglesi az indító okok küzdelmét az emberi szívben, meglesi mind azt, mi történik bennem *mielőtt* cselekszem? A középkort az érdekelte: mi történik; az újkori költőt az: miért és hogyan történik valami?

E lélektani érzék, melynek alapját a renaissance kora veti meg, később még bámulatosan fejlődik. Még a drámában is találunk hősöket, kik nem cselekszenek: egész érdekök, a költő fölfogása szerint abban rejlik, minő változásokon megy át lelkök. Ilyen Shakespere Hamletje, ilyen Goethe Iphigeniája, ilyen Byron Manfredje. Hamlet belefárad a motivumok harczában, mielőtt a tethez jutna: ő nem tud cselekedni. Manfredet a múlt hipnotizálja: ő nem akar cselekedni. Iphigénia nem cselekszik, mert nem azzal akar hatni a mit tesz, hanem azzal, a mit fenkölt lelkülete inspirál.

De a renaissance korban nemcsak az a fogalom változik meg, melyet az ember önmagáról alkotott: megváltozik maga

az ember is. Azok a lelki erők, melyek elnyomva lappangtak a középkori emberben, fölszabadúlnak és szárnyra kelnek. Az egyéniség tudata nagy erővel lép föl; vele fölébred az emberi méltóság érzete is ezer éves álmából; a kételkedés meg a kritika szelleme kibontakozik. Az emberek a magok fejével kezdenek gondolkozni és a magok szemével látni. A politikai szabadságnak szeretete kifejlődik. A középkor trefája többnyire ízetlenség, jókedve rakoncátlanság; most földerül a humor, mosolyog az élez. Minden téren fölfakadnak a classikus műveltség eltemetett forrásai. A formaérzék nagyot változik, az emberek mintegy beleszeretnek az emberi testbe, mohón keresik és ujjongva megtalálják a nagy festők és képfaragók a testi szépségnek eszményét, melyet a középkor pogánynak bélyegzett. A szellemességnek ismét van értéke, miután a középkor csak a subtilitásokat tudta megbecsülni.

A lelki erőkkel egyetemben, átalakul e korban a tér és időérzék. A földrajzi és természettudományi ismeretek gyors haladása megváltoztatja azt a nézetet, melyet az emberek magoknak a térben és időben való helyzetükről alkottak. Az ember már nem középpontja és célja az egész természetnek; földünk bolygók közt csak egy bolygó, melynek alakját és nagyságát már pontosan meg tudják határozni. A mindennapi csodákba vetett hit meggyöngyül, a mint mindinkább kutatni kezdik a természetet. Az időben is helyesen kezdik fölfogni az embert: a mint jobban elmélyednek a classikus írókba és az ő révökön behatóan megismerkednek az antik világgal, mindinkább felötlük, mennyire különböztek az ókori erkölcsök, szokások, intézmények a jelentől: mennyire változik és fejlődik az ember és mindaz, a mi körülveszi az idők folyamában. Mátyás király már arról vitatkozik udvari embereivel, mi az ő koruknak és a középkornak hátránya és előnye az ó-korral szemben. A XV. század történetírói is megkülönböztetik a történelmi múlt egyes korszakait; a múlt már nem foly össze, hanem bizonyos jellemző sajátságok szerint különválik. Mennyire különbözik e részben a Mátyás udvarán élő Bonfini, ki már érti és jellemezni tudja a római világ nagyságát, középkori elődjeinek, például egy Kézai Simonnak vagy a Névtelen jegyzőnek uniformizáló tompaságától.

A festészetben és szobrászatban is ebben a században fejlődik a helyes történelmi időérzék. Mantegna András, Janus

Pannonius paduai barátja, volt e téren a genialis úttörő.*) Képein a római élet minden részletét a legalaposabb archæologiai kutatás alapján reconstruálta és bámulatos művészi erővel fölélesztette. Ezzel együtt fejlődik, a mit földrajzi hűségnek (couleur locale) szokás nevezni: annak a különbségnek a tudata, a mely éghajlatra, növényzetre, állatvilágra, földrajzi helyzetre nézve két messze eső hely közt van. A bibliai jelenetek immár nem történnek abban a városban, a melyben a festő épen lakik: már megvan rajtok a keleti természet sajátossága: keleti nép típusa és a keleti nap aranya.

Ez az enyhe levegő-áramlat, ez az olasz tavasz még a XV. század derekán érkezik hozzánk. A művészi renaissance egyik kezdeményezője Masolino már 1425-ben Székesfehérvárt és Ozorán fest.

Hunyadi János, az utolsó nagy középkori magyar, 1433 május 21-dikén Zsigmond király kíséretében ünnepélyesen bevonúl a Porta del Popolon át, az örök városba, Rómába. Ekkor már itt szárnyát kezdte bontani a dicső renaissance. Észrevette-e Hunyadi? Kétségtelen, hogy Zsigmond királyban itt, a világ legnagyobbszerű romjai közt, fölébredt az érdeklődés az ó-kor iránt. Nem kis része volt ebben egy anconai kereskedőtudósnak, Kyriakónak, ki a királyt Sienától Rómáig kísérte és figyelmét fölhívta a classikus maradványokra. Kyriakóban volt valami Schliemannból: a pénzszerző kereskedőnek gyakorlati leleménye és spekulatív ravaszsága összeforrt benne a humanista rajongó lelkesedésével. Csakhogy Kyriako keze még szerencsésebb, lelkesedése még forróbb és még naivabb: olyan szeretetreméltó, kissé félszeg, de fölötte érdekes alak, minőket a renaissance kora nagy számban teremtett. Egész életét a classikus világ földérítésének szentelte; lelkesedésén meglátszik, hogy az ő korában a római és görög irodalomnak még egy oly ingere is volt, mely azóta eltűnt: az újdonság ingere. Mint kereskedő-segéd olvassa Dantét; Dante vágyat kelt benne Virgil olvasására; miután e czélből megtanúlt latinul és Virgiliust

---

*) Mantegna lefestette Janus Pannoniust is barátjával, Galeottóval egy képen. E kép azonban, úgylátszik, elveszett. Janus Pannonius föllengős költeményt írt róla Mantegnához. A képet Barbaro d'Aquilea is említi, ki azonban valószínűen csak e költeményből ismerte. Morrelli: *Notizia d'opere da un anonimo*. 145.

részben könyv nélkül tudja, csak egy a vágya: a költők királyát, Homerost olvashatni. Konstantinápolyban megtanul valamit görögül és régi kéziratok segítségével tökéletesbíti nyelvismeretét. Beutazza több ízben a görög szigettengert, rajongó áhitattal jár az Akropolison, melyet ő még megcsonkítatlanul lát és lerajzol. Kis-Ázsiában, Macedoniában és Thraciában is megfordúl; mindenütt a görög szellem nyomán jár, kéziratokat meg szobrokat gyűjt, érmekeket vásárol és fölíratokat másol. Mily nagy az öröme, midőn egyszer Cyprus szigetén kiköt hajójával s egy kolostor kézíratait megtalálja és a szerzetesektől megveheti a rég keresett Homerost! Ez volt tulajdonképeni görög nyelv mestere. Sokféle útazásán annyi régi görög kéziratot gyűjtött, hogy ládászámra szállíthatta a velencei kikötőbe; vagy 300 görög művet talált, melyeknek jó része az irodalmi újdonság hatásával volt a kortársakra. Ez a régiséggyűjtő kereskedő volt Zsigmond király ciceroneja Rómában, az ókori maradványok közt. Kyriako föl is használja ezt az alkalmat, hogy a királynak lelkére kösse a műemlékek megvédését. Fölkérte, ne engedje, hogy az épületeket és szobrokat mészszerűvé tegyék és hogy a régi római építkezéseket márványbányáknak tekintse a lakosság. A király nagy figyelemmel hallgatta mind ezt, fájdalommal elmélkedett az antik világról, melynek emlékei romba dőltek és mint római császár megígérte oltalmát. Mennyiben osztozkodott Hunyadi János királyának érzelmeiben, nem tudjuk; bizonyos, hogy neki is imponált az ó-kor és hogy az újítás néhány vezérférfiával összeköttetésben volt. Maga Hunyadi, öreg létére is a latin írást kezdte tanulni. Korának egyik legnagyobb olasz humanistája, Poggio, két igen elegáns levelet írt Hunyadinak, melyben bámulatát fejezi ki a nagy hős iránt és késznek nyilatkozik hadjáratairól nagyobb művet írni, ha Hunyadi kezéhez juttatja az anyagot. Ez a terv azonban dugába dült; az az év, melyben Poggio levelet írt, volt a szerencsétlen rigómezei csata éve.*)

A renaissance napja, mely Hunyadi János alatt csak az ég szélén derengett, ragyogva sütött ki Mátyás király alatt.

RIEDL FRIGYES.

---

*) Poggio leveleit Abel közli: *Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon*, 158 l. (A. Mai *Spicilegiuma* után.)

ELŐÍTÉLET ÉS FÖLVILÁGOSÚLTSAĞ.

Beszély.

Második és utolsó közlemény.*)

IV. FEJEZET. — EGY TÁRSASÁĞ HOLDVILÁGNÁL.

Egyik nap alkonyatján a kastély egész lakossága a fegyvertéren volt összegyűlve, élvezve az üde levegőt. A hanyatló nap búcsúcsókját küldé már a legmagasabb toronyra, mely bádog tetőjével messze kimagaslott a többi torony fölött, a melyeket mintha csak ő emelt volna emlék gyanánt az évszázadoknak, a melyeket születni és meghalni látott.

A hold, mely lassan és csöndesen emelkedett fölebb és fölebb az ég boltozatán, szomorú, sápadt fényvel árasztotta el a tornyokat, mint valami óriási halottas gyertya, melyet az idő, e gyászoló anya, gyűjtött leányai emlékezetének. A holdnál sokkal magasabban álló csillagok vidáman ragyogtak, mintha ők a mérhetetlen magasságban már láthatnák terem-tőjüket.

A háziállatok sem zavarták már az est csendjét, csak azokat a lassú, turbékoló hangokat hallatták, a melyek a be-következő alvásnak az előhírnökei; midőn egyszerre — mintha az égből szállottak volna — bűvös hangok hallatszottak. S a mint e hallgatag, komor épületben azok a bájos hangok meg-zendültek, még a viszhang is fölbredt Rossini dallamára abból a mély álomból, a melybe a trombiták és harci sípok el-nemulásakor szenderült. S ha esetleg mór volt ez a viszhang,

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 201. számában.

úgy most azt hihette, hogy sok-sok év előtt a csatában halt meg és a hetedik mennyországban, bájos hűrik énekére ébredett föl ismét. — De nem csak a visszhang volt ily kellemesen meglepve, mindnyájan osztoztak a meglepetésben a kastély lakosai. A torony párkányán álló galambok is kíváncsian forgatták jobbra-balra fejcskéjüket, keresve szelid szemekkel szárnyas dalnokukat, a csalogányt. A tengeri nyulak is előugrálva kényelmes házikójokból, és hátsó lábaikra ülve, a zene ütemei szerint símogatták előlábacskaikkal szakállukat. A stigliček és kanárik szintén neki lelkesülve, ily szokatlan időben hallaták legszebb, legtisztább trilláikat, mintegy kart képezve azokhoz a bűvös dallamokhoz. A kakas méltósággal lépett elő fügefája alól, mint Achilles a sátrából, s oly szabályszerűen emelgeté lábait, mintha csak éppen akkor került volna ki valami circuszmester keze alól. Csak a fészket csináló, vagy egy-egy szem után kaparászó tyukok, e különben is prózai állatok, nem engedték magokat rendes foglalkozásukból kizavarni.

— Mi ez? — kérdé a káplán gazdaasszonya.

— Ez senki más, mint Don Deopolvo — felelé Donna Escolastica.

— Eredj a te Deopolvóddal — jegyzé meg Don José — nem mondtam már elégszer, hogy Leopoldónak hívják; Leopoldo, értetted?

Donna Escolastica helybenhagyólag intett fejével, aztán folytatá:

— Don Deopolvo ma reggel kapta meg holmiját barátjától; a között volt fuvolája is, a melylyel most bennünket mulattat a torony tetejéről; s valóban ert hozzá!

— Mily művészettel! — tevé hozzá az egyházfi unokahuga, a ki különben bátran lehetett volna nagynénje is — úgy tetszik, mintha csak az égből, az angyalok karából jönnének azok a varázshangok.

— Hallod-e, Pepe — kérdezé Donna Liberata, ki csak félig-meddig hallotta a zenét — talán a Sanctust fuvolázza?

— Dehogy, dehogy — felelé testvére — világi, vídám dalokat játszik, seguidillákat, vagy ilyféleket, de igazán csinosan.

— Gyönyörűen! — jegyzé meg lelkesülten Donna Liberata.

Nem sokára megkonduúlt az esteli harangszó, s a kastély lakosai az Ave Mariát, s utána az olvasót imádkozták.

Leopoldo észre sem vette a harangszót, ámbár valószínű, hogy észre véve sem tette volna félre fuvoláját. S igaz ugyan, hogy minden érzemény összhangzik egyik a másikával, mind-egyik megfér a szívben egymás mellett, a nélkül, hogy egymást megzavarnák, vagy megszejtelenítenék: mégis azok az egyhangú fohások, melyek áhítattal szálltak az ég felé, s azok az édes, hangzatos dallamok, melyek vidáman szálltak lefelé, úgy látszottak egymásnak felelni, mint a kalitkába zárt madár felel a magasban szárnyaló pacsirta énekére. A világon mindent kétféle módon szemlélhetünk: az ész hideg tekintetével, mely — mint a viaszgyertyának sápadt világa — mindent kisserű, élettelen világításban tüntet föl, vagy a szív égő, érző tekintetével, mely — mint az Isten napja — mindent megelevenít, mindent megaranyoz. A szívnek ez a tekintete a költészet. Boldogok azok, a kik bírva azt, kifejezést is tudnak neki adni dallamos összhangzó szavakban. Még boldogabbak azok, a kik azt megőrizni és a gyakorlati életbe átvinni képesek, noha arra nézve haszontalannak, sőt ártalmasnak tartják a költészetet azok, a kik nem értik az ég e szép adományát.

Mire vége lett az imának, Leopoldo is abba hagyta a fuvolázást, mert szenvedélyesen, sőt határtalanul szerette ugyan a zenét, mint egyáltalán határtalanul szeretett vagy gyűlölt mindent, de nem volt türelme sokáig ugyanazon dologgal foglalkozni.

— Már elhallgatott a mi szabadon járó kanárink — mondá Donna Escolastica — vajon mihez fog most?

— Lehet, hogy ismét vörös festékért küldött, mint a minap, hogy mosdó-korsómba dobja — mondá a sekrestyés unokahuga.

— Vagy paprikáért, hogy ismét bekenje a vizeskorsóm száját, mint tegnap, úgy hogy mind fölmarta az ajkamat: látják? — mondá Don José földuzzadt ajkaira mutatva.

— Ezt már tovább nem lehet túrni! — mondá a sekrestyés.

— Nem gonosz szándékból teszi — válaszolá Donna Escolastica.

— Lári-fári! — mondá Don José — akár jó, akár rossz szándékból, nekem elég érzékeny fájdalmat okozott.

— De ugyan mit csinálhat most? — kérdé ismét egy kis idő múlva Donna Escolastica.

— Eredj, nézz utána, ha annyira szeretnéd tudni — válaszoló neki férje.

De mily nagy volt csodálkozásuk, midőn vendégöket csinos, tetőtől talpig fehér parasztruhában megpillantották, a ki kezében egy kis pálczával, a Riego-hymnust füttyörészve lépdelt végig a fegyverteren, s üdvözlétül kezével intve feléjük, eltűnt az utczában.

Oly általános volt a meglepetés, hogy jó ideig némán, szájtátva bámultak a távozó után.

— No ezért ugyan érdemes volt a falon a körmeit koptatni, kitenni magát a nyaktörés veszedelmének és az ablakon belopozni — hogy most az egész világ szemeláttára a kapun oly szemtelenül kisétáljon.

— Ki látott ilyet? — jegyzé meg a sekrestyés — álruhában elrejtőzik és most oly hegykén mutogatja magát a saját ruhájában.

— S hozzá még a Riego-hymnust énekelve! — kiáltá rémülettel Donna Escolastica.

— Isten őrizzen bennünket minden bajtól! — mondá Donna Liberata — mert a Diego-rigmus énekére mindig zaj és baj szokott következni.

— Százszor is mondtam már — kiabált testvére — hogy nem Diego-rigmus, hanem Riego-hymnus.

— De hát mondd csak, José, mi az a hymnus? — kérde Donna Liberata.

— A hymnus egy vallásos ének az Istennek, vagy az ő szentjeinek dicséretére; a pogányoknál pedig olyan költemény, melylyel Isteneiket és hőseiket dicsőítik.

— Úgy hát nem illik rá a név erre az énekre — jegyzé meg nővére.

— Persze, hogy nem — válaszoló Don José — de ha kedvök tartotta a neveket úgy összezavarni, most már nem seghéthetünk rajta.

— Ha csak a névben volna a hiba! — sóhajtá a sekrestyés.

— Nos, és ha én ezt megmondogatom az ifjú úrnak, akkor ő egész szemtelenséggel elnevez engem ostobának, rajongónak és örültnek.

— És keleti főtnek! — egészíté ki felesége.

— Csak amolyan ártatlan csipkedés! Alapjában ő egy

szerencsétlen teremtés; fiatalság . . . könnyelműség . . . — jegyzé meg Donna Liberata.

— Igen — mondá Don José, de fiatalságához képest nyelve jó hosszú van neki.

— Mint mindegyiknek — mondá a sekrestyés.

— Vajon nem kerül-e kézre? — mondá az özvegy.

— Nem kell félteni; szélnek bolondnak nyitva áll az út — felelé Don José.

— Isten őrizze meg minden bajtól! — sóhajtá Donna Liberata.

— Velünk együtt! — tevé hozzá testvére. — De meglásák ez a ficzkó addig nem nyugszik, míg valami bajt nem hoz a fejünkre.

— Csak a kapu be ne legyen zárva mire visszatér — mondá Donna Escolastica.

— Majd bemászik akkor az ablakon — válaszolá férje rosszkedvűen — vagy az is lehet, hogy gondoskodnak a számára biztos éjjeli szállásról. Egy olyan ember, a kire mi úgy vigyáztunk, mint a saját gyermekünkre, s ő maga oly szemtelenül mutogatja magát, mintha csak azt mondaná: itt vagyok! . . . az olyan ember azt a kevés eszét is elvesztette, a mi még volt neki. Jól mondja a nóta:

A kórházban így szólt egykor
Kérdésemre egy bolond:
«Nem mind örült a ki itt van,
S nincsen itt mind a ki az».

V. FEJEZET. — A GYÖNGY.

«A hit szent edény, a melyben mindenkinék készen kell lenni érzeményeit, eszét és képzeletét áldozatul hozni, A tudás fölött lehet vitatkozni, mert az javítható és bővíthető; de a hit mindig ugyanaz marad.»
Goethe.

Leopoldo egész nyugodtan és otthoniasan sétálgatott Puerto utczáin. Nem ismervén őt senki a lakosok közül, úgy velekedett, hogy a legjobb álca a saját ruhája.

Végig sétált a nevét méltán viselő Hosszú-utcán, a melyet

azonban bátran nevezhették volna Szép-útczának is; innét a tágas Victoria-tér felé irányozá lépteit, de azt igen elhagyatottnak találván, ismét tovább ment a Vergel-tér felé, a mely amannál kisebb ugyan, de inkább a város közepén van, közel a Guadalupe partjához. E tér tele volt sétálókkal, a kik közé oly bátran lépett a mi Leopoldónk, mintha egész életében ott sétálgatott volna.

Alig fordult egyet a sétatéren, midőn egy éles, de zengzetes gyermekhang ütötte meg fülét :

— Mamácska! mamácska! itt van Ardaz Leopoldo.

A nevezett úgy tett, mintha nem hallotta volna a kétségtelen fölismerés e jelét, s gyorsított lépésekkel haladt tovább. De egy pillanat múlva előtte termett — mint a gyermek Alcibiades, hogy megállítson egy szekeret, azaz : elhatározva, győzni vagy halni — egy 6—7 éves lányka, drága öltözetben, s így kiált rá éles, szopran hangon :

— Ardaz, miért öltözött ön polgári ruhába? Az egyenruha sokkal jobban áll önnek.

— Csitt! csitt! kedves Margaritám; (átkozott teremtés! gondolá utána magában Leopoldo); nagyon sietős dolgom van, találkoznom kell egy barátommal.

— És látni sem akarja a mamácskát? ott ül egy padon; jöjjön, jöjjön!

És Margarita kezénél fogva vezette Leopoldót egyik pad felé.

— Ön itt, Ardaz? — kiáltá meglepetve egy előkelő úrhölgy.

— Engem is valóban meglepett, habár igen kellemesen, hogy önt, grófné, itt e kertben találom, a melynek levegője oly nyomasztó, oly fojtó a szent Lajos gyermekeinek összesereglésétől.

— Kik azok a szent Lajos gyermekei, mamácskám? — kérdé a leányka, a ki szeretett belevegyülni minden társalgásba.

— A francziák, szívem.

— Ah, milyen sok fia van annak a szentnek és milyen kedvesek! Nemde, Ardaz?

— Ejnye! tetszenek neked? Tehát vedd meg magadnak ezeket a bábukat.

— Tudja ön, mit mondott nekem Gudín tábornok unoka-

öcsese? — folytatá önérzettel a leányka — azt mondta, hogy Margarita annyit tesz, mint gyöngy.

— Valóban érdemes dolog az emlegetésre, édes lyányom.

— És hogy én vagyok az Antillák gyöngye.

— Eddig Habana volt az.

— Nem, az igen nagy volna gyöngynek, én vagyok az, úgy-e mamácskám?

— Igen, igen, lelkem gyermekem, még pedig az én szememben a legdrágább gyöngy a világon.

Enramada grófné egy rendkívül finom és szeretetreméltó habanai hölgy volt, a kinek csak az az egy hibája volt, hogy a túlságig elkényeztette leányát, mi által barátainak is nem ritkán kellemetlenséget okozott. Annyira hajhászta ez úrnő a pompát és az élvezeteket, annyira rabja volt a fényűzésnek, hogy fehéreneműit mindig Habanában mosatta, mert Spanyolországban nem mostak eléggé kedvére, pedig e tekintetben Spanyolországnak nincsen párja egész Európában.

A grófné azért jött a felszigetre, mert egyik fiát a madridi tűzér-iskolába akarta fölvétetni; ez alkalommal huzamosabban időzött Madridban, a hol megismerkedett Leopoldóval. S midőn a politikai viszonyoktól kényszerítve, Madridból eltávozott, hogy újra visszatérjen Habanába, egyszerre ostromállapotba helyezték Cadizt, s ez okból Puertóban maradt az ostromállapot megszűntéig.

— De . . . hogy kerül ön ide? — kérde a grófné Leopoldót. — Harczias eszméi után ítélve, én önt Cadizban, egy ágyú mellett képzeltem, kezében az égő kanócczal.

— Nem vagyok ott — felelé Leopoldo — mert Cadiz felé vitorlázó hajónkat elfogta egy ágyúnaszád, mely mint egy cerberus örködött a cadizi öböl bejáratánál.

— Ön tehát fogoly?

— Nem, asszonyom, mert szerencsésen megugrottam: bujdosó vagyok.

A grófné jóízűt kaczagott e nyilatkozatra.

— Azaz — mondá ő — ön talán elhitheti magával, hogy Merlin csodakalapját hordozza, midőn itt, nyilvános helyeken sétálgat.

— Épen nem, grófné. — Hogy engem itt lát, annak egyszerű oka az, hogy én, bízva ismeretlen voltomban, egy kis sétát akartam tenni az esti szürkületben.

— Igen, igen, hogy mind a lenyugvó napnak utosó sugaraiból, mind pedig az utczaik lámpák érdekes világából élvezzen valamit. De nem látja be, hogy mily oktalanul kiteszi magát a veszedelemnek?

— Vissza is térek ám azonnal barlangomba, a hol rám nem találnak, sőt nem is keresnek soha, mert ez a hely igazi czímeres tanyája a szolgaságnak.

— És melyik ez a tanya, ez a galambház, a hol a galambok a sólymot rejtegetik? — kérde a grófné kíváncsian és meggondolatlanul.

— Ez a vén kastély — válaszolá hirtelen, megszokott előre nem látásával Leopoldo.

— Mamácska, én akarom látni ezt a kastélyt — szolt közbe Margarita.

— Mégis csak többre becsülöm én azokat a tompa fülű baglyokat a kastélyban, mint ezt a finom hallású drága gyöngyöt, a ki utoljára is még bajba kever — gondolá magában Leopoldo.

— Kedves gyermekem, az lehetetlen — mondá az anya leányának.

— Vigyen el, Ardaz — kérte a leánya Leopoldót.

— Isten őrizzen! kedves kis Margaritám. — Annak a kastélynak a neve: «Ki nem jösz.» Jaj annak, a ki egyszer belépett, az többé vissza nem tér soha! Hozzá még, van ott egy vad sárkány, Don Josénak hívják, a ki egyszerre elnyel minden gyöngyöt, a mi elébe kerül; még az Antillák gyöngyét, Cuba szigetét is elnyelné, ha eléje tennék.

— Ez a sárkány bizonyosan valami yankee lesz — mondá a grófné nevetve.

— Annyit füllentés nélkül mondhatok, hogy vad, és oly óriási, hogy egyik válla Flandriában van, a másik meg Aragoniában. Ha nem így állna a dolog, akkor ezer örömmel magammal vinnélek, kedves Margarita (oda, a hol nem látnád a napot hat hónapig — tevé hozzá magában Leopoldo).

A grófné figyelmeztette Leopoldót, hogy jó lesz távoznia, s ez nem a legjobb hangulatban búcsút véve tőlük, nem sokára visszatért békés rejtekebe.

Mivel Spanyolországban falu- és városszerte mindenütt az a jó szokás uralkodik, hogy az emberek, különösen nyáron, keveset alszanak: Leopoldo háznépei is még mindnyájan fon-

voltak; Don José, hogy kaput nyisson, ha jön Leopoldo, Donna Liberata, hogy szolgálatára legyen, ha még vacsorázni akarna, és Donna Escolastica, hogy addig ő velök beszélgessen. Mindhárman igen megörültek, midőn Leopoldót meglátták, s őszinte hálálkodással adtak kifejezést örömüknek, vendégek szerencsés visszaérkezéén.

— Mily bárgyúság! — mondá Leopoldo, a ki épen meglehetősen rossz kedvében volt. — Hogy nem fáradnak bele abba az unalmas hálálkodásba! Mintha csak Noé apánk módjára valami általános vízözönből menekültem volna meg! Látva ezt a figyelmet, ezt az aggodást, a melylyel önök elhalmoznak, még azt hihetné valaki, hogy tudja Isten micsoda súlyos bűn nyomja lelkemet. De ha önök még tovább is üldöznek okoskodásaikkal és bölcs tanácsaikkal: olyan igaz, mint kétszer kettő négy, hogy följelentem magamat Don Juan de Soto-nak, vagy Cordova tábornoknak, és Trója lángba borúl.

Ezt hallván, Don Jósé, a felesége, meg a nővére meg sem mukkanva, mint szelíd bárányok sompolyogtak az ajtón kifelé.

— Nem tudok aludni — tevé hozzá Leopoldo — az ördög elvisz unalmamban; nincs valami olvasni való könyvük, ha mindjárt *Bertoldo* volna is?

Mindhárman elsiettek, hogy vendégek kívánságát teljesítsék, s a ki boldogan és meglegedetten először visszatért, az Donna Liberata volt.

— Tessék! — mondá Donna Liberata, egy pár nagyon megviselt kötetlen könyvecskét nyújtva át vendégének — ez itt a szent szűz élete; én sohasem olvastam sirás nélkül, sőt olvasása közben csaknem meg tudnék halni a gyönyörtől; ez meg a szentek élete, a melyből látni fogja, mennyi csodát vitt véghez Isten ő általuk, nem úgy ám, mint ez a Luther Márton, a ki még csak egy fogfájást sem gyógyított meg soha.

Nyomban utána jött Don José, a ki egy kopott, fekete bőrbe kötött vastag könyvet hozott magával.

— A szegény ruha gyakran gazdag szívet takar — mondá Don José, benső meglegedéssel mutatva a könyvet Leopoldonak; majd fölnyitván azt egy helyen, a hol egy szarkalábakkal megrakott negyedív papiros szolgált olvasó jel gyanánt, erős nyers hangon kezde olvasni:

«Akkor a romlott francziák hazája,
 Mely sárba tiprá az egyház jogát,
 Zavar- s vizzálynak lesz örök tanyája,
 Nem hallja senki a király szavát.
 S a mi dicsőt ész s szellem alkotott,
 Szétdúlja mind a féktelen tömeg,
 S gyilokkal osztva törvényt és jogot,
 Fölkent királyát sem kíméli meg.»

— Soh'se fáraszsza magát azoknak a rossz verseknek az olvasásával, a melyek úgyis csak ilyféle hóbortos iskolamester-től vagy valami potrohos versfaragó baráttól származhattak — mondá Leopoldo.

— Mit beszél, ifjú uram! — kiáltá Don José; s újjával a könyv czímére mutatva: — egy olyan katonától származnak, mint ön, de a kinek egy kicsit több velő volt az agyában s azért hírt és dicsőséget szerzett.

Leopoldo olvasá a címet:

La Araucana de Ercilla.

— Menjen ezekkel a salabakterekkel — mondá dühösen Don Josének — ebből a fajtából nagyon elég nekem, hogy önt, a feleségét és a nővérét megismertem.

— Tehát nézze meg az ember; aztán hozzon neki valaki jó könyveket! — mormogá Don José, mialatt az ajtó felé csoszogott.

— Itt van — folytatá Leopoldo, Donna Liberata után sietve, s visszaadva neki az ő kedves könyvét, a szentek életét — tegye el . . . jó lesz fojtásnak.

— Ah, mily istentelenség! — kiáltá a jámbor, vallásos nő fájdalommal.

— Nem istentelenség, asszonyom, hanem elfogulatlan-ság — viszonzá Leopoldo.

— No hát jegyezze meg az úrfi magának, hogy az, a mit ön elfogulatlanságnak nevez, egyenesen eretnekségre, hitetlenségre vezet, még pedig — jegyezze meg jól! — nagyon lejtős, nagyon rövid úton.

Ezt mondván, nővérével együtt kiment a szobából.

— S hogy nem jut bele a földi gyötrelmek lajstromába az alkalmatlankodás, meg a tolakodás! — kiáltá Leopoldo a távozók után.

Azután nem tudván mit csináljon, leült és levelet írt Ortiz Ramón barátjának.

Levél Ortiz Ramonhoz.

«Mit gondolsz, hol van jelenleg a te meghitt barátod? ... Mint a kényuraságnak és a zsarnokságnak áldozata ül a Santa Maria kikötőben, a melyet bátran nevezhetnének a minden ördögök kikötőjének; elrejtözve a világ legelátkozottabb kastélyában, a melyben annyi a bolond, a hány a lakója.

Képzeld magadnak barátodat, a szabadelvűségnek és fölvilágosultságnak tisztelőjét, a haladásnak és előkelőségnek bálványozóját, bezárva a szegények házába, a szolgálalkúségnek és képmutatásnak szennyes hajlékába; egy káplánnal, a ki a husvéti gyertyán kívül nem ismer egyéb világosságot — egy sekrestyével, a ki a kezében tartott oltogatót címerül használhatja eszének és szemének kialudt világához — két jámbor agg szüzzel, a kik csunyábbak Barrabásnál, s a kik erővel kényszeríteni akarnak, hogy velök együtt morzsoljam én is az olvasót, mint egy farizeus, és hogy fogadalmat tegyek az ő családi szentjöknek, Szent Kajetánnak; — s végre egy iskolamesterrel, a ki testileg-lelkileg egy kétlábú számár, s a kinek még a fáját jellemző hosszú fülei sem hiányoznak. Ez a rinoceros annyira fölforrálja a véreket monarchiai és theologiai bódult elveivel, hogy néha-néha oly vad roham lép meg, hogy kedvem volna saját kezemmel megfojtani. Igen, igen! megtörténhetik, hogy egyszer majd nem tudom elfojtani a haragomat, s a mikor legkevésbé várták, akkor részesülnek meglepetésben ezek a csigakereskedők*), s bámulva nézhetik majd valamelyik toronyban a falhoz vágott ex-iskolamester körrajzát.

Szerencsére van itt egy pártfogóm, a kit nem nevezek meg, mert látom, hogy a mostani visszafelé haladó korban az elővigyázat szükséges; a míg pedig az elővigyázatra, erre a békóra, erre a képmutatásra, a hamis látszatnak erre a kész szolgájára szükségünk van: addig egy lépést sem haladtunk előre a szabadságnak és a függetlenségnek fényes ösvényén. Ez a pártfogóm megígérte, hogy a sötétségnek e barlangjából, az álló, zavaros víznek büzhödt pocsolyájából, ebből a régi, om-

---

*) Puerto de Santa Maria utczáin nagy mennyiségben árulnak egy ehető csigafajt, s innét ragadt a csúfnév a lakosokra.

ladozó bagolyfészekből nemsokára kiszabadít. Első repülésem fecskerepülés lesz, mely a tengereken visz keresztül, hogy minél előbb egyesülhessek enyéimmal, veletek, kedveseim, s hogy daloljak vagy meghaljak, a körülmények szerint.

Ma este felé, megunván gyűlöletes börtönömet és kiállhatatlan börtönőreimet, a kik elviselhetetlen kínzásait még azzal is tetőzik, hogy engem, beleegyezésem nélkül, szörnyen szeretnek, kimentem egy fordulóra s a sétatéren találkoztam E . . . majd, hogy ki nem írtam a nevét, megfélekedve az új szövetségről, a mit Prudencia úrnővel kötöttem, a kinek fesszes magatartásával egyébiránt sehogy sem tudok megbarátkozni. E . . . mondta, hogy Cadizban vagy, s egyszersmind ajánlkozott, hogy e levelet átveszi s kezedhez juttatja.

Vele volt kiállhatatlan függeléke is, a kedves Margarita, ez a «minden lében kanál», a ki egy negyed mérföldről megismert hiúz-szemeivel, s kitéve a fölfedeztetés veszélyének, már messziről kiabált felém éles hangjával, hogy velem közölhesse, hogy őt a franczák a Margarita név után «gyöngy»-nek szólítgatják. A világ első vétkezőjének leányai egyáltalán nem ütöttek el anyjoktól, a hiúságot és az önhittséget mindnyájan magokkal hozzák a világra. Mily nevelésben részesítik e leányt! Borzasztó! Ilyen gyermek! Hogy oldaná föl valaki eczetben ezt a gyöngyöt, mint egykor a szép Cleopatra tette egy másikkal!»

HATODIK FEJEZET. — EGY QUI PRO QUO.

Másnap, kora hajnalban, egy matróz jött Leopoldóhoz, s egy névtelen levelet nyújta át neki. Leopoldo rögtön megismeré Valverde írását, mely a következőket tartalmazá:

«Leopoldo, te javíthatatlan vagy s csak azért élsz a világon, hogy kétségbe ejtsd barátaidat. Te oly meggondolatlan s oly vakmerő voltál, hogy egy nyilvános sétatéren megjelentél, ott egy nagyon ismert hölgyet köszöntöttél, sőt vele hosszabb ideig társalogtál; mindezt kis leánykája fecsegte ki, s egyúttal rejtekhelyedet is elárulta. Már ki van adva a parancs elfogatásodra. Hogy ezt kikerüljed, vedd föl az itt küldött matróz-ruhát, aztán kövesd ezt az embert, a ki teljes bizalmamat bírja, s a ki holmidről is gondoskodni fog.»

Alig, hogy elolvasta Leopoldo a levelet, azonnal össze-

csomagolta holmiját, fölvette a matróz-ruhát, s egy levelet írt Don Josénak a ki épen a misén volt családjával, tudósította elutazásáról, elbúcsuzott tőle s egyúttal megkérte, hogy a hátrahagyott tíz obonért vegyen valami emléket a feleségének, meg a nővérének; aztán még a következő sorokat vetette oda az Ortiz Ramonnak írt leveléhez:

«Fölfedeztek, menekülnöm kell. A kis Margarita, ez a habanai szarka, ez az ismétlő óra árult el fecsegésével. Többet nem írhatok. Majd annak idején tudósítalak a te bolyongó, üldözött barátodnak további sorsáról.»

Aztán bepecsételte mind a két levelet és szokásos szeleségével fölcserélvén őket, a Don Josénak szánt levelet Ortiz Ramonhoz, ezét pedig Don Joséhoz czímezte, s az utóbbit a tíz obonnal együtt az asztalon hagyván, vezetőjével eltávozott.

Egy fél óra múlva haza jött a család a templomból.

— Hát D. Leopoldo? — kérde Don José, a ki utolsónak érkezett haza.

— Bizonyosan még nem kelt föl — válaszolá felesége.

— Korábban kellett volna lefeküdnie — dünnyögé D. José.

— Hadd aludjék a szegény! A fiatal kornak sajátsága a sokat alvás — mondá Donna Escolastica.

— Igen, igen, hadd aludjék — vélekedék Donna Liberata — a míg alszik, nem unatkozik, nem bosszant senkit, nem vétkezik.

— Szegény! szegény! — mormogá Don José — már annyira vannak evvel az uracskával, hogy még utóbb olvasót is imádkoznak érte . . . Szegényke! . . . Az ördög a szegény, mert soha sem juthat Isten színe elé . . . Persze, ha így folytatja, még vele is igen könnyen megtörténhetik.

— Pepe, nem ismerek rád! — jegyzé meg nővére — te nagyon rosszúl ítéled meg D. Leopoldót; ő igen derék fiú s a mi bolondságot csinál, az mind csak szalmatűz.

— Semmit sem tesz rossz szándékból, vagy haragból — veté közbe felesége — s mi irántunk olyan jóindulatú.

Don José az asztal felé közeledve, megpillantja a levelet, melyet Leopoldo hátra hagyott.

Levél — Don José számára: az szerfölött csodálatos vala. — Vajon ki írhat nekem? tanakodék magában, mialatt pápaszemét fekete tokjából előhúzta.

Ebben a pillanatban jött vissza Donna Liberata, a ki azalatt Leopoldo után nézett s egész rémülettel kiáltá:

— Pepe! . . . Escolastica! . . . nincs a szobájában; nincs az ágyban . . . nincs sehol.

— Ah! mi történt vele!? — kiáltá Donna Escolastica, kezeit összekulcsolva.

— Ugyan mi? Hát valami friss széllel elvitorlázott, a nélkül, hogy elbúcsúzott volna, vagy csak magát mutatta volna; a mint jött, épen úgy távozott.

— Ha talán szegényke, ő írta volna ezt a levelet! Nézd csak, Pepe.

Mialatt Don José nagy pápaszemét föltette, felesége és nővére félig magokban mormogták: — Szent Ráfael legyen vele! Szent Cajetán oltalmazza!

Don José fölbontotta a levelet s elkezdé olvasni:

«Mit gondolsz, hol van jelenleg a te meghitt barátod?»

— Az én meghitt barátom? — mondá, Don José — honnét ez a nagy barátság? És még te-nek szólít! Ily koros emberrel szemben ez valóban ízetlenség.

— Ez bizalom jele — vélekedék felesége.

— Vigye a patvar! — válaszolá Don José, aztán folytatá az olvasást:

«Mint a kényuraságnak és a zsarnokságnak áldozata . . .»

— Ismét a régi ostobaság! — mormogá Don José.

«Zsarnokságnak áldozata, . . . ül a Santa Maria kikötőben, a melyet bátran nevezhetnének a minden ördögök kikötőjének.»

— Bevezetésnek nem rossz! — jegyzé meg az olvasó.

«Kikötőjének . . . elrejtözve a világ egyik elátkozhatatlan kastélyában . . .»

— Úgy van — mondá Donna Liberata — mert a keresztes hadjáratról szóló bulla óta . . .

Don José félbeszakítás nélkül folytatá:

«A Chuchurumbel kastélyban, a melyben annyi a bolond, a hány a lakója.»

Don José abba hagyva az olvasást, feleségére majd nővérére nézett, a kik szemlesütve álltak egymás mellett, azután folytatá:

«Képzeld magadnak barátodat, a szabadelvűségnek és fölvilágosultságnak tisztelőjét, a haladásnak és előkelőségnek

bálványozóját, bezárva a szegények házába, a szolgálalkúségnak és képmutatásnak szennyes hajlékába; egy káplánnal, a ki a husvétii gyertyán kívül nem ismer egyéb világosságot . . .»

— Jézus Mária! Isten bocsássa meg neki! — kiáltanak egyszerre Donna Escolastica és Donna Liberata.

Don José egyet köszörülve a torkán, mérgesen folytatá tovább:

«Egy sekrestyével, a ki a kezében tartott oltogatót címerül használhatná eszének és szemének kialudt világához; két jámbor agg szűzzel, a kik csunyábbak, magánál Barrabásnál . . .»

— Hallod, Liberata?

— Micsoda? — kérdé ez, nem hallván jól az olvasást, mert Josénak erős és mérges hangja a feleségének és nővérének szóló bókok olvasásánál szinte eltikkadtott.

— Hogy csunyábbak vagyunk Barrabásnál! — kiáltá a fülébe jó hangosan sógornője.

— No, ez már még is sok! — mondá Donna Liberata.

— A szegényke! . . . a kedves fiatal ember! . . . Átkozott fattyú! — mondá Don José, aztán folytatá az olvasást:

«A kik csunyábbak magánál Barrabásnál, s a kik erővel kényszeríteni akarnak, hogy velök együtt morzsoljam én is az olvasót, mint egy farizeus és hogy fogadalmat tegyek az ő családi szentjöknek, Szent Cajetánnak — s végre egy iskolamesterrel . . .»

— Úgy látszik — jegyzé meg az olvasó — hogy ennek a fattyúnak az eszejárása szerint csak a farizeusok imádkoznak. De lássuk tovább — folytatá, a levelet kiegyenesítve és az ablakhoz közeledve — most én rám támad a szelíd angyalka, bizonyosan most jön a fő üteg:

«Egy . . . egy . . . iskolamesterrel, a ki testileg lelkileg egy két lábú számár, s a kinek még a fáját jellemző nagy fülei sem hiányzanak.»

— Mi-i-i? — mondá az olvasó, kinek említett fülei vörösek lettek, s kinek ajaka még jobban lecsüngött, mint bármikor. Nos? Mit szóltok tehát most a «szegénykéhez», a «kedves fiatalemberhez»? Jól érti az ócsárlást a derék fiú, nemde? . . . Az ilyfélékben hősök ezek a szabadelvűiek. Francia módra odább állni s nekünk egy rakás ócsárlást és szemtelenséget

hátrahagyni búcsúzásul! Fordúlhat elő ilyesmi tisztességes emberek között?

— Ez nem jól van — mondá Donna Liberata.

— Ez nincs rendén — tevé hozzá Donna Escolastika.

Don José pedig olvasott tovább:

«Ez a rinoceros annyira fölforralja a véretem monarchiai és theologiai bódult elveivel . . .»

— Rinoceros? . . . Mondd csak, Pepe mit akar ez jelenteni? — kérdé felesége.

— Ez — válaszolá dühösen a kérdezett — ez egy állat, egy idomtalan állat, földije, komája, nagybátyja az elefántnak.

— Mily meggondolatlanság! — mondá Donna Liberata.

— Mily eszeveszett hóbortosság! — igazítá ki Don José dühösen — épen mint egy fiatal bika, a mely ároknak, bokornak, mindennek neki ront, a mi útjába akad.

— Menjünk tovább, Pepe — kérte felesége — hadd lássuk, mi jön ki belőle.

— Tehát tovább — válaszolá Don José — az olvasmány nagyon mulatságos és mindenkinek kijut belőle a maga része.

És Don José egy heves mozdulattal ismét szeme elé tartván a levelet, folytatá az olvasást:

«Ez a rinoceros . . . elveivel . . . hogy néha-néha oly vad roham lep meg, hogy kedvem volna, saját kezemmel megfojtani . . .»

E szónál kiesett a levél Don José kezéből, s arcza egészen elhalványodott.

— Orgyilkos szándék! Nagy Isten! . . . Ki gondolta volna, hogy ily gondolatokat forgat fejében, holott oly csinos, oly finom vala mindig! — Kiáltá Donna Escolastica.

— Oly finom! . . . válaszolá Don José gúnyosan — egy rossz keresztyén, a kinek se hite, se lelkiismerete; egy rossz lelkű ember, a ki mindig csak jót tapasztalt a mi részünkről, s a ki mégis gyilkos terveket forral agyában egy felebarátja ellen, csupán azért, mert az Isten ígését hallja annak szájából. Ez istentelenség, ez szörnyű hálátlanság!

— Nem esett nehezünkre az a kevés jó, a mit vele tetünk, Pepe — mondá Donna Liberata. — A meghálált jóért megfizetett az, a ki kapta; a meg nem hálált jóért pedig majd megfizet az Isten; így tehát az embereknek semmiféle se jó, se rossz tette nem marad kárpótlás nélkül.

— Ha visszatérne, ismét megtennénk érte mindent, a mit lehet, nemde José? — tevő hozzá Donna Escolastica.

— Kivéve, hogy ismét a házukba jöjjön — válaszolá férje — mert a maga kárán tanul az ember. Azért tegyétek meg nekem azt a szívességet, hogy a konyha-ablakot, ha mindjárt megfelnátok is a hőségtől, éjjelre mindig bezárjátok, nehogy valamelyik éjjel, mikor legkevésbé várjuk, ismét visszatérjen ez a rossz lelek, mert az útát már jól ismeri.

— De mi van ebben a papirosban? — kérde Donna Liberata az asztal felé közeledve; fölbontván a papirost, csakhamar a szeme elé tárult a tíz uncia, a melyek a Don Joséhoz írt levélhez voltak szánva, a mely azonban mint tudjuk, Cadiz felé vette az útját.

— No nézzétek csak, hol járhatott az esze megint annak a fiatal embernek! Itt felejtí a pénzt . . . Ez már ugyancsak hóbortos egy ember!

— Istenem! mit csinál szegény, ha meg talál szorúlni? — mondá Donna Liberata.

— Te Pepe! nem lehetne utána küldeni? — kérdeze felesége.

— De asszony, hát ugyan hová küldjük? — válaszolá férje türelmetlenül. — Semmi, gondját viseljük; majd ő neki is lesz rá gondja, hogy visszakérje.

— És ha nem kéri?

— Ha elmúlnak ezek a zavargások, majd csak kitudjuk valahogyan, hol tartózkodik, s akkor utána küldjük.

— Pepe, de hátha addig meghalunk? — mondá nővére.

— No az már nagy véletlenség volna, hogy addig, míg ezek a dolgok rendbe jönnek, mind a hárman meghaljunk. De minden eshetőségre elkészülve, adj csak ide tintát, meg papirost.

Don José egy negyedív papirosra ezeket a sorokat írta:

«Ez a tíz arany uncia Don Leopoldo Ardaz tulajdona, a ki 1823-ban hadnagy volt az x. királyi ezredben, s a kinek e pénz visszaszolgáltassék.»

Azután összehajtogatta a papírt, s a tíz unciával együtt a lehető legnagyobb gonddal egy borítékba zárta, a melyet négyszögletes ostyákkal három helyen is lepecsételvén, külsejére ezt a szót írta: «Letétemény». Így elkészítve, átadta feleségének, hogy zárja el a czédrusfa-szekrénybe, a hol a családi drágaságok — az ismeretes fekete frakkot és Don Josének iskolames-

teri okiratait is ide értve — tiszteletteljes gonddal őriztettek. S épen folytatni akará a levélolvasást, midőn a lépcsőről léptek hallatszottak, s a mint kíváncsian mind a hárman a folyosóra mentek, a legnagyobb bámulatukra egy francia ezredes — a ki egyúttal térparancsnok is volt — s vele néhány katona és egy tolmács állott előttök a fegyvertéren.

Az ezredes egy őrt állíttatott a lépcső följáratához, azután jó hangosan mondá:

«Monsieur Josef Mentor, maître d'école!»

Nem akarjuk rajzolni, mert olvasóink úgy is elképzelhetik már az ijedtséget és a rémületet, mely e szavak hallatára elfogta a mi jó embereinket, a kik abban a kastélyban éltek csendes életöket, abban az elfelejtett, megkövesült kastélyban, mely mint egy rideg sírbolt úgy tűnt föl az élénk város mellett; s a mindennapi élet lármájának oly idegen, oly megközelíthetetlen volt, mint akár egy szikla a tenger közepén a vizek zajlásának és hullámzásának, a melyek azt meg sem mozdítják, s rája semmiféle hatással nincsenek.

— Nem mondtam-e mindig, hogy ez a hóbortos még bajt hoz a fejünkre! — mondá Don José levert hangon. Ez annyit tesz, hogy Herodestől megszabadulni és Pilátus kezébe kerülni! De legyen meg az Úrnak akarata! . . . Szolgálatjára! — tevő hozzá, magát az ezredesnek bemutatva, s a mellett oly szögletes, nevetséges mozdulatokat csinálva, a minőt még emberi szem nem látott.

— Ön egy szökevényt rejteget a házában — mondá az ezredes.

Don José erre így válaszolt:

— Uram, egy élő lény jött ide, a kit én nem ismertem, s a ki épen ezért ejnek idején, az ablakon keresztül jutott be hozzánk és pedig a nélkül, hogy előbb engedelmet kért volna tőlem. Menedéket keresett és én adtam neki, mert nem hiszem, hogy a szerencsétlent segíteni akár sietni, akár emberi törvények szerint tiltva volna. Úgy van tehát, itt volt a házamban, de már nincsen.

Az ezredes parancsára átkutatták az egész kastélyt, de senkit sem találtak.

— Ön segítségére volt a menekülésben — mondá az ezredes — és így ön büntársa.

— Büntársa? Hogyan? — kérdé Don José.

— Ön elősegítette az ő céljait; ő kém volt.

— Nem uram, az lehetetlen! Ő nem írt senkinek, és nem beszélt senkivel.

— Mindenesetre kellett híreket kapnia, kellett lenni valami barátjának, a ki őt értesítette, hogy tegnap este fölismerték, s a ki menekülését is lehetővé tette.

— Azt nem tudom.

— De azt bizonyosan tudni fogja, hogy ki az a jó barát?

Don José egy pillanatig hallgatott, mialatt heves csatát vívtak egymással, keblében a félelem és az igazságszeretet, azután így szólt:

— Ismerem őt, de szavamra mondom, csak látásból.

— És ki az? — kérde az ezredes.

Don José egyet húzott a nyakán újjával, azután egész határozottsággal válaszolá:

— Azt nem mondom meg, ha mindjárt ezt elvesztem is!

A felesége és a nővére rémülettel rohantak feléje, mintha már valóban veszélyben látták volna azt a kedves fejet.

— Oh, le sot — kiáltá az ezredes.

— Mit mond? — kérde nővére.

— Azt mondja: jó lesz, jó! nyilván azt hiszi, hogy én el akarok szökni. Nem, uram — folytatá határozott hangon — eszem ágában sincs a szökés; nem tudok már futni, meg nem is akarok. Itt vagyok: ön a kés, én vagyok a hús; tegyen a mit akar ezzel a szerencsétlen emberrel, a kinek világéletében nem volt legkisebb baja sem a törvénnyel. De hogy az én följelentésem következtében valakit üldözzenek; hogy José Mentor áruló legyen . . . nem! ha mindjárt maga a király parancsolná is, a kit az Isten oltalmazzon.

— Tehát akkor börtönbe kerül! — mondá az ezredes, hogy egy kicsit megfélemlítse.

— Megyek — kiáltá Don José, kétségbeesett bátorsággal karját hősiesen nyújtva a lépcső felé.

Felesége és nővére keservesen sírva nyakába borúltak.

— Nem hagyott hátra a szökevény valami irományt? — kérde az ezredes.

— Semmit sem.

— Keressék ki ezt az embert! — parancsolá az ezredes.

A parancsot azonnal végrehajtották, s Leopoldo levelét megtalálták az egyik zsebben, a hova a gazdája belegyúrte.

— Látja? — mondá az ezredes — ez a levél önhöz van czímezve, s bizonyosan az ön foglyától való! .

— Úgy van — válaszolá Don José.

— Ön tehát engem megcsalt.

— Én megcsaltam! — kiáltá Don José megsértődve — nem uram, én nem csalog soha. Ez a levél az enyém, nekem szól és nem ilyféle iromány vagy letétemény, a mit önök keresnek. Érti uraságod?

Alig kezdé az ezredes olvasni a levelet, midőn a bírói tekintély rovására oly ellenállhatatlan kaczagásba tört ki, hogy a komoly törvényszéki dráma nagyon is víg jelenettel végződött.

Ez a levél annyira megvilágítá a helyzetet, s oly kétségtelessé tette Don José ártatlanságát, hogy az ezredes visszaadván azt Don Josénak, bocsánatot kért és könnyed üdvözlés után eltávozott.

Alig hogy az ezredes eltávozott, midőn Don José egyik karjával a feleségébe, a másikkal a nővérebe kapaszkodva türelmetlenül vonszolta őket a szobába.

— Nem értitek? — kérdé őket vidáman és oly élénken, a mint az ő csendes természetétől csak kitelhetett.

Felesége és nővére bámulva néztek rá, mondván:

— Nem. Mi az?

— Az — válaszolá Don José lelkesülten — hogy ez a Don Leopoldo olyan derék ember, hogy párja nincs! Fiatalkora ellenére előrelátó; becsületes ember, hű barát, nagy észszel s jó és nemes szívvel — tevén hozzá meghatottan a mellére ütve. — Ez a levél, ez a levél! ismétlé keze fejével ütogetve a papirozt — ez a levél, a melyet mi sértésnek hittünk, ez mentett meg bennünket. És mivel ő előre látta, hogy mi fog történni, egyedül e czélra írta a levelet. Látjátok most tisztán a dolgot, mint a napvilágot?

— Igaz! Igaz! — kiálták örvendezve és meglepetve a sógornők.

— Úgy-e, hogy tudta ő, szegény, mit cselekszik! — tevén hozzá Donna Liberata. — Nem mondtam én, hogy ő minket szeret?

— És hogy igen jó szíve, meg világos feje volt a lelkemnek! — mondá Donna Escolastica.

— Aztán el ne felejtétek — vágott közbe Don José —

ha egy kicsit hideg lenne is, a konyha-ablakot éjjelre mindig nyitva hagyjátok.

— És egy mécsvilágot, hogy könnyen tájékozhasssa magát a sötétben — egészíté ki felesége.

— A Szent Sebestyén világító tornyát*) — mondá mesterkélnt mosolylyal a komoly Don José.

— Nem — jegyzé meg nővére — a Szent Kajetánét, az isteni gondviselés közbenjárójáét!

VII. FEJEZET. — A VISSZHANG.

A Valverdetől kapott tengerészruhában szerencsésen eljutott Leopoldo Cadizba egy kis evezős hajón, mely gyümölcsöt és zöldséget szállított a királyi udvar számára; ez is azt bizonyítja, hogy a vak szerencse kedvezni szokott azoknak, a kik benne bíznak, míg az okosság a legbuzgóbb követőit is többnyire cserben hagyja.

Mihelyt Cadizba megérkezett, ott már igen jól érezte magát Leopoldo a régi barátok és pályatársak körében; egészen boldog volt, hogy a szolgaságnak azon rémületes barlangjából kiszabadult, sőt föltette magában, hogy tanácsolni fogja a herczegnek a kastély lerombolását, mert ez által modernebb külsőt nyerne az egész Puerto. De nem sokára megzavarta a boldogságát az események váratlan fordulata. Egy alkalommal ugyanis jókedvű gúnynyal kiáltá: «Valóban, ily rövid ideig nem szeretnék király lenni!» s ugyanazon a napon helyeztetett vissza trónjára a király mint független és korlátlan hatalmú uralkodó. Leopoldo mérges szitkokban tört ki, s egy csomó átkot szórván a szent szövetség egész «bandájára», fuvolájában keresett vígasztalást.

E közben Enramada grófné is Cadizba érkezett, az ő elmaradhatatlan Margitkájával. Mikor Leopoldo őt meglátogatta, mérges pillantásokat vetett a kis Margaritára, a ki viszonzásul szokásos nyíltságával így szólítá meg Leopoldót:

— Ej, Ardaz, önt mindenütt ott találjuk! Azt gondoltam, hogy örökre a «Ki nem jösz» kastélyban maradt.

— Itt vagyok, kicsikém, ha nincs ellenedre — válaszolá

*) Így nevezik a Cadizi világító toronyot.

Leopoldo. — Ezt azért mondom meg, mert nem törődöm veled, ha utánam mondasz is. Érted, Visszhang kisasszony?

— Visszhang? . . . Mi az a visszhang, Ardaz?

— Az első része egy igen becses erénynek,*) a melyet neked is szívedből kívánok a fecsegésedhez, Visszhang kisasszony.

— Mamácskám! Ardaz engem Visszhang kisasszonynak nevez.

— Az igen szép név, szívem — válaszoló anyja.

— De nekem nem kell! nem kell! nem kell! — ismétlé a lányka mindig élesebb hangon. Az én nevem Margarita, és az gyöngyöt jelent.

— Visszhang! — mormogá fogai közt Ardaz, a ki épen oly gyermekes volt, mint a kis elkényeztetett «gyöngyöcske».

— Mamácskám — mondá a kis leány kétségbeesetten — tiltsd meg Ardaznak, hogy engem Visszhangnak nevezzen; az én nevem Margarita, és az gyöngyöt jelent.

— Göröngyöt — igazítá ki fogai közt Leopoldo.

— A visszhangról beszélvén, hallotta ön hírét, Ardaz, annak a nagyszerű visszhangnak, a mit Puerta de Tierra sánczüregeiben hallani? — kérdé a grófné.

— Most hallom először — felelé a kérdezett.

— Mi az a visszhang? — kérdé a lányka, Ardaz felé fordulva, mert anyja épen fölkelt a helyéről, hogy abban a pillanatban érkező barátnőit fogadja.

— A visszhang — válaszoló Leopoldo — az egy kis nymphea, a ki bármit hall, azt mind kifecsegi, s a kit ezért valami Don Hercules, Puerta de Tierra városának az alapítója, oda a sánczüregekbe zárt büntetésül. Most már tudod: tehát vigyázz magadra!

— És melyek azok a sánczüregek, Ardaz?

— Barlangok.

— És melyek azok a barlangok?

— Mély üregek, völgykatlanok.

— Főzéshez valók?

— Igen, a visszhang számára; mikor aztán forr, az pompásan hangzik.

---

*) A spanyolban *eco* = visszhang, *economia* = takarékoság; a magyarban nem lehet visszaadni ezt a szójátékot.

— Micsoda? — kérde a grófné, újból Leopoldo felé fordulva. — Valóban, nem képzelhetek valami kellemesebbet, mint a fuvolahangot hallani azon a környéken. Ardash, ön oly kitűnően fuvoláz, nem szerezhetné meg nekünk ezt az élvezetet? Barátnőim épen oly forrón óhajtának, mint én magam.

— A legnagyobb örömmel, grófné — válaszolá Leopoldo.

— Határozzuk tehát az indulás idejét holnap délután két órára — mondá a grófné vidáman.

— Én is elmegyek! — kiáltá Margarita.

Leopoldo, a ki, mint már említettük, csaknem épen oly gyermekes volt mint ő, már-már, készült megjegyezni: ha te mégy, én nem megyek.

Másnap a kitűzött időben mindnyájan pontosan megjelentek, s elindulván, a jobb út és a szebb kilátás kedvéért a sánczokon keresztül vették útjokat.

— Hol van a fuvolája? — kérde Margarita Leopoldót.

— A tokjában — válaszolá emez.

— Ah, milyen kicsiny! Hadd lássam.

— Nem lehet: itt a sánczon nem szabad fegyvert hordani.

— Hogyan, hát fegyver az?

— Igen . . . háborús időkben pisztoly gyanánt szolgál.

— Az nem igaz! . . .

— Mily finoman felelsz, te kis gyöngy, de nem keleti gyöngy.

— Mamácskám, Ardash nem akarja megmutatni a fuvolát!

— A sánczüregekben majd meglátod, lelkem, engesztelédöt édes anyja.

Alig mentek tíz perczig, midőn a lányka mondá:

— Mamácskám, szomjas vagyok.

— De, édes lányom, mitől lehetnél szomjas? Talán rosszúl érzed magadat, szívem?

— Nem, de nagyon szomjas vagyok.

— Ardash, ott látok egy perezest vizes korsóval: legyen olyan szíves, hívja ide . . .

— Igen szívesen, asszonyom.

És Leopoldo futásnak eredt, átkozva a kis gyöngyöcskét.

Még fele útjokat sem tették meg, midőn a lányka ismét felszólalt:

— Mamácskám, fáradt vagyok.

— Szegényke! — viszonzá az anyja részvevőleg. — Üljünk le egy kicsit erre a töltésre, míg kipihened magadat.

— A koldusok pamlagára — gondolá kétségbeesetten Leopoldo. Isten tudja, nem hagytak-e magok után élő emlékeket!

Nem sokára — a gyermekkor állhatatlanságánál fogva — ismét felugrott Margarita, s átszaladt a sáncz másik oldalára, mely a tengerből fölött uralkodott; de a magas fal miatt semmit sem látván, elkezdett kiabálni:

— Ardaz, Ardaz, emeljen föl, akarom látni a hajókat.

Leopoldo úgy tett, mintha nem hallotta volna.

— Ardaz, ön nagyon lekötelezne, ha azt a gyermeket egy pillanatra fölemelné. A szegényke különben nem láthatja a hajókat.

— Ezer örömmel, grófné.

— No, de ez már mégis elviselhetetlen! — mormogá Leopoldo a sánczon áthaladva; ezt a . . . majd rosszat mondtam! lusta lányt emelgessem, mint valami két éves gyermeket!

— Hallod-e, kis lány — mondá Leopoldo miközben a földről oly magasra emelte őt, hogy állával és kezeivel a fal párkányán megkapaszkodhatott; — hallod-e, nem jársz még gyermekkertbe?

— És ön nem jár még gymnasiumba? Én a tüzériskolában, a hova a bátyám jár, láttam olyan tanulókat, a kik önnél is nagyobbak voltak.

Néhány percz múlva így szólt Leopoldo:

— Most már akár megolvashattad valamennyi hajóját, bárkáját, sőt csónakját a tengerbőlnek, s hirtelen leeresztvén a lánykát, ez leesett, s mivel állával tartotta magát, a durva fal ledörzsölte a bőrt álláról, a mire a lányka éktelen visitásba tört ki.

Volt zavar és jajveszékelés! A grófné reszketett az izgatottságtól; barátnői is egymást multák fölül az ijedtségben és részvétben. A mi Leopoldót, a baj okozóját, illeti: ő neki volt a legszerencsétlenebb szerepe; részvétének nyilatkozásait a leghevesebb haraggal utasította vissza a kis szenvedő, annyira, hogy batiszt zsebkendőjét, melylyel vérző állát akarta Leopoldo megtörölni, kezéből kikapva, a falon keresztül hajítá.

Kénytelenek voltak a töltésről leszállni, s egy közeli patikába menni, a hol egy sósvizben áztatott papírlapot tettek

a kis szenvedő sebeire s aztán ugyancsak annak a kérésére, a ki égett a vágytól, hogy a visszhang énekét hallhassa, mikor az a katlanban főzni fog, ismét folytatták az útjokat Puerta de Tierra sánczüregei felé.

Megérkeztek és beléptek a város kapuján, egy erős hatalmas kapun, mely mellvédekkel és bástya-erődítményekkel fegyverkezve csapóhidját mint baráti kezét nyújtja a jó barát felé s fenyegető ököl gyanánt emeli föl az ellen, a ki az általa őrzött szentélybe, a spanyolságnak e soha meg nem szentségtelenített asylumába, hódítóként akarna benyomúlni; mert az a kapu még soha sem nyílt meg más kiáltásra, mint: «Éljen Spanyolország!» s az a visszhang édes hangjával még soha sem adott más feleletet mint: «Éljen Spanyolország!»

Míg mi a hidat szemlélgettük azalatt a grófné kíséretével együtt a sánczüregekbe hatolt; Margarita álláról leesett az itató papír, a nélkül, hogy észrevette volna, szájátva lesven, a mint Leopoldo kivette tokjából a fuvolát és fuvolázni kezdett.

Mindnyájan el voltak ragadtatva a fuvola varázshangjától, melyet a visszhang épen oly tisztán mint kellemesen ismételt, s elbájolva azoktól a légies dallamoktól, a melyek a sánczüregekben, a falak és bástya-erődítmények között ide s tova lebegtek, mint sötét börtön falain a mosolygó, játszi nap sugarak, midőn észrevétlenül egy francia kapitány, Puerto de Tierra őrségének a parancsnoka temett mellettök két barátjával, a kiket azon bűvös ikerhangok csaltak le az üregekbe.

Leopoldo, a kit, mint már említettük, mindig a pillanatnyi hatás vezetett, s a kinél e hatás rögtön, őszintén és minden tartózkodás nélkül nyilatkozott: Leopoldo, a ki két hónap óta borzasztó gyűlöletet érzett a francziák iránt: alig hogy őket megpillantotta, fuvoláját szájáról levevé s széjjel szedve tokjába rejtette.

— Ah — mondá Margarita — Ardasz nem akar többet játszani, mivel ezek a tiszték idejöttek.

— Remélem, hogy ez nem történik — mondá a kapitány a hölgyeket üdvözölve; — minket ennek az úrnak és a visszhangnak elragadó kettős dala csábított ide, s most azt abbahagyni figyelmetlenség volna, a mit a mi kívánságunk, hogy őt hallhassuk, épen nem érdemelt meg, mivel az erre az úrra csak hízalgó lehet.

— Neveznék vonakodásomat, a minek akarják — mondá Leopoldo — de én nem játszom tovább.

— Lovag — válaszolá a francia — a bevallott figyelmetlenség sértés. Vajon így magyarázzam?

— A hogy tetszik! — válaszolá szokásos készséggel Leopoldo.

A hölgyek a kik eddig meglepetésökben hallgattak, most közbevetették magokat; de már későn volt. Az ő észrevételeik és állításaik hajótörést szenvedtek a sértett kapitány ultimatumán.

— Ez az úr engem megsértett, s csak az által nyújthat elégtételt, ha tovább játszik. Ha erre nem hajlandó, akkor olyan elégtételt kérek, a mit nem tagadhat meg.

Leopoldo a maga részéről a leghatározottabban felelé a béke közvetítőinek:

— Nem játszom; de a legnagyobb készséggel teljesítem annak az úrnak a másik kívánságát.

Bármint igyekezett a grófné meggyőzni őket, hogy egy párbaj az uralkodó viszonyok közt mindkét félre igen szomorú következményekkel bírna és a legnagyobb kellemetlenségeket vonná maga után: egyik sem engedett. De hogy is engedtek volna! Hiszen mindkettő komolyan meg volt győződve, hogy azon semmitmondó szóváltásban egyenesen a becsületök forgott kérdésben. Mi férfiak tréfát üzünk a szép nemmel; de úgy magunk között valljuk meg, hogy mi, csunyábbak, igen gyakran nevetséges színben tűnhetünk föl a szép nem előtt, különösen mikor elveket, dogmákat állítunk fel, a mi különben is a leggyöngébb oldalunk.

Ekkor a hölgyek a kéréshez s végre a könnyekhez, folyámodtak. A francia változhatatlan maradt, mint a végzet és érzéketlen, mint valami egyiptusi gúla. De Leopoldo, a ki minden meggondolatlansága mellett is lovagias ember volt, sajnálta, hogy — különösen a hölgyek jelenlétében — erre a tragikomikus jelenetre okot adott. Meggondolván a dolgot, a legnagyobb hidegvérűséggel fuvoláját elővette s a hölgyek felé fordúlva így szólt:

— Elismerem, hogy meggondolatlanul cselekedtem s a hölgyek iránt tartozó tekintetekről megfeledkeztem. De tévedésünket átlátni: eszesség, és hibánkat jóvátenni: okosság. Én tehát engedek, nem ezeknek az uraknak, hanem önöknek, hölgyeim, a kiknek ezzel az elégtétellel tartozom.

Leopoldo játszott egy-két dallamot, aztán eltette fuvoláját és eltávoztak.

A hölgyek annyira örültek és annyira háladatosak voltak a figyelem miatt, melyben Leopoldo őket részesíté, hogy nem tudták, miként adjanak kifejezést érzelmeiknek és miként dícsérjék Leopoldo finom tapintatát és okosságát. A jó hölgyek nem vették észre, hogy Leopoldo távozás közben a kapitánynak átadta névjegyét, annak jeléül, hogy még találkozni fognak, s hogy következőleg korántsem érdemelte meg a kitüntető dícséreteket, melyekkel ők elhalmozták, s melyeket oly csodálatos szerénységgel fogadott a képmutató.

Leopoldo átadta a névjegyét, mert meg volt győződve, hogy a verekedők «becsület-törvénykönyve» szerint az az összekocczanás csorbát ejtett az ő becsületén. Ennyire kiforgatták a bajúszos és bajúsztalan férfiak a «becsület» szót értelméből, a mi eredetileg dicsőséget vagy jó hírt jelent, a mi az erénynek, az érdemnek és a hőstetteknek az eredménye. Úgy cselekesznek, mint bizonyos vad népek, a kik a magok-készítette bálványokat isteneknek nevezik, a kiknek szemében — azt hiszik — dícséretreméltó dolognak tűnik föl, ha ők embe-
reket áldoznak és vérrel öntözik oltáraikat! De hát mi is egyéb az úgynevezett becsületbeli ügy, mint tervszerű gyilkosság?

Igy történt, hogy másnap reggel öt óraker Leopoldo és a kapitány segédeik kíséretében Puntalesben megjelentek, s egy-két perc múlva már pisztolylyal kezökben állottak szemközt egymással.

A sors úgy intézte, hogy az előre haladásnál a kapitány löjön először. Úgy is történt. Leopoldónak azonban igaza volt, hogy itt is jó szerencséjében bízott, mert az most sem hagyta cserben. A francia golyó a vállát súrolva, egy ártatlan reketye-bokornak vitte a halálos csapást.

Az ellenfelek mindig közelebb jutottak egymáshoz.

— Mit akarsz? — kiáltá Leopoldóhoz a segéde, Ortiz Ramon.

— Megölni — válaszolá Leopoldo változatlan hangon — vagy megkegyelmezni egy föltétel alatt.

A két fél megállott, mindketten mozdulatlanúl megtartva állásukat.

— És mi volna ez a föltétel? — kérdék a francziák.

— A föltétel — válaszolá Leopoldo — hogy ez az úr egy dalt énekeljen.

— Énekelni! . . . ily körülmények között! — kiálták mindnyájan.

— Semmi mentség; énekelni vagy meghalni! — viszonzá Leopoldo. — Ez az úr engem akaratom ellenére fuvolázni kényszerített, én pedig őt akarata ellenére az énekelésre kötelezem. Csak így leszünk kölcsönösen kielégítve, így lesz számadásunk bevégezve. Látják, hogy nem élek vissza előnyös helyzetemmel, midőn csak a visszatörítés jogának alkalmazását kívánom.

A kapitány vonakodott. Leopoldo nem engedett.

Érdekes látvány volt a két mozdulatlan, rettenthetetlen férfiú, az egyik készen a halált fogadni, a másik elhatározva azt adni, egy dalocskáért, egy-két fuvolahangért, egy ilyféle haszontalanságért, a minő többnyire méltó alapját képezi az eszeveszett becsületbeli kérdéseknek! S érdekes ellentétet képezett a két fél mozdulatlanságával szemben a közvetítő tanúk tevékenysége, a kik hasztalanul jöttek-mentek s fáradoztak.

De végre látván, hogy Leopoldo nem tágit, s elgondolván, hogy golyója, olyan távolságra, a melyben egymástól állnak, nem hibázhat: a kapitány habozni kezdett; mert a bátorság, mely nem valami jó ügyre támaszkodik, s melyet nem éleszt a tiszta lelkiismeret, nem egyéb, mint kérkedés, s eltűnik, ha czélját el nem érheti: Győzött végre egyik segédjének az az okadása, hogy ha IV. Henrik elmondhatta, hogy megér Páris egy misét, és azt — bár akkor még protestáns volt — végig hallgatta: úgy ő is elmondhatja, a nélkül, hogy magát lealacsonyítaná, hogy megér egy dalt az élete. A kapitány tehát összeszorítá fogait s nem valami csengő hangon ezt a refraint énekelte kedvelt költőjéből, Bérangerből:

«Reviens ma voix faible, mais douce et pure:
Il est encore des beaux jours à chanter.»

Leopoldo és segédei némán és hidegen köszöntvén őket, visszavonultak. Ez az eset mégis két érvágásba és ötszáz pióczába került a kapitánynak.

Bármennyire titkolták is a dolgot a szereplő személyek, egyszer csak kezdett terjedni láthatatlan, megfoghatatlan és ismeretlen úton-módon, a mint rendesen történni szokott olyan

dolgokkal, a melyeket szeretnének titokban tartani: mintha az isteni igazságosság már előre osztogatná a jutalmat és a büntetést; lehelleivel szétlebbentvén a fátylat, melylyel az emberek gonoszságait akarják eltakarni. Ebben a megfoghatatlan napfényre jutásban mindenesetre van valami gondviselésszerű.

Néhány nappal utóbb Leopoldo is megjelent Enramada grófné házában, a kinek a terme épen tele volt vendégekkel. Ez alkalommal a vendégek közül egy úr, a ki előtt a szereplő személyek ismeretlenek voltak, elejétől végig részletesen elbeszélte az egész történetet.

A grófné, a ki a dolog kimeneteléről semmit sem tudott, elhalványodva tekintett Leopoldóra, a ki oly nyugodt és érzéketlen maradt, mintha a mórok idejéből meséltek volna valamit.

— És nem lehetett kinyomozni a történet hőseit? — kérde a vendégek egyike az elbeszélőt.

— Épen semmit sem — válaszolá a kérdező. — És ez valóban szerencse; mert a hatóság nagyon dühös és azt mondja, hogy a legszigorúbb rendszabályokra és fenytésekre van szükség, hogy a mostani kényes, feszült viszonyok között az ilyféle bajok ne ismétlődjenek.

— Én tudom, hogy kik voltak azok — mondá Margarita.

— Gyermek! — kiálta rá a legnagyobb aggodással anyja, megragadva őt karjánál.

— Igen, én tudom — mondá a gyermek ellenkezve. — A ki fuvolázott az Arday volt, s a francia, a ki őt hallani akarta, az Puerta de Tierra őrségének a parancsnoka volt.

Másnap kora hajnalban ismét menekülnie kellvén a csacska Margarita miatt — egy angol hajóra szállt Arday, s magában minden rosszul nevelt, elkényeztetett, kotnyeleskedő és fecsegő leányt elátkozott.

VIII. FEJEZET. — SZENT KAJETAN.

«Egy szegény asszony volt az, a ki engem a gondviselés útairól fölvilágosított. A mint én az emberekbe, úgy ő az Istenbe helyezte minden reményét és bizodalját; s én soha sem láttam nyugodtabb kedélyt szerencsétlenebb helyzetben.»

Bernardin de St. Pierre.

Hogy visszatérjünk azokhoz a személyekhez, a kik a főt említett szegény asszony helyzetéhez nagyon hasonló körülmények közt éltek és szerepeltek történetünkben, tizen-nyolcz évet kell átugornunk, a mennyi egy századnak tűnik föl, ha vele szemben állunk, s csak egy paránynak a hátunk mögött.

Teljesen átváltozik az idő, az ősz fejeknek ez a koronás királya, ez az atya a tapasztalásnak és a tudománynak, ez a türelmes bajnoka az igazságnak, ez a fürge aggastyán két szárnyával, melyek közül, mint Sandeau Gyula mondja, az egyik arra szolgál, hogy örömeinket elpusztítsa, a másik meg, hogy könnyeinket fölszárítsa.

Ez a vén sírásó, a ki annyi sírnak megnyitja ajtaját, a lefolyt időközben megnyitotta sírját azok közül is egynek, a kikkel elbeszélésünk folyamán találkoztunk — és ez Don José volt!

Halála a következő módon történt:

Egy este, elvégezvén imádságát, a legjobb egészségben feküdt Don José kedves élete párja mellé. Másnap reggel ez sógornőjét, Donna Liberátát, magához hívva, így szólt hozzá:

— Nézd csak, Liberata, nekem úgy tetszik, hogy Pepe meghalt.

— Mit! Nem, az nem lehet! . . . válaszolá ez, fivérének holttestéhez közeledve. — Pepe! Pepe! szólítgatá a halottat; de látván, hogy nem felel, megtapintá homlokát és üterét, azután sógornőjéhez fordulva mondá:

— Sógorasszony, azt hiszem igazad van; ő meghalt! . . .

— Megelőzött bennünket — mondá felesége.

— Tegnap mondá még nekem: ott túl várni foglak —

tette hozzá Donna Liberata. — De a szentségek nélkül költözött a másvilágra, Escolastica.

— Tegnap gyónt és áldozott — válaszoló felesége — talán a szíve súgta meg, hogy közel van a halál?

— Bizonyára őrangyala adta tudtára — mondá Donna Liberata. — Menjünk, testvér, ajánljuk lelkét Istennek, egyebet úgy sem tehetünk érte.

Mindketten térdre borúltak, s csendes hangon, buzgó áhítattal és nyugodt lélekkel kezdének imádkozni.

Oh, ti istenfélő, ti egyszerű, szelíd, nyugodt lelkek! Ezer-szer boldog lények ti! Mily leczkét adtok ti a világ nyugtalan, nagyravágyó, izgatott fiainak, a kik a fájdalmat finomítják, lepárolják, megfosztván azt ekkép nemes gyógyító balsamától.

Don José halálával az évi járadék is, meg a családnak egyéb aprólékes jövedelmei is megszűntek; sőt végre a szegény Donna Liberata szeme is annyira meggyöngült, hogy egészen a harisnyakötésre, a szegény de tevékeny asszonyoknak eszomorú, utolsó menedékére, kellett magát szánnia. Egy harisnyaszövő-székről Isten nevében le kellett mondania. Berontott tehát a nyomor ebbe az előbb oly boldog családi fészekbe; de nem az a fátyolozott, takargatott nyomor, hanem az a meztelen csontváz, üres kezekkel, éhező gyomorral, kísérve az öregségtől, a mi oly nyomasztóvá s oly makacscsá teszi a szegénységet! Bizonyára bárkit is megrémített volna ez a kettős kísértet, az erejefogyott öregség, és az enyhületet nem remélő nyomorúság. De nem így a két sógornőt, ezt a két istenfélő lelket, a kik nem látták a kísértetet, mert eltakarta azt szemeik előtt Szent Kajetánnak, az isteni gondviselés közvetítőjének a képe, kezében a törvénykönyvvel, a tiszta lelkek e jelképével.

De már két napja, hogy semmit sem ettek, két napja, hogy Donna Liberata ágyban fekvő beteg . . . Vajon elfeledte-e őket a családi Szent?

— Liberata — mondá Donna Escolastica — már két napja, hogy nem vettél magadhoz táplálékot. Megyek a káplán úrhoz, s kérek tőle egy csésze húslevest.

— Nem, nem — válaszoló a beteg — hiszen most fizette ki a házbért is helyettünk, s még a múlt héten is adott egy kis segítséget; a tisztelendő úr maga sem él valami bőségesen, nem szabad visszaélni jóságával.

— De sógorasszony . . . hát engedjelek éhen halni?

— Ne aggódjál a felől; hogy az ne történjék, arról majd gondoskodni fog a mi jószágos szentünk — mondá a jámbor öreg, Szent Kajetán képére emelve megtört szemeit.

— Ah, testvér — mondá Donna Escolastica — már-már hajlandó vagyok azt hinni, hogy elfelejtett bennünket!

— Mit beszélsz, Escolastica! A mit tesz, csak azért történik, hogy hitünket próbára tegye.

— Két nap óta egy falatot sem ettünk és holnap . . .

— Majd gondoskodik rólunk az Isten, Escolastica.

— Hagyjuk tehát, testvér, az aggodást, meg a gondokat és imádkozzunk.

— Úgy van, imádkozzunk — felelé sógornője; és az isteni gondviselés szent közvetítőjének képe felé fordúlva, csendesesen imádkozott: «Könyörülj rajtunk; nem magamért kérek, hanem azért a szegényért, a ki ott az ágyban fekszik, s a ki annyi idő óta még csak egy kanál levest sem evett?»

— Szent pártfogónk! — fohászkodék a szegény beteg is magában — légy szószólónk Istennel, hogy segítsen rajtunk; nem magamért könyörgök, hanem a szegény Escolasticáért, a a kinek annyira fáj, hogy nem segíthet rajtam!»

Alig imádkoztak tíz perczig, midőn Donna Escolastica elhallgatott, mert a csendes fegyvertérről hangok és léptek hallatszottak.

— Mi lehet az? — mondá Donna Escolastica előlépve a kis fölkéből, a hol a két sógornő most rendesen hálni szokott; s az ajtón kitekintve egy embercsoportot látott a fegyvertéren. Még nagyobb lett a meglepetése, midőn a csoportból egy urat látott kibontakozni, a kinek tábornoki ruhája rakva volt szalagokkal és érdemkeresztekkel, s a ki a karján egy fiatal szép hölgygel egyenesen feléje közeledett.

Ezek az urak, gondolá Donna Escolastica, bizonyosan a kastélyt akarják megtekinteni.

— Uram — mondá a tábornoknak, a ki e pillanatban a szobába lépett — ez a ház egészen nagyságodnak rendelkezésére áll, de itt a fölkében egy szegény beteg fekszik.

— Ki a beteg? — kérdé a tábornok.

Ez a kérdés, mely bárkit mást meglepett volna, föl sem tűnt Donna Escolasticának, a ki őszinte együgyűséggel felelé:

— Sógornóm, Liberata.

— Doctor — mondá a tábornok azon urak egyikéhez fordulva, a kik a fegyvertéren maradtak — sziveskedjék megvizsgálni azt a beteget, a ki ott a hálófülkében fekszik.

Az orvos a kijelölt szobába lépett, a tábornok pedig kérdezé tovább Donna Escolasticát:

— Hát Don José?

— Az én Josém, nagyságos uram — válaszolá a kérdezett — ott van, a hol már én is lenni szeretnék, és az égre mutatott. Aztán hozzá tevé:

— Hát ismerte nagyságod, olyan előkelő úr létére, az én Pepemet, a ki egy szegény iskolamester volt?

— És miből élnek, mióta őt elvesztették? — kérdé a tábornok, a nélkül, hogy a hozzá intézett kérdésre felelt volna.

Donna Escolastica a falon függő képre mutatott és válaszolá:

— Az gondoskodik rólunk, a ki az isteni gondviselésnek közvetítője s a ki mindeddig nem hagyott el bennünket.

E pillanatban lépett ki az orvos a beteg szobájából.

— Mi baja a betegnek? — kérdezé a tábornok.

— Kimerültség, tábornok úr — két nap óta nem vett magához táplálékot.

A tábornok igyekezett elrejtetni fájó megindulását; néhány szót sugott az orvos fülébe, azután bement a beteg szobába, követve a szép ifjú hölgytől és a bámuló Donna Escolasticától.

— Donna Liberata! szólítá meg a beteget vidáman — tehát mégis tréfát üzött önökkel Szent Kajetan? Nem mondtam én, mikor hátat fordított önöknek, hogy a szent nem szereti az alkalmatlankodó embereket?

— Jézus Mária! — kiáltá a két jó asszony örvendezve. — Hát nagyságod az a könnyel . . . bocsánat! az az ifjú uracska, a ki, mint valami madár, az ablakon repült be hozzánk?

— Ugyanaz! . . . a ki most az ajtón lépett be önökhöz, mint megállapodott férfiú, hogy bocsánatot kérjen a sok kellemetlenségért, a mit önöknek meggondolatlanul okozott, s hogy köszönetet mondjon a meg nem érdemelt jóságért és szivességért; mert már nem vagyok az a könnyelmű szeleburdi, hanem komoly férfiú, a ki megtanult érezni és gondolkodni. Nemde Margarita?

— Margarita! — kiáltá a két sógornő meglepetve.

— Hogyan önöket meglepte az én nevem? — kérdé barátságos mosolylyal a szép, ifjú hölgy.

— Nem a név, nagyságos asszonyom — válaszolá Donna Escolastica — hanem mivel ugyan úgy hívtak egy utálatos rossz lánykát, a ki a nagyságos urat elárúlta; és ha jókor nem értesítették volna a dologról, tudja Isten, mi történt volna! mert alig, hogy elmenekült, azonnal megtelt a tér fegyveres csapattal, és az én Pepemet is el akarták fogni, mert nem akarta a nagyságod barátjának a nevét megmondani. De mivel nagyságodnak minden szeleb. . . minden szeszélyessége mellett is olyan jó szíve volt, hát azt a levelet hagyta hátra Pepenek — emlékezni fog nagyságod — a melyet azon czélból írt, hogy azzal kimenthesse magát; s így történt, hogy alig olvasta el azt a tiszta, a fegyveres csapat parancsnoka, midőn hangosan nevetni kezdett és Pepet bekeében hagyta.

— Ily czélból irtam volna én levelet? — kérdé a tábornok csodálkozva. — Nem emlékszem.

— Arra sem emlékszik nagyságod, hogy a pénzét itt feledte? — kérdé Donna Escolastica. — Tíz obont — tíz obont, semmivel sem kevesebbet.

— Hisz a levélben meg volt írva — jegyzé meg a tábornok — hogy azon a pénzen valami emléket vegyenek, a miről néha-néha eszökbe jut vendégök, a ki önöknek annyi bajt okozott.

— Nem, uram, a levél semmit sem szólt arról; így tehát Pepe a pénzt egy papirba takarta, a melyben meg volt írva, hogy kinek a tulajdona, aztán lepecsételve ezt a szót írta a külsejére: Letétemény, arra az esetre, ha mi előbb megtalál-nánk halni, mint nagyságod a pénzt visszaköveteli, vagy mi a tartózkodását megtudhatjuk. De egyik sem történt, és most itt a pénz, uram.

A tábornok a mellette álló úrnőhöz fordulva, mondá:

— És közel voltak az éhen haláshoz! ez csodálatos!

— Megható, Leopoldo! — válaszolá az ifjú hölgy, miközben két könnyecseptet törölt le arczáról finom zsebken-dőjével.

— De én igen jól emlékszem — mondá a tábornok — hogy levelemben megírtam annak az összegnek a czélját.

— Nem, uram; és ha meg akar róla győződni, itt van a levél — mondá Donna Escolastica, mialatt egy régi íróasztal-

ból elővette a levelet, mely egy szarkalábakkal teleírt papírba volt göngyölgetve; s e szavakkal nyújtá a tábornok felé: — Az én Pepem mindig úgy őrizte, mint valami ereklyét.

A tábornok először is a címét nézte meg, hogy meggyőződjék, vajon csakugyan Don Josénak szól-e a levél, aztán kíváncsian kezdé olvasni az ifjú hölgygyel együtt, a ki vállára támaszkodott.

Az olvasó még emlékezni fog a levél tartalmára, a melyet nem rég olvasott. De nem így Leopoldo Arday tábornok, a ki tizennyolcz év előtt írta a levelet. De mind ő, mind az ifjú hölgy sokkal jobb szívűek, sokkal finomabbak és műveltebbek voltak, hogysen a hálátlan és becsmérő levél nevetésre indította volna őket.

— Mily szeleburdi lehettem én akkor! — sугá a tábornok a fiatal hölgynek — ez a levél Ortiz Ramonnak szólt s én fölcseréltem a czímiratot . . . s ők abban a csalódásban éltek, hogy én oly szándékkal írtam, hogy őket kimentsem a kellemtelenségből! . . . Oh, te becsületes, jó indulatú szív, mely mindent fölemelve a te tiszta légkörödbe, a mint lealacsonyít a rosszakarat és gonoszság mérgétől megegett szív mindent az ő szennyes világába!

Szerencsére a levél másik lapján ráakadtak arra a részre, a mely Margaritáról szólt, a mi a jóízű humor virágos területére vitte át a jelenetet.

«Vele volt kiállhatatlan függeléke is, olvasá az ifjú hölgy szívéből kaczagva — a kedves Margarita, ez a «minden lében kanál» . . . Mily nevelésben részesítik e leányt! . . . Borzasztó! — folytatá tovább az olvasást — hogy oldaná föl valaki eczetben ezt a gyöngyöt, mint egykor a szép Cleopatra tette egy másikkal!»

— Tehát épen ellenkezőleg történt — mondá még mindig jóízűen nevetve — a gyöngy volt az, a mely fölemésztette az eczetet.

— Még pedig a nélkül, hogy megezetesedett volna tőle — válaszolá a tábornok; betöltvén, mint kevesen, a művelt keresztényen nő hivatását, mely nem abból áll, hogy férjének a hibáit kövesse vagy azokat saját gyöngeségeivel — ha volnának — takargassa, hanem hogy látható őrangyala legyen, a ki őt visszatartsa a rossztól s a jó és igaz ösvényén vezesse. A nő, a ki férjével együtt vétkezik, kétszeresen fog számolni az örök

bíró előtt, a ki azt akarta, hogy a nő ne ingerlő sarkantyúja, hanem visszatartó féke legyen férjének.

— Fölfedeztek, menekülnöm kell — folytatá a hölgy az olvasást. — A kis Margarita, ez a habanai szarka, ez az ismétlőóra árult el fecsegésével.

— Látják? — mondá Donna Escolastica — ez az utálatos jószág volt az! . . .

— Ez az utálatos jószág — mondá az ifjú hölgy kaczagva — még sok egyéb istentelenséget is cselekedett, a melyeknek mindig az ön egykori vendégek lett áldozata.

— Lehetséges az? . . . viszonzá Donna Escolastica. — A szegény! . . . Isten bocsássa meg neki, de rossz szíve lehetett annak a lánykának! És mit tett még egyebet?

— Nemsokára azután Cadizban párba jba keverte egy francziával.

— Szent Isten! — kiáltának a jó asszonyok.

— Néhány nap múlva pedig ezt elárulta, a miért az önök vendégének ismét menekülnie kellett.

— Ez már hallatlan! Milyen leány! . . .

— De még nem ez a legnagyobb baj, a mit neki okozott: néhány év múlva Habanában lévén ő kegyelme, mint valami szelid bárányt a házasság igája alá hajtotta; mert én — az ő felesége, s az önök alázatos szolgálója — én vagyok az az utálatos, semmirekellő Margarita.

— Uram Istenem! Uram Istenem! És hogyan történt az? — kérdezék mindketten csodálkozva.

— Az önök szeleburdi vendége — válaszolá a kérdezett — tizenkét év alatt megalapította hírét és szerencséjét a hadi pályán, a melyen fokról-fokra emelkedett, de nem minden veszély nélkül, mert a halál, a melyet ugyan mindig szerencsésen elkerült, a halántékán ezt a sebhelyet és egy átfurt vállat hagyott neki hátra emlékül. Tizenkét év után Habanába helyezték, a hol egykori ellenfelével, a gonosz Margaritával találkozott, a ki — úgy látszott — akkor igen kedves, okos leány volt, legalább ellenfele tökéletesen megváltoztatta iránta táplált érzelmeit.

A jó öregek meglepetése, a mely egyre növekedett, tetőpontra hágott akkor, midőn néhány pinczér lépett a szobába, kezökben ízletes ételekkel megrakott tálczával.

Margarita feléjük sietett, levette egyik edénynek a föde-

lét, azután egy tányérra levest merítvén, sietve vitte azt a beteghez; de ez nem nyúlt hozzá, hanem mély gondolatokba merülve feküdt ágyában.

— Vegye, vegye — mondá Margarita — ez az orvosság, a mit az orvos önnek rendelt.

— Miért vonakodik, Donna Liberata? — mondá a tábornok is — miért nem ízleli meg azt az ételt, a mely bizonyára ízleni fog, s a melyre oly nagy szüksége van?

— Nagyságos uram — válaszolá az öreg — még most is kételkedik-e abban, hogy a mi szentünknek közbenjárásának van befolyása a gondviselésre, a mely a mai napon Habanából vezette önt hozzánk? . . .

— Legkevesebbé sem, Donna Liberata — viszonzá a tábornok. — Én spanyol és keresztyén-katholikus vagyok: erősen hiszek tehát a szellemi és anyagi áldásában a hitnek, annak a hitnek, mely bennünket Istennel s az ő nyájával, embertársainkkal egyesít. Ha tiszta lelkekben, egészséges szivekben erősebb, tisztább, odaadóbb és bizalommal teljesebb hitet talállok, mint a magamé: korántsem fogom azt kárhóztatni, vagy épen gúny tárgyává tenni, nem! hanem tiszteltem és csodálom. S hogy ne kelljen irigyelnem, törekszem megszerezni azt, nem az értelem meggyőződésével — mert a hit nem száll le az ember szűk és alacsony látkörébe — hanem az akaratnak, a lélek e hatalmas leányának, erejével.

A derék asszonyok e szavak hallatára összekulcsolták kezöket, miközben két nagy könnycsepp gördült le lassan és fényesen arczukon.

— A ki keresi az Istent, az megtalálja! — mondá Donna Liberata.

— Ah, ha az én Josém ezt hallhatta volna! — mondá Donna Escolastica.

— Nos . . . tehát nem hagyott ő maga után semmit! — kérdé a tábornok.

— Semmit! — felelé Donna Escolastica — mert az évi járadék vele együtt meghalt.

— És én is már oly keveset látok, hogy alig tudok varrni, tevő hozzá Donna Liberata, a ki az erőtadó táplálék hatása következtében egészen megélenkült.

— Tehát az évi járadék, mely Don Joséval meghalt, újra föltámad Leopoldóval — mondá a tábornok.

— Te fogsz gondoskodni Donna Liberata járadékáról, a kit oly nagy rémületbe ejtettél, midőn az ablakon bemásztál: az az élheterlen Margarita leány pedig gondoskodni fog Donna Escolasticáról.

— Nagyságos asszonyom — kiáltá Donna Escolastica — hiszen egy pesetával mindketten beérjük bőségesen! És akkor soha nem szenvedünk szükségét!

— Nem, nem fognak szükségét szenvedni — válaszolá a tábornok, s mosolyogva tette hozzá: — Szent Kajetan jelent meg nekem, az akarta, hogy így történjék.

CABALLERO F. után, spanyolból

PATTHY KÁROLY.

ÍRÓI RECEPT.

Ad notam : *Poétai recept.*

Látóhatár, évad, járóka, szélhámos,
Lesőhely, utvesztő, ünnepség, pénztáros,
Mérnök helyett mérő . . . ha mind egybevésszed :
Jó magyar nyelven irsz, dicsőség a részed.

Mintegy ráadásúl : hordár helyett hordó ;
Ne cifrázz rendjellel, ott a régi ordó.
Mit tanár ? Professor. Mit jellem ? Karakter.
Csak ezt érti meg az igaz magyar ember.

De azért ne hódolj latinnak vagy fránsznak,
Ird csak magyarosan nuance-ot nüánsznak,
A quasi-t kvázinak, codex-et kodeksznek :
Ez az írásmódja az uj régieknek.

Szedj ki régi könyvből mindent, mi kissé nyers,
Megtűri a próza, ha nem tűri a vers ;
Tanuld el a néptől falun, mi betyáros,
Mivelődjék tőle elkorcsosúlt város.

Keresd, halmozd mindezt, légy réginél régibb,
Magyarnál magyarabb, a népínél népibb ;
Pödörd ki jól bajszod, szedte-vettézz nagyon,
Nemzeti geniusz hadd csókoljon agyon !

GYULAI PÁL.

GYERMEK-KÓRHÁZBAN.

EMMI.

I.

Más orvost küld vala orvosunk,
 Soh' se láttam ezt elébb,
 De szivem' borzongás járja át
 A midőn élembe lép.
 Új ember volt, sebészetet
 Külföldön végeze —
 Röthaj, kövér mell, durva hang,
 Durva, kövér keze.
 Mondják : esoda dolgokat művelt,
 S folyt róla sok mese,
 Hogy örömebb vág, mint sem egy
 Tagot megmentene.
 Magam is hiszem felőle ezt,
 Oly zord, rideg alak,
 Azoknak egyike tán, a kik
 Hullákkal játszanak,
 Kik a hü eben, ki nyalja kezök'
 Mütétet végzenek,
 Beletömve, jaj! gyehenna szerök' —
 S hogy ez való lehet!

II.

Volt egy gyerekünk — tudom, itt nem egy
 Kész szenvedni halált,
 Ha egy szerető szót hall, ha csak egy
 Szelid mosolyt ha lát.
 Volt egy gyerekünk... a malomba' szegényt
 Szétzúzta egy kerék . . .
 Valóba' reménytelen volt az eset :
 Nem volt egy csontja sem ép.

S kezelte ez orvos elég szeliden,
 -De hangja, s arcza hideg! -
 Reménytelen eset volt neki csak
 S megnézvén a beteget,
 Ridegen kimondja: «Segélyre már
 Nem sok szüksége lesz.»
 «De segélyre annál több — felelém —
 Mit Jézusnál keres;
 E gyermekek itt az Övéi, s imám
 Értök hozzája esd.» —
 «Eh — szól — ha imádkozik, asszonyom, ép
 Lesz-e a béna test?»
 S bár dörmögé csak, azért tudom,
 Hogy jól értém szavát:
 «Jó, jó, de az Úr Jézus kora
 Rég volt, az már lejárt!»

III.

Lejárt? Eljött-e? Csak viradott,
 De el csak rendre jön.
 E helyt, a hit, a remény ha csal,
 Szolgálni voln' eröm?
 Dögvész a lehellet, a pára fojt,
 Fullaszt a levegő . . .
 - De hát: «Ti velem teszitek, a mit
 Velök» . . . nem mondta Ó?

IV.

Az öreg megjö s velem ellátogat
 A kicsinyek közé;
 A mi kedves lánykánk ágya van itt,
 A drága kisedé;
 Az ágya üres most — elveszítők,
 Kit ketten úgy szereténk,
 Érzékeny volt, de túrta a kint,
 A mi gyöngé kis csemeténk;

Piczi csókos ajka úgy elcsacsogott
 Hogy könyre indíta.
 Még gyöngé korához mérve bizony
 Hálásb szív nem vala —
 A kis Emmi jut-é eszébe, kinek
 Virágot küldözött,
 S virággal ő, hogy elcsevegett
 Játék s mosoly között?
 A kik szabadon bolyongnak, a hol
 Ragyog e szép világ,
 Nem sejtik a kéjt, a gyönyört, a mit ad
 Egy szál harangvirág;
 Hejh «e rab lelkek»-nek emitt e virág
 Egész tavaszt jelent,
 S felüdül a betegszoba, mintha egy
 Angyalnak szárnya leng.
 És így fekvék, két vézna kezét
 Mellén keresztbe foná . . .
 Egyikbe' virág . . . halovány s csoda szép!
 Az orvos gondolá:
 Elaludt, oly csöndesen pihent
 És szól: Szegény kicsi,
 Holnap már megteszem, de bizony
 Félek, nem állja ki.»

V.

Lekisérttem jó öreg orvosunk'
 Földszintre egészen alá;
 Majd visszajövök, oly nesztelenül,
 Hogy észre se vette a lány.

VI.

Mióta ápolok, úgy soha sem
 Szorult el a szívem.
 Hallotta az orvost Emmi s a más'
 Kis ágyba csöndesen.

Átszól: «Hallod, ki nem állom, ó mondd
 Annácska, mit tegyek?»
 Az okos, komoly kis Anna felel,
 Tünődvén keveset:
 «Helyedbe' magamhoz az Úr Jézust
 Szólítnám, Emmike,
 Hisz' írva a képen: «A kisdedekeket
 Bocsássátok ide!»
 (A képre utalt, melyet ön adott,
 — Nagyon tetszek nekik —
 A képen a kisdedek a Jézust
 Rajongva környezik.)
 «Igaz, őt hívom — Emmi szól — de az Úr,
 Ha őt kiáltanám,
 E szobába', hol annyi az ágy, a sok
 Közt hogy' talál reám?»
 A kis Anna e bökkenőn darabig
 Töprengvén, így petyegett:
 «Dugd, Emmi, kívül te az ágytakarón
 S hagyd künn mindkét kezedet —
 Sok helyre kell neki menni bizony,
 De te mondd meg nékie,
 Hogy őt az az Emma hívá, a kinek
 Takarón kívül a keze.

VII.

Mellette viraszték három éjt,
 De még egy éjtszakát
 Szerettem volna, de ége agyam . . .
 Nem bírtam már tovább
 Pihenni menék, de azt hívém,
 Véget soh' sem ér ez az éj . . .
 A vihar kitört, az ablakot
 Jég vágta, süvölte a szél;
 És mintha az éjbe' kiáltna egy árny
 S én bolygnék szerte szét . . .
 S egy anyátlan bárány bégne kívül
 S ott künn korom setét;

Álmomba szövődve villan a kés
S nyugalمام' fölveri,
A gyöngé kis Emmi, ki azt a kint
Tán át sem élheti,
Hajnalba' mosolygva szálla felém,
Szememmel láttam őt . . .
Az orvos megjelenék, a midőn
Az ő órája jött.

VIII.

S elhozta kegyetlen eszközeit
Alszik — hívők megint,
S a drága, a vézna kis kezeket
Nyugodtan tartja kint.
Mondják, hogy vége! De bánjuk is
Hogy mit szól a világ?
A kisdetek istene hívta és
Hozzá ment Emmi át.

TENNYSON ALFRED *után, angolból*

HEGEDÜS ISTVÁN.

VALUTARENDEZÉS ÉS ARANYAGIO.

Ide s tova másfél éve, hogy a valutarendezésre vonatkozó első törvényjavaslatok nyilvánosságra kerültek és hivatalos tudomást nyert a pénzpiac a két kormánynek az értékrelatio tárgyában elfoglalt álláspontja felől. Ez állásponthoz a valuta árfolyama azonnal alkalmazkodott is, s általános volt a föltevés, hogy attól a készfizetések fölvételéig hátralevő átmeneti időszak alatt nem is fog többé lényegesen eltérni.

E föltevés azonban tévesnek bizonyult. Az arany árfolyama ez év tavaszán emelkedni kezdett, s ma már mintegy hat százalékkal áll a törvényes értékrelatio fölött.

Kétségtelenül meglepő és komoly jelenség ez, s ne csodálkozzunk rajta, ha ennek hatása alatt a valutarendezési actio megfeneklését halljuk több-kevesebb hazafias aggodalommal és hazafiatlan kárörömmel emlegetni.

Vizsgáljuk meg higgadtan és tárgyilagosan, mi igaz ebben a megfeneklésben.

Áll-e először is az, hogy az aranybeszerzés mindaddig, míg az aranynek a törvényes relatió fölül agiója van, nem folytatható?

Igénytelen nézetem szerint az arany-árfolyam magas, vagy alacsony volta — magában véve — az aranybeszerzés szempontjából teljesen irrelevans. Hiszen mi, nem árúkat, nem is a mi jelenlegi valutánkra szóló értékeket, hanem arany-czímleteket fogunk adni ezentúl beszerzendő aranyért.

Aranyrenténknek a mi valutánkban kifejezett cursusa a külföldi váltóárfolyamokkal együtt száll, vagy emelkedik; vagyis az aranyért adandó ellenérték osztozni fog az arany árfolyamának minden hullámzásában.

Hogy az aranybeszerzés folytatása a mai pillanatban bár lehetséges volna is, de nem volna időszerű, kétségtelenül áll; de ez nem a mi valuta-árfolyamunknak, hanem a külföldi pénzpiacok mai kedvezőtlen helyzetének tulajdonítandó. Úgy a magyar, mint az osztrák aranycímletek több százalékkal állnak ma alacsonyabban, mint félévvel ezelőtt s a világpiaczen rendelkezésre álló arany mennyiség kevesbedett. Ily viszonyok között is lehetne ugyan aranycímleteket kibocsátani effectív arany fejében, de csak jóval alacsonyabb árfolyamon, tehát érzékeny anyagi áldozat mellett, melyet elkerülhetünk, ha ez emissióval az előbb-utóbb bekövetkező kedvezőbb pillanatot bevárjuk.

Hiszen aranyszükségletünk, de kivált Ausztria aranyszükségletének beszerzése időt kívánó óriási művelet, melynek végrehajtását senki sem képzelhette másként, mint úgy, hogy az részletekben, az időnként mutatkozó kedvező conjuncturák fölhasználásával történjék.

Az a körülmény tehát, hogy a világpiac helyzete e több évi időszak alatt nem maradt állandóan kedvező, nem lephet meg senkit, ki a pénzpiac hullámzásainak természetéről csak némi fogalommal is bír. A közgazdasági életnek csak némi fölületes ismeretével is előre tisztában lehetett azzal mindenki, hogy az aranybeszerzés befejeztéig lesznek a pénzpiaczen kedvező és kedvezőtlen pillanatok. A jó politika ezek kibőjtölésében s amazok fölhasználásában áll s ha a világpiaczen újból az aranybeszerzésre kedvező conjunctura fog mutatkozni, annak folytatásában legkevesebbé sem akadályozhat az, ha a mi valutánknak az arannyal szemben esetleg még mindig disagiója lesz.

Azonban, ha nem osztozhatunk is azon aggályban, hogy az aranyagio az aranybeszerzés folytatásának akadályául szolgál, nem hunyhatunk szemet azon tény előtt, hogy a készfizetések fölvétele mindaddig, míg az aranynak agiója van, ha nem is lehetetlen, de nagy áldozattal járna, minthogy a forgalomba bocsátott arany külföldre vándorolna mindaddig, míg az arany árfolyama pari-ra nem szállana le.

Igaz, hogy minden külföldre vándorló aranyösszeg közreműködnék a váltóárfolyam szabályozására s a forgalomba bocsátott arany egy részének föláldozása — ha nem engedjük meg azt, hogy a belföldi forgalomban hiányzó aranyat rosszabb pénz-nemek helyettesítsék — gyökeresen és biztosan megszabadítna

az aranyagiotól, de oly drága árat kellene a czél ilyen eléréseért fizetnünk, oly nagy rázkódtatásnak tennők ki közgazdaságunkat, melynek az arany részbeni kivándorlása következtében épen a készfizetések fölvételének amúgy is kényes pillanatában kellene egy acut pénzhiány nehézségeivel megküzdenie, hogy ez elméletileg lehetséges eljárást nem sorozhatjuk a gyakorlatilag észszerűen számbavehető combinationok közé.

A kérdés tehát az: várhatjuk-e valuta-árfolyamunk megjavulását s ha igen, mely tényezők befolyásától?

Hogy e kérdésre válaszolhassunk, mint minden bajnak, melyet orvosolni akarunk, ennek is okaival kell mindenekelőtt tisztába jönnünk.

Ez okok sorából eleve kizárhatjuk mindazokat, melyek politikai eseményekkel, vagy a monarchia két államának fizetési képességébe vetett bizalom csökkenésével állnának kapcsolatban. Politikai és hitelképességi momentumok rég megszűntek valutánk árfolyamára befolyást gyakorolni; az — tisztán a gazdasági élet igényeihez képest — állandóan emelkedő irányzatot követett a valutarendezési actio megindulását megelőző években s merőben képzelhetetlen, hogy épen most, a valutarendezés folyama alatt idézzenek elő ezek a tényezők egy ellenkező irányú áramlatot.

Kizárólag közgazdasági téren kell tehát a baj okait keresnünk, oly gazdasági jelenségekben, melyek fizetési mérlegünkre kedvezőtlen irányban folyva be, annak egyensúlyát fölbillentették s esedékes nemzetközi követeléseink és tartozásaink közt oly mérvű aránytalanságot eredményeztek, hogy ez hat százalékos agióban nyert kifejezést.

És nem is kell soká keresnünk, hogy e gazdasági tényezőket megtaláljuk.

I. Ha nem is nagy mérvben, de közrehatottak ez eredmény előidézésére a két kormány aranyvásárlásai.

A legtöbb állam, mely valutáját rendezi, a szükséges arany mennyiséget külföldi kölcsön emissiója útján szerzi be. Ez esetben az aranybeszerzés a fizetési mérlegre közvetlen befolyást alig gyakorol. A behozott arany ellenértéke címletek alakjában megy ki s ez a fizetési mérleg egyéb factorainak működését csakis a kamatszükséglet erejéig érinti.

Az így külföldre eladott címletek visszaáramlásának

folymata rendszerint csak később áll be, s okozhat esetleg a fizetési mérleg szempontjából nehézségeket.

Nálunk a kormány abban a szerencsés helyzetben volt, hogy az eddig beszerzett aranyat megtakarított filléreiből fizethette ki. Azonban, a mi fölösleg a kincstárra nézve, még nem képez a külföld irányában rendelkezésre álló fölösleget a közgazdaságra nézve. Ez utóbbinak a megvett arany ellenértékét árúknban kellett előteremtenie. Termésünk kivitelre maradó fölöslegének egy részét az aranyért adott váltók kiegyenlítése vette igénybe s ugyanannyival kevesebb maradt a behozott árúknak s a külföld egyéb követeléseinek kifizetésére.

II. Sokkal élesebben lép e baj előtérbe azon aranymenyiség behozatala alkalmával, melylyel az o. m. bank a mult év őszén gyarapította aranykészletét.

Közgazdasági életünkben a nyerstermelés, s ezzel közvetlen kapcsolatban álló néhány iparág, még ma is döntő szerepet játszik s ez nemzetközi forgalmunkban praegnans kifejezésre jut. Ki- és bevitelünk nem oszlik föl egyenletesen az egész évre, s az év különböző szakajban nem áll egymással arányban. A kivitel jelentékeny része az aratást követő hónapokra esik, merlegünk ez időszakban erősen activ s közgazdaságunk jelentékeny reservát gyűjt föl a külföld tartozásaiban, melyek a többi évszakok beviteli többletének fődözéseül szolgálnak.

A múlt évben azonban, azon impulsus hatása alatt, melyet a valutarendezési actio megindulása adott összes pénzügyi köreinknek, az export-campagne alatt fölszaporodó követeléseink nagy része realizáltatott, az azok fejében behozott arany a bank pinzéibe záratott s legnagyobb részben most is ott őriztetik. Mi sem természetesebb, mint hogy ez év tavaszán, a fizetési mérleg passiv időszakában a bevitel kifizetésére szükséges külföldi váltókban hiány mutatkozik.

III. Sulyosbitá e bajt, hogy a tavalyi év általában nem kedvezett kivitelünknek s árúforgalmunk a rendesnél kedvezőtlenebbül alakúlt; hatványozza ezt az a körülmény, hogy — oly okokból, melyekre visszatérünk — az idei kivitel a szokottnál sokkal későbben indul meg.

IV. Mindezeknél nagyobb súlylyal folyt be azonban fizetési mérlegünk megzavarásába az a tömeges értékpapir-behozatal, mely ez év első hónapjainak egyik legföltünőbb gazdasági jelenségét képezé.

A valutarendezés megkezdése, a conversio fényes sikere s a közgazdasági föllendülés számos örvendetes jele vérmes hangulatot teremtett a mi piacunkon, melyet a külföld már kezdetben is kételkedve fogadott, utóbb pedig — tőlünk független kedvezőtlen körülmények nyomása alatt — realizálásokra használt föl. A belföldi hausse egy külföldi baisse-iránnyal esett össze, minek nagymérvű értékpapír-vásárlás a belföld számlájára volt természetes következménye.

Örömmel, büszkeséggel hivatkoztak nálunk ez értékpapír-vásárlásra, mint a belföldi tőkék elszaporodásának jelére, míg aztán a szomorú következmények meg nem mutatták, hogy e czímleteket megvettük ugyan, de kifizetni nem bírjuk.

Nem a nemzeti munka megtakarított fölöslegeiből fölszaporodó tőke keresett és talált azokban elhelyezést, hanem vette őket a speculatio, emelkedő cursusok reményében, legnagyobb részben hitelbe, erejét messze túlhaladó mértékben, s az ebből származó követelések liquiddévá váltak — rendelkezésre álló ellenérték hiányában — fizetési mérlegünket a krízis határához közel járó mértékben zavarja meg.

E négy ok idézte elő a külfölddel szemben fönnálló követeléseink csökkenését és tartozásaink fölszaporodását. A hat százalékos aranyagio ezeknek tulajdonítandó, s annak megszüntetését csak ellenkező irányú gazdaságiáramlattól várhatjuk.

Piaczra kell vinnünk, realizálnunk kell mielőbb nemzeti termelésünk azon fölöslegeit, melyekkel a külföldnek fizethetünk, s vissza kell a külföldnek azokat az értékpapírokat adnunk, melyek megtartására elég erősek nem vagyunk, melyeket megtakarított árúkkal ki nem fizethetünk.

Hogy e szükséges reactio még be nem következett, s gyógyító hatását a valuta-árfolyamokon nem érezteti, annak magyarázatát a külföldi tőzsdék állandóan nyomott helyzetében kell keresnünk.

A lanyhaság számos egyéb okához elemi erővel járult az éjszak-amerikai krízis, mely nemcsak az értéktőzsdéken érezte hatását, de — mert Amerikát gabonakészleteinek nyers realizálására kényszeríti — a mai, indokolatlanul alacsony gabonaárakban is nyilvánul, s gabona-exportunk megindulásának is mindez ideig akadályául szolgált.

Pedig minden jel arra mutat, hogy az idejé termés lényegesen jobb, mint a hogy azt még az utolsó hivatalos jelentések

is föltüntetik. Igen jelentékeny gabonafölösleg fölött rendelkezünk s ennek piacra vitele okvetetlenül hatással lesz a váltó-árfolyamokra, de a nyugateurópai piacok mai helyzetében búzakivitel csak oly alacsony árak mellett volna lehetséges, melyeken a magyar gazda terményeit eladni nem hajlandó. E helyett inkább hitelt vesz igénybe, speculatióban marad à la hausse búzájával, mint a tőkepénzes értékpapirjaival.

Ez magyarázza meg azt a jelenséget is, mely ismeretes lesz mindazok előtt, kiknek módjában áll a budapesti piac viszonyait figyelemmel kísérni, hogy a most mutatkozó nagyobb hiteligenyeket nem — mint rendes körülmények közt — az exportüzlet, hanem legnagyobb részben a terményeit raktáron tartó gazdaközönség támasztja.

A helyzet signaturája tehát röviden az, hogy úgy érték-tőzsdénk, mint terményüzletünk teljes mértékben à la hausse van engagirozva, mi a külföldi tőzsdék mai állapotával éles ellentétben áll s a realizálást akadályozza. Mindaddig pedig, míg a rendelkezésünkre álló értékeket a külföldnek el nem adhatjuk, valuta-árfolyamunk javulása be nem következhetik.

Ez aránytalanságnak kell tehát megszűnnie a belföldi eladó igényei s a külföldi árak között, hogy követeléseknek jussunk birtokába, melyek segélyével tartozásainkat kifizethessük. Hogy ez a külföldi viszonyok javulása s a külföld vételkedvének emelkedése által következzen be, azt melegen óhajtjuk ugyan, de bizonyosra nem vehetjük.

Ez örvendetes fordulatra még ideig-óráig lehet várunk, ha azonban mielőbb be nem állana az, úgy az elkerülhetetlenül szükséges realizálásoknak meg kell történniök akként, hogy a mi piacunk alkalmazkodjék a külföld rossz helyzetéhez, vonja le annak kellemetlen consequentiáit s szenvedje el az elkerülhetetlenné vált veszteségeket.

Mit tegyen a kormány ilyen viszonyok között? Legyen elég erős arra, hogy semmit sem csináljon.

Természetes úton, a gazdasági élet önkéntes fejleményei útján származott a baj és úgy kell a gyógyulást előidéző reactionnak is bekövetkeznie. Maga az aranyagio, mely kiviteli premium gyanánt hat, közrehat az orvoslás gyorsítására.

Minden palliatív intézkedés, mely a jelenségek acut voltát enyhítené a baj okainak megszüntetése nélkül, minden oly lépés, mely a belföldi pénzpiacz helyzetét momentán könnyí-

tené s fegyvert adna a speculatio kezébe, hogy tovább várjon a realizálásokkal, nem közelebb, de távolabb vinne a valódi orvoslástól, melynek pedig — csak ne kontárkodjunk bele a gazdasági törvények működésébe — előbb vagy utóbb, de semmi esetre sem nagyon hosszú idő alatt be kell következnie.

Addig pedig, míg ez bekövetkezik, várhatunk nyugodtan a készfizetések fölvételével, annyival nyugodtabban, hogy az átmeneti időszaknak ebből netalán származó meghosszabbodása alatt élvezheti nemzeti termelésünk az aranyagióban rejlő kiviteli præmium összes előnyeit. Nem lelkesülünk a kényszer-árfolyamért semmi körülmények közt. Súlyosan vétkeznék minden kormány, mely azt az elkerülhetetlen szükség határán túl csak egy nappal is föntartaná; de kényszer-árfolyam 126-os londoni váltó-árfolyammal mégis egészen más valami, mint kényszer-árfolyam 115 vagy 110-es londoni árfolyammal, s ha állana az, hogy pénzünk mai árfolyamát a kormány politikája idézte elő, úgy ezt a kormány elévülhetetlen érdeméül fogná fölróhatni mindenki, ki nem a külföldi tőkepénzes, hanem a belföldi termelő álláspontjára helyezkedik.

TISZA ISTVÁN.

A BOSNYÁK-HERCZEGOVINAI ORSZÁGOS MÚZEUM.*)

Mióta Kállay Béni közös pénzügyminiszter vette kezébe Bosznia-Herczegovina kormányát, valóban meglepő arányokban fejlődik ott a közjólét s a rendkívül kedvezőtlen előzmények ellenére, a művelődés terjedése is oly örvendetes mérvet öltött, hogy a delegatio legutóbbi üléseiben az ifjú csehek indokolatlan támadásaival szemben méltó önérzettel utalhatott a miniszter az elfogulatlanul ítélok kritikájára.

A bosnyák kormány sokoldalú kulturális tevékenységének egyik nem utolsó jelentőségű s az általános európai művelődésre és specialiter hazánkra nézve is legközvetlenebb érdekű vívmányát, az össze-vissza 1885-ben létesült «múzeum-egylet» kezdeményezésére létesített tartományi múzeum képezi. Hogy kitartó lelkesedés és áldozatkészség céltudatos kormányvezetés alatt mire képes, arra nézve valóban fényes példa gyanánt hozhatjuk föl a Serajevóban mai napság már a tudományos bűvárlat egyik kimeríthetetlen kincsbányájául díszelgő múzeumot. 1886-ban a múzeum-egylet lelkes alelnöke, dr. Makauer Gyula (ki azóta a mekkai zarándokolás orvosaként, hivatásának áldozatául esett), már két szobát vehetett igénybe a hevenyészve összehozott gyűjtemények számára a serajevói kormányzóságtól. A nagy hévvel megindított kirándulások és tanulmányi útazások szerencsés eredményei azonban oly rohamosan

---

*) *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina.* Herausgegeben von bosnisch-herzegovinischem Landesmuseum in Serajevo. Redigirt vom Dr. Moritz Hoernes. Erster Band. Mit 30 Tafeln und 760 Abbildungen im Texte. Wien, 1893. In Commission bei Carl Gerold's Sohn. I—XII. 1—593 lap.

fölszaporították a szerény alapon megindított múzeumi osztályokat, hogy a régészet-történelmi és természetrajzi csoportok szakszerű elkülönítése, sőt alosztályokra tagolása mindjárt az alapítás évében szükségessé vált, és 1886-ban a tisztviselői nyugdíj-alap kétemeletes palotájába kelle elköltözködni, mely épület újabb kiegészítések ellenére, azóta szintén szüknek bizonyult s a római és hírneves középkori bosnyák föliratok külön csarnokot igényelnek.

A bosnyák múzeum ily rohamos fölvirágzása minket már geographiai helyzetünknel fogva kiválóan érdekelhet s mert a múlt idők szoros kapcsolatának is számos tanújelével találkozunk ott, s a tervszerű ásatások a római civilisációnak Pannonia és Dacia felé irányult útait, a középkor állami és politikai összeköttetéseit is annyi tanútságos lelettel illusztrálják, valóban elismeréssel kell adoznunk Kállay miniszter amaz üdvös intézkedéseért, hogy a serajevoí múzeumnak 1889-től *Glasnik* cím alatt megindított közleményeit *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina* című gyűjteményében távolabbi lörök részére is hozzáférhetővé tette.

Bosznia-Hercegovina a maga elzárkózottságában sokkal tisztább, hamisítatlanabb nép- és természetrajzi, valamint régészeti kincsbánya a kutatók részére, mint Európa többi területei. A jellemző és századok óta változatlan népviselet, a sajátos népszokások, a kezdetleges, de éppen azért érdekes házi ipar, a sokféle nyelvsajátságok, az itt átviharzott századok művelődési fokozatainak mindenikéből a legjellemzőbb árnyalatokat és vonásokat tüntetik föl. A földműves gyarló fa ekéje nem hatolt a régészeti leletek mélységeig, útépitések s a földrétegek nyugalmát átforgató ipari vállalatok nem háborgaták az erdők, barlangok mélyében, szellős magaslatokon rejtőzködő archæologiai maradványokat. Kelet és nyugot culturájának változó áramlatai, Italia és Hellas politikai és kereskedelmi érdekösszetűzése, az indogermán néptörzseknek egészen a mondák kódos világába eső területváltoztatásai, le az újabb idők véres tusáig, e leletekben visszatükröződnek.

Az illyr néptörzsek megszámlálhatatlan s a történelem előtti idők gyűnével összefoglalt házieszköz-tárát, a római világuralom lassú érvényesülésének, a történelmi följegyzések hézagait kiegészítő bizonyítékául szolgáló építkezések, föliratok, fegyver- és éremleletek követik. A népvándorlás egymásra torló hullámain azonban már nem domborítják ki ilyen szabatosan e leletek s a keleti gothok, hunnok, avarok, szlávok egymás nyomába lépő, egymást tovaszorító

áradatainál, a szintén szüksézávú történelmi följegyzésekre szorultunk. De a belföldi fejedelemségek változatos emlékei igen előnyös toldalékát képezik a középkor fogyatékos levéltári adattárának. A török uralomnak a szirtfokokon, hadászati vonalokon nagy ügyességgel előállított s bámulatunkat nem egyszer fölkelő sasfészkei zárják be az archæologus e gazdag munkaterét.

A múzeum régiségtára tehát bámulatos hűséggel illusztrálja az egyes korszakok művelődését és industriáját. A barlanglakásoktól, természetszerűleg védett sziklaerődöktől kezdve a fémkorszak hajnaláig s az első érczkohászatig fölöttébb érdekes leletek állnak ott rendelkezésünkre. Serajevo közvetlen közeléből indultak ki a barlangkutatásokkal s az ősemlék konyhahulladékaival mellett a barlangi medve (*Ursus spelæus* Blumb) és a sarki morgia (*Aratomys marmotta*) mindjárt az égáji változások megállapítására is alkalmas támpontot szolgáltatottak. A hallstatti korszak temetkezési módját Vizokonál constatálva, Serajevo és Visegrád közt, a Glasinac fensíkján a sánczvárak és temetkezési halmok oly bőségére bukkantak, hogy még évek során át lesz ott aknázni valója a kutatóknak. Az itt fölmerült s meglepő változatosságú leletek a legrégebb fémkortól kezdve, a görög behatás emlékein keresztül, a rómaiak térfoglalásáig kalanzolnak. Ép oly kerekded mutatóványul szolgál a tartomány legrégebb múltjához, változatos leleteivel a Bisco-Polje, Mostar fölött. A La-Tène bronzfibulákból, Majdan, Gradina nevű izolált sziklakúpja csatlakozik Rakotno (Hercegovina) és Jezerina (Bihac mellett) fonsíkjaihoz. Nem kevésbé érdekes az is, hogy közvetlenül Serajevo környékéről Pulszky Ferencz rézkorszaki elméletét szintén két hatalmas s a mienkhez hasonló réz szekerce támogatja.

Kiváló érdekléssel találkozik szakkörökben a Srebrenica mellett fölfedezett s névleg is megállapított római ezüst-bányaváros, fölirat-készletével, bronz és egyéb tárgyaival. Srebrenica ezüstjét tudvalevőleg a középkorban is nagyrabecsülték s 1410-ben a magyarok is hatalmukba kerítették volt. A franciscanusok idevaló zárdája 1425-ben szerepel a ragusai krónikákban s 1686-ban az osztrák-magyar hadak előnyomulása által bátorított keresztyénség kiűzetése alkalmával dúlták föl a törökök. A boszniai rendtartomány «Bosna Argentina» czíme Srebrenicától ered s a szerzetesek kiűzetésével a bányászat is elhanyagolt. A rómaiak bányauégeit 1881-ben fedezték föl s Pogatschnig Lajos, bányaművezető fáradozásai azt is kiderítették, hogy a rómaiak Domaviaja a közel Gradina falunál feküdt, míg Srebrenicánál és Sasen (az erdélyi szászok középkori bányagyarmatja) inkább

a munkástelepek tartózkodtak. Lucius Domitius Eros procurator metallorum Pannoniorum et Dalmatorum itt székelt s mert e hivatal hatásköre a mai Dalmátiától kezdve, Pannonián át, a Duna völgyéig át terjedt, állásának fontossága Domaviát is e nagy vidék egyik centrumává avatá. Mert a Dalmatia néven fölíratainkban és ókori íróinknál jelentkező fémbányászat tulajdonképen a mai Boszniára tartozik s a jelenlegi Dalmatia keskeny partszegélyének szirtjei közt a spalatói múzeum alapos helyismerő igazgatójának, Bulic kanonoknak nyomozásai szerint sem léteztek bányaművek. A fölíratainkban megörökített commentariensis aurariarum Dalmatorum (Salonából a *Corpus Inscription. Latin.* III. kötet. 1997), valamint a Procurator argentariarum Pannoniorum et Delmatorum Commodus idejéből (*Corpus Inscript. Latin.* III. 6575 és a «Procurator metallorum et Dalmatorum» a fönnnebbi fölíraton épen innen, Srebrenicáról, úgyszintén a Procurator argentariarum mind erre a vidékre, és különösen Boszniára vonatkozhatnak. Sikerült a municipium Domavia nevét is constatalni két fölíraton, melyekkel a bányaváros képviselője (ordo) és Julius Tacitianus procurator Augusti, Alexander Severus császárnak és anyjának, Julia Mammæanak hálálkodtak. Valerius Super vir egregius procurator argentariarum a fürdő számára vízvezetékét készíttetett. 274-ben Aurelius Veretundus vir egregius procurator argentariarum az elavult fürdőt régi alakjában helyreállíttatja.

Megtalálták az érczolvasztó-kohó romjait is, több ólomröggel. Ezek egyike három kilo súlyú s fölületén három karcolati jelt visel. Egy másik, 6700 gramm súlyú, tompa frisana-alakú, ólomrög. XX jele, 20 római fontot (libræ) akar jelölni s nyilván kereskedelmi célra vala előkészítve. Minthogy azonban 20 római font tulajdonképen 6549 gramm, a 151 gramm többletet a mérés hibájául s a hosszú idő oxidatíójául kell betudnunk.

A többi leleteket mellőzve, csupán az érmekről kell még annyit fölemlítenünk, hogy azok számadatai e bányaváros virágzását Kr. u. 98—340-ig, vagyis Traianustól Nagy Constantinusig illusztrálják; úgy, hogy a bányavidék megsemmisítését bátran a hunnoknak tulajdoníthatjuk.

A rómaiak telepei közül még Zenica és Stolac szolgáltattak nagyszámú fölíratkészletet és ipari készítményt, Stolacnál a sírokat is megtalálták s számos finomabb üvegedényvel gazdagodott onnan a múzeum. Stolac két fürdőjével, egy mozaikpadlós házával tünteti ki magát. Truhelka múzeumőr a Peutinger-táblán Pannonia felől

Sirmiumból Gorises állomásának, Ad Drinum, és egy Argentariára szolgáltat hadi utat is szerencsésen megtalált.

A tartalmas kötet második része néprajzi, történelmi értekezésekkel folytatódik, míg az utolsó rész Bosznia-Hercegovina természetrajzának, meteorológiájának van szentelve.

Még csak a múzeum beosztásáról kívánunk nagy röviden megemlékezni. A természettudományi főosztály állat-, növény- és ásvány-földtani csoportokra tagozódik. A régészet-műtörténelmi főosztály a tulajdonképeni archæológiát, őstörténelmi, római, középkori csoportokban szemlélteti s külön éremtárral, fegyvertárral, pecsétlenyomatok gyűjteményével rendelkezik. Ide tartozik az ethnographiai osztály is, műipari és ethnographiai alosztályaival. Az egész múzeum, több mint 40 szobát foglal el s a kitünő gypsöntő-műhelyek, fölíratok még külön vannak elhelyezve.

A múzeum rendezését és gyarapítását két fő és két alór mellett egy præparator s két segéd teljesítik, kik évről évre, megállapított terv szerint utazásokat, ásatásokat és gyűjtéseket rendeznek, sőt e célra más érdeklődő szakembereket, mint Radimsky bányakapitány, (kinek Bosznia-Hercegovina præhistoriája és római bányászata körül elévülhetetlen érdemei vannak), mérnökök, orvosok, lelkészek, tanítók stb. megnyerve, a kettős tartomány minden részére kiterjedő lázas tevékenységet tudnak kifejtteni. Munkásságuk sikeréről, a dr. Hörness Móricztól Bécsben, a bosnyák tartományi nyelven megjelenő *Glasnik* közleményei alapján, ritka ügyességgel szerkesztett és a közös pénzügyminiszter bőkezűségéből, irigylésreméltólag szép illusztrációkkal gazdagított testes kötet, változatos tartalmán felül a múzeumi osztályok meglepő szaporodása is fényesen tanúskodik. A præhistoriai osztály például 30 kezdő számról 1888-tól 1892-ig 1804 lelhelyre emelkedett s több mint 5000 leletet tartalmaz. A római osztály 37-ről 496 számra szaporodott, 1000-nél több lelettel. Az éremtár 383-ról 1111 számra emelkedett s 5000 felül jár. A külön gemma-gyűjtemény 371, a lapidarium 54 eredeti és 46 gypsmásolat, római és ó-bosnyák fölírattal; az oklevéltár és pecsét-gyűjtemény 146; az anthropologiai csoport 53 őskori, római és középkori koponyával; a népviseletek tára 75 teljesen fölrüházott bábbal, 50 díszruhával, hat nagy teremben; a műipar-osztály 52 régi bosnyák szobadíszítménnyel és fatáblácskával; a természetiek tára, a madártárlat 2200 belföldi, 320 külföldi madárral, 93 emlőssel, 4011 jól rendezett ásvány és kőzettel stb. tűnik ki. Van egy külön s már is igen gazdag, bulgáriai állattárjuk s a gerincztelenek, főleg

rovarok, kagylók, valóban megszámlálhatatlan mennyiségben vannak kiállítva.

A múzeum művelő és nevelő hatása évről évre szembetűnőbb s nemcsak a szakemberek, utazók és írók, de a tanuló ifjúság s főleg a benszülött lakosság ezrei sereglenek, főleg ünnepnapokon, a tágas és jól világított helyiségekbe. Sőt távolabbi vidékekre és főleg hazánkra is kiterjeszté hatását e múzeum. Így a Buda-Pesten, 1891 nyarán megtartott II. nemzetközi ornithologiai tárlaton, méltó föl-tűnést keltett a serajevoi múzeum küldeménye s főleg az ott kiváló szakállas keselyűk (*Vultur barbatus*) csoportja. A zágrábi és temesvári tárlaton szintén képviselve láthattuk az ifjú, de nagy becsvágy-gyal serénykedő intézményt.

S most, hogy ez ismertetés alapjául szolgált szép kiadványt kezünkben letesszük, szinte jól esik constatálnunk, hogy éppen hazánkfianak (Kállay) jutott eszébe az a szerencsés ötlet, melynek e ránk nézve is élvezetes és hazai tudományosságunkra is éltető forrásul kínálkozó gyűjteményes kiadványt köszönhetjük. Vajha saját gyűjteményeink is követhetnék a jó példát s módunkban állana a nemzeti múzeum mellett a vidéki becsesebb leletek ilyen gyűjteményes és gazdagon illusztrált kiadása által éleszteni és terjeszteni a régészeti tárgyak iránt a lelkesedést és áldozatkészséget.

TÉGLÁS GÁBOR.

É R T E S I T Ő.

Az északi madárhegyek tájáról. A kir. Magyar Természettudományi Társulat megbízásából írta: Herman Ottó. Hetrenöt képpel, három színes táblával és egy térképpel. A könyvkiadó vállalat VIII. (1893—1895-ik évi) cyklusának első kötete.

•Mikor a Világok Teremtője az ő kedves csillagát, a Földet, épen elkészítette és örömmel telt el műve sikerült voltán, a gonosz szellemben az a gondolat fogamzott meg, hogy ezt az alkotmányt megsemmisíti. Akkoriban még nem volt kiüzve a mennyországból és az arkangyalok között lakott az egekben, a hol a boldogok honolnak. Fölszállott, föl, egész a hetedik mennyországba, megragadott egy hatalmas követ s nagy erővel dobta rá az ifjú díszben pompázó foldre. A Teremtő azonban ideje korán észrevette gonosz szándékát és egy arkangyalt küldött, hogy a bajt meggátolja. Az arkangyal sebesebben repült lefelé, mint a kő és sikerült is neki a Földet megmenteni. Mennydörögve zúdult az óriás kő a tengerbe, melynek hullámai magasra szökelltek s a szomszéd szárazföldet messze elárasztották. Sebes esése közben megpattogzott a kő külseje és ezer meg ezer darabja hullott jobbra-balra a tengerbe, részint elsüllyedve a mélységben, részint kiemelkedve belőle. Kopár és kietlen volt mind, mint maga a szikla. Az Isten azonban megszánta és az ő végzetetlen jóságában elhatározta, hogy e kietlen szirtekre életet teremtsen. A termékeny talaj azonban már kifogyott kezéből s csak épen egy maroknyi volt még belőle. Ebből alig jutott a szikla egyik-másik helyére egy-egy morzsa.

Így mondja ezt egy ősrégi mese, a mely a lappok között szájról-szájra száll. A kő, a melyet az ördög dobott, Skandinávia; a darabok, a melyek két oldalán a tengerbe hullottak, azok a szirtek,

úgynevezett sérek (käre), melyek a félszigetet tarka koszorúként övezik ; a repedések, hasadékok, a melyek esése közben rajta keletkeztek, a fjordok és belsejében a völgyek ; az éltető talaj morzsái, a melyek a Teremtő kegyes kezéből ráhullottak, az a kevés termőföld, a mi Skandináviában van.

Magának kell az embernek Skandináviában, nevezetesen Norvégiában lenni ; magának kell azon csipkés szirtek között a csónakot hajtani, a félszigetet legdélibb részétől legészakibb pontjáig végig hajózni, hogy ezt a gyermekies mesét egész mélységében, egész jelentőségében fölfogja. Valóban csodálatos egy földdarab ez ! Csodálatosak fjordjai s még csodálatosabb a szigetek és szirtek alkotta koszorúja, mely övezi.»

Így ír az öreg Brehm *) Skandináviáról, erről a valóban csodás jellegű földdarabról a lappok ajkán még ma is élő amaz ösrege nyomán, mely igazán szépen és megkapó naivsággal jellemzi e sajátos természetű országot, annak különösen partvidékét.

«Oh, az a sarkkör titokzatos belsejével, elérhető részein pedig madárhegyeivel ! Ezekkel szemben hiábavaló a képzelő tehetség ; csupán a valónak szemlélete, a tapasztalás vezet a lényeg felé. Oh, a ki azt színről-színre láthatná !»

Így kiált föl Hermann Ottó *Az északi madárhegyek tájáról* című munka szerzője, illetve így kiáltott föl még a hatvanas évek vége felé, a mikor először fogamzott meg lelkében ott a gyekei lankás határán, a Mezőség tószorozatainál, az a gondolat és vágy, hogy azt a titokzatos vidéket és madárhegyeit színről-színre láthassa. Egy negyed század múlt el azóta, és ime teljesült a szerző vágya. Elment a sarkkörbe, az annyira sóvárgott madárhegyre ; végig hajózta a félszigetet a partvonal mentén, legdélibb részétől, a Lindenaestől az Északi-fokig, mely már ott mered a Jeges-tenger ködében, sőt tovább vonult keletre — egész Vardöbe. Az itt látottakat és tapasztaltakat s az ez útjában elért eredményeket tárja most elénk e könyv alakjában.

Művének bevezető részében, mielőtt útjának tulajdonképeni leírásához kezdene, a sarkkör vagy arktikus tájakról szóló hit és valóság közt igyekszik határt vonni, s a közfelfogást kellő értékére leszállítani. E szerint azokat a rettenetességeket : a kénesőt fagyasztó hideget és az éjszaki vihar kergette örökös jéghegyeket az ő borzalmaikkal és megközelíthetlenségökkel korántsem lehet az egész Skan-

---

*) *Az északi sarktól az egyenlítőig*, írta Brehm E. Alfréd, fordította Geöcze S. és Paszlavszky J. Buda-Pest, 1892.

dináviára kiterjeszteni, hanem csak a félsziget legbelsejére és azon részére a partvonalnak, a hol a meleg golfáram hatása már megszűnik. E mellett szól szerzőnek azon nagy útja, a melyről a beszámoló a továbbiak folyamában *Utirajz, Összegezések és Hazafelé* címen és szakaszokban foglal helyet a könyvben, a Hell és Sajnovitsról szóló függeléket is ideértve.

Az *Utirajz*-ban általánosságban feloleli szerző mindazon tényeket, melyeket útjában szemügyre vett és megfigyelt, melyek lelkét megragadták, s mint ilyenek, figyelemre méltó vagy megkapó voltaknál fogva megérdemlették a följegyzést. E részt olvasva, úgy tetszik, mintha mi is szerző társaságában volnánk s mintegy szemünk előtt látjuk elvonulni az utat és az egész partvonalat főséges képeivel és tüneményeivel.

Megjelenik itt előttünk az oczeán a maga teljes mivoltában, főséges nyugalmában, csendjével és csodás hullámozásában, morajával és háborgásával, a mint a vágató habok mintegy birokra kelnek egymással, a szigetek szirteivel és a partvidék sziklahomlokai-
val, hogy aztán ezer meg ezer foszlányra szakgatva s miriárdnyi levegőbuborékokra oszolva, ismét visszadőljenek és elsimuljanak a végtelenségbe.

Az eleven, fékevesztett víz háborgásával szemben éles ellentétet mutat a szigetek és szigetcsoportozatok valóságos sziklavilága, melyek kevés kivétellel úgyszólván az egész partvidéket mintegy beszegik és ezer meg ezer tengerközt alkotva, a földség meztelen homlokzataival egyetemben, mintegy daczosan állnak, merednek és tekintenek a mérhetetlen tengerre. És minél tovább haladunk éjszakra, annál nagyobb arányokat ölt ez a szigetség és a norvég hegység képe; mind sűrűbben és nagyszerűbben fejlődnek ki az öblök, szorosok és vízések és — csodálatos! . . . annál népesebb a szigetség és a levegőég.

«Sorban és szakadatlanul következnek — mondja szerző — a legvadabb hegyalakzatok, mintha a természet szeszélye minden csak képzelhető hegyformának mintagyűjteményét ide hordta volna. Szakgatott, kitor delt s kirágott ormok, ezeken gyilokszerűen fölütődő csúcsok váltakoznak. Éles gerinczek, ezerszeresen kicsorbítva, óriási omlásokat és szakadékokat őriznek, a melyekben örök hómezők terjedeznek. A magasban fekvő kirágott sziklacsatornák örök hava alól vizek törnek napvilágra; előbb párkányról párkányra buknak, majd az áthajló sziklafalon zuhannak le s iszonyú meredéket érve, hanyatthomlok rohannak lefelé, hóféhér tajtékká törve, majd

párává foszladozva, még mielőtt párkányzatot érhetnének. Némely zuhogó tejfehér tajtékká törve, hirtelenül eltűnik; egy nagy omlás nyeli el, hogy alább mintegy kipihenve, az omlásból ismét kitorjón, ismét tajtéket túrjon s végre a tengerbe zuhanjon, hol a hullámlás fölriad, hogy mind tágabb és tágabb hullámkarikákat fölrezzentve, végre messze széleken elsimúljon.»

És itt, ezeken a ridegségökben is oly főséges panorámákban, itt lesz láthatóvá s mind jobban jobban szemlélhetővé az a nagyszerű tünemény, a sarkkörü napj királynéja: az úgynevezett éjféli nap, melyet különböző, rendkívüli szép és változatos alakulásai szerint a maga teljes pompájában és hatásában tár elének szerző, s a melyről ezek ellenére is úgy nyilatkozik, hogy ezt kellőleg sem leírni, se lefesteni nem lehet . . . ezt látni kell.

Azonban e nagyszerű látvány nem egyedüli a sarkkör világában, mert van még más tünemény is, mely méltán bámolatba ejt, sőt mi több felülmulja a képzeletet. A norvég partvonal azon részén ugyanis, a hol a táj már magára ölti az arktikus jelleget; ott, a hol a földség életteleniségének és ridegségének úgyszólván már teljes képét viseli s a hol nem várna az ember már semmit: itt egy kopár hegynék messze a Jeges-tenger kietlenségébe kilökött szakadékában, itt a haragvó tenger hullámstromában megrepszdült az élet oly hatalommal, a melynél hatalmasabbat, jellemzőbbet a képzelet sem bír alkotni. Ez a hely a *Swaerholt klubben* tája, a világhírű madárhegy, melynek ezer meg ezer palaköréteg-párkányán millióra rúgó madársereg tanyáz, melyek mikor szárnyra kelnek, mint a borulat oly árnyakat vetnek, károguasukkal pedig túlkialtanak mindent. És e madárhegy látásának benyomásáról, mely szerző útazásának egyik főcélja volt, így ír naplójában: «Mint természetvizsgálónak sohasem volt a maihoz fogható napom. Elgyönyörködtem én sokszor egész lélekkel az anyatermészet főséges jelenségein, sokszor menekültem keblére embertársaim elől is; mindig vágytam, hogy az embert eszményemmel, a természetnek reá való hatásának révén összhangban találjam s gyönyörködhessem teljes szívből mind a kettőben; hogy kivesszen belőlem — meddig? — egy rettenetes kétség és gyanú, a melyet embertársaim nagy tömegével szemben egészen elfojtani nem bírok s melyet mind kevesebb kivétel gyöngít meg. — Egy rövidke összhangzásért ide kellett nekem a Jeges-tenger tájára jönnöm. Áldom is sorsomat, akaratom erejét, mely idehozott Swaerholt madárhegyére, hol az állatélet nagy törvényei oly főségesen, oly megkapóan nyilatkoznak meg . . . »

Az itt jelzett természeti szépségek közé azonban egész sorozata vegyül a szebbnél-szebb képeknek és jeleneteknek. Leírja az útjába eső nagyobb városok nevezetességeit és környékét, mint a minők Bergen, Throndjem, Bodó, Tromső, Hammerferst és Vardő városokat, a norvég őskori bálnavadászatot és a jelenlegi bálnatelepeket, a tőkehal- és heringhalászatot és halgazdaságot, az «Aederholm»-ot, mint a norvég pehelygazdaság fészket, Tromdál madáréletéről, a Riső és Kvalő szigetére tett kirándulásokat, a sarkkörü fajdról és lemmingről, a félsziget e két lakójáról több eddig tévesen ismert adatot igazít helyre. Így a lemmingről, különösebben a vándorlásairól szóló nézetet dönti meg teljesen, a melyről sem magok a partvidék lakói, sőt kitünő természet-tudósai sem tudnak semmit sem. Így állítja aztán elénk ez állatokat a magok valódiságában és pedig a fajdot, mint a sakkörre nézve nagyon is jellemző madarat írja le, bemutatván egyébként mindkettőt gyönyörűen sikerült hű rajzaiban is.

Végül két múlt századbeli magyar csillagvizsgálónak, Hellnek és Sajnovitsnak, szolgáltat igazságot, azon gyanúsításokkal és vádakkal szemben, melyekkel őket kortársaik illették. E két férfiút ugyanis, a kik azért keresték föl Vardőt 1769 ben, hogy a Venus bolygónak a Nap korongja előtt való elvonulását megfigyeljék, kortársaik azzal gyanúsították és vádolták, hogy azon meglepő eredményeket, melyeket e tünemény lefolyásáról följegyeztek és a tudós világgal közöltek, hamisak és koholtak, mert hiszen azokat meg sem figyelték, csak úgy költötték. Azért megy hát szerző kizárólag Vardőbe, hogy e méltatlan vádakat megdöntse és eloszlassa, s a két hazai tudóst legalább a mai kor előtt rehabilitálja. E czélból a bizonyítékoknak egész sorozatát hozza föl és tárja elénk, részint az útirajz keretében, részint pedig a könyv végére csatolt függelékben, a melyekből világosan és tisztán áll előttünk, hogy úgy Hellt, mint Sajnovitsot illetőleg méltatlan és igazságtalan volt a kortársak vádja.

Összegezesek czímen az útjában szerzett tapasztalatokat és elért eredményeket foglalja össze szerző, főbb vonásokban az ethnographia és geographia, továbbá a növény- és állatélet tekintetében.

A sarkkörü nép lakóival, a lappokkal, ezzel az eddigelé úgyszólván megvetett népfajjal úgy ismertet meg bennünket, mint a mely ha egyébért nem, azon rendkívüli harcért, melyet önfentartása érdekében vív a föld legsivárabb vidékén: mindenesetre több elismerést érdemelne, mint a mennyiben részesül. Leírja azért e népfajnak mindkét csoportját: a tarándszarvas tenyésztéséből élő vándor-

lappot és az ezekből elszegényedés következtében keletkezett halászlapp-csoportot, a mely foglalkozásban jobbára a halászó norvégnép-hez alkalmazkodik. Előnkbe tárja e népeket vándorlásukban és otthonukban, sátraikban és kunyhóikban, életmód és szokásban, amazokat tárándszarvas-csordáikkal, mint főgazdagságukkal és mindenökkel; emezeket pedig a jobbára norvégektől átvett halászszerszámaikkal.

A norvég partvonal jelenségeiről szólva, a szigetek és földség hegységeinek alakulata, a szigetközök és fjordok keletkezése s végül a hómezők és zuhatagok képződése mellett főbb figyelmet érdemel az úgynevezett színlők, vagyis azon határvonalak keletkezésének a kérdése, melyeket a víz színe a partokba ró, vagy a partokon másnemű látható nyomokban hagy, s a melyekről Linné és Celsius óta már a legkitünőbb természetvizsgálók vitatkoztak és vitatkoznak mind e napig, a nélkül azonban, hogy a kérdés teljesen tisztázva volna. Ismerteti azért e vitát főbb vonásaiban és eredményeiben, illetve csak mint föltevésekben, melyek közül talán leginkább megállhat szerző szerint a jégkorszakra alapított nézet, ámbár ez is csak mint föltevés.

A partvidék flórájáról úgy emlékszik meg, mint a mely aránylag elég gazdag ugyan, de szigeteinek és földségének alakulati viszonyai és az éghajlat szerint különböző helyen más és másféleképen nyilatkozik. «Éjszak felé törekedve, nagyban és egészben úgy érezzük magunkat, — mondja szerző — mint mikor a mérsékelt égöv havashegyeinek tövéről a csúcs felé törtetünk. Előbb elmarad a lomberdő s elterjedése határán észreveszszük az elsatnyúlást, az eltörpülést; azután következik a fenyves, mely — mint éjszakon a nyír — a gyalog alakba megyen át; az örök hó alatti övben pedig megtaláljuk mindazokat a jelenségeket, a melyek az arktikus öv növényéletét jellemzik s a különbség csak az, hogy az arktikus növényzet fajai bővebben teremnek. Még abban is megvan a hasonlatosság, hogy védett helyen noha már más övben fekszik, a növényzet megmarad; sőt erőteljesen tenyészik.»

Azokban más a viszony a madarakra vonatkozólag, a mennyiben a Föld sarkai felé a madárfajok száma csökken ugyan, de az ott kitartó fajok egyénszáma roppant arányokat ölt. Világosan bizonyítják ezt a sarkkörnek úgynevezett «madárhegyei», a melyeken egy és ugyanazon fajnak milliói tanyáznak és költenek. Beszámol azért Norvégia e lakóiról is; felsorolja a sarkkör óvilági részének madarait, különös tekintettel azok költözködési és elterjedési

mozgalmaira. Táblázatos összeállításban adja e madarak viszonyát a sarkkörhöz, hozzánk és Afrikához. Végül beszámol az útazásában elejtett madarakról, valamint a gyűjtött tojások és rovarokról is, mely utóbbiból mintegy 750 faj mutatható ki ez időszakban a sarkkörből, melynek azonban csak parányi töredéke került szerző gyűjteményébe, mert hiszen nem ez volt útazásának főcélja, hanem a sarkkör madaréletének tanulmányozása.

A *Hazatélé* című szakaszban a nagy útjából való visszatérését, búcsúját a legszebb hegyek és legbecsületesebb polgárnép földjétől és a tengertől — írja le. És még itt is, annak ellenére, hogy úgyszólván már ismeretes tájakon halad visszafelé, még mindig talál följegyezni valót, melyekkel mintegy bennünket is hazakísérjen. És a mikor el kell hagynia azt a földet, a melyről annyi tanúságot merített s oly sok tapasztalatokat szerzett, s a mi fő, annyi jóssággal és szívességgel találkozott: lehetetlen meg nem emlékeznie s egy «Istenhozzád»-ot nem mondania arról a páratlan becsületességű norvégnépről, melynek lelkületében — mint mondja — visszatükröződik az egész természete, a mely egyszerű, komoly és határozott, s mint ilyen nem enyeleg és nem is téveszt meg.

Határozottsága előli a dologtalanlás csíráját, nem tűri meg a léhaságnak semmiféle formáját és fattyúhajtását. Ezért van az, hogy norvég fölfogás szerint legnagyobb szégyen a — dologtalanlás. De a mily kemény és edzett a természet viszontagságaival szemben, oly gyöngéd és megférő a családban és a társadalomban. Egyszóval munkás, elmélyedő és szíves. Ezt mondja, erre tanít itt az időkkel viaskodó szikla, a megbúvó növény, a levegőt és tengert járó madár és a normann ember szemének minden pillantása, az arcnak minden vonása. Fölséges valami ez!» És ettől a földtől, ettől a néptől és tengerétől vesz búcsút és siet haza, hogy könyvbe foglalja és élénkbe tárja mindazt, a mi az ő lelkületét s éber figyelmét e sajátos természetű vidéken megragadta, lekötötte.

Ajánljuk a nem egy tekintetben érdekes könyvet olvasóink figyelmébe.

L. B.

Shakspeare. Fünf Vorlesungen aus dem Nachlass von Bernhard ten Brink. Strassburg, 1893. 160 l.

A legjelesebb, de, sajnos, csak Erzsébet királynő koráig terjedő angol irodalomtörténetnek korán elhunyt szerzője, 1888-ban

Majna-Frankfurtban tartotta e fölolvadásokat, melyeket alapos tanultság, szellemes előadás és önálló fölfogás a Shakspere-irodalom értékes adalékává és élvezetes olvasmányává tesznek. *A költő és az ember*, *Munkáinak időrendje*, *Shakspere mint drámaköltő*, *Vígjátékai és Tragédiái* ez öt fölolvadás címfőiratai s tárgyai. Ten Brink nagy vonásokban jellemzi a költő egyéniségét és fejlődését, világnézetét és művészetét, és ép oly szellemes mint találó megjegyzéseket csatol a nagy mester minden egyes művéhez. Az anyagnak e gazdagsága nagyon megnehezíti a munka ismertetését: hiszen ép az egyes apró megjegyzések összesége teszi az egész mű kiváló becsét. Azért a következőkben csupán néhány érdekesebb vagy jellemzőbb vonás kiemelésére szorítkozom.

Midőn ten Brink e fölolvadásokat tartotta, virágzásának legjobb, bár igen rövid napjait élte a hírhedt Bacon-elmélet, mely Shaksperet, a szegény színészt és utóbb jómódú stratforti nyárspolgárt, nem tartja oly firmának, melynek a neve alatt fönmaradt remek színművek tulajdoníthatók volnának. Mert ez a Bacon-elmélet valódi magva; hogy hívei azután kit tekintenek a shaksperei drámák szerzőjének, ez voltaképp másodrendű kérdés. Szerzőnk, a ki e hóbortos ötletből indul ki, helyesen hangsúlyozza, hogy ez elmélet nem érdemli meg a komoly czáfolatot; hisz a történeti források és adatok, melyek a lehető legbiztosabban Shaksperet nevezik meg e művek szerzőjeül, oly nagy számúak és annyira megbízhatók, hogy még a szerény kételynek sem marad alapja. Mégis fínom érzékkel foglalja össze azokat az élet- és korrajzi elemeket, melyek a nagy költő tehetségének alakulását és fejlődését megértetik; de siet előre-bocsátani, hogy a geniusz titka soha sem lesz megfejthető, és talá-lóan utal Goethére, a ki maga írta meg fejlődésének történetét és a kinek költői nagysága és működése azért mégis csak oly csuda, mint a Shakspere-é, mint minden nagy lángeszé. De más oldalról tény, hogy költőnk életében nincs egyetlen oly momentum, mely ellentétben állana művészetének jellegével és nagyságával; ellenkezően: élettapasztalatai elevenen tükröződnek vissza költészetében, melynek nem egy jellemző vonása csakis oly életpályán fejlődhetett ki, mint a milyenen a stratforti egyszerű polgár lángeszű fia, többször botolva, de soha el nem bukva, végig futott.

Shakspere emberi fejlődése igen természetes volt, költői fejlődése sem mutat megfoghatatlan fordulatokat vagy ugrásokat: eszméi mind mélyebbek, stílje mind fejlettebb lesz. Költészetében nem nehéz három főkorszakot megkülönböztetni: az elsőben (1586—1593)

a tragédia terén félreismerhetetlen a nagy tehetségű Marlowe befolyása, a vígjátékban Shakspeare már ekkor is jóval eredetibb és önállóbb. *Titus Adronicus* és *A tévedések vígjátéka* állnak pályája küszöbén; epikai művei (*Venus és Adonis* és *Lucretia*) zárják be ezt az első korszakot, melynek leghatalmasabb alkotásai *Romeo és Julia* és *A szentivánéji álom*. A második korszak (1594—1601) fő jellemzője, hogy Shakspeare ekkor csupán a történeti dráma és a vígjáték terén fejt ki munkásságot; egyetlen tragédiát sem írt ez időben. E korszakbeli első két darabja, *A makranczos hölgy* és *János király*, régiebb darabok átdolgozásai, de már *A velencei kalmár* egész és teljes Shakspeare. Már első korszakában hozzá fogott a két rózsza véres harcainak drámai földolgozásához: *VI. Henrik* és *III. Rikárd*, leggyengébb és legkitünőbb «historiája», 1594 előtt keletkeztek. Most írja meg a nagy cyklus többi darabjait és három legbájosabb, legsajátosabb vígjátékát: *Sok hűhó semmiért*, *A hogy tetszik*, *A mit akartok*. Harmadik korszakának alkotásai egészen más világba vezetnek bennünket: az emberi és költői fejlődésének magaslatára emelkedett mester megrázó remekekben rajzol emberi szenvedélyeket és bűnöket, az ember végzetes harczeit önmaga és a sors ellen. *Julius Caesar*, *Hamlet*, *Othello*, *Macbeth*, *Lear*, *Coriolan*, *Antonius és Cleopatra* — nagyobbat soha költő rövid néhány év alatt nem alkotott. És közel állnak e hatalmas tragédiákhoz e korszak derültebb termékei: *Minden jó, ha jó a vége*, *Szeget szeggel*, Shakspeare legmélyebb vígjátékai, melyek nem hiába keletkeztek *Hamlet* tőszomszédságában. *Troilus és Cressida*, e bájosabban élvezhető éles szatira, áll e korszak végén, mely egyúttal Shakspeare londoni tartózkodásának is utolsó korszaka. Még 1608-ban vagy 1609-ben visszatért a költő szülővárosába, hol még három igen értékes remeke keletkezett: *A rihar*, *Cymbeline* és *Téli rege*, melyekben komoly, majdnem tragikus összeütközések békés megoldást nyernek. E színművekben a hatalmas eszmei tartalom majdnem megsemmisíti az alakot. *VIII. Henrik*, e kényszerű alkalmi darab, mely csak kis részben az ő műve, zárja be Shakspeare költői működését.

Shaksperet, mint drámaköltőt nem lehet néhány rövid lapon jellemezni; de hogy tehetsége kiválóan, majdnem kizárólag a drámára utalta őt, mutatják epikai művei és sonettjei is, melyek mint költői termékek fölülemelkednek a középszerűségeen, de épen epikai és lyrai jelességekben épen nem gazdagok. Drámáinak tárgyait Shakspeare rendszeren valamely forrásból veszi, mint a világirodalomnak egyéb nagy költői is (még leginkább az ő műve a *Love's La-*

bour's Lost című vígjáték tartalma); de e tárgyat azután annyira áthatja szellemének egyedi nagyságával, hogy mindenkép sajátjává válik. Hisz a nagy költő nagysága ép abban van, hogy a választott anyagot sajátos lángeszének erejéből egy eszméjével áthatja, megalakítja. De mi ez az eszme? Valóban nem valami morális vagy szellemes tétel, mint főleg a németek sokáig állították, a kik majd a legbadarabb, majd a legalaposabb «alapgondolatokat» erőszakoltak bele Shakspere remekeibe. Voltakép ez az eszme nem egyéb, mint az a szempont, melyről a költő a tárgyat fölfogja, mondja ten Brink és szellemesen szemlélteti meg e nézetét *Romeo és Juliával*, melyet igen szépen vet össze Shakspere főforrásával, Brooke Artúrnak egyébként szintén szép költeményével (1562). Brookenál *Romeo és Julia* története igen csinos, de végre is nagyon egyszerű és közönséges szerelmi történet: szeretik egymást, de nem lehetnek egymáséi és végül szerencsétlen véletlenből pusztulnak el. A két ellenséges család viszonyát alig említi a költő; hőseinek sorsára a Montecchi és Capuletti viszálya semmi befolyással nincsen. És Shakspere «eszméje»? Íme: «Két fiatal lény, kiket a természet legbájosabb adományával megáldott, kik úgy szólván egymás számára születtek, a legforróbb, legtisztább szerelemmel vonzódnak egymáshoz. De a végzet durva, ellenséges világba helyezte őket; szenvedélyök csirázik és nő, a pártok és családok legizzóbb gyűlöletének harczai közepett. Szerencsés kifejlésre vezető, nyugodt fejlődés itt lehetetlen. Egészen szerelmőknek élve, megfeledkeznek a gyűlöletről, mely családjaikat egymástól elválasztja, és csak kevés perczekre élveznek oly boldogságot, mely őket az emberi lét magaslatára emeli. Ekkor erőszakosan elválasztják őket az ellenséges hatalmak: a reménynek még egy utolsó föllobbanása, egy merész kísérlet, hogy a sorsot kívánságaik szerint tereljék, és gyorsan reá egy végzetes tévedés, mely őket a halál hideg karjaiba taszítja. De a halálban örökre egyesülnek, forró vágyuk most végleg teljesült; s a mint ők magok meglelték a nyugalmat, úgy eloltja vérök azon gyűlölet lángjait is, mely családjaikat ellenségekké tette. Élettelen holttesteik fölött testvéri kezét nyújtanak egymásnak apáik, és sírjok jelképévé lesz a szerelemnek, mely diadalt ül a gyűlölet fölött». És ez «eszme» szolgálatában alakítja át a költő a forrásában talált motivumokat és alkot újakat, úgy, hogy műve még az átvett részletekben is az eredetiség és önállóság jellegét nyeri.

Az utolsó két előadásból csupán egy-két megjegyzést emelek ki. Shakspere drámájának első teljes kiadásában (1623) a költő szín-

művei három csoportba vannak összefoglalva: *Comedies, Histories, Tragedies*. A második csoport darabjait voltaképp csak tárgyuk jellemzi: az angol történelemnek nevezetesebb eseményeit és korszakait dolgozza föl a költő e művekben, melyek a drámai alakot többnyire szertelen szabadsággal használják föl, de néha (*III. Rikárd*) megközelítik a tragédia szigorú szerkezetét is. Világos, hogy itt nem «műfajjal» van dolgunk; az æsthetikának a «historieshez» semmi köze; annál fontosabbak e művek az angol politikai és hazafi szempontjából. Hogy különben e darabok is rendkívül gazdagok fényes és bámulatot érdemlő szépségekben, hogy az egész cyklus mint ilyen páratlan alkotás, ezt alig szükséges még külön is fölemlíteni.

Föltűnő, hogy Shakspere darabjai közt egy sincs, mely «színműnek» volna jelezve. Ez kétségtelenül kapcsolatos a költő vígjátékainak sajátos jellegével. A vígjátékíró Shakspere ma nem oly népszerű, mint a tragikus költő, és vannak, a kik a tragédiában fölül nem múlnak tekintik, de a vígjátékban Molièret fölébe helyezik. Ez lehet ízlés dolga. Ha mindazokat a tulajdonságokat, melyek a komikus költő nagyságát teszik, összefoglaljuk, csakhamar belátjuk, hogy Shakspere mind e jelességekkel épen oly vagy még nagyobb mértékben van fölrüházva, mint Molière. Főleg humorja mindenkép mélyebb és ragyogóbb, mint a nagy francia költőé. Csak egy pontban látszik Molière tökéletesebbnek: a cselekvény egységes szerkezetében, a komikus bonyodalom biztos szövésében. De ha tekintetbe vesszük, hogy Shakspere ép ezt a jelességet is bámulatos művészettel érvényesíti tragédiáiban, kétségtelennek tekinthető, hogy vígjátékainak lazább szerkezete és hiányosabb egysége nem a költő tehetségének korlátaiban, hanem minden esetre abban gyökerzik, hogy Shakspere mást értett és mást akart vígjátékaival, mint Molière. Az angol költőnél a vígjáték főcselekvénye rendszeren komoly, megható vagy regényes; a komikus elem inkább a mellék-cselekvényben és a másodrendű alakokban érvényesül. Shakspere, Molière-rel szemben, rendkívül gazdag és mély, bámulatosan sokoldalú, jóval élcesebb, elevenebb, üdőbb, az élet komoly és bolond oldalainak együttes föltüntetésével igazabb és mélyebb hatású, jellemfestésének páratlan művészetében nagyobb és mélyebb emberismerő. Különben Molière legremekebb alkotásai sem igazi, tiszta komédiák; nála is, ép legjobb műveiben, komoly az összeütközés, és nem mondhatni, hogy neki ennek teljesen kielégítő megoldása mindig sikerülne. Shakspere-nél is akadunk oly kifejlődésre, mely jog-érzetünket nem elégíti ki teljesen: a költő túlságosan elnéző bűnös

alakjaival szemben, szeretetreméltó optimismusa elengedi a kiérdemelt büntetést. Csak egy esetben esik az ellenkező hibába: Shylockkal szemben, ki jóval többet szenved, mint a mennyit vétett, a kivel szemben a költő igazságtalan és méltánytalan.

Mint tragikus költő a világirodalom legnagyobb mestere Shakspere, — erről kár beszélni, itt újat mondani, majdnem lehetetlen. Szerzőnk mégis a nagy költő tragédiáit is érdekesen és szellemesen jellemzi. Mindenek előtt kimutatja, hogy a «tragikus bűn» vagy «vétség» fogalma mennyi zavart és hóbortot értelt még Shaksperre remekeivel szemben is. Az ő alakjaiban is kerestek morális bűnt, melyért az embereknek bűnhődniök kell — pedig a morálnak szükségkép nincs köze a tragikumhoz, ha vannak is tragikus alakok, a kik elkövetett bűnös tettekért lakolnak. Az ember a maga sorsának kovácsa, ez a tragédia fő elve; hogy tettei jók-e vagy rosszak, ez egészen mellékes dolog. A döntő követelmény, hogy természetök, jellemök készítse őket tetteikre, és hogy e tetteikből kényszerűséggel következzenek szenvedéseik. Innen van, hogy Shakspere a jellemfestésre fordítja minden erejét és hogy az emberek jelleme és tettei közti kapcsolatot bámulatosan mély motivációval a legszorosabbnak tünteti föl. És még e pontban is tapasztalhatunk nála fejlődést: a költő mind jobban, mind erősebben fekteti a tragikus összeütközés csírúit alakjainak lelkébe; lélektani művészete mind magasabb és magasabb fokra emelkedik. *Lear király* főleg e szempontból a költőnek leghatalmasabb, mert legragikusabb alkotása, melyet szerzőnk igen szépen elemez és fejteget. És mond ő sok szépet és találót a többi tragédiáról, még oly agyonfejtegetett darabokról is, milyen *Hamlet*. De e részletezést már az olvasóra bízuk, a ki nem fogja megbánni, ha e töredékes ismertetés után magához, ten Brink könyvéhez fordul.

h. g.

Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik. (Külön lenyomat a brassói m. k. állami főreáliskola 1892—3. évi értesítőjéből.) Irta Binder Jenő. Brassó. Nyomatott Alexi könyvnyomdájában. 1893.

A trufa szót Székely István használja a tréfás elbeszélés értelmében. A szerző azt hiszi, hogy e szót föl lehetne eleveníteni a francia facétie, vagy az angol jest fogalmának kifejezésére, mert az adoma mást jelent. Nem akarjuk útját állani e fölelevenítő kísérletnek, de mi egyelőre a nyelvszokás mellett maradunk. S talán a félre-

értés veszélye nélkül mondhatjuk, hogy Mátyás királyról sok tréfás elbeszélés van elterjedve, melyekről Binder nagy alapossággal mutatja ki, hogy rokonságuk igen számos s igen messze ágazó.

Binder nagy kedvvel és hivatottsággal műveli az összehasonlító irodalomtörténetet. Hivatottsággal, mivel igen nagy tájékozottsága mellett egyszersmind óvatos is következtetéseiben. Pedig e tudomány művelői nem arról ismeretesek, hogy mindig mértéket tartanak ítéleteikben. Gyakran hasonlóságot látnak ott is, a hol nincs s különösen abban tévednek, hogy a hasonlóságról mindjárt kölcsönzésre következtetnek. Pedig világos, hogy valamely költői motívum és kép, vagy valamely mesei részlet eredeti termés lehet; ha vannak is rokonai más népek költészetében. Nem kell minden hasonlóságnál az árja népek ős hazájából való eredetre gondolnunk. Az emberi érzések és tapasztalatok nagyon sok tekintetben egyformák a legkülönbözőbb éghajlatok alatt, s miért volna az különös, hogy a legkülönbözőbb népek phantasiája e közös érzéseket s tapasztalatokat hasonló fordulatokká s mesékké alakítja?

Azért igen dicséretes a szerző tartózkodása, ki maga is megvallja, hogy az egyes mesék közvetlen forrását egy esetben sem mutathatja ki, de azt hiszi, hogy a távolabbi rokonság megvilágítása sem lesz minden érdek nélkül.

Hat tréfás elbeszélést tárgyal a szerző. Nem csupán az egész elbeszélések rokonait kutatja, hanem az egyes motívumok hasonlóságait is, úgy hogy igen messze ágazó csoportokat mutat be, melyek szorosabb, vagy lazább kapcsolatban vannak a tárgyalt elbeszélésekkel.

Így a *Mátyás király lustáiról* szóló történettel egészben véve nem egyeznek meg az összegyűjtött rokon elbeszélések, hanem annak két motívuma, úgy mint a tűzveszély semmibe vevése és a nem beszélés mozzanata, egész csoport «lusta» regében kimutatható. *A róka fogta csuka, csuka fogta róka, varga fogta mindakettő* féle elbeszélések már igen közeli rokonsága van messze földön. Hallgassuk csak meg, hogy mit beszélnek Keleten Nasr-eddin hodzsáról. A hodzsa egyszer tíz darab korán érő uborkával kedveskedett Tamerlannak s 10 koronát kapott jutalmul. Pár nappal később, mikor az uborka már nem volt nagy ritkaság, egy szekérrel vitt belőle a hatalmas uralkodónak, de az ajtónálló előbb be nem eresztette, míg meg nem ígérte neki, hogy a várható ajándékot megosztja vele. Tamerlan megsokalva a dolgot, megparancsolja, hogy az 500 darab uborka minden darabjáért egy pálczát mérjenek a tolakodóra.

A hodzsa a botütések felét elviseli, de aztán fölszólítja a királyt, hogy az ajtónállónak is adassa meg a maga részét. A fejedelem megtudván, hogy mi történt, az ajtónállóra méreti a hátralévő 250 botot.

De ebből a meséből hiányzik a róka fogta csuka s csuka fogta róka. Ezeket is megtaláljuk egy mecklenburgi mesében, mely Walensteinről szól.

A *Különös megajándékoztatás* című elbeszélésnek érdekes párja a XIV. századból való *Rapulasius*. Volt egyszer két testvér — így beszéli e latin variáns — mind a kettő a katonaságnál szolgált de az egyik szegény volt, a másik gazdag. A szegény csakhamar búcsút vett a katonaelettől és otthon szántott, vetett. Egyszer oly nagy répa nőtt a földjén, hogy egymagára megtöltött egy szekeret s két ökör alig bírta el. E répát elviszi a királynak s a király ad neki pénzt, földet, marhát. A szegény ember hazaérve, nagy vendégséget csap, s meghívja gazdag testvérét is. Ez most szintén elhatározza, hogy ajándékot visz a királynak. Díszesen fölszerszámozott lovakat visz ajándékba. A király nem tudja, hogy mivel jutalmazza meg az ilyen gazdag embert s végre a királyné tanácsára a szegény testvértől kapott nagy répát adja neki.

A Mátyás királyról szóló mesében a gazdag ember szomszédja a szegénynek is nem testvére, a répa helyett pedig az úri tök szerepel. Különben a mese sok változatban terjedt el. Az *Egyszer volt Budán kutyavásár*nak leginkább megfelel egy alsó-bretagnei mese, noha a részletekben több eltérés fordul elő. A *Mátyás király aranygyapjas bárányáról* szóló mese keleti eredetű. Megvan a *Negyven rezér* című török mesés könyvben. Hanem a mese változataiban a motívumok annyira összekúsálódtak, hogy külön kialakult csoportokról alig lehet szó.

A mit Mátyásról és a velencei követekről beszélnek, hogy a király szándékosan eldöntötte a pohárszéket, melyen a velencei követektől hozott kristályedények állottak, azt Miksa császárról is beszélnek. Végül a *Tudós* történetét tárgyalja a szerző. Gyulai költeményéből ismerjük a büszke arcczal s hegyke szóval beköszöntő idegen történetét. Binder e történet két német változatát említi. Az egyik szerint egy naplopó járt-kelt a világban s abból élt, hogy kis lencseszemeket dobált egy tű fokán keresztül. Rómában a pápának is bemutatta mesterségét. A pápa pénztárnoka egy zacskót adott át az örvendező művésznek. De mi volt benne? Lencsével volt telve.

A szerző még több, Mátyásról szóló, tréfára nézve gyűjtött már

anyagot. Úgy mondja, hogy a czinkotai kántor történetének vagy hetven variánsát ismeri. Így tehát még sok tanulságos közleményt várhatunk tőle.

fg.

Új magyar könyvek.

Arnhold Nándor. A rajzoktatás reformja. Adalék rajzoktatásunk emeléséhez. Munkács, 1893. Farkas K. (Beregszász, szerzőnél). (8-r. 91 l.) 80 kr.

A szellemesség kincstára. Élő beszédek, hírlapok és szellemes társadalmi művekből összeállították többen. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. VIII, 383 l.)

Ballaqi Géza. Emlékbeszéd Szücs István lev. tag fölött. (A m. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. VIII. köt. 1. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 36 l.) 30 kr.

Büchler Sándor. Zsidó letelepedések Európában a XVI. és XVII. században, fő tekintettel Magyarországra. Történeti tanulmány. Buda-Pest, 1893. Athenæum ny. (8-r. 38 l.)

Czenner Lajos. Negyedórák. Buda-Pest, 1893. (8-r. 219 l.) 1 frt 20 kr.

Daudet Ernő. Robernier asszony. Regény. Francziából. 2 k. (Athenæum olvasó-tára. I. évf. 18. köt.) Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 170 l.) 50 kr.

Emlékek, erdélyi országgyűlési —. Történeti bevezetésekkel. A m. tud. Akadémia tört. bizottsága megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor. XVI. köt. (1675—1679.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 699 l.) 3 frt.

Emléklap Katona József születésének századik évfordulója alkalmából. Kiadja a kecskeméti «Katona József-kör». Kecskemét, 1893. Tóth László. (8-r. 56 l.)

Erdőúj helyi Menyhért. Péter és Bánk bán összeesküvése. Újvidék, 1893. (8-r. 40 l.)

Gopcsa László dr. A magyar gyorsírás története. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 111 l.) 70 kr.

Jankó János. Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány. Buda-Pest, 1893. Révai L. biz. (8-r. VII, 296 l.) 3 frt.

Jekelfalussy József. Emlékbeszéd Keleti Károly fölött. (A m. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. VII. köt. 10. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 38 l.) 30 kr.

Kovács Pál. Titkári jelentés a «Kecskeméti Katona József-kör» 1891—92. évi működéséről. Kecskemét, 1893. Sziládi L. (16-r. 24 l.)

Közleményei. Az országos magyar képzőművészeti társulat —. 1893. évre. 20. szám. Buda Pest, 1893. Franklin-társ. (4 r. 85 l.)

Lázár Gyula dr. Angolország történelme. A legrégebb időkől az újkorig. III. k. VI. Edwardtól II. Jakab bukásáig. 1547—1688-ig. Temesvár, 1893. Buda-Pest, Kókai L. (8-r. 608 l.) 2 frt 50 kr.

Máriássy Béla. A magyar törvényhozás és Magyarország története. I. Ferencz József. XVIII. köt. Győr, 1893. (8-r. 362 l.) 5 frt.

Moldorán Gergely. Politikai szédelgés. Kolozsvár, 1893. Stein J. biz. (8-r. 66 l.) 50 kr.

Nemes Antal dr. A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főtemplom története és leírása. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 252 l.) 3 frt.

Színműtár (magyar történeti —) Kóczán Ferencz alapítványából. Kiadja a m. tud. Akadémia. I. köt. Szász Károly. Attila halála. Történeti tragédia 5 felv. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 187 l.) 1 forint.

Veress Vilmos dr. Táblázatok a kamatos kamat- és járadék-számításhoz. Iskolai és magánhasználatra. Kolozsvár, 1893. Horatsik. (8-r. 88 l.) 1 frt.

Versegly Ferencz. Kellemetesen mulató nyájaskodások. Vereses elbeszélés. Az 1806-diki első kiadás után. (Mulattató zsebkönyvtár. 52. füzet.) Esztergom, 1893. Buzárovits. (16-r. 118 l.) 12 kr.

Walter Gyula dr. Az éjszaki határon. Karczolatok Lubló-Füred életéből. Esztergom, 1893. (8-r. 176 l.) 80 kr.

Wertner Mór. Negyedik Béla király története. Okirat-kútfők nyomán. Temesvár, 1893. (Ráth M. biz. Budapest.) (8-r. 251 l.) 2 frt.

Zelliger Alajos. Egyházi írók csarnoka. Esztergom főegyház-megyei papság irodalmi munkássága. Bio- és bibliographiai gyűjtemény. Nagyszombat, 1893. (8-r. 580 l.) 3 frt.

Zolnai Gyula dr. Mondattani bűvárlatok. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 59 l.) 60 kr.

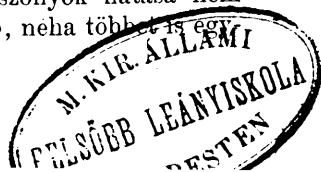
Zrínyi Miklós gr. Sziget ostroma. Eposz XV énekben. Átdolgozta Vékony Antal. M.-Sziget, 1892. Berger M. (8 r. 286 l.) 3 kor.

Zsilinszky Mihály. Emlékeszéd Haán Lajos levelező tagról. (A m. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékeszédék. VII. köt. 9. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 33 l.) 30 kr.

ÚJABB VERSGYŰJTEMÉNYEK.

Nem felelne meg a valóságnak, ha azt állítanók, hogy napjainkban a magyar lyrai költészet elárvúlt és terméketlen. Valamint a népköltészet forrása kiapadhatatlanul buzog nemzedékről nemzedékre, úgy műköltőit is megtalálja minden korszak kisebb-nagyobb számban, több-kevesebb szerencsével. Társadalmi és egyéb viszonyok, uralkodó eszmék hatása, elszibbadt közélet, mérsékelhetik vagy akadályozhatják a lyra fejlődését, de el nem nyomhatják. Mint a hegyi patak, ha sziklát talál is útjában, fáradalmas kerengéssel előbb-utóbb a szabadba tör s vígan siet a maga célja felé.

Versköltészetünk örvendetes dimenziókban haladt az utóbbi évek alatt. Csaknem azt mondhatni, hogy lépést tartott irodalmunk általános fejlődésével és terjedelmével. Könnyebbé vált lantpengetőink előtt a működési tér, de a versenyzők sokaságában nehezebbé lön a föltűnés. Az út meg van törve, nyelv és forma ki van simítva és egyengetve. Csinnal mozogni nem kerül oly nagy erőbe. Egy kissé jó szemmérték, egy kissé finom hallású fül már magától is sok részben eligazít. Ámde ezektől fölötte messze van még az a tető, melyen a költészet hervadlatlan virágai nyílnak. A könnyen járható ösvény könnyelműségre és szabálytalanságra csábít. A tartózkodás attól, a mi nehéz, műkedvelői meglegedés a könnyű munka sikerével, megtermi a közepszerűséget, melyekről már Horatius énekelte, hogy «non dii, non homines, non concessere columnæ». Lángelmét pedig, mely magasan szárnyal az ég felé, mely a műszabály korlátai között is szabadon teremtő erővel mozog, se az előkészített könnyű pályatér, se a korviszonyok hatása nem szülhet. Olyat «jó kedvében teremt az ég», néha többet is egy

más mellett, néha hosszú idő folyamán alig egyet. Hogy nekünk ez idő szerint nem teremtett ily költőt, annyi bizonyos.

Örülnünk kell, én legalább örülök annak a pezsgő életnek, annak a termékenységnek, melyet lyrai költészetünk a közelebbi évekből fölmutat. Az új nemzedék egész serege szenteli magát a múzsák szolgálatára, hol kitartó buzgalommal és sikerrel, hol csak kísérletképen. Hevíti őket az irodalom szeretete, de az nem egyértelmű az irodalom művelésével. Méltányolni kell törekvésüket. Készséggel oda nyújtani az érdemeknek az elismerés koszorúját, vagy virágszálaít s buzdítva kiáltani feléjük: fiaim! csak énekeljeteK. Ki is akarhatná szárnyát szegni emelkedésöknek? Ki ne akarna inkább ösztönt adni becsvágyuknak, hogy repüljenek mindig följebb, följebb a költészet kéklő ætherében? Én valóban nem bírom érteni, sem alaposnak tartani azt a vádat vagy panaszt, melyet némely hírlap még mindig bizonyos animositással hangoztat, hogy bizonyos körök (természetesen a vénebb írók körei) szándékosan igyekeznek elnyomni a fiatal tehetségeket. Ugyan miért? ugyan mi czélból? cui bono? kinek volna abban haszna és öröme, hogy egy fiatal költői tehetség, ha egyszer fölbukkant, ismét alámerüljön? Hiszen irodalmunk tág mezején a méltatlan ócsárlás ellenében bőven megtalálja már a maga kürtöseit a túlzó dicsőítés is. A valódi tehetség, ha «Isten lakozik benne», előbb-utóbb «kitör és eget kér». Hiába kapaszkodik szárnyába az elfogultság és irigység, hiába zár előtte ajtót akár az Akadémia, akár a Kisfaludy- vagy Petőfi-társaság: repülni fog ő, és szellemének hatása elől elzárkózni nem lehet.

Jó eleve jelezni akarom e sorokkal teljesen tárgyilagos álláspontomat, midőn a közelebbi egy pár év számos versgyűjteménye fölött szemlét tartani szándékozom. Távol van tőlem a túlságos szigor, annyival távolabb a kicsinylés. Se a bőkezű magasztaló, se a szűkmarkú ócsárló szerepére nem vállalkozom. Szívesen tolmácsolom a méltánylást egy-egy fejlődő tehetség sikerült vagy sikerrel biztató szárnypróbájánál, szívesen az elismerést a már kiforrottnak s megállapodottnak látszó költői erő műveinél: de viszont nem húnyhatok szemet az izetlenség, az üresség, a hangzatos léhaság előtt, mely bizonyos gényekkel lép föl a nyilvánosság porondján.

Vannak, a kik jelen költészetünk némely hiányainak, tudniillik szűk érzelem- és eszme körének s hatástalan voltának

mentségét közviszonyaink, politikai, nemzeti és társadalmi küzdelmeink természetében keresik, melyeknek légköre a lyrai költészet föllendülésére nem alkalmas. Sőt hallottunk oly csodahangot is, hogy a szív egyéni érzelmei, a szerelem és a hazaszeretet eszméi és forrásai végkép ki vannak már merítve s nem méltó, hogy a magasabb röptű modern költő e kopott tárgyakhoz lehajoljon. Ott van az anyag és az erő, ott a modern philosophiai eszmék legben lebegő bacillusai, ezeket vegye lantjára az újkori magyar versíró.

Ezzel ellenkezőleg, egyik ismert kritikusunk a legújabb magyar lyráról értekezvén pár évvel ezelőtt, nem a helyzetet kárhoztatta a költészetre gyakorolt nyűgöző hatásért, hanem a költészetet vádolta a miatt, hogy nem méltányolja s nem veszi magába eléggé a nemzet közéletének mindnyájunk előtt mozgó hullámozását. «A modern magyar költészetben, úgy mond, csak nagy ritkán találunk képviselőre a nemzet fontosabb és mélyebb érdekei. Nálunk újabban a hazafias költészet helyét a politikai költészet foglalta el s jobbára ezt is csak az élclapok cultiválják, saját pártjok fölfogása és érdekei szerint. Ezért aztán a költemények mindig csak egyes szűkebb körökre hatnak s rendszerint hamar is elhangzanak. A mai poétáknak a nemzet általános aspiratióival és sebeivel foglalkozni nincs kedvök vagy talán elég bátorságok. Ezt a hivatást átengedik a vezérczikkek íróinak. Pedig nekik kellene megszólalni olyan hangokon, a melyeknek tüze és villáma van. A társadalom folyvást forrong s egymás után hozza fölszínre a megoldásra várakozó nagy kérdéseket. Szakemberek, laikusok versenyezve törik magokat, hogy ezekben a kérdésekben elmélyedjenek s mind kielégítőbb megoldást találjanak. Csak a költők maradnak közönyösek. Tőlök berzenkedhetnek a nemzetiségek; csörögthet-csattoghat a polgárvérre szomjazó katonafegyver s a kínos kezi munka folytathatja tovább is áldatlan küzdelmét a gyárak és nagy tökéek túlsúlya ellen. Mindezt nem veszik észre örökké emlegetett apró bajaik mellett; pedig utóvégre is észre kell venniök, ha azt óhajtják, hogy az érezni tudó és gondolkozni szerető emberek társaságában szerepök legyen.» (Szana Tamás a *Pesti Napló* 1891 szeptember 25-diki számában.)

Különös tanácsok és intések ezek. Nem szeretném, ha szívökre vennék és követnék versíróink. Avagy nem a legsivább politikai, sőt pártélet terén buzognának-e akkor a költők,

több elfogultsággal s félszezséggel, mint költőiséggel? a mitől pedig maga a tanácsadó is óvni szeretné őket. Melyikök fedezhetné föl s tarthatná folytonosan szem előtt azt a hajszálnyi határvonalat, mely a hazafiságot annak túlzásaitól, sokszor ellentéteitől elválasztja? Lennének majd versben írott vezércikkek a megoldásra váró nagy kérdésekről, a nemzetiségek torzsalkodásáról, a polgárverre szomjazó katonafegyverekről, a munkáskérdésről stb., de a dolog természeténél fogva hiányoznának azokban a költészet tisztább elemei s elmaradna bizonyára az óhajtott általános hatás is. Hiszen sajnos! ha jól széttekintünk a legújabb magyar lyra termékei közt, most is bőven megtaláljuk azon főntemlitett korkérdések rímbe foglalását, megtaláljuk azoknak csaknem minden részletét, sőt többet, tudniillik világgyűlölettel határos elkárhoztatását s ostorozását jelen közpolitikai, nemzeti és társadalmi helyzetünknek. De kit gyönyörködtet s kit lelkesít az ily sine viribus ira, melyet a muzsák ihlete és varázsfénye nem támogat; sokszor maga a jó ízlés, sőt a nyelv csínja és szabatosága is cserben hagy?

Nem! ne tévelyedjenek lyrikusaink előszeretettel erre az ösvényre, mely őket sötét helyekre, sívár, örömtelen vidékre csábíthatja. Merítsenek a hazafiasság forrásából — a mint látom, hogy merítenek is, — de ne szegődjenek egyoldalú vagy épen kizárólagos szószólóivá azon eszméknek és törekvéseknek, melyek forrongásban levő jelen közviszonyainkat mozgatni látszanak. Nem tudom, úgy volt-e, de hallottam, hogy midőn a hetvenes évek elején valaki szóbeszéd közben azt kérdezte Aranytól: miért nem írnak most költőink oly hazafias dalokat, mint az előbbi évtizedekben, Arany azt felelte volna: azért, mert most az idők nem arra valók. A hazafiasság és a honszeretet magasztos, de nem kizárólagos forrása dalköltőink működésének. Bennök és rajtuk kívül e mellett meg ezer meg ezer tárgy kínálkozik a megdallásra s ezzel a szívek gyönyörködtetése és nemesbitésére, a szellemek erősbitése és fölemelésére. Ha Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi és Tompa költészetének érneül hozható föl az, hogy saját korukban az idők szellemének es viszonyainak megfelelő hazafias énekekben szóltak a nemzethez, most dorgálva, majd dicsőítve és tüzelve, most a múlt nagyságán merengve, majd a jelen közromok fölött borongva: ki állíthatná ezért azt, hogy az ő költészetök csak ennyiben

határozódott s hogy teremtő erejüknek számos más különféle alkotásával nem hatottak a közönség lelkére?

Itt van előttem az újabb versgyűjtemények egész tömege. Egyfolytában bírálatos áttekintések nem csekély súlylyal s nem is mindig a gyönyörűség édes terhével nehezül az olvasó lelkére. A legváltozatosabb tarkaságban követik egymást a versek s a lelket egyik hangulatból a másikba, gyakran a legellentéte-sebbe zökkennek. Az is baj, ha az érzelmek soha nem változó egyformasága zeng fülünkbe, kivált ha az érzelem helytelenül borongó, elkeseredett vagy épen rakoncátlan. Az volna legszebb, ha ez a koszorú-halmaz a valódi költői ihlet virágaiból állana, már akár különféle, akár csaknem egyszínű virágaiból. Kétségtelen, hogy egyenként, elkülönítve más színben tűnik föl előttünk egy-egy lyrai költemény, mintha száz meg száz társával együtt, egy tömegben jelenik meg. Előnyeit, hátrányait felötlöbbé teszi az összehasonlítás. Ezért gyakran csak meggondolatlan elsietésnek vagy ballépésnek nevezhető az, ha némely kezdő vagy kezdetleges versíró mindjárt gyűjtemény-nyel kedveskedik az olvasó közönségnek, mihelyt egy füzetre való verset összeírt. Ezt a megjegyzést indokolttá teszik im e versgyűjtemények is, melyeknek valamint külalakjuk, úgy bel-tartalmok s költői becsök is fölötte különböző. A költői lélek elismerést érdemlő sugallatai mellett itt vannak az invita Minerva készült versfaragványok; szépen dalba öntött nemes érzelmek szomszédságában az alant járó s néha ízlést és ille-met is bántó köznapiságok. — Kemény Zsigmond szerint Vö-rösmarty korszaka a liberális rhetorikai elem divatja volt a költészetben, Petőfié a demokratikus irány és a népiesség, mely közel járt a póriassághoz. Az a jelen korszak, melyet az előttem levő versgyűjtemények képviselnek, rhetorikai is, mert versei-ben sok a szónokiasság, demokratikus is, mert a demokratiai eszméktől el nem zárkózik; de mindent együtt véve, mégis bizonyos szürke színétlenség korszaka. Tagadhatatlan, hogy a nemzetiség érzése, a hagyományos honszeretet élénken lüktet újabb verselőink költészetében is. Alig találhatni köztök olyat, a ki dalt ne szentelt volna ez érzelmeknek. Hódolatuk hangja különböző értékű, de odaadásuk egyforma. Ezt a hazafiasságot azonban külön jellemvonásukként említeni meg sem lehet. Többnyire erősen subjectiv körben mozognak. Csaknem kivétel nélkül zeng nálók az élet tavaszának tündére, a szerelem.

Gondolom, többé-kevésbé fiatal szívek. Mi kárhozthatni való lehetne abban, hogy szívvilágok apró bajaival foglalkoznak, ha egyszer ez a foglalkozás igazi költészet, igazi művészet, mely nemcsak az ő szívök tolmácsa, hanem mindnyájunké? Dalra serkenti őket a legkülönbözőbb tarka össze-visszaságban a természet, a család, a vallás, a politika és számtalan más tárgy, mely az író lelkét vagy olykor csak figyelmét megragadta. A kifejezés ereje és művészete nálok igen különböző. Úgy veszem észre, hogy műveikben nem csak a belső, de a külső szerkezet is gyakran fogyatékos. Számos versíró kevés gondot fordít a technikai szabatoságra, épen úgy, mint a nyelv költői emelkedésére és tisztaságára. Rhythmus, mérték, rím, bizonyos föl sem vevő fölületességről, féktelen szabadosságról vagy el-sietésről tanúskodik. Ritka az öntudatos ízlés, a képzelem és szenvedély fölött örökös önuralom. A magyaros versalakok s népies formák sem találnak nálok elég rokonszenvre és alkalmazásra. Szívesebben kapnak a szokott nyugoti formákon. Úgy, hogy mindent összevéve, költészetekben a nép-nemzeti irány folytatása vagy erősödése nem észlelhető.

Szeretném bizonyos közös vonások szerint egyes csoportokban fölmutatni ezt a költő-sereget. De alig tehetem, mert közöttök akár az őket lelkesítő eszme és tárgy, akár az alkotási mód és szerkezet tekintetében erre alapot nem találok. Fölmutatom tehát őket versgyűjteményeik megjelenésének időrendje szerint.

Dura Mátéval kell kezdenem a sort. Nagyon sajnálom. De a társaságban az ő szülöttének keresztlevele a legrégibb. Költeményfüzete*) ajánlva van «Méltóságos Bíró Pál, miniszteri tanácsos úrnak stb. stb. a magyar nyelvtudomány és irodalom lelkes bajnokának.» Már maga a cím meghökkenti az embert. Nem tudja, mit véljen róla, kivált, hogy még azt a fölötte szükséges A névmutatót is megvonta tőle a költő. Pedig hát arról bizony semmit se véljen, mert ép annyi vonatkozással bír a czége alatt kirakott versekre, mintha helyette az volna oda nyomtatva: Szent Gellért hegyéről vagy: Bikk-makkról. Fájdalom! az én ítéletem szerint e versekben gyönyörűséget se Méltóságos Bíró Pál úr, se más ép ízlésű és józan gondol-

---

*) *Szöke Dunaparttól.* Költemények. Írta Dura Máté. Buda-Pest, Grill Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedése, 1889. Ára 1 frt 20 kr

kozású olvasó nem talál. Ezek Dura Máténak tévedései. Avagy mit véljünk az oly költemények egész csarnokáról, melyeknek mindjárt a pitvarában egy «*Indián*»-dolog című vers léhaságai s ízetlenségei üdvözölnek bennünket? Ebben az író «fölcsap indiánnak, mint sok mai modern ficsor, mert ez a mi társadalmunk egy zavaros, büzhödt folyam; ott az indiánok szép honában nincs új divat, nincs új ruha, a tarka kajdács és kanári bűbajos hangokon dalol s nem kell a költőnek a zsebébe kotorászni, ha kis vadját megcsókolja; ott a szép leányon nincs semmi folt, ragaszték; testén csak egy hely van pálmával takarva, a többi mind természetes; öledbe hull csak egy szavadra» s aztán végül: «erdők hűsén ledől a lányka, az én rézbőrű kedvesem s az óriás kaktuszok árnya borúl reánk fön ségesen». Ez a bevezetés valóban megadja a hangulatot az egész versfüzethez. Ezt a fölfogást, ezt a hangot, ezt a szellemtelenséget tükrözi valamennyi költeménye, különböző változatokban. Csak elvéve találok egy-egy darabot, olyat, mint az *Aratáskor* című (18. l.), melyben a józan, természetes egyszerűség némi vonása mégis látható. Nem csak «az indiánok szép honát» keresi föl; megemlékezik az eszkimókról is (54. l.); leírván lakomájokat, midőn «jön a fóka, jön a medve, a lapos sark (!) szele fú; van vérontás iszonyú, — oda szalad apja, anyja, az megöli, ez lekapja s ősi szennyben, megmosatlan süti-főzi már a katlan . . . jár a csontja szájról szájra, az harapja, ez lerágja, ajkukon a zsír csurog, halzsír-mécsök sustorog», míg nem a vers végén meglepő ízléssel kiált föl: «éjszaksarkon szép az élet! ide jertek agglegények: itt él a dal, szerelem; vár a nő ifjú erőben s mohaágyon, medvebőrben, soha sem lesz hűtelen». — Különös gondja van Dura Máténak az agglegényekre. *Agglegény-dalok* cím alatt (62. l.) XX darabból álló gúnyos dal-cyclust szentel nekik, a poétai lélek minden szikrája nélkül. Ezt a szikrát az egész gyűjteményben hiában keresem. Bárhová nyitok, mindenütt csak egy zavaros szellem meg gondolatlan vagy épen öntudatlan vergődésével találkozom. Itt már csupán a gyarlóságok s nem a jó tulajdonok szerint fokozhatók az egyes darabok, aberratiói az írás vizsketegét érző olyan szívnek és leleknek, melynek jól esett az, hogy *Csataresztés* című versében (80. l.) oly irtóztató átkokat szórjon talán hűtlenné vált (igazi vagy képzelt) kedvesére, hogy ahhoz képest a *Borsszem Jankó* Cziczeszbeiszerének szörnyű átkozó-

dásai szűnyogcsipések! Leghálásabb jutalma Dura Máté *Szőke Dunapartjának*, ha mindenki elfeledi vagy figyelemre senki sem méltatja.

A következő év (1890) hozta Váradi Antal *Költeményeit* a *Szépirodalmi könyvtár* folyamában, Makai Emil *Vallásos énekeit* és Gyürki Ödön *Költeményeit*. Mind a három szerzőnek van egy közös vonása, tudniillik a vallásosság iránti különös hajlam. Csakhogy e hajlamnak nyilatkozása verseikben igen különböző és én előttem legalább kétes értékű. Váradi Antal *) nem tartozik épen a legifjabb költői nemzedékhez. Régebb idő óta ismeri az olvasó közönség az ő szorgalmas írói munkásságát, úgy a lyrai, mint a drámai költészet mezején. Ott találjuk szereplését a főváros társadalmi vagy közéletének s culturalis mozgalmainak egyes alkalmoszerű nyilvánulásánál. Versírási készsége és bősége nem hagy kívánni valót. Ezt bizonyítja költeményeinek jelen gyűjteménye is. Nem szereti az egyszerű rövidséget. Örömet, vagy talán akaratja ellen is terjengőssé lesz majd minden versében. Fölszed díszítésül sok czafrangot, mely a dologra nem tartozik s melyet a lyra természete meg nem tűr. Nem tudom minek tulajdonítsam, de talán valamely benső szükségességnek lehet tulajdonítani nála, hogy a vallásosság bizonyos mázával vagy színével van tarkázva költészete. Nem mondom, hogy vallásos költeményeket ír, de majd mindegyikbe beleszövődik valami olyas szentelt fonalszál. Kellentinél többször s minden előny és szükség nélkül fordulgat elő verseiben az Isten, az ég, a hit, a vallás, a kereszt, az oltár, az istenanya stb., de csak a neveket halljuk, a nélkül, hogy azok a költemény hatását emelnék. Hangja folyvást bizonyos pathosszerű emelkedést játszik, de ha jól megfigyeljük, nem a valódi, mély érzelmek játéka és háborgása az, hanem csak a szavaké. Nincs költeménye, mely erre az észrevételre többkevesebb példát ne szolgáltatna. Az *Isten kardjáról* írott regében, melyből egyébiránt hiányzik a költői földolgozás s a naiv színezet, úgy látom, a rímek és hangok játékával igyekszik föltűnni. Így kezdi: *Rögbe rejtett Isten kardja, régi rege róla, Hegedősök dali (?) nyelve, kiről annyit szóla*», de aztán ki gyönyörködik az ilyesmiben: «Harmatos fű hanton hajló hamvas,

*) Váradi Antal: *Költemények*. Buda-Pest. A *Szépirodalmi könyvtár* kiadó hivatala, 1890.

hüvös hátán Legelésző fehér üszöm sántítani látám»? nemcsak ki gyönyörködik, de ki érti? Lisznyai Kálmán játszott hajdan ily húron. Vagy mikor az *Ákácvirágok* című (41. l.) eleitől végig dagályos versben, így apostrophálja az ákáczfát: «Hullasd hullasd le sápadt szirmaiddal A bűvös bájos illat kútfejét, Borítsd el szomjas gyökered kopárján Virágesőd fehér szemfödélét... A keskeny kikötőhöz, melybe térek A koporsónak Charon csolnakán, Ültessetek ákáczfát, hadd susogjon, Hadd szórjon illatos füzért reám!» Az *Anyátlanok* (59. l.) gondolom, alkalmi vers; az árvák iránt akarja fölebresztteni a részvétet. Szívből merített érzelmek szívhez szóló tolmácsolásával lehetne azt elérni. De ő kezdi a hatalmas Istenen, a mindenség költőjén, ki alkotá a hajnal hymnusát, az éjjel és az őszi hervadás elégiáit, a történelem hőskölteményet, az ébredő tavasz csodás hatalmú, örökszép idylljét» mígnem oda jut, hogy «az Isten költeményei közt a legszebb, a legmagasztosabb, a legcsodásabb érzést tartalmazó kötet az emberszív». — Nem dicsérhetem balladaféle költeményeit sem, minők *Balog Judit*, *Domján barát*, *Ilóra* s még egy pár, melyeket többnyire merev modorosság jellemez. Az *Ilóra* című plane az ezelőtt 50—60 évvel divatos lovag-versekre emlékeztet, mind tartalmával mind kidolgozásával. Még legtöbbit ér a *Két koponya* című (98. l.) elbeszélés. Tárnya idegen és bizarr, de legalább természetes nyelven, élénk elbeszélő stylusban halad benne a költő, annyira elütően többi költeményeinek hangjától, hogy az ember szinte hajlandó ezt valami fordítás vagy átdolgozásfélének tartani. — Méltánylattel kell említenem a *Krisztus az alvilágban* című drámai költeményt is, mely a gyűjtemény utolsó darabja. Elemében mozog a költő, Ádám, Luczifer, Uriel, Mózes, Krisztus stb. társaságában, némileg Madáchra emlékeztetve ugyan, de nem költői erő nélkül. Alakjainak beszéltetése folyékony s nem üres, nem is bántólag dagályos. Reám azt a benyomást tette, mintha szerzőnk több szerencsével és hivatással bírna drámai, mint lyrai vagy apró elbeszélő költemények alkotására. Nem tudom, vajon a drámaírók nem állítják-e épen az ellenkezőt. Ezt a futólagos véleményt azonban csak előttem lévő versgyűjteményéből, nem színpadon forgó színműveiből merítem, melyek jelen szemlém körébe nem tartoznak. Érzéseinek s eszméinek nemessége és emelkedettsége ellen kifogást tenni nem igen lehet, de a kidolgozás tökéletlensége, az örökös affectatio,

a szavak és kifejezések keresettségé megöli a hatást. Az igaz, mély érzelem igaz hangja csak a természetes hang lehet. Különösen a lyra ne fonjon koszorút, szín és illatnélküli csinált szóvirágokból.

Makai Emil vallásos énekeivel alig tudja az ember hányadán van.*) Mit fordított az énekek közt zsidó költőkből s mit írt azoknak (és mely zsidó költőknek?) befolyása alatt? E részben a zsidó nemzet siralmas elzüllését érintő előszó sem igen igazít el bennünket. Izraelita ünnepi alkalmakra készültek ez énekek: de nem találok bennök a vallásos ihlet azon egyszerű kifejezését, mely nélkül az ének csak vers, nem ének. Ezek is eléggé folyékony, csinos versek; nem gyakorlatlan kézre mutat a nyelv és technika; itt-ott egy-egy megkapó, egyszerű dal szemembe tűnik, például a rövidke *Esti ének*, de azért az egészet, mint vallásos énekgyűjteményt, sikerültnek nem tarthatom. Mennyiben bírnak ezek a versek s az ezekben kifejezett érzelmek és eszmék specialis felekezeti tekintetben értékkel vagy hitelességgel, azt én megítélni nem tudom, valamint azt sem, mennyiben hívek a zsidó költőkből fordított darabok. Azt sejttem a CXXXVII. zsoltár átírásából (Szeneci Molnárnál: «Hogy a babiloni vizeknél ültünk»), hogy a modern kaptafára ütés letörölt minden bibliai zamatot. Ha a nem minden érdem nélküli kis énekfűzet talán több szolgálatot tesz a felekezeti, vallásos szükségnek és érzelemnek, mint általában a költészetnek, annak én a magam részéről csak örülni tudnék.

Azt hiszem azonban, hogy se egyiknek, se másiknak nem tesznek jó szolgálatot Gyürky Ödön költeményei,**) melyek három csoportba osztva, *Dalok a viharból*, *Szerelmem* és *Vegyesek* cím alatt hozzák napfényre azon eruptiókat, melyekkel Gyürky Ödön a maga lelkén könnyített. Jeligéjét Szent Cipriántól vette: Occidi potest, vinci non potest. A *Dalok a viharból* vadnál vadabb csatakiáltozások az egyház védelmére: «Föl! a kiben hit van, kinek a hit drága, Csátára! csátára... Békóban az egyház, Hogy' csörg a bilincse, Szent Péter utóda Ah szenved epedve... Oh hisz a főpap újra fogoly... Éljen a pápa-király!

*) Makai Emil: *Vallásos énekek*. Buda-Pest. Az Athenæum részvény-társaság könyvnyomdája, 1890.

***) *Költemények*. Írta Gyürky Ödön, Esztergom, 1890. Nyomatott I.aiszky Jánosnál. Simor-úteza.

Hitünk, egyházunk megvetett, Nevünk a népek gúnyja lett. Sóhajtni is hacsak merünk, Szolgálni híven Istenünk, A börtön éje vár» stb. így harsog ez különböző alakban a füzetnek csaknem felén keresztül. Láthatni, hogy nem költővel, hanem neki dühödött vakbuzgó emberrel van dolgunk, a kit e buzgalmán fölül még a versírás dühe is szorongat. Visiói a porba tiport kereszt, örvény, tenger, hullám, vihar, zúgó ár, villám s a mi csak lázongó borzalmas elem van földön, égen és levegőben; mind azzal dobálódzik minden józan ok, alkalom és szükség nélkül. Az ilyen elözmények után azt lehetne gondolni, hogy ez a harczi lantot verő hitbajnok nem is lehet más, mint valamely neki bősziült, úgynevezett «heczcz-káplán». De nem úgy van, mert e föltevésnek ellene mond a *Szerelem* című cyklus. Itt már lerakja a hadi fegyverzetet s «Mársnak sisakjában giliczék költenek». Szerelmes verseiben is folyvást kíséri ugyan rendkívüli hitbuzgalma, mi által azoknak íze, színe olyanforma lesz, mintha valaki a borba édes tejet öntene; de legalább annak a buzgalomnak már fulánkja nincsen. «Édes neki a csók s a szerelem», de mindjárt valami szent lepellel igyekezik azt eltakarni, mert ha kedvesével elunták üzni a pillét, «hús csalit árnya ott ad pihenőt, Tudod, a szent szűz szobra a hol van, Hol a madár is zengi csak őt», drága imát ott zeng ajakok s róla egy édes dalt dalolnak. Sőt *menyasszonyát* sem tudja egyébbel biztatni (80. l.), mint azzal, hogy majd «egymás mellett rebegik térdre hullva, azt a szép Ave Máriát». A *Vegyesek* szintén folytatása ennek a hangulatnak. Hitbuzgalommal van fűszerezve csaknem mindenik darabja. A *Halleluja*, *A keresztfa előtt*, *Jézus szent szívéhez*, a Mária neve napján szűz Mária dicsőítésére szentelt dalok stb. mind vallásos színtűek s ebből a színből vegyít azokba is, melyeknek tárgya inkább világias. *Színt* emlegetek, mert igazi vallásos bensőséget s lélekből fakadt, szívhez szóló áhitatot eme versekben nem talállok. Pedig azt, és általában költészetet óhajtanék. Ki vitatná azt, hogy a vallásosság is lehet tárgya és forrása a költészetnek? de viszont ki vonhatná kétségbe, hogy a gyöngye költeményeket a vallásosság czége önmagában, erősekké és jókká nem teszi?

Az 1891-dik év bőtermésű év volt lyrai költészetünk mezején. Csak hirtelenében összeböngészve is nem kevesebb, mint kilencz külön versgyűjteményt szedtem egy csomóba ebből az évből, ha Rudnyánszky Gyula második kiadású *Új könyv* című

költeményeit is oda számítom. Változatos tartalom, változatos érték. Valamint különösen fenszárnyaló jelenség nem tűnik föl köztök, úgy nem vehető észre kritikai színvonalon alúl álló gyarlóság sem. Nem is teljesen új verselőkkel van dolgunk. Többnyire ismerőseink, részint régibb gyűjteményeikből, részint szépirodalmi lapok közleményeiből. Jakab Ödön, e jól ismert költőnk, *Nyár* című költeményekkel jelenik meg.*) Ha nem látok is emelkedést előbbi költői működéséhez mérve, mégis méltánylattal kell adóznom jelen versfüzetének, mely gondolom, azért kapta a *Nyár* címet, mert a költő már műzsájával együtt túl érzi magát a tavaszkoron. Jakab Ödön tagadhatatlanul újabb költőink jelesbjei közé tartozik. Annak bizonyítja magát e versgyűjteményében is. Nemes gondolkozása, izlése, józansága előnyösen megkülönböztetik, bár ez utóbbiból a képzelet és érzelem rovására talán kelletnél is többet bír. Érti a vers technikáját, melynek szabatossága ellen ritkán vét egy-egy szabados, laza rímmel, vagy egy-egy prózailag nehezen gördülő sorral. Képzelő ereje nem nagy terjedelmű, minél fogva nála az ismétlések gyakoriak. A dalban inkább otthonos, mint az elbeszélő, vagy balladafélékben, melyekből szintén számos darabot nyújt a gyűjtemény. Ezek a helyett hogy jellemzések volnának, inkább stereotypek. Ritka az olyan, mint az *Irgalom* című szép darab. Dalai gyűjteményét panaszszal kezdí a miatt, hogy nem Hellas földjén született a régi időben, mikor sorba járhatott gyógyulásért a szenvedő a mythológiai istenekhez, hanem született «a késő kornak józan, közömbös idején», mikor «szaporább lön a földi baj ám!» (mily pogány verssor ez!) «S maradt csupán *egy istenünk*». S ha ez az egy meg nem könyörül, a szenvedő nyomorúlnak marad. Hát hiszen költői elmerengésre lehet alkalmas tárgy az ó-kor hitregés világa, de a miatt panaszkodni, hogy annak eltüntével most már csak *egy* az Isten, valóban igen különös. Egyébiránt számos szép költeményben nyerünk kárpótlást a kissé fanyarnak tetsző bevezetésért. Dalait legtöbbször őszinte érzés sugallja. Túlzás, keresettség távol van tőle. Mily szívhez szóló kedves-séggel bírnak az oly versek, mint: *A te szemed* (14. l.), *Etus* (59. l.), a milyenek pedig nem ritkák a füzetben! Megszólal-

---

*) Jakab Ödön: *Nyár*. Költemények. Buda-Pest, Franklin-társulat, 1891. Ára füzve 1 frt 40 kr., díszkötésben 2 frt.

tatja a honszeretetet s a nemzeti önérzetet elég melegséggel, elég erővel is, így többek közt *A szegény magyar* (108. l.) és *Szállong a hír* (112. l.) címűekben, csakhogy ez utóbbiban a buzdítás vagy az önérzet némi hányivetiségbe csap «muszka uram» ellen, a kinek majd «bugyogóját istenesen kiporolják kezeink». Nem kapkod a mai események árján föl-föltünő műlékony jelenségek, vagy tárgyak után. Költőibb természet, sem hogy előszeretettel szögezné szemét a göröngyökre. Előnyeuil emlitem azt is, a mit mai nap kevés lantosunknál említhetek, hogy szeretettel látszik ragaszkodni a népies versidomokhoz s azokat, habár nem nagy változatossággal, de mégis elég gyakran és kellemes rhythmussal használja. Ilyen költőnek nincs arra szüksége, hogy rímekben mondjon mesét a kritikuskoknak (180. l.), mely azzal a kevéssé érthető tanúsággal végződik, hogy «ha a kritika dühe sírba viszi a művet, a kritika maga is meghal» (?) Ez talán azt akarná jelenteni, hogy ha nem lesz mit kritizálni, akkor kritika sem lesz. De attól ne féljünk. Nem némulnak végképen el se a madarak, se a versírók.

Egymás mellett, vagy együttesen emlékezem meg négy költőnk füzetéről a rokonság miatt, melyet közöttök egy vagy más tekintetben észreveszek. Ezek ifj. Brády Albert, Jekey Aladár, Földváry István és Lipcsey Ádám. A hangulat mind a négyöknél borongó, sötét s itt-ott egészen komor. A három első jelentékeny helyet ad füzetében a szerelem megdallásának egyforma búskomoly érzéssel, de nem egyforma költői sikerrel. Lipcsey Ádám e részben eltér tőlök. Ő már, a mint mondja «a léha rímjátékról leszokott, elfogytak a «Hozzád», «Tüled» dalok s szerelmi édelgésbe nem fog». A hangulat azon sötétsége, melyet közös vonásként említék, ő nála mutatkozik legnagyobb mértékben. Ifj. Brády Albert költeményei *Pitypalatty* címet viselnek.*) Nem tudni s a versekből sem sejthetni, hogy a madarak közül miért ajándékozta meg rokonszenvével épen a pitypalattyozó fűrtet, hacsak nem azért, hogy ez nem a magasban szárnyal, hanem a virágos mezőn lakik. Egész gyűjteménye a szerelemnek van szentelve, elsőben annak epedésével, aggodalmaival, majd midőn az epedő vágy teljesül, annak édes-ségével, boldogságával. Kedves melegség árad el ez apró dalok-

*) Ifj. Brády Albert: *Pitypalatty*. Költemények. Kolozsvár. Radnóti Dezső kiadása, 1891. Ára 1 frt.

ban, melyek közt egyet sem találok olyat, mely akár hangjával, akár tartalmával, akár előadásával sértene. Írójoknak érzéke eleven és őszinte, ízlése tisztult, rhythmus-érzéke élénk. Az ugyanazon érzelem huzamos tolmácsolásában nem kerülhette el, hogy itt ott ismétlésbe ne essék. Nem egy dalocskája zeng vagy egyforma hangon, vagy egyforma véggel. Kelleténél — már tudniillik az olvasóra nézve kelleténél — több szerep jut a versekben a csóknak és csókolódzásnak. Bár természet szerüleg a magok helyén állanak, de gyakoriságok a dalt se édesebbé, se értékesebbé és tartalmasabbá nem teszi. Brády sem tud menekülni, mint számos költőtársa, a kritikusok lidércnyomásától. Gyűjteménye végén «kis könyvéhez» szól: «Eredj kis könyvem a világba!... Miket ezután fogok írni, azok más kötetbe valók, ott már a rhythmus pontosabb lesz s a hangulat vígasztalóbb... Kritikusok jobbnak találják» stb. Valóban a kritikus csak örömmel veheti tudomásul ez ígéretet s óhajtván várja annak beváltását. — Jékey Aladár költeményei szintén a kolozsvári sajtó terméke.*) Jelígeül Longfellow ismert költeményének két sorát tűzte: «Olvass egy kisebb énekesről, kinek dala önként fakad». Mint Brádynál a pitypalatty, úgy Jékeynél a «kisebb énekes» jelzi, hogy az író nem lángelmét affectáló igényekkel veszi föl lantját. Mindjárt, cím nélküli bevezető versében, megható őszinteséggel vallja, hogy eldobta a sivár körülmények közt ifjú lantját, mígnem későn, mikor már szenvedélye lehervadt, «megjött az ő kis hú fele, mosolygó kék egével» s annak kérésére újra fölvette a lantot és szívéből a dal egyre foly. Eunnélfogva dalainak legelső csoportját *A feleségének* írja, számszerint tizenegyet. Kevés jut abból a szerelem és családi boldogság tolmácsolására. Sötét aggodás, gyötrő gondok, küzdelem a sorssal, felő tekintet a kététes jövőre. De a mit versbe foglal, meg kell vallani, hogy meleg érzéssel, csinnal, költői ihlettel teszi. Sokkal inkább, mint bármelyik társa az együvé foglalt négy között. Csak az ízlés véletlen botlásának veszem azt, midőn *Tükör* című naiv hangon induló versében, felesége valahára egy tükröt kér szobája falára s a dalnok férj azzal vet véget a dalnak és a kérésnek, hogy «jobb lesz tán azt a tükör árát Más drágaságra tartanom. Ma-holnap ám ki tudja mint lesz! S változhatik lásd alkatod. Oh azt a pírt!... Jer,

*) *Jékey Aladár költeményei*. 1879—1889. Szerző sajátja, 1891.

tartsd föl arczod, Hadd lássák fönn az angyalok». Azt hiszem, ezt se a feleség, az a «csingi-lingi aranyom», se az olvasó nem fogadja el naivnak, vagy gyöngédnek. — A *Feleségemnek* című első csoport után következnek a többiek: *Epitáfiumok. Fotografiák. Sötét lapon. Erdőn-mezőn. Vegyések*. A csoportokba osztott költemények hangja, tartalma megfelel a csoport-czímeknek s ennél fogva semmi kifogásom ez osztályozás ellen, habár e miatt nehezen kerülhető aztán a versek egymásra következésében bizonyos egyhangúság. — Az *Epitáfium* két költeményben hódol Arany és Reviczky Gyula emlékezetének, amazénak némi dagálylyal, emezének a sorsa miatti keserőséggel és némi homályossággal is. «Nem néz gúnynyal kopott ruhádra, Eljött ő is az úri pára» stb. A fotografiák apró rajzok, melyek többnyire eleven vonásokkal tűnnek föl, bár nem épen mindenütt merev modorosság nélkül. Alig akad köztök egy, melyen egy kis jótékony derű, vagy élet-szín csillanna szemünkbe; leginkább árny-képek, melyek közé oly üres, szagatott álmodozás is vegyül, minő a *Klárissznak* című. Méltó dicsérettel említhetem *Az én téli mulatságom* (56. l.) *Letört virág* (67. l.) és *Modern sícsta* (72. l.) című rövid, gyöngéd és igen csinos költeményeket. Bensőség, természetes hűség, könnyű verselés jellemzi majd mindeniket. — A *Sötét lapok* hét darabja valóban igen is megfelel a csoport címének. Részvétet kelt az olvasóban az a mély szomorúság, sőt keserű panasz, mely a sors mostoha volta ellen a költő ajakára e dalokban hangot ad. Az *Én keresztm* (86. l.) című költeményében így kesereg: «Sejtő szívem súgta: Nem leszesz te boldog; Vértanúság, Kereszthalál, Az lesz a te sorsod . . . Kenyered kimarják, Italod kiöntik; Nappal ha mit építsz, Éjjen át ledöntik. Munkás két kezembe Izzó szeget ütnek, Inség Golgotáján keresztre feszítenek» stb. Jól esik menekülnünk e fojtó levegőből s megtudnunk a cyklus végén, hogy a költő mégis «átélte a múltat és él a jelenben s hite lobogója ott van még kezében»; habár a hová menekülnünk: *Az erdő-mező* sem vár bennünket üdítőbb, erősítőbb, vidámabb hangulatú dalokkal, épen úgy nem, mint a *Vegyések* című utolsó csoport. Sok ezekben az üres szóhalmaz, az erőködő dagály. Azt vártam volna, hogy a gyűjtemény vége felé tökéletesebb hangot adjon a lant s ha már a hangulat nem változik is, legalább őszinte, igaz, költői legyen a kifejezés. Az ellenkező történt. Nem egy darabja üres, beteges álmodozás:

Egy régi álom, Az én virágom, Egy modern emlékirat, Az én vándordalom, A tudás, Szilveszter éjszakáján, mind afféle levegőben úszó ködpárázatok. Ő is a kritika föl sem vevésével zárja be dalai sorát az *Utóhangban*: Íme itt a kéve! Oldjátok, verjétek Cséppel, hadaróval. Én oda se nézek. Egy sovány mezőről szomorún arattam, Aratás után is szomorún maradtam». Elképzelheti hát a versek írója, hogy az olvasó sem lehet valami jó kedvű és elégedett (akár kritikus, akár nem), midőn a gyűjteményt kezéből leteszi, ha magát az író sem könnyebbitette meg bús érzelmeinek kidallása s az után is egyképen szomorú maradt.

Földváry István feleségének, Rudolf Etelkának ajánlva, ket csoportba sorozta dalait.*) Az egyik csoport czíme: *Szerelmem*, a másiké: *Hangulatok*. A gyűjtemény főczíme: *A boldogság útján*, mint a tartalomból kivehető, csak az első csoportra vonatkozik; a másodikkal már alig van annak valami köze. Szerelméről szóló versei az egész gyűjtemény felét foglalják el. Mert szerelmét zengi akkor is, midőn elérte, a mit óhajtott. A hitveséhez intézett versek egyenlő értékűek a kedveshez és a mátkához írott verseivel. Nem adott ajakára költőibb hangot a boldogság utáni küzdés és vágyakozás, mint annak elérése. Földváry István a józanabb versírók közé tartozik, azok közé, kiket se a szenvedély heve, se a képzelet szárnyalása el nem ragad s túlzásokra se gondolatban, se kifejezésben nem csábít. Sőt azt mondhatom, hogy mind az érzellem mélységéből, mind a képzelet eleveenségéből keveset bír. Ezért alig van dala, mely különösebben meghatná a szívet. Dalain inkább a szerkesztési törődést, mint az érzések önkéntes buzdását véletlen észre. Aztán nem tanúsít elég érzéket a rhythmus és a technika iránt sem. Gyakran előfordul nála, hogy egyes verssorok hol hosszabbak, hol rövidebbek, mint a minőknek az egész költemény alakjával egybehangzólag lenniök kellene. Arra is van példa (46. l.), hogy szeszélyből-e, vagy miért, az alexandrin sorokban itt-ott, föl sem veszi a metszetet a sor közepén. Néha jambusmértéket trochæussal vegyít. Rímnek veszi a rímtelenséget. Majd keresett, oda nem illő jelzők használatára téveszti az igen-akarás. Ő «sugárt sóhajt a petyhüdt éjeken». Neki «rejtjel-

*) Földváry István: *A boldogság útján*. Újabb költemények. Buda-Pest, Révai testvérek kiadása, 1891.

mes, édes minden a *súgó* fák között... áment mond esküinkre a *súgó* rengeteg... a *súgó* nyárfák hűvös árnya... mi volt mi szívét úgy *megeste* (a min szíve megesett)... földi *araszt* (t. i. az élet)... *rén* út... *nyarga* orkán stb. stb. A *Hangulatok* csoportja sem hangol kedvezőbb véleményre. Úgy szeretik versíróink ezt a hangulat szót, hogy minden lépten-nyomon hangoztatják. Reviczky Gyulának még síremlékére is azt kellett írni saját akaratóból, hogy «a világ csak hangulat». A hangulat bizonyos lelki, vagy érzelmi állapot, melyet külső vagy belső hatás idéz elő bennünk s melynek befolyása alatt áll szellemünk pillanatnyi tevékenysége. Tehát azt kell hinni, hogy Földváry István azért használja a *Hangulatok* címet *Vegyések* vagy *Különfélék* helyett, mert sejtetni akarja, hogy az ide sorozott költemények különböző lelki állapotok kifejezői, vagy eredményei. De hát maga a *Szerelem* egész mivolta és megéneklése nem illeten hangulat-e? Avagy mifele hangulat képviselői az oly darabok mint e csoportban a *Tatárcecel*, a Simor primást dicsőítő *Fóhász*, *Szent István*, *Az őr*, *Árvíz idején*? Valóban ezekre nem kellett hangulat, csak alkalom; azaz, hogy kellett volna mégis oly elmelegülése a léleknek, mely lelket fuvall a műbe, de azt meg nem hozta meg az alkalom. — Találok a füzetke vége felé apró fordításokat is különböző írókból, különösen Heinétől: *Tragédia*, *Azra*, *Vészhang*: de le van rólok törülve az eredetinek költői hímpora. A finom könnyedség helyett nehézkességet és prózai magyarázatot kapunk. — Költőibb természetnek, egyszersmind mélyebb, de zavarosan nyilatkozó kedélynek adja bizonyosságát Lipcsey Ádám, *Árnyék* című füzete,*) mely «Egy igaz ember, Szabados János nemes emlékezetének» van ajánlva. Harminczegy költeményt ad összesen. Az egész egy gyakorlott versíró képességét mutatja. A technikai ügyességet tőle megtagadni nem lehet. Böven és könnyen ömlik nála a versformák közé a szó és kifejezés. De van egy átka, mely folyvást kíséri: az affectatio, a keresettség. Elfáraszt verseiben az örökké egyforma magas hang, a nagy hangú beszéd, az ok nélküli pathos. Soha se jelen meg természetes egyszerűségben, hanem mindig ünnepiesen, mindig fölciczomázva. Vágyakozunk szívhez szóló őszinte beszéd után,

*) Lipcsey Ádám: *Árnyék*. Buda-Pest, Singer és Wolfner kiadása, 1891.

a milyen az igaz érzelmek hangja szokott lenni: a helyett folyvást csak színpadias csengő-bongó szavakat nyelünk. Egyetlenegy vonása sincs természetes. Egyetlen költeménye sincs, mely a kifejezésbeli túlzástól s az üres dagály kisebb vagy nagyobb mértékétől tiszta volna. A párbajban esetről így énekel: Meghalt. Győzelmesen vihogva Ū a halál megtört szemén, Az örök árnyak rémes odva, Nem nyitja föl se könny, se fény». A szentírás alakjait emlegetvén, melyeknek bűneiben leledzik a mai ember is: «És mindenik, a kicsiny, a nagy, Minden ízében oly való, Mint fehér izzón ha megolvadt Érczet kilüktet a kohó». Az ő képzelete szerint *Márczius 15 én*: «Halált kongó félreharangszóra, Nehéz éjszakából virradt szép hajnali óra. Gyász bakacsin koporsónál döng sirató ének». A *Fekete szemről* azt mondja hogy «Nincs az a büvetrontó zsol-tár, Mi tőle megvédné szíved. Ez a két fölséges tűzcsóva Engem is orvúl meglepett», s ez a vers egészen ilyen alkatrészekből van összerakva. Neki az almafa nem piros virágot, hanem «rózsafüzért hajt», neki nem alkony, hanem «alkonyulat» kell. Őt kedvese «aranyhajának keskeny választútja kárhozatba ejti... E villamos ércztükörű hajszálak, E kagylós fénybe játszó fonatok... S szemöldje arany-íj formára nővén». — Egy szóval veszedelmes mindenképen» (mily vers!) — Vonzó ő rá nézve «egy elfelejtett dajkadal mohos varázsa». — A ki a külsillogásra, a szavak czafrangjaira erőnek erejével így törekszik, annak aztán ritkán áll rendelkezésére a költői eszme és érzelm, vagy ha állana is, elmosódik vagy eltorzúl, midőn tolmácsolja. Valóban nagyon is őszinte és találó az a vallomás, melyet *Szerelem nélkül* című versében (51. l.) tesz: Elmondván, hogy «Olyan szűz a lelke, mint hómezőn nyíló gyopár; még soha senkit nem szerettem... S személyesen nem tapasztalván (!!)

Hogy minden szívben ott van ő (a szerelem)» így folytatja: «Ah magam érzem a legjobban, Minő hamis minden dalom; Szunnyadó szívem meg se dobban, Színlett a kék, a fájdalom... Megpöngtetém, ha gyarlón is ment A csókba csengő (!) rímeket» stb. Vajha csak ez egy költeményre és ne a többire is volna igaz a nyílt vallomásnak.

Értelmesebb rajzainak egyike a *Füst* (64. l.), a mely címnek ugyan semmi kapcsolata a tartalommal, mert a költemény a pásztortűz körül tanyázó pásztorembereket rajzolja. Boldog nép, «melyet a beteges kor Lázás rohamú folyama kikerül».

De hát neki itt is «mély dobogású (!) a kolomp» és «a füst illatja bűvös mámort keverő (!)». — Méltánylást érdemlő darabja, mert minél kevesebb levegőveréssel jár, az *Emléklapra* című. (75. l.) Egyszerűen arra int, hogy «Szeressük híven egymást, Boldogságot ez fakaszt». Ilyen a *Fehér tanya* (87. l.), melynek egyik erénye az is, hogy népies formában szól. — De már a *Tisza Kálmánhoz* 1886 november 29-én írott terjengős, óda-féle versben több a jó indulat és a dicsőítés, mint a költői eszme szárnyalása, vagy a compositio ereje. Abban is uralkodik a nagyokat mondó stil-csapongás. — Miért lett *Árnyék* címe a füzetnek? ennek talán utolsó darabja: az *Árnyék* (109. l.) sejteti az olvasóval. Lemond a dicsőség hajszolásáról; mert mai nap «minek is szárnyas dal? Szunnyadnak az eszmék, Viadalt, diadalt váltta serény munka; Költőit, kik még az ideált keresnek, Ez ideges század hallgatni megunta!... Keresi tehát költőnk a «csendes enyhet adó árnyékot» s azt a családi életben reméli, sóvárogja s «köszönöm dicső nap, téveteleg sugárod Árnyékos fészkemet ha megaranyozza». E szerint tehát ez az árnyék csak reménybeli árnyék, melynek képzelt hűse alá vonult a versgyűjtemény. Nem ajánlhatni eléggé a minden bizonynyal tehetséges szerzőnek a szigorú önbírálatot, tárgyainak teljes átgondolását és átérzését, s mindenek fölött az egyszerűséget. A gyomrot sem táplálhatni örökösen habsterü édességekkel; erősebb, tartalmasabb eledelekre van szükség. A szóvirágok és dagályos kifejezések nem teszik költőivé a művet, sőt koczkatatják annak értékét, hatását és hitelét. Az igazság nyelve egyszerű és keresetlen.

Abban az évkörben, melynek versgyűjteményeit vizsgáljuk, újra találkozunk Dura Mátéval. *Szöke Dunapartról* címzett füzetét főntebb már érdeme szerinti méltatásban részesítém. Itt *Új élet* című «újabb költeményeivel» találkozom, melyeket anyjának ajánlott.*) Óhajtottam volna, hogy költői működésének valóban újabb életéről s értékesebb voltáról tanúskodjék az új gyűjtemény s hogy kedvezőbbre váljék az a kedvetlen benyomás, melyet bennem az ő előbbi versfüzete keltett. Sajnos! ez az óhajítás nem teljesült. Az előttem fekvő *Új élet* csak folytatása a réginek. Ugyanazok a képtelenségek

*) *Új élet*. Újabb költemények. Írta Dura Máté. Buda-Pest, Révai testvérek könyvkereskedése. Ara 1 frt.

és szertelenségek, ugyanazok a fal-rengető, csaknem öntudatlanságig menő lázongások. Csak ritkák nála a tiszta látás, vagy mérséklet percei, melyekben tárgyait megszívlelhető módon, emberileg rajzolja. Ilyen a *Küldetés* (7. l.), melyben érthetőleg, egyszerűen és bensőleg búcsúzik a családi kis fészektől, hol bölcsője ringott s honnan őt magasabb küldetése elszólítja. Ilyen az ez után következő *Memento*, melyben jó tanácsokat szed versebe az írni készülő, gondolom, verset írni készülő, ifjúnak. — De gyűjteményét általában kellemetlen össze-visszaság jellemzi. Vegyül abban az itt-ott fölszillanó jó ízlés, a legvastagabb ízetlenséggel, a józan életbölcse ség az oktalansággal; a mérséklet a túlzásokkal, úgy hogy az olvasó se az egyiknek, se a másiknak őszinteségében nem mer komolyan hinni. Mikép is hígyen komolyan, mikor némely versében a hitet, a csendes kitartó munkát, a reményt és megalégedést predikálja; másikkban a *Földundort* (96. l.) hirdeti? «Undorodom a léttől, megutáltam Földet, levegőt, vízpárát, napot. Hah! szégyen a teremtő nagy erőre, Hogy lelkem ily bűzben fogantatott» stb. A létező világot rossznak, gonosznak festi, a közállapotokat fertőnek, a nemzetet nyomorútt rabszolgának. «Belátod, hogy csak söpredek, pizok Borítja e vén földtekét, És csak a csók, melynek nedvét iszod, Önt életet, erőt beléd. Más minden undok, minden döghalál, Enyészetes bűz, rothadás» (105. l.) Koronák fénye romlást, bünt lövel, A pap átkot hord ajkain» stb. — *Szellem-élet* című költemény nyitja meg a kötetet. Valami eszményi életért, egy újjá szült, tisztább, dicsőbb, szebb világért rajong abban, midőn «örök békét hord magában az emberszeretet; a baromélet végét járja, Nem lesz több korona (több helyen bajlódik a koronával) s a lélek más Istent nem ismer A szerelmem kívül». Fz volna hát az az *Új élet*, melyért Dura Máté újabb költeményei hevülnek s melynek ábrándjaiba merülve, oly borzalmasan sötétnek látja maga körül a mindenséget. Mert folyvást tele van panaszszal korunkra, melyet *Anyagkor-nak* (3. l.) nevez egyik költeménye. Búsong és kesereg abban, a miatt, «hogy a lét nehéz s minden pályán ott kísért a nyomor, éhezés» s bevégzi emez épületes versszakkal: «Szép, dicső kor, veled tartok, Szívem, fõm oda! Míg nem ékít egy rabolni Jogos diploma. Nemes igék, hirdetéstek itt már mit sem ér: Felre hát lant, a pokolba S jõj te, oh kenyér». A mihez én részemrõl csak az imádságok szokásos végével járulhatok: úgy

legyen, ámen! . . . Ily és ezekhez hasonló, vagy még vadabb kárhoztatások után nehéz aztán komolynak vennünk azt az Istenbe vetett nagy hitet és bizodalmat, mely mindjárt ama vers szomszédságában, a *Tisztább levegőt* című költeményben kifejezésre jut, s nehéz mentséget találunk arra a meg nem szünő lázongásra, melynek szótárában egymást éri: a rabszolgaság, az arany Isten, a zsarnokkezekben függő népjog, az eszme vérbe fulva, rút kapzsiság, aljas önérdék, agyargó haszonlesés, jogbitorló trónok stb. Pedig ez a bokréta csupán egy költeménynek, az *Új messiások* (14. l.) címűnek virágaiból van fűzve. Többé-kevésbéb ilyenekkel van elhintve az egész gyűjtemény. Sok verse csak a török-szakad írni törekvésről tanúskodik. Ihlet nélküli reflexio, magyarázat, fejtegetés áll előttünk, még pedig többnyire hosszadalmasan, költői gondolat és szabatos szerkezet helyett, nem egyszer köznapi, paraszti, vagy ízléstelen jelzők és vonások közbeszúrásával. S e részben nem tesznek kivételt szerelmi költeményei sem, melyekkel a kötet végén a családélet révpartja felé látszik evezni. A kedvesével töltött *Tükös óráról* (42. l.) nem tud érdekesebb momentumot, mint ezt: «Aztán tükrödnek háttal álltál . . . S az est benéző sugaránál Hajadból kiugrott a fésű» . . . A legénységétől *Búcsúját* (143. l.) így kezdi: «Imádott szép agglégényi élet, Már hiába kaczerkodszt velem» s így végzi: «Mert míg üdvöt, gyönyört zeng a dallam, Ott lesz az is mind megannyi dalban, Hogy valahány híved: mint szamar». Holott már előbbi versgyűjteményében, ugyanilyen hangból, nem kevesebbet mint XX darabot szentelt az agglégényeknek. — Ha eme böven föltüntetett árnyékok mellett, a fenyoldalak fölmutatása is kívántatnék tőlem, nem tudnek egyébre mutatni, mint némely találó kifejezésekre, egyes sikerült sorokra, vagy versszakokra s talán itt-ott, a levonandók levonásával, egy pár rövidebb költeményre is. Ezek pedig magokban kevés biztosítékot nyújtanak arra, hogy akár reményül, akár buzdításul szolgáljanak.

Értékesebb, tartalmasabb, de bizonyos tekintetben mégis rokon természetűek a fönt említettekkel *Zempléni Árpád költeményei*.*) Lónyai Etelka úrnő ő méltóságának hálás szívvel van ajánlva. Megadja az egésznek irányát és hangulatát mind-

---

*) *Zempléni Árpád költeményei*. Buda-Pest. Szerző sajátja, 1891. Ara 50 kr.

járt az első vers: *Önvád* (levél). Az a nyomasztó, sűrű légkör, szinte fojtogató köd, mely bennünket már a belépésnél fogad, csaknem kivétel nélkül, az egész gyűjteményen keresztül kísér. Az író, mint mondja, «ön lelkével, szomorú sorsával meghasonlott. Zsörtölődő lelke semmit ki nem állhat. Mély gyűlöletének fulánkja éget s a keserű mérget önszívébe oltja. Zajgó indulati fölmarnak, harapnak. Magános szobájában a démonok laknak. Meggyűlölte önmagát». No már, a ki önmagát gyűlöli, mikép várhatni attól, hogy másokat szeressen, hogy fölemeljen, hogy a költészet jótékony derűjét áraszsa az élet sötétebb perceire? A szív, melyet kétségek gyötörnek, mely örökké tépelődik s a világgal, az Istennel és önmagával meghasonlott: mikép tápláljon oly érzelmeket, melyeknek költői tolmácsolása az életet megszeretni, nem meggyűlölni buzdítson? Nem mondhatni Zempléni Árpád verseit üreseknek, de a tartalom sokszor «velut ægri somnia». Nyelve többnyire emelkedett. Technikája is gyakorlott kézre mutat. Nem idegenkedik a népies alakok használatától. Egyes darabjai, mikor magáról mintegy megfeledkezik, valóban szépek, természetesek, gyönyörűséggel olvashatók: de némelyikben a vidám, naiv fordulat, vagy a kiengesztelő bevégzés az előzmények után olyan formán tűnik elő, mint ha arcfintorítás volna. Az *Ember tanköltemény* (22. l.) sok össze-vissza csapongás után, melyek közt «a végtelenség gúnynyal, kárörömmel tekint le ránk véges bikficzekre és kapzsi pondrókra» okos tanácssal záródik s arra buzdít, hogy a közös jót, egyesnek és a köznek boldogulását szívünk szerint munkálni kell, s ha már «kores törpéi vagyunk a roppant mindenségnek s ha úgy se kellünk a nagy, gögös égnek», legalább tegyük boldoggá földi életünket. Látni való, hogy a látszólagos kiengesztelés is mily sívár és a mellett mily czifra fölszereléssel nyújtatik. — Hazafias erzelmeit is kifejezve látom egyes költeményeiben. E részben a mai nap divatos és épen az ő hangulatához illő pessimistikus húrokat pengeti, minden különösebb emelkedés nélkül. A mint ő éneklí, gyalázat tapad a nemzet arczára, hogy még ma sincs Mátyásnak emlékszobra (30. l.); a világ egykor majd arról ismerne ránk leginkább, ha itt Mátyás szobrát találná. A *Rákosi gyűlés legendájában* (115. l.) végig járja az országot a sírjából föltámadott Mátyás király s gratulálván a szabadelvű klubban Tisza bukásához, kiönti keservét a nemzet nyomorúsága és kislelkűsége miatt s aztán: «Szekesfehervártt

megnéztük sírjában, Megfordúlva leltük koporsójában». Nem tudom, hogy látogatása közben nem olvasta-e a költészetkedvelő nagy király némely modern lantosunk hazafias verseit is s csak azután fordult meg a sírjában, ha csakugyan megfordult. — A fönt említett hangulat, a mindent gyűlölő lázongás hozza magával, hogy nyelvében kevés az egyszerűség és természetesség; sok az üres dagály és keresettség. Minél őszintébb, annál egyszerűbb, meghatóbb és kedvesebb. Ilyet találok szerelmi versei között egynehányat; ilyen az *Anyámnál* című (95. l.) két szép költemény. — Óhajthatta az olvasó, ki a gyűjtemény sötét folyamán türelmesen átevezett, hogy legalább az *Epilogban*, az utolsó költeményben (119. l.) derült arcczal s nyájas kezszerítással és reménnyel vegyen búcsút a könyv írójától: de nem úgy történik. Az utolsó accord is sötét panasz, kétség, gyötrellem, csalódás. Pedig Zempléni Árpád tagadhatatlan tehetsége megérdemelné, hogy valahára leszűrődjék s megtisztuljon s hogy erejét ne czéltalan gyötrődése, hanem önmagát és másokat is erősítő alkotásokra használja.

J. Virág Béla, hírlapíró *Egy év (1890) történetét* éneкли meg.*) Nem mondhatni, hogy történetét, hanem csak némely fölmerült jelentékenyebb, sokszor pedig jelentéktelen eseményeit, melyeket többnyire a hírlapok újdonság-rovatai szoktak regisztrálni. Előadásában van bizonyos erő s különben laza formái bírnak tartalommal. Költői értéket azonban nem foglal magában a gyűjtemény. Talán igénye sincs arra. Célját érte azzal, hogy a jelen viszonyok fölött gúnyba és haragba mártott ostorát megcsattogtatta. A munkáskérdéstől kezdve, a Kossuthcultus, a Gotterhalte, az Ábrányi-Bismarkfele interview és számtalan ilyféle többé-kevésbbé föltünő vagy jelentéktelen tárgyak megénekélése után eljutunk végre a tartalomjegyzékhez, olyanforma benyomást nyerve, mintha a gyűjtemény éleczlapokba írogatott versek egybefoglalásából állott volna elő. De a tartalomjegyzékkel nincs vége az egy év történetének. Még azután következik az *Utószó*, melylyel a szerző mintegy utána kiált a könyvet már betenni akaró olvasónak. Voltaképen *Előszónak* kellene lennie, mert a szerző azt magyarázza benne, mit akar tulajdonképen könyvével? mi a célja? mi a tartalma? a mire

*) *Egy év története*. 1890. Verseken. Írta J. Virág Béla, hírlapíró. Buda-Pest, 1891. Révai testvérek. Ára 1 fit 20 kr.

itt valóban semmi szükség, mert a könyv végén már az olvasó ügyis tisztában van a szerzővel és művével. Nem egyéb ráduplicálásnál azt magyarázni, hogy «ez a könyv: csupa gúny, egy zsák: csupa tréfa» (ezt ugyan nem venni észre) s hogy «ez a könyv annak szól, a ki azt vallja, hogy hunczut a német és gyűlöli Bécsset», hogy «lehordja a kormányt (ez a divat ma)» hogy «rajta üt se híva, se kérdve minden hazafin: fizessen elő!» Mennyiben fogott érdemes hazánkfiain ez a «rajta ütés», nem tudom: kétlem, hogy a kin fogott, meg nem bánta.

Az 1891-ik év adománya Rudnyánszky Gyula *Új könyvének* *) második kiadása is, melyet «Buda-Pestnek, Magyarország fővárosának rajongó szeretete jeléül ajánlott». Bizonyára sok társánál többet ér. Nem épen mai, nem épen kezdő versíróval van dolgunk. Tolla gyakorlott és könnyű a versírásban. Nem tartalmatlan, nem is ízléstelen. Képzelve és érzése általában élénk s áthatja itt-ott a szenvedély heve is. A hazaszeretet nála is erős és gyakori kifejezésre jut. Különböző változatban dalolja az ismert témát, hogy «minden ember legyen ember és magyar, a kit e föld hord s egével betakar». A *Nemzeti riadóban* (28. l.) ugyan kissé nagy hangú a buzdítás s nem tudni, minő harcra tüzeli a nőket, midőn tőlök az utolsó versszakban már nyakékeiket, gyűrűiket, csattjaikat kéri az oltárra. Bizonyos árnjongság, keresettség és dagály kísérti olykor, mintha nem bíznék az egyszerű kifejezések hatásában. Egy pár mérges dalával háborúra készít elő. Felöltő azokban a nemzet conventionális magasztalása s az ellenség becsmérése, mely «sanda róka, hódító, elhízott pribék». Túlságosan sokat foglalkozik a maga sötét, vigasztalan, vagy épen szorongató helyzetével. Egymást éri az e miatti panasz, vágy, dacz és remény, a mi természetesen ismétlésekre s egyhangúságra vezet s olykor illetően háborgásokra: «villámos Isten! sújts rám hatalmad pörölyével; Szikrát vet attól izzó szellemem». Nem egyszer dalolja meg a költőt, annak sorsát, életét, természetét: de majd mindig panaszosan s szemrehányólag. A költőt az emberek, ő szerinte, bántják, lenézik, vagy észre sem veszik, hogy él; elmondják léha feleszünek, ki álmodozni sohse szűn meg, míg éhen nem hal, a botor! miért nem megy kapálni inkább stb.

*) *Új könyv.* Költemények. Írta Rudnyánszky Gyula. Második kiadás. Buda-Pest, 1891. Ára 1 frt 50 kr.

Nem szólok e panasz kifejezésének költői értékéről: de hogy általában ez volna az emberek véleménye a költők felől, azt tagadásba veszem. Valakit csak azért, mert költészettel foglalkozik, ép úgy nem kísér a közsajnálattal vagy megvetés, mint nem a közelismerés, vagy magasztalás. Gyöngye költő is közbecsülésnek örvend, ha egyébként *derék ember*; derék költőt sem környez rokonszenv és köztisztelet, ha hiányzik nála a *jellem*. S nem tudom, önértékének érzetében, miért lehessen panasza oly költőnek, mint Rudnyánszky, a ki különben is méltánylást érdemlő gyűjteményére *Templom és gyár* című ihletett erőteljes költeményével nyomta rá a hivatottság pecsétjét, összhangba és kibékülésbe hozván abban az anyag és a szellem, a földiség és a vallás eszméit. Érdemeül róhatni föl azt is, mit kevés versíró collegájánál találunk mai nap, hogy a jelen viszonyok közt mégis méltónak látja élni és küzdeni a hazáért s a közjóért, legalább ily szózatot intéz *Az új nemzedékekhez*, melyet így apostrofál: «légy büszke rá, hogy most születél; Nagy munka vár, új nemzedék! Magyar dicsőség hőse lettél; Isten, ki mindnyájunk felett él, áldólag tette rád kezét». (13. l.) Igaz, hogy ennek a buzdításnak és önbizalomnak ereje nem hatja át egész költészetét s később azt veszi észre, hogy «az emberiség lázban él (262. l.) iszonyú zavar és homály uralkodik mindenfelé s a ki itt magas czél után rohan, az hamar megbotlik durva kőbe s útszéli koldús lesz belőle». Pedig dehogy lesz! dehogy lesz! Csak szedje össze erkölcsi és értelmi erejét s jól értse meg, mit Vörösmarty mond a mélyen elmerülő Gábor diáknak: élni is kell. Gábor diák!

Szávay Gyula és néhány itt mindjárt bemutatandó társa már az 1892-ik évből kedveskednek gyűjteményeikkel. Nem vígasztalóbbak, de valamivel talán mégis szelidebbek, mint az előbbi év némely termékei. A megszokott s mindnyájunktól jól ismert nyomokon haladnak valamennyien, több-kevesebb ügyességgel. A költői tehetség új, üdítő fuvallata egyiköknél sem érint bennünket. Közöttök, véleményem szerint, a kiválóbbakhoz tartozik Szávay Gyula, ki egy jókora, 304 lapnyi kötetben nyújtja költeményeit,*) melyeket *Dalok és énekek, Elbeszélő és leíró versek, Hangulatok, Gondolatok* külön-külön címei alá

*) Szávay Gyula: *Költemények*. Buda-Pest, 1892. A szerző tulajdona. Ára 2 frt.

csoportosít, azzal a megszokott hátrányával az ily osztályozásnak, hogy egyes darabok egyik csoportból a másikba az osztályozás minden sérelme nélkül áthelyezhetők. De hát ez a technikai beosztás a művek értékére hatással nincsen. Itt vagy ott foglal-e helyet a gyűjteményben egyes költemény, magában ez nem sokat tesz. Kívánatos, hogy az olvasóra nézve untató egyformaság kerülve legyen általa. Mint ismeretlen látogatónál az első megjelenés, úgy az ily gyűjteményeknél az első költemény, melylyel bennünket az író mintegy az előcsarnokban fogad, bizonyos véleményre hangol az egészre nézve. Az első benyomás hatása alatt indulunk a részletes szemlére. Ez a hatás sokszor csalékony, de legtöbbször igaznak bizonyul akkor is, midőn már írónkkal teljesen megismerkedtünk. Íme, Szávay *Harmatozva* című költeménnyel nyitja meg gyűjteményét. Előhang, vagy bevezetés akarna lenni, de oly keresett vonásokból alkotva, melyek azt sejtetik az olvasóval, hogy ez az író nem barátja az egyszerű természetességnek. A zöld levélen, friss virágon csillogó harmatcsepp tükörében ifjúságát látja: de már a hajnal arca lázban ég, a tavasz is halni készül; siet tehát összeszedni kertecskéjének pár virágát, mindegyik szál csendes órák megfogant és kivirágzott gondolatja. A virágokat az író végbúcsúra szánja múlt tavasz hajnalával nyárba hajló ifjúságának. Rajtok «harmatos gyöngyökre válva szivárványos színben csillog lelkének annyi ifjú álma». Aztán kéri az édes álmokat, hogy most már szálljanak a napsugáros fellegek rózsaszárnyán el nyugotra, el keletre «s kerteken hol dal, virág még hajnal-álmát álmodozza, szálljatok le, hulljatok le, permetezve, harmatozva». Látni való, mily pillepánty, tarka-barka öltönybe burkolja azt az egyszerű gondolatot, hogy ő eme versekben ifjúkora szülőtteit, vagy ha tetszik «álmait» nyújtja az olvasó kezébe, a ki egyebek közt nehezen bírja elképzelni, hogy ezek az álmok miféle kertekben és mi módon hullhatnak le permetezve, harmatozva. — Ily bevezetés után nem lesz meglepő, ha a gyűjtemény folyamában itt-ott bizarr gondolatokkal, majd képtelen képekkel és bizonyos affectatióval találkozunk. Különös, hogy az előhang nem a dalok, vagy apróbb lyrai költemények sorát nyitja meg. Első darab a *Munka*, drámai költemény, melynek méltó helye inkább a kötet végén, a vele rokon természetű *Márczius tizenötödike*, allegorikus színjáték szomszédságában volna. — A *Dalok és énekek* csoportja változatos és különböző

értékű szülőtteit adja Szávay lyrájának. Ez a lyra nem tartalmatlan. Általában örökdik fölötte az ízlés. Nincs magas röpte, de a porba vegyülni sem engedi természetete. Hangulata inkább sötét, de nem reménytelen. Az csak szeszély ötlete, midőn első versében azt mondja, hogy «a világnak nem tetszik a folyása, Jaj de nagyon okos a ki itt hagyja, hogy ne lássa!» Meg kell egyébiránt vallani, hogy mint annyi társa, úgy ő sem ment a nemzet jelen állapotának megítélésében a kicsinylő és vádoló keserűségtől és szenvedélyes elfogultságtól. Ennek ad kifejezést, midőn Deák Ferencz szobráról énekel (81. l.), midőn Kossuth turini leveleit (119. l.) majd «ízenetét» megdallolja (123. l.); ez utóbbit különösen felöltő dagályos szavakban: «Könnyes szava harmat nekünk, Rá tikkadtan epekedünk; Kis ibolyák nyiladoznak, Nagy koronák ingadoznak, Ha ő megszólal». — Midőn dalai sorában így a nagyoknak: Aranynak, Deáknak, Kossuthnak oda nyújtja a pálmát, «dicséneket» zendít «Simorhoz» is jubileumán (70. l.). Vártam a hazafiúi érdemek föltüntetését, melyek költönket azon ismert egyházfejedelem magasztalására hevítették. Föl is sorolja egymás után a következő prózai indokolással: «megéneklei őt, mert a füstből való fényre hozni akarja; mert megilleti az ének azt, a ki kunyhóban születik és meghal márványpalotában; mert öreg bár, de nem hajol meg az ő dereka; mert előtte az őszinte szó sohsem remeg s csak egy urat ismer, kinek bemutatja tömjénező áldozatát; mert fény és pompa között is tudja, mi a könnyörület; és végre mert a lant hangját visszhangozzák «hatalmas alkotásai», tudniillik építkezései, melyekről úgy vélekedik a mi költőnk, hogy «a néma kő szavánál nincsen E földön hangosabb beszéd, Porladozva is alkotójuk Hírét hordják a végtelenbe szét». Hol maradtak vajon a dalra buzdító alkalomból a haza és nemzet nagy érdekeinek, a szabadság és nemzetiség magasztos eszméinek hozott áldozatok? Ezek nélkül ez a dicsőítő óda, a kövek hangos beszéde ellenére is, bizony nagyon sovány és nagyon hideg. Sokkal inkább meghat engem egy-egy szívből fakadt dal, mely vagy a helyzetet vagy a költő benső világát őszintén, élénk vonásokkal rajzolja. Többek közül csak kettőt emelek ki; az egyik: *Testvére lelkem az éjszakának* (65. l.), a másik: *Idyll* (90. l.). Mindkettő s különösen ez utóbbi valódi gyöngye a gyűjteménynek. Szín és hang, alak és tartalom kellemes harmóniában egyesül bennök. Az ily dalokat bizony nem fogja kine-

vetni a múzsa, kihez a költő e csoport utolsó versében (*Bűnbánás*) fordul, bevallva bűnei sorát t. i. dalait — «háromszáz oldalon» — mondván: «Szép asszony! férfi lettem És nincs több sóhajom, Neved ki döreségem, Megyek már útamon». — A 300 oldalt velem együtt talán a múzsa is soknak tarthatja s ki is jelentheti, hogy ritkább rostát használni nem ártott volna: azonban még sincs helye, annyi szép darab mellett, az általános elkárhoztatásnak, mikor az Isten is néhány igaz ember kedvért egy egész bűnös városnak megkegyelmezett az ó-tesztamentomban.

Az *Elbeszélő és leíró versek*, valamint a *Hangulatok*, *Gondolatok* című csoportokban is talállok figyelemre méltó verseket. De itt már gyakori a terjengősség, prózaiság s itt-ott az ízetlenség is, melyeket az önbírálat hiánya engedett becsúszeni a gyűjteménybe s talán a tárgyak alkalmisága is bátorított. Az *Őszi estéekben* (128. l.) nem látok egyebet összevisszaságnál, üres és czifra szavakba öltöztetett ábrándozásnál. A *Régi istenekben* (144. l.) se szellem, se nyelv, se verselés nem méltányolható. Csaknem rögtönzés színét viseli magán. A *Három igen okos ember* meséjéből (167. l.) lehetne valami; de fölötte el van nyújtva, sok léha körülírással és fölösleges szószaporítással. — *A virágok gyűlése* (182. l.) jól indul, de a vége teljesen ellankad s életlenné válik a mátkapár veletlen és kéretlen bírósága miatt. — Költőnknel megcsillan itt-ott a gúny ere is. Az utolsó csoport nem egy darabja mutatja ezt; így a fiához írott vers (200. l.). Drámai alakkal két művében próbálkozik: *Március tizenötödike*, allegorikus színjáték; elég erővel és gyakorlott kézzel rajzolja nemzetünk múlt szenvedéseit s a jövő derengését, egészen az aradi honvédszobor ünnepélyes lelepezése és megkoszorúzásáig. Benne az allegorikai alakok költői nyelven s honszeretettől buzogva tartalmasan beszélnek. Drámai alkotást nem kell keresnünk a költeményben, mely a maga minőségében, mint allegoria, helyét megállja. Másik drámai költemény a *Munka*. Egyoldalú értekezésforma mű. Hosszas szavalatok, viták, okoskodások a munkáskérdésről, a sztrájkról, sok helyen fatalis rossz verseléssel. Költői értékére alig bír hatással az a kifejlés, mely szerint a munka üdvös voltát dicsőítő magyar munkás, Péter, legyőzi okoskodásával a fölforgatásra lázító idegen Pált.

. Az egész gyűjteményt tekintve, Szávay minden bizony-

nyal figyelmet érdemlő tehetség. De nekem úgy látszik, mintha kelletténél többet írna, mintha nem válogatná meg a lantjára méltó tárgyakat és mintha nem olvasztaná föl lelkében azokat, mielőtt formába önti. Az ihlet hiányát érzem nála gyakran; e miatt aztán számos költeménye hideg, okoskodó s jobb darabjaiban is érzik a simító kéz hiánya. Van-e még kedve, képessége és ideje tökéletesedni: nem tudom. Azt tudom, hogy reá férne s érdemes volna.

Sebesi Jób «Erdélynek, szeretete egész melegével» ajánlotta költeményeit.*) Kétségen kívül az első helyet érdemli azon versgyűjtemények közt, melyek az 1892-dik év köréből előttem fekszenek. Érzései nagyrészt őszinték, igazak s azok kifejezésében épen úgy távol van a száraz prózaiságtól, mint az üres szóvirágokban gyönyörködő keresettségtől. Verselése könnyen folyó, hangzatos, nyelve művelt, költői. Nem foglalkozik a haza, a szabadság, a nemzetiség, vagy egyéb magasabb eszmék megénekelésével. Szíve egyéni kis világának képeit, borúját és derűjét, örömét és szenvedését rajzolgatja. Anyja sírjáról, majd feleségéről, és a kit a gólya hozott nekik, a kis Éváról versel, mindegyikről nagyobb számú szakaszokban. Ez a nagyobb szám, nem csuda, ha bizonyos egyhangúságra vagy terjengősségre vezette s itt-ott némi sívár részletet is megengedett a tárgy hosszas variálása. Például, midőn a csecsemő azon viseletéből, hogy mindennel a szájacskájához nyúl, ez a versszak lesz a következtetés: «Mióta megvan ő, a sátán Lábát hozzánk be nem teszi, Mert nyilván attól fél a fráter, Hogy egyszer Éva megeszi». Vagy midőn a gyermek jövő vágya, szerelme, csalódása, reménye és gyötrelme fölött töpreng az apa: «S az anya rám néz: vénségedre Gyerek vagy még és az maradsz; Hát szerzek én neki is akkor Egy jó bolondot, mint te vagy!» Úgy vélem, az ilyes ötletek, vagy élczek bátran kimaradhattak volna a sorozatból, a versek értékének minden fogyatkozása nélkül. *Vegyes költemények* czíme alá osztotta elbeszélő verseit, néhány leíró s néhány subjectív költeményét. Valamennyiben dicsérnem kell az előadás természetességét, nemes egyszerűségét. Balladaszerű költeményei jobbadán csak stereotyp elregélése a történeti eseményeknek, balladai erő,

---

*) Sebesi Jób: *Költemények*. Kolozsvár. Ajtai Albert könyvnyomdája, 1892.

jellemzés, szenvedély és fejlemény nélkül. Közöttök még leginkább kiemelhetem *Bánfi Dénest* (78. l.), melyben némi érdekes fordulat kelti föl a figyelmet. Szép és meleg rajz a *Vén udvarház* (37. l.) Megható elmerengés a pusztulás fölött. De nem tartom a felköltött egyéni hangulathoz illőnek a bevégzést, mely szerint a költő azért nem bír megnyugodni a természetnek itt látott folyásán, «mert én magyar vagyok». — Csinos képet nyújt *Az ezred fiában* (75. l.), mely a kaszánya udvarán talált s az ezred által fölnevelt gyermek sorsát zengi. — Az apró történetekben, melyek egy külön szakaszban foglalvák, nem találok különösebben érdekeseket és értékeseket. Inkább csak elpattanó ötletek azok, epigrammai vagy szatirai éllel, élclapok kérészéletű szüleményei. — Legbecesebb része a gyűjteménynek, a *Dalok* utolsó csoportja. Cím nélküli, számozott 30 dal. Rövid versecskék. De mint harmatcseppekből a napsugár, élénken visszaragyog belőlök a költő egész szíve, csalódott, búsongó szerelme. Nagy részt meghatók, költőiek s legvilágosabb bizonyítékai Sebesi Jób hivatottságának. A kis füzetet, itt-ott mutatkozó fogyatkozása mellett is, elismeréssel tesszük le kezünkéből.

Sebesi Jóbbal egészen ellenkező égtájon mozog E. Kovács Gyula.*) Ha amott majd minden csupa egyszerűség és melegség volt, itt majd minden csupa csinálmány és hidegség. Kovács Gyula, mint tudva van s mint versgyűjteménye is hirdeti, a színészi pályára szentelte magát. Miként haladt s hova fejlődött, mint színész, nem tudom, legalább közvetlen szemlélő tanúja nem lehettem. De verseiből következtetve, úgy sejttem, hogy őt az álpathosz kerítette hatalmába s közel jár az úgynevezett faltépő színészekhez, kik a hanghordozás, az arcjáték s lelketlen külsőségek túlzásaiban keresik a művészetet, a helyett, hogy a természetet tanulmányoznák s annak hű, igaz és egyszerű kifejezésére törekednének. Egyetlen versét sem tudnék fölmutatni, pedig bizony jóakarattal és kutatva olvastam mindeniket, a mely különösebben benyomódnék a szívbe és emlékezetbe s a mely ha egy vagy más tekintetben méltánylatot érdemel is, egyes részletével s kifejezésével ne csökkentené az egésznek értékét és hatását. Nem szólok tárgyainak megválasz-

*) *E. Kovács Gyula költeményei.* Buda-Pest, 1892. Révai testvérek könyvkereskedése és könyvkiadó hivatala.

tásáról, bár olykor abban sem tagadja meg különösségét hajhászó természetét. Hangot nyernek hangján a szülői szeretet, a szülőföld, a szerelem, a családi élet, a színészi pálya küzdelmei és emlékei, a természet képei és jelenetei, csakhogy az a hang, az a külső mez, melyben lantja ezeket a tárgyakat előttünk föltünteteti, ritkán kelt bennünk jól eső érzést s inkább azt hiteti el, hogy a költő maga sem érezte át azokat. Epekedik a dicsőség után. Több versének tanusítása szerint, a színész-dicsőségért rajong. Gyakran emlékezik annak égető szomjáról. De a kétség, hogy el nem érheti, vagy a hosszú tapasztalás után szerzett bizonyosság, hogy el nem érhetette, keserű szavakat ad ajkára s dőre verseket, melyektől a kergetett dicsőség még inkább visszariad. Semmit sem tud egyszerűen, röviden, szabatosan megalkotni. Darabjaiban nincs központ, egy eszme, vagy érzelem, melynek összhangzó, egységes művészi kifejezője lenne aztán a költemény. Mintha mindent el akarna beszélni tárgyáról, a mi épen eszébe jut. E miatt számos verse épen úgy végződhetnék a közepén, mint a végén. Örömet ismerem el, hogy verseinek tartalma, tudniillik az azokban nyilatkozó gondolat és érzés eléggé nemes és emelkedett. Előnye, hogy a magyarsabb versformákhoz előszeretettel látszik ragaszkodni s népdalformáink közül egy párt gyakran alkalmaz. Kár, hogy e formákba a népköltészet egyszerű természetéből is nem önt olykor valamit. Verselése is jobb, mint költészete, nyelvezetét azonban nem egy helyen megrontja a keresettség kedvéért.

Hogy a főtebb mondottakat némileg megvilágosítsam, szükségesnek vélem némely részleteket idézni Kovács Gyula gyűjteményéből. Itt van mindjárt (12. lap) a *Házi asszonyomnak. Debreczen 1860.* című versecske, melynek az a tartalma, hogy a színészköltőnek a házi asszony «egy két billeng szőlőt» adott, «Vajha egy darab kenyért is Adott volna még melléje!» Ennyi, és nem több. De hát elég-e ez az egy-két billeng szőlő, így a mint van, költeménynek? Vagy viszhangja akart lenni Petőfőtől vett jeliségével, Petőfinek, a ki szintén fázott és ehezett egyszer Debreczenben? Nem! csak példája annak, hogy Kovács Gyula versre nem való kicsiséget is arra méltónak gondol. *Az én virágom* (18. l.) költeményében az akácvirágot magasztalja s midőn annak «egy-egy szirma homlokát meglegyinti, Álomporral bágyadt lelkét behinti,» átrepül lelke szülőföldjére, a Nyírségre s azt dicsőíti, nem élénk színezés s nem melegség

nélkül, de ily bevégzéssel: «Ti Rákóczy-domb alatti akácok, Koporsómat egykoron ti adjátok! Mely a boldog gyermek arczán kerengett, Akáczlombok virághalmán pihenjek.» — A *Hajnal uram* (69.) című különös népballadában azt a nem mindennapi történetet énekli meg, hogy a felesége hűtlen volta miatt elzüllött férj, «terepély bükk galyára, Kötí magát felesége hajára» . . . «Itt a haja, selyem haja levágtam, Mikor bűnbe, gyalázatba találtam, Ebbe veszett, bomlott bele a lelkem, Megátkoztam, mégis mind itt viselem.» S mikor Hajnal uram a zord elhatározást végre akarja hajtani, a költő ilyen színpadias mennydörgéssel készít ahhoz bennünket: «A mit erre Hajnal uram elkövet, Állóhelyen megmozdítja a követ. Feketebe öltözteti a holdat, Terepély bükk gyökeréig átborzad» . . . Ilyféle üres nagy szavak nem emelik, hanem csökkentik a hatást — az eseménynek se jellemzésére, se indoklására nem szolgálnak, balladában pedig a történet testéről lehámló idegen czafrangok. — *Háborgás* költeményében (74. l.) arczát «sár fecskedi, fuvalom mosogatja, fagyos homlokát hőláng pörköli.» És folytatja a háborgást: «Ha illanó lidércz, mi csalogat, sarkal, Magad mért áltatod örök fényű parttal? . . . Hábor, mely ezerszer támadt már s eloszlott (mi ez?) Örök lobogású fölséges tűzoszlop» (hát ez mi?), a melybe pihegő örömmel kapaszkodva «Keresztül vergődik e sárporondokon» stb. Kandallója mellett elmondja, hogy: «nyom az élet gondja, terhe Ólmosodik (?) vállamon, Homlokomon fellegárnyak Feketén borongva járnak, Itt ölel csak nyugalom!» — Elhúnyt kis gyermekét *Kedvest a kedvesnek* című elégiában siratja. Lehető legjobb költeményei közé sorozom. Az érzés elevensége, a fájdalom igaz mélysége látszik benne. De ezt is tarkává teszik a keresett, túlzó kifejezések. Mikor azt mondja a szeretett kis fiúról: cherub tekinteted, csodás kis alkatod, Szívem porában is ott csillog, ott ragyog» köztök «a síri lét örök hatalma van . . . Kietlen eszmeúr! tiltott sötét határ, Ha egy vékony sugárt felém csillantanál! Ne csüggedj, hitvesem! ládd a tarolt galyak Búgó fuvalmakon vállunkra hajlanak, Halld: mormol a haraszt suglágyan a levél: Boldogtalan csak az, ki nem hisz, nem remél!» Hiszek e fájdalom őszinteségének, de nem szeretem, hogy ennek kifejezésében ráért ilyféle cifra szavakat keresni. *A margitszigeti romok között* (130.) költemény megható merengés a mulandóság képein. Ugyanazon ecsettel fest, mint más darabjaiban,

tudniillik nem mellőzheti a ríktó színeket. «Mi maradt mindenből? Por, hamú, rom, semmi. Hát e vad forgóból nem lehet kimenni?» Miféle vad forgó lehet az? nem tudjuk a szövegből tisztán kimagyarázni, épen úgy nem, mint «a lelkén zűrlődő titokzatos eszméket», valamint annak értelmét sem, a mivel a költemény végződik, hogy a merengő versíró szeretne egyszerre oda lenn teremni «dermedezőn, fagyva, kavarogva, égve, A hideg, a forró, feneketlen mélybe S állna ide a föld egy másik bolondja, Ezt az ős gyötrelmet új gyanánt zokogva». Mindig csak nagyokat mondani, mindig csak az eget ostromlani, nagy hiábavalóság a költőnél. Homályban és hidegen hágy bennünket, a helyett hogy világosítna és melegítne. — Óhajtandó lett volna, ha csak történetesen is, valami jóra való, szívbe vagy fülbe csendülő darabbal zárni be a költemények sorát, hogy legalább jó szájjal vált volna meg az olvasó a többnyire fölfűjt eledelekből álló vendégség asztalától. Nem így történt. *Királyhullás* című versével vesz búcsút. Ad notam: csillaghullás, virághullás, hogy legalább a cím is különös legyen egy kissé, mint a 109. lapon a *Nyáréj-álmom*. Ez a királyhullás nem egyéb, mint prózai bizonyítgatása annak, hogy a végzet, a kínszenvedés és mulandóság a királyokat és királyi sarjakat is utol éri. Példaként sorolja el, «hogy egy mexicói felség Elítelve, agyon löve Került vissz' a honi földbe» — hogy a kis Lulu, a kinek nagyapjául — tévesen — a nagy Napoleont, a «hadistent» gondolja, «Zulukaffer durva dárdán, Hullt darabra szörnyű árván» — hogy a bajor király «csakugy . . . mi-fajta módon Megörült a királytrónon»; s kétségbeesve «tóba ugrott», — egy más királyi fölség pedig «most van megörülőfélbe» — hogy «Burkusország fölségének a gégeje szakadt ketté», — hogy «az oroszok roppant csárját, Szét köveken locsantották» — s ezek láttára fölkiált a költő: «szörnyű vigasz! rémközösség (mi ez?) Rettenetes egyenlőség!» Sőt, hogy a mi trónörökösünk is «birodalmunk létreménye . . . csak leroppant, szerte röppent, mint meteor, vagy mint villám, Mint aranyos égi csillám» . . . Vigasztalja a királyt — s ezzel végzi versét — hogy a hon, mint egy test, egy lelek. Kész éltét, vérét adni érte: «de napfényben, de tűzárban, Állsz karunk közt érezszilárdan; Süt, vagy csattog, jó királyunk, Együtt, világvégig állunk.» — Íme, ily fölfogása van költőnknek a költemény megalkotásáról! ily nyelve az egymás után fűzött száraz események rajzolására! — Találok a

gyűjteményben néhány fordított darabot is Heinetől, Mussettől, Poe Edgartól, Goethétől, Chénier Andrétől. Legkevésbé sem válnak ki Kovács Gyula többi versei közül. Ezekre is reá nyomta saját modorának stereotyp bélyegét. — Nem tudom, vajon boldogulhatna-e sokkal többre a költészet terén, ha előbb jól átérezné és átgondolná, a miről dalolni akar, ha terjengősség helyett szabatos rövidségre tenne szert s mindenek fölött, ha az értelmes egyszerűséget tartaná szeme előtt nyelvben, hangban, kifejezésekben olyanformán például, mint némileg az *Egy kis leány dala* hangzik a 23. lapon. Mert hiszen se nem természetes, se nem szükséges hajunkat fölborzolni s mindjárt a legmagasabb hangnak dűlni neki, mihelyt verset írunk . . . Ámde az ilyféle tanács, kivált modoros írónál sokszor már későn jön, legtöbbször általában sikertelen. Tehát nem is folytatom, hanem tovább haladok.

Erődi Dániel huszonöt éves írói munkásságának emlékére, összes költeményeiből válogatott össze egy gyűjteményt.*) — Gondolom, azt akarja jelenteni a cím, hogy az egyszerű daltól kezdve a satiráig, különböző tartalmú és fajú költeményeket veszünk a jókora füzetben, melynek szemle alá vételénél egyelőre is fokozza kíváncsiságunkat, ha bírálatunk szigorát nem is, az a körülmény, hogy ezek az író összes költeményeiből kiválogatott darabok.

Valóban mind tárgyra, mind értékre, mind műfajra nézve változatos különfeleségben és bőséggel nyújtja a verseket a két könyvre osztott gyűjtemény. Vannak dalok, ódák, epistolák, festő költemények, satiricus élű hosszabb és rövidebb versek. Erődi Dániel, úgy látszik, nagy szorgalommal és szeretettel üzi a versírást. Elöttem fekvő válogatott költeményei is jókorú csomót tesznek, bár meg kell vallanom, hogy a kiválogatás nem nagy szigorral történhetett s számos darabot bátran kihagyhatott volna gyűjteményéből. Ilyenek, többek közt: *A csillogós leányka* (29. l.), *A vándor* (53.), *Te vagy a gyönyör* (101.), *Új évkor* (143.) stb., melyek részint üresek, részint prózai csinálmányok. Egyébiránt prózai szárazság gyakran felötlik nála hol egész versekben, hol egyes kifejezésekben. Bizonyos tanításra, vagy tanulásra törekves jellemzi költészetét. Mintha

*) *A pacsírtától a satiráig*. Költemények. Buda-Pest, 1892. Grill Károly könyvkereskedése.

kitűzné magának a tárgyakat, melyekről van vagy nincs ihlete, írnia kell, elmondania mindazt, mit rólok rövidebb vagy hosszabb versekben, elmélkedve, gondolkodva elmondhat. E miatt tartalomban, gondolatban ritkán van hiány: de valódi elmelegülésben s igaz költészetben gyakran. Hogy úgy mondjam, kemény kézzel dolgozik. Szerelméről is bizonyos lágy melegséggel zeng, bár ékes szavakba öltözteti. Az ékes szavak mellett azonban ilyesek is előfordúlnak: ott zenghet a boldogságról Csendes völgyek árnyokán (74.); oh völgy tebenned nyíltak a szép órák nekem, Melyeket elhervadni nem hagy emlékezetem (78.). Akkor én is elfeledlek, Nyugalomára vert szívemnek, S ha felém száll az emlékezet s fölmutatja halvány képed (79.). — Egyik legkedvesebb s leggyakrabban megénekelt tárgya a haza s a nemzet, melyet számos változatban rajongással vesz lantjára s nem egyszer túlzón dicsekedve magasztalja, majd inti, tanítja és ösztönzi. Dícséretes buzgalom és szándék, de a kifejezésben nem találja meg a méltó költői alakot. Megszokott, conventionalis, vagy szónoki módon szól hozzánk ez a honszeretet. Költőnk illetően buzgalmában aztán egymásra halmozza hazafias érzelme áradozását. Egymás után következnek: *Pünkösdi ima*, *Hazámhoz*, *Lantomhoz*, *Örülj hazám*, *A nemzeti szellemhez*, *Széchenyi szelleméhez*, melyek többé-kevésbé mind egy hűrt pengetőn, már ennél fogva unalmas egyhangúságot idéznek elő; de különben is százszor hallott phrasisok egybefűzéséből állanak.

A tartalomból az vehető ki, hogy a pacsirtadalokat s az azzal rokonokat a gyűjtemény első könyve foglalja magában. S azok között valóban néhány csinos darab ragadja meg a figyelmet. Így mindjárt az első, *A kis pacsirta*, mely regismert eszmét dalol ugyan a pacsirtáról, de elég kedvesen, természetes egyszerűséggel. — Az *Őszi dalok*, *A sötét holló*, *A fecskéhez*, mely utóbbinak naivságát megzavarja s az egészét mintegy ketté szakítja az, hogy a költő itt is neki buzdúl, vagy kell vagy nem, a szónokolni kész hazafiságnak s köszöntést küld a távozó fecskétől «minden magyar hazafinak, Ki hazáján kívül messze távolon, Mélyen érzi, mi a honfájdalom . . . Mondd, a drága s vérszerzte s védte jog, A szabadság, ősi törvény élni fog; Él magyar még e hazában, Buda áll, S benne örvend hű népének a király» . . . Ez üzenet nélkül bizonyára a költemény bevégzettebb és könnyedebb, a fecske útja pedig gyorsabb és

könnyebb lett volna. A második könyvben néhány szerelmi és különböző subjectiv természetű dal után, gúnyoros vagy keserű hangulatba csapnak át a költemények. Amazok itt sem szerencsésebbek, mint az első könyvben zengő társaik voltak. Egyik szerelmi dalának egy versszaka így szól: Nem is bánom, hogy szerettem s csalódtam; Igazságos, hogy részt vegyünk A rosszban, mint a jóban». Van-e a ki nem érezné az ide tévedt sívár prózát a két utolsó sorban? Majd egy másik dalában: «*A hit töven a megnyugrás patakja, Hol a szerelem hoz virágokat*». S ismét egy másikban: «*Ha elmerengő lelkem A multba vissza néz, Hol annyiszor boríta Rá éjt a bú s a vész, Kiben dicső reményem Tündöklő csillagát Vélttem föllelni egykor*» stb.... Ha amott a próza bántott, kinek ne tűnnék föl ezekben a keresettség, a képhajhászat és a banális szövirág? — A gúnyoros, keserű vagy tréfás tartalmú költeményekben kevés az elme-él, az attikai só. Néhány hosszúra nyújtott fuláнтalan, vagy legalább nem érzékenyen szűrös vers, minő a *Szerkesztői olló* (152.) *Eldőfizetési fölhívás* (148.) *Epistolák egy vidéki szerkesztőhöz* I—III. (182.) *Levelek egy agglégényhez* I—II. (213.). Okos beszédek, itt-ott megkapó és találó részletekkel, melyek arról tanúskodnak, hogy ez az író gondolkozó fő s meg tudja figyelni a tollára veendő jelenségeket. — Itt is bőven kijut része a hazafiságnak. Ez — tisztelettel legyen mondva — mint a vad víz, mindenütt fölüti magát. Egymást érik fölbuzdulásai: *Csak a hazának szent nevét* Ne hordanák az ajkukon (231.) *Miben áll a hazafiság?* Gyalázd, tipord hazádfiát (232.) *Gyógyulj ki edes nemzetem A kaján lelküsegből* (234.) *Áldoztam én a hazáért* (237.) *A honfiakhoz* (256.) *Fohász* (258.) *Nemzeti könyörgés* (259.) *Királydal, Koronázási évforduló, Örömdal* — de mindezekben nem tüntet fel különösebb fényt, meleget és életet a költő tehetsége, mint az első könyv hasonló tárgyú darabjaiban feltüntetett. Megjegyzésre méltónak találom, hogy Erődi minden jelzés vagy tartózkodás nélkül kezdi némely versét ismert költők ismert sorával s folytatja azoknak ismert eszmenetével. A *Fohász* (258.) így kezdődik: Isten áld meg a magyart, Nyújts feleje védő kart stb. Oh feledd el bűneit, Multja szenvedéseit stb. A *Szülőföldem* című (61.) így kezdődik: Szülőföldem szép határa Látni foglak nem sokára, Leborulok szent földeden, Úgy mutatom szeretetem» stb. Bár Kölcsy és Kisfaludy Károly élő szóval már nem tiltakozhatnak az ily

megtiszteltetés ellen, melynek védelmére mégcsak az illető új versek sikerült voltát sem hozhatni föl: azt hiszem, nem hagyható szó nélkül ez az öntudatlan reminiscentia. — Sikerültebb darabjainak jelezhetem a *Számvetést* (177.) és az *Apotheosist* (252.) Amabban valóban megható vonásokkal rajzolja élete folyását, küzdelmeit, reményeit, csalódásait. Tele van érzéssel, tele önérzettel, mely ajkára adja e szavakat: «Készen vagyok. Nyugodtan hajtom főmet Kemény párnádra oh rideg halál! Bárhol s miként terítéd ágyamat, A mely örök álomba szenderít». — Emebben élénk, emelkedett hangon dicsőíti a nagy mindenséget és annak teremtőjét s dicsőítő énekét azon örömiradással végzi, hogy a lélek nem halhat meg soha. — A hol nincs szűkebb korlátok közé szorítva a versformák által, a hol rímetlen jámbusokban elmélkedik vagy rajzol s szabadban megeresztheti képzeletét és erejét, úgy látom, életre valóbb darabokat bír teremteni, mint dal-szerű, szakokba osztott költeményeiben. Ide számítható *A költészet országa* (30.) *Szilveszter-éji költemény* (91.). Általában hiányzik nála a kifejtettebb érzék a külső és belső formák iránt. E miatt gyűjteményének tartalmas volta mellett is, csak ritkán található művei közt igazi kifogástalan költői alkotást.

Még három gyűjteményről kell megemlékezni. Ezek Békássy Helén költeményei, Tóth Pál költeményei és Bocz Józsefnek már az 1893-ik évről szemlém körébe vont *Első aratás* című költeményei. Három egymástól különböző ajándéka újabb lyránknak; különbözők érték tartalom, hang és terjedelemre nézve. Köztök a melyik külsőleg legkevesebb, belsőleg az a legtöbb. A melyik korra nézve legifjabb, erőre nézve az a legtehetetlenebb. — Békássy Helén tudomásom szerint most lép először a közönség elé, verseinek szerény gyűjteményével.*) Mindössze kilenczvenhat lapnyi kis füzetből áll az egész. Egy csinos, illatos virágszokor, melyet nem utánzott művirágokból, hanem néhány természetes, üde virágszálból kötött egy ihletett nő gyöngéd keze. Nem szükség az író nőiségére való tekintetből elnézést gyakorolnunk a kis gyűjtemény megítélésében. Elismerésünket érdemlené az akkor is, ha írója neve rejtve volna előttünk. Nem nyújt sokat, nem is sokféléit. Érzelme körébe nem von külön-

*) Békássy Helén: *Költemények*. Buda-Pest. Révai testvérek kiadása, 1892.

böző tárgyakat, hogy költői erejét azokon is próbálgassa s ragyogtassa. Mintha semmi igényt nem táplálna a költőiségre s csak ellenállhatatlan ösztönének engedne, midőn fájó szive érzelmeit dalokban kibuzogja. Mert gyűjteménye nem egyéb, mint egy szerelmében csalódott leányszív megható bús elégiája. Az az egynéhány darab, mely ott nem e forrásból ered, ha nincs is minden érték nélkül, inkább csak változatosságára, mint emelésére szolgál a sorozatnak. Valamennyi dalából az érzelem melegsége, igazsága és közvetlensége szól hozzánk. Egyszerűek és természetesek azok, minden külső czikornyája nélkül a csillogni akarásnak, épen azért meghatóak. A forma s a verselési technika nincs teljesen hatalmában. Különösen ez utóbbi ellen vét olykor-olykor; jambus méretű sorokat trochæusokkal vegyít. A rímekben sem válogató. Azonban ízlése, ösztöne, vagy szerencsés formaérzéke legtöbbször mégis eltalálja daláiban a kerekdedséget és dallamosságot.

A füzetecskének újra meg újra elolvasása után az a véleményem, hogy a ki ily költőileg tud kifejezést adni a csalódott szerelem érzéseinek: az nincsen a múzsa minden kegye nélkül, sokkal kevésbé van a nélkül, mint jó része azoknak, kik a lantot erős férfikézzel pengetik. Apró gyarlóságokat és fogyatkozásokat el fog simítani Békássy Helénnél a költészet állandó szeretete, ha ugyan valóban bír azzal, el fogja simítani a gyakorlat. Ennél fogva, méltán buzdíthatni őt arra, hogy ne elégedjék meg a szép kezdeménnyel, ne elégedjék meg azzal, hogy csalódott szerelmének e dal-füzérben emléket állított: törekedjék többre s változatosabb költői művekre. Mert a kinek gyöngéd kezéből oly sikerült költemény került ki, mint a *Fogoly dala* (39. lap), arról méltán föltehetni, hogy nemcsak szerelmi fájdalomának s azzal rokonérzéseinek, hanem a szív és eszmevilág, vagy a természet egyéb tárgyainak megdallására is képes.

Egy vaskos kötetben (350 lap) várják az olvasót Tóth Pál költeményei.*) Ha az ember sokáig, sok mindenfeléről verset irogat, nagy halom lesz abból utoljára; de ez a nagy halom még nem mind költemény s nem mind érdemes arra, hogy értékes alkotó részéül tekintse a költői irodalom s mint ilyet,

*) *Költemények.* Írta Tóth Pál. Buda-Pest, 1892. Franklin-társulat nyomdája.

egész tömegben nyújtsuk az olvasó közönségnek. Ennel fogva jól tette volna Tóth Pál, ha szigorúbb bírálatot gyakorol a megválogatásban, midőn gyűjteményét összeállította s nem engedi magát annyira megcsalni önszeretetétől, hogy valaminek tartson, sőt túlbecsüljön oly semmiségeket is, melyeknek talán csak a megírás alkalma, vagy az arra emlékezés adhatott valami érdeket az író szemében. — Úgy látszik, nem épen mai, nem épen kezdő verselő. Formáinak változatossága, verseinek ömlése huzamos gyakorlatra mutat. Épen ezért felötlő, hogy helylyel-közzel mégis elhagyja a helyes érzék mind a kifejezések, mind a rímek, mind a mérték szabályos megválasztása- és alkalmazásában. Némely kifejezés, egyes költőileg indúlt részleteknél is prózai, a rím gyakran gondatlan, a mérték pedig egyes sorokban a többi sorral ellentétes, vagy épen semmi mérték, a mit hogy észre nem vett, vagy megtúrt az író hangérzéke, csodálni lehet. — Kiválóan érdekli a családi élet, a természet, a haza. Ezeknek, valamint számos egyéb tárgyának megéneklésében is, bizonyos erkölcsi vagy bölcséleti tanúságokat és intéseket szeret levonni, mintha azt hinné, hogy a költeménynek ez a föladata. A nagy tömegben sok az alkalmi darab, de azok ritkán emelkednek fölül a prózaiság, vagy egy afféle köszöntő dictio színvonalán: jó kívánások, intés a jó erkölcsre, hit, vallás és hazaszeretetre. Ezek megszívlelni való istenes dolgok: de a költészet terén, önmagokban nem elegendők az idvességre. Ilyes darabok a többek közt az *Élet kincse* (26.), *Keresztelőben* (185.), *Születésnapra* (187.), *Egy falusi ház építésére* stb. (235.). Nem állítom, hogy nincsenek egyes sikerültebb versei, melyekben a szív elmelegülése érzik s a formába öntés is szerencsésebb, különösen a szerelem és a családi élet némely képei, néhány festő költemény; de ezekben sem látok eredeti vonást sem eszmében, sem kidolgozásban. Minden oly ismert oly megszokott nyomon halad. Valami édeskés erőtlenség jellemzi költészetét, mely nem bántó, nem háborító ugyan, de nem is megható. Együtt jár azzal a szavakban és képekben csillogás előszeretete. Alig van az általam itt ismertett költők sorában egy is, kinek oly gyakran állna szolgálatára a nap, hold, csillag, fény, virág, sugár, hajnal, szellő, felhő stb. mint Tóth Pálnak. Lyrai darabjai közt kevés, a melyben egyik vagy másik elő nem fordul. Pedig a költemény ezzel nem mindig lesz tartalmasabb és csillogóbb; sokszor csak üresebb lesz. Al-

kalmas szót alkalmas helyen kell használnunk. Az oly könnyű szerrel előrántott jelző, mely a tárgyat különösebben nem jellemzi, a helyett, hogy gyarapítaná, inkább csökkenti a kifejezés értékét. Pedig ily henye jelzők gyakoriak ő nála . . . Méltánylom szorgalmát, mely a költészet iránti élénk vonzalmának mennyiségre nézve ily tekintélyes bizonyítékát szolgáltatta. Elismeréssel vagyok érzésének tisztasága, nemessége iránt is, mely műveiben általában nyilatkozik. Önmagának bizonynyal jól esik végig pillantania egyéni kedélyéletének és eszmekörének azon emlékein, melyeket terjedelmes gyűjteménye föltüntet. Sajnos, hogy ez a végig pillantás a bírálva szemlélőre is nem oly zavaraltan és jól eső!

Nem mondhatom, hogy utoljára maradt a legjava. Még egy gyűjtemény van előttem, melylyel, mert itt van, kötelességem beszámolni. Bocz József *Első aratás* címet adott költeményeinek, melyek az általam tárgyalt gyűjtemények halmozában szintén kezem alá tévedtek.*) Kétségbe kellene esnünk, ha a magyar lyra 1893-ik évi termékeinek ez a füzet volna jellemző hirnöke s el kellene szomorodnunk még azon is, ha azok közt ehhez még több hasonló is találkozónék. Sejthető a czimből, hogy Bocz Józsefnek a versírás mezején ez az első kísérlete, a mint ő nevezi: *Első aratása*. Nem tudom, bír-e tudatával, mit művelt? Érzi-e, hogy ezt a vétséget nem kellett volna elkövetnie maga ellen? Nem volt-e jóakarója, barátja, tanítója, szülője, a kiknek bizalmasan szeme elé terjesztette volna gyűjteményét, mielőtt az olvasó közönség elé terjeszti? a kik, nem mondom, műértő, de csak mindennapi józan észszel átnézve ezeket a kísérleteket, megfogták volna az ő kezét, hogy ne «arasson» még, mert nincs mit aratnia, mert a mit ő kalásznak vagy virágnak képzél, az nem egyéb, mint haszontalan dudva, melyet ki kell gyomlálni, eldobni, vagy tűzre hányni; azután hinteni helyére nemes magvakat s munkás türelemmel elvárni, míg a magvakból virág és gyümölcs fejlődik? Bocz József nem várta el. Százhetvenegy lapon annyi bizonyosságát adta gyöngeségének, sőt többnek: tehetetlenségé és izetlenségének, hogy azon valóban csak sajnálkozni lehet, de komoly szóra nem méltathatja a bírálat. Akárhol nyitom fel gyűjteményét, badarnál badarabb

---

*) Bocz József: *Első aratás*. Költemények. Temesvár. Uhrmann Henrik könyvnyomdája, 1893.

dolgokat találok. Szíve szép szerelmének ajánlja ezt az *Első aratást*: «fájó lelke tarka csokrát» . . . «Mint vihar zord felleget, te Tépted lelkem foszlányokra. Foszlányok; ez keblem tükre; Nézz lelkembe szöke angyal! Gyúlt szívemnek égő lángja Vall szerelmet» . . . Majd Tündéréhez lantol egy végtelen hosszú össze-visszaságot. Igazán, mint egy lázbeteg álmodozása. Összehordva szavak és képek egy garmadába, minden helyes érzelem és egybefüggés nélkül. Elhagyva «a valóság nyomasztó világát», fölszáll az égbe, «Hol nincs nyomasztó törvény és merevség . . . Rettenő szép itt a nagy mindenség, A láthatatlan parány itt nagy tömeget ölt» . . . Onnan csalogatja le a tündért magához. «Csak egy szobából áll kis házikónk, Bútorzatunk is boldogságra vall, Egy ágy s egy szék, kettőnknek az elég, Két szerető kebel egy ágyban megpihen . . . Tűzajkunkról a csók szent eledel.» Mikor pedig a tündér már az előbbi sorokban le akar jönni hozzá a földre, maga kéri, hogy ne jöjjön: «Az nem lehet . . . Sárral dobál meg ottan a gonosz, Szépséged durva kézzel vájja le, *Mint varga, cserző bőrt ha nyúzna!*» A végén tudjuk meg két rövid sorban, hogy ez a tündér a Múza volt, a kinek sírjánál a szerző most «térdre hullva búsan siránkozik.» És ez így megy, ebből a hangból, ebből a nyelvből, ebből az izlésből különböző változatokban, hosszabbra, vagy rövidebbre szabott versekben az egész gyűjteményen keresztül. Sehol egy nyugpont, sehol egy parányi kellemes virány a kietlen pusztaságban. Hiában keresem jelét avagy csak egy kézvonásban is annak, hogy ezen a tarlón az első áldatlan aratás után jövőre hasznavehető termést remélhetni. Nincs mód benne. Minden föltétele hiányzik.

Ezzel kifogytunk a tárgyból. Leteszszük a tollat, utalva azon megjegyzésekre, melyeket rövid szemlénk elején, lyrai költészetünk újabb irányára és értékére vonatkozólag említettünk. Ismételhetjük, hogy e téren sem csüggedésre, sem dicsekvésre nincs okunk. Költői műgond, tartalom és benső érték nem mutat szembetűnő haladást s a nemzet egyetemére észrevehetőleg ható képviselővel nem dicsekedhetik újabb lyránk; de annak külterjedelemben bővebb térfoglalása, a közélet lüktetéseivel való érintkezése, hazafias érzülete s egyes művelőinek figyelemre méltó tehetsége tagadhatatlan.

A ZSIDÓK ÉS AZ ANTISÉMITA ÁRAMLAT.

Harmadik közlemény.*)

III.

A ZSIDÓNAK PHYSIOLOGIÁJA ÉS PSYCHOLOGIÁJA.

Láttuk, hogy a zsidó faj, a talmudnak és a középkori törvényeknek e mesterséges terméke, mely népelemekből, mely testi és lelki hatások által alakult újjá a ghetto falai között. Kísérjük meg ennek az új és egyszersmind régi fajnak lélektanát vázolni; és minthogy századunkban, mely a tudományos formulákba szerelmes, a lelket már nem divat a testtől elválasztani, kezdjük meg a zsidónak «élettanával». Van a kettő között bizonyos kapcsolat, egyik megérteti a másikat.

A tizenöt évszázadon át elviselt nyomorúság mély nyomokat hagyott a zsidó testében és lelkében. A gyalázat külső jelvényétől, a vállán hordott megkülönböztető sárga folttól megszabadult, de homlokáról nem mindig törölhette el a ghetto bélyegét. Az rajta száradt. Csak gondoljuk el, hogyan élt és milyen nevelésben részesítették keresztyén és mohammedán mesterei. Képzelnék el mindennek előtt a házat, melyben nevelkedett. Eltűnt már majd mindenütt, gyermekeink a «zsidó-útczát» még csak a leírásokból fogják ismerni. A frankfurti klasszikus Judengasse utolsó nyomai is eltűnnek. A római ghetto kanyargós útvesztőit is, a piazza Guideát és a via Ruát lebontották az olasz csákányok, a szegény ebrei-k nagy sajnálatára. Ott születtek ők, ott éltek oly sokáig! Hogyne sajnálták

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 202. számában.

volna szülőházukat, mikor a Tiber part szabályozása miatt IX. Pius rendeletére lebontották, hiszen olyan mocskos és olyan olcsó lakásokat nem találhattak többé se a régi, se az új Rómában! Én még sokszor megfordultam annak a ghettonak szűk, sötét és bűzös közeiben. Házaik magasak voltak és szinte roskadoztak, inogtak régiségök terhétől. Napvilágban és friss levegőben szűkölködő apró alacsony szobáik vagy inkább oduik, melyekben egész családok hemzsegték összezsúfolva, nem voltak a legborzasztóbbak; hiszen többi hitsorsosaikhoz képest Rómában a pápák védő árnyékában még úri módon éltek. Milyenek voltak a rómaihoz képest másutt a zsidó városrészek sőt milyenek még most is Oroszországban, például Berdicsevben vagy Vlnában!

Ilyen tanyákból nem kerülhet ki valami szép fajta. És valóban a zsidó faj nem is szép, nem is erős; csak elvétele hozta létre a szépségnek némely halovány virágszárait, mintha mutatni akarta volna, hogy milyen hajtásai lehetnek még Jakab vén törzsének verőfényes talajon. — Nem erős faj. A zsidó — kivált a keleti nagy községekben élő — gyakran kistermetű, vézna, gyöngye; alakja szánalmas, vekony, elcsenevészett, lesír róla a nyomorúság. De az ne vezessen félre bennünket: A beteges külszín alatt nagy életerő lappang. A zsidót vézna színész-nőihez, Rachelhoz vagy Sarah Bernhardhoz hasonlíthatjuk, a kik vért köpnek és azt hinnők, végök van már, de mikor a színpadra lépnek, bámulatos erőt fejtenek ki.

Nincs faj, melyen ily kevéssé látszanának az erő jelei, és nincs olyan, mely bajaival így meg bírna küzdeni. A zsidó lelkileg és testileg, erkölcsileg és fizikailag egy faji kiválás terméke, egy kétezere éves faji kiválásé, melynél szigorúbb és kínosabb kiválásnak soha sem volt élő lény alávetve. Ha a szenvedésekben van rangfokozat, mondá egy zsidó, akkor minden nép közül Izráelt illeti ott az első hely. A ki gyöngye volt testileg vagy lelkileg, az kimaradt közülök a halál vagy a keresztesítés által. Izráel olyan családhoz hasonlítható, melynek szülőttei nemzedékről nemzedékre születésökkor ki voltak téve. Azért olyan kitartó a zsidó bajaival szemben és onnan származik szenvedések elviselésére való képessége, mely szinte páratlan a világ történetében. De nagyon is hosszú és kegyetlen volt Izráel megpróbáltatása, néha még most is görnyed alatta és szinte meg van törve.

A zsidó hosszabb életű, mint a keresztyén. Az a gyöngé testű és száználmas tekintetű kis zsidó két látszólag ellenmondó sajátságot egyesít magában, a korán érettséget és a hosszú életiséget. Hosszú életiségéhez — melyet könnyebb kimutatni — nem fér kétség. Az olyan nyilvánvaló, hogy némely országban, például Amerikában, az életbiztosító társaságoknak a zsidóság a legszívesebben fogadott közönsége. Hosszú életűek nem csak Franciaországban, a hol a jobb módúakhoz tartoznak, hanem középső és keleti Európában is, a hol nagy közöttük a szegénység. Úgy látszik Amerikában sincs máskép. Elöttem fekszenek az Egyesült-Államok 1890-ki népszámlálásának legelső eredményei. E legújabb amerikai census szerint az expectation of life (a kor, melyet valószínűleg el fog élni) az izraelita családokban 57 év, a keresztyéneknél 41 év. Tovább éli meglett korát, mint a keresztyén. Föltűnő az is, hogy a statisztikai általános törvénnyel ellentétben, a zsidó férfi hosszabb életű, mint a zsidó nő.*)

Épen olyan érdekes jelenség, hogy a zsidó gyorsabban szaporodik, mint a vele egy vidéket lakó keresztyén. Ezt általánosan tapasztalják. Izraelnek mindig szemé előtt lebegett a: Gyarapodjatok és sokasodjatok. Keleten, a hol még a régi szokások fönnállnak, még most is kötelességöknek tartják korán nősülni és sok utódot hagyni. A hagyományoktól Európa és Amerika legtöbb országában már eltérnek a zsidók, később nősülnek, mint a keresztyének. — A zsidóknak aránylag majd mindenütt kevesebb gyerekek van, mint a keresztyéneknek, másrészt majd mindenütt kevesebb gyerekek hal meg; a születések náluk nagyobb mértékben mulják fölül a halálozásokat, mint a más hitűeknél. Tehát kétszeres fölényök van: Gyorsabban szaporodnak és olcsóbban. Nagyobb számban érik el a gyümölcsöző férfikort.**)

Ezek a tények nem magyarázhatók meg a jóléttel, mely a zsidóság nagyobb részénél, kivált a keletiekénél, hiányzik. Nem tekinthetők faji sajátságoknak sem, hanem nyilván erkölcsökkel vannak kapcsolatban, a zsidók családias szellemével, a szülők

*) *Census Bulletin* Nr. 19. 1890 decz. 30. Washington 11. 12. 20. l.

***) L. Alexandrini A.: *Studeu statisticu*. Jassy, 1886. és *Census Bulletin* Nr. 19. — A legutóbbi németországi népszámlálás a zsidóság szaporodásában kedvezőtlen változást mutat. S. J.

önfeláldozásával, az anyának gyermekei iránt tanusított gondosságával, valamint a házaselet tisztaságával, a vallási törvényekben előírt életmóddal és a férjnek neje iránti gyöngédségével. Nevezetes, hogy a zsidók «biostatikai» szabadalmi már a születések előtt kezdődnek: Mindenütt sokkal kevesebb nálok a halvaszülöttek száma, mint a keresztyéneknél. Becsületekre válik az is, hogy a törvénytelen gyermekek száma nálok kevesebb, mint máshitüeknél, pedig ők túlnyomóan városi lakosok és tudvalevőleg épen a városokban rendkívül sok törvénytelen gyermek születik.

Hozzá kell azonban mindjárt tennünk, hogy a zsidók e «biostatikai» sajátságai a megfigyelések szerint csökkennek keletről nyugatra olyan mértékben, a milyen mértékben a zsidók szokásai a körülöttök lakó népek szokásaihoz simúlnak. Ha valamennyien megkeresztelkednének, a statisztikusok két-három emberöltő múlva valószínűleg hiába keresnék megkülönböztető sajátságait. Ha a statisztikában kimutatott kedvező viszonyaiknak alapokait kutatjuk, mindenütt vallási törvényeikre, a thorára, bukkanunk.

Ha Izráel mindig híven követné a thorát, talán még különb helyzetben volnának «a disznóhús-evőkkel» szemben. Több országban figyelték meg, hogy a zsidók mintha némely fertőző betegségtől mentesek volnának. Néhányszor már olyan bizonyossággal állapították ezt meg, hogy nem lehet tagadni. Ezt az immunitást, úgy látszik, vallási törvényeiknek, főképen a test és a táplálék tisztaságára vonatkozó törvényeiknek köszönhetik. A zsidóra nézve a vallása prophylaktikus becsü, a hygiéniát szolgálja, a jámborságot az egészsége hasznára fordítja.

Az állati élelmiszerekre vonatkozó törvényeiket sokáig gyerekeseknek tartották. És íme háromezer év után physiologusaink megboszulják a biblián elkövetett igazságtalanságot, a tudomány a thora mellett tanúskodik. Az ó-testamentom mintha előre érezte volna Pasteurt. Tény, hogy a bibliában tisztátalanoknak nyilvánított ételek nagy része számos betegségben, nevezetesen bőrbetegségekben orvosilag is tilos. Pedig keleten épen ezek a betegségek mindenkor nagyon közönségesek voltak. Egy orvostól hallottam a következő nyilatkozatot: «Szinte föltehető, hogy a héberek törvényhozója ismerte a tuberculosist, olyan intézkedéseket tett ellene. Harmincz évszázaddal előbb, mint mi, rájött, hogy a tudóvész az állatokról

az emberre is átterjedhet.» A sakter gondosan megvizsgálja a leölt állat egészségi állapotát, mielőtt kimondja, hogy kóser, és a helyett, hogy a kóser és tréfi (tisztá és tisztátalan) megkülönböztetésének elhagyását követeljük a zsidóktól, jobb volna, ha inkább mi is átvehetnők tőlök. Némely angol és amerikai hygienista már kívánta is a polgári hatóságoktól, hogy az összes vágóhidakra kötelezővé tegyék a zsidó szokásoknak legalább egy részét.

Bizonyos betegségek ellen tehát már az élelmi szerekre vonatkozó törvényeinek megtartása és a sakter ébersége is némileg megóvjá a zsidót. Ehhez járúl még a zsidónak hagyományos mértékletessége, ez a keleti sajátsága, mely annyira megkülönbözteti az éjszaki népektől, a szlávoktól és a germánoktól, kik közé a történelem fortagai vetették. A zsidó nem iszákos, pedig a thora nem tiltotta el neki a bort, mint a korán a mohammedánusnak. Az iszákosság veszedelmes betegségek kútforrása. Végül még meg kell említenünk a férfiak és nők testi tisztaságára vonatkozó rendszabályokat és a körülmetélést, a mely talán megnehezíti bizonyos csunya fertőző betegségeknek a terjedését.

Biostatikai tekintetben sok előnye van a zsidóságnak, de korántsem olyan állandók és általánosak azok, mint némelyek képzelik. Például sokáig azt hitték, hogy a középkorban a zsidókat nem érte a fekete halál. A köznép minden járvány alkalmával vádolta őket, hogy a kutakat és forrásokat megmérgezték. Mai napság már tudjuk, hogy a pestis nem állt meg a zsidó városnegyedek kapuinál. Az újabbkori kolera-járványokról is tudjuk, hogy nem kerülték el a zsidókat sem. A mennyiben pedig a zsidók egy részét némely járvány kevésbé érinti, annak okát nem faji sajátságaiban kell keresnünk, hanem eltérő életmódjokban. Például ha a tüdővésztekintjük, mely Európában a legirtóbb betegség, a londoni orvosok tanúsága szerint, a zsidók között még a Whitechapel legnyomorultabb kunyhóiban is aránytalanul kisebb pusztítást tesz, mint a keresztyének között,*) viszont az orosz és lengyel zsidóságnál épen az ellenkezőjét tapasztalják. Oroszországban a sorozásoknál évenként sok zsidót kénytelenek visszautasítani szűkmellűségök miatt.

---

*) Dr. Behrend: *Nineteenth Century* 1889 szeptember. A már idézett *Census Bulletin* ugyancz a jelenséget bizonyítja.

Azt hallottam, de hihetetlen, hogy a katonai mellbőség-mértéket a zsidókra nézve csökkentették.

A zsidók e szűkmellúsége nem lehet ősi faji sajátság, hanem nyilván városi életmódjokkal, legnagyobb részöknek ülő foglalkozásával és mindenek fölött évszázados nyomorukkal kapcsolatos. Physiologiai nyomorúságuk nyilván gazdasági nyomorúságok következménye. Izomerejük nemzedékről nemzedékre csökkent és testök elcsenevészett. A zsidók testalkatra nézve sehol sem hasonlíthatók a más hitűekhez; némely vidéken nehéz testi munkára képtelenek, legnagyobb ellentétei az erőteljes angolnak, auvergneinak, piemontinak vagy a spanyol gallegónak. Sok közöttök a hibás testalkatú, a púpos, vak, siket-néma és születése óta hülye. Bizonyára nem csupán a korai és rokonok közötti házasságok okozzák ezt, hanem az évszázadokon át szenvedett nyomorúság.

A történetíró, mint a geologus, gyakran a jelen segélyével fejt meg a múlt idők rejtélyeit. A történetírónak, hogy a hazájában eléje táruló jelenségeket a múlt idők jelenségeivel magyarázhassa, gyakran nem kell egyebet tennie, mint tekintetét a szomszéd ország felé fordítania, a hol még élő jelen az, a mi talán saját hazájában már múlt. Azok a hatások, melyek a közép-korban a mai zsidóságot alakították, keleti Európában még most sem szűntek meg. Keleten a zsidók táplálkozása a lehető legnyomorultabb, kivált az öt millió orosz zsidóé. Azon a zord vidéken nincsen annyi táplálékok, a mennyi szelidebb éghajlat alatt is alig volna elég. Hogyne tapasztalnák testükön ennek hatását? A zsidó kevesebbet eszik, mint az orosz vagy lengyel, és táplálkozása annál silányabbá válik, minél inkább megnehezítik megélhetését az orosz törvények. Ha csak az orosz rendőrség így folytatja, mint eddig, így a nyugati városokba szorítja őket, a hol már hely sincs számokra, nem csodálkozhatunk azon, ha végre közöttök a halálozások fölülmulják a születéseket. Mintha csak ezt akarnák, a kik Szent-Pétervárott és Moszkvában az épen olyan furcsa, mint a milyen embertelen rendszabályokat sugalmazták. Lassan, nesztelenül akarják őket kiveszíteni ghettojokban. A csárnak négy vagy öt millió alattvalója rendszeres elszigetelésre és kiéheztetésre van kárhóztatva ott, a hol nem látja nyomorukat, a jóságáért méltán dicsért uralkodó.

Századunk végén a zsidóság nagyobb részét ily nyomor-

ban látván, én nem csodálkozom fajuknak szembetűnő hanyatlásán. A mely emberekkel évszázadokon át így bántak, azoknak van joguk kicsinyeknek, gyöngéeknek, szánalmasoknak lenni. A zsidónak a múltjában kell keresnünk hibáinak és jó tulajdonságainak, erejének és gyöngeségének, szóval minden testi és lelki sajátságainak okát. Ez a refrain, bármely oldalról vizsgáljuk. De ki kell emelnünk, hogy testalkatában — talán még erkölcsi sajátságaiban is — a mi jó van, azt önmagának köszönheti, őseinek és törvényeinek, a mi rossz, azt mi oltottuk bele. Ezt bizonyítják a keleti és nyugati zsidók közötti különbségek is. Fajtája nyugaton újra emelkedik; a zsidó megerősödik és újjászületik, a milyen mértékben megszabadítják a rárakott lánczoktól.

A nép képzelete a zsidóságnak már régóta bizonyos furesza betegségeket is tulajdonít. Mesebeszéd. Némely vidéken azonban még most is el van terjedve és a köznép, mely a zsidót mintegy elátkozottnak tartja, még most is hisz benne, sőt a legenda a különböző zsidó-törzseknek különböző sajátságú betegségeit emlegeti. Hasonló eredetű lehet a középkori fœtor judacius, az a hit, hogy a zsidóknak sajátságos jellemző szagok van.

Ellenben úgy látszik, nem mesebeszéd, hogy a zsidók nagyon hajlanak a mi korunk betegségére, az idegességre. Ezt a tényt több európai országban és az Egyesült-Államokban is megállapították. A zsidóra jellemző, hogy idegrendszere izomrendszerénél fejlettebb; talán ez physiologiájának a legjellemzőbb vonása. Kevés az izomzata, sok az idegzete; csupa ideg, ha szabad így kifejeznem. A zsidó a legidegesebb ember, talán mert legtöbbet élt az agyával. Mintha tagjaiból és törzséből minden eleterő a fejébe szállt volna. Viszont a hosszantartó rezgésektől túlfeszített ideghúrjai gyakran elpattannak vagy hamis hangot adnak. A zsidó nagyon ki van téve az idegközpontok megzavarodásának, a gerincvelő-bántalmaknak, de kivált agyvelő-bajoknak. A lelki működése és tenyésző-táplálkozó működése közötti egyensúly gyakran megbomlik. Gyakoribb nálok az örültség, mint a keresztyéneknél, néha aránylag két-háromszor olyan gyakori.*) Annál meglepőbb ez, mert az

---

*) L. az idézett *Census Bulletin* 15. l. vagy Porosz-, Dán- és Bajorországra nézve *Bulletin de la Societé d'anthropologie* 1884 novem-

izraelita, mint már említettem, nem iszákoskodik sehol, pedig az idézi elő legkönnyebben az idegbántalmakat.

Tudvalevőleg az agybetegségek szaporodása és az idegeség terjedése korunknak és civilizációnknak jellemző vonásai közé tartozik. Ez a jelenkori élet lázas tevékenységének következménye; az érzetek és a fáradalmak mindinkább szaporodnak, túlerőltetik az idegek rugalmasságát és szétrombolják az agy rostjainak finom hálózátát. Tehát a zsidó mint legidege-sebb ember idegbetegségeivel csak megelőzte kortársait, csak mutatja azt a veszedelmes utat, melyre társadalmainkat a túlfeszített szellemi élet és a szenvedélyes versenynek szüntelen ösztönzése vezeti. A zsidónak e sajátságát sem magyarázhatjuk származásával, hanem évszázadokon át folytatott idegrontó életmódjával, szellemi megerőltetésével. Még mai napság is némely országban, például Oroszországban csak erős akaratának és szorgalmának valóságos csodatettei által képes nyomorult életét tovább tengetni. — Az izraeliták idegbajai mellett főlemlíthetjük a diabetest is, a mely nálok rendkívül gyakori.

Némely tájakon, úgy látszik, a koraerettség is jellemző a zsidóra, férfira nőre egyaránt; még pedig nemcsak a testi koraérettség, hanem még inkább a lelki. A zsidónak ezt a szellemi koraérettségét mindegyikünk tapasztalhatta; engem gyakran meglepett. Talán ezzel kapcsolatosak a zsidó fiúk és leányok sikerei mindazon iskolákban, a melyeket előttök is megnyitnak.

Mire véljük ezt a korai érettséget, a léleknek e gyors megnyílását? Talán csupán a fajban, a keleti vérben keressük okát? Nem inkább a történeti nevelésben, a százados faji kiválásban, abban a hosszú göröngyös útban, a melyen lassanként száz nemzedék haladt végig a létért való küzdelmek között. A kis zsidó, a kit fiatal korától kezdve csúfoltak, bántalmaztak, gyaláztak, ütöttek, már gyermekkorában megtanúlt gondolkodni, megfigyelni másokat és önmagát. Időnek előtte jött meg az esze, mert gyakran időnek előtte jöttek szenvedései. Kelleténél előbb és drágábban szerezte meg az élet nehéz voltának tapasztalását. Gyermekkora meg van csonkítva és rövid az ifjúsága. Korábban üt neki a gondok és megpróbáltatások órája és kelle-

---

ber 6., 698—700 l., továbbá Enrico Morelli: *Frenopatie in Italia* 77. l. Milano 1886.

ténél hamarabb letelik neki a hosszú ábrándozások és határtalan remények ideje. Nekem már sokszor föltűnt gondolkozó arczkifejezések; az fajuknak egyik jellemző vonása.*) Mint testi-
leg, lelkileg is rövid a zsidó ifjúsága. Mondhatnók, a zsidó öre-
gen születik. Ha velök beszélünk, szinte az ajkunkon lebeg:
«Lám, ezek a vén zsidók.» Mintha nekik nem is illenék az
ifjúság. Némely országban, arra kelet felé, hajlandók is elvi-
tatni tőlök azt a jogot, hogy fiatalok is legyenek; ha talán egy-
szer gyermeki módon lármásan mernek játszani, azon már
megütköznek, féltelenségökön panaszkodnak, sőt esetleg szem-
telenségökön. A gyermeki szórakozások és örömek oly kevéssé
látszanak nekik valónak, hogy szinte hajlandók megtiltani nekik.

A zsidó valóban régi faj; az hajlamain, jellemén és vér-
mérsékletén is megérik. Akár a Hebron barlangjába temetett
patriarcháktól származik, akár nem, ősöknek hosszú sora van
mögötte. Ő egyedül követheti törzsfájának gyökereit messze
múlt idők mélységében lefelé egészen a történelem előtti korig.
A mi fejedelmeink és nagy uraink törzsfája milyen fiatal Izraél-
léhoz képest! És Izraél nem csak korát, hanem műveltségét
tekintve is régi. Már Jeruzsálemban, Babyloniában és Alexand-
riában kezdte meg fejének, agyvelejének nehéz munkáját.
Műveltsége régibb keletű és szakadatlanabb fejlődésű, mint
bármely jelenkori népé, mely a Földközi-tenger műveltségi
körébe tartozik. Milyen fiatalok a mi ősi családjaink a Lóvyké-
hez, Lévykéhez, Kohnokéhoz és Kannokéhoz képest, melyek-
ről hitelesen tudjuk, hogy őseik illatszereket égettek mint papok
(kohanim) az örökkévaló oltárán, mielőtt még Babel árnyéká-
ban a világ eredetéről tárgyaltak a káldeai jósokkal és az iráni
mágusokkal.

Szerintem a százados faji kiváláson kívül a zsidó szellemi
műveltség nagy kora és folytonossága érteti meg velünk, hogy
miért foglalják ők el társadalmunkban azt a helyet, melyen őket
látjuk. Az ő gyermekeik már a thorát olvasták, mikor a latin
ábécze meg sem volt állapítva — hát még a szlávok kyrill betűi
vagy a germánok rúnái. Ők nagyon megelőztek bennünket a
műveltségben. Hiába csuktuk be őket néhány évszázadon át

---

*) Hallom, hogy e vonásuk észrevehető azokon a kombinált
tipikus fényképeken is, melyeket dr. Galton készített egy londoni
zsidó-iskolában.

a ghettóba ; alighogy kitártuk börtönük ajtaját, könnyű szerrel utolérték bennünket, még azokon az utakon is, melyeket nélkülök nyitottunk. Ha látjuk a halovány zsidókat keleti Európa vagy Elő-Ázsia némely városaiban — ha például annak a tónak partján, melynek halászhálójokba fogták a világot — azt hinnők, hogy immár vége Izraelnek. Pedig nem halt ki belőle az ősi erő ; hogy erről meggyőződünk, gyakran alig kellene egyebet tennünk, mint a keleti zsidóság sovány talajából őket a gazdag Nyugatra átültetni.

A zsidónak a lelke fölülmúlja a testét. Nem ismerek nála értelmesebb fajt. Mindenek fölött értelmességéből él. Nem karjaiban, hanem homlokában van az ereje. Testi gyöngeségét szellemi erejének kell pótolnia. Erőtlen testében gyakran éles esz és erős akarat lakik. Teste és lelke nem olyan összhangos, mint a régi helléneké és a jelenkor angoljaié. Rájok gyakran nem illik a mondás : mens sana in corpore sano. A zsidónak erősebb a lelke, mint a teste. A mi az egyiket gyöngítette, az gyakran erősebbé tette a másikat. A hosszú és rettenetes megpróbáltatás csökkentette testi erejét, elgyöngítette izmait, de megedzette értelmét és finomította az agyvelejét.

Azt mondják, a zsidó minden éghajlat alatt meg tud honosodni. Még inkább állíthatjuk ezt értelméről. Ha minden égöv alatt találkozhatunk vele, nem tudjuk mindig, hogy mely szenvedések árán szerezte azt a képességet. Szellemi alkalmazkodása azonban bámulatosan gyors. Annál csodálatosabb ez, mert származásánál, hagyományainál és hosszas elszigeteltségénél fogva azt hinnők, hogy alig képes átalakulni. De a látszat csal. Ha a ghettóban vagy a keleti zsidó községekben nézzük, a szokások embere ; szinte megkövült a szertartásaiban és a szokásainak valóságos múmiája, mondhatnók élő kövület. De ha hagyományainak burkolatából kigöngyölgeted, más országba vagy másféle helyre viszed, bámulatosan alkalmazkodó, átalakítható és haladó emberré teszed. Olyan, mint a megolvadt fém, mindenkor beontheted bármilyen mintába, új idomot ölt, a nélkül, hogy anyaga változnék. A zsidó mindenhez alkalmazkodik és mindenütt meghonosodik. Talán képes volna bolygónkról másra költözködni, a nélkül, hogy sokáig érezné magát hontalannak. Mindenhez alkalmazkodik, mindenre rátermett, mindenbe könnyen beleszokik és ennél fogva mindenütt boldogul.

Ebbe a lelki fürgeségbe, szellemi mozgékonytságba évszázadokon át tanult bele. Történeti nevelésének, az üldöztetéseknek és megaláztatásoknak, a foglalkozásoknak, melyekre kényszerült, az általa látott különféle műveltségi köröknek s az általa végigvándorolt különböző országoknak a hatása ez. Olyan lélekedző gyakorlatokban egy más faj sem részesült. A zsidó azokhoz a szegény gyerekekhez hasonlítható, a kiknek összetörték tagjait és kiforgatták a csontjait, hogy mindenféle mozgásra képesek legyenek; meg tudják tenni a legkényesebb kötél-tánczos mutatványokat, a legveszélyesebb ugrásokat és mindig talpon teremnek.

A zsidó értelmességének más jellemző vonásai annak tisztasága, szabatossága és helyessége. A zsidó szellem pontos eszköz, szabatossága egy mérlegéhez hasonlítható. Annak is egyszerű magyarázatát találjuk azokban a szokásokban és képességekben, melyeket az őseitől tizenhét évszázadon át folytatott mesterségekben szerzett. Mindnyájunkban újra élnek őseink; a lelkünk, értelmünk épen úgy alá van vetve az örök-
lékenység törvényének, mint a testünk. Lássuk csak, kik voltak a mostani zsidó ősei. Mindjárt tisztábban látjuk a kapcsolatot. Sohasem lehetett gyermeket így megérteni apáiból. Családfáját nem kell a ghekkók irattáraiban keresnünk. Ismerjük őseit, még pedig részint saját tapasztalatunkból: A zálogra hitelezők, a pénzváltók, régiség-kereskedők, zsidó-kereskedők, kufárok, bizományosok, alkuszok — ötven nemzedéken át mindig ugyanazok különböző nevek alatt és különböző ruházatban. Íme az ősök, a kiktől minden zsidaink származnak, a koldusok és milliomosok, a legműveletlenebbek és legtanultabbak. Majd mindjárt látjuk, hogy más ősei is vannak, de nem olyan fontosak. Mind értelem, mind jellem tekintetében az ősökben kell keresnünk a mai zsidó elemeit. A csereberével, kereskedéssel, számításokkal és számokkal foglalkozó ősök e hosszú sorának köszönheti a zsidó gondolkodásának szabatosságát, éleslátását és azt a képességét, hogy a látszattól félre nem vezeteti magát. A kereskedő szemei hozzá vannak szokva a méréshez, kezei a mérlegeléshez. Bizalmatlan és nem szereti a hozzávetőlegességet. A pénzváltó és a drágakő-kereskedő, ez utóbbi szintén régi foglalkozása a zsidónak, hogy megforgatja és vizsgálja, a mit kezébe vesz, mielőtt kifizeti az árát! Így megforgat és megfontol a zsidó mindent, a gondolatokat is; kellően meg tudja becsülni érté-

köket. A szabatosságnak ez a szelleme a zsidót mindenütt követi, az életben épen úgy, mint ügyeiben, a tudományban nem kevésbé, mint a kereskedelemben. A valóság megismerése utáni törekvés, a gyakorlati érzék nagyobb mértékben van meg a zsidóban, mint másokban.

És valamint a dolgok ismeretét, úgy tanulta meg az emberek ismeretét is. Láta a legkülönbözőbb koroknak mindenféle embereit öregapjának a boltjába jönni, sokat alkonyatkor titkon belopózkodni. Láta a nagy embereket és a kicsinyeket, a meggazdagodókat és tönkremenőket. Ismerte a játékosokat, a nagyratörőket, a szerelmeseket, a tékozlókat, a fősvényeket, a könnyelműeket és a becsületeseket; kedvére megfigyelhette őket, mikor erőt vett rajtuk az indulat, az érzelem, zavaruk vagy szorultságok idején, mikor leveti az ember az álarcot. Eljöttek oda kölcsönpénzt koldulni öregek és fiatalok, nemesek és polgárok, városiak és falusiak; kényére-kedvére kitanulhatta őket. Azért életrealitásában nincsen párja a zsidónak. Nem tudja más úgy kiszimatolni és elfogni a forintot és az aranyat. Mi magunk tanítottuk ki arra, mint a hogy az angol kopót kitanítják a rókavadászatra. Jól ismerjük fajának ezt a képességét, sőt talán kelletén túl is becsüljük. Rendesen kereskedői, pénzbajhászói arczával fordul felénk a zsidó és azért szinte nem is tudjuk más oldalról képzelni. Ne hamarkodjunk el ítéletünket! Ne higyük, hogy a pénznek azon embere már az egész zsidót magában foglalja.

A pénzváltó, zsidó, uzsorás nem egyedüli őse a zsidónak. Van más őse is, melyet mi kevésbé ismerünk, pedig nem kevésbé fontos. Nem szabad róla megfeledkeznünk, mert épen az személyesíti Juda hagyományát, holott az előbbi, a pénz embere a mi nevelésünk, a tőlünk rákényszerített foglalkozásoké. A másik ő — Izráel legrégebb és legszeretettebb őse a rabi, a tudós, a talmudista. A pénzzel való üzérkedés sokáig csak eszköze volt a megélhetésnek, egyedüli megengedett eszköze. Nem a kereskedő és a pénz embere volt az, a kit Juda fiai leginkább becsültek, hanem a rabi, a törvénytudó, az író, a tudós, a hochem. A könyv embere volt Izráel, mielőtt az üzlet emberévé lett. Míg a kereskedő a tényekkel való számolást, a gyakorlati érzéket, a dolgok és emberek ismeretét tanulta, addig a rabi és a hochem elméletekkel, szellemi tanulmányokkal, tudományos elvont fogalmakkal foglalkozott. És e kétféle

tanulmány közül nem az anyagi, hanem a szellemi volt kedvesebb Izráelnek egészen a legújabb időig. A régi zsidóközsegekben nem a bankárt, hanem a tudóst becsülték többre. Ha most már nem úgy van, mint régen volt, azért nincs úgy, mert a velünk való érintkezés által Izráel eltért hagyományaitól.

Még a XVIII. században is a gazdag lengyel zsidók fő törekvései közé tartozott családjuk körében látni egy tudós hochemet. Ott ezek a jövődöbéli kis rabik versenyeztek, vitták arany jutalomért vagy a család lányaiért. Szinte vásárra vitték azokat a reménybeli tudósokat. A szülők mintegy elárverezték őket, és okos apák, mint például Maimon Salamoné, csak a legtöbbet ígérőnek adták. A litvániai kocsmáros unokáját, Maimon Salamont, már tizenegy éves korában is többen kérték. A fiatal tudós apósa házában folytatta tanulmányait. Berlinben is egy gazdag bankár lyánya csak tudós híréért szeretett belé Mendelssohn Mózesba, a thóramásoló fiába. A zsidó a tudománynak nagy tisztelője és e tudománytisztelés legrégebb jellemző vonásai közé tartozik. Ezt mindenütt észre lehet venni a talmudban, sőt a bibliában, de még az evangéliumban is. Körülbelül kétezer éven át a zsidók magok között csakis a tudósokat tekintették némileg fölsőbb osztályuaknak. A talmud szerint «a tudós előbbre való a királynál, a tudós fattyú előbbre való a tudatlan főpapnál». — Minő ellentét a mi barbár nyugatunkkal, a frankokkal, gótokkal vagy longobardokkal! Ehhez az elvhez Izráel legnagyobb megaláztatásában is hű maradt. És még mai napság is — talán Torquemada óta nem érte nagyobb csapás — a Szent-Pétervárról és Moszkvából ellene irányuló rendszabályok közül az súlyosodik rája legrettenetesebben, a mely az egyetemekről zárja ki.

De térjünk vissza őseihez. Nézzük, kik voltak a zsidó tudósok és mi volt a tudományuk. A rabik nem voltak szobatudósok, a kik elzárkóznak iskolájokba, elszigetelik magokat és annál nagyobb tiszteletben részesülnek, minél kevésbé érti meg őket a népök. Korántsem. Ők mindig szoros és benső kapcsolatban voltak Izráel népének tömegével. Ők voltak útmutatói, tanácsadói, mesterei, fejei. Egész Izráel el volt telve az ő tanáikkal; szinte valamennyi zsidó tudós volt vagy legalább, túlzás nélkül szólva, írástudó. A teljesen írástudatlan zsidó, az inalfabeto, mint a hogy az olasz mondja, mindig ritka volt. A zsidóknál sohasem voltak olyan állapotok, mint a

középkori keresztyéneknél, a kik a tudományt egészen a papságra hagyták. Ebben a tekintetben mindaz, a mit a protestánsokról és a biblia olvasásának művelő hatásairól mondanak, még sokkal inkább illik a zsidókra és a zsidóságra. Ez annyira igaz, hogy a zsinagógát sokáig iskolának nevezték, sőt még most is Schule (sül) a neve a németül beszélő orthodox zsidóknál. Nemzedékeken át már öt éves koruktól kezdve jártak a fiúk a hederbe, a zsidó-iskolába, a hol olvasni tanultak. A hol a zsidó élet még nincs eredetiségéből kiforgatva, ott a zsidó mesterember vagy kereskedő most is előveszi a talmudot este, mikor napi munkáját végezte. Sok lengyel és orosz városban a zsidó munkásoknak egyleteik vannak, a hol vallási könyveiket tanulmányozzák. Nem mennek a kocsmába és lebujaokba, hanem hevrákat, társaságokat alapítanak, a hol a szentírásukat tanulmányozhatják.

Igaz, hogy ennek a talmudi tudománynak mi előttünk nincs becase. Olyanok voltak ezek a tanulmányok, mint a mi régi latin előadásaink és kollégiumainknak egyéb hiábavalóságai. Csakhogy a mi a leghaszontalanabb a gyakorlati életben, gyakran szellemünknek az a leghasznosabb. A gemóre, a talmud évszázadokon át élesítette a zsidó eszét.

Valamint a zsidó testének, úgy lelkének alakításában is van része a talmudnak. A misna sem csupa theologia, hanem még inkább corpus juris és a gemóre a törvény magyarázata, a mindennapi életbe vágó concret dolgokkal foglalkozik. Ne ócsároljuk azokat a furesa nevű középkori rabinusokat. A mi régi nagy scholastikusaink közül kevésnek volt azokéhoz hasonlítható sokoldalú műveltségök. A rabi nem volt pap; hiszen voltaképen nincs is zsidó pap, mióta a jeruzsálemi templom elpusztult. Tudós volt a rabi, theologus és jurista. Sőt még több, még orvos is volt, még pedig a talmudnál fogva, mely sokat foglalkozik orvosi és élettani dolgokkal. Köztudomású a középkori zsidó orvosok nagy híre, majd valamennyi rabi volt, valamint viszont majd valamennyi rabi egyszersmind orvos volt. Az ünnepek miatt és a naptár miatt a csillagok járását is meg kellett figyelni; sok rabi matematikus és csillagász is volt. De mintha még ez sem volna elég, többnyire sokat is útaztak, sok népet ismertek és sok nyelvet tudtak. Azonfölül a zsidó tudós, kivált a spanyol judiosoknál, még philosoph-költő is volt. Az volt a XI. és XII. századbéli híres rabik nagyobb része.

Például csak Ibn Gabirolt, Jehuda Halevyt és Maimonidest említem.

Gyakran csodálkozunk a zsidók sokoldalúságán, alkalmazkodó képességén és azon a gyorsaságon, melylyel eltanulják ismereteinket és módszerünket. Pedig az természetes. Kétezer évi szellemi gyakorlat készítette őket arra elő. Mikor a mi tudományunknál kikötnek, nem szállnak előttök ismeretlen partra, csak visszatérnek olyan vidékre, melyen már őseik is bűvárkodtak. A zsidó tudósnak ősei vannak, egész nemzedékek. Például a két Darmesteternek szegény könyvkötő volt az apjuk, de valami harmincz rabi volt az őseik között. A zsidó értelem soha sem volt sokáig ugar. Ha Izráelt újra népek akarjuk tekinteni, akkor ő a legrégebb azok között a népek között, a melyeket a német *Kulturvölker* cím alatt foglal össze. Ebben a tekintetben mintegy születési aristocratiája a népeknek. Ebből kifolyólag, a mely nap eléri a szabadságát és egyenlőségét, mindenütt az elsőség után kell törekednie.

A zsidónak a lelke különb a testénél; másrészt az értelme különb a jelleménél. Az egyik a másik rovására lett nagygyá vagy inkább a mi az egyiket erősítette, a másikat gyöngítette. Ez más népeknél sem szokatlan. Sőt a pessimista azt mondaná, hogy rendes jelenség, ha nem is az egyéneknél, de a nemzeteknél és műveltségeknél; az értelem és az erkölcs olyan, mint a mérleg két serpenyője, mikor az egyik emelkedik, a másik alászáll. Vajon történeti törvény-e ez? Érdeklünkben van abban kételkedni. A zsidók példája nem azt bizonyítja. Itt is a történelemben kell a magyarázatot keresnünk.

A régi hébereknél nem úgy volt, mint a mostani zsidóknál; azoknál a jellem volt különb, mint az értelem. Tehát erkölcsi tekintetben is, mint testi tekintetben a zsidóság hanyatló fajnak tekinthető. Valóban a jellem alacsony-sága és az értelem magas foka a hanyatló népek sajátsága; jól látni ezt a régi görögöknél és a két utolsó századbéli olaszoknál. Gyakran mondják, hogy a zsidó jellem évszázadokon át változatlan maradt; némely tekintetben helyes megfigyelés ez, más tekintetben fölszínes. A régi héberék legjellemzőbb erkölcsi sajátsága volt a makac-ság. Már Mózes is többször nyakas fajnak nevezi őket. Ezt a faji sajátságát megtartotta, sőt fokozta. Húsz évszázad szenvedései közt tűzben vízben megedzette akaraterejét. Jelszava volt: «És mégis». Csak az erősek, az

erélyesek, a makacsok vehették fejökbe, hogy zsidók maradnak, a gyöngék elhagyták őseik vallását. Az üldözésnek és a csábításnak ez volt az eredménye. A makacsok közül a legmakacsabbak váltak ki a fajból és azok maradtak zsidók.

A zsidónak akarata van olyan erős, mint bármikor volt. Ebben jellemét egy fajé sem múlja fölül. De a nyakassága eltűnt. Most már nem mondhatná róla a próféta: «Olyan a nyakad, mintha vasrúd volna». Miután tölgy volt, mely a fergetegnek is ellenállt, lett belőle nádszál, mely minden szellőnek bókol. Különbén már elpusztult volna. Az ellenállóképeség és a hajlékonyság ritkán van úgy együtt, mint a zsidóban; ez a kettős sajátsága már magában is elég volna arra, hogy megnyissa előtte a szerencse kapuját. Lelke is oly rugalmas, mint az értelme; de a mi az értelmét emeli, az az erkölcsét gyakran alacsonyabb színvonalra süllyeszti.

Egész lényének ezt a hajlékonyságát drágán szerezte a zsidó. Addig hajlongott, míg görbe nem maradt a háta és ez a testi hatás kapcsolatos egy belső lelki hatással: Az erkölce is hanyatlott. — Nagy íróink egyike szerint*) két jellemző vonása van a jelenkori embernek: «A lelkiismeret és a becsület — az a keresztyénségből, ez a feudális korból ered.» Ennek a két képzetnek egyike még nemrég ismeretlen volt a zsidó előtt, másika régen tert vesztett benne vagy rája nézve értelmét változtatta. Ez az, a miben okossága ellenére gyakran mögöttünk marad. — Nem mondhatjuk, hogy a zsidó a lelkiismeretnek híjjával van. Sőt talán Taine téved, ha a lelkiismeretet keresztyén eredetűnek tartja; inkább zsidó eredetű az, valamint a felebaráti szeretet. Zsidó eredetű legalább abban az alakban, melyben a keresztyenség föntartotta. A zsidó fedezte föl először bensejében azt az urat, melynek királyok sem parancsolnak és semmiféle külső hatalom. Izráel szolgáltatta a lelkiismeret első vértanúit.

Csakhogy az a zsidó lelkiismeret, mely a mienknek anyja és dajkája volt, megfogyatkozott és elhomályosult. Az is megörnyedt az idők kényszerűségének terhe alatt, az megalkudott az erőszakkal és álruhát, álarczot öltött. Még a vallásban is, mely oly drága volt neki, megtanulta a színlelést, a hazugságot

---

*) Taine: *Les Origines de la France contemporaine*. — *La Révolution* III. k. 124—126.

és a térdhajtást olyan istenek és próféták előtt, kiket hite megtagadott. Afrikában, Ázsiában és Európában ezrével, tízezérek voltak olyan zsidók, a kik külsőleg Jézus vagy Mohammed hitére tértek, hogy létök jogát megszerezzék. A keresztyének is kitértek szorultságokban, a vértanúk nem voltak közönségesek soha. Csakhogy az volt a különbség, hogy a rabik megbocsátották, jóváhagyták, sőt néha tanácsolták a látszólagos hitehagyást. Híres embereik között is tudunk példákat, hát a többi hány volt Spanyolországban, Portugáliában, Olasz- és Franciaországban. Castiliában a nuevos cristianos, Lusitániában a marranes szentegyházba jártak, a pappal adatták magokat össze, letérdeltek gyónni stb. és mégis zsidók maradtak. Csak a halált választhatták vagy a keresztet. Nálunk Bordeauxban is a nuevos cristianos ivadécai, a portugál zsidók sokáig állították, hogy ők jó katolikusok. — «Mi Izráel fiai vagyunk», mondták titkon gyermekeiknek; a nyíltan követett vallás megvetésére és a titkon követett vallás eltagadására tanították őket. Képmutatásra tanítottak egész nemzedékeket abban, a mi a legszentebb volt nekik. E nélkül a kéthitűség nélkül bizony talán már elveszett volna a zsidóság. Hitét a zsidó csak megtagadásával menthette meg legbiztosabban. Vajon nem a keresztyén hibásabb-e ebben, a ki a zsidót a szentségtörésre rákényszerítette?

Nem minden zsidót érte az a legnagyobb megaláztatás, vagy nem minden zsidó tűrte el, hogy külsőleg meg kellett tagadnia őseinek hitét. Méltán emlékeztethetnek bennünket arra, hogy a vértanúk számát illetőleg egy más vallás sem mérkőzhetik Izráellel. De a zsidónak nemcsak a szentegyházban kellett álarczot viselnie, hanem mindennapi életében, jártában-keltében — mindig. Nem állván rendelkezésére az erősnek fegyverei, a gyöngének fegyvereivel küzdött, a ravaszsággal, hunczutsággal és kétszínűséggel. Íme mivé lett a zsidó lelkiismerete, azé a népé, mely velünk a lelkiismeretet megismertette. Az mellékes, hogy inkább a ghetto, a mi gyűlöletünk, a mi törvényeink forgatták ki a maga valóságából, mintsem az ő tudósaik és casuistaik. Ez az elcsúrt-csavart lelkiismeret nem képes mindig hirtelen egyenesre visszacsavarodni.

A mi a becsületet illeti, honnan ismerné a zsidó? Ennek az érzetnek, mely a középkori sziklavárakban, a lovagnak sisakjában és páncéljában szülemlett, mi köze volt a zsidóhoz, a kit

bántalmaztak, gúnyoltak, szidalmaztak és megvetettek. A feudális úrnak az ő őrtornyában halálbüntetés terhe alatt büszkének kellett lennie, viszont a zsidónak ugyanazon büntetés terhe alatt az alázatosság és szerénység volt meghagyva. A gyalázat a zsidóra nézve nem volt szégyen; az volt a szégyene, hogy zsidó volt. A zsidónak nem volt joga megsértődni. A zsidó tartotta, nem pedig a keresztyén, bal arczát annak, a ki jobbfelől arczul ütötte. Böre megvastagodott a sok csapástól, érzéketlenné lett. Némely városban, például Toulouseban, bizonyos ünnepnapokon a zsidó község előjáróinak meg kellett jelenni a városházánál, hogy ott nyilvánosan fölpofozhassák őket a gróf úr és jobbágyai. Így pofozták az egész zsidóságot ezer esztendeig a keresztyének és mohammedánusok. A zsidó évszázadokon át a köznép bolondja, csodabogara volt. Ha csak gúnykaczajt kellett, az volt még a legkisebb baja.

Soha senkinek sem kellett a türésnek és megaláztatásnak ilyen iskoláját végigjárni. A zsidót arról lehet megismerni, mondá a középkor embere, hogy meggörnyedve jár. Vajon hol tanulta volna meg a fejét fönn hordani?

És mégis annak a páriának is megvolt a maga büszkesége. Minthogy saját törpe egyénisége nem volt tiszteletet keltő, a zsidó egy közös nemzeti büszkeséggel segített magán; büszke volt származására, hitére, Istenére. Izráel fölsőbbiségében való hitét soha sem veszítette el. Keresztyén és mohammedánus uraival szemben olyannak érezte magát, mint egy királyfi, a ki rabszolgaságba jutott és a kit durva gazdától megalázó foglalkozásra kárhoztattak. Engedett az erőszaknak, de visszavonult hitének bástyái mögé, a hol nem érhetette méltatlanság. A Judengasse bűzében és gyalázatában is, megbélyegző sárga sipkája ellenére a zsidó körülméletlen gazdájánál végtelenül különbnek érezte magát. Bizton hitte, hogy eljön egyszer a leszámolás napja. Bizton hitte, hogy a másvilágon ő lesz az úr. Sőt némelyik azt hitte, hogy még ezen a világon meg fogja hallani az angyaloknak diadalhirdető trombitáját. Hogy eljön a messiás és mindenkit visszahelyez az őt megillető helyre, a zsidót fölemeli, a gajokat pedig lesújtja amannak lábához.

Ez a magyarázata annak, hogy a zsidó évszázadokon át hordozhatta gyalázatát a nélkül, hogy összeroskadt volna terhe alatt. Benső rugalmassága nem törött meg, mindig ép maradt és készen várta a szabadulás óráját. Bármint meg volt gör-

nyedve, mindig kész volt fölegyenesedni, mint a lenyomott rugó. Innen erednek néha sokáig magába fojtott gögjenek hirtelen kitörései vagy érzékenysége, mely annál meglepőbb, minél váratlanabb: Büszke akarván lenni, szemtelenné lesz.

Ha igazságszeretetünkkel dicsekszünk, ezen a helyen legbajosabb önmagunk vizsgálása elől kitérnünk. Lelki és jellembeli hibái, melyeket a zsidónak szemére vetni még mai napság is följogosítva érezzük magunkat, épen olyan árnyékot vetnek ránk, mint rája. A mi műveink azok. Mi tanítottuk rájok, mi oltottuk beléjük apáról fiúra. Mi törekedtünk őt becszelenné tenni, tudatosan és mesterségesen. Mi találtuk ki erre a célra a megbecstelentető öltözeteket, a megbélyegzés jelvényeit, a lealacsonyító szertartásokat. A zsidó soha sem süllyedt a keresztyénnek elég mélyre. Őseink alávalóságra nevelték, mint a hogy alacsonyra nevelték a borzebeket, hogy bebujhassanak a lyukakba. Itt sem láthatjuk a sémi vérnek vagy a héberek vallásának nyomát. Ez is csak az öröklékenységnek vagy a közeghez való alkalmazkodásnak egy ténye. A hol a zsidó aránylag szabad volt, ott ebben is, mint sok más tekintetben, közelebb állt a keresztyénhez. Ilyenek voltak valaha a spanyol zsidók; rájok nézve a becsületérzés nem volt mindig olyan várerősség, melynek fölvonó hídján át zsidó be nem juthat. Nekik megengedték olykor a fegyverforgatást és négy évszázados száműzetésök után még most is néha észrevehető rajtok a castiliai büszkeségnek vagy keleti méltóságnak némi nyomai.

A mi Ázsia, Afrika, Törökország, Magyarország és Oroszország zsidóit illeti, a kik talán az inquisitio quemaderosánál is végzetesebb megvetés czölönkjét húzzák, hogyan moshatják le magokról és mennyi idő alatt az elvetemültség sarát, melyben őket keresztyén és mohammedán uraik rothadni kényszerítették? E nyomorúlt zsidók azokhoz a félenk állatokhoz hasonló viselkedésűek, a melyek a földhöz tapadva meglapúlnak, hogy üldözőjök figyelmét magokra ne vonják. Még azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az apáról fiúra szálló szegénység esszennyes nyomorgás senyvesztő hatásának vannak alávetve, a mely kedvezőtlen éghajlat alatt a testet lelket egyaránt megrontja. Még a keresztyén Európa törvényei is őket ebben az állapotban akarják tartani. Még mai napság is Oroszországban és Romániában ezek a megújított és súlyosbított zsidóellenes törvények nehezedenek az európai zsidóság két-harmadára. De még azok-

ban az országokban is, a hol emancipálták őket, Németországban, Ausztria-Magyarországban és Olaszországban, csak egy-két emberöltő óta van meg a szabadságok és biztonságok; Franciaországon és Németalföldön kívül sehol sincs több száz esztendejénél. A zsidók fölszabadult emberek, rabszolgák fiai, csak az imént cserélték ki megbélyegző sárga sipkájokat a szabadság sipkájával. Valamennyi liberti vagy libertini, kiknek ifjú szabadsága gyakran gyöngé lábön áll. Akármely fajból származnak, a mi jelenkori democratiánkban épen úgy, mint az ó-kori Rómában egy emberöltőnél több kell ahhoz, hogy a szabad emberek erkölceit, eszjárását és lelkületét eltanulják.

Gondoljatok arra a nevelésre, melyben húsz évszázadig részesültek a zsidók, sőt részesül három negyedrészők még ma is. Mit tanultak apáiktól? És, a mi a családnál is nagyobb hatással volt rájok, mit tanultak a világtól? Talán méltányosságot, őszinteséget, becsületességet, gyöngédséget? Melyek voltak a kis zsidógyereknek játékaik és szórakozásai? A gyerekek majd mindenütt olyan játékokkal mulatnak, a melyekből büszkeséget, bátorságot és becsületet tanulnak; a zsidógyereknek nem ezek voltak a játékaik. Némely országban alig merik megpróbálni a korukhoz illő zajos játékokat. A zsidónak nincs joga ahhoz, hogy olyan gyerek legyen, mint a többi. Apró vétségeiért is úgy büntetik, mint valami gonosztettért. Csak nemrég, 1890 júliusában Bialisztokban, Oroszországban, egy tizenkét éves zsidógyereket rajtértek, a mint egy kertben cseresznyét lopott. A kert tulajdonosa, egy keresztyén orvos, büntetésül az arczát tetoválta, ezüstnitráttal gondosan a homlokára véste a tolvaj szót oroszúl, németül és héberül. (Nekem megvan a gyermek arczképe.) Azokat a zsidókat pedig, a kik ezt a szellemes fenyítést rossz néven merték venni, messzire internálták. Kezdetben még a mi nyugati középiskoláinkon is sokáig a zsidó diák tanulótársai gúnyjának tárgya volt. Mintegy idegen volt a keresztyének között, fattyú a törvényes születésűek között. Még a kikeresztelkedett zsidónak is csak *tara* volt Jakab vére. Például Disraeli Benjámin sohasem felejthette el és meg nem bocsátotta azokat a bántalmakat, melyeknek áldozata volt az ő ifjúsága Etonben vagy Harlowban.

Minden faj erkölcsi nézetei alkalmazkodnak a körülményekhez, a helyzethez, melyben az illető faj él. Hát hogy ne volnának érezhetőek Jakab fiainak erkölcsi nézetein azok a körül-

mények, az a helyzet, melyet mi teremtettünk számukra? Valamely népnek vagy vallásnak az erkölce nem egészen olyan változatlan, mint a milyennek vallási törvényei és szent könyvei mutatják; emelkedik és hanyatlik, zavarossá válik vagy megtisztul a szerint, a mint maga az élet változik. A zsidónak erkölce természetesen elnyomatásához és süllyedéséhez alkalmazkodott. Ebben nyilvánul leginkább az évszázadok nevelő hatása. Juda fiainak az élet már gyermekkoruktól kezdve egész környezetök elleni küzdelemnek tetszett, leplezett küzdelemnek, aknaküzdelemnek, melyben nem számíthattak másra, mint ügyességökre. Ósei, kiknek nagy tetteiről a bibliában olvasott, karddal és hajító dárdával küzdöttek; ő azonban nem forgathatott más fegyvereket, mint a cselszövést, csalárdságot, ravaszságot és színlelést. Ebben olyan volt Izráel, mint minden népfaj, mely hosszú ideig el volt nyomva és lealázva. Tudjuk, hogy a római hódítás, a byzanci zsarnokság és a török iga mivé tette az ó-kor legnemesebb népét. A szolgaság mindenütt rettentő elerkölcstelenítő tényező; és talán a legmagasabban álló fajokat súlyeszi legmélyebbre: *optimi corruptio pessima*.

De az öröklött foglalkozásoknak, az ősóktól űzött mesterségeknek is megvan a jellemre és a lélekre a magok nevelő hatása. Láttuk már, hogy a zsidó foglalkozásainak milyen hatásuk volt az ő értelmének fejlődésére; de talán még mélyebb nyomokat hagytak a jellemén. Az alatt a hosszú idő alatt, mely alatt a zsidó boltjába volt zárva, mélyen lelkébe vésődött az üzleti szellem. Kiszabadulása után is benne maradt bizonyos kereskedői természet. Bár ne lehetne e hajlamot másokban találni, mint Ábrahám fiainál, a hol olyan könnyű megmagyarázni! A zsidónál az bizonyos öröklékenység. A berlini és frankfurti bankárból, a bécsi vagy párisi tudósból néha hirtelen kitör a Judengasse régiség-kereskedője vagy a ghetto-beli zsidó. Egy-két emberöltő nagyon sokkal rövidebb idő, semhogy őseik hatása alól teljesen kiszabadúlhattak volna. Hiába, az üzérkedés nem léleknemesítő foglalkozás. A zsidók üzérkedni kénytelenek voltak, mert más foglalkozást nem engedtek meg nekik, egyikök sem élhetett, a hogy őseink mondták, nemzeti módon.

És vajon mily körülmények között űzte foglalkozását a zsidó kereskedő? A kereskedelem rendesen a törvény oltalmában részesült; de a zsidó számíthatott a törvényekre? A zsidó kereskedőnek nem volt meg a jogbiztonsága. Üldöztetésnek

és zsarolásnak volt kiteve; mindig attól kellett tartania, hogy követelését eltagadják vagy lealkusznak belőle; gondosan el kellett titkolnia jövedelmét, hogy talán néhány aranyat megmenthessen belőle, ha a népnek vagy a fejedelemnek eszébe ötlik, hogy kirabolja vagy királyi rendelettel elkobozza keresményét. Azonfölül, minthogy a nagy uraknak olcsó hitelt kellett adnia, a kis embereket kellett kizsákmányolni, a szegényeket kellett kiszipolyoznia, a nyomorúttaktól ravaszsággal kellett visszavennie azt, a mit a hatalmasok tőle erőszakkal vettek el. E ténykedésének volt legrosszabb hatása mind a zsidónak saját erkölcsére, mind a köznépére. Gyakran mint a kincstárnak vagy a nagy úrnak bérlője azokhoz a madarakhoz volt hasonló, melyeket kitanítanak, hogy gazdájok számára halászszanak vagy vadászszanak. Fölülről könyörtelenül bántak vele, hát neki könyörtelennek kellett lennie lefelé; alulról mindent ki kellett neki szívnia azok javára, a kik őt szivacsnak néztek, melyet ki lehet préselni. Egész Közép-Európában a zsidó gyűlölt közvetítő volt a nép és a fejedelem, a szolga és úr között. Természetesen a kicsinyekkel nem bánt jobban, mint vele a nagyok. Sokkal többet szenvedett a zsidó, semhogy mások szenvedései iránt el ne fásúlt volna. Szemének nem voltak már könnyei; emberöltőkön át, Heine képe szerint, a Jordánba szakadtak csendesesen patakzó könnyei, míg semmi sem maradt a szemében. Mikor a gajokon a gajoktól eredő szenvedéseiért boszúját töltötte, a biblia szavaira gondolhatott, szemet szemért, fogat fogért, és biztos lehetett benne, hogy népe ellenségeinek még akkor is adósa marad.

Vajon valóban kő foglalta el a zsidó szívének helyét? Korántsem; csak Izráel ellenségeihez volt kemény. A kinek alkalma volt közléről nézni, az meggyőződhetett, hogy a zsidó talán a leggyöngédebb ember; csakhogy szeretetét övéinek tartogatta, családjának, népének. A zsidó is ember volt; Shakspeare is önkéntelenül érezte Shylocknál; de csak a testvérei iránt volt ember, azok iránt, a kik vele is emberségesen bántak. Az idegeneknek, mint a sün, csak tüskéit mutatta, golyóvá gömbölyödött, fagyos érzéketlenséget mutatott. A mi benne jó és nemes volt, azt feleségének, gyermekének, balsorsosainak tartotta fönn. A családja volt mindig a zsidónak végső menedéke. Családi erényeit még ellenségei sem tagadhatták el soha. Mindig megérdemelte a falusi sírköveknek

különben gyakran hazug dicséreteit: Jó atya, jó fiú, jó férj volt. Talán egy faj sem volt annyira képes a szép családi életre, talán egy fajban sem hiányzanak annyira azok a hibák, melyektől legtöbbet szenved az asszony és a gyerek: a zsidó nem részeges, nem játékos, nem hirtelenharagú és keze valamint ajka nem hajlandó a durvaságra. Ebben a tekintetben még büzös ghettójában sem vesztette el fajának nemességét, ott is meglátszott rajta jó származása.

Általában a zsidónak nincs hajlama erőszakos cselekedetekre, erőszakos szenvedélyekre; leszokott azokról hosszú elnyomatása idején. Nem mintha nem volnának szenvedélyei, de magába zárja azokat. Csak a szemében, a nézésén látszik a szenvedély tüze. Nem olyan, mint barbár szláv vagy germán, ritkán válik szenvedélyének rabszolgájává, játékává. Fékezni, kormányozni tudja indulatát. A zsidó ellentéte a természet emberének, a vadembernek, a ki szilaj és féktelen, nagyon nyilt és csupa ösztön. A zsidó rendszerint nem követi rögtön indulata szavát; nem heveskedő, mint a délvidéki népek és nem szilajvérű, mint az éjszakiak. Habár élénk az érzése, mint minden ideges emberé, még sem enged idegei hirtelen hatásainak. Indulatatai nem tüzes lovak, melyek nyeritenek és toporzékolnak; jól szoktatta őket, betanította úgy, hogy ne ágaskodjanak. Némelyeknél, igaz, kitörnek az indulatok — és ez új jelenség — mintha boszút akarnának állani azért, hogy olyan sokáig el voltak nyomva; de ez még kivétel. A zsidó nem hirtelenkedő, mint a szláv vagy kelta. Tudja magát türtöztetni, nagyon is sokáig volt kénytelen magára vigyázni, magát ellenőrizni. Még mai napság is érzi, hogy ellenséges szemek lesik cselekedeteit. Azért uralkodik magán a zsidó és az önmagún való uralkodás teszi őt képessé a mások fölötti uralomra is. A zsidó nem hallgat ösztönére vagy indulatára, hanem az eszére. És ha az embernek egyik fő sajátsága, hogy eszes, okos lény, akkor az emberek közül a zsidó a legemberibb.

Igaz, hogy az okosság szava neki rendszerint az önérdék szava; de vajon nem épen azt nevezik-e okosságnak a legtöbb emberi dologban? A zsidónak megvan az a felsőbbsege, hogy gyakran fogja föl jobban önérdékét és miután fölfogta, ragaszkodik hozzá, nem hagyja magát érdekének követésétől eltántorítani. Megvan a kellő türelme és kitartása, mely nagy és kis vállalatok sikerének fő föltétele. Akarata mindig fölajzott íjj,

a szeme pedig soha sem téveszti el a czélt. Milyen előnyök ezek abban a küzdelemben, melyet a létért való küzdelemnek szeretnek nevezni! Mi büszkéek vagyunk, hogy nemrég fölfedeztük ezt a küzdelmet, pedig a zsidó már ezer évvel Darwin előtt ismerte; sok évszázad készítette őt elő és gondosan megtanították rája az őseink. Jelleme és értelme egyaránt jól föl van szelve a csatára; és a jelenkori élet küzdelmeiben, melyek nem lovagjátékok, hibái szintúgy javára válnak, mint erényei. Boldogúl is a világon. A fin de siècle nyelvén szólva, a zsidó a mi földünknek nagy struggleforliferja. Valljuk be őszintén, ez szerzi neki a legtöbb ellenségét.

Ilyen alakban hagyták ránk az elmúlt idők a zsidót; de ez a zsidó testestül-lelkestül a múltnak terméke és az új koral együtt átalakulóban van. Testi és erkölcsi átalakulása rohamos. Hihetetlen gyorsasággal alkalmazkodik a jelenkori életviszonyokhoz; és erkölceinkkel együtt, nagyobb mértékben, mint hinnők, gondolatainkat és érzelmeinket is átveszi. Íme itt ez a kis orosz zsidó, a ki kopott kaftánban és bársonysipkában költözik be hozzánk; ha egész életén át sem tud szabadulni saját szerű kiejtésétől és felszégtségétől, a kíséretében levő gyerekek mégis francziákká, angolokká vagy akár amerikaiakká válnak talán tizenöt esztendő alatt. Néha az átalakulás sokkal is gyorsabb, semhogy tökéletes lehetne. A mi franczia és angol izraelitáink, kiknek szülei még német vagy lengyel zsidók voltak, gyakran olyan furesák nekünk. Egy tekintettel, egy szóval, egy mozdulattal néha a régi zsidót juttatják eszünkbe. «Kapard kissé az izraelitát, mondá egy barátom, majd elötünik a ghet-tóbeli zsidó.» Ez nem mindig igaz. A mit mi benne zsidónak látunk, az gyakran nem más, mint az idegen, a külföldi, a más nevelésű. A mi a művelt izraelitában gyakran föltünik, az nem annyira a zsidó, mint a jött-ment, a parvenu; gyakran össze-tesesztjük a kettőt, mert gyakran együtt jelentkeznek.

A parvenu! Bizonyára az a legtöbb zsidó, a kit ismerünk; megvannak benne azoknak a gyöngéi és félszégsei, önhiittsége és elbizakodottsága. Azért nem elég finomak vagy elegánsak, rossz izlésűek és modortalanok, nem elég tapintatosak, viselkedésökben túlzók egy vagy más irányban, vagy nagyon bizalmaskodók és semmivel sem törődők, vagy modoroskodók és túlságosan ügyelnek a formaságokra, szóval nehezökre esik úgy viselkedni, a hogy úri embereknek kell. Résztint azért hajhász-

szák úgy a czímeiket, érdemkereszteket és mindennemű kitüntetések; sokáig vártak, nagyon megéheztek rájuk. Azért szeretik magokat fitogtatni, szeretik, ha mindenütt látják őket és mindenütt beszélnek rólok; tetszik nekik a nagy fényezés, a sok ékszer, hintó; látszik, milyen boldogok, hogy mutogathatják gazdagságukat, melyet oly sokáig el kellett titkolniok. Egy angol szerint négy nemzedék hozhat csak létre egy gentlemant. Pedig néhány tuczat vagy legföllebb néhány száz család kivételével majd minden zsidó új ember, a self-made man. Hirtelen emelkedett; nem volt még ideje a gentleman ízlését, modorát, nyelvét és a mi a legnehezebb, annak érzelmeit megtanulni. Ez nem azt bizonyítja, hogy sohasem tanulhatja meg; időt kell nekik engedni, néhány emberöltőt. Mindig szükséges ennyi idő? Habár úgy tetszik nekünk, hogy ritkák, mégis részemről megismerkedtem olyan franczia, angol, olasz, sőt német, lengyel és orosz zsidókkal is, a kik bátran összehasonlíthatók akármely keresztyén úri emberrel.

A kik azt hiszik, hogy a zsidóság soha többé magasabb fokra nem emelkedhetik, azoknak elég felelet, ha a ki nem keresztelkedett és kitért kiváló zsidók nevét soroljuk el, a kik Izráel régi népének becsületére válnak. Minden korban találunk közöttök nagy neveket, még abban a korban is, melyben legmélyebbre süllyedt a zsidóság. Minden faj, minden vallásfelekezet személyesíthető néhány emberben, mint azon faj vagy vallás legfőbb nyilvánulásában. Így volt Izráelnél is, mikor elhagyta a ghattót, mikor még súlyos törvények és súlyos előítételek nehezettek rája, melyek oly sokáig nyomták vállát. A ki példán akarja látni, hogy a régi zsidó talaj, a mi műveltségünk napsugaraitól érintve, mit tud létrehozni, annak olyan férfút idézek, a ki nagyon arravalónak tetszik, hogy népét és vallásfelekezetét képviselje. Mendelsohn Mózes az, Lessing barátja és a zeneszerzőnek nagyapja. Ez az éjszaki kis zsidó életével még inkább, mint műveivel annyival hozzájárult fájának fölemeléséhez, hogy méltán a faj élő jelképének tekinthetjük. Kicsiny, csunya és félszeg volt Mendelnek, a thoramásolónak fia; nem volt rajta észrevehető semmi olyas, a mi a szemet gyönyörködteti vagy a képzeletet foglalkoztatja. Mikor őt először látta jövendőbelije, egy bankár lyánya, a ki a nélkül, hogy ismerte volna, csupán ifjúi jó híre után szeretett bele,

annyira meg volt lepve csunyaságától, hogy nem volt bátorsága hozzá nőül menni. Már visszavonúlt a szegény philosophus, de a zsidóleány őt visszahitta és ezt a talmudtól sugalmazott kérdést intézte hozzá: «Igaz-e, hogy a házasságok az égben köttetnek?» Mendelssohn megerősítő véleménye döntött az övé fölött. És a gazdag, fiatal lyánynak, a ki annyira vágyott az eszményi után, hogy a kis puposnak adta kezét, nem volt oka megbánni azt a hitét, hogy az ég intézhet olyan furcsa házasságot. Habár alacsony volt Mendelssohn teste, a lelke magas volt. Azt mondtuk, hogy a zsidónál a jellem rendesen mögötte áll az értelemnek, és íme a zsidóságnak a jelenkori társadalomban első képviselője már megczáfol bennünket. A *Phedon* szerzőjénél, «Berlin Sokrateses»-nél épen fordítva volt. Ha őt leghíresebb kortársaival hasonlítjuk össze, kivált a mi nagy francziáinkkal Voltaire-rel, Rousseauval, Diderot-val, Mirabeauval, az erkölcsi felsőbbség bizony nem a mi részünkön van; akár jellemének nemességét, akár életének méltóságát, akár érzelmeinek fenkölttségét tekintjük, e zsidó megszegyeníti a keresztyéneket. És hitének köszönhetette Izráel fia, hogy ebben olyan könnyen fölülmúlta a Krisztus szellemétől eltántorodott keresztyéneket. A vallása és annak szelleme tette őt bölcsesé, mielőtt még őt Lessing a *Bölcs Náthán* mintaképéül vette. Valamint a keresztyének eszménye a szent — ez a legmagasabb polcz, melyre valaha a mi szegény emberi nemünk emelkedhetik — azt mondhatnók, hogy a zsidóságnak legmagasabb elérhető eszménye a bölcs.

Ilyen fenkölt jellemeket Izráel minden országban hozott létre. Lássunk egy másik példát, nem az éjszaki, hanem a déli zsidók közül, nem a régi hithez híven maradtak közül, hanem azok közül, kik a velünk való érintkezés útján eltértek népök hagyományaitól. Talán az új-kori zsidók legnagyobbika az. más szárnycsapású, merészebb röptű, de szintén bölcs, sőt némelyek szentnek merték mondani. Talán ki lehet találni, hogy Spinoza Baruchot értem, Pavilioengragt remetéjét, a hollandi templomba temetett spanyol zsidót. A mi a nagy embereknél — a philosophusokat sem véve ki — ritkaság, az ő szíve is értelmével egy színvonalra emelkedett. A kinek nem is tetszik Spinoza philosophiája — magam is közéjük tartozom — azoknak is lehetetlen philosophiáját nem bámulni és őt magát nem szeretni. Ez a zsidó, kinek se vagyona, se támasza nem volt, min-

dent föláladozott annak, a mit ő az igazságnak tartott. Korának elmélkedői közül szinte ő volt az egyedüli, a ki nem félt elmélkedését végigfűzni, másokhoz oly őszinte mert lenni, mint önmagához és nem hajhászta se a dicsőséget, se a botrányt. Fejedelmek pártfogásokat ajánlották föl neki; ő, a zsidó volt csaknem az egyedüli korának tudósai közül, a ki minden állást és javadalmazást visszautasított, mert a pénzt épen oly kevésbé kívánta, mint a hírnevet. Azt a keveset, a mi neki mulandó földi létének, gyöngé testének föntartásához kellett, ő, a zsidó, olyan korban, melyben mindenki megvetette a kézi munkát, épen kézművességgel akarta megszerezni. Szemüveg-lencsék csiszolása közben gondolkozott elméletein. Életének nemessége és egyszerűségénél fogva ez a zsidó, kit a zsinagóga kiátkozott, mindenkor az emberiség legtokéletesebb példányai közé fog tartozni, azon emberek közé, kik az emberiségnek becsületére válnak. Bizonyynal nem mondhatjuk végképen hanyatló fajnak azt, mely legszomorúbb napjaiban is egy Spinozát nemzett.

IV.

A ZSIDÓ GÉNIUSZ ÉS A ZSIDÓ SZELLEM.

Egy szót, mielőtt folytatom: Vannak talán, a kik azt hiszik, hogy a zsidók miatt nem érdemes félretennem azokat a nagy kérdéseket, melyek mostanában az elméket foglalkoztatják. Azoknak csak azt válaszolhatom, hogy az antisémia áramlat is társadalmi kérdés és a zsidóságot és Izrael szellemét tanulmányozva is csak a vallásszabadság és a társadalmi béke lebeg szemem előtt. Caritas et Pax a jelszavam.

Múlt cikkemben a zsidóság élettanát és lélektanát próbáltam vázolni. Nem minden izraelitának tetszik az arczkép, melyet rólok vettem. Némelyek kötelességöknek tartották nekem válaszolni.*) Mások, izraeliták vagy keresztények, arra figyel-

---

*) Az 1891 november 1. *Univ. israelitban* Lehman főrábi szigorúnak sőt némely dologban igazságtalannak tartja ítéletemet. Más hitsorsosai, a mi hadseregünk tisztjei, a magok módja szerint karddal kezökben tiltakoztak ítéletem ellen és az a párbaj, mely Mayer kapitány halálával végződött, szintén azt mutatja, hogy a becsület a zsidó-

meztettek, hogy a feleúton megállok. «Helyes volt a zsidóság lélektanát megalkotni — írja nekem egy névtelen — de a zsidóság mostani szereplésének megismeréséhez nem juthatunk, ha csupán értelmének tökéletességéről és jellemének hibáiról van képünk. Arról is meggyőződést kell szereznünk, vajon van-e zsidó génusz, van-e zsidó szellem, hogy az irodalomban, művészetben, tudományban, politikában mutat-e a zsidó valami nemzeti génuszt, nemzeti szellemet, mely lényegesen különbözik az úgynevezett árja népekétől, a mely népek között él.» Ismeretlen figyelmeztetőmnek igaza van. Mert ha a zsidóságnak csakugyan van olyan saját szerű, a jelenkori művelt népekétől különböző nemzeti szelleme, akkor nagy befolyásával, melyet szerez, házigazdait nemzetiségökből való kiforgatással fenyegeti. Ha pedig nincsen, akkor mi értelme van annak, hogy a jelenkori társadalmak «elzsidósodnak»?

Ez a kérdés, megvallom, gyakran foglalkoztatott engem az utóbbi tizenöt évben. A legkényesebb és legbonyolultabb kérdések közé tartozik. A ki a feleletet nem akarja az újjából szopni vagy ítéletet érzelmeiből meríteni, annak csak egy mód kínálkozik a kérdés megoldására: Sorra keli néznie a zsidó származású írókat, művészeket, tudósokat, philosophokat, politikusokat és megvizsgálni, vajon van-e valami közös sajátosságok, mely őket a velök egy országban és egy korban élő írótól, tudósoktól és művészektől megkülönbözteti. Gyakran szórakoztatott már engem ez az összehasonlítás, mióta öt-hat nagy irodalmon át vándorlok. Nekem mindig nagyon tetszett az, a mit összehasonlító nemzeti psychologjának lehetne nevezni. Megkísérlem íme, pedanteria és tudományoskodás nélkül elmondani, hogy a zsidóságot illetőleg milyen eredményhez jutottam. Ezúttal főképen a művészekkel és írókkal akarok foglalkozni.

Rége óta Izráelnek épen úgy megvolt a saját génusza, mint Rómának vagy Görögországnak. A sémiták kicsinyes ócsárlóinak kegyes engedelmevel, Izráel páratlan nemzet volt. Nem művész-nép, hanem próféta-nép volt. Nemzeti génuszának bizonyítéka a biblia. A genesis költészete fölér Homeroséval; Ézsaiás van olyan eredeti, mint Pindaros. Ha a merev héber génusz mindazonáltal mögötte marad a görögnek, nem azért

---

ságban is megtalálható. Mindazonáltal azt hiszem, hogy a nagy tömegre vonatkozó ítéleteimben és fejtegetéseimben helyes úton járok.

marad mögötte, mintha nem emelkednék olyan magasra, hanem azért, mert nem ágazik el annyira, végtelenül kevesebb a változatossága, az árnyalata. A héber géniusz egy darabból van és azokra a sziklaszálakra emlékeztet, melyek magánosan merednek föl a végtelen sivatag közepén. E tekintetben alig képzelhető a régi hébernek nagyobb ellentéte, mint a mostani simulékony és fúrge zsidó. Pedig mi a gheztóból és a talmud thorából kikerült újkori zsidóval, jelenkori zsidósággal foglalkozunk, nem pedig a régi héberséggel, mely nem hajolt meg se Görögország isteneinek, azok mosolygásának, se Róma kardjának.

Van-e még most is zsidó géniusz, miután a nép két évezrede szét van szórva és oly hosszasan érintkezett más művelődéssel és más fajokkal? Ha van, akkor a zsidó eredetű írókban és művészekben kell nyilvánúlnia, azokban a férfiakban melyeket Jakab szolgáltatott a jelen kornak. Vegyük őket kissé szemügyre, mint a természetbűvár szokta tenni, mikor az élő lényeket osztályozza; vajon találunk-e ezekben a zsidókban olyan közös vonást, mely lehetővé teszi, hogy őket egy külön szellemi osztályba, családba vagy fajba foglaljuk. Tanulmányozzuk sajtáságaikat. Elég könnyű a föladatunk, van kit tanulmányoznunk, bőven.

Csak néhány emberöltő múlt el, mióta Franciaország jeladására ledöntötték a gheztók sötét falait és máris a művelt országokban, még Oroszországban is, nemesak hogy városaink utcáiba telepedtek a zsidók, hanem még egyetemi tanszékeinkre, színpadjainkra is behatoltak, sőt egészen országgyűléseinkig eljutottak. Az oly sokáig elnyomott fajnak e váratlan emelkedése némelyekben azt a gondolatot keltette, hogy itt is olyan nemzeti újjászületésnek szemtanúi vagyunk, a milyent Európa nem egyet látott a XIX. században. Ez imént fölszabadultak közül sokan merészen megpróbálkoztak a mi művészeinkkel és tudományainkkal. Mint a kalitkából kiszabadult madár, oly gyorsan szárnyra keltek. Jelenkori műveltségünk sűrűlombú fáján ágról-ágra szálltak, mintha egy ága sem volna oly magas, hogy odáig föl nem juthatnánk. Ez maga már jelentékeny tény. Ezek után ki fogja velünk elhitetni, hogy a zsidó képtelen a mi műveltségünk elfogadására, hogy ő a keleti ember a mi nyugati művelődésünknek puszta szemlélésére van kárhozható. Alighogy fölszabadult, helyet foglalt a mi művelődési körünkben, némelyek szerint nagyon is nagy helyet

foglalt el. Különös, ez az állítólagos keleti ember rendszerint sokkal jobban boldogul nyugaton, mint keleten, oly könnyen simúl a nyugat géniuszához. Franciaországon és Németalföldön kívül nincs egy százada, hogy emancipálták ezt a körülmélet páriát, és ma már a legújabb művészetekben és tudományokban is versenyre kel velünk. A történelemben talán páratlan jelenség, még két-három emberöltőre sem volt szüksége ehhez az átalakuláshoz. Mit lehet ebből egyebet következtetni, mint azt, hogy a mi természetünk és a sémita természete között, származásunk és történeti nevelkedésünk nagy különbségei daczára, valami titkos hasonlóság, valami tagadhatatlan szellemi atyafiság van. Habár közöttünk a zsidók végtelen kisebbségben vannak — egy-két százaléka, sőt Francia- és Olaszországban csak egy-két ezredrésze a népnek — csaknem minden pályán, kivált azokon, a hol az értelem és szorgalom dönt, néhány zsidó egész a legmagasabb fokig emelkedett. E sikerök a legkülönbözőbb téreken talán fő tényezője az antisémia áramlatnak. Csekély számokhoz képest nagyon is nagy helyet foglalnak el. Mint soraim kezdetén mondtam, azt a hibát követik el, hogy kimutatják, mennyire nem dönt a szám; ezt a szám meg nem bocsátja nekik.

Vessük össze a zsidó kisebbséget a keresztyén többséggel; nézzük a zsidóság soraiból kikerült jelesek számát. Kétségtelen, hogy az úgynevezett sémita aránylag több jeles embert szolgáltatott a mi árja civilizációnknak, mint az úgynevezett árja.*) Annál csodálatosabb ez, mert a hírnévért és köztiszteletért való pályázatban, a melyben a legkülönbözőbb fajokból annyian versenyeznek a díjért, a zsidó épen mint zsidó még nem rég is kevés reménynyel indulhatott a küzdelemre; sok országban be sem bocsátották a versenytérre, születése versenyre képtelenné tette. A hol a turf megnyílt előtte, ott is egy súlylyal többet kellett magával czipelnie, mint versenytársainak, a vallásával, a «zsidó» névvel. Sokan a leghíresebbek közül ezt a kényelmetlen czölönköt kénytelenek voltak elvetni magoktól, hogy megkönnyebbüljenek és könnyebben futhassák be a versenypályát.

Egy angol zsidónak az a különös ötlete támadt, hogy számokban és képletben fejezze ki azt, a mit ő az angolokkal és

---

*) Erdekes számarányt mutat például az Institut — pedig ott ugyan alig mondhatja valaki, hogy a zsidónak kedvében jártak volna.

skótokkal összevetve a zsidók *comparative ability*-jének nevez.*) Számításában a lexikonok életrajzait és az akadémiák évkönyveit veszi számba és arra az eredményre jut, hogy száz év óta minden pályán aránylag több zsidó lett híressé, mint keresztyén. Ezt különben is tudtuk. Ha a fajokat és vallásokat értelmi fokozat szerint kellene osztályoznunk, a zsidó és vallása kétségtelenül az első helyre jutna. Még kedvezőbb volna a zsidók aránya, ha nem számítanók be Kelet-Európát, a hol még a kivételi törvények súlyos lánczát hordják nyakukon.

Hogy magyarázzuk a zsidóknak e gyakori fölsőbbiségét? A már mondottakból kitűnik, hogy nem kell valami titkos okot keresnünk. Történeti fejlődések, műveltségök régisége, évszázadokon át folytatott előkészületeik, fajki kiválások, melyet két évezredes szenvedéseik és küzdelmeik okoztak, elég magyarázatul szolgálhatnak. Nevezetes, hogy aránylag még sokkal több a jeles ember, az *eminent men*, mint az angol mondja, a félévérű zsidók között. Annál csodálatosabb ez, mert sokáig nagyon gyéren fordultak elő zsidók és keresztyének közötti házasságok. A szegény nemes ember, a ki sovány földjeit dúsabbá óhajtja tenni, és a zsidó bankár, a ki szeretné, ha megnyílnának előtte a nagyúri termek, mikor ilyen vegyes házasságot létesítenek, akaratlanul is fajuk tökéletesítésére törekcszenek; az árja kincsvágyat és a sémita hiúságot megtréfálja a jóságos természet, melynek az a főgondja, hogy az ösöknél kitünőbb utódokat hozzon létre. Ha gyakran nem is sikerül, mégis itt is új bizonyítékát látjuk annak, hogy a rokon fajok keresztesződése czélszerű.

Természetesen Izráel fiai az emberi munkásságnak nem minden terén tűnnek ki egyformán. Az említett angol szerző számítása szerint leginkább kitűnnek a zenében, a drámai művészetben, a költészetben, az orvosi tudományban, a mennyiségtanban és a nyelvészetben. Ezt is tudjuk már az ő statisztikája nélkül is. A zsidó eredetű zenészek elég ismeretesek, fölösleges őket név szerint elsorolnom. Nyelvészek, régészek, és rokon szakbeli tudósok talán még nagyobb számmal vannak közöttök. Mondhatnók, e tekintetben a jelenkori tudománynak, kivált a francia tudománynak, jó része zsidó. A mi zsidó tudó-

---

*) Joseph Jacobs: *The comparative distribution of Jewish ability*. London, 1886. Servi: *Gli Israeliti d'Europa* 1873.

saink közül csak úgy találomra sorolom el Munckot, Oppertot, Bréalt, Weilt, Derenbourgt, Halévtyt, Loeböt, a két Darmestert, a két Reinachot. A zsidóknak a nyelvészkedéshez és rokon tudományokhoz való hajlamát már említettem; azt is megmagyarázza történeti nevelésök, régi írataiknak apáról fiúra szálló tanulmányozása, vándorlásaik, önkéntes és kénytelen útazásaik különböző nyelvű népek között. Kénytelen volt több nyelvet ismerni, hát könnyebben lehetett nyelvészszé, habár egyikből még nem következik a másik.

Azonban a művészetek közül nemcsak a zenében, a tudományok közül nemcsak a nyelvészetben tűnnek ki. Ellenkezőleg, nagyon sokoldalúak, a mi nagy alkalmazkodó képességöknek természetes folyománya. Némelyek az értelmet oly eszköznek tartják, mely mindenre egyaránt alkalmas. Ha ez néha igaznak látszik, talán leginkább a zsidónál igaz. Némely művészetben, a festészetben, szobrászatban sokáig nem mutattak tehetséget. Mai napság azonban nemcsak Németalföldön, Németországon és Franciaországban, hanem még Oroszországban is kitűnnek már ezen a téren. Tárlatainkon évenként talán ötven zsidó művészszel találkozunk. Sokan már jutalmat kaptak; némelyek már hírnévre tettek szert, például Lévy Emil, Lehmann, Heilbuth, Worms, a német Liebermann vagy az amerikai Mosler; sőt egy-kettő európai híri, mint Israels József, a németalföldi festő, és Antokolszky, kihez fogható szobrásza nem volt Oroszországnak. Ezekben a művészetekben talán azért tűnnek ki kevésbé, mert vallások tiltotta nekik a képek és szobrok használatát.

Valamint itt a vallásban kell a magyarázatot keresnünk, azt sem magyarázhatjuk fajbéli sajátságokból vagy keleti származásokból, hogy a zenében annyira kitűnnek. Ott is történeti okokat kell keresnünk, és talán megtaláljuk a magyarázatot családi életök bensőségében, a ghetto falai mögötti elszigeteltségökben, zsinagógájuk liturgiájában, a hol az imádság mindig énekkel párosult, és talán szenvedéseikben is, melyekben nemzeti dallamaik voltak nekik legdrágább vigasztalóik. Már láttuk idegességöket és talán az is legfogékonyabbá teszi őket az iránt a művészet iránt, mely leginkább megrezgeti az idegeket.

Egyébiránt a zsidóknál, mint minden zenészfajnál, a zene kedvelése a költészet, vers, rhythmus kedvelésével párosult. Dávid, a királyi költő, mindig népszerű alakja volt a zsidóság-

nak. Szétszóratása után a zsidóság a héber nyelvre is alkalmazta a verstörvényeket és oly mértékek szerint zengette, a mely a zsoltárok szerzője előtt és a jeruzsálemi templom kohenjai előtt ismeretlen volt. A zsidóságnak is volt nemzeti költészete a középkorban Spanyolországban; és mióta Ahasverus a jelenkori népek közé keveredve megpihenhetett, panaszdalait a jelenkori nyelveknek majd mindegyikén elzengi. Jehuda Halévy *Sionidésaitól* Heine *Romancerojái*g, a champagnei névtelen zsidó költőtől kezdve, a ki ó-francia nyelven énekelte meg troyesi hitsorsosainak vértanúságát, egészen Minszkyig és Natsonig, a zsidó költőknek sajátyszerű anthológiáját lehetne összeállítani a legkülönbözőbb nyelvekből. A ki nem akarja, ne higye: A zsidó eredetű írónál, akár költők, akár prózaírók; gyakran találunk költői érzületet, lyrai hangulatot, melyet nem várnánk attól a kereskedő-fajtól. Hogy ki nem írtott belőlök minden költészetet az a gonosz prózai nyomor, melybe mi döntöttük és a rabik iskoláinak formalismusa! Földalatti ér gyanánt lappangott bennök a költészet és csak kedvező helyen, kedvező körülmények között jött napvilágra.

A zene után a drámai művészetben értek el legzajosabb sikert a zsidók, kivált a nők. Az sem meglepő, illik ahhoz, mit a zsidók símulekónyságáról, utánzókéességéről és alkalmazkodóképességéről tudunk. Ellenségei azt mondhatnák, hogy a komédiázó hajlam velök születik; hogy a zsidó régóta gyakorolja magát a színlelésben és képmutatásban; hogy a sémitának az a jelleméhez tartozik, képes mindenkor álarczot ölteni és hazudni egész testével úgy, mint a nyelvével. Nem mondok ellent; de ha megtanulta a képmutatást, ha kénye szerint tudja változtatni arczkifejezését és tekintetét, azt annak az életmódnak köszönheti, a melyet mi kényszerítettünk rá. Meg kell azonban jegyezmem, hogy nem az alantas és kicsinyes indulatok játszásában tűnik ki Izráel népe. Legalább a leányai — mintha mélyebben érezték volna át fajuk keserveit — kevésbbé tündököltek a vígjátékban, mint a szomorújátékban és drámában. Sajátyszerű, hogy épen ennek az elnyomorodott fajnak egy műveletlen lyánya vált azzá a művésznővé, a ki a nagy század költőinek királyi alakjait legnemesebben testesítette meg.

A mennyiségtanban és természettudományokban is kitűnnek a zsidók. Ez a faj, melyet látszólag teljesen elfoglalt a concret dolgoknak és anyagi javaknak keresése, szétszóratása

óta mindig nagy hajlamot mutatott az elvont tudományok iránt, a mértan és a csillagászat, valamint a philosophia iránt. Ezt is a történetők magyarázza meg, régi műveltségök, őseik foglalkozásai és talán vallási szükségleteik. A sémiták közül pedig nemcsak az izraeliták kedvelték a metaphysikát és a matematikai tudományokat. Tudjuk, hogy az arabok sem vetették meg és hogy a chaldeaiak alapították a csillagászatot. Már Babylonia pyramisainak lépcsőzetein tanulták meg e tudomány elemeit a zsidók, a rabik pedig fölhasználták naptárukban az ünnepek meghatározására és a talmud is foglalkozik vele. Talán ez az oka, hogy Herschel óta annyi zsidó jutott a csillagvizsgálók kupolái alá? Franciaországban, a hol a lakoságnak csak két-három ezredrészét képezik, ha a tudományos Akadémia évkönyveit kinyitjuk, több izraelitát találunk egymásután. Peldául Halphent korunk legjelesebb matematikusai közé számítják. Érdekes, hogy a világ leghíresebb sakkjátsozói közül is többen zsidók voltak. Vajon nem az lehet-e az oka, hogy a kombinálás és számítás szelleme bennök öröklés útján fejlődött ki? Ők talán inkább is hajlandók visszaélni a matematikai szellemmel és a deductiv módszerrel; például Spinoza a philosophiában, Ricardo a közgazdaságtanban, Marx a sociologia paradoxonában. Hogy hézagossnak ne láttassam, legalább említenem kell, hogy az orvosi tudományban és az élettanban, valamint a jogtudományban is sok zsidó tűnt ki és ez utóbbi talán szintén a talmud hatása.

Bizonyára nincs oly tudomány vagy művészet, melyre a zsidó múltjánál fogva kevésbé volna képesítve, mint a politikára, az emberek kormányozására; évszázadokon át ki volt abból zárva. Alighogy emancipálták, a pártok küzdelmébe elegyedett. A kísértés nagyon is erős volt: csak a hatalom polczára kellett jutnia, hogy anyagilag és erkölcsileg magasabbra emelkedhessék. Nagy számban szerepelnek zsidó politikusok a legtöbb művelt országban. A politika nem valami tiszta konyha. De az Izrael fiait nem rettentí vissza, csunyább mesterségekkel is sokáig voltak kénytelenek foglalkozni. Nincs mindig okunk örülni a közügyekben való részvételöknek — még ha azokat nem is tekintik pusztán «ügyeknek». Már említettem, hogy néha bizonyos felekezeti szellemet visznek a politikába, bizonyos haragot azon vallások ellen, melyek nevében őseiket üldözték. Egyébiránt a zsidók politikai szereplése nem mindig azonos

irányú. A parlamentjeinkben szereplő zsidó származású miniszterek és szónokok, Crémieux, Fould, Raynal, Lasker, Bamberger, Disraëli, Goschen, Luzzatti nem ültek mindnyájan a baloldali oldal padjain.

Hagyjuk a másodrendű embereket; vegyük közülök inkább szemügyre azt a három alakot, mely a XIX. század legnevezetesebbjei közé tartozik, három nagyon különböző férfit, a kik három különböző országban csaknem egyaránt hallatlan sikert értek el. Disraëlit, Lassalle-t értem és Gambettát, a kit atyja révén az említett félévű zsidók közé számíthatunk. Hogy mi közösség van a három között, mily sémita vonások fedezhetők föl bennök, annak tanulmányozását az olvasóra hagyom. Íme három különböző politikai kalendáriumnak három szentje. Mind a három iskolát hagyott maga után, a mi pedig politikai téren ritkaság. Különböző úton értenek el a népszerűséget, miután csaknem ellentétes ügyek szolgálatában kereste a dicsőségét, mind a három, az angol tory, a német szocialista és a francia republikánus, hazájának szinte bálványává lett. Egy kivetett fajnak, a bálványképek ellenségeinek e fiai magok bálványképekké emelkedtek az árja tömegek szolgálai lelkesedése által. Európa három legműveltebb nemzetének aristokráciája, polgári és munkás osztálya csaknem egyszerre hajolt egy «sémita» uralma alá. Mit is mondok, Britannia aristokráciájának, Franciaország nyárspolgárságának és Németország proletárságának annak idején Ábrahám egy-egy ivadéka volt a személyesítője. Mai napság is, mikor a feledés hullámai oly gyorsan elborítanak mindent, Izráel e fiainak még halálok után is maradtak hívei, a kik kegyelettel ünneplik halálok évfordulóját. Nem is tudnám megmondani, hogy Júda e három sarjadéka közül melyiket tiszteli meg nagyszerűbb apotheosissal emberimádásából ki nem gyógyítható pogány fajunk. Emlékeznek-e önök arra a diadalmi halottas menetre, mely a fűszerkereskedő fiának koporsóját kísérte, az idegen nevű férfit, a kit az a dicsőség ért, hogy a vész órájában Franciaország lelke szállt a testébe? Azt mondják, hogy a ház, a hol meghalt, némelyekre nézve búcsujáró helylyé lett. Pedig a halála utáni ünnepeltetésben Gambetta nem éri el Lassalle-t, a germán plebs ifjú istenét, a kit életében a socialismus messiása gyanánt üdvözöltek, miután pedig ostoba párbajban elesett, mint a kinszenvedő Krisztust, mint a mun-

kástömegek imádott megváltóját ünnepelték. De hármok közül legszerencsésebb volt Disraëli, a velencei zsidó, a ki annyi hiú hitsorsosának ábrándját megvalósította. Mit érnek a belle-villei és düsseldorfi ünnepeltetések, a tudatlan tömegek otromba hódolatai és ezernyi durva toroknak éljenei Piccadilly szalonjainak tapsaihoz és azokhoz a koszorúkhöz képest, melyeket a földgömb legaristokratikusabb nemzetének színejava tett le az öreg Beaconsfield sírjára? Számára a rátartós Anglia új ünnepet talált föl; szobra talpazatáról látja az öreg minden tavasszal, a primrose-dayn, hogy a legelőkelőbb ladyk mint rakják lábaihoz egész kosarakkal kedvencz virágját. — Azonban Lassalle és Gambetta még inkább mutatják a zsidót új szerepben, mint Disraëli: A zsidót, mint a beszéd királyát, gyülekezetek fekezőjét, tömegek lebilincselőjét, a kik a népeknek a democratia evangéliumát hirdetik, majd tragikus, majd komikus szerepben, oly hatalmasan, oly erős indulattal, szóval oly genialitással, a melyet alig tételeznénk föl Izráel öreg véréből. Mit találhatunk ezekben a hatalmas alakokban a gheztóbeli vézna zsidó vonásaiból?

Ha a zsidót nemzetnek tekintjük, mely a többi nemzet között szét van szórva, a képességeknek mily változatosságát találjuk benne! Abban a változatosságban azonban nincsen semmi eredetiség, semmi olyan, a mi Izráelnak egy közös nemzeti szellemére vallana. Még a mindenütt kitünő alkalmazkodó képességet sem tekinthetjük annak.

A zsidóról két vélemény van elterjedve. Vannak, a kik idegen, sőt a mi fajunkéval ellentétes szellemet tulajdonítanak neki. Mások, sőt gyakran ugyanazok, azt állítják, hogy a zsidóknak nincsen saját szerű szellemök, nincs semmi eredetiségök. Ez utóbbiak szerint a zsidó sohasem talált föl semmit, művészetben és tudományban legföllebb csak mások eszméinek rendezője, alkalmazója. Nem tud alkotni, az a sémita szellemnek jellemző vonása, mely az árjától megkülönbözteti. A sémita meddő. Valamint kezével, agyával sem termel a zsidó, csak forgalomba hozza mások eszméit, összeveti, kizsákmányolja. Ott is csak mások munkájából él.

Körülbelöl ez Wagner elmélete a zenéjökre nézve, mely művészetben leginkább kitűnnek. (Wagner: *Das Judenthum in der Musik.*) Szerinte a zsidók, mint Mendelssohn, Meyerbeer, Halévy, Herold képesek voltak egy-egy német symphoniát vagy

francia operát szerezni, de nem valami új művészeti formát föltalálni. Izráel mintegy nőies. A sémita, mint a női nem, nagy mértékben van képesítve az átvételre; de a férfi-erély, a nemzés képessége nincs még benne. Tehát mindenképen alsóbbrendű faj.

Ha csakugyan így volna, ha csakugyan minden, a mi zsidó, tőlünk van átvéve, hogyan állíthatják azt, hogy a zsidó a mi erős árja fajunkat eredetiségéből kiforgatja, nemzetiségéből kivetkőzteti? Fajának ősi jellemvonása-e az eredetiség hiánya? Megvallom, a régi zsidóságnál eredetibb népet abból a korból nem ismerek. Még a kik képzeletök teremtképességét kétségbe is vonják (Renan: *Histoire générale des langues sémitiques* . . . «absence complète d'imagination créatrice»), azok is elismerik, hogy ők adták a világnak a vallást; az a találmány pedig fölé akármely mással. Hogy lehet tagadni a Jordán melletti kis Liliput termőképességét, teremtő erejét, azét, a honnan a zsidó és keresztyén egyisten-imádás, a biblia és az evangélium került ki? Igazán nincs eredeti érzelem, vis poetica sem a zsoltároknak, sem Jóbban, sem a prófétákban? A zsidó könyvek történeti becse vitás lehet, de a néplelek fenekéről fakadó mélységes költőiségeket nem lehet kétségbe vonni. Ha van a világon valami ihletett dolog, a mely a mi hiú irodalmunknak föléje helyezhető, akkor azok az egyszerű könyvek azok, melyeken minden nemzet megérezte Isten szellemének lehelletét. A héber irodalom nem sokoldalú és ebben az értelemben nincs se művészetök, se irodalmok, mert nincsen se drámájok, se hőskölteményök, se festészetök, se szobrászatuk. És igaz, hogy a héber, vagy ha úgy tetszik, sémita szellem szűk téren nyilvánult, két sziklalfal között, a honnan nem láthatott mást, mint az eget; de ott mély medert vájt, hogy századok ki nem meríthették és a világ minden szögletéből odajöttek a népek szomjukat oltani.

De hagyjuk a régi hébereket; azok nem éltek mások eszméiből. Az újkori zsidóknak, már láttuk, mások adnak irányt. Hogy a kezdeményezésről leszoktak, azt eléggé megmagyarázza csekély számok, a kétszeres szolgaság, a melyet átéltek, a külső nyomás és a belső szellemi kényszer. Az üldöztetés bizony nem fokozza az emberben a kezdeményezés hajlamát. Izráelnek a jelenkori műveltség létrehozásánál főképen közvetítő szerepe volt. Közvetítő volt kelet és nyugat között, ó-kor és középkor

között, a mohamedán és keresztyén világ között. E szerepet pedig nem annyira származásánál fogva játszta, mint inkább történeténél, elterjedésénél fogva. Ha a zsidóság szétszórátása óta csakugyan teljesen elvesztette gondolkozásának önállóságát, ha csak közvetítésre, utánzásra és ilyfélékre képes, hogy veszélyeztetheti százféle nép közé oszolva a mi nemzeti szellemünket?

Azonban a zsidót ne téveszszük össze a zsidó fajjal, a nemzeti eredetiséget az egyéni képességekkel. Abból, hogy Izráel, mint nép, mint faj nem tanúsít nemzeti szellemet, még nem következik, hogy a zsidó, mint egyén, mint francia, angol vagy német nem lehet eredeti, önálló. Hát igazán bizonyos az, hogy a fölतालás az árja faj jellemző sajátsága? Hányan tudnók akkor árja származásunkat igazolni? Egész népeket ismernek, melyek századok óta meddők. A sémitákhoz kell-e őket soroznunk? Ne vezessen felre bennünket a fajnak homályos fogalma. A zsidóknak aránylag csekély száma, a sűrű felhőtömegek, melyek még az imént is Júda egén tornyosultak, eléggé megmagyarázzák, hogy miért nem villog égboltozatukon elsőrendű csillag. Szabad-e azért azt állítanunk, hogy a zsidó költők, művészek és elmélkedők csak a mi lángunk fényét tükrözik vissza? Mert Descartes nélkül talán nem lett volna Spinoza, mondhatjuk-e azt, hogy Spinoza nem volt lángeszű philosophus?

És a mit Spinozáról, a zsidók e legnagyobbikáról, nem merünk írni, azt rá merjük fogni olyan költőre, mint Heine? Talán nem igaz, hogy a zsoltárok írójának e kétkedő utóda a germán lyra húrjaihoz egy új húrt csatolt, egy rendkívül finomat? Akármint ítélnék is most a németek róla, utánok mondjuk-e, hogy Heine dalai nem egyebek egy utánzónak izléstelen verselésénél, melyben se képzelet, se humor, se lángész nem nyilvánul? Zsidó nemzeti szellem leginkább található az ő *Reisebilderjeiben*. Megérzik még szerelmi dalain és legnaivabb dallamain is bizonyos fájdalmisság, keserűség, a mely származásával, nevelésével és a németországi zsidóknak akkori helyzetével kapcsolatos. A német kritika most nem becsüli őt annyira, mióta a németek úgy elteltek fajok göggyével; szemökben eredendő bűn, ha egy német költő ereiben nem teuton vér folyik. Heinével úgy bántak a Rajna túlsó oldalán a kritikuskok, mint a zsidó zeneszerzőkkel Wagner. Scherer Vilmos, a német

irodalom történetírója, csak rendkívüli utánzó képességet lát benne. Szerinte a *Heimkehr* költője csak az utolsó és legragyogóbb német romantikus. Még legegényebb sajátságát, iróniáját is, melyet némelyek zsidó iróniának neveznek, Scherer a német romanticismus vonásaihoz csatolja. Annak Heine csak legfőbb virága, rossz szagú virága, hervadó, mertebben a német rózsában egy féreg van, a zsidó volta.

Ha az *Atta-Troll* szerzőjét oly könnyen beillesztik a német irodalom keretébe, hogy mondhatják mégis, hogy zsidó volt a szelleme és a költészete? Ő valóban a német romantikusokhoz tartozik, németebb, mint sok francia hiszi, a mi nem azt jelenti, hogy nem voltak egyéni sajátságai. Korántsem. Könnyedsége által más német költők nehézkességétől lényegesen különbözik és e könnyedségét valószínűleg zsidó származásának és franciaországi tartózkodásának köszönheti. Mint kortársán, Börnén, úgy Heinén is megérik a francia hatás, még pedig nemcsak a francia eszméké, hanem a francia szellemé is. El van telve francia szellemmel, annyira, a mennyire egy teuton vérű német nem is lehet. Ebben kereshetjük eredetiségének egy részét, ez pedig zsidó származásával van kapcsolatban. Mint a szivacs a vizet, úgy iszsa be a zsidó annak a népnek a szellemét, melynek körében él. Látjuk, mily gyorsan alakul át az orosz vagy német zsidó francziává és párisivá. Nemzeti érzülettel nincs úgy eltelve, mint a régi benszülött francia, angol vagy német, a kinek pórusaiba idegen szellem már nem fér bele olyan könnyen.

Ha a költőkről a zeneszerzőkre térünk át, ott hasonló jelenségeket látunk. A mely művészetben a legzajosabb sikert érték el, talán éppen abban mutattak a zsidók legkevesebb teremtő képességet. Mondjuk ki előre, hogy zsidó zene éppen oly kevésbé van, mint zsidó költészet. Csak zsidó zenészek vannak, a kik mindnyájan ahhoz az országhoz csatlakoznak, a hol születtek vagy éltek. Ábrahám e sarjadékain fölismerszik, hogy angol, francia, német vagy orosz földön fakadtak. Semmi sem emlékeztet náluk zsidó nemzeti szellemre. Másrészt ki merné kétségbe vonni eredetiségöket? Halévy, Herold francziák, még pedig a legfrancziább szerzőink közé tartoznak. Mendelssohn igazi német, mind szellemére, mind művészetének formáira nézve. Meyerbeer is alapjában német; legföllebb azt a zsidó vonást találhatjuk benne, hogy könnyen elfogadja majd a né-

met, majd az olasz, majd a francia ízlést; egyesíti őket, a nélkül, hogy mindig össze tudná olvasztani. Zsidó, a mennyiben cosmopolitának látszik. E tekintetben igen tanulságos. Wagner ő rája gondolt, mikor kétségbe vonta a zsidók teremtő képességét. Ha egyáltalában igaz, hogy a zsidó zene különböző ízlések vegyülete, mint a név, melylyel magát az *Afrikai nő* szerzője fölciczomázta, akkor leginkább áll az Giacomo Meyerbeerről. De az nem a zsidó nemzeti zenének, hanem épen a zsidó zene nemlétének bizonyítéka. Meyerbeernél találhatunk néha igazi izraelita sugallatot, de vallásit; komoly bibliai viszhang lengi át a *Próféta* némely lapját.

Szükséges-e kutatnunk, milyen rangjok lesz az izraelita zenészeknek, nevezetesen Meyerbeernek, a művészet történetében? Nem itt a helye. Tény az, hogy teljes fél századon át Meyerbeer uralma alatt állt az opera, ez a királyság, melynek szintén megvannak forradalmi. Egy csekély eredetiségű zsidónak ez már elég hosszú uralom. *Hugenottái*, *Prófétája*, francia operái épen úgy divatjokat múlthatják, mint *Crociatoja* és olasz operái; de azért még is csak tény marad, hogy egy berlini zsidó művein két keresztyén emberöltő érezte, hogy mi a fönséges. Igaz, hogy zenéje elavul, de századának minden zeneszerzői közül mégis csak Meyerbeer a legdrámaibb. A ki egyetért Wagnerral, az sem tagadhatja, hogy a történeti dráma az egész világon uralkodott és hogy Meyerbeer jelölte tetőpontját. Ez elég dicsőség egy művésznek, akár zsidó, akár keresztyén.

Tehát akár tagadjuk, akár elismerjük művészetök eredetiségét, képzelőtehetségöket, alkotó képességöket, az nyilvánvaló, hogy nemzeti szellemről Izráel fiainál szó sem lehet. Csak bizonyos képességek vannak, melyek náluk gyakoribbak, mint másoknál: a számítás szelleme, az alkalmazási képesség, bizonyos ügyesség különböző elemek társításában és az a tehetség, melylyel különféle nemzeti szellemet fölfognak. Mindezek a zsidónak már bőven megbeszélte alkalmazkodó képességével vannak kapcsolatban. Azon a szellemi rugalmasságon, hajlékonyságon kívül nem találhatunk semmi zsidó vonást a zsidó művészekben és írókban. Néha úgy tetszik nekünk, mintha keleti vonásokat fedeznénk föl műveikben. Hálás volnék, ha ködös egünkre keleti napsugarat hoznának. De az csalódás. Egy izraelita maga mondta nekem, hogy a mit mi faji sajtáságnak nézünk, az csak

a nevelkedés hatása, a könyvek hatása, nem pedig a véré. «Mi nem annyira a valóságban, mint inkább képzeletünkben vagyunk keletiek.»

A zsidó íróknak gyakori sajátosságok az ironia. De az ironiára hajlás sem származik Júdától vagy Efrájimtól, hanem csak a ghettóbeli ősektől. Az is az üldöztetés gyümölcse. Az ironia, a gúny, a sarcasmus mindig a gyöngék fegyvere volt, az elnyomottaké és gyámoltalanoké. Ismeretes a púposok gúnyolódó természete; a zsidóság is évszázadok óta olyan, mint a testi hiba. A zsidó önmagát sem kiméli iróniájával. A kereszténynek nem mondtak több rosszat a zsidóról, mint a zsidó önmagáról. Ebben hozzánk francziákhoz hasonlitanak és talán nem ez az egyetlen hasolatosság közöttünk.

Nincs-e némely tekintetben, a szellem könnyed rugalmassága tekintetében, bizonyos értelmi fesztelenség tekintetében valami titkos rokonság a zsidó és a francia szellem között? Külföldiek mondták és megvallom, valamikor magam is azt hittem. Nem voltam képes másképp magyarázni, hogy a zsidók oly gyorsan otthon vannak boulevardjainkon. Pedig nincs rokonság, csak bámulatos alkalmazkodó képességek vezet bennünket félre. «Vigyázzon», válaszolt nekem egy elsassi zsidó, «a mit ön a zsidóról és francziáról mond, ugyanazt mondják mások a zsidóról és németről, a zsidóról és angolszászról. Csak időt és tért kell változtatnunk, hogy a különféle hasonlóságokat megfigyelhessük.» Valóban eszembe jutott Heinenek egy helye, a hol a zsidó és német szellem rokonságát ünnepli, erkölcsösségeket, gondolkozások mélységét, érzések komolyságát. Vajon nem mondhatná-e még jogosabban egy angol zsidó, hogy az izraelita az angolszászokhoz hasonlít gyakorlati és vállalkozó szellemével, erélyével, kitartásával? Hasonlóságot találna az olasz, az orosz zsidó és így a többi. Ez csak ilyféle játéka eleménknek. Bizonyos az, hogy a zsidók könnyebben alkalmazkodnak a körülményekhez, mint árja származású honfitársaik.

Ezek után fölösleges bővebben foglalkoznunk azzal, hogy a zsidó, kivált a művelt izraelita, miért olvad olyan gyorsan bele bármely nemzetbe. De mikor francziává, németté, angollá, amerikaivá alakul át, néha önkénytelenül is megtart bizonyos sajátosságokat, melyeket ősei más országokban öltöttek magokra. Nem állítom, hogy többé-kevésbé cosmopolita, hiszen csekély közöttök a cosmopoliták száma; csakhogy kevésbé kizárólagosan

nemzeti, mint mi vagyunk; nem olyan zárkózott kifelé. A nemzeti elfogultság hagyományos pólyáit, a melyek mintegy zománcz gyanánt burkolnak minden népet, a zsidó könnyebben leveti. Gyakran ez az eredetisége és a fölsőbbsege. A művelt izraelita könnyebben tud odáig emelkedni, hogy hazáját belülről és egyúttal kívülről is tekinti. A nemzeti szellemet mint benszülött érzi és mint külföldi, úgy ítéli meg. Ezért az izraelita mindig jó közvetítő lesz különböző népek között, őket egymáshoz közelebb viheti, egymással megértetheti. Így építettek a francia és a német szellem között Heine és Börne a Rajnán át hidat, mely most romokban hever. Így köszönhetjük Dánia egy jelentéktelen zsidó községének Brandest, a ki az európai írók közül talán leginkább hatolt be a különböző irodalmak szellemébe.

Hiába kerestük minden bokorban, lehetetlen volt zsidó nemzeti szellemet fölfedeznünk, a mi korántsem jelenti azt, hogy Ábrahám ivadékainak nincsenek egyéb eszméi, mint a melyeket velünk való érintkezések sugalmaz nekik. Nem tudom, a sémitának lelke nagyon különbözik-e az árjának lelkétől; de a zsidó lelke nem mindig adja azt a hangot, a melyet a keresztényé. Ez onnan ered, hogy a vallás tartósabb nyomot hagy a lelken, mint hinnök; ered továbbá Izrael hosszú megaláztatásából. Elfogadom, hogy a zsidók között és köztünk vannak jellembeli és érzelmi különbségek, de az nem baj nekünk, se civilisációnknak. Részemről nem szeretem az egyformaságot, a jacobinusoknak hagyom azt. Nem eszményképem az oly nemzet, mely egy tuskóból van faragva, mint valami monolith. Többet ér az olyan nép, a mely többféle elemből, különféle fajokból alakúl. Ha a zsidó különbözik tőlünk, annál jobb; legalább kissé növeli annak valószínűségét, hogy műveltségünk változatosan fejlődik. Kedvem volna szemökre vetni Sem e fiainak, valamint a keleti népeknek, melyek a mi divatunkat kezdik ölteni, hogy nagyon is hasonlítanak hozzánk, nagyon is utánoznak bennünket. Minek az! Ha semmi sajtászerű eredetiségök nem volna, akkor mi szolgáltatná nekünk az anyagot olyan philosophushoz, mint Spinoza, olyan zeneszerzőhöz, mint Mendelssohn, oly zenészhez, mint Rubinstein, oly költőhöz, mint Heine, oly szónokhoz, mint Gambetta, oly művésznőhöz, mint Rachel. Mikor a kivándorló orosz zsidóknak részvételtő csoportjaival találkozom, a kik évszázadok eltelte után ellen-

kező irányban járják végig a száműzetésnek azt a hosszú útját, melyen őseik haladtak, és a szabadságot keresik a napnyugati országokban; eltűnök, hogy a hosszú utazásban eltörődött szegény zsidók egyike-másika nem vezetie-e magával kezénél fogva a művészetnek vagy tudománynak egy jövődő messiását. Így szállt ki Spinoza menekülő anyja Németalföldnek lapályos partján. A mi engem illet, olyan metaphysikusért, mint Spinoza, olyan költőért, mint Heine, vagy akár csak egy Rachelért is belenyugodnám, ha a zsidók száma Franciaországban megkétszereződne.

Jól van, mondják talán, nincs zsidó nemzeti szellem, tehát nem is forgathatja ki természetéből a francia, német, szláv géniuszt. De ez még nem elég bizonyíték arra, hogy a szellemi veszélyen kívül erkölcsi veszély nem rejlik-e bennök. Magad mondod, hogy a zsidó értelmi tekintetben velünk egyrangú, sőt néha fölöttünk áll ugyan, de lelkileg, jellemére nézve gyakran alattunk áll. Ha nincs is zsidó nemzeti szellem, nincs-e mégis olyan zsidó szellem, mely megrontja a francia, német, orosz, amerikai szellemet? Mert mi új-latinok, teutonok, szlávok, angolszászok mindnyájan meg vagyunk győződve, hogy vérünk tiszta és fajunk egészséges. Minden nemzet áztatja magát, hogy csak mások rontják meg. Ilyen együgyűség vagy képmutatás nagy népekhez nem illő!

Vannak-e hát a zsidóknak a mieinktől lényegesen eltérő erkölcsi és társadalmi törekvései? Abban is kételkedem. Zsidó törekvések csak olyan értelemben vannak, mint katolikus és protestáns törekvések, azaz vallási értelemben. Az a zsidó szellem megfigyelhető keleti Európában, a hol még sűrű tömegekben laknak. De az a ghetto szelleme, épen ellenkezője annak, a mit nyugaton zsidó szellemnek neveznek — mert már kimutattam, hogy a mit a mi tudatlanságunk rendszerint zsidó szellemnek nevez, az épen a velünk való érintkezés által zsidó voltából kivetkőzött zsidónak a szelleme, a tagadás szelleme, melyet nálunk talált a zsidó, miután a légkörünkben élt és annak miazmáit lélezte be. Ez a nálók oly közönséges szellem, a minden hagyománnyal és minden tekintélyvel szembezállás szelleme körülbelől olyan zsidó, mint a mily katolikus Voltaire és Diderot szelleme. A keresztyének oltották beléjük. Látjuk Oroszországban. Már említettem,*) hogy a ni-

*) L. A zsidók Oroszországban, *Budapesti Szemle*, 1892. augusztus

hilismus a közt a zsidó ifjuság közt terjedt el, a mely az orosz iskolákba járt. Németországon is a keresztyén iskolákban tanulták Hegel tanait, a pessimismust, materialismust.

De a társadalmi és politikai kérdéseket itt mellőzzük; nézzük inkább azt, min ismerhető föl, miben nyilvánúl a zsidó szellem. Talán a mindenüvé behatoló kereskedői szellemenben, a jólétnek, a kényeleunek keresésében? Talán a fényűzés kedvelésében és a vele kapcsolatos dolgokéban, melyet ki és belélelkünk? Talán a megvesztegethetőségben, mely tisztviselőinket megrontja és nemzetünk testét pusztulással fenyegeti? Ennek a parlamenti corruptionnak, mely az utóbbi években nálunk úgy lábrakapott, nagyon gyakran a németországi zsidó közvetítők voltak az előmozdítói; de hogyan van az, hogy épen a mi francia köztársaságunkban akadtt legjobb talajra a vészes bacillus? Sajnos, sok oka van annak és mindazok a mi társadalmi és politikai viszonyainkban találhatók, főképen abban, hogy országgyűlésünk erkölcsi és társadalmi színvonala alászállt. Nem ismerünk-e az Atlanti-oczeán túlsó partján egy nagy országot, a hol a semitának csekély szerepe van és mégis, ugyanazon okoknál fogva, mint nálunk, ugyanazon bajok vannak? Ez az anyagi érdekek túlsúlyának és társadalmaink demokratikus átalakulásának hatása; és ha már hazafiságunknak jobban tetszik az idegen név, nevezhetjük americanismusnak.

Hol látjuk a zsidó hatás jelét a művészetben és irodalomban? Jelenkori irodalmunk, kivált a mi francia irodalmunk eléggé súlyedt, elég szennyes. A zsidó annak az oka? Hát ötven év óta csakugyan Izráel volt vezetője a francia irodalomnak? A naturalismus, a pessimismus, a dilettantismus a zsinagógából kerültek ki? Talán a talmud-tora növendékei, ők azok, a kik a művészetet hangoknak és színeknek gyermekes kaleidoszkopjává teszik? Látom a színműirodalomnál, a regénynél s kivált hirlapjainknál Ábrahám némely fiait; de ki tartja őket a mi irodalmunkban irányadóknak? Se Ephraïm Mikhaël, se Kahn nem tart arra számot, hogy irányadónak tekintsék. Izráel e fiai be-
 érik azzal, hogy a divatot követik; épen itt képesek legkevesébbé a kezdeményezésre. Különben ezeken a német és orosz zsidókon kívül még más idegenek is mulatnak azzal, hogy a mi francia prózánkat és költészetünket fölfrissítik; görögök, románok, flandriaiak, szlávok és kreolok. Tudják-e a francziát úgy forgatni, hogy nagyon ki ne ficzamítsák!

Van a színműirodalomnak egy félig divatját múlt ága, a hol a zsidók sokáig uralkodtak. Ha Hervé, a *Petit Faust* szerzője, nem lett volna, akár szabadalmat vehettek volna rája. A francia operettet értem, a második császárság víg operáját. Az operettek írói és zeneszerzői többnyire zsidók voltak. Azért azt higyük-e, hogy az zsidó műfaj? De hogy van az, hogy Franciaországban született és Párisban virágzott? Mondjuk-e, hogy *Orpheus az alvilágban*, *A szép Heléna*, *A Gerolsteini nagyhercegnő* a zsidó szellem személyesítői? Ne farizeuskodjunk, ez a termék a mi földünk termése, nem is lehetne másé.

Még egy példa: A boulevardi hírlapoknak egész az üresség szellemes rovataiban is, mely szintén francia találmány, több zsidó szerzett hírnevet vagy, ha jobban tetszik, jövedelmet. Itt is csak a zsidók nagy alkalmazkodó képességét látjuk. A napi lapokban, mint a színházban a legpárisibb párisiak és mindezek a párisiaskodó párisiak nem francia születésűek. E tekintetben legfurcsább Wolf Albert fejlődése, ezé a német zsidóé, a kit a párisi újságírók mintaképének tartanak a külföldiek, komoly angol és amerikai lapok; sőt még sok francia is annak tartja — igaz, hogy vidékiek. Izráel sok irodalmi Paprika Jancsit szolgáltatott már a hírlapoknak, kivált a mieinknek. Tudja majmolni a francziát, a ki pedig, tudjuk, tánczra termett; de még fölül is múlja mesterét, kelleténél is párisibb, boulevardiabbb. Szánalomkeltő hőstettei, szomorú diadalai ezek a próféták utódainak, a Makabeusok sarjadékainak. Ezek az élesesű kis zsidók a római imperium görögjeire emlékeztetnek, a római græculira, a kik szintén, miután hősokeket és isteneket adtak a világnak, elméjük maradványait arra tudták csak használni, hogy a hanyatló Róma urait szórakoztatták. De a hasonlatosság nem teljes, mert a græculik saját romlottságukat vitték Rómába piacra, ezek a hebraiculik, ezek a judaiculik ellenben a mi saját forrásaink romlott vizével kínálgatnak és a mi szőlőnkben termett bort töltögetik poharunkba.

Van még egy műfaj, melyben a harmadik francia köz-társasággal senki sem mérközhetik: A pornographia az. Abban páratlanok vagyunk. Újságaink némelyikére nézve irodalmi és pornographiai synonym fogalmak. Talán a zsidótól tanultuk az asszonyistenítést és leánybálványozást? De hiszen Angliában is van annyi zsidó, mint nálunk, sőt több, Németországon pedig

hétszer-nyolcszor annyi. Sacher-Masoch, galicziai író beszéli el, hogy Magyarországnak egyik kis városában egy izraelita nő egy izraelita könyvkötőnek Zola egyik regényét adta bekötni; mikor a nő a könyvért jött, a könyvkötő így szólt: «A tűzbe dobtam, az a könyv nem zsidó asszonynak való». Mi hányat találunk zsidótól szerkesztett vagy közzétett újságot és könyvet, melyre azt mondhatnánk, nem keresztyén asszonynak való? — Talán csupán zsidók árulják ezt az irodalmi árúczikket? Csupán ők kínálgatják tárczáinkban ezeket az elegáns aljasságokat? Bizonyára elég jövedelmező, hogy bárkinek kedve kerekedhessék a vele való üzérkedésre.

De ha van nálunk oly költészet, mely némileg izraelita, az nem a Catulle Mendès fajtája; inkább az *Ouvriers* szerzőjének, Manuelnak fajtája, tisztességes és tapintatos költészet, benső, családias, talán kissé szűkkörű, de szemérmes, józan. A prófétáktól Jehuda Halévy-ig és a középkortól napjainkig nagy irodalmok van, hebraica és judaica, de a *Sir hasirim*, az *Enckek éneke* elszigetelt jelenség abban a héber költészetben. Itt is csak félre a farizeuskodással! Az nem francia hiba; elég hibánk van úgy is, nem kell szomszédainkét is elvállalnunk. Itt a hagyomány munkálkodik bennünk árjában, Róma és Görögország ivadékaiban, kiket a keresztség nem tisztított meg eléggé. Az új pogányság terméke ez az irodalom, a hús és érzékiség fölújított tiszteletéé, a melynek a zsidóságból kivetkezett zsidó épen oly kevésbé áll ellen, mint a keresztyéniségből kivetkezett keresztyén. Zsidó és keresztyén lemoshatja magáról és helyreállíthatja egészségét, csak vesse magát a Hermon tövének a Jordán forrásainak hideg vizébe.

Sohse szépítgessük; nem csupa áldás a zsidóra nézve, hozzánk való közeledése. Mint a keleti mohammedán és keresztyén népekre, a mi műveltségünkkel való hirteleni érintkezés gyakran gyászos rája nézve is. A zsidó, ha őseinek szertartásait és hitét elhagyja, talán a keresztyénnél kevésbé tudja sértetlenül megőrizni azt az erkölcsöt, melyet a hit és a szertartások úgy foglalnak magokba, mint a mandolát a héja. Kivált a nemi erkölcsöknek van szükségök a vallás támaszára.

Van egy nép, mely jogosabban panaszkodhatik, hogy a zsidó rontotta meg. A német az. A német irodalomban és szellemi életben nagyobb része van a zsidónak, mint a francziában. Heine, Marx és Lassalle hazájában a zsidó szár-

mazású írók száma légió. Közülök sokan sokáig éltek Franciaországban és megtetszett nekik a francia szellem. De ha a teutomán német hazafiak a zsidónak szemére vetik, hogy az erényes Germániába a francia szellem mérgeit oltotta belé, ismerjek el azt is, hogy a francia erényeket is terjesztette. Például Börne és Heine, a két ellenséges testvér, két izraelita coryphæusa az «új Németországnak», mely Menzel szerint csak új Palesztina. Ha Grætz szerint, a zsidóság történetírója szerint, Börne és Heine két arkangyalként jelent meg vesszőjével megverdesni a német ferdeségeket, úgy veszszék francia ezetbe volt áztatva. De nemcsak ezek a német zsidók jártak a mi iskolánkba; kevésbbé magas régiókból is említhetünk sokat. Például kortársaink közül Lindau Pált és Nordau Miksát. De mindezeknél a német zsidóknál Heinenél, Börnénél épen úgy, mint Marxnál és Lassallenál, a német socialismus felisteneinél, megtalálható a német nevelés, a német alap. Ha van erőben titkos méreg, az sem egész zsidó, sem egész francia. Ha elemezzük őket, finomabb mérget találunk bennök, mely egyenesen a tudós Németországtól származik, az ő iskoláitól, egyetemeitől, philosophiájától. Mindezeknél a németté lett zsidóknál Hegel és a hegelianismus az új Németországnak és politikai forradalmainak sugalmazója, a socialismusnak és osztályküzdelmeknek a kezdeményezője. Ők hazájoknak és koruknak fiai, Németországnak nincs joga őket megtagadni.

A zsidók Németországon a szellemi radicalismusnak egyedárusai voltak-e? Hát például Stirner, a nihilista mintaképe, hát Nietzsche, a ki a keresztet a legmérgeesebb fának mondja, Jakab törzseből valók-e? Hát Gutzkow nem hirdette-e nyilvánosan a kereszténység elleni ellenszenvét? A zsidók vagy zsidó nők tanították Németországot a régi erkölcsök megvetésére? Ha Mendelssohn Mózes lyánya a szabad házasság elméletét a gyakorlatban is megpróbálta, csak egy kereszténynek a tanait követte, egy mystikusét, Schlegel Frigyesét (*Lucinde*). Igaz, a zsidó nő nem egyszer megbotránkoztatta a deutsche Fraut emancipált modorával, szellemi műveltségével, mely nem illő egy nőhöz és nyugtalanító. A zsidó nő nemcsak fájának, hanem nemének fölszabadításához is hozzá akart járulni. Azt a hibát követte el, hogy olyan iránt tanusított izlést és érzéket, a mi a takarékos német asszony természetével nem fért össze.

A zsidó nő, Henriette de Lemos, Henriette Herz, Schleiermacher theologus barátnője, Rahel Varnhagen von Ense volt az, a ki megmutatta Berlinnek, hogy mi egy szalon, ez a francia intézmény, mely a Spree partján nem tudott meghonosúlni. Nem veszem észre, hogy a zsidók példája csakugyan megrontotta a tisztességes Németországot. Lewald Fanny egész nekivadította őket, pedig a szabad gondolkozású zsidó nőt fölülmúlja merészségben Marlitt, Németországnak divatos authoressja. — A mi a férfiakat illeti, elfelejtették a németek, hogy az a zsidó, ki először írt németül, Mendelssohn Mózes, ki még el volt telve a zsinagóga szellemével, fölújította *Phaedont*? Hány keresztyén merte volna akkor azt megtenni? Ha sok hitsorsosánál a kételkedés szelleme vett erőt, az Izráel hagyományainak ellenére történt; az öreg rabik tanácsa ellenére izlelték meg a német tudomány fájának gyümölcsét. Mint Oroszországban, a keresztyén Alma mater oltotta a zsidó ifjakba a radikális hajlamokat. Auerbach, a sváb rabi fia sem fordította volna le soha Spinozát, ha Tübingen és Strauss nem hatottak volna rája. Azért mégis a német falusi életet bárkinél hívebben festette. Bár a mi francia parasztjainknak is akadt volna egy Auerbachja! Nem hiszem, hogy Németországnak sok németebb és egészségesebb észjárású írója volt. Nem merném ugyanazt állítani Heyse Pálról (felvérű zsidó); bámulhatjuk novelláinak művészetét és költészetének ragyogását, de azért még sem nyerhetik el tetszésünket regényeinek pogány érzékiségei és tételei. De mióta Göthe Olaszországból visszatért, Göthe óta, a ki mindent fölfogott, talán csak a keresztyén hitet nem, a pogányságot nem egyszer vitték át az Alpeselek éjszaki oldalára. Hogy Németországon, Ausztriában, sőt Franciaországban is annyi zsidó hajlik a politikai újítások és a forradalmi elméletek felé, annak nincs más oka, mint annak, hogy az orosz zsidókat is magával ragadja a nihilista hegyi patak; az az oka, hogy a szélső democratia felé és a forradalmi elméletek felé hajtja őket hosszú elnyomatások emlékezete, a törvényeknek és a szokásoknak intolerantiája, szóval az a gond, hogy előkészítsék vagy megszilárdítsák emancipatiójokat, mely gyakran még mai nap sincs biztosítva. De azért nem valamennyien a forradalom apostolai. Íme, különböző foglalkozású és tehetségű férfiak: Beer, a költő, Meyerbeer testvére, Bernstein és Kompert, a ghetto festői, a tudós Ebers, az egyptologus regényíró, Franzos,

nem igen zavarták a békés német észjárást. Nem a sémita hibája, hogy szomszédunk irodalma nem olyan azurtisztaságú, mint a Rajna vize, a hol a tavat elhagyja. És ha még drága a németeknek a keresztyén hit és keresztyén műveltség, akkor eszökbe kell juttatnunk, hogy a XIX. század fejleményeire a zsidó szellemnél különb oldó tényezők hatottak; az egyik a német exegesis, a másik a német metaphysika volt.

«Barátom», mondá nekem azon férfiak egyike, a kik a francia erkölcsök emelését tartják kötelességöknek, «a zsidók lealacsonyítják a mi nemzeti ideálunkat». No, ez hozzánk méltó szemrehányás! Nem tagadom, hogy néha alaposnak látszik. Csökken az ideál vagy, hogy ne legyünk korunk iránt nagyon is szigorúak, legalább hanyatlik, elváltozik. Ha van még ideálunk, akkor alacsonyabb talapzatra állítjuk, néha olyan alacsonyra, hogy nevére sem méltó. Sok minden járul hozzá a zsidón kívül: A democratia, mely természetesen az anyagi haladással törődik leginkább; a hitvallásnak és minden egyéb hitnek gyöngülése, a mi ipari műveltségünk utilitarius szelleme, a jólét utáni vágy, a pénz imádása, a siker becsülése, az eszökök iránti közönbösség. Itt sem mondanám, hogy társadalmaink elzsidósodnak, hanem inkább, hogy elamerikaiásodnak.

Az ideál tényleg alábbszáll; hogy a zsidó is előmozdítja alábbszállását, annak évszázados alacsony helyzete az oka, és hogy az honnan eredt, tudjuk. Nagy gondunk volt rá, hogy homlokát minél mélyebben hajtsa a sár felé és a pénz felé! Nyíltan szólva, közülünk sokan jobb is szeretik, hogy így van; azt hisszük ott van helyén, ha minél mélyebbre süllyed; ha fejét föl meri emelni és nemes dologhoz akar fogni, szinte hajlandók vagyunk öt szemtelennek mondani. Mondhatjuk-e hát, hogy a zsidó hibája, hogy az ideál hanyatlik? Talán a zsidó az oka, hogy az egyesített Németországon, mely magát az ideál földjének tartja, a sváb és szász idealismust a poroszok cynikus realismusa váltotta föl?

Ne emlegessék nekem a chaldeaiakat, phöníciaiakat, carthagoiakat és arabokat, annak bizonyítgatására, hogy a sémita idealismusra képtelen. Mit akarnak ezzel az ethnographiával, holott kétezer év óta él lelkünk abból az ideálból, melyet Juda fiainak köszönhetünk? Efrajim prófétái és Galilea apostolai voltak a világon az ideál hirdetői. Tőlök ered a keresztyén nemzeteknek ideál utáni vágyódása. A biblia által teltek el az

árja nepek sémita szellemmel, mely lelkeket fölemelte és szí-
vöket megerősítette. Ha a jelenkori zsidó nekünk ideál nélküli-
nek tetszik, annak nem származása az oka, se hagyományai.
Szenvedései tették olyanná. Mesterségesen torzították el a szá-
zadok. Az a nép, mely Isten országát hirdette a világnak, a
vallási türelmetlenség következtében lett a legpositivabb fajjá.
Nem mindig igaz, hogy a szenvedés megtisztít és az üldöztetés
nemesít. A zsidó a bizonyítéka. Mindent föláldozott hitéért és
nemzetéért. Ha nem keresett volna mást, mint a kényelmet
és gazdagságot, akkor csak a zsidóságot kellett volna elhagynia.
Ebben az értelemben a pusztá léte már idealismusának bizo-
nyítéka. Találunk-e oly népet, mely hagyományaihoz, törvé-
nyeihez, Istenéhez, szóval ideáljához hívebb maradt volna?
Minő történet! Egy nép kínszenvedésének neveztek a költői
(David Levi: *Il profeta o la passione di un popolo*. Turin, 1884);
minő hosszú, fájdalmas kínszenvedés, Nabukadnozortól Antio-
chusig és Hadriántól Torquemadáig! A zsidó egy kétezzer éves
drámának prózai hőse. Sokáig ideálját abban öszpontosította,
becsületét arra korlátozta, hogy zsidó maradjon; minden egyéb-
ről lemondott, mint valami fölösleges fényüzésről. Az életet
hitvallásán kívül csak tehernek nézte. — De a keresztyének
kilencz tizede nem szintén így tekinti az életet? Az nem sémita
nézet. Az angol és amerikai nézet, mely francia és német né-
zetté is lett. Azt nem a zsidótól tanultuk. A dollár-isten tiszte-
letét nem kellett Judea apostolainak hirdetni sem Európában,
sem Amerikában; elterjedt az a hit apostolok nélkül is.

De hát igazán, nem tekinti a zsidó az életet valami börze-
üzletnek? Hagyjuk a bankárt, a pénz emberét; akár zsidó,
akár keresztyén, nem az ő hivatása, hogy az idealismust pré-
dikálja. Nézzük inkább a művészetet, költészetet, tudományt.
Például Rachel csakugyan úgy leszállította színpadunk szín-
vonalát és tönkre silányította Corneille rómaid és Racine
görögjeit? Beethoven nagy szelleme csakugyan elveszett
Rubinstein újjai és Joachim vonója által? Talán Meyerbeer
vagy Mendelssohn zenéje olyan káros hatású, a *Prófeta* vagy
a *Reformatio symphonia*? Íme Antokolszky, az orosz szobrász,
a *Spinoza*, *Nestor* és a *Keresztyén vértanú* alkotója; idealista,
eszmék szobrásza, mondja Vogüé, nagyon is eszményít, túlsá-
gosan. Azt mondták, a talmudból durva fogalma van a zsidó-
nak a nőről és a szerelemről. Nekem úgy tetszik, hogy kevés

költő költőitette annyira a szerelmet és eszményítette úgy a nőt, mint a gúnyolódó Heine, akármilyen sarcasticus volt is. Talán a philosophiában látjuk a zsidót ideálra képtelennek? Hát Spinoza?

Lássuk, milyennek tünteti föl a zsidót a művészet és a költészet. Valamint a valóságos történetben, úgy a képzeletben is mindig érdeklődtem a zsidó iránt. «A színpadon a zsidónak gyűlöletesnek kell lennie», mondá egy zsidó eredetű drámaíró (Dreyfus Ábrahám). Dumas Sándor meg úgy nyilatkozott, hogy «a zsidó a színpadon tudvalevőleg mindig furcsa alak». Valóban oly változatlan alakká lett, mint az olasz színházak Pulcinellája és hasonló alakjai. Ellenben a zsidó nő rendszeren a bájos színpadi alakok közé tartozik. Ha a regényeket nézzük, a zsidónő ott is megtartja elragadó szépségét, a zsidó férfi pedig már szintén nem báb, hanem élő lénynyé alakult át, mint Balzac Nucingenja vagy Cherbuliez Brohl Sámuelja. Sőt gyakran ideális személylyé alakul, természetesen leginkább a zsidó származású írónál, Heinenél, Disraëlinél, Heysenél, Lindaunál, Lewald Fannynál, Auerbachnál, Kompertnél, de nem egy keresztyén írónál is, még a színdarabokban is, a hol nem olyan könnyen fogadják el. Lessing nem az egyedüli, a ki egy zsidót az erény mintaképe gyanánt mert föltüntetni. A *Bölcs Náthan* főalakjánál jobban tetszik nekem Dumas Sándor Dánielje a *Femme de Claude*-ban.

De mit érnek a költők agyának szüleményei? Hát csak a regényekben tudnak a zsidók önzetlenséget tanusítani? Tudnék több példát említeni, magából Franciaországból is, élőket és holtakat. Csak Darmesteter Jakabot és Eichthal Gusztávot említem, ezt a két idealistát; Franchettit, a levantei zsidót, a ki szerencsétlenségünkben állt hozzánk, hogy Franciaországért életét áldozza föl a Szajna halmainál; Cohen Coraliét, a ki a legkeményebb téli időben ment át a németek vonalán, hogy a porosz erősségekbe zárt foglyainkat vígasztalja. A történelemben is könnyen megtalálhatjuk a tiszteletkeltő zsidó alakokat, a régibb és újabb korból, orthodoxok és eretnekek között. Csak Jehuda Halevyre, meg a középkori nagy rabikra utalok és Spinozára, Mendelssohn Mózesra meg Montefiorera. Krisztus kegyelméből még szentekké is lehetnek zsidók. Sőt ismerek legalább egyet, a kit—oh szégyen!—hivatalosan szentnek akarnak elismerni és már megengedték, hogy oltárainknál tiszteljék;

Libermant értem. A protestánsoknak is vannak nem kevésbé tisztelt zsidó származású apostolaik és tudósaik, például Németországban a nagy Neander.

Nekem kétségtelennek tetszik, hogy Ábrahám fiaiból nem veszték ki mindig gyökerestől a nemes érzelmek; de ideálok talán nem mindig azonosak a mienkkel. A zsidóság megvénnél, nagyon is sokáig nézte a világ folyását a ghetto vasrostélyain át. Az az ideál, mely a középkori lovagvároknak és kolostoroknak boltozatai alatt keletkezett, nem a zsidó ideálja — a yankeé-é sem. Csodálhatjuk-e, hogy nem lovagias és nem mystikus; hogy a fegyverek dicsősége iránt nincs érzéke? Hiszen évszázadokon át tilos volt fegyvert viselnie. A mysticizmus nem fér össze a zsidó vallás észszerűségével.

Sem lovagias, sem mystikus, milyen hát a zsidó ideál? Azt mondhatnók nyárspolgári ideál, ha szabad e két szót összekapcsolnunk, pozitív ideál. Ideálja nincs a fellegekben és az ég azurjában; a földet nézi ő, a föld valóságát, ideálja a földi béke és a jólét terjedése. Ha nem is fönséges, nem megvetendő ideál; a próféták azon ideáljából ered, hogy az igazság uralkodjék a földön. És eljön a kor, melyben kiki békességben ülhet szőlőtökéjének vagy fügefájának árnyékában. Nem tagadhatjuk, hogy azonos az újkor ideáljával, melyet a XVIII. század hagyott a jelenkori népekre.

Izrael dicsekedhetik vele, hogy előbb gondolt rá, mint a más hitűek. Júda hagyományában az emberi társadalmak megújulásának e reményét nevezik messianizmusnak. A messianizmus a zsidóság nagy dogmája és nagy eredetisége. A zsidók kétezer éven át várták Dávid fiát, hogy helyreállítsa a földön az igazságot és a békét. Most már a nyugati zsidók többnyire csak allegoriának tartják a messiás eljövételét; nem tartják a messiást se királynak, se hódítónak, nem is embernek, hanem egy jobb jövő kornak, melyet nem fegyverek fognak megszerzeni, hanem a békés tudomány; célpontja a civilizációnak, mely lassan halad a jó és igaz felé.

Mi árják is jól ismerjük és várjuk ezt a messiást, csak hogy haladásnak nevezzük. Ebben a messiásban úgy hisznek a mi hitetlen tömegeink is, mint a régi zsidók abban, hogy eljön a szabadító, Dávid fia. A haladás az új zsidóság hite, a zsidó ideálja. Közülök sokan nem is mondják már: «Majd eljön a messiás», hanem «Jön a messiás, már itt a messiás». Szerintök

a messiás-kor küszöbén vagyunk már. A mi nagy forradalmunk volt a bevezetése és az arkangyalok trombitái helyett a mi hadseregünk dobpergésére, a mi háromszínű lobogónk közeledésére dőltek le az osztályokat elválasztó korlátok és a ghekkók falai. Megkezdődött a messiási kor, de mikor lesz még teljes valósággá a próféták álma. Még mennyi akadályt kell legyőzni, mennyi sötétséget eloszlatni! A fölszabadult zsidó örül, hogy részt vehet a dicső munkában, hogy ő is küzdhet az elavult hierarchiák ellen, az elfogultság ellen, a múlthoz való visszatérés ellen és néha vakmerő elhamarkodottsággal készíti elő a jövő forradalmak útját. Néha össze is téveszti a mozgást a haladással és a jelen lerombolását a jövő építésével. Nagyon is hajlandó ellenségének tartani mindazt, a mi a múltra emlékeztet. Nagyon is bizalmatlan a hagyomány iránt és túlságosan hisz az újításokban. Túlságosan bízik az észben, tudományban, gazdagságban. Nem gondol eléggé az erkölcsi tényezőkre, az emberi társadalmak haladásának örök tényezőire.

Ilyen a zsidó, ilyen az új zsidó szellem. Eltér a keresztyén szellemtől, sőt vele ellentétesnek látszik. Nem tér el annyira, mint a hogy látszik. A keresztyénség is megígérte Ádám fiának Isten országát; és a keresztyén, a ki tudja, hogy a messiás már megérkezett, tudja azt is, hogy országa még nem teljes a földön és nem szűnik meg annak eljövételét kérni. A keresztyének ajkán él még a szó: *Adveniat regnum tuum!* — *Fiat voluntas tua* — *Sicut in caelo et in terra!* Az egyház maga is hiszi, hogy küldetéséhez tartozik, a földi létet el nem hanyagolni. Az egyház fölszólítja fiait, hogy foglalkozzanak a társadalom jövőjével és ne engedjék át a jövő gondját a sötétség gyermekeinek. Újra a haladás zászlajává lesz a keresztnék kibontott zászlaja.

Igaz, hogy Krisztus azt mondta: Az én országom nem ebből a világból való. Ebben különbözik a keresztyénség a zsidóságtól. Az utopia ellen int az evangélium. Az Isten országa felé kell törekednünk, de az a földön sohasem lesz teljesen megvalósítható.

«Izráel fiainak nagy kötelessége», mondá egy rabi, «a messiási remények megvalósítására törekedni.» Krisztus papjai is meg vannak győződve, hogy ezt a törekvést nem hagyhatják a zsidókra, hogy a keresztyénnek is az igazság országa felé, annak megvalósítása felé kell törekedni. *Adveniat regnum tuum*, ismétli naponként három-négyszáz millió keresztyén ajaka; de

hogy értik azt? Hányan vannak közöttök, a kik anyagi értelem-
ben veszik az írást, a mivel mi az érzékies zsidót vádoljuk!
Ha színről színre láthatnók a megkeresztelt tömegeknek az
Isten országáról való ideálját, nem tudom mi különbséget talál-
nánk az árja ideál és a sémita ideál között. Moria prófétái sem
ismernének rá álmképeikre a mi anyagi gondjainkban és
prózai utopiáinkban. Júda hegységeinek messianismusán és a
Galileai-tó Istenének országán végig fúj az új-pogánység szellője
és a zsidók a keresztyénekkal együtt a haladást a gazdagsággal,
a boldogságot a jóléttel tévesztve össze, a mammont választják
messiásuknak. Jehova el van felejtve és Krisztusa elhagyatva.

S. J.

A MAGYAR IRODALOM FŐ IRÁNYAI.

Második közlemény. *)

V.

Mátyás, kit kiváló humanisták neveltek, már valóságos renaissance fejedelem, olyan mint olasz kortársai, a nagy Lorenzo il Magnifico, vagy az urbinói és milánói fejedelmek, Montefeltrei Frigyes és Lodovico Moro, kik szintén szenvedélyesen szerették az új fényt és az ízléses kényelmet, a művészi pompát, antik maradványokat, az imádott ókor minden fenyttörését, szép képeket és szobrokat, a remeken kiszínezett írott könyveket, melyek közül egy-egy többre kerül, mint Raphaelnek egy képe. A szellemi világ középpontja e században Olaszország; Mátyás azon van, hogy csatornát ásson, mely onnan hozzánk vezet e nagy szellemi áramlatot.

Ha ebbeli törekvésében tekintjük Mátyást, elmondhatjuk róla, hogy ő az első modern magyar ember. Annak a rendkívüli kornak, melyben élt, minden fénye ott ragyog, minden árnyéka ott borong az ő nagy alakján. A mi az előtte való korban, a mi édes apjában jeles és tipikus, az mind középkori: Mátyás már valódi renaissance alak, kit egy világtörténelmi korszak tátongó mélysége választ el édes apjától. Azok a vonások, melyeket az olasz renaissance vezérférfiainál találunk, azok mind megvannak benne is. Van az újjászületés korában középkori elem is: úgy mint a hajnalban is megvan nemcsak a kelő nap derengése, hanem van benne valami az éj árnyékából

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 202. számában.

is. Van Mátyásban is középkori vonás, mint szellemi rokonai-
ban, Lorenzo il Magnificóban, Arragoniai Alphonsban: de sar-
kalatos tulajdonságaira nézve ő is renaissance-ember. Ha typi-
kus képet akarunk arról, minő volt az ember lélek állapota az
újjászületés korában, Olaszországban sem találunk jellemzőbb
példát a Mátyás királyénál. Nemcsak a szobrok, melyeket emel-
tet, azok a műtárgyak, melyekkel magát körülveszi, nemcsak
ezek javafajta renaissance művek; ő maga is már kora ifjúsága
óta itta azt a bódító tavaszt, melynek egy árama elébb csapott
be hozzánk, mint a többi Európába. Jelleme és műveltsége,
hajlamai és előítéletei, képzelete és véralkata egyaránt a re-
naissance talajában gyökereznek.

A renaissance-emberben a test szilajsága, az indulatok
fektelensége szorosán összeforr a művészet és a pompa iránt
való érzékkel; megvan benne a phantasia élénksége, a szellemi
tehetségek sokoldalúsága, de alattomosággal és szónoki, csalfa
szóbőséggel egyetemben; az antik világ értelmes bámulata és
e mellett nyers babona; finom elmésség és kérlelhetetlen erély.
Mind ez így van Mátyásban is.

Képzelete hatalmas és rendetlen. Óriási tervek forrnak
benne, mint olvasztó-kemenczében a nemes érczek és a füs-
tölgő salak. Hol a cseh királyi, hol a német császári koronát
akarja megszerezni. Ugyancsak a dunai tartományokat akarja
meghódítani és a törököket Európából kiűzni, keresztyén hitre
téríteni és a Kaukaszusba visszaszorítani. Majd ismét kalandos
ürüggyek alatt Konstantinápolyban a szultán trónusára akar
ülni. Ez az utóbbi terv arra van alapítva, hogy Mátyás egyik
nagynénje a török szultán háremjébe került.

Az újjászületés százada rendkívül kifejlesztette kortársai-
ban az egyéniség érzetét: az emberek szabad, sőt korlátatlan
személyiségeknek érzik önmagukat, nem valami nagyobb egész
alárendelt részének. E korban, melyben ki-ki kezdi magát
érezni, melyben az emberekben megvan a hajlam a szen-
vedélyes, lázas élvezetre, rendkívül erős egyéniségekkel, erő-
szakos jellemekkel találkozunk. Ennek megfelelően mutat-
koznak aztán az államéletben a zsarnokok, az autokraták.
Olaszország csak úgy hemzseg a XV. és XVI. században a
tyrannisoktól. Az akaraterőnek, a hatalmas személyiségnek e
korláttalansága jellemzi Mátyást is, ki hol egy hét éves szép
olasz fiúcskát ültet az esztergomi primási székbe, hol legköze-

lebbi rokonát bebörtönzi,*) barátait majd lázas gyorsasággal a legmagasabb polczra emeli, majd meg üldözi és ha neki úgy tetszik, kegyetlenül porba dönti.

A mi azonban mindig megvan benne, a mi őt annyira megkülönbözteti az Alpeseken inneni közönséges zsarnokoktól és őt a nagy olaszok közé emeli, az eszközeinek tudatos megválogatása, a nagy czélok elérésében. Az ő politikája olyan, mint képzelete: nagyméretű. A mit tervez, az internationalis számításokon alapul. E számításba azután belevonja a közelében levő eszközöket, ép úgy, mint a távollevőket: a szent földet ép úgy, mint Boszniát. Ő nem csak egy-két állam politikai viszonyát látja maga előtt, hanem az egész európai politikai világot: Csehországot, Törökországot, Brandenburgot, Velenczét, a pápát, sőt még Franciaország és Spanyolország is figura az ő saktábláján. Politikájának finoman szőtt szálai a burgundi udvartól, Merész Károlytól egészen Teheránig érnek. Török főurakkal nem kevésbé van összeköttetésben, mint Ivánnal, az orosz czárral. A törököt a pápával fenyegeti, a pápát viszont a törökkel. «Ha a szent atya nem enged, esküszöm a szent keresztre, hogy én viszem a törököt Olaszországba», mondja a pápai követnek. Mintha a latin költőt idézné: Si flectere nequeo superos, Acheronta movebo. Mind e száz meg száz politikai combinatiót az ő izgatott, heves phantasiája és hidegen számító, kérlelhetetlen esze mozgatja. Hízeleg és fenyeget, kér és parancsol, megvesztegeti vagy meggyözi elleneit. Ha logikájával, fényes rábeszélő tehetségével, pazar és művészi ajándékai-val nem ér czélt, hirtelen ügyességgel erőszakhoz nyúl. Ha erőszak nem biztat sikerrel, akkor mintha elfelejtette volna eredeti tervét, nyugodt, sima. De a mint az alkalom kedvezőnek látszik — egy szélroham és indulatainak tengere megint háborog.

Mátyás e szerint államférfiúi működésének lényegére nézve is renaissancebeli. Politikai terveinek leleményessége, föllépésének ereje, czéljainak nagyszerűsége, eszközeinek kiméletlensége a nagy Machiavelli tanítványává teszik, Machiavelli előtt. A renaissance-politikusok nem csak egy-két állammal

---

*) Magyarország első főpapjának aztán Ferrarából küldenek játékszereket. Az erre vonatkozó okiratot lásd Mátyáskori *Diplomátia* Emlékek III.

számítottak, hanem bevonták egész Európát terveiknek hálójába. A földrajzi határ szélesbülését mindjárt fölhasználták állami combinatióikban.

Ezt látjuk, ha Mátyást nézzük is. Egy XV. századbeli elme lázas erélye és gazdag képzelete működik előttünk, öserejének félelmetes szépségében. Van benne valami vad fönség, mint azokban a királyi oroszlánokban, melyeket budai palotájának seragliojában tartott és melyeket Janus Pannonius megénekel. Egy nagy művész, kiben korának művészi ösztöne államalkotásban és politikai combinatióikban nyilvánul. Ő maga valóságos politikus-művész, mint a hogy udvarában Traui Jakab építő-művész vagy Benedetto da Majano szobrász-művész volt. Minden politikai gondolat, mely Mátyás előtt támadt Magyarországon, kicsinyes ahhoz képest, a mit ez az izzó képzelet és az a törhetetlen, de fontolható akarat megteremt.

E rendkívüli tervek szolgálatában azután a legnagyobb ravaszság áll. Mindig számít az emberi nem két fő gyengeségére: a hiúságra és a pénzvágyra. Csak úgy szórja a hízelgő szót és az aranyokat azok közé, a kikre hatni akar. Az újjászületés egyszersmind, a rhetorok, a szónoki phrasis kora. Alkalmilag Mátyás is valódi humanista-rhetor, ki ha érdeke kívánja, nem fogy ki a szép szóból, a ki elegáns körmondatokkal, üres célzásokkal, csalfa ígéretekkel, képmutató szóböszéggel tartja az embereket. Mindezt a legudvariasabb nyájassággal, finom, lekötelező modorral teszi: a XV. század az udvariasságnak is egy új eszményét állította föl, melyet Olaszországban az előkelők már mind követnek. Nemcsak finom modora vall Mátyásnál a renaissance-korára, hanem az is, hogy könnyen hajlandó alattomos eszközökhöz folyamodni. Ha fontos ügynél sem az egyik, sem a másik úton nem erhet czélt, akkor kiüti magát rejtett természetével: fektelensége kitör és előttünk áll a ragadozó állat. «Úgy viselte magát — írja róla egy olasz követ — mint a dühöngő oroszlán.» Egy más alkalommal pedig oly hatással van reá Mátyás király, «mintha orrából, szeméből, szájából lángok törtek volna elő».*)

Mátyás királyt nemcsak vermérséklete, hanem a művészetek iránt való élénk fogékonysága is az újjászületés ko-

---

*) Fraknoi V.: *Mátyás király* 367—375. lap. E könyv jelenleg egyáltalán a legmegbízhatóbb mű Mátyás királyra nézve.

rának típusává teszi. Renaissance-fejedelem a legelőkelőbb stílusban.

Ő át akarja ültetni az olasz műveltséget Magyarországra: Budán a legválogatottabb olasz műtermékekkel díszíti királyi palotáját.*) Egyre rendel szobrokat, képeket, festett codexeket, bútorokat, érmeket, szőnyegetek Olaszországból és különösen a renaissance szülővárosából: Firenzéből. Senki sem tudta Olaszországon kívül a firenzei nagy művészi és irodalmi jelenségeket jobban megbecsülni, mint Mátyás. Nem elégszik meg a nagy művészek műveivel, ők magokat is udvarához kívánja csalni.

A renaissance első villamos ütése — mint említettem — 1425-ben erkezik hozzánk, midőn Masolino Firenzéből, mint a firenzei commis voyageurból magyar főispánná lett Ozorai Pipo vendége, Magyarországon fest. Mátyás gondoskodik arról, hogy ezt az első ütést hosszabb ideig villamos áram kövesse. Külső életéből különösen három körülmény magyarázza meg Mátyás erős hajlamát a renaissance iránt: első sorban az, hogy jeles humanisták nevelték, kik a classikus világ bámulataira tanították a fogékony gyermek-ifjút; másodsor, hogy udvarának fő emberei és legtehetségesebb főpapjai majdnem mind Olaszországban tanultak és onnan magokkal hozták az olasz művészet és a humanismus cultusát; harmadszor pedig, nagy befolyással volt Mátyás műveltségének irányára, házassága: Beatrice a nápolyi udvarban nevelkedett, hol a tudományt és különösen a művészeteket rajongásig szerették; nagyapja, a nemes Alfonz, korának legnagyobb mű amateurje volt, Beatrice apja pedig, Ferdinánd, alattomos és kegyetlen ember volt ugyan, de szerette a művészetet, tudós akadémiát alapított és nagy buzgóan könyveket gyűjtött.

E körülményekhez járult még, hogy már a XV. század közepén is élénk forgalom volt Magyar- és Olaszország közt. Nem csak kereskedők és zarándokok jártak ide-oda, de tanulók és festők is. Így — hogy csak egy várost említsek — Ferrarában a XV. század negyvenes éveiben két magyar festőt találunk: Magyar Györgyöt és Magyar Mihályt. Ugyan abban az időben három magyar tanuló van Ferrarában, köztök Janus

---

*) Pannoniam alteram Italiam reddere conabatur. Bonfinius, VII. 653.

Pannonius.*) Mátyás király azon van, hogy az olasz művészek javát udvarához gyűjtse: a kik nem akarnak eljönni, mint például Filippino Lippi, Verocelilio vagy Caradosso, azokat legalább műveikkel képviselteti.

Legtöbbet dolgozott és leghosszabb ideig tartózkodott Budán Mátyás szolgálatában, két Olaszországban nevelkedett dalmát művész: Traui Jakab és János (Giovanni Dalmata).

Traui János magyarországi művei nem maradtak fenn vagy legalább nem ismeretesek: bizonyos azonban, hogy sokat dolgozott Mátyás számára és hogy Mátyás neki nemesi rangot adott. Traui János csak Mátyás király halála után hagyta el Magyarországot. A mi Olaszországban készült szoborműveiből, a római Szent Péter- és Maria sopra Minerva templomban, valamint a párisi Louvreban és a berlini múzeumban fennmaradt, az Traui Jánost a renaissance legfinomabb szellemű szoborművészei közé sorolja. Vésőjének van valami attikai kelleme, minőt különben csak a florenzei korai renaissance mutat föl; nemes naturalismusát azonban a ruházat kissé modoros kidolgozása csökkenti.

Midőn Traui János Rómából Magyarországra érkezett, Mátyás udvarában már talált egy dalmát művészt: Traui Jakabot. Ez volt akkortájt Mátyás fő építőmestere és legkedveltebb szobrásza.***) Szobrainak csupán csak tárgyát határozhatjuk meg: részben magyar történeti személyeket ábrázoltak (Hunyadi Jánost és Lászlót), részben mythologiai alakokat. E szobroknak azután különös sorsuk volt. Egy félszázaddal később nagyobb részök már Konstantinápolyban van, a byzanci császárok óriási hippodromjának romjai közt, a hová a győztes törökök vitték. Ott álltak e szobrok, Magyarország fénykorának emlékei, más dicső történeti emlékek közvetlen szomszédságában: mellettök emelkedett az a büszke érzékigő, melyet (a

---

*) Magyar Mihály (Michael Pannonius) egy festménye az országos képtárban látható. Erről lásd Pulszky Károly: *Az orsz. képtár kicválóbb művei*. I. Az első ferrarai adat róla 1447-ről szól, az utolsó 1470-ből való. Cittadella, *Notizie* 62. 687. — Genuában is volt ez időtájt egy magyar festő, Giovanni Ungaro (Johannes Ungarus). Lásd Alizeri: *Professori dei Disegni*. I. 261.

***) A mi e két dalmát művész szerepére vonatkozik, teljesen csatlakozom Pasteiner Gy. beható fejtegetéséhez (*Az építészet Mátyás alatt*). *Budapesti Szemle*, 1893 január.

hozzá tartozó arany háromlábúval együtt) a diadalmas görögök a thebai győzelem emlékeül, Delphiben állítottak volt föl. Mátyás szobrai szomszédságában állott Nagy Theodosios egyiptomi obeliszkje, nagy győzelmek emlékjele, ott állott Konstantinus császár diadaloszlopa is. És mind e népek, melyeknek dicsőségét hirdették ez emlékek, török rabigában voltak!

Nagy világtörténeti viharok ekkép együvé sodorták a XVI. század második negyedében, ironikus véletlenséggel az egyiptomi, a görög, a byzanci és a magyar fénykor e roncsait, III. Tutmes pharas, a salamisi győzők, Nagy Theodosius és Hunyadi Mátyás emlékeit egy circus-porond közepére, mely a törököknek lóistállóul szolgált. A thebai érczkigyó, az egyiptomi obeliszk, a görög császár büszke diadaloszlopa még ma is ott merengnek a nagy byzanci circus spina-maradványai közt; a budai palota szobrait azonban már a XVI. században elpusztították a törökök.

A két Traui művészen kívül még udvarába hívatta Mátyás a bolognai Aristoteles de Fierovantét, korának legkitünőbb mérnökét, kit renaissance-tudakossággal universalis tehetségeiért neveztek Aristotelesnek. Előbb V. Miklós pápa szolgálatában is volt, ki óriási monolith-oszlopokat helyeztetett el vele pogány templomokból a Vatikánba. Mátyás e nagy építőt két évig 1468—1470 foglalkoztatta nagyszerű hadi építkezéseinél. Bologna városa ugyan nem szívesen bocsátotta el a nagy építőmestert, de mégis elengedte, mert remélte, hogy szolgáltatokat fog tenni a keresztyén ügynek a pogány törökök ellen.

Mátyás meghívja Firenzéből Camicia Kelemlent, egyikét azon ügyes építőmestereknek, kik a nagy Brunelleschinek, az építészeti renaissance megindítójának csoportjához tartoztak. Camicia azután Magyarországon maradt és itt halt meg. De mind ezzel nem éri be Mátyás. Ő mindenbe maga is be akart hatolni, szereti magát önállósítani és ezért lefordítatja az udvarán élő Bonfinivel Filaretének *Építés vezérfonala* című művét. E mű nagy megvetéssel szól a gót építészetről és határtalan lelkesedéssel az antik művészetről. *)

A korai renaissance nagy művészei közül Andrea del Verrocchio, a világ legszebb lovasszobrának, a velencei Colleone-

---

*) Bonfini fordítása. melyet Mátyás számára készített, megvan kéziratban a velencei Marcus- és a római Vatikán-könyvtárban.

szobor szerzője dolgozik Mátyás számára: klasszikus vonatkozású érc domborműveket és egy márvány kútat. Később Andrea del Verocchio nagy tanítványának, Lionardo da Vincinek, egy madonnája kerül a budai udvarhoz.*)

Filippino Lippi, a kora renaissance egyik kiváló festőjét is meghívja, de ez nem jön el, hanem Firenzében fest két képet (due tavole molto belle — mondja Vasari): Mátyás arczképét ermek után és egy Úrvacsoráját.***) A híres Benvenuto Cellini két nagybátyja, Andrea és Francesco szintén Budán, Mátyás udvarában működtek mint műiparos és képfaragó. Tudnunk kell, ha e korszak művészeti viszonyait meg akarjuk érteni, hogy az építőmesterség a műasztalossággal akkor még összeforrt, ép úgy, mint az aranyművesség a szobrászattal.

Caradossót, a páratlan lombardiai érem-készítőt és ötvöst, szintén meghívta Mátyás király Budára; ő ugyan nem jött, de dolgoztatott Mátyás királynak. Talán vele készíttette Mátyás a renaissance-ötvösség egyik legnagyobb remekét: az esztergomi kalváriát, mely azután Corvinus János révén Bakócz primás birtokába került. Jeles, ámbár ismeretlen florenczi vagy velencei kéz műve amaz elefántesont oltárszárny, melyet Mátyás Kloster-Neuburnak adományozott és mely sok hanyatás után most a párisi Louvre renaissance-műkincsei közt díszeleg (úgynevezett Retable de Gran).

A leggenialisabb olasz művész, ki Mátyás budai udvarában megfordult, a fiatal Benedetto da Majano volt, ki később a florenczi Strozzi-palotát, a paloták eme palotáját építtette. Benedetto da Majano már Firenzében dolgozott Mátyás számára. Engedve Mátyás meghívásának, Budára jött és itt intarsia (berakott fa) munkákat és szobrászati műveket készített a király számára.***)

*) Fraknóinak elfogadható hozzávetése. Lásd Csánki: *Mátyás udvara* (Előszó).

**) A második kép tárgyát nem nevezi meg Vasari, de a következő összevetés, úgy hiszem kideríti. Abel Jenő az *Irodalomtörténeti Emlékek* II. kötetében, a 354. lapon közli Ugolinus Verinus egy epigrammját (De cænaculo Christi, quam tabulam Philippus Florentinus pictor insignis pinxit regi Pannoniæ). Az a Philippus, florenczi festő, kit a költemény említ, kétségtelenül Philippino Lippi; a kép pedig az, melyet Vasari Filippino Lippi életrajzában említ, melynek tárgyát azonban meg nem nevezi. Különbözik mind a két kép elveszett vagy lappang.

***) A bécsi műtörténeti múzeumban őrzött két híres márvány-

A Mátyás udvarában működött művészek közt a firenzei Ammanantinit is föl szokták említeni.*) Azonban ez az «elhízott asztalos» — mint Firenzében nevezték — már nyolcz évvel Mátyás trónralépte előtt halt meg. Élete története elég különös. Nevéhez egy korában híres tréfa emléke is fűződik. A nagy Bruneschi, a firenzei dom-kupola építője, néhány vig társával fölhasználta Ammanantini hiszékenységét és következetes, ügyesen alkalmazott összebeszélés alapján, melyben Bruneschi társai is részt vettek, elhitették vele, hogy ő ki van cserélve, hogy más ember lelke szállt belé. Ezt a tréfát a kövér Ammanantini annyira zokon vette, hogy elhagyta Firenzét és bújában — úgy látszik azonban, anélkül, hogy húsából valamit veszített volna — Magyarországra vándorolt; itt aztán földijének, a firenzei kereskedőből törökverő főispánná lett Ozorai Piponak udvarában mint műfaragó tartózkodott. Magyarországon fölvitte Isten a dolgát: Zsigmond király, Ozorai Pipo révén, megismerkedett a kövér műasztalossal, ki azután mint firenzei diplomata tartózkodott Budán.

Úgy látszik, kétlelkűsége e részben nem szolgált akadályul. Mint diplomata és kiérdemesült műasztalos Magyarországon halt meg 1450-ben.

A renaissance-ízlésnek megfelelően, lépten-nyomon classikus tárgyú szobrokkal találkozunk Mátyás palotáiban és kertjeiben, akár egy római imperator villájában. A budai királyi palota előtt például érez Herakles állt őrt, az udvarban Apollo, Diana és Pallas Athenæ szobra díszelgett. A porfirba eresztett érez ajtó táblái Herakles 12 munkáját mutatták. A palota műtárgyai közt előkelő helyet foglalt el Nagy Sándor és Dárius érez reliefje Verocchiótól. A visegrádi várkert márvány kútján a múzsák állnak, a közepen pedig dévaj Cupido márvány tömlőből szorította a vizet.**)

dombormű, mely Mátyást és Beatrixet ábrázolja, valószínűleg nem Benedetto da Majano műve, hanem Olaszországban érme után készült.

*) Ez adat egy könyvből a másikba vándorol, úgy hiszem Milanesinek egy félreértett jegyzete alapján (Vasari-kiadás III, 334). A kövér asztalos megtréfáltatását Manetti egy novellája beszéli el.

***) Csánki: *Mátyás udvara*. 169—183. lap. E könyv széleskörű tanulmányok alapján van írva. A leírásokra nézve Bonfini IV. 7. könyv a fő forrás.

egy antik Bacchus-szobrot ígért, de nem küldte el, mert Mátyás e közben meghalt.

Mátyás nem lett volna valódi renaissance-fejedelem, ha szenvedélyesen nem szerette volna a festett kéziratokat, a miniature-ökkel diszitett codexeket. Egy nemes sport fejlődött akkortájt a művelt olasz fejedelmek és Mátyás király közt, ki pénzzel ugyancsak győzte a versenyt: évenként 30,000 arany forintot adott ki könyvtárára, mely e szerint, mai érték szerint milliókba került. *)

Könyvtárának kézirat-köteteit a firenzei első mesterekkel készítetteti és például Attavantesnek egy-egy codexért annyit fizet, mint akkortájt egy elsőrangú műremekért szokás volt fizetni. **) Attavantesnek vannak olyan codexei, melyekben a korai renaissance üde kelleme a legfinomabb görög ízléssel párosul. Gherardo, ki Attavantes után a leghíresebb miniaturfestő volt, szintén festett codexeket Mátyás könyvtárának.

A művészet szeretetével karöltve járt ebben az időben az antik világ bámulata: a műértő olasz fejedelmek mind régiséggyűjtők is. A mi ókori, azt nem mindig érti e kor, de mindig bámulja. Mátyás is nagy kegyelettel gyűjti udvarában az ókori maradványokat, oszloptöredékeket, sírköveket, fölíratokat, azonkívül híres görög és római szobrok bronz másait bírja, mint szenvedélyes gyűjtő; ***) a régi rómaiakról ő is, meghitt emberei is mindig a legnagyobb bámulat hangján szólnak és mintaképnek tekintik. A király — írja róla egy korabeli olasz humanista — még éjjel is olvas és vánkosai közt gyakran találjuk Curtius Rufusnak Nagy Sándorról írt történetét vagy Livius könyveit. †) Mátyás ágensei különben egész Kis-Ázsiáig jártak régi görög kéziratokért. Ő maga beszélgetés közt gyakran idéz Virgiliusból, kit felesége, Beatrix is igen jól ismert.

*) Reumont: *Lorenzo di Medici*. II. 141.

**) Midőn Mátyás meghal, Pietro de Medici Firenzében elkiáltja magát, mint egy szenvedélyes amateur, ki legveszedelmesebb versenytársa kidöltéről értesül: «Most már olcsóbbak lesznek a kéziratok!» Nyomatott könyveket gyűjteni nem tartották előkelő szokásnak, mert a könyvnek nem volt oly művészi értéke, mint a szép kéziratnak.

***) A fölíratos kövekről Mátyás palotája előtt ír Mommsen, *Corpus inscriptionum*. III. 413.

†) A Korfina maradványai közt két Curtius-példány is van.

Természetes, hogy nagyon megbecsülték azokat a férfiakat is, kik az ókori nyelv és irodalom ismeretét a jelen korrallal közvetítik: a humanistákat. Abban az időben az olasz fejedelmek és nagyurak is, részint valódi érdeklődésből, részint divatból humanista-tudósokat tartanak udvarukban. A tudósok akkor úgy vándoroltak, mint mai napság a vendégszereplő színészek; rendszeren csak egy-két évre kötötték le magokat, néha nagy honorarium fejében, aztán megint a vándorbothoz nyúltak. A bolognai egyetem egy alkalommal 2000 aranyat fizet ily vándor tudósoknak, hogy lekösse. Mátyás egy nagy csoport tudóst és költőt gyűjtött maga köré: jeles philologusokat, olasz műveltségű főpapokat, antikizáló bölcseleket, orvosokat, szellemes fecsegőket, ravasz rhetorokat, nagytudományú csillagvizsgálókat, éhes polyhistorokat, hazájokból kiutasított astrologusokat és chiromantusokat, e nagy kor lángját és alját egymás mellett vegyest.

Mily boldogok vagytok ti tudósok — írja Mátyás király 1471-ben, egy híres, exaltált római humanistának. Nem véres küzdelmek, nem koronák, hanem az irodalom és az erény babérjai után epedtek! Néha el tudjátok még velünk is felejtetni a bösz háborúk zaját!*)

Vessünk egy pillantást ez előkelő társaságra: a korabeli olasz, német és magyar források megengedik, hogy legalább néhány körvonással rekonstruáljuk magunknak ezt az udvart.

Lépjünk be a budai várpalota egyik díszes termébe. Benne megvan a renaissance-kor minden ízlése, minden fénye. A termék falai hol tele vannak aggatva finom, aranynyal átszőtt gobelinekkel, hol magyar tárgyú freskókkal diszítve. A mozaik-padlót szőnyeg borítja; fönt a mennyezet aranyozott faragványokkal ékes. A természeti és a művészeti szépség egyaránt meglepi a vendégeket. Ha a csiszolt porphyr-márvány keretű ablakhoz lép, melyet drága selyem-kárpit diszít, és kinéz az ablakon, Buda és Pest vidékének gyönyörű panorámája tárul eléje: Duna ezüst szalagja zöld szigetekkel a síkság és dombok közé foglalva; ha a teremben körülnéz, művészi faragványú asztalokat vesz észre a terem közepén. Rajtok üveg szekrények, ezekben pedig mindenféle művészi bric-a-brac: antik érmek, arany szobrok, tükörök; mindaz, a mi egy gazdag

*) Teleki: *A Hunyadiak kora*. XI. 455.

amateur szemet gyönyörködteti. Nem messze ettől egy római nyugvó-ágy, selyemszövetvel borítva: azután háromlábú antik székek, «a minők Delphiben voltak». A falon faragott könyvtár-állvány, melyet gyűrűre járó bíborszövet borít. Itt vannak az új műveltség legnagyobb kincsei: az ókor és a renaissance nagy írói, pergament codexekben, melyek mindegyike a miniatur-festészet egy-egy csodált remeke.*)

E pompás terem egyik antik háromlábúján látjuk válogatott, finom öltözetben a társaság lelkét, a várpalota világhírű urát, Mátyás királyt ülni. Föltünő hosszú, sűrű, világos szőke haj veri vállát; arcza piros, homloka magas, nagy szemében a szellem és a vérmérséklet villámai.***) A király közelében magas, föltünő szép és fiatal főpap áll: ez a király kedvence, Magyarország leghíresebb költője e században: Janus Pannonius. A jövő nem veti-e reá sejtelmes árnyékát? Ma még kedvence, kit kegyekkel és dícsérettel elhalmoz: nemsokára kérelhetetlen üldözésének tárgya, ki Mátyás pribékjei elől álruhában egy végvárba menekül, hogy ott korán és méltatlanul meghaljon.***)

Egy oly alak, a minő Janus Pannonius, valóban ebbe a légkörbe való volt. Renaissance-alak a java fajtából. Csak e kor mutathat föl oly forró szeretetet, oly naiv lelkesedést minden iránt, mi az ó-korral kapcsolatos. A köznapiság, a megszokás, a pedantismus, a középiskolai grammatisálás, a philologusok szárazsága még nem nyűtte el akkor a classikus világot; az ókori írók az akkori emberek szemében a múlt tekintélyét és az újdonság ingerét foglalták magokban.

A firenzei Vespasiano, ki a XV. század legnagyobb codex-

*) Csánki: *Mátyás udvara* 176—178. l. — Bonfini IV. Liber 7.

**) A király leírását többek közt Bonfini adja. (IV. Liber 8.) Legjobb arczképe arany érmén látható meg a bautzeni emléken. A legszebb egykorú eszményített arczképe a berlini (parosi márványból készült dombormű). Mátyás arczképei különben — a bautzenit kivéve — mind érem-arczképeire vezethetők vissza.

***) 1464-ben azt írja Mátyás Janus Pannoniusról, hogy ő díszbe a királyi udvarnak és mindig kegyében iparkodik járni. Nyolcz évvel később levelet küld a szász herceghez, melyben fölkeri, fogassa el Janust, ha országába menekült volna és küldje hozzá. Mátyás egyszersem megígéri, hogy e «barátságcs» szolgálatot mindig kész hasonlókép viszonzni.

és kézirat-kereskedője volt, még vén korában is meghatottsággal emlékezik meg Janus Pannoniusról és első firenzei tartózkodásáról. Janus Pannonius tudniillik Ferrarában nevelkedett, hol csodálkozásba ejtette társait latin és görög nyelvismeretével. A mint rokona, Vitéz János, ki akkor már esztergomi érsek volt, hazatérését sürgeti, Janus útba ejti Firenzét, hogy itt megismerkedjék azokkal a híres emberekkel, kikről oly sokat hallott már beszélni, kik mindannyian imádták az ó-kort, mint ő: a világhírű Cosimo de Medicit, Poggiót, a nagy humanistát, a görög származású Argiropolist, ki Aristotelest oly kitűnően magyarázta.

«Egyszer» — beszéli el a firenzei Vespasiano — «belép hozzám egy szép és méltóságos külsejű ifjú, bíborszínű kabátban. A mint látom, elkiáltom magam örömmel: Isten hozta, ön bizonyára magyar? Erre a fiatal ember nyakamba borúl, megcsókol és a legszeretreméltóbb módon elmondja, hogy úgy van, ő eljött, hogy a firenzei nagy humanistákat láthassa, velők beszélhessen.»

Vespasiano erre elvezette őt a Careggi-villába, az első platói akadémia székhelyére, Cosimo di Medicihez, ki egész el volt ragadtatva az okos és tudós fiatal embertől; elvezeti Argiropoloshoz, kinek két előadását is végig hallgatja; el Poggiohoz, hol néhány verset olvas föl, melyek Poggiónak és humanista-társainak nagyon megtetszenek. Mindenki, a ki csak beszélt vele, megkedvelte, sőt az is, a ki csak látta; oly annyira szeretetreméltó volt ő — jegyzi meg Vespasiano. Minden nap — így ír róla más helyütt — öregbítette nálunk híre nevét. Úgy tekintettük őt, mint e világ gyönyörűségét (le delizie del mondo.*)

Azon alakok közül, kik Mátyást körülveszik, még egy más fiatalabb tudós is magára vonja figyelmünket: ez Regiomontanus, századának legnagyobb csillagvizsgálója, az újkori trigonometria megalapítója. Ez a nagy görög híborosnak, Bessarionnak barátja és tanítványa volt; Mátyás 200 arany forint évi díj mellett, könyvtárához és csillagvizsgáló szereihez fölügyelőnek, örnek választotta. Regiomontanus megfigyeléseivel kezdődik voltakép a tudományos csillagászat. Az *Ephemc-*

---

*) Vespasiano Bisticci: *Vite de Uomini illustri* alapján. Lenyomatva Abel J. *Adalékok* 222—227.

ridésért, melyeket Regiomontanus Mátyás királynak dedicált, Mátyás 1200 forintot fizetett Regiomontanusnak. E könyvet (olyan *Nautical-Almanach*-féle csillagászati meghatározásokkal, a különböző helyek fekvése szerint), Kolumbus magával vitte nagy tengeri útjára; ez tette lehetővé a kor nagy földrajzi felfedezéseit.*)

Ott van a király mellett még egy harmadik, szintén fiatal főpap: Báthory Miklós, váci püspök. Mindig könyvet visz magával: a király várótermében is, hol az udvari emberek beszélgetnek s élénken társalognak, leül és olvassa Cicerót. «Ne nevessetek» — szól Mátyás király egykor főuraihoz — «ne nevessetek Miklóson: a nagy Cato is mindig olvasott, mielőtt a senatus kezdődött».

Oly nagy volt a classikus világ tekintélye abban az időben, hogy egy híres rómainak a neve elegendő volt a csúfolódókat elnémitani.***) Báthory Miklós is Olaszországban nevedett: váci palotájában, hol olvasnak, hol szónokolnak, hol pedig lant mellett énekelnek, vagy komoly dolgokról társalognak. A ki ezt az adatot följegyezte számunkra, az olasz Galeotti, nem felejt el a szellemi élvezetek mellett a jó bort sem, mely a vidéken terem: «Bacchusnak e szent halmait» — írja Galeotti — «Minerva is, a műzsák is örömmel meg-meglátogatják.»

A király mellett találjuk irodalmi famulusát, a leleményes Galeottót is, ki minden classikus leben kanál. Galeotto Ferrarában és Paduában, Janus Pannoniusnak barátja és vezetője volt; később aztán több ízben Magyarországon is járt, hol mint a királynak, hol mint humanista főpapoknak vendége és udvari tréfálkozója. Franciaországban is megfordult VIII. Károly udvarában; utazgatott Spanyolországban és Angliában, meg Lorenzo il Magnificót is dicsőítette, egetverő tirádákkal. Mindenhez értett valamit, de egészben nem sokat. Legjobban tudott, úgy látszik, az ingyenéléshez. Egészben elég elmés, olvasott és ügyes ember volt, ki gyorsan meg tudta magát kedveltetni, mint mulatságos, de felületes fecsegő. (Úgy látszik Walter Scottal is meg tudta magát kedveltetni, mert ez igen roman-

*) Hunboldt: *Kritische Untersuchungen*. I. 232.

***) Később Mátyás őt is — mint majdnem minden kedves emberét — indulatos haragjával sújtotta. Lásd az okiratokat Telekinél: *A Hunyadiak kora*. XII. 144.

tikus alakot faragott Galeottóból legjobb regényében, a *Quentino Durwardban*.)

Nem oly fürge mint Galeotto, tekintélyesebb, tudósabb és komolyabb nála a királyi udvar egy másik olasz történetírója: Bonfini. Ezt szereti Mátyás király legjobban az idegen tudósok közül: utolsó éveiben állandóan magánál is tartja. A ravasz, könnyelmű, bőbeszédű Galeotto a királyról egy kötet adomát ír: az alapos műveltségű, hű Bonfini egy nagyszabású művében a király uralkodásának történetét örökítette meg.

A magyar humanisták közt legtekintélyesebb a galamb-ősz Vitéz János, Esztergom érseke. Hunyadi János jobb keze volt, majd Mátyás tanácsosa és legfontosabb íratainak fogalmazója. Szónoklatai lendületre és levelei elegantiára nézve a leghíresebb olaszokkal vetekednek. Vitéz János különben nem marad soká tagja e fényes es szellemes társaságnak. A milyen indulatosan szereti most Mátyás, oly indulatosan fogja majd gyűlölni és üldözni: mint a merész újítók általán, ő sem ismer kegyeletet.

Megnevezzem-e egyenként mind e fényes bolygókat, melyek Mátyás ragyogó napja körül keringenek? Külföldi tudósokat, orvosokat, művészeket, magyar főpapokat és zászlós urakat, kik Olaszországban nevedtek és most ezen, az Alpe-seken innen páratlan udvarnak szellemi ékességei? Ehhez fogható társaság soha többé nem gyűlt össze Budán; a XV. században is talán csak a Villa Careggi, a nagy Lorenzo nyaralója, látott hasonlót. Ott van, ha nem is mind egy időben, a humanista Zápolya György, ki mindenben tudós volt, mint egy olasz ismerőse jellemzi, szenvedélyes codex-gyűjtő, ki egy kéziratért képes évi jövedelmét odaadni; ott van a fiatalabb nemzedékből Váradi Pál, kit szintén Vitéz neveltetett Olaszországban; ott Garázda Péter, Geréb László és Dóczi Orbán, kik Ferrarában tanultak; Ilkus Márton, budai tanár, Vitéznek es Mátyásnak kedvence, a tudós Cynthius Anconitanus, Ugoletti Tade könyvtár-őr, Fontius Bertalan firenzei humanista, Bendingi Ferencz, firenzei követ, Bonfini, a történetíró, Gatti János, a theologus, ki aztán Mátyás udvarából Siciliába megy, Brandolini Aurél, olasz humanista, Petrus Nigri, budai tanár, ki főművét Mátyásnak ajánlja, Olmützi Ágost, a platonikus.

A társaság estebéd után van; még bent a pompás szomszéd étteremben hallgatta meg a király magyar hegedőseinek

énekét, kik kobzuk kísérete mellett Mátyásnak meg a nagy Hunyadi Jánosnak hőstetteiről énekeltek. Az ének után, a halottak képesán Janus Pannonius nyilvánította ki szándékát, hogy egész eposzt ír majd Hunyadi Jánosról. Most a könyvtárteremben arról az íróról beszélnek, kit ép ez a kor elevenített föl ismét: az isteni Platóról. A firenzei állam fejei, Cosimo Medici es Lorenzo il Magnifico voltak azok, kik legmélyebben hatoltak be barátaikkal Plato philosophiájába. A század közepén Firenzében már egész kör alakúl, mely különösen Platót tanulja és tudja, hogy ő a legnagyobb prózáiró, kit az ó-kor fölmutathat. A XV. század második feleiben már sok híve és olvasója van Olaszországban. Janus Pannonius is behatóbban foglalkozik Platóval és lefordította a platonikus Plotinus munkáit latinra.*) Mátyás királynak legkedveltebb írói közé a platoni bölcselő, Apulejus tartozott, kinek művét alaposan ismerte. Tizenhárom század múlt el, mióta oly ember járt utoljára Magyarországon, ki Platót itt említette és jól ismerte: tizenhárom század, mióta Marc Aurel, a legnemesebb római császár, az emberi nem ez örök büszkesége, philosophiai munkákat írt a Granua (a Garam) partján. Most először, ismét oly hosszú idő után, van valaki, a ki olvassa, szereti Platót, ki ír és beszél róla a négy folyam országában. Mennyire elbűvölő volt Plato föltámasztása a XV. század szellemeire, azt jól megfigyelhetjük ha Marsilius Ficinus, a firenzei nagy Platonistának, Mátyáshoz intézett leveleit olvassuk, melyek tele vannak Plato imádásával és Plato-vonatkozásokkal.**)

A budai társaság szellemi középpontja mindig Mátyás: nem a legtudósabb, de a legszellemesebb tagja, kinek fogékony-

---

*) Ha görögül beszélt, azt hitted, hogy Athenæ közepén született — mondja Janus Pannoniusról Bonfini. (Si graece loquabatur, mediis natum Athenis affermasses (IV. Liber 3). Janus Pannonius olyan volt — mondja Vespasiano — mintha Athenæben nevelkedett volna, Socrates tanítása közt. (Come s'egli fusse nutrito in Atena solla la disciplina di Socrate.) E kifejezésnél eszünkbe jut Petőfinek egy versszaka, melyet Petőfi Béranger után magára alkalmazott: «Értem Homert, igen, hisz görög voltam. Phytagorasnak igazsága van. Athén szült engem Pericles korában. Láttam Socratest rablánczaiban, Megtömjéneztem Phidias csodáit, Láttam Ilistust, mint virágozott. S Hymett hegyén a méhkeket fölvertem. Ottan szeretnék én meghalni, ott!»

**) *Zeitschrift von und für Ungarn* 1804. 164. (Rumy közlése.)

sága mindig nyílt, figyelme mindig éber, kíváncsisága mindig élénk, ki sokat tud tanulni nemcsak könyvekből, de mások társalgásából is. Mind ezek mellett van azonban lelkében még középkori maradvány is. Érdeklődése inkább sokoldalú, mint mély; logikája szereti a subtilitásokat, néha még összetéveszti a babonát a tudománnyal, a pompát a művészettel, a ritka dolgot a fontossal. Nem is kell gondolnunk, hogy e fényes renaissance-termék társasága már egészen modern szellemek érintkezése; nem! van e rendkívüli emberekben még valami félszeg, természetökben valami, a mi vissza-visszahajlik a középkori erőszakhoz és állati ravaszsághoz. Az új világnézet győzedelmeskedik ugyan bennök, de nem harcz és nehézség nélkül.

A humanisták e társaságában aztán a kor legfontosabb kérdéseiről elmélkednek; csapong a tréfa, szikrázik az elmés-ség, a tudós adattal, a philologus idézettel támogatja vagy támadja az államférfit, philosophia és történet, adomázás és vitatkozás váltakozik ebben a társaságban, mely az Alpeseken túli Európának legjelesebb és legműveltebb társasága. Az újjászületés korának egyik vonása, hogy szereti a finomabb elmés-séget, mely néha frivol, de nem durva, mint a középkor: a mint fölszabadulnak az emberi szellem különböző tehetségei, természetes, hogy az elmés tréfa is megkezdi ismét játszani enyelgését.

Mátyás király nem volna annyira renaissance-ember, ha nem szeretné a művészi pompát, az ízléses fényűzést, a márványt, az aranyat, a bibort. Soha annyi szemkábító ünnep, annyi gazdag díszmenet, oly pompás öltözet, oly drága és szép ajándék, mint az ő udvarában. Nem csak elsőrangú államférfi, hanem elsőrangú maître de plaisir. Velence a XV. század második felében a legörültebb fényűzés színhelye, de maga a velencei követ is elámúl, midőn azt a vakító pompát látja, melyet Mátyás udvarán kifejt. A pápai követ, ki sokat látott, Mátyás visegrádi palotáját a földi paradicsomnak nevezi. Egy más követ azt írja, hogy Visegrádnak Európában nincs párja, legföljebb Páris legszebb épületét, a Palais de Justice-t, merné hozzá hasonlítani.*) A festői pompát, a művészi fényűzést

*) Hogy mily szemkápráztató és páratlan volt a pompa, melyet Mátyás kifejtett, legjobban láthatni a pfalzi követ jelentéséből, Mátyás

nem ismerte a középkor; a XV. században ellenben az olasz fejedelmek adósságokba verik magokat érte.

A renaissance azonban nem csupán az ünnepélyes, hanem a mindennapi életnek is új formát adott: a finom életmód mellett — a középkorral szemben — már nagy súlyt helyeznek ebben a században a tisztaságra. A lakások szellőztetése, a ruha és a fehérnemű tisztasága, az étkezés illeme, olasz fogalmak szerint az előkelőség jelei. Mátyást ez oldalról is dicsérettel említik az udvarában tartózkodó külföldiek.

Még más tekintetben is hasonlít Mátyás olasz trónokon ülő szellemi rokonaihoz: ő is új legitimitást alapít. A renaissance kezdetén látjuk, hogy Olaszországban a trónusok jó részét olyanok foglalják el, kik nem fejedelmi családból származnak, például szerencsés hadvezérek vagy szerencsés hadvezérek fiai, mint nálunk Mátyás. Ezek aztán nem támaszkodhatnak, mint a nyugat fejedelmei, családjuk hagyományaira, átörökített loyálisra: mindezt ők magok kénytelenek magoknak megszerezni. Ezért többet foglalkoznak az állam ügyeivel, mint a régi legitim uralkodóházak sarjai; többet akarnak mutatni és tehát jobban is szeretik a pompát. Legalább dicsőségekkel és gazdagságukkal akarnak imponálni, ha már családjuk ősiségével nem tudnak hatni. Az új dynastia fejedelmei azután rászorúlnak a tehetségekre: a nagy tudósokra, művészekre és költőkre, kik fényt és hírt adnak új keletű udvaruknak. Nem véletlen, hanem a renaissance lélektanából való az is, hogy a XIV. és XV. század fejedelmei, az önkény, az egyéniség és az érzékiség e virtuozai, trónjukat gyakran törvénytelen fiúknak akarják biztosítani, mint Mátyás Corvinus Jánosnak.

Mint a nagy vonásokban, úgy egyezik meg Mátyás a kicsinyekben is a renaissance szellemével és szokásaival. A mint behatóan és sok irányban kezdték tanulmányozni az ó-kort, egyszersmind az ó-kornak babonái is fölelevenednek. Ilyen mindenekelőtt a csillagjóslás, melynek e kor legkiválóbb fejedelmei és főpapjai hódolnak. Mátyás is kiveszi részét a renaissance

---

házaságáról. Különbö mindenki említi, ki udvarában megfordult. — Beatrix királyné egy alkalommal 500 arany áron rendel magának selyem kelmét Lyónból. *M. Diplomatiái Emlékek*. IX. 118. Bakócz Tamás e részben Mátyás tanítványa; Rómába való bevonulásáról: *Fraknói Bakócz Tamás* 118—119.

sance sötétségéből; ő is tart udvarában csillagjósokat, chiro-mantokat és szeret a bűvös tudományokról, az ars magicaról szólni, sőt nem tesz semmi fontosabb lépést, mielőtt astrologusának tanácsát ki nem kérte volna.

A renaissance-korban terjedt el az a szokás is, hogy olasz fejedelmek oroszlánokat tartanak udvarukban. Már Nagy Lajos is hozatott magának Florenczből, az erejéről híres Toldi Miklóssal oroszlánt, a miről egy okirat is tanúskodik. Mátyás is eltanúlja ezt a jelképes olasz divatot és több ízben küldet magának Firenze városa seraglioijából oroszlánokat.)* Úgy lát-szik ezek azok, melyek Bonfini szerint Mátyás halála napján, budai ketreczökben, régi classikus szokást követve, elvesztek.

Mindezt összefoglalva : Mátyást jelleme és tehetségeinek fő iránya, szokásai meg hiányai egyaránt a renaissance-fejedelem típusává teszik. A renaissance mozgalma nem létesített nálunk magyar művészeti remekeket. Mátyást annak tekint-hetjük. Ő olyan renaissance-termék, mint Verocchiónak egy szobra, Mantegnának egy képe, Brunelleschinek egy homlok-zata vagy Attavantes egy codexe. Szellemi élenkség, gyors föl-fogás, finom ízlés, sokoldalú érdeklődés csakúgy jellemzik, akár a nagy Lorenzo Medicit, akár Urbinói Federigót: műveltsége ugyan nem oly alapos, de természetének erélye, szellemének találékonysága még nagyobb. Mohón táplálkoznak mindezek a nagy férfiak az antik világ újra föltámasztott műveltségével, mely még nem halványította betegre erélyöket és élenkségö-ket, mint a modern emberét, hanem friss erővel aczélozta őket. Maga Mátyás teljesen fölfogta korának világtörténelmi jelentő-ségét, midőn egyszer Galeotto Marcióhoz, így szólt: «Mi föl-élesztettük a dicső és nagyhatású hajdant».

RIEDL FRIGYES.

---

*) Lásd Müntz: *Histoire de la Renaissance*. I. 326.

A JANI LÁBA.

Beszély.

. . . Hát bizony, nem volt nekem semmi számba vehető kifogásom Adél ellen . . .

(Kérem a nyájas olvasót, szíveskedjék engem, szerzöt, össze nem tévesztetni az elbeszélővel magával; a mi engem illet, én azt az Adélt soha sem ismertem, még csak látásból sem. A ki beszél, az nem más, mint tekintetes Cefali Róbert úr, mérnök és földbirtokos, a többször említett úriasszony hites társa.)

Hát bizony, nem volt nekem semmi számba vehető kifogásom Adél ellen, se Adélnek nem volt semmi számba vehető kifogása én ellenem; hanem csak az volt az egész, hogy nem szenvedhettük egymást. Vagy hogy az igazságnak eleget tegyek, tulajdonképen én nem szenvedhettem őt; hiszen ez az Adél aunyira phlegmatikus egy lélek volt, hogy épenséggel nem volt képes még hathatósabb ellenszenvet se érezni. Mikor barátaimmal beszélgettem róla, nem is hívtam máskép, mint Óvatosság; nem mint ha női jellemét gyarlósággal vádoltam volna, ments Isten, hanem mert ha járt-kelt, ha száját kinyitotta, mindig úgy tetszett nekem, mint ha attól tartana, hogy no most mindjárt eltör valamit.

Őszintén megvallom, én bizony kissé könnyelmű fiatal ember voltam legénykoromban; kissé szeleskedve nősültem is meg, s most úgy viseltem, úgy éreztem magam, mint ha valószínűsége volna az áldozata volnék a házasság életnek. Ily fiatal korban, ennyi tehetséggel — már bocsánat, de szerénység ide, szerénység oda! — s doctori czímekkel, tisztességes vagyon birtokában,

s mint egészen független ember — minthogy szüleim, fájdalom, már régebben elhúnytak — igen előkelő szerepet játszhattam volna a világban, ha nincs nyakamon ez a szerencsétlen asszony, kiből egy szemernyi idealismus sem lappangott. Elég lesz, ha csak annyit mondok, hogy a mézes hetekben, mikor elég naiv voltam s fölolvastam neki verseimből, soha egyetlen egyszer sem mentem vele annyira, hogy a bámulatnak legkisebb jelét is ki bírtam volna belőle csalni. Na, ezzel nem azt akarom mondani, mint ha ebből eredt volna az ellenszenv köztünk, legalább nem szeretném, ha így volna. Mindig csak azt hajtják: «Cherchez la femme!» Részemről azt vélem: ám jó, keressük az asszonyt, de aztán ne mulasztjuk az emberi hiúságban is kerösgélni a dolgok okai után. Sértett hiúság, kielégített hiúság: ez igazi kútfeje ezer meg ezer szeretetnek s gyűlöletnek. A mint láthatjátok, philosophus lett belőlem, a mire megöszültem.

Egy szóval: kétségbeesettebb házaspárt keresve sem lehetett volna találni. Mikor magunkra együtt üldögéltünk Adéllal, csak úgy ásítottunk egymás szemébe, hogy csupa gyönyörűség volt látni. A kis Jani jötte mit sem változtatott ez érdekfeszítő helyzeten, sőt ellenkezően. Adél maga kívánta szoptatni gyermekét, külön hálószobát rendezett be magának a szoptatás idejére, s azután távolról sem vélte szükségesnek a maga részéről, hogy előbbi szokásaihoz visszatérjen. *Neki* kötelessége szólni, mondám magamban nagy bölcsen, s addig is a színpalak mögött kerestem szalmaözvegységemnek szórakozást, még pedig minél többet. Adél azonban nem szólt; persze, hisz ő érzéketlenebb volt a kőnél is. Mint a legtöbb erényes asszony, ő is beírta azzal, hogy egyetlen egy gyermeknek legyen anyja.

Nem hallgathatom el, hogy ezt a gyermeket aztán valóban szerette Adél s odaadón gondozta tőle telhetőleg; mindig azzal volt elfoglalva, hogy minél jobban cziczomázzgassa, öltöztesse-veköztesse s a térdén himbáltassa. Nem gondolhattam egyebet, mint hogy valósággal babát játszik ezzel a gyermekkel. Én is éreztem magamban hajlandóságot fiam iránt, de ez érzélem telve volt méltósággal; férfiúi önérzetem tiltotta, hogy olyan édeskés ízetlenkedésig lealacsonyodjam. Nagy önfeláldozás, nagy erények, ha kellenek, igen, ezeket már értettem s értettem volna 'is hozzájok, csakhogy oly prózai korban

élünk! . . . Mindazonáltal Jani pompásan fejlődött; három s fél éves korában oly szép s eleven kis gyermek volt, valóságos kis rózsabimbó, hogy minden más, nálamnál kevésbé komoly apának rendkívüli gyönyörűségére szolgált volna. Én azonban a magam részéről nem sok ügyet vetettem rája, annál is inkább, mert ezt a szegény kis babát szintén részesnek tekintettem abban a rám nehezült csapás előidézésében, hogy költői képzeletem egészen ki volt merítve. Egyebiránt ő maga sem kényeztetett el engem fölöttébb, soha sem volt ajkán más szó, mint mindig csak a mama meg a mama. Egy alkalommal épen Jani miatt összekoczkodtunk Adéllal; hogy miért, már nem emlékszem, annyira valami semmiség volt az ok. Szó szót követte.

— Milyen szép élet! — szólt egyszerre Adél.

— Hát csak tessék segíteni rajta, mindenkinek nyitva az út — vágta vissza.

— Oh, részemről, készségesen! — válaszolt.

És is készségesen fölfogtam a szót s előálltam régi eszmémekkel, az elválással. Ő kissé elsáppadt, de mikor értésére adtam, hogy minden a legnagyobb csendben fog végbe menni, s hogy nála hagyom Janit egészen tizenkét éves koráig, mindössze csak azt kötve ki magamnak, hogy minden félévben két hétre hozzám küldje, megnyugodott benne, hogy én rám nézve talán jobb is lesz, ha úgy teszünk. Siettem kiegészíteni gondolatát s megjegyeztem, hogy mindkettőnkre nézve jobb lesz. Aztán hozzátettem:

— Írnunk kell atyádnak, hogy jöjjön el érted.

— Majd magam írok holnap.

— Nem szükséges mindent tudatni vele.

— Oh nem, rosszul esnék neki.

— Lehet valami ürügyet találni... Egészséged kívánja...

Egy kis otthoni levegőre van szükséged... meg Janinak is jót fog tenni a levegőváltoztatás . . .

— Oh Jani már nem lehet jobban, mint a hogyan most van! . . .

— Mindegy; csak épen azért mondjuk, hogy mondjunk valamit . . . Ha egyszer aztán ott lesztek már, apránként majd megadhatod a fölvilágosítást a dolgok állásáról . . .

Adél mit sem felelt, de úgy tett, mint ha beszédemmel sikerült volna meggyőznöm őt. Oly könnyűnek éreztem ma-

gam, mikor hazulról távoztam, mint ha pehely lettem volna. Végre azon a ponton álltam, hogy visszanyerjem szabadságomat s azon gondolkoztam, mint érvényesítsem azt a lehető legokoszerűbben. Most már minden szabadságomban állt, azt az egyet kivéve, hogy megnősüljek. S nem mondhatnám, hogy az utóbbi lehetetlensége miatt a legcsekélyebb kellemetlenséget éreztem volna. Egyébiránt a legtávolabbról sem volt szándékom eltitkolni helyzetemet; ennyi pimaszságra képtelen lettem volna. Ismétlem: az volt a fő dolog, hogy szabad legyek. Adél, ki — őszintén szólva, minden egyébnak volt mondható, mint rúttnak — jelenlétével csak bénítólag hatott idegeimre és szárnyaimra. Oh balvégzet!

Barátaim, kik mindannyian legényemberek voltak, velem együtt örvendeztek elhatározásomon. Ezt meg kellett tennem, ez volt a helyes; a kik nem tudnak együtt élni, azoknak legjobb, ha különválnak: ez volt bölcs ítélete egy kis philosophiæ doctornak, ki a kompániában Solon szerepét játszta. Mindnyájan hasonló értelemben nyilatkoztak sorban, egyik a másik után. A legidősebbik köztünk harminczkét éves volt; én, feleséges ember és családapa létemre, csak huszonhét tavaszt számláltam még. Huszonkét és fél éves koromban nősültem meg, mielőtt még befejeztem volna egyetemi tanulmányaimat. Lehet-e ennél oktalanabbat elkövetni? Ily korban az ember tettei még nem esnek erkölcsi beszámíthatóság alá, mint a társaság bölcse most kinyilatkoztatá. Valóban, nem esnek erkölcsi beszámíthatóság alá.

Lelkiismeretem oly nyugodt volt, elmém oly ruganyos, mint már régóta nem. Őszinte akarok lenni; azon az este nyakára hágtunk egy palaczk pezsgőnek az én fölszabadulásom tiszteletére, s nagyot ittunk jövő irodalmi babérimra. Ki kételkedett volna e babérokban? Talán egyik-másik társam, de magam bizonyára nem.

Mindjárt ebéd után távoztam hazulról; már késő este volt, mikor haza tértem. Nagy ámulatomra, feleségem jött elém.

— Jani elesett — szolt — rettentően összezúzta szegény a kis térdét.

— Elesett? Hogyan? Szent Isten! . . . Persze, a gyermekek . . . tehát tudvalevő . . . kissé ügyelni is kell rájuk.

— Én egy csöppet sem vagyok hibás benne — felelt nyugodtan, de komolyan. — Mindjárt elhívattam az orvost.

— Az ilyesmi gyakran megtörténik. Egy kis arnicás víz is segített volna rajta.

— Oh nem . . . Az orvos azt mondja, várnunk kell, míg elválnak, mi lesz belőle.

— Persze . . . az orvosok . . .

— Kötést tett lábára s holnap reggel megint eljön.

— Nem kell olyan dolgot csinálni belőle . . . Miért nem feküdtél le?

— Mert az a szegény kis gyermek egy perczig sem tudott nyugodni . . . Hallod, hogyan jajgat? . . . Megyek, megnézem . . . Te nem akarnád látni?

— Most fölöslegesnek vélem. Majd meglátom holnap.

S azzal visszavonúltam szobámba, mely a lakás ellenkező végében állt. Mindkét ajtót jól betettem, hogy semmiféle zaj ne háborgasson; azzal levetkőztem s bebújtam a paplan alá.

Jaj, ezek az asszonyok — elmélkedém — milyen rémségesen föl tudnak fújni minden semmiséget! Az orvosok, azok persze, sietnek olajat önteni a tűzre . . . S mindezt csak azért, hogy magoknak fontos szerepet tulajdoníthassanak, hogy a magok malmára hajthassák a vizet . . . Valóban, önzőkkel van telve a világ!

Kéjesen nyújtózkodtam egyet-kettőt, megigazitottam fejem alatt a vánkost s nem sok erőltetésembe került az elalvás, minthogy erősen meg voltam győződve három dologról: először, hogy Janinak semmi komoly baja sem történt; másodsor, hogy Adél csak azért túlozta a dolgot, mert meg akart riasztani; s harmadszor, hogy az egész családban én vagyok az egyetlen józan s higgadt lélek.

Másnap reggel elég későn keltem föl. Aztán benéztem a Jani szobájába, hol egész éjjel virrasztott feleségem. Jani hal-kan nyögött, de mindkét arca piros volt; látszott, hogy egy kis láza van.

Az orvos épen vizsgálta lábát, mely a térd körül egészen meg volt dagadva; azt rendelte, tegyenek rá pióczákat.

— Csont nem tört? — kérdém tőle.

— Nem, nincs semmi törés . . .

— No ha nincs törés . . . viszonzám fontoskodva.

— Kérem, kérem — felelt az orvos. — Megesik néha, hogy a zúzódás még veszedelmesebb, mint a törés.

De furcsa kedve telik az orvosoknak abban, hogy az embernek szeget üssenek fejébe, gondolám magamban.

Természetesen, a míg ez a dolog nem dőlt el, nem írhatunk az apósomnak, hogy jöjjön s vigye haza Adélt.

Már pedig Jani egy csöppet sem akart javulni. A daganat nem lohadt, nem bírta lábát a földre tenni, nem mozdulhatott, mert rögtön göresös fájdalmak rohanták meg. Ő, a ki eddig egész nap nem csinált egyebet, mint futkosott, ugrált, mily rettentően érezhette magát a szegény kicsike, most, midőn mind csak ott kellett feküdnie mozdulatlanul az ágyban vagy a pamlagon. Egy pár nap elég volt, hogy eltüntesse arczáról a rózsákat, hogy beessenek kövér orczácskái s megüvegesedjenek ragyogó, élénk szemei. Adél meg nem mozdult többé oldala mellől, mindent elkövetett, hogy szórakoztassa, mulattassa s valahányszor távoztam, mindig utánam szólt:

— Aztán hozz valami új játékot Janinak!

Oly hangon mondta ezt, mint a legtermészetesebb dolgot ezen a világon, mint ha az már magától értetődött volna, miszerint nekem igen is kötelességem, személyesen sorba járnom a játékkereskedéseket, s mintha nem is lett volna köztünk már elintézve, hogy válni fogunk. Hanem hát mit tehettem? Szépen bevásároltam a játékokat, akár mennyit kaczagtak is rajtam pajtásaim. Bizony ez nem annak volt jele, hogy emancipálok magam a családi élet alól; de persze, ez a Jani bejegése soha rosszabbkor nem jöhetett volna.

A dolog már igen is húzódtott. A kezelő orvos kijelentette, hogy consiliumra van szükség, s a helybeli sebészek egyik legkiválóbbját meg is hívtuk. Ez hosszas körülményeskedés után kijelentette, hogy a daganat belül gennyedésbe ment, hogy a gyermeknek — úgy látszik — lymphaticus hajlamai vannak, s hogy legjobb esetben is igen sokáig eltart még, míg föllábbad s más efféle kellemetességekkel örvendeztetett meg.

E percztől kezdve a szegény Jani lábacskaáját minden képzelhető módon gyötörték-kínozták. Hólyaghúzó s másféle tapasztokkal rakták meg, metszéseket tettek rajta, maró befecskendezéseket eszközöltek, szóval minden nap újabb mártíromságot hozott a szerencsétlen gyermekre.

Ennyi gyötrelmet már csak nézni is, fölülhaladta erőmet, úgy hogy aztán valahányszor az orvos jött, mindig ki kellett mennem friss levegőre. A feleségem azonban, az ő szerencses.

rendes phlegmatikus természetével, képes volt jelen lenni a gyógykezelésnél, még tartotta a szegény kis beteg lábát, s egyáltalán minta-ápolónő nevet érdemelt ki az orvostól. A mikor a szó szoros értelmében magam is együtt szenvedtem a szenvedő gyermekkel s kínomban egy-egy káromkodást eresztettem meg, ő még akkor is képes volt mosolyogni s így szólni:

— Ugyan, mit érsz vele, ha a gondviselés ellen zúgolódól?

Egyébiránt nem is annyira lelki nyugalmán csudálkoztam, mintsem inkább testi erején, mely mindezt elbírtá. A ki először látta őt, azt hihette volna róla, hogy inkább amolyan gyöngébb szervezetű nő, de annyi bizonyos, hogy aczélből voltak idegei, miután képes volt belebetegedés nélkül virrasztani azóta majd mind egész éjszakákon át s egészen a négy fal közé temetkezett. Holott én magam valósággal beteg voltam, noha minden este rendszeren lefeküdtem s a napnak legnagyobb részét házon kívül töltöttem. Persze, más volt a véralkatunk, mások voltak idegeink. Tulajdonképen nem is voltak idegei az én feleségemnek.

Négy hét telt el így, a mióta Jani lábát megütötte, s a balvégzetes daganat, melyet esésével szerzett, a legtávolabbról sem sejtette, mintha gyógyulni akarna. A két gyógykezelő orvos már kezdett kissé zavartnak mutatkozni, mikor kérdéseinkkel ostromoltuk őket; remélték, hogy minden jó véget ér, azonban el kellett ismerniök, hogy a dolog már nagyon sokáig húzódik s hogy váratlan körülmények merültek föl, melyek a bajt még bonyolultabbá tették. Száz- meg százezer gyermek elesik, míg egyetlen egyszer megtörténik, hogy a zúzódásnak is lesznek következményei. S ez a különös szerencse épen bennünket kellett hogy érjen!

Adél komolyan, de nyugodtan azon óhajának adott kifejezést, hogy még egy harmadik szakértőtől kérjünk fölvilágosítást. Ezúttal egy más városbeli, nagyon, de nagyon híres seb-orvoshoz fordultunk, azon nagy tudósok egyikéhez, kiknek minden szavuk arany. A szó szoros értelmében véve!

Egy jó óráig vizsgálgatta a Jani lábát, össze-vissza tapogatta, nyomogatta s könyörtelenül beleszurta a kutaszt. Még a kőnek is megesett volna szíve a kis áldozaton. Engem kivert a hideg verejték s három ízben kényszerültem kimenni a szobából. Feleségem csak fogta, szorította a szegény mártir kezeit,

egyedem nem rezzen, egy szót sem szól. Szemei szárazak, ajkai bezárva maradtak.

A helyi vizsgálat után következett az egyetemes, mely utóbbinak eredményei kielégítőnek látszottak. Daczára lymphatikus hajlamainak, Jani elég erőteljes gyermek volt. A három orvos a szoba egyik szögletébe vonult félre, hogy egymás közt megbeszéljék az ügyet; aztán közmegegyezéssel új gyógy-módot ajánlottak. Ha ezzel sem érünk cél, mondá Allinori orvos, az, kit legutoljára hívtunk, akkor . . .

— Akkor? — kérdé nöm halk hangon.

— Akkor valami másra kell majd gondolnunk — felelt a seborvos, minden bővebb magyarázatot mellőzve.

Távoztakor kikísértem a folyosóra, meglehetősen nagy bankjegyet csúsztattam kezébe s halkán kérdém:

— Hogy állunk, kérem?

— Nos, újabb kísérletet teszünk . . .

— De nincs sok remény, hogy cél érünk vele?

— Reméljük a legjobbat . . . Máskülönb a végső mentő-eszközhez kell folyamodnunk . . .

— Mihez?

— Oh, kérem . . . Most még fölösleges volna . . . Majd beszélünk róla annak idején . . .

— Nem, nem; mondja csak, miféle eszközt értett?

Allinori halkán dörmögé:

— Az amputálást.

Fojtott sikoltás ütötte meg fülünket. Nöm volt. Lábújj-hegyen követett bennünket, s minthogy a folyosó sötétes volt, észrevétlenül jöhetett közelünkbe s meghallhatta azt az iszonyú szót, mit az orvos kiejtett.

— Ah, nagysád, nagysád . . . szolt az orvos, igen sajnálva a véletlent. — Ne ijedjen meg, kérem . . . Csak nagyon távoli eshetőséget említettem . . . Nekünk orvosoknak minden eshetőséggel előre számolnunk kell.

Adél azonban már ismét egész nyugodt volt.

— Tudom — felelte. — De, úgy-e, eljön még?

Megállapodtunk benne, hogy Allinori két hét múlva újra ellátogat. Addig pedig bizzunk az új gyógyításmód reményében.

Az amputálás gondolata valami rettentő volt. Sehogy sem bírtam még elképzelni sem, azt az eleven kis ördögöt fellábal,

bénán. S eszembe jutott, hogy azokra a rózsapiros s tejfehér lábacsákra, gömbölyű ikráikkal, mennyire büszke volt mamája, ki, ha valami ismerőse jött látogatóba, nem állhatta meg, hogy föl ne emelje a fiúcska kantusát s ne dicsekedjék telt, kerek formájukkal. Én természetesen akkortájt az ilyesmire ügyet sem vettem, míg Jani egészséges volt, s csak most tudtam igazán méltányolni, a mióta oly kegyetlen balsors nehezedett a nyomorult kis teremtsére. Megvallom, csakis ettől a perctől fogva kezdtem igazában apai érzelmeket érezni; a Jani lába az én sajátom volt; én nem engedhettem meg, hogy egy seborvos lemesse vasával. Iparkodtam a magam véleményére bírni nőmet is, rávenni őt, hogy szilaj határozottsággal tiltakozzék azon barbárság ellen, mit a mi veszedelmünkre forraltak. Ő azonban mindössze csak ennyit felelt szavaimra :

— Reméljük, hogy nem lesz rá szükség.

Jani nem szenvedett szakadatlanul. Voltak derültebb percei is, mikor épen úgy nevetett s tréfált, mint hajdanában. Az ő számára külön csináltattunk egy járószéket, melyet pompásan lehetett kézzel tolni. Mikor szép volt az idő, e széken kivittük őt a kertbe, sőt még az útczára is, hol ő szomjasan itta a szabad levegőt s napfényt; boldogság volt rája nézve, szívhatni a virágok illatát s nézni a pillangók szeszélyes röpkedését; rája nevezve, ki maga is néhány nap előtt még igazán olyan volt, mint egy kis virág, mint egy pillangó. Minden perczen vissza kellett őt szorítanunk a székre, mert megmegfeledezett bajáról, minden perczen le akart ugrani, hogy futkározzon, a többi gyermek példáját követve. Oh miért nem tehette ő is azt, mit társai! Különben távolról sem sejtette állapotának súlyos voltát. Mindig úgy számította, hogy holnap majd lábra áll, s holnap majd aztán ugyanazzá változik vissza, ki azelőtt volt. E képzelődésében mamája is hitegette; ha jelenlétemben beszélgettek erről a tárgyról, csak nagynehezen bírtam visszafojtani könnyeimet. Mikor a cseléd belefáradt a kocsiszek tolásába, Adél, kinek egyedül volt annyi tekintélye, hogy kis betegünkre hasson, s ki épen ezért mindig oldalánál állt, hogy megakadályozza nyugtalankodását, így szólt hozzám :

— Róbert, légy szíves, segíts egy kicsit, Liza helyett.

Én szót fogadtam, s így aztán kezdtem meghittebb ismeretségbe jutni fiacskámmal. Igazán szép gyerek volt! A szellő összekuszálta nyílt homlokán a szőke fürtöket s rózsapírral

vonta be sáppadt orczáit. Szemei elvesztették perczeire szenvedő tekintetöket s a régi tűz gyúlt ki bennök. Gyönyörrel hadonáztak vekony kis karjai s tapsolt kezezcskéivel.

— Milyen szép! — kiáltottam föl egy alkalommal, Adél hallatára.

— Oh! — felelt ő. — Most? S pillái megnedvesedtek s a múltba látszott visszamélyedni tekintete.

Azt akarta mondani: «Akkor volt szép ő!»

S én akkor alig méltattam őt figyelemre!

Minden reggel, még ha egyik orvos sem jött, Adél gondozta a gyermek lábát s ezt a kényes föladatot bámulatos biztossággal, nyugodtsággal s odaadással teljesítette. A ki látja, azt mondhatta volna róla, hogy legalább is tíz évig volt valami kórházban ápolónő seborvos mellett. Tagadhatatlan volt, feleségem jó tulajdonságokkal is dicsekedhetett, s kezdtem legalább is különösnek találni, hogy én válni akarok egy ilyen asszonytól, míg annyi meg annyi férj . . . De elég erről. Igaz, egyébiránt, hogy szerencsétlen temperamentumunk sehogy sem egyezett. Különben is Adél épen annyira kívánta a válást, mint én magam . . . Magától értetődik azonban, hogy erre még gondolni sem lehetett, míg a Jani betegsége véget nem ért. Ha egyszer majd fölgyógyult, akkor másképen beszélünk . . . De hát ha nem gyógyul meg soha? . . . E gondolat kérlelhetetlenül üldözött s hiába iparkodtam elűzni . . . Ha nem gyógyul meg? . . . Nos, persze, akkor még könnyebb lesz a válás, mert többé semmi kötelék nem fog bennünket összefűzni . . . Ha nem gyógyul meg? . . . Oh, ez iszonyú lenne!

Nem volt elég lelki erőm, hogy jelen legyek a gyógykezelésnél s csak mindig Adéltól kérdeztem:

— Nos?

Azonban, fájdalom, se tőle, se az orvosoktól nem nyerhettem soha kedvezőn hangzó feleletet.

Allinori újabb látogatása meg már épen kétségbeejtő volt végeredményében.

— Fájdalom, semmi javulás nem észlelhető — mondá mintegy feleletül, látva, mint függesztjük rája aggódó tekintetünket Adél s én. Fejét csóválta s halkán beszélgetett társaival.

— Még egy kis ideig várhatunk — szolt aztán, engem félrevonva. — Ki tudja? . . . A természet csudákat művelhet . . .

De ha e csuda meg nem történik, akkor fölösleges tovább késlekedni, a végső eszközhez kell folyamodnunk, mit a tudomány rendelkezésünkre bocsát.

A többiek mind egyhangúlag helyeselték.

— Amputálni! — kiáltottam föl. Valósággal megégette nyelvemet e rettentő szó s dühvel tekertem újjaim közt a zseb-kendőt.

Nőm csakhamar oda jött hozzánk. Ő mindent kitalált. Kezét vállamra tette s ezt súgta:

— Bátorság!

Ő biztatott engem, hogy bátor legyek!

— A dolog tényleg nem oly sürgős — szólt megint Allinori. — Csakhogy azért nem kell várni, míg a betegség a netovábbot éri el, ha nem akarjuk, hogy aztán a műtét egészen elerőtlenül találja a testet . . . Majd megint elnézek a jövő hét vége felé s akkor meglátjuk, mi lesz teendő.

— S az amputációval egész biztosan meg fogjuk menthetni őt? — vágott közbe feleségem, sokkal szilárdabb hangon, mint a milyenre én lettem volna képes.

— Föltétlen biztosságról soha sem beszélhetünk, de igen is relativról s ezért kezeskedhetem . . . Ha a kicsike nem volna oly erőteljes, ha egész szervezetében nem volna oly egészséges, ha a szóban forgó bajt nem külső baleset idézte volna elő, őszintén megvallom, nem merném javasolni azt a kísérletet . . . mert bizony komoly dolog . . . Hanem a mi esetünket véve, általában mondhatom, hatvan százalékra tehetjük a kedvező lehetőségek számát, melyekben remélhetünk.

— Hatvan százalék! — szóltam én komoran. — S mi történik a negyven más esetben?

— Kedves mérnök úr — viszonzá az orvos — bajba esünk s nincs miért áztatnunk magunkat . . . Hatvan százalék kedvező lehetőség mindig többet ér, mint kilenczvenkilencz kedvezőtlen.

— Tehát nincs más út-mód? — kérdém újra, gyötrődő lélekkel.

— Ha nyolcz-tíz nap lefolyása alatt valami jótékony válság nem áll be, nem mondhatok egyebet — szólt az orvos. — Legalább ez az én meggyőződésem. Mit gondolnak a collega urak?

A collega urak természetesen csak azt gondolták, a mit

ő. Úgy ismételték szavait, mintha megannyi papagájok lettek volna.

Nem bírtam magammal s kimentem a szobából, miközben feleségem egyre ismételte Allinorinak:

— E szerint a jövő héten el méltóztatik jönni?

Napközben megragadtam azt a perczet, míg Jani aludt, hogy négy szem közt beszéljek Adéllal.

— Nem, nem — szóltam. — Az orvosok fecseghetnek, a mennyit akarnak, nem szabad engednünk, hogy levágják a gyermek lábát. Hagyni, hogy bénává, hogy szerencsétlenné tegyék . . . nem, nem, azt semmi áron sem engedhetjük meg.

— De hát ha meghal különben?

— Nagy csapás lesz, rettentő nagy csapás, de legalább nem követtük el rajta azt a barbárságot . . . Nem áldoztuk fel őt a magunk önzésének.

— Róbert, Róbert! Te képes volnál hagyni, hogy meghaljon! — kiáltott föl szívszaggató sikoltással.

Igent akartam felelni, de e helyett csak kezeim közé fogtam fejemet s dühödten ráztam.

— Átkozott az egész orvosi tudomány, átkozott a mennyi orvos, mind! Mind tudatlanok, csalók, nyeglék! . . . Egyet sem lehetne találni, kiben megbízhatnék az ember?

Egyszerre csak fölugrottam székemről s bámulandó logikával így kiáltottam:

— Még egyet akarok consultálni . . . egy negyediket . . . Már úgy is egyre megy . . . Ha kell, elmegyek érte a világ végére is.

Adél nem mondott ellen, de ő bizonyára mit sem remélt ez újabb consultatiótól már, melyre én elhatároztam magam, bár még azt sem tudtam, kihez fordulok.

Idő telt bele, míg el bírtam magam határozni, kit választak azon három-négy hírneves egyén közül, kiket ajánlottak. Végre annak adtam előnyt, ki akkor nagy közkedveltségnek örvendett s Flórenczben lakott; elhatároztam, hogy magam rándulok át e városba s személyesen fogom őt elhozni.

— Hozz nekem új játékot Flórenczből! — szólt Jani.

Pedig egész halom gyermekjáték övezte beteg-ágyát, részben épen, részben csonkán-bénán. Ott volt egy tuczat ólomkatona; különféle bohócok, melyeket, ha meglöktek, nagy-szerű akrobata-mutatványokat végeztek, bégető bárányok,

rúgón járó egerek, melyek fölhúzatva, végigfutottak a szobán; egy hosszú vasúti vonat, egy pár megsántult ló, egy ezüst pikkelyű hal, egy színes diszletű színházacska, egy ónból készült konyha, néhány doboz építő kő, egy laterna magica, összetört üvegekkel, s mindaz, mi a betegség hónapja alatt napról napra gyűlt rakásra. Bármit kívánt volna is azonban Jani, Adél s én készek lettünk volna, akár a tűzbe is rohanni, csak hogy eleget tegyünk neki. Tehát megígértem, hogy új játékot hozok s ő mosolyogva csókolt meg. Mily sovány volt, mily sáppadt! Szegény kis Jani! Ez a mosoly az ő fehér, beesett arcán valami kínosan hatott rám! . . .

— Siess haza, mihelyt csak lehet! — kötötte lelkemre Adél, a mint a lépcsőig kikísért.

— Holnapután már itt vagyok . . . Te pedig, ha valami tudatni valód lesz, a *Nord* szállodába táviratozzál.

— Jól van.

Azzal kezdet szorítottunk a nélkül, hogy egy szót is ejtettünk volna. Valóban, senki sem gondolta volna rólunk, hogy mi olyan házastársak vagyunk, kiknek eltökélt szándékuk, válni.

Hanem az én útam még sem esett meg oly egyszerűen: az ördögnek tartoztam vele. Nem vettem számításba a politikai élet kívánalmait, már pedig az a Hippokrates, kihez zárandokoltam, senator volt s mint ilyen e perczben Rómában tartózkodott. Mikor ezt megtudtam, bizony kissé merész nézeteknek adhattam kifejezést haragomban. Nem örvendtem fölöttébb már annak sem, hogy oly orvossal akadt dolgom, ki politizál; de az ellen már épen indulatosan kikeltem, miért kellett a kormány székhelyét Rómába tenni át, sőt — a mitől óvjon ég — talán még egyáltalán az egész parlamentáris kormányformát a pokolba kívántam.

Eleinte azt sem tudtam, mihez kezdjek már most. De már annyira fejembe vettem, hogy ezt a consultatiót el nem mulasztom, hogy végül fölültem a római gyorsvonatra. Magától értetődik, hogy mielőtt elútaztam volna, táviratoztam Adélnek, hogy ne aggódjék visszatérésem elhalasztása miatt.

Csakhogy Rómában újabb boszúság várt rám. Vasárnap lévén, az én hírneves tudósom Frascatiba rándult, friss levegőt szívni. Csak éjfél tájt várták az nap haza. Én már tizenegy órától kezdve ott ültem várótermében s számláltam a perczeket.

Végre éjfél után egy negyedórával megérkezett az olasz seb-orvosi tudománynak világitó fáklyája s meglehetősen nem tet-szett neki, hogy látogató vár reá. Mikor előadtam, miért jöttem s hogy magammal óhajtom őt vinni:

— Lehetetlen — vágott közbe. — Teljességgel lehetetlen. Holnap kerül tárgyalás alá a senatusban az egészségügyi tör-vényjavaslat s nekem kell védelmeznem a bizottság munkála-tát, mert tagja vagyok.

— De hát holnapután?

— Oh, az nem olyan dolog, hogy egy nap készen lehet-nénk vele — felelt oly arczkifejezéssel, melyből eléggé kiolvas-hattam megütődését azon, miféle észjárású ember lehetek én. Aztán csak ennyit szólt, miközben egy ajtóra függeszté szemét, mely alkalmasint hálósobájába vezetett:

— Nagyon sajnálom.

Én nem bírtam rávenni magam, hogy így távozzak s leg-alább röviden elő akartam adni az esetet s véleményét kikérni.

— Ha nem látom a beteget — viszonzá — igen nehéz, ítéletet mondani. De úgy vélem, helyesebb gyógymódot nem követhettek volna. Igen jó kézben van a baj... Allinori igen kiváló, derék szakember... A mi a tudomány alapelveit illeti, egyben-másban ugyan nem értünk egyet, de máskülönben egészen egyeznek nézeteink... A szóban forgó esetben én sem jártam volna el másképen, mint ő maga.

— De, most, a dolgok mostani állapotában mit méltóz-tatnék tenni?

— Eh, azt hiszem, én is amputálnék.

Fölkelt a székéről, udvariasan elkísért a kijáratig, azért a kis társalgásért vonakodott bármi tiszteletdíjat elfogadni s jó éjt kívánt.

Ha pár hét múlva még szükség találna lenni ő reá, akkor majd eljöhet... Köszönöm szépen!

Na hiszen, én ugyan megjártam római útammal! Már negyedik napja voltam távol hazulról s mi hírt sem hallottam Janiról. Adél, még ha akart volna is táviratozni Rómába, nem tudhatta, hová címezze a sürgönyt, mert én bizony elfelejtet-tem volt tudatni vele, hova szállok. Újra táviratoztam neki, jelentve, hogy a körülmények kényszerítése következtében le kell mondanom az újabb consultatióról s hogy haza felé indulok. Tudassa a gyermek állapotát, a flórenczi pályaházhoz címezve.

Reggel reá elútaztam az első gyorsvonattal, mely Felső-Olaszország felé indult. De engem már üldözött a balvégzet. Szerencsétlenségre megkéstünk Orlenál s így már elmulasztottuk a csatlakozást. Flórenczben öt teljes órát kellett várnom!

Az állomásnál aztán ezt a táviratot találtam :

«Nincsenek fájdalmai. Várlak. Vetted két nappal ezelőtt a *Nord* szállodába küldött másik sürgönyömet? Adél.»

Másik sürgönyt is küldött tehát? Nem állhattam ellent a vágnak, hogy meg ne tudjam, mit tartalmaz; egy bérkocsiba ültem s a *Nord*ba hajtottam. Elég időm volt, hogy megtehessem az utat oda és vissza. Így szólt a sürgöny, mely az enyémet keresztelte, s melyet következőleg Adél azelőtt adott föl, hogysem Rómába utazásomról értesült volna :

«Allinori hamarább eljött; szerinte nincs több veszteni való idő. Jöjj, kérlek, rögtön, de rögtön.»

E szavak halálos tördöféseként hatottak szívemre. Szent Isten, mi történhetett azóta! Igaz, hogy az azutáni távirat sokkal nyugodtabb hangulatra vallott, de az bizonyos, hogy komoly ok nélkül Adél nem írt volna úgy.

Nem volt több veszteni való idő! Ez annyit jelentett, hogy tehát meg kellett ejteni az amputatiót, azt a rettenetes, azt az iszonyú mütétet. S engem azért hívott nőm, hogy jelen legyek e gyötrellemnél; azt óhajtotta, legyek én is ott, míg nyomorékká teszik örökre fiamat.

Nem volt több veszteni való idő! S én azalatt két egész napot vesztegettem el Rómába rándulásommal, s elvesztettem egy harmadikat is azzal, hogy elkéstem a flórenczi csatlakozástól. Látni véltem lelki szemeim előtt Allinorit a betegszobában, kezében kínzó szereivel, a ki csak az én megérkezésemre vár, hogy könyörület nélkül vágjon-messen.

És ha valóban nem volt már több idő? És ha az én kése-delmezésem végzetes volt? Ha most már csak arra utazom haza, hogy halva lássam fiacskámat? . . . Iparkodtam meggyőzni magamat ezúttal is, hogy jobb lesz halva látnom őt, mintsem bénán, de nem sikerült. Ellenkezőleg, csak magam ellen háborodtam föl, a miért a múltkor habozni tudtam s így szóltam :

— Igen, igen; nem bánom én, hajsák végre az ampu-

tatiót; tegyenek mindent, a mit akarnak; csak mentsék meg
öt nekem!

Mily izgatottságban, mily aggodalmak közt utaztam haza
felé, könnyen elképzelhetni. Otthon senki sem várt künt az
állomásnál; igaz egyébiránt, nem is tudhatták, melyik vonat-
tal érkezem.

A mint haza értem, villámsebessen rohantam föl a lépcső-
kőn. Adél meghallotta lépteimet s elem jött a lépcsőházba.
Látására összerezzentem: fehér volt, mint a gyolcs.

— Nos — kérdém, fojtott hangon.

— Most alszik. Reméljük . . . Jőjj be . . . Istenem, de
rossz színben vagy, szegény Róbertem!

— Hát te, Adél, ha magad látnád . . . De hát mi történt?
Mondj el mindent!

— Rögtön. Jőjj be.

Engedtem gépiesen, hogy az ebédlőbe vezessen.

— Éhes léssz — szólt Adél, a pohárszekrény felé menve.

— Ne, ne, ne. Nem vagyok. Tudni akarom, hogy mint
van a Jani dolga. Hol van Allinori?

— Elutazott.

— Micsoda? Elutazott? Rögtön vissza kell hívnunk. Hi-
szen magad táviratoztad, hogy nincs veszteni való időnk . . .
Már nem ellenzem többé, tudd meg, nem ellenzem többé, am-
putáljanak . . .

— Ah, nem?! — kiáltott fel nőm, oly örvendező hangon,
a mi roppant különösnek tetszett előttem abban a pillanatban,
midőn oly rettentő kísérletnek néztünk elébe.

— De essünk át hamar rajta — tettem hozzá. — Adja az
ég, hogy ne vártunk legyen nagyon is sokáig.

— Róbert — felelt Adél, mind két kezemet megragadva
— tehát megbocsátasz nekem?

— Megbocsátok? Mit bocsátok meg? Szólj, az ég szerel-
meért . . . Valami szerencsétlenség történt, a mit nem mersz
velem egyenesen tudatni.

— Nem, esküszöm neked, nem történt szerencsétlenség.
Ellenkezőleg . . .

— Milyen zavart vagy! . . . Szóval, látni akarom Janit.
S erővel kiszakítottam magam kezei közül.

— Csak egy perczig! — kiáltott. — Hallgass meg!

Megállottam a küszöbön.

— Megtáviratoztam neked Flórenczbe, hogy Allinori kijelentette, miszerint nincs több veszteni való időnk, s hozzá tettem: jöjj rögtön, de rögtön!

— Igen.

— Azt a táviratot nem vetted akkor mindjárt?

— Nem. Rómába útaztam már akkor, csak visszajövetelemkor találtam, a mint Flórenczen átútaztam.

— Mert ez a távirat keresztezte a tiedet, mely épen akkor tudatta velem, hogy Rómába útaztál, de a nélkül, hogy megírtad volna a címet is, hová küldjek újabb értesítést.

— Igazad van, elfeledtem.

— Gondold el már most, mit tevő lehettem, mikor a helyett, hogy azonnal haza térj, még messzibbre utaztál.

— Szerencsétlen fatum volt.

— Allinori beleegyezett, hogy itt marad egy napig, de csakis egyetlen egy napig, mert súlyos kötelezettségei másfelé szólították. Már pedig a dolog égetővé vált . . . azon a héten rendkívül rosszabbodott az állapot . . . egyik óráról a másikra felhettünk, hogy beáll a vérmérgezés.

Kezdtém sejteni a valót, de egy szót sem bírtam kieroszakolni torkomból. Egészen fül voltam, alig lélekzettem. Ném folytató:

— Így szólt: Mer vállalkozni rá, nagysád, hogy magára vállaljon egy nagy felelősséget?

— Nagy ég! Kezdem érteni!

— Dehát megmentik őt vele? — kiáltottam. — S mind a három orvos egyhangon ezt felelte: Megmentjük, meglátja! Bizzék bennünk, bizzék a gondviselésben . . . Ha nem egyezik bele, úgy a gyermek meghalt! Meghalt! érted, Róbert? Meghalt!

— És te?

— Én ezt feleltem: Magamra vállalom azt a nagy felelősséget. Tegyenek, a mit akarnak . . . Róbert, rosszul vagy?

— Nem. Csak folytasd . . . Az amputatio?

— Megtörtént; már ez a második napja.

Adél egy szék előtt állt, erősen belefogózkodva hátába. Én elfödtem kezeimmel arczomat s kitört belőlem a fájdalom.

— Oh szegény, kis Janim! Szegény, kis teremtés! — És képes volt, kiállani?

— Elaltatták chloroformmal. A mint szagoltatták, rám nézett szép szemeivel, annyi gyöngédséggel és aggódással, aztán

kérdezte: «Mama, mi az? Ne, mama, ne!» Kétszer megrázta fejét, fölemelte kezét, mint a ki alkalmatlankodó legyet akar elhajtani, azzal lethargiába esett. Ekkor . . .

— Oh hallgass, hallgass! — Ott voltál?

— Ki akartak küldeni a másik szobába. Gondolhatod, hogy nem mentem. Ott maradtam egész végig. Meddig tartott, pár perczig-e vagy száz esztendeig, nem tudom. Mindent láttam, mindent hallottam . . . Oh, annak a fűrésznek reszelése itt marczangolja bent a lelkemet! . . . S azt a vért örökön örökké folyni fogom látni . . . Mikor vége volt a műtétnek, s az a szegény láb, mely annyit szenvedett, mint valami haszontalan darab, ott hevert a szögletben, oh, esküszöm neked, hidd el, engem is elhagyott minden lelki erőm s majdnem félholtan rogytam össze én is. De egy gondolat nem engedte. Jani el volt altatva, magához kellett téríteni. Ott kellett lennem mellette neked, mamájának. Képzeled, mennyi nehézségbe került, míg eszméletre hoztuk. Az orvosok két ízben is némán tekintettek egymásra; én néztem őket: minő perczek! Minő gyötrelmek! Végre a gyermek megmozdította kissé karját; egy kevésbé félig fölnyitotta szemét s engem keresett, oh, azonnal engem keresett. «Mama», szólt, «nem kell többet az a rossz szag!»

— De a lábában nem érzett fájdalmat?

— Ekkor még nem . . . Csak később . . .

— Oh elég, elég! . . .

Sírtam, mint egy gyermek.

— Most már alig érez fájdalmat — szólt Adél, vigasztalólag. — Bele nyugodott, hogy elveszítette féllábát s azt mondogatja: «Csúf láb, jól tették, hogy eldobták!»

Én csak tovább sírtam.

— Nos, valóban nem bocsátasz meg nekem? — kérde Adél, félénken.

— Megbocsássak? — törtem ki. — Én bocsássak meg neked? . . . Neked kell nekem megbocsátanod, Adél . . .

Folytatni akartam, de ő hallgatnom kényszerített.

— Egy szót sem többet, Róbert, az ég szerelmeért, egy szót sem többet . . . legalább, míg Jani nincs túl minden veszélyen . . . Légy meggyőződve, hogy legjobb lélekkel cselekedtem s az elég nekem. Ha még egyebet is akarnál mondani, az ma baljóslatúnak tetszenék előttem.

— S ez a veszély mikor ér véget?

— Talán egy hét, talán tíz nap múlva, nem mondhatni meg egész pontosan. De ha eddig tudtunk tűrni, ezután is tudni fogunk még.

Elmúlt a nyolcz, el a tíz nap, természetesen nem a nélkül, hogy koronként nyugtalanságra ne adjon nekünk okot Jani s gondolkozóba ne ejtse orvosait. De két hét elteltével a láznak legkisebb jele is eltűnt; a tizenhatodik napon, egy keddi napon, oh örökké élénken fogok emlékezni rá, Allinori eljött megint meglátogatni az ő kis betegét, s ekkor megragadta diadalmas arcczal nőm kezét s így kiáltott föl:

— Nos, nem mondtam nagysádnak, hogy meg fogjuk őt menteni? Na, most már nyugtassa meg szívecskéjét a sok aggodás és kín után; Jani meg van mentve. Fájdalom, csak fellábbal fog felnőni, de épen s egészségesen fog felnőni és azért nem kevésbé szép fiú lesz belőle. — Aztán hozzám fordult s az ő szokott szókimondó, nyílt modorában így folytatta: — Ön pedig, uram, adjon hálát nejének, ki nélkül már rég nem élne gyermeke.

Én annyira meg voltam győződve ennek igazságáról, hogy egyenesen azzal a szándékkal fordultam Adél felé, hogy lábaihoz vetem magam. Azonban e helyett hozzá kellett ugranom, hogy föltartsam. Míg a fájdalomnak oly bámulatosan ellent tudott állni testi-lelki ereje, az örömet nem volt képes elviselni. Az orvos szavaira előbb elpirúlt, majd sáppadt lett, mint a viasz; mosolyogni erőlködött, mondani akart valamit, de hiába. Az említett pillanatban lába alatt inogni érezvén a földet, valami támasz után kapott kezeivel s összerogyott volna, ha én ott nem vagyok közeleben, hogy fölfogjam.

— Nincs semmi baj, csak egy kis fölindulás — szólt az orvos, ammoniák-üvegesét szagoltatva vele.

Adél föleszmélt, végig simította homlokát, aztán halkan suttogá: «Mindjárt elmúlik . . . De olyan bágyadt vagyok, úgy ki vagyok merülve . . . Le akarok feküdni . . . Hol van Norina?

— Mindjárt behívom. De addig is segíték én.

S majdnem az ölemben vittem be szobájába, a hol csak egyetlen egy ágy állt, a hol ő négy év óta aludt magában, mint egy gyermeklyány, mint egy özvegy, sőt mi rosszabb, mint egy megvetett asszony. Norina segítségével levetköztettük, lefek-

tettük, magam igazígtattam meg a takarót s oda ültem vánkosa mellé.

— Majd virasztok én — szoltam a szobaleányhoz — maga csak menjen.

Egész éjjel virasztottam. Elgondoltam, hogy Jani tehát meg van mentve, de jaj, mily áron! Elgondoltam, hogy most talán Adél fog belebetegedni, s mindenek fölött elgondoltam azon rettentő bűnöket, melyek lelkiismeretem terhelték, s melyeket — úgy véltem — soha sem fogok levezekelni.

Én képes voltam becsmérelni ezt a nőt; képes voltam más, közönseges teremtéseket fölébe helyezni; és képes voltam azt ajánlani neki, hegy váljunk el.

Adél nemsokára elszenderedett. Eleinte nehezen lélekzett, de aztán mind csenedesebben és rendesebben; arczkifejezése is nyugodt volt; azonban nem mégis úgy bántott az aggodás. Minden tíz perczen fölkeltem székemről s meg-megnéztem Adél óráját, mely ott az éji lámpa körében állt egy szekrényen, s egyhangú ketyegésével megmagyarázhatatlan szomorúsággal töltötte el lelkemet. Sebesen ketyegett, egyik másodperc a másikat érte, de az én szívem verése még gyorsabb, lázasabb volt.

Mily különös dolog volt is ez. Én méltatlannak éreztem magam, hogy ez órában feleségem szobájában legyek, mely a mi nászszobánk volt ugyan, de melyet en esztelenül oda hagytam aztán. Az erényes nőt környező illat telítette meg körülöttem a levegőt, egészen körülvett, áthatolt bőrömön. Végig simítottam félkézzel Adél egyszerű házi pongyoláját, mely egy karosszék hátán átvetve csüngött; megérintettem ruhái csomóját, mely az ágy lábánál egybehalmozva hevert s önkénytelenül a múltba, múltam hibáira s bűneire szállt vissza emlékezetem . . . Az én nőm feküdt itt, az én gyermekem anyja, de takarójának szelét sem mertem volna érinteni, nem mertem volna egy csókkal sem illetni ajkait, melyek tisztábbak voltak, mint egy szüzéi. Ott tartózkodtam közelében, mert betegnek tudtam; de ő, ha fölébred, joggal üzhet el onnan, mondván: Minő merészség ez tőled? Mi dolgod van neked itt, éjjel, az én ágyam mellett? . . .

A hajnal világa kezdett beszűrődni a szobába a félig zárt ablaktáblákon s a nyitott részen át a láthatár rózsapírral szegélyezettnek mutatkozott. Kevéssel hat óra előtt Adél megmoz-

dült, kinyitotta szemeit s észrevette, hogy ott ülök vánkosa mellett. Riadtan ült föl:

— Te itt vagy, Róbert? Hány óra?

— Körülbelül hat lesz.

— Olyan korán keltél föl? ... Talán rosszúl van Jani? ..

— Jani egészen jól aludt. Jani most is úgy alszik, mint egy angyal — szóltam, a szomszédos szoba ajtajához tartva fülemet, hol a gyermek a cseléddel aludt.

— Tehát akkor nem értem — szólt Adél, hasztalan iparkodván tisztába jönni. — Miért vagy itt?

— Hogy érzed magad? — kérdém én.

— Oh ... most már emlékszem ... Tegnap este kissé elszédültem ... De most már elmúlt ... Az egész semmiség volt ... Azért nem kellett volna olyan korán fölkelned.

— Nem keltem föl — viszonzám félénken.

— Nem? Hát hol voltál? Elmentél hazulról?

— Itt voltam.

— Itt? Egész éjjel itt voltál?

Mit sem feleltem, de hallgatásom annyi volt, mint ha igenlőleg válaszoltam volna.

— Oh ... Róbert! — kiáltott föl, s elérzékenyülten szögezte rám szép szemeit.

Nem állhattam tovább s térdre borúltn az ágy lábánál s zokogásba törve ki, elmondtam mindazt, mi oly régóta nyomta lelkemet. A szavakra már nem emlékszem; csak azt tudom, iparkodtam nem kimélni magamat s életemnek bűneit mind föltártam egész őszintén. Adélt pedig a legédesebb nevekkel halmoztam el; angyalnak, szentnek, isteni lénynek neveztem őt; azt mondtam, ő a mi fiunk megmentője; oly férfit érdemelt volna, ki őt meg tudta volna érteni, nem pedig, mint én, a ki ...

Ő mindenképen igyekezett lecsillapítani.

— Nem, Róbert, nem igaz; én sem voltam hibátlan a magam részéről; hideg voltam, visszataszító s azt hittem, lealázom magam, ha bevallom előtted, mily indulattal viseltem irántad ... A szegény Jani balesete most már mindketőnket megjavított ... Ezután jobban fogjuk szeretni egymást s szerelmünk mélységével fogjuk kiengeszteln múltunk bűneit ...

- Ő beszélt bűneiről!

— Tehát nem vetsz meg? — kértem. — Nem kívánod magad, hogy váljunk?

Be sem engedte fejezni szavaimat. Fél testével oda hajlott az ágy szélere, átölelte bágyadt karjaival nyakamat; hosszú, dús haja kiszabadult a főkötő alól, hol fogva volt, s ráomlott vállamra, könnyei összevegyültek az enyéimmal, mi közben megindultan ismételteté:

— Szegény Róbert, te is sokat szenvedtél e hónapok alatt!

A nap első sugarai ott rezegtek a falon, az egész szobát fény árasztotta el; oda künt a kis madarak a tavaszt üdvözölték énekökkel. Az én szívemben is a tavasz boldogsága újjongott . . .

* * *

Több év telt el azon reggel óta. Jani egész könnyedén viseli a falábat; inkább magas termetű, igen szép arcú, kedélye állandón derült, jó lelkű, okos és szorgalmas. Az iskolában mindig ő az első a maga osztályában; tanulóársai rajongnak érte, tanítói szeretik s becsülik. Ő pedig önérzettel mondogatja: «Akármilyen belőlem, katona kivételével». Ez az egyetlen czélzás bénaságára, mit tőle hallani.

Janinak több kis testvére van, mind élénkek, egészségesek s teljesen ép tagúak; gondolhatni, mennyire szeretjük Adél és én ezt a kis fészek babát, mely legnyilvánvalóbb bizonyítéka teljes kiengesztelődésünknek. Mégis, midőn a Jani fellábának kopogását halljuk a padlón, még mélyebb gyöngédség hatol szívünkbe, egész lényünket villamos árfolyam hatja át s közelebb hoz bennünket egymáshoz. Iparkodunk nem mutatni, hogy őt jobban szeretjük a többinél, de Arthur, a leghamisabb fiacskáink közt, azt szokta mondogatni:

— Oh, ha Janiról van szó, persze mindig neki van igaza!

Elsősülöttünk dúsan viszonzozza szülőinek szeretetét. Lehet, hogy első sorban anyjához hajlik szíve: hanem ki csodálkozhatnak ezen! Az első gyermekkor benyomásai soha sem mosódnak el; anyja imádással csüngött már akkor rajta, mikor én hideg közömbösséget tanúsítottam iránta. S ki ápolta hosszas betegségében, ki virasztott ágyánál, ki tudott neki mosolyogni, habár halálos kínok marczangolták lelkét?

Rokonszenvtől környezve, Adél levetkőzte hajdani túlsá-

gos tartózkodását, mi őt hidegnek s közönségesnek tüntette föl akkorában. Most mindenki csak dicsérni tudja ítélőtehetségének helyességét s biztosságát, s mikor összegyűl házunknál néhány meghitt barátom, már megszokták, hogy ha bármiről van is szó, az ő nézetét fogadják el. S az ő nézete mindig oly higgadt és találó!

Harminczöt éves vagyok, ő harminczkettő; úgy szeretjük egymást, mintha új házasok volnánk, sőt a mi esetünket véve, még sokkal jobban, mint egybekelésünk után. Senki sem mondaná, hogy valaha azon a ponton álltunk, hogy váljunk. Jani nem is fogja tudni soha, mily csudát művelt az ő beteg lába!

CASTELNUOVO HENRIK *után, olaszból*

Z—i D—ő.

VASUTON.

Nézem a havas világot,
Repülök a vasuton.
Egy estve a félországot
Gyorsvonattal befutom.
Ki, a fehér sötétségbe
Mered a tekintetem:
Szétkavart hó tör az égbe —
Itt benn mégis jó nekem!

A futó vonatra lesvén,
Itt-ott apró ablakok
Ragyognak át a vad estén . . .
Vajjon, kik is laknak ott?
Kocsim fényes üvegére
Vetve egy tekintetet,
Ők is gondolják-e kérdve:
A ki ott megy, ki lehet?

Én, mikor már híre sincsen
Egy-egy ablak fényinek,
Csak sohajtom, hogy az Isten
Mind a jókat áldja meg,
Kik ott élnek csekély fényben;
Éljenek mind boldogan, —
Vigabb szívvel, több reményben,
Mint az, a ki itt rohan!

KOZMA ANDOR.

· VALÓDI NAGYSÁG.

Menj, nézz fiam a nagy világba' szét,
Hogy megszerezd a nagyság' hírnevét . . .

S ment a fiu, izzadva fáradott,
Halomra gyűjtött kincset és vagyont;
Kérkedve kérdi atyja nézetét:
Érdemli-e már a nagynak nevét?

Nem, nem, habár a börze fénye vagy:
Nagy ember ám azért te még se vagy!

Ment, fölkereste a bölcsek körét
S csak tudományban lelte örömét;
Kérkedve kérdi atyja nézetét:
Érdemli-e már a nagynak nevét?

Nem, nem, habár tudósok dísze vagy:
Nagy ember ám azért te még se vagy!

Csuhát öltött, és remetévé lett,
Böjttel-imával, sok nagyot művelt;
Kérkedve kérdi atyja nézetét:
Érdemli-e már a nagynak nevét?

Nem, nem, habár erények hőse vagy:
Nagy ember ám azért te még se vagy!

Ment, s lett belőle híres hadvezér,
Majd győztesen csatákból visszatér;
Kérkedve kérdi atyja nézetét:
Érdemli-e már a nagynak nevét?

Nem, nem, habár a hősök hőse vagy:
Nagy ember ám azért te még se vagy!

Ment, idegen országba vándorolt,
 Sok beteget ápolt és gyógyított;
 Kérkedve kérdi atyja nézetét:
 Érdemli-e már a nagynak nevét?

Nem, nem, habár a külföld dísze vagy:
 Nagy ember ám azért te még se vagy!

Ment, s ím egy roskadó hegyet talált*)
 Neki feküdt, s a hegy megmentve állt;
 Kérkedve kérdi atyja nézetét:
 Érdemli-e már a nagynak nevét?

Nem, nem, bár óriások fénye vagy:
 Nagy ember ám azért te még se vagy!

Haladt tovább, lehajtva bús feje,
 Egész valója bánattal tele;
 Atyjától vára csak dicséretet
 A melyet eddig el nem nyerhetett.

Saját testvére fogságban vala,
 Egész családja érte gyászola;
 Koczkára téve önön életét . . .
 Ím megnyitá testvére börtönét!

És hegy, völgy, tenger, mind meginganak,
 Ezer torokból kelnek ily szavak:
 «Nagy vagy! Magadról elfelejtkezél,
 S a szenvedőről megemlékezél!»

PÁTKÁNIÁN RAFAEL után, örményből

SIMAY GERGELY.

---

*) Czelzás az örmény Lorisz-Melikoff államférfiú működésére:
 midőn teljhatalommal állott az óriási orosz birodalom élén. S. G.

MIKÉPEN JUT NITROGEN A LEVEGŐBŐL A NÖVÉNYBE.

A tapasztalás mindenha megelőzte az elméletet, sőt van számos eset, a melyben az utóbbi maig sem bírta utolérni az előbbit, azaz megmagyarázni titkait. Tudva, mily tetemes haladást tett a váltó rendszer a mezei gazdaságban, a föld művelt termékei szaporításában. És vajon bírja-e a tudomány mai napig is tökéletesen földeríteni hatása természetes okait? Tudtomra a legidősebb Decandolle fűvész próbálkozott meg azzal a föladattal; de nem találkozott közhelyesléssel az elmélete, legalább minden pontjaiban. Mélyebbre hatolt Liebig*), midőn kimutatta, hogy valamint az ember «nem csak kenyérral», úgy a növény is nem csupán a négy szervies elemmel: szénnel, élenyvel, hydro- és nitrogennel él, és ha Moleschottként «nincs gondolat» — biz' a búzában sincs siker «phosphor nélkül». Csakhogy a főkérdést, hogy miképen eszközli a termésváltás a növényélelem szaporodását, azt a kérdést Liebig sem döntötte el. Csak némi előzményeit adta a feleletnek. Ezeket az előzményeket röviden elé kell adnom, nem ugyan a magam szavaival, hanem Dehérdin-éivel, a ki fölvetett tárgyamról bő és jeles értekezést írt,**) melynek velejét akarom a *Budapesti Szemle* olvasóinak értésére adni.

Hogy megtudják, miképen szerzi be a gabona a tenyészé-

---

*) Liebig megelőzőit: Saussures-t és Ingenhoust sem hagyhatom említés nélkül.

***) *Les ferment de la terre*. I. — *La fixation de l'azote dans le sol*. — *Revue des Deux Mondes*. 1. máj. 1893. 118. és köv. lapokon.

sére megkívántató elemeket, miképen fejlődik a földben egy beléje dugott mag és válik oly növénytővé, a mely aratás idején húsz vagy harmincz oly magot tartalmaz, mint a melyből kikelt — azt a szem gabonát oly földbe dugják, a mely csupán csak kiegészített homokból áll. *) Ahhoz bizonyos ásvány-állományokat: phosphorsavas kalit, kénsavas magnesiát, chlorkáliumot, szén-savas meszet és még salétromsavas meszet vegyítenek. Locsolják szabályosan **) és sikerül nekik oly tőt növelni és érlelni, mintha a mag természetes jó földből szabadon nőtt volna. Minthogy az a széény, a melyből a termett növénynek két ötöde áll, a homokhoz vegyített anyagok közt csak mint szénsav szerepel, meggyőződtek affelől, hogy ez a sav a forrása a növénybeli széennek. Itt ki kell pótolnom, a mit a szerző kihagyott, tudniillik, hogy a mesterségesen termesztett növény elemzése több szenet mutat ki, mint a mennyi a termő földből a tenyésztés következtében elenyészett; a többit szénsav-állományában a levegőből szívja a növény. Ebből világosabban megérthetni, a mi következik.

A légkörbeli szénsav-gáznak (aránylag) csekély mennyisége tettesen elégséges ***) a növényvilágnak szénnel való táplálkozására. A növény ugyanis beszívja a szénsav-gázt, fölbontja, a szenet belőle átsajátítja s az élenyét kileheli, mindaddig, míg zöld részei a nap egyenes és visszaverődött sugáiraival érintkeznek.

Ellenben a nitrogén, a mely a légkörnek úrmértékben több mint négy ötödét, súlymértékben valamivel kevesebb részét teszi, a mint látszik, mintha legkisebb befolyással sem volna a növény gyarapodására. Mert, ha a leírt kísérletben, a földbe a többi ásvány-állományokon kívül nem vegyítenek, például salétromsavas meszet, a növény, ámbár a levegőbeli hő-nitrogénnel folyvást érintkezik, elmeceveszik, fejletlen marad

*) Mivel a legsóványabb homokban is létezik szervies anyag, melynek ismeretlen mennyisége megzavarná a számítást; azt távoztatják el az égetéssel.

**) Tudniillik, hogy kelletnél sem több, sem kevesebb nedvet ne kapjon.

***) Itt egy kissé elcsúszott szerzőnk tolla. Mert ha a légköri szénsav «elégséges» a «növények táplálására, miért kellett az illető kísérletben szénsavas inész»-szel vegyíteni a termő földet és miért kell a trágyának is olynemű anyagot tartalmazni.

és rendszerint, mielőtt magot hozhatna, kivész. Nem csak, hanem gyarapodása a nitrogénes vegyíték mennyiségével van arányban.

Ha ez a kísérlet, melyet nem egy ízben ismételték, világosan bizonyítja, hogy a légkörbeli nitrogén a gabona vagy más hasonló növények nem használják föl nitrogénes állományaik alkotására, másfelől nincs abban is kétség, hogy a légkörbeli nitrogén, habár kerülő úton is szolgáltat anyagot a növények táplálkozására. Világosan tanúsítják a tropicus öv erdei, buja tenyészet, az amerikai continensen elterülő pázsitos nagy terek fütenyészetének évek százai óta tartó termékenysége; abban a rengeteg terjedelemben, a melyet csak most fognak művelés alá, a talaj, bár sohasem kapott nitrogénes trágyát, oly bőven tartalmaz nitrogénes vegyületeket, hogy ebbeli gazdagsága jóval meghaladja a legjobban trágyázott földekét.

Franciaországban a rétek földjét a minden éven szántott és trágyázott földekkel összehasonlítva tanulmányozták és azzal a mit vélni lehetett volna, ellenkezőleg azt lelték, hogy a folyvást rétnek tartott talaj tartalmaz legtöbb nitrogénes vegyületet. A szántóföldben csak egy-két ezredrész nitrogént leltek szerves állományokban, holott a maradandó rétek talajában, még a magas hegyeken fekvőkében is, négy, öt, hat, sőt tíz ezredre is vetették a nitrogéntartalmat.

Hogy ha már egy hektar területű földben az elemzések nyomán kiszámítjuk a nitrogénes állományok súlyát, az jön ki, hogy egy hektarban három és fél deciméter mélységre közép számban 4000 tonnát (1000 kilójával) nyom. E szerint egy ezrede 4000 ezer kiló, és tízezrede, a mennyit némely rét talaja hitelesen tartalmaz, 40,000 kilót. Világos, hogy nitrogénes szerves anyag ily tömérdek halmazának legbecsesebb része, a nitrogén, nem vehette másunnan az eredetét, mint a légkör rengeteg készletéből.

A légköri nitrogénnek a maradandó rétek talajába való beszívódása nem is oly lassú, hogy ne lehetne észlelni.

Sir J. B. Lawes ötven év óta fordítja Londonhoz közel fekvő rothansted-di jószágát gazdasági kísérletmennyekre. Dr. Gilberttel szövetkezve, sokat tett a megvilágítására egy falka kérdésnek, a mely a művelt növények tenyésztésére s a házi állatok tartására vonatkozik. Számos tapasztalataik közül egy érdekel különösen. Lawes és Gilbert úrak a rothansted-di jószágának

egy darabját, a melyen sok évtől fogva csak is szalmás gabona termett, 1856-ban rétnek fordították. Talajából akkor egy kiló 1·52 gramm nitrogént tartalmazott. Rendesen trágyázták és oly mértékben, hogy a trágya nitrogénje minden éven tizenöt kilogrammal haladja meg a lekaszált fű nitrogén-tartalmát. Ez a kis szaporítás alig pótolta azt a veszteséget, a melyet az esővíz elmosott. Azt lehetett hát vélni, hogy a nitrogen mennyisége körülbelül állandóul egyenlő marad a talajban. De koránt sem úgy történt, 1888 végén egy kiló földben 2·35 grammot leltek és így a harminczkét évi szaporodás 0·83 grammra megy egy kiló földben. Hectárjára, mint fölebb számítva, tehát 3320 kiló a nitrogen-többit, a melyből egy esztendőre 103·733 kiló jut, és ennek a légkörbeli nitrogenből kellett kitelni.

A jelenség egyébiránt éléhaladó és semmiből sem lehet következtetni, hogy egyhamar érje végét.

Magam (Dehérdin) is tapasztaltam hasonló tényeket a grignani próbatevő földön. Egy művelés által elsoványodott darab földet, a melynek kilója csak egy és fél gramm nitrogént tartalmazott, görög lóherével (sainfoin)* vetettek be 1879-ben és 1883-ig folytatták a művelését, ekkor rétnek hagyták, a mely soha sem kapott trágyát. A talajból próbákat vettek 1881, 1885 és 1888-ban; a tartalom kilónként illetőleg 1·65, 1·77, 1·98 gramm volt. A tíz év alatt a talaj hectáronként 1848 kiló nitrogennel szaporodott. Az évenként fölhasznált termény tartalma 1210 kiló nitrogen volt, a melyet az előbbi szaporodáshoz adva, 3058 kilót teszen, s ennek csak kisebb fele szolgáltat a termesztett növények táplálására.

Most hát az a kérdés, mimódon esik meg a levegőbeli nitrogen átsajátítása? A növények szívják-e leveleikkel magokba s azután mindennemű maradványaikkal hagyják a földnek? Vagy pedig a talaj maga veszi be és telepíti meg a légkörbeli nitrogént? Ezek igényelnek feleleteket.

Az első vitatkozás a tárgy fölött Boussingault és M. George Ville között folyt.

Boussingault a mezei gazdaság tudománya teremtője.***) *Économie rurale* című (1837.) munkája jelzi a földművelési chemia keletét.

*) *Trigonella Foenum graecum.*

**) Tudniillik Franciaországban.

A tárgyalt kérdések egyike épen a mienk, tudniillik a légköri nitrogén közbenjárása a növényéletjelenségeiben. Vizsgálati módszere ez: egy csomó vetőmagot elemez. Egy az elemzettekhez hasonló magot elültet égetett homokba, a melyhez a növény fejlődésére okvetetlenül szükséges, nitrogén nélküli ásványanyagokat vegyít és szint olyan vízzel öntözi; de hogy a légköri ammoniaktól is ment legyen, a cserepet vízzel föleresztett kénsavval telt tálba teszi s üvegharangot borít reá, a mely alá a növény gyarapodására szükséges mennyiségű szénsav-gázt szivárogtat. Ezen a módon sikerült neki egy silány növényt természeteni, a melyet elemezvén, megbizonyosodott, hogy az egészben épen csak annyi nitrogén-tartalom volt, a mennyi az elültetett magban lehetett és így a természetett növény a légkörből egy parányi nitrogént sem sajátított el.

A kísértermények 1851-től fogva 1854-ig különféle növényeken és mindig szint' azzal a tagadó eredménnyel ismételtettek és győzőknek látszottak. De nem M. George Ville-nek, a természetrajzi múzeum egyik tanárának, a ki azon kísérterményeket maga is végre hajtotta azzal a különbséggel, hogy a talajhoz szorosán kimért légenysavas sőt is vegyített. Ezzel ő nem csak erősebb növényeket nyert, hanem állítása szerint azokban több nitrogént is lelt, mint a mennyi a magban s a talajba vegyített salétromsóban együtt volt.

Ezek a kényes kísértermények nem sikerülnek mindig. Boussingault, Lawes, Gilbert, Prugh eredménytelenül próbálták és a vélemények megoszlottak. A pör az akadémia elé került és bizottságot neveztek ki, hogy annak a szeme előtt ejtsék meg a kísérterményeket. Chevreus volt a referense és ő, ámbár a kísértermény hosszas folyamán némi szabálytalanságok kétséget hagytak fönn, Ville úrnak adott igazságot.

De Boussingault nem hagyta magát, és folyvást állítván, hogy a légköri tiszta nitrogénnek nincs semmi befolyása a növényéletre, tekintélyével másokat is a maga véleményére vont. Ők a rétek és erdők tenyészését a légkörbe vegyülő ammoniaknak tulajdonították. Ezzel szemben azonban kimutatta az ellenfél, hogy a légkörben nincs annyi ammoniak, hogy a növények nitrogén-szükségét kielégíthesse.

A vélemények megoszolva maradtak 1885-ig, a mikor Berthelot-nak, a híres syntheticus vegyésznek, az értekezése más fordulatot adott az ügynek. Ő azt észlelé, hogy bizonyos sárga

porondot, melyben a meudoni és sèvres-i magaslatokban a malomkő és kovás szikla fekszik, ha egy ideig a szabad levegőnek kitéve marad: nem sokára növényzet fűdi el. A porondot elemezve, pontosan meghatározta a benne levő nitrogénes állományokat s aztán kitette a levegőre, oly szobában, a mely minden külső párolgásoktól el vala zárva. Időnként elemezte s azt tapasztalta, hogy lassan ugyan, de folytonosan szaporodik benne a nitrogénes állomány. Május 29-én, 1884-ben 705 deci milligrammot lelt egy kiló porondban; április 30-kán 1885-ben 883 dm-g.-ot; július 10-kén 1033 dm-g.-ot és október 24-kén 1105 dm-g.-ot. Egy más sárga porond és egy fehér agyag hasonló eredményeket adtak. Azon kísérményeket ismételték a szabad ég alatt, a mondott földnemekkel. A cserepeket állítványokra, rétre, nyitott föld alá rakták; a kísérmények sorát egy huszonhárom méter magas torony tetején is végrehajtották; egyszerűsmind jól bedugott nagy palaczkokban is tartottak ilyféle földeket.

Szemmeltartva egy esztendőnél tovább a földeket, meggyőződött Berthelot a felől, hogy a nitrogén szaporodását se ammoniaknak, se salétromsavnak nem tulajdoníthatni, hanem szervies anyagok alakultának. Hogy ezek eredetét kitanúlhassa, azokból a földekből egy-egy csomót száz fokra hevítve tartotta Berthelot néhány óra hosszan, s aztán vízgőz folyamának tette ki öt perczig. A kihülésök ideje alatt a készülménybe csak oly csöveken bocsátotta be a levegőt, a melyek glycerinnel nyirkosított pamuttal valának bedugva, hogy az a levegőben lehető minden microbiaticus csírárt fölfogjon. Az ily kitisztított földeket aztán szabadon hagyta és hosszú idő multán sem lelhetett bennök bár egy parányi nitrogént is.

A természetes következtetés az volt, hogy a nitrogén el-sajátítását a micro-organismusok eszközlik. Aztán művelés alatti földekkel is ismételte Berthelot azon módon a kísérményeit s az eredmények azonosak voltak.

Berthelot is megkapta az ellenfelét Schløesingban, a dohánytrafika iskolája igazgatójában, a ki amannak a kísérményeit más módszerrel ismételte. Ő ugyan is kimért mennyiségű levegőt a földdel együtt elzárva tartott hosszú ideig, például hat hónapig; ekkor aztán megvizsgálta, nem a földet, hanem a levegőt, ha vesztett-e eredeti tartalmából valami kevés nitrogént, és úgy találta, hogy éppen semmit sem vesztett.

A bizonytalanság újra eléállott. A kétségeskedés egyik oka az, hogy a vegyészek a nitrogén erősen semleges, az egyesülésnek legkonokabbul ellenszegülő elemnek tartják. De a homály két oldalról is kezd oszlani.

Egy az, hogy a természet és ennek legközelebbi kezelői a földművelők nagyban végrehajtják, néha megerősítik, más-kor meghazudtolják, vagy kiegészítik azt, a minek tisztázásában fáradoznak a vegyészek kicsinyben. Azok, tudniillik már régóta megkülönböztetnek a nagyban művelt növények közt olyanokat, a melyeket javítóknak neveznek.

Ők például kitanulták, hogy ha lóhere vagy luczerna után gabonát vagy zabot vetnek, trágyázásra nincs szükség s a termés még is rendszerint dús és a földet a lóhere- vagy a luczerna-termés, általában a hüvelyes növények (*Leguminosæ*) javítják. Azt is kitanulták az elemzésből, valamint a házi állatok etetéséből, hogy azon növények nitrogéntartalma igen dús és nitrogénes trágya által nem gyarapodik.

Lawes és Gilbert urak 1873-ban a rothamsted-di jószágon egy darab egyenlő természetű földet két részre osztottak, az egyik felét árpával, a másikat lóherével vetették be. A termést betakarítva, elemzés nyomán úgy találták, hogy az árpában 41·7 kiló nitrogént, a lóhere 169·5 kilót tartalmazott. Aztán a két darab földből is vettek mutatóanyagokat. Azt lehetett hinni, hogy a nitrogénben gazdag lóhere inkább kifogyasztotta a talajt, mint a szegényebb árpa. De korántsem úgy ütött ki, hanem az árpát termett föld kilójában 1·450 gramm nitrogén anyagot leltek, holott abban, a mely a lóherét termette, 1·578 grammot. A következő éven mind a két felét árpával vetették be. Az árpát termett földről aratott árpa 43·8 kiló nitrogént tartalmazott; a lóherés földön termett árpa pedig majdnem két annyit, úgymint 77·7 kiló nitrogént. E szerint a nitrogénben sokkal dúsabb lóhere kövérebbnek hagyta a földet, mint a szalmás gabona, s ennek a termése ránézve is különb vala a lóherés földön.

Más az, hogy Hellriegel német tudós, mondhatni döntő kísértevényekről tett tudósítást a német orvosok és természet-tudósok gyűlésének 1886-ban Berlinben, és 1888-ban részletesen is kiadta külön értekezésben, a melynek címlapján a Hellriegel név Willfarth névvel párosúl.

Első kísértevényeik a főlebb írtakhoz hasonlóak. Különböző növényeket tenyésztettek üveg edényekben, a melyek minden-

kében 41 kiló terméketlen (sterilis) földet tettek phosphorsavas kálival, chlorcaliummal és kénsavas magnésiával és aztán mindig szaporított mennyiségű salétromsavas mészszel. Az árpátövek, a melyek még nem kaptak nitrogénes táplálékot, addig a míg a magbéli természetes nitrogén tartott, elég vígan keltek és nőttek, de mihelyt az kifogyott, abba az állapotba jutottak, a melyet nitrogén-ehezésnek mondanak. A harmadik levél alakulta táján elkezd nyomorúlni a növény, tenyészik ugyan, szintén úgy, mint a kellő körülmények közt élők, de silányul; szerveit kifejleszti, de megterméshez nem jut.

Úgy látszik hát, hogy az árpa, szintén úgy, mint a zab, nitrogénjét a szűz földhöz vegyített salétromsókból veszi; de nem ám a hüvelyes vetemények, minő a borsó; ezek nitrogén-állományt merőben nélkülöző talajban is gyakorta rendesen s olykor dúsan fejlődnek; sőt a nitrogénes trágya szaporítása vagy apasztása nincs nálok befolyással a termés mennyiségére.

Eddigelé hát semmi újság a dologban, de most jön már a java.

Elkészítnek negyvenkét edényt, négy-négy kiló szénsavas mészszel vegyített homokkal és a főlebb nevezett tápláló sók oldatával és mindenikbe két kicsírázott borsószemet ültetnek. Harmincz edényt magokra hagynak. Tíz másba iszapolt földet töltenek, huszonöt grammjával; a két utolsóban pedig kiégetett homokba ültetik a borsót.

Az iszapolt földet vagy habarcsot úgy készítik, hogy jó termő földet, ha lehet olyant, a melyen tavaly hüvelyes veteményt termesztettek, vízbe kevernek, egy pár pillanatra, hogy a darabosa megszálljon, nyugodni hagyják s a zavaros vízzel öntik be a tíz edényt. A kísértemény május 28-dikán kezdődik. Június két első hetében semmi különbség nem látszik a kikelt és sarjadzott növények közt; addig a magban rejlő állomány táplálja. De június 13-kán kezdve az iszapolt tövek szépen zöldülnek; a magokra hagyott edényekben némelyek hasonlóképen gyarapodnak, hanem a többiek megsárgúlnak, szintén úgy, mint a csupa homokban keltek, s az utóbbiak a hó közepe táján kivesznek. Végül a betakarítás idején az iszapolt tövek egyike sem nyomott szárítva 16 grammnál kevesebbet, sem húsznál többet.*) Az iszapolatlan edényekben igen különböző

*) Szerzőnk nem mondja világosan, de azt hiszem csak a gyümölcs termést, ez úttal a borsós szemeket érti.

volt a termés; egy igen jó, kettő jó, kettő meglehetősen, a többi közepes vagy épen semmi.

A következő években szintén olyan eredményekkel ismételték.

Azok a testecskék: bacteriumok.

Ebben a fölfedezésben Hellriegel és Willfarth urak tulajdona az iszaplé alkalmazása és a csucsorodások megjelenése közti viszony. Ezek a jeles észlelők megállapították tökéletesen, hogy ha borsóval és lupinussal vetett földet iszaplével nedvesítnek, a növények gyarapodnak és gyökereik megtelnek csucsorodásokkal; de ha az iszaplevet fölforralják s úgy áztatják vele a földet, a növények elnyomorodnak s ki is vesznek, és gyökereiken nem mutatkoznak csucsorodások. Az iszaplébeli bacteriumcsírákban kell tehát keresnünk a csucsorodások eredetét és a levegőbeli szabad nitrogén lekötése (fixation) okát. A bacteriumok közbenjárását a nitrogén megszilárdításában kimutatta M. E. Bréalnak, a természetrajzi múzeum tisztviselőjének, egy szép kísérménye. Bréal egy hüvelyes növény gyökerén kinézett egy jól földduzzadt csucsorodást, beléje szúrt egy tűt, s ezzel megszúrta rögtön egy néhány nap óta kelőben levő lupinus fiatal gyökerét. A magvat gyökerestől szűz földbe ültette és melléje egy más azonoskorú lupinust, szúratlan gyökerűt. Íme! a megszúrt lupinus szépen kikelt, fölött, virágzott, magot érlelt és gyökerei megrakodtak bacteriumos csucsorodásokkal, a szúratlan lupinus-tó pedig elcsenevészett s ki is veszett. A megszúrt lupinusban a nitrogén mennyisége teméntelenül több volt, mint a mennyi elültetett magjában lehetett, a szúratlanban épen csak annyi.

A bacteriumokat be lehet hát a növénybe oltani s az oltottak a légköri nitrogén elsajátítását eszközlik. Ezt még egy más kísérményével is igazolja Bréal úr. Tiszta forrásvízbe egy kevés chlorkáliumot és phosphorsavas meszet oldat föl s egy lóhere vagy luczerna gyökeréről vett csucsorodást roncsován beléje, abban növel borsótöveket. A borsók tenyésztek, kivirágoztak s a gyökeret csucsorodások sorai lepték el.

A tapasztalás nagyban is az új eszmék mellett szól. Ems folyó bal partján valami tözeges föld hüvelyes veteményekben csak középszerű terméssel fizette a művelést. Behintették egy-néhány köbméternyi termékeny földdel oly helyről, a hol az ilyféle növények dúsan tenyésznek s azt bevetették. A hová hin-

tettek termékeny földet, díszlett rajta a termés, a hová nem jutott vendégföld, silány volt a termés.

A tényállás hát az, hogy a hüvelyes növényekben, midőn bacteriumos csucsorodások rakodnak a gyökereikre, meggyűl és szaporodik a nitrogén és hogy a bacteriumok szükséges közbenjárók a növény és a nitrogén között.

Hátra van még az a kérdés, vajon csak a hüvelyesek szilárdítják-e meg, azaz kényszerítik más állományokkal egyesülésre az ellenszegülő szabad nitrogént, vagy más neműek is?

Erre a maga és mások kísérteményei nyomán azt feleli, hogy a phanerogam növények közt egyet sem leltek, a melynek lehetne tulajdonítani kétségen kívül azt az erőt, a leguminosákon kívül.

De leltek a kryptogamok országában egész családokat, jelesen az algákat és gombákat, a melyek a légkör nitrogénjét le bírják kötni. A mi többek közt megmagyarázza a nitrogénvegyületeknek szaporodását az állandó rétek talajában.

Az írtakból kitetszik, hogy az eszközöket, melyekkel a légkörbeli nitrogén lekötése (fixation) végrehajtatik, ismerik, de azzal a czikkem címéül szolgáló kérdés, úgymint a műfolyam miképenje megfejtve nincs. És annál kevésbbé van, hogy szerzőnk az idézett folyóirat május 15-diki füzetben folytatott értekezésében már két microbiumról beszél, melyek közül az egyik a nitromonade, a humusban fejlődő ammoniákat félig-meddig oxydalva, acidum nitrosumot (No³) alkot; a másik névtelen, ezt salétrom-savvá alakítja és ennek a vegyületeiből sajátítja el aztán a növény a nitrogén tartalmát. De, hogy ezek közül valamelyik azonos-e a korábban tárgyalt bacteriummal, vagy tőlök függetlenül teszi lehetővé a növénynek a légköri nitrogén lekötését — nem tudjuk meg tőle, a mi a nitrogén elsajátítása ügyét még bonyolódottabbá teszi.

BRASSAI SÁMUEL.

É R T E S I T Ő.

Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima, scripsit Comes Géza Kuun. Vol. I. (Kolozsvár, «Közművelődés» irodalmi és műnyomdai részvénytársaság, 1892.)

Körülbelül hetven éve, hogy az európai tudomány figyelme azon tanulságok felé irányult, melyeket az európai nemzetek régiségre nézve keleti és különösen arab forrásokból meríthetni.

E kútforrások fölfedezésében és fölhasználásában orosz, vagy mondjuk inkább oroszországi tudósok tették meg az első lépést. Legelőször Frähn Ker. Márton, Sz.-Pétervárott dolgozó német tudós törte meg a történelmi kutatás útját az arab geographiai forrásokhoz. Azon kezdte, hogy arab forrásokból derített világosságot oly népek multjára, melyek a mai orosz birodalom területének valamely vidékét lakták (a kazarokról, a baskirokról 1822). Legmélyebb nyomot hagyott azonban *Ibn Foszlán és egyéb arabok tudósításai a régi oroszokról* (Szent-Pétervár, 1823) című dolgozatával.

Azon fontosság, melylyel Frähn mutatványai szerint a régi arab geographusok munkái a történelmi kutatás szempontjából bírnak, a szentpétervári akadémiát arra indította, hogy a keleti irodalom e részét kiváló figyelemmel művelje. Dorn, Kunik és az orosz akadémia egyéb tagjai az arab geographiai irodalomból szorgalmasan gyűjtögették az orosz népre és általán a szlávságra vonatkozó adatokat. Tanulmányaik azonban csak töredékesen és mindig csak egy-egy pont szemmel tartásával mutatták föl az arab irodalom helyét keleti Európának történelmi forrásai között. A hatvanas években a kérdés rendszeres és kimerítő elintézését tűzték a tudományos napirendre. Akadémiai pályakérdésül vetették föl a szláv régiségre vonatkozó arab adatok összegyűjtését és földolgozását.

1870-ben Harkavy orosz nyelven megjelent munkája oldotta meg a kitűzött feladatot.

Midőn Frähn és utána Dorn az ilyfajta tanulmányokat legelőször megindították, az arab kútforrások csak nehezen voltak hozzáférhetők. Az arab geographiai és történelmi irodalom classikusait abban az időben csak nevékről is alig ismerték. Nyomatásban csak néhány, relative újabkori író volt közzétéve. A régibb írókat csak az újabban helylyel-közzel előforduló idézetekből ismerték. Kézirataik sem igen fordultak még elő az európai könyvtárakban. Javarszókat csak azóta törekedtek a keleti gyűjtők kincseiből megkeríteni, mióta a történelmi kutatásokra való hasznokat az említett úttörő munkák révén meg kezdték ismerni. Mások meg föl ismeretlenül lappangtak az európai gyűjteményekben.

Most aránytalanul kedvezőbb helyzetben vagyunk e fontos irodalommal szemben. Van nyomtatott, (sőt francia fordítástól kísért) Masz'üdink ; csak az arab nyelv ismeretével kell bírunk, hogy Al-Bekri és Jákút nagy geographiai szótárait kényelmes kiadásokban használhassuk. Sőt mi több, az arab geographiai irodalom legrégibb, eddig nagyrészt hozzáférhetetlen emlékei (a IX. századtól kezdve), Dr. Goeje leydeni professor nagyérdemű gyűjteményében *Bibliotheca geographica arabicorum*, (melynek nyolczadik kötete van most megjelenő félben) ékeskedik az orientalisus megbízható segédeszközei között. E sorozat adta legelőször Ibn Rószteh-nek is, kit 1891-ig helytelenül Ibn Dásztá-nak neveztünk, megbízható teljes szövegét.

Látjuk, mennyire fölgyarapodtak a geographiai források e téren. E gazdag készlet láttára már most az oroszok példájára a németek is hozzáfogtak annak az anyagnak összegyűjtéséhez, a mely az arab forrásokból a német történet fölvilágosítására szolgálhat. Legtöbbet dolgozott e téren Jacob György, ki szorgalmasan gyűjtögeti a germanicákat az arab forrásokból és e tanulmányai alkalmával nagyon nevezetes tényeket derít föl a német vidékek középkori művelődéstörténetére, nevezetesen a kereskedelem és ipar történetére nézve.

Mi sem maradtunk vissza ez irodalom fölhasználásában. Nagyon jó gondolata volt akadémiánk történelmi bizottságának, hogy mindazt, a mi a keleti forrásokból magyar régiségek hasznára fordítható, egy monumentális munkában egységesen összegyűjttesse. E fontos dolozattal nem bízhatott volna meg erre avatottabb tudóst, mint Kuun Géza grófit, kiben a magyar régiségek ismerete széles keleti tudományal és, mint ezt már számos előző munkájában

is kimutatta, különösen a régi arab geographiai és historiai irodalom beható tanulmányával egyesül.

Gróf Kuun egy Corpusba gyűjtve fogja elének tárni mindazon beces anyagot, mely egyrészt kiadásokban hozzáférhető, másrészt eddigelé csakis kéziratokból ismeretes keleti forrásokban a magyarok legrégebb történetével van kapcsolatban. Hogy e munkájával mily fontos szolgálatot fog tenni nemzeti tudományunknak, az a soraink homlokán jelzett munkájából is világosan kitűnik. Szerző e munkájában a magyar nemzet eleinek vándorlásait az Altai vidékétől egészen Etelközig kíséri, a maga olvasottságával. Történetíróink eredményeit megvilágítja és kiegészíti is azon adatok tanulmányozásával, melyeket a keleti irodalom legrejtettebb zugaiból összehordott és nagy eruditióval földolgozott; viszont vizsgálat alá veszi krónikáinknak Ázsiáról szóló tudósításait és nagy éleselműséggel reávezet e tudósítások forrásaira és a keleti relációkkal való kapcsolatukra (31—46. lapokon). E sorok írójá messze túllépné saját szakismeretei határait, ha azon eredményekre kiterjeszkednék, melyeket szerző a régi történet kérdéseire nézve e munkájában elének tár. A történetírók dolga, e tekintetben kutatásának módszerét és eredményeit bírálva méltatni. De gróf Kuun munkájának dús tartalma arra van hivatva, hogy az orientalistának is lebilincselje érdekét. Csak belőle látjuk nagy kapcsolatban, hogy mily gazdagon jutalmazó forrást nyitnak meg a keleti népek irodalmai a magyar nép régi viszonyainak ismeretére nézve; eddigelé csak töredékesen vették hasznát azon rendszeres utánjárás és méhszorgalmú fölhasználáshoz képest, melylyel a tudós gróf ez irodalmakat a magyar tudomány szolgálatába helyezi.

A ki valaha keleti geographiai forrásokból bármily célra dolgozott, méltatni fogja azon nehézségeket, melyeket a keleti írás sajátosságai a tulajdonnevek azonosítása elé gördítenek. Ugyanazon betűalak sokszor négy-öt hangnak szolgál s csak a betűalak fölé meg alá rakott pontok által nyer különféle értéket. Könnyen elképzelhető, mily éktelen zavart okoztak a codexek másolói, kik idegenszerű tulajdonnevek elé állítva, a pontokat elhagyván vagy eltévesztvén, a legezifrább hangzású neveket hagyományozták reánk, melyekkel aztán annak, ki az eltorzított tulajdonneveket valódi alakjukban óhajtja megállapítani és valamely biztos nép-, hely- vagy személynévvel azonosítani, ezer baja támad. Így volt lehetséges, hogy példának okáért a Fekete tenger az arab geographusoknál állandóan a *Nejtasz* nevet viseli. Magánhangzót nem írnak; a *b* pedig meg az

n, a *j* meg az *n* csak a pontoknak ugyanazon betűjegy alá vagy fölé, egyesén vagy kettesen való elrakása által különbözik. *Nejtaszt* írtak tehát *Bontusz* (Pontus) helyett; a geographiában e hamis alak vette meg lábát. Gróf Kuun sok ilyféle bonyodalommal sikeresen küzdött meg. Munkája a történelmi tulajdonnevek helyes azonosításának nem egy példáját mutatja. Különös figyelmet érdemel a bíborban született Constantinusnál előforduló *Σαβαρ τοιάσφαλοι* tulajdonnévtalánynak keleti források segítségével sikerült megfejtése (87. és kk. lapok), csak egy példa azon nagyszámú adalék közül, melyekkel e munkában gr. K. az ethnographiai nomenclatura fölvilágosításához az arab és persa források fölhasználása által hozzájárul.

Gr. K. munkája, természeténél fogva, bővelkedik nyelvtudományi kitérésekben is, de első sorban nem nyelvészeti czélokat követ. Történelmi forrástanulmányokat ad elénk a magyaroknak a honfoglalást megelőző vándorlására nézve; az e korszakot érintő keleti források lelkiismeretes kezelője az elénk adott tudós könyvben. Ennek keretébe nem tartozott, hogy a magyar nyelv rokonsági viszonyairól nyilatkozzék és finnistáink s turkistáink vitás kérdésébe beleszóljon. Mindamellett nyelvészeink némely szóhasonlítás és származtatás ellen, mely az előadásba belé van szórva, talán kifogással fognak élni. De kétségtelenül méltatni fogják a könyv nyelvészeti részleteinek egy fölötte hasznos és tanulságos mozzanatát. A magyarok vándorlásukban nem egy ízben fordulnak meg oly területen, melyre az akkori persák kulturbefolyása terjedt. Ily befolyás legmaradandóbb nyoma azon kölcsön szókban szokott nyilvánulni, melyek a befolyást gyakorló nép nyelvkincséből a legkésőbbi időig visszamaradnak. Ez érintkezésből magyarázható az a számos persa kölcsönzó is, melyeket nyelvünkben eddig is kimutattak. Gróf Kuun munkája több helyén (különösen a 95. és kk. lapokon) a tekintetbe jöhető nyelvyanyagot újabb adatokkal gyarapítja, a mint egyáltalán előkelő figyelmet szentel a nyelvkincsben és szokásokban nyilvánuló azon befolyásoknak, melyeket a vándorlás korszakára nézve kimutat és keleti forrásaiból megvilágít. Ez adatok láttára, újból fölmerül a kérdés: vajon teljes bizonyossággal végleg elintézett dolognak lehet-e tekintenünk az *isten* szó eredeti ugor etymológiáját? Ha e szó az ugor korszakba nyúlnék vissza, bizonyára már vallásos értelmében kellene találunk azt egyéb ugor nyelvekben is, valamint a sémi *él*, *előhim* az árja *diu* a sémiség, illetőleg árjaság legősibb vallásos nomenclaturájában nemcsak *egy* népnél elszigetelve található vallásos műszó. A vándorlás idejéből most még erősebben kimutatott

persa kulturbefolyás, melyre nézve gróf Kuun jóval gyarapította az anyagot, ismét arra indíthat, hogy az *isten szó* persa származtatásától, melyet legújabbán Vámbéry (*Magyarok eredete* 365. lap) pártolt, ne idegenkedjünk.

E sorokban csak vajmi halványan és töredékesen volt módunkban föltüntetni gróf Kuun könyvének gazdag és sokoldalú tartalmát, valamint azon ébresztő hatást, melyet az itt először rendszeresen fölmutatott keleti apparatussal a kutatás fejlesztésére gyakorolhat. Kíváncsisággal nézünk eléje a sajtó alatt levő második kötetnek, mely a történelmi rész folytatása mellett némely excursusával az ókori ethnographiát fogja gyarapítani. Többek között az *ephtaliták* sokat vitatott kérdésével fogunk megismerkedhetni, melyet szerzőnk a keleti források alapján kimerítően intéz el. E kötetben fogunk mindazon keleti eredeti szövegekkel is találkozni, melyeket szerző az első kötetben fölhasznált és minden tekintetben philologiai akribiára valló fordításban közölt.

—r—z.

*Paul Bourget. Asszonyi sziv. Regény két kötetben. Buda-Pest, 1893.
(Az Athenaeum olvasótára.) Fordította Tóth Béla.*

Paul Bourget azon írókhoz tartozik, kiknek jelentőségét nem lehet egyes munkájokból megítélni; különösen regényei csak mintegy törtszámban mutatják az író tehetségét, melynél érzékenyebbet, változatosabbat, költői érzésre, gondos elemzésre egyaránt fogékonyabbat keveset mutat föl a mai irodalom. Írói jellemzése annyira szövevényes, hogy megértésére vázolni kellene a francia irodalmi áramlatokat az 50-es évektől egészen mostanig. S e mellett nem volna érdektelen megrajzolni, hogyan fejlődik, változik, alakul Bourget ideges, művészi sensualismusa, majdnem nőies érzékenysége, azon hatások következtében, melyet reá a divatos elméletek, azután olvasmányai, utazásai gyakorolnak. S nem volna érdektelen kimutatni azon mintegy faji vonásokat is, melyek ezt a nagy érzékenységű, sok színben játszó, nőies tehetséget a végigható ellentét mellett is Zolával, Stendhallal rokonságba hozzák. Csak azért említjük most mindezt, nehogy igazságtalanoknak láttassunk egy kiváló író iránt, mikor egy oly művéről emlékezünk, mely se jellemzőbb, se legsikerültebb dolgaihoz nem tartozik. Bourget előttünk fekvő regénye kétségkívül formai előkelőséggel bír. Kevés személy játszik benne s úgyszólván egészen belső történet. Ez a belső tör-

ténet azonban két hibában szenved. Az alakokat jellemző részletek ugyan finoman megfigyeltek s a ruházattól kezdve a rejtett mozdulatokig s a lélekben föl-fölszálló pillanatnyi képzetekig terjeszkednek; de az alakok mégis halványak maradnak előttünk, mintha valami áttetsző fátyol mögött mozognának. Hiányzik belőlök a képzetnek az az összeolvasztó ereje, mely őket egy csapásra szemünk elé állítja. Mintha vérök sem volna, hanem csak idegeik s migrainejük. A szenvedély rajza Bourgetnél e regényben annyi pszichológiai retortán megy keresztül, hogy végre elhalványúl s mintegy szétfoszlik. Ehhez járul, hogy Bourget e regényében egy igen kihegyezett pszichológiai problémát akar megoldani. Egy előkelő, nemes indulatú nőt rajzol, ki két férfit szeret; hű akar maradni az egyikhez s küzd a benne támadó érzelem ellen; de e küzdelem csak mélyebbre sodorja szenvedélyét s csak akkor ébred, mikor már késő s magát a másodiknak átadta. Bourget e dualismust úgy magyarázza, hogy az egyik férfi inkább a női érzékiséget gerjesztette föl, míg a másik a nő lelkének, eszméinek volt inkább kedvese. «Neki oly valakire volt szüksége», — mondja a regény egyik alakja — «a ki magában egyesít téged s ezt a másikat; a kiben a gróf érzelmei közül is, meg tiéd közül is él egynehány... szóval olyan Casal, a kiben a Poyanne szíve dobog.» Ez mindent megmagyaráz; megmagyarázza, hogy a regényíró Bourgetban csak a psychologusba s kritikusba oltott ág. Elméjében először volt meg a probléma, aztán keresett hozzá jellemet; míg a telivér regényíró a jellemből fejt ki a problémát. Ez a dualistikus probléma különben a hősnőn is megboszúlja magát. Abban a jelenetben, hol magát második szeretőjének átadja, minden forrasztási kísérlet mellett is, ketté szakad az alak. A nőben, ki eddig maga a lelki gyöngédség, ép abban a pillanatban nincs indokolva az ösztön kitörése. Ha Bourgetnél nem kellene mélyebb ok után kutatni, szinte mondhatnók, hogy a divatos ízlés szerint, a regény végének szüksége volt ily külső katastrophára is. A nő aztán lemond a világról, csak Istennek él, a kolostorba vonúl. Bourget utolsó s talán legkiválóbb regényében, a *Cosmopolis*ban is föltűnik végül a katholicismus, a pápa mosolygó s emberi szenvedélyek fölött álló alakjában. Érdekes megfigyelni Bourgetnél is azt az irányzatot, melyben előkelő salonok érzelmeivel egyezik. A túlfinomult sensualismus utolsó szava a francziánál igen sokszor a katholicismus mystikus fénye. Az előttünk fekvő regény azért is érdekes, mert némi subjectív szintű néki a két hősnőnek: Casalnak s Poyenne-nek alakja. Egész önkéntelen arra gondol az ember, hogy a regényíróban is van

valami e két alak dualismusából. Az ő eszméye sincs e regényben távol egy olyan «Casaltól, kiben a Poyanne szíve dobog».

A fordítás gondos, könnyen gördülő, a párbeszédekben eleven. Kár, hogy az író akarattal keresi a divatos ízléstelenségeket. Az ajak mellett meghúzódó, mosolygó «gödriké»-ről beszél s azt mondja, Raymond nem «ficsúr». Gödrike, ficsúr — valóban nem tudnók e két szót Bourget francia nyelvébe átfordítani. Mikor a férfi a nőtől bucsúzik, azt mondja neki: «Isten *vele!* vagy *hozzá!*» Csúnya, affektált fővárosi szokás, melynek az irodalomban nem kellene helyet adni. Mosét sem lepi meg többé semmi, Gabriellet sem hatja meg semmi, az orthologia szerint már csak meglepődik s meghatódik. S mily keményszívű hódításokat tesz a fordítás! Oly «teketória» nélkül írja magyarrá az idegen szókat, mint a hogy sok melegvérű hazafi az oláhra meg a horvát emberre szeretne amúgy sebtiben, magyar mentét erőszakolni. Íme, néhány példa: «banálisság, brutálisság, komplikáltság, romantikusan (másutt pedig regényesen), energia, antipatia, impresszió, karakter, elegánczia, pretenzió, szimpátia, egzisztenczia» stb. stb. E divatos szépségeket nem tekintve, a fordítás igazán élvezhető. k.—

Rasmussen Harald Studier over Háfiz med sideblik til Andre persiske lyrikere. Kopenhága, 1892.

Bajos lenne persa költőt találni, kiről annyit írtak már össze nyugaton, mint Háfizról, az életkedv e kiváló lantosáról. A bort és a szerelmet magasztaló ódái csaknem minden művelt nyelven olvashatók. Többé-kevésbé hű versfordításai mellett szószerinti prózai tolmácsolása is van angol nyelven Clarketól, *Hafiz, transl. into English prose, with an introductory preface, a note on Sufi-ism, and a life of the author.* Kalkutta, 1891. 2 köt. Magáról a költőről nem egy tanulmány látott már európai nyelven napvilágot. Egészen újat mondani ezért egy ilyen jól ismert íróról a lehetetlenséggel határos. Legfőlebb újabb megvilágításban lehet a költészetében megnyilatkozó eszméket bemutatni és azok forrásait kinyomozva, írójok szellemi fejlődésének s világnézetének hű képét tárni az olvasó elé. Rasmussen, a fiatal dán orientalista, Háfiz legújabb ismertetője, úgy látszik elég jól megfelelt földadatának. Műve egészen a nagy persa lyrikus költeményein alapszik s összehasonlítás kedvéért Dselál eddin Rumi és Dsámi költeményeiből hoz föl illusztráló példákat. Röviden előadva

Háfiz eseményekben szegény életrajzában, a nagy francia irodalom-történetíró, Taine, föllépése óta divatossá lett módon a környezet hatását ecseteli a költő lelkületére. Háfiz életkedvét, mely a keleti embernél elmaradhatatlan mélabús gondolatokkal mérsékelve költeményeinek legfőbb varázsát képezi, Siráz vidékének szépségéből s lakóinak ismeretes könnyűvérűségéből magyarázza. Egy olyan jó bort termő helyen, mint a minő Siráz, nehéz a Korán szeszestiltó rendeletét megtartani. — Ezt a tilalmat különben mondhatni soha sem tartották meg a vagyonosabb moszlimok, már az iszlám első századaiban nagy volt a részegeskedés az előkelők körében. Bajhakit, a tizenegyedik századbéli persa történetíró olvasva, lépten nyomon áldomásos s ivó társaságok mulatozásainak leírásával találkozunk. Különösen a török eredetű fejedelmek csaknem nyilvánosan átengedték magokat a tiltott ital élvezetének. Háfiz korában többé-kevésbé titkoltan igen sok sirázi itta a hegylevét. Nincsen ezért abban semmi meglepő, ha a bort kedvelő Háfiznál annyi a bordalnak beillő költemény. A bor mellett a velejáró szerelemnek is sokat áldozhatott a költő. Ghazeljeiben a szép leányokat és szép fiúkat az egekig magasztalja. Óvakodnunk kell azonban minden ilyen szerelmes verset szószerinti értelemben venni. Mert Háfiz, mint sok más persa költő, szereti a mystikus ködbe burkolt vallásos gondolatokat verseibe fűzni. A szufizmus hirdetői, költeményeik és egyéb irodalmi műveikben a szerető és a bor jelképe alatt érzékítik a mindenség létrehozójával való egyesülést célzó tanításukat. A szerelem náluk csak az istenség felé irányuló vonzalom és vágy kifejezése. Háfiznál ilyen vallásos tárgyú óda aránylag kevés van, de ennek ellenére keleti hitbuzgó tisztelői erőnek erejével, minden sorába rejtett vallásos értelmet akarnak bele magyarázni. Szerintök Háfiz minden sora egy-egy kinyilatkoztatással fölerő hymnus, mely a szufi-tanokat írja le festői képekben. Rasmussen, magától értetőleg nem osztozik a keleti Háfiz-magyarázók e túlzó véleményében, a nagy költő verseinek titkos értelméről s csak annyiban ad nekik igazat, hogy van mysticismus Háfiznál (skönt man i en henseende må give den ret, nemlig deri at der er mystik hos Háfiz). Ezt azonban igen nehéz föladat a profán világi tartalmú versek tömegéből kiválogatni. Mert sokszor ugyanegy versben a földi gyönyörök megénekléséből hirtelen átsap a magasabb vallásos régiókba. Egy elválaszthatatlan egységgé olvad nála össze a földi és a mennyei tárgyú szerelem. Innen van, hogy európai fordítói közül is nem egy kellőnél több helyen, vallásos elvont eszméket sejt az egyszerű szerelmes

versekben. Így Bicknell a bort Háfíznál a másvilági szerelem jelképének tartja. A minduntalan előforduló boros serleget Rosenzweig az örök szerelem kelyhének mondja. A korcsmáros alatt Hindley a bölcs tanítót érti. A szufizmus alapelveit ismertetve, érdekes párhuzamot von a szerző — a persa szufik és Gautama tanítása között. Jól választott példákkal támogatja a különben már nem új hypothesis a szufi-tan iszlámon kívüli indiai eredetéről.

Kégl Sándor.

Új magyar könyvek.

Alexander Bernát. Nemzeti szellem a philosophiában. Buda-Pest, Franklin t. 1893. (8-r. 98 l.) 1 frt.

Arany János. Rózsa és ibolya. Losonczy István. Bolond Istók. Új kiadás. (Ráth Mór iskolai és népies kiadásai. VII. füz.) Buda-Pest, 1893. Ráth M. (8-r. 116 l.) 50 kr.

Arany János. Toldi. Költői elbeszélés 12 énekben. 8. kiadás. (U. a. VIII. füz.) (8-r. 82 l.) 40 kr.

Arany János. Toldi estéje. Költői elbeszélés 6 énekben. 6. kiad. (U. a. IX. füz.) (8-r. 85 l.) 40 kr.

Arany János. Buda halála. Hún rege. 6. kiad. (U. a. X. füz.) (8-r. 153 l.) 60 kr.

Arany János. Murány ostroma. 5. kiad. (U. a. XI. füz.) (8-r. 85 l.) 40 kr.

Arany János. Válogatott balladái. Új kiadás. (U. o. XII. füz.) (8-r. 71 l.) 40 kr.

Bayer József dr. Állatorvosi sebészet. Fordította Alexander Lajos. Nagy-Várad. 1893. (Buda-Pest, Ifj. Nagel O. bizom.) (8-r. 665 l.) 6 frt.

Bentzon Th. Constance. Regény, egy kötetben. Fordította Barbeli Victor. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 376 l.) 1 frt 60 kr.

Csiky Gergely. Színművei. I. Czifra nyomorúság. Színmű 4 felv. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 143 l.) 70 kr.

Filarszky Nándor dr. A charafélék (characeæ L. Cl. Richard), különös tekintettel a magyarországi fajokra. A kir. magyar természettudományi társulattól a Bugát-alapból jutalmazott pályamű. Rövidített német szöveggel. Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (4-r. 199 l.) 2 frt.

- *Harmat Géza*. Duse. Buda-Pest, 1893. Abonyi J. (8-r. 31 l.) 30 kr.

Horinka Rikárd. A bélyeg és jogilletéki szabályok betűsoros tára. 1850. évtől 1892. év deczember végeig terjedő időben megjelent törvény, rendelet és döntvényekre nézve, különös tekintettel a még érvényben levő tételekre. Buda-Pest, 1893. Franklin t. (8-r. XIII. 631 l.) 4 frt.

Horn Ödön. Rövid katonai orosz nyelvtan, magyar-orosz és orosz-magyar szótárral. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (16-r.) 146 l.

Jókai Mór munkái. Népszerű kiadás. 137—151. füzet. Színművek I—III. kötet. Buda-Pest, 1893. Franklin t. (16-r. 571 l.) Egy füzet 40 kr.

Keleti Ö. Lajos. A korszellem ébredése. 1893. Előszóval ellátta Beksics Gusztáv. Buda Pest. 1893. Kozmos műint. (8-r. 262 l.) 1 frt 50 kr.

Kipling Rudyard. Elborult világ. Regény 2 kötetben. Fordította Ny. J. I. köt. (Athenæum olvasótára. 20. köt.) Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 189 l.) 50 kr.

Kormos Alfréd. Pénzügyi Compass. Pénzintézetek és részvénytársaságok évkönyve. 1893—1894. III. évfolyam. Buda-Pest, 1893. (8-r. 296 l.) 2 frt.

Madách Imre. Az ember tragédiája. Drámai költemény, 3. kiadás. Zichy Mihály 20 képével, rézmetszetben. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (4 r. 231 l.) 18 frt.

Margalits Ede dr. Zrínyi Miklós a költő. Tanulmány. Buda-Pest, 1893. (8-r. 65 l.) 50 kr.

Munkácsi Bernát. A votják nyelv szótára. III. füzet. Buda-Pest, 1893. Akademia. (8-r. 321—480 l. 1 frt 50 kr.

Nagy Zsigmond. Schiller «Haramjai». Debreczen, 1893. városnyomda. (8-r. 60 l.) 70 kr.

Neiszer György. Méhészeti tanácsadó. Elméleti és tapasztalati útmutató, a méhek észszerű és jövedelmező tenyésztésére. Újabb, egészen átdolgozott kritikai kiadás. Lugos, 1893. (Buda-Pest, Lempel R. bizom.) (8-r. 154 lap és 3 tábla.) 1 frt.

Odry Lehel. Az ének- és játékmester. Újpest, 1893. Buda-Pest, Singer és Wolfner biz. (8-r. 25 l.) 30 kr.

Pap Farkas. Az E. F. kir. bíróságok ügyvitelére és ügykezelésére. Kolozsvár, 1893. Stein J. (8-r. 867 l.) 4 frt.

SZABADSÁGTÖREKVVÉSEK A MOSZLIM ÁZSIÁBAN.

I.

«Eppur si muove!» Mind hiába, halad a világ előre. A XIX. század szelleme, mely a nyugati félgömbön oly rendkívüli változásokat hozott létre, föltartóztatlanul nyomúl Európa határain keresztül a vén Ázsiába. Zörget a kényurak palotáinak ajtaján; lidércnyomásként nehezedik a despoták szívére, a kik évezredek óta az istenség árnyékaképen nyugodtak, s a hagyományokon, erkölcsökön és szokásokon átrobogva, azon állapotokat akarja elővarázsolni, melyeket nálunk Európában az előítéletekkel és emberi gyöngeségekkel való hosszú küzdelem előidézett. Ez a jelenség magában is igen érdekes; elutasíthatatlanul tolakodik föl az ázsiai népelet kutatója elé s méltó szélesebb körök figyelmére is.

Mikor negyven évvel ezelőtt először jutottam kelettel érintkezésbe s a Bosporus partján, e tarkára festett szőnyegén két világrésznek, kelet első típusait megismertem, a legtávolabbról sem gondoltam, hogy néhány évtized elég lesz arra, hogy az ázsiai módon gondolkozó és érző embert elmúlt századok marasmusából fölrázza. Az igazi ázsiai autocratia ólomkeze nagy súlylyal nehezedett a politikai és társadalmi élet minden ágára, az emberek gondolkozása nem mert a régi megszokás nyomaiból kilépni és a ki a szellemek nyugaton való mozgalmára mutatott vagy a keresztyén világban megváltozott viszonyok előnyeit dicsérni kezdte, rendesen ezt a választ kapta: «A mit az Isten akarata rendelt és az emberekre nézve végzett, az épen oly jó ma, mint volt ezer év előtt, mert tisztán csak az emberek műve van változásoknak és javításoknak

alávetve.» A hol az uralkodó mint Isten árnyéka szerepel a földön, emberi és isteni törvény egymásba és egymásból folyik, ott a kormány hatalomszava az Isten akaratával egyenlő, s a közvélemény csak akkor s ott gondolhatott ellenzésre és ellenszegülésre, a hol a kormányhatalom magát ez elvek szentségét érintette azaz a legszigorúbban tiltott újításokhoz nyúlt. Igen, ilyeneknek találtam és láttam én a dolgokat keleten negyven év előtt. Azonban az a hatalmas léghuzam, melyet a krími háború előidézett, a mindinkább tért hódító gyors közlekedés és az írott szó merész szárnyalása megtörte az ázsiaiak megrögzött conservativismusát. Egyenként, félénken, sőt csüggetegen hatoltak be a nyugati világosság sugarai s némi kis pirkadatot már Abdul Aziz szultán uralkodása óta lehet észrevenni. 1864-ben Londonban egy haymarketi kávéházban találkoztam néhány fiatal oszmanlival, kik magokat mint a szabadelvű török *Hurriet* újság szerkesztői és dolgozótársai mutatták be. *Hurriet* szószerint szabadságot jelent, s a rendkívül bátortalanul és zavartan néző, de heves beszédű efendik közt csak egy kissé kellett széttékinenem, hogy meggyőződjem, hogy a szabadság török istennőjének ez ügyvédei a sikerre nézve kevés kilátással kecsegtethetik magokat. Maga a lap, egyszerű nyelven írva, mi a régi dagályos irányhoz képest már haladást jelentett, legfőleg annyiért mert, hogy a pasák és efendik uralkodó cliquejét támadta s ezek tisztátalan penzkezelését, mint a Korán és a kalifa szentséges személye ellen elkövetett árulást tüntette föl. Modern eszméket és elveket hirdetni már csak azért sem volt föladatuk, minthogy örökösen kelet és nyugat műveltségének összehasonlításával foglalkoztak, s önszeretetből és hazafiságból a mi műveltségünket számos részében hibáztatták és saját nemzeti, a Koránon és ázsiai világnézetten alapuló művelődésöknek elsőséget adtak. Mint jó hazafiak, a *Hurriet* dolgozótársai — e lap az úgynevezett ifjútörökök közlönyeként lépett föl — politikával is foglalkoztak s elég élesen meghánytak-vetettek oly politikai kérdéseket is, melyeket az aggódó tekinteteiről híres magas porta alig érintett volna. Főfegyverök a paniszlamismus volt, melylyel Anglia- és Oroszországnak Ázsiában nyilvánuló elbizakodott magatartását ijesztgették és a magok országos kormányának is mindig azt hányták a szemére, miért nem játszsza ki Törökország, az iszlám e legfőbb fészke, mint hatásos tromfot az összes iszlámság e testvéresü-

lését a panslavismus és paneuropæismus ellenében. Vajon a Bosporus urainak eme, csak vallási speculatióknak hozzáférhető és a nemzeti eszméktől teljesen idegen elemnek fölkelésére van-e elégséges erejük és erélyök, az ezeknek az oszmán hazafiaknak soha sem jutott eszébe. Általában, eszméssel való zavaros és esztelen dobálódzás volt ez csak, egyszerűen a mi forradalmi szájhőseink majmolása, erő s igazi lelkesedés nélkül, minél fogva befolyása sem lehetett a hazai lakosságnak nyugalmas, százados absolutismustól megpuhított szélesebb rétegeire.

Az említett kávéházban órák hosszán át tárgyaltuk ez urakkal hazájok politikai, társadalmi és vallásos kérdéseit. Naphosszant folyt a társalgás csendesesen, sőt sokszor álmosan is, s csak este felé, mikor a rakis-üveg a lelkesedést hatványozta, lett a hangulat emelkedettebb. A jó efendik nézése tüzezebb lön, egyes pasák tetteiről kritikájok keserűbb, keblökből fakadó sóhajuk registre mélyebb s fájdalomkiáltásuk az egykor hatalmas s nézetök szerint erőteljes föllendülésre még mindig képes ottoman állam hanyatlásáról mind erősebb és hangosabb. S a csodálat, melylyel harczias őseik nagy tetteinek adóztak; a mély tisztelet, melylyel a moszlim szellemóriásokat említették, épen oly természetesnek tetszett előttem, mint az oszmanidák dynastiájához való erős ragaszkodás; a szultán nevét ugyanis ritkán ejtették ki a hódolat szokásos epithetonja nélkül. Egészen loyalis forradalmárok voltak ezek, kiknek az otthoni pasa-gazdálkodás nem tetszett, s a kik, körülbelül mint az a derek német, ki olyan köztársaságot óhajtott, melynek elén egy nagyherczeg állana, szigorúan alkotmányos kormányt, elén a szultánnal, tartottak vágyaik netovábbjának. Ilyenféle szándék kivitelét nemcsak összeegyeztethetőnek találták a vallási törvényekkel, hanem ezektől mintegy elrendeltnek is; ugyanis Mohammed egy beszédére hivatkoztak, melyben rokonainak szigorúan megparancsolta, hogy azonnal vonják felelősségre, mihelyt a nép általános jóléte ellen vétkeznék. Tényleg a khalifatus alaptörvényein erősen érzett a modern alkotmányosság ize: a legfőbb hatalom fölött való ellenörködés meg volt engedve; de a sultanatus föllépte után az absolutismus tartotta bevonulását, melytől azóta épen oly kevésbé tudtak megmenekedni a moszlim országok kormányformái, mint nem a buddha és brahmin országok sem. A régi világnak csak a

régi kormányformákban telt a kedve s a hivatalos török forradalmárok, mint azt Midhat pasa idejében láttuk, legfőlebb csak szultán-változásig vitték, miután a nyakas uralkodó helyére olyat állítottak, kitől engedékenységet és az alkotmány útjára való áttérést lehetett várni.

Az ottoman császárságban szigorúan alkotmányos élet és szabadelvű intézmények megvalósítása már azért is nehezségekkel volt és van összekötve, minthogy itt a heterogén nemzeti elemek, a hódító háborúk vérkötelékével összetartva, mind jobban vágnak csatlakozni szabaddá lett törzs- és hitbéli testvéreik államtestéhez, s egykori uraik és elnyomóik modernizált államalkotásáról tudni sem akarnak. A szabad eszméket s az alkotmányosság segédeszközeit az ottoman államban joggal a szétválás és romlás eszközeinek nézik. A parlamenti élet látzólagos sikerei Abdul Hamid szultán első kormányveiben csak azt vezethették tévútra, a ki a keresztyének és moszlimek közti viszonyt nem eléggé ismerte. Ennél fogva a fordulatot, melyet Törökország mostani uralkodója létrehozott, nem szabad föltétlenül elítélni. Ez minden estre kemény csapást jelent a szabadelvű irányok után sovárgó oszmanokra, sok évtizedre elodázza a szultánok souverain hatalmának korlátok közé szorítását és nagyon útjában áll Törökország szorosabb csatlakozásának Európa szabadelvű eszméihez. És ki tagadhatná, hogy mi is, itt nyugaton, még sok e fajta akadályokra bukkanunk, s ki fogná vagy ki merné a nagy czári birodalomban levő állapotokat ignorálni? Épen azért a törökök meg lehetnek elégedve, ha mostani uralkodójokban oly monarchájok van, a ki legalább látszatát mutatja annak, hogy a hiányokon némileg segíteni s népe kívánságának eleget tenni akar. Abdul Hamid szultán gyakran adott kifejezést azon véleményének, hogy ő az egészséges alkotmányosságot már kényelmi tekintetből is ajánlja az uralkodóknak. Szabadelvű intézményeket határozottan hasznosoknak és üdvöseknek tart; csakhogy, úgy véli, ezeknek jól megágyazva, biztos alapon kell nyugodniok. Ez alapot az általános műveltségben, a kereskedelem és ipar emelésében s a forgalom könnyítésében látja. S nem is tagadhatja senki, hogy Abdul Hamid szultán a népelet említett ágainak előmozdítására minden lehetőet megtett és most is megtesz, és a ki a mostani törökországi állapotokat előítélet nélkül figyeli meg, meg kell vallania, hogy itt egyetlen egy évtized folyamán több tör-

tént, mint az egész század lefolyása alatt. Vasútak ágaznak szét az országban minden irány felé; a közigazgatás százszor jobb, mint volt azelőtt; a pénzügyek is lassanként rendbe jönnek, az ipar szépen fejlődik s az iskolaügy annyira emelkedett, hogy Törökország e tekintetben a már két évszázad óta újhódó orosz állammal az összehasonlítást bízást kiállhatja.

A mostani török kormány minden árnyoldala mellett is, igazságtalanság volna a jelenlegi szultántól az őszinte és hazafias érzésű újító érdemeit elvitatni. Sokat tett népéért s mint alább látni fogjuk, ez előnyöket a kelet többi népei is illően méltányolják; igen, Törökország ma irigység tárgya a persák, afghánok és az ázsiai zsarnokság fertőjében mélyen fetregő többi népek szemében. Az európai oszman szabadsághősök, kik a *Turquie Libre* és a *Yıldiz* hasábjain hallatják szavukat, minden esetre nagyon sietnek igényeikkel, de szavuk a Bosporus partjain sokáig nem fog kelteni oly viszhangot, a milyennek egy Krapotkin, Stepniak és más orosz száműzött nyilatkozatai örvendenek a cári birodalomban. Forradalmi mozgalom, hatóságnak való ellenszegülés az oszmanoknál sokkal kevésbé, sokkal nehezebben és sokkal ritkábban sikerülhet, mint nyugat más népeinél; mert a török uralkodója iránt patriarchális hódolattal viseltetik. Benne nemcsak néptörzsének fejét ismeri, hanem Isten helytartóját is e földön, s azon harminczöt szultán között, kik mai napig az oszmanidák trónján ültek, csak egy esett áldozatul a föllázadt tömegnek, jobban mondva a fanatizált testöröknek. A túlzó ifjútörökök eszméi a lakosság széles köreiből semmi viszhangra nem találnak s a hivatalnoki osztályban is csak ott osztoznak bennök, a hol a *Mal contenti mal viventi* mondás szerint tisztán csak személyes indokok döntenek. Különböleg egészen természetes, ha a török, kit saját országában mindenütt ellenséges elemek vesznek körül, a török uralkodó házában keresi és találja nemzetiségének és politikai suprematiájának egyetlen védelmét, biztosítékát. Az arabokat, kurdokat és albánokat, a közös vallási köteleknek ellenére, mindig sanda szemmel nézi; ezek kevésbé veszélyesek reá nézve, mint a görögök és örmények, de valódi vonzalommal az előbbieket épen oly kevésbé ragaszkodnak hozzá, mint az utóbbiak. A politikai érzelmek, melyek a mi főiskoláink hallgatóival való érintkezésből vagy az európai irodalom olvas-

mányaiból erednek, a török földön sokáig idegen termékek fog-
nak maradni, a sikerre való minden kilátás nélkül.

II.

Egészen másként alakúlnak a dolgok Persiában. Itt elő-
ször is a nemzet sokkal egyöntetűbb néprajzi elemet alkot,
mert a persa király mintegy nyolcz millió alattvalójának körül-
belől három-negyed része az iráni néptörzshez tartozik, s azon-
kívül a siita felekezeti buzgóság, mint aczélszalag áll ellen a
nem kisebb hévvel follépő szunnitaság egységének. Másod-
szor Iránban kezdettől fogva élénkebb és termékenyebb volt a
nemzeti eszme, mint az iszlam többi követőinél, s ez a semi-
tismussal vívott hosszú küzdelmében a politikai téren is tényező
gyanánt érvényesült. Az iráni szellemileg fölvilágosodottabb,
művészetkedvelőbb, kereskedésre és iparra hivatottabb, s poli-
tikai üzelmeknek könnyebben megnyerhető, mint a török és
arab. Századokon át s még most is török dynastiák uralmát
kellett ugyan elismernie; de a mily mértékben gúnyolja és
becsmérli kadsar török urainak durva és persátlan kiejtését,
épen oly mértékben hajlandó betudni a török tunyaságnak és
durvaságnak az államkormány minden visszaélését, hibáját és
elégtelenségét, úgyszintén az egykor hatalmas Persia hanyat-
lását is. — *Keszafeti turki*, török gorombaság, állandó becsmérlő
kifejezés az iráni ajkán, s hogy ez az ellenszenv eddig csak
maró satiráokban és élczes szójátékokban nyilvánult, de a tett-
legesség terére még nem csapott át, annak az oka első sorban
Persia elszigetelt belföldi helyzete, jobban mondva aránylag
nehezebb közlekedése nyugattal. Ha Persia, miként Törökor-
szág, Egyiptom és az iszlam más partvidékei, az európai befo-
lyásnak már oly régóta és oly szakadatlanul hozzáférhető lett
volna, az újabb világrend képviselőivel való érintkezés minden-
esetre nagyobb nyomokat hagyott volna maga után, s ez külö-
nösen a politikai téren lett volna leginkább észlelhető. Egy és
ugyanazon törzs psychikus kiválóságainak közössége nem üres
phrasis, s épen nem doctrinair ethnographusok elméleti kiesze-
lése; mert valamint a kereskedes és ipar terén már számos, a
nyugatiaktól ellesett dolgot ügyesen értékesített az iráni, úgy
történt volna ez, s bizonyára még könnyebben, a politikai téren

is. Ellenére a régi despotikus szervezetnek, s nem tekintve a minden ázsiai ember vérében gyökerező függésre, az iráni társadalomnak vannak egyes intézményei, melyek gátul szolgáltak a zsarnokság ellen és félreismerhetetlen hajlamot fejeznek ki szabadabb kormányrendszer iránt. Egyes falvak vénei, egyes kereskedőtársaságok főnökei és a papok merőben függetlenek a kormánytól, mit a nyugati iszlamságban hiába keresünk. Ázsia egy országában sem gyűlölik annyira — s méltán — a kormányt, mint Persiában, s a ki az időről-időre fölmerülő forradalmi mozgalmak indokát nézi, hamar belátja, hogy a válás czégére alatt tisztán politikai czélok rejlenek, s hogy az éggel tulajdonképen a földet ostromolják.

A babismus, ez a maga idején oly veszélyes, borzasztó fanatismussal kezdett s irtózatossá válni kezelt vallásos mozgalom, külső ábrázata ellenére is, nem volt egyéb, mint elkeseredett harc az abszolút kormány embertelenségei és kegyetlenségei ellen. Törekedett-e a schirazi Mirza Mohammed Ali, kit később Bab-nak neveztek, ennek a hitnek a megalapítója, a jelzett czélok után, azt a neki tulajdonított communistikus irányelvek mellett is, bajos volna kimutatni. De másrészt épen oly bizonyos, hogy követői a dogmatika teréről a politikai és társadalmi reformok mezejére jutottak és Babi felekezetének — ma Bahai néven ismeretes — feje leveleiben oly hurokat pendít meg, melyek hamarabb emlékeztetnek a mi democrata népvézereink és socialistáink tanaira, mint jámbor mohammedán sejkhek beszédére. Egy angol orientalista, Browne G. Edward úr, ki a babismusról egy tudós és kitünő tanulmányt tett közzé, bepillantást enged ez, Európában felreértett hitferfiak eszmevilágába, a mi Ázsia és névszerint Persia ismerőire nezve egészen meglepő. Bahai sejkh, ma Cyprus szigetén száműzött, a Bab-forradalomnak tőle szerkesztett történetében egészen mellékesen tárgyalja a vallásos dolgokat, annál nagyobb súlyt helyez azonban az iráni nép politikai és socialis kérdéseire, s arra a rákfenére, mely a persa kormányzat átkos zsarnokságából nőtt ki. A moszlim-ázsiai állapotok ismerője bámulattal észleli, miként nem borzad vissza e vallásos férfiú, egy secta feje, attól, hogy a szabadság, testvériség és egyenlőség mellett szóló érveit a keresztyén nyugat múltjából és jelenéből levonja. Vonatkozással a mohammedán kormányok részéről

élesztett felekezeti gyűlölség káros voltára, a fölvilágosúlt persa sejkh a következőleg nyilatkozik:

«A kormány első kötelessége, hogy mindenütt ápolja az akarat szabadságát és a szív nyugalmát; mert ez volt minden időben a haladás és a más országok fölötti felsőbbség fő indoka. Csak a felekezeti gyűlölség eltávolítása és a különböző osztályokkal való egyforma bánásmód következtében érték el a civilisált államok előnyeiket, hatalmokat és befolyásokat. Ezek népet, nemzetet és fajt képviselnek; közös érdekök a teljes egyenlőség, mert az egyenlőség es igazság, mint az ország növelői működnek s terjesztik a hódítások szegélyeit . . . Igen, az idők megváltoztak s velök együtt az emberek nézetei és szükségei is. A más hitűek iránt való türelem az, mely az államot éjszak-nyugati Európában, mind az öt világrészben kiterjedt birtokok urává tette. Micsoda a kis sziget az Atlanti-tenger éjszaki részén (Nagy-Britannia), és micsoda a gazdag India roppant területe? Mindenesetre csak igazságos törvényekkel, az akarat szabadságával és a különböző népek s nemzetek egyenlő bánásmódja segítségével történhetett, hogy az angolok hatalmukat majdnem az egész földkerekségre kiterjesztették s tisztán ez elvekhez való ragaszkodásukkal növelték birodalmuk erejét, hatalmát és nagyságát, s igazságosságukért híresek lettek az egész emberiség előtt. A vallásos buzgóság és igazi jámborság próbaköve az erényekben való szilárdság és állhatatosság, minthogy tényleg ezek az emberiség legnagyobb ekességei. A középkorban, mely a római birodalom bukásával kezdődött, s Konstantinápolynak az iszlam követőitől kivívott bevételével végződött, vad türelmetlenség és elnyomás uralkodott Európa szerte, különösen pedig az egyház túlnyomó befolyása következtében. Oda jutottak az emberek, hogy a humanitas épülete inogni kezdett; mindenkit aggodalom és nyugtalanság fogott el; a civilisatiót pusztulás fenyegette, a világi tekintély megrendült, de az egyház mindenhatósága annál inkább erősödött. Erre következett a türelem és az akarat szabadságának korszaka. Üldözés és álbuzgóság kiküszöböltetek, jogegyenlőség hirdettetett. S a dicsőség és hatalom fénye sugározta be az országok láthatárát s minden irányban haladást követelt. Míg azelőtt Európa leghatalmasabb népei a legjelentéktelebb ázsiai néptől reszkettek s előtte meghódultak, most Ázsia legnagyobb birodalmai sem képesek a legkisebb

európai országnak is ellenállani. Ezek erős és ekesenszóló bizonyítékok a szabadság szent jogai mellett, a szabadságé mellett, mely az emberek gondolkörét bővíti, az erkölcsöt javítja, a természet titkait megvilágosítja és a látható, vagyis anyagi világ rejtett igazságait kinyilatkoztatja.»

Ily eszmemenet és fejtegetés, minő a Bahai sejkhé — s nem lenne nehéz más, velősebb nyilatkozatokat is idézni — meg kell hogy lepje a moszlim világ minden gondolkozó ismerőjét. Évek hosszú során át, a moszlim Ázsia minden országával és minden rétegével folytatott levél- és szóbeli érintkezéseimben sohasem hallottam még hasonló nyilatkozatot, ellenkezőleg, mindenkor azt találtam, hogy Európának csak említése is a mohammedánság világi és egyházi fejeinek szemében önmegtagadásnak és lealacsonyodásnak vétetett. A nyugati műveltségben még az annyira előhaladott s a tizenkilencedik század uralkodó eszméit annyira magokba fogadott törökök, arabok és hindusztániak is nagyon nehezen veszik be, ha előttök Európa civilisatióját az emberiség boldogulásának serkentő példajaképen s kipróbált eszköze gyanánt emlegetik. Szabadgondolkodás vagy épen az összes vallások s emberek egyenlősége — eszmék, melyek sajnos nálunk Európában is még csak a pium desideriumok közé tartoznak — negyven év előtt az ázsiaiaknál képzelhetetlennek tetszett előttem, s bár Bahai sejkhé, ki e nézeteit egy a persa királyhoz intézett levelbe foglalta, hogy őt a zsarnokság ösvényeről leterítse, ma még elszigetelten áll is, mégis lehetetlen ebben nagyjelentőségű signum temporis-t föl nem ismernünk, s mint a nyugati befolyásnak keleten elért sikerét nem üdvözlünk. Hogy Bab tanainak követői mostani főnökük ez eszméitől át vannak-e hatva, ez természetesen nagyon kétséges; de a lehetőség nincs kizárva, hogy tanai a jövőben el fognak terjedni s nagyobb köröket is fognak foglalkoztatni.

E nyilatkozatokkal kapcsolatban, melyek mint említettük, csakis ily fölvilágosult és nagytehetőségű persa szellemi képességétől telhettek ki, áttérünk egy hasonló, tisztán politikai törekvések terén föllépett jelenségre, s minthogy az ifjútörökök mozgalmáról szólottunk, az ifjúpersákat sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Különös, hogy az első szabadságmozgalmak Perziában magának a mostani királynak, Naszreddin sahnak védnöksége és vezetése alatt kezdődtek, és pedig kevéssel trónra

lépte után, midőn a még fiatal fejedelem, a modern eszmék mámorától elkapatva — szabadkőműves-páholy alapítására adta magát! Ezt egy tehetséges fiatal örménynek, gyermekkoribarátjának, M—m. herczegnek biztatására tette, s a fiatal fejedelemre különös vonzerőt látszott gyakorolni a testvérség bizarr eszméje Persiában, hol a királyi méltóságot, mely az istenséghez közel áll, a képzelhető legszedítőbb címekkel és hódolatnyilvánításokkal halmozzák el. Az éjjeli összejövetelek természetesen rövid ideig tartottak; az absolutismushoz szokott uralkodóban fölébredt a gyanú, mely csakhamar fölrázta őt álmaiból; a társaság széjjel foszlott s a nagymestert számkivetés érte. Ettől az időtől fogva, az ó-keleti világnézet e székhelyén, a szabadelvű eszmék legcsekélyebb szellőcskéje sem lebbent meg. Maga Naszreddin megbarátkozott lassanként a világi műveltség követelményeivel; megtanult francziául, európai erkölcsökben és szokásokban tetszelgett magának, kormányának is külsejére nézve modern mázt adott; de az orientalismus belső lényegére nézve tovább is burjánzott, minden iszonyú bűneivel egyetemben. Vesztegetés, hűtlenség, elnyomás és a hatóságok rettentő önkénye napirenden voltak; semmiféle törvény nem védett a hatalmasok keze ellen, és valamint a falvak, hogy a nagyok rablásvágyától mentve legyenek, az országútaktól felreeső rejtett hegyzugokba és völgyekbe fészkeltek be magokat, épen úgy kellett a magánembernek is vagyonát elrejtienie, hogy a fiscus és udvar kapzsiságát kikerülje. Csak az európai hatalmak követségei, a király istállóí s bizonyos mecsetek és szent sirok nyújtottak ideig-óráig való menedéket a nagyon szorongatottaknak. Valóban kínos, tűrhetetlen állapot volt ez. s egy pár kisebb rablóállamot kivéve, a régi világ egyetlen részében sem dühöngött a zsarnokság réme oly kegyetlenül, mint Persiában.

A király csak többszöri európai útazásai után tett némi engedményeket, az udvaránál megbizott angol követ befolyására. A nyolczvanos években alkottak egy magánjogi törvényt, melynek a tulajdonos igaz úton szerzett vagyonát biztosítania s a hivatalnokok kapzsisága és túlkapása ellen védenie kellett volna. Azt mondám, kellett volna. Mert voltaképeni hatálya ennek a törvénynek ma sincsen. Még most is sínyli a teljes törvénynélküliség kárait minden életpálya, a tartományok igazgatását még mindig a legtöbbet ígérőnek adják bérbe, a

jövedelmek, az államkincstár helyett, még mindig a király zsebébe folynak, s minthogy a király csupán a maga egyéni jólétét tartja szem előtt, s előszeretettel gyűjti pinczéibe az aranyat, képzelni lehet, mily vékonyan és soványan jut pénz a hadsereg fizetésére, utak építésére, a közoktatás emelésére s általában a nép jólétére.

Önként értetőleg, e szomorú állapot az iráni birodalmon kívül tartózkodó s más, szerencsésebb helyzetben élő nemzetekkel érintkező emberek előtt nem maradhatott észrevétlen. Persa kereskedők, kik Indiában, Törökországban, Egyiptomban s Európában hosszabb időt töltve, az államrend és törvény oltalma alatt meggazdagodtak, ha szülőföldjük szomorú helyzetét, melyhez mint jó hazafiak szeretettel ragaszkodnak, ezekkel összehasonlították, sokkalta szomorúbbnak találták, s valahányszor ily férfiakkal összekerültem, egyebet sem hallottam tőlök fájdalomkiáltásoknál és átkozódásoknál. Azt, hogy tetteleg avatkozzanak be hazájok sorsába s kárhozzátásuknak nyiltan is kifejezést adjanak, természetesen annál kevésbé lehet tőlök kívánni, minthogy a kereskedőnek mindenek fölött saját érdeke lebeg szeme előtt, s a kormány haragját már ott-hon maradt rokonai és hozzátartozói miatt sem vonhatja magára. Egy Konstantinápolyban megjelenő *Akhtar* (a csillag) című persa újság néha bátorságot vett magának, hogy a rossz gazdálkodás miatti felénk panaszoknak helyet adott hasábjain; minthogy pedig a leghalványabb czélzás is elég volt arra, hogy a lapnak Persiába való juttatása eltiltassék, a kiadó szépen óvatos lett, s a békés és jóézelmű polgárok sorába lépett. Egy Indiában megjelenő persa hírlapot is egy ideig elfogott a hazafias buzgóság, de különösebb siker nélkül, miután Persiában való terjesztését a legtúlzottabb szigorral eltiltották.

Csak a legújabb időben, vagyis 1890 óta, jelenik meg egy Londonban nyomtatott s az elébb említett M—m. herczegtől szerkesztett *Kanun* című újság, mely mint forradalmi közlöny teljes figyelmet érdemel, s a maga nemében az ifjútörökök *Hurriet* s néhai Herzen *Kolokol* című lapjával helyezhető párhuzamba. A *Kanun* szóban — minek *törvény* a jelentése — ki van fejezve a lap tulajdonképeni iránya; mert minde-nek előtt alaptörvények alkotása érdekében küzd s jeligeje: «Egyenlőség, igazságosság és haladás». Kik legyenek a *Kanun* voltaképeni dolgozótársai, e fölött természetesen a homály

fátyola lebeg, miután az ilyféle kiadványban való részvétel Persiában a legszigorúbb büntetést vonná maga után. A szerkesztőség előkelő tagja Dselaleddin sejkh, egy rendkívüli tehetségű moszlim tudós, ki legújabbán a londoni *Contemporary Review*-ben írt a kormány zsarnoksága ellen s siíta hazájának állapotait a frank olvasók előtt a legsötétebb színekkel festé le.

De miként a török, úgy a persa forradalmárok is uralkodók személye iránt a legmélyebb hódolattal és elismeréssel viseltetnek. Naszreddint, mint jótékony, tehetséges és igazlelkű férfiút tüntetik föl, ki a rossz állapotoknak nem oka, kit legfőképen csak az elvetemült, ostoba és haszontalan vezirek és hivatalnokok vezettek tévútra. Az ország szerencsétlenségének eltávoztatására egyetlen segédeszközül a törvények behozatalát sürgetik; «még a turkoman törvény is többet érne, mint a mai törvénynélküliség» kiált föl a levelek egyik szerzője, melyek legtöbbszörre jámbor egyházi férfiak tollából a nevezett lapban időről-időre megjelennek. Egy másik iráni levelező a következőleg ír:

«Oh testvérek! Lássátok be már valahára, mily mélyen süllyedtünk bele a szégyen és gyalázat tengerébe. Zsarnokság, éhínség, pestis, szegénység, veszedelem, szemérmertlenség, jellemtelenség és minden nyomorúság, a mi csak van e világon, mind rá tört a mi kis hazánkra. Mind e szerencsétlenség oka abban a körülményben rejlik, hogy nincsenek törvényeink; pusztán csak abban, hogy lelkiismeretlen és ostoba nagyjaink aariat törvényeit szándékosan és célzatosan eldobták, eltaposták és semmivé tették. Ez isteni törvények fölélesztése másként nem történhetik, mint ha mi, ez ország népe, minden tekintetben egyesülve, hitünk érdekében visszakövetljük őket. Minden dologban és kérdésben egyetértésre jutni nagyon nehéz, mert hiányzanak hozzá az eszközök; egy dologban azonban egyesülten kell kitartanunk s egyhangúlag kiáltanunk: Mi emberek vagyunk és törvényeket akarunk! Nem új törvények kellenek nekünk, mi azt kívánjuk, hogy világi és egyházi nagyjaink gyűljenek össze s léptessék életbe aariat szent törvényeit. Ezért követljük tőletek azt az egyetlen támogatást, hogy kiáltsátok: «Mi emberek vagyunk és törvényeket akarunk!»

A jajszó és panaszhang, a törvényeknek Persiába behozatalát illetőleg, visszhangzik a persa újság különböző számai-

nak minden hasábján, mely újság határozott időponthoz nem kötve jelenik meg. A forradalom loyális férfiai, kik minden nyomorúság okát a király tanácsosainak nyakába zúdítták, ezekhez, valamint az uralkodóhoz a következő kiáltványt intézik:

«Oh ti, tanácsosai a sahnak, oh vezirek és országnagyok! Miért nem terjesztitek világosan és tisztán a dolgok állását a király elé? Ti, a kik jól tudjátok, mennyi bosszúság gyűlt már össze a nép szívében, mint jutottak hivatalnokok és alattvalók nyomorba s mint súlyed az ország a romlás örvényébe! Ti látjátok, hogy semmisülnek meg az ország és nép érdekei; ti tudjátok jól, mit mondanak rólunk a követek és külföldiek, s mint esik ki nálunk minden a sodrából. Hiszen magatok közt már ezerszer bevallottátok, hogy ez tovább így nem mehet; miért nem siettek a királynak az igazat bevallani? Féltek úgy-e, hogy ily vallomás útálatot keltene nála. Hát ugyan mit értetek ti hazaszeretet alatt, ha kisszerű egyéni érdekeket helyeztek az általános jólét felibe? Mi különbség lehet akkor köztetek és a gyáva hazaárulók közt? Vessetek már egyszer néhány szempillantást magatok körül s lássátok, mi minden semmisült meg már korunkban. Hány fejedelemnek kellett menekülnie, hány trónus omlott össze s hány büszke lény súlyedt le a megvetés porába. A fejedelmeket csak azért érte szerencsétlenség, mert az áruló udvaroncok nem engedték, hogy rajtok kívül más is közeledjék a fölséghez s befolyásukat csorbítsa. Ha bennetek a hálának csak egy szikrája van jóltevőitek iránt, a nagy veszedelemre való tekintetből nem volna szabad pillanatig sem hallgatnotok; és ha szerencsétlenségre nincs annyi bátorságotok, hogy az igazságot leplezetlenül előadjátok, legalább annyi lelkiismereteteknek kellene lenni, hogy a saját előadásunkat ne hazudtoljátok meg. Miután mi, akár örültségnek, akár loyaltásnak mondjuk, a hazafias vértanúság útjára léptünk, engedjétek legalább, hogy e néma, lármátoktól nem zavart elnyomottak óhajtásai ő fölsége trónja elé jussanak. A helyett, hogy ezt a nemesérszésű, okos és szelíd sahot nyomorúlt kolduscsapat főnökévé alacsonyítnátok, engedjétek, hogy mi őt, fényes tulajdonságainál fogva, Iránban az emberiség dicső uralkodójává tegyük!»

Jellemző, hogy Persia forradalmárai a szomszéd ottoman császárságra irigykedve néznek s Abdul Hamid szultánnak

nálunk Európában oly hírhedt kormányára, mint mintaképre tekintenek. «Abdul Hamid szultán neve — kiált föl az egyik levelező az 1890 márczius 22-iki számban — örök dicsőségben fog ragyogni, mert trónra lépte alkalmával a törvények fontosságát elismerte és a romhalmaz közepett, melyet elődeitől örökölt, többet tett a törvényesség megalapítására s a hivatalnoki kar rendezésére nézve, mint összes elődei.» — A *Kanun* egyik későbbi száma kiemeli a török államháztartásban uralkodó rendet s rá mutat arra, hogy Törökország a reformok következtében megújhdott s a jólét útján halad előre, míg az ezredéves culturájáról híres Persiát a végenyészet fenyegeti. Az összehasonlítás tényleg azt mutatja, hogy Persia messze elmaradt a többi országok mögött. A ki Persiában rendet és biztonságot követel, annak Askabadba, az orosz Turkesztán Kaspi-tengeren túli kerületébe kell menekülnie, mert Persiában ugyan hiába keresne menedéket a kormány zsarnoksága ellen. Kétségbeesésében egy levelező a következő szavakkal fordul külföldön élő honfitársaihoz :

«Oh Irán gyermekei, oh ti, kik távol drága hazátoktól, idegenben éltek, indítson meg testvéreitek szenvedése, kik rab-szolgák gyanánt élnek szerencsétlen hazatok földjén. Ti, kik a boldog külföld oltalma alatt szemlélték különféle népek nyugalmát és biztonságát, bizonyára bensőtökben meg vagytok róla győződve, hogy hazánk romlásának és nagy szerencsétlenségének csak előljáróink butasága és lelkiismeretlensége a kútfeje, kik a biztonság és közjólet számára nem alkottak törvényeket. Pedig egy angyal, egy fejedelem sem fogja-e törvényeket nálunk behozni, ha maga a nép lábra nem áll. Csak a humanitás szelleme jöhet segítségünkre s humanitást külföldről senki sem fog nektek küldeni. A humanitás ősforrása kétségkívül az iszlamban van meg; ezt kell híven követnetek, buzgón kiaknáznatok s ekként fogtok célhoz érni.»

Az eszme, hogy az iszlomot az életbeléptetendő reformok alapjául vegyék, mindenesetre egészséges, a mennyiben ezzel az újítások sokkal könnyebben alkalmazhatók a hívők ízléséhez s a történelmi fejlődésnek is sokkal inkább megfelelnek, mint a térítés, a hogy azt missionáriusaink akarják. Ez értelemben nagyjelentőségű egy cikk, melyet a *Kanun* hasábjain egy tudós szeid tett közzé. Hogy a *bidaat* (újítások) tilalmának semmiségét kimutassa, ezeket írja :

«Nem szenved kétséget, hogy (Mohammed szerint) új próféta ezen a világon nem fog többé megjelenni. Mégis midőn ez igazságot elismerjük, nem szabad egy más igazság szükségességét kétségbevonnunk. Képzhető-e, hogy e világ csak egyetlen pillanatra is fönnállhasson az Isten gondviselése nélkül? A gondviselés küldött számunkra a tudatlanság és barbárság idején prófétákat, s ha ezek sora Mohammed megjelenésével véget is ért, bizonyos, hogy ezzel a prófétaság csak személyeire, de nem szellemére nézve zárult be. Ez a szellem, ez a fény tovább is él a jámbor és fenkölt emberek törekvésében, a hazafias működésben, melynek az emberiség nemesítése, előhaladása és általános jóléte képezi czélját . . . Valóban, azok a férfiak, kik a távirót és gőzgépet föltalálták, Istennek sokkal inkább tetsző dolgot műveltek, mint azok a fakírok, kik vélt hitbuzgóságból testöket sanyargatják s megnyomortítják.»

A reformok követendő útjára nézve ilyen és hasonló, nem kevésbé egészséges nézetekkel tele van a persa forradalmi folyóirat eddig megjelent húsz száma; irálya, jóllehet, ha a mi journalistikánk szempontjából ítélünk, kissé talán bizarr, mindazáltal gyakran megkapó és megindító, s azt hiszem, hogy még terjedelmesebb kivonatokat is, mint a milyeneket itt a tér szűke közölnünk engedte, élvezettel olvasnánk. — Hogy a Londonból szétküldött lap Persiában nem marad hatás nélkül, sőt jelentékeny olvasóközönséggel bír, arra tényleges bizonyítékokat szereztem magamnak. Az újabb időben Persiában, a dohánymonopolium behozatalának megkísérlésekor kitört zavarok, a mindinkább terjedő elégedetlenség s számos más tünetek mindenesetre kapcsolatban állnak a külföldrőljövő bizgatásokkal. Irán régtől fogva a politikai forrongásoknak par excellence országa s minthogy ott az erjesztő anyag bőségesen megvan, kíváncsiak lehetünk a szabadságmozgalmak eredményére.

III.

Persiától keletre és éjszakteletre az ázsiai kényuraság és zsarnokság szurokfeke sötétsége uralkodik még mindig. Az Oxustól a Tobolig az orosz kancsuka kormányoz, de a honi despoták uralmához hasonlítva, a moszlimok még ezt is, mint a

jobb idők jelét tekintik s mint a nyugalom és biztonság jelképét üdvözik. Az afghánok és keleti turkesztánok még sokkal keményebb iga alatt nyögnek, s egyedül csak Indiában él az iszlámnak ötven milliónál több híve oly magasabb rendű szabad intézmények élvezetében, a milyenek után a keresztyén nyugaton is egynél több nép még eddig hiába eseng. Természetesen itt szabad intézmények utáni törekvésekről, a szó európai értelmében, nem lehet beszélni. A mi India mohammedánjainak mint legmagasabb eszme lebeghet szemök előtt, s bizonyos tekintetben lebeg is, az az azelőtti politikai függetlenségnek s azon hatalmi befolyásnak a visszaszerzése, melynek az ind-félszigetbeli moszlimok a mogulok uralma alatt, vagyis a britek föllépte előtt örvendettek. Azonban az ilyféle állapot a legkevésbé sem volna alkalmas a szabadelvűség előmozdítására; ugyanis moszlim-ázsiai szabadság anachronismus s a rajaságok, vagyis azok a néptömegek, melyeknek községi ügyeit a brit uralom csak kevéssé rázta meg, az utolsók lennének, melyek a honi fejedelmek régi anarchiáját és despotismusát visszasóvárognák. A *pax britannica* határozottan a legnagyobb szerencse, melyet magának a moszlim hitű hindusztán kívánhat. Nagyon találóan nyilatkozik erről Sir Salar Jung (olv. Dzseng), a Hyderabadból való nizami vezir, egy a *Nineteenth Century* 1887 októberi számában megjelent cikkében, melyet második európai útjáról írt. Sir Salar ekként nyilatkozik:

«Indiában a fölvilágosult osztályok beismerik, hogy bennünket Anglia uralma a szakadatlan belső viszálykodás ellen biztosított, mely közéletünk segédeszközeinek állandó kimerülését eredményezte; beismerik azt is, hogy igazságos törvények helyes alkalmazása következtében a személyes szabadság teljesen kielégítő mértéke immár a mi születési jogunk. Elvesztettük, mint némelyek vélik, nemzeti szabadságainkat, melyek elvégre is csak a despoták szabadságai voltak, hogy alattvalóikat egymás ellen való háborúra kényszerítsék; ezt az úgynevezett szabadságot elvették tőlünk; de közülünk több, mint 240 millió embernek megvan az a joga, hogy életét úgy élje, a mint neki tetszik, csak alávesse magát az ismert, írott törvény ellenőrzésének.»

E nyilatkozattal összhangban könnyen érthető, hogy India mohammedánjainak vágyai főként a kulturális haladás terén nyilvánulnak. Évtizedeken át rejtekben maradva, újabb

időben meglepő erélylyel léptek föl; látogatják az angol főiskolákat s collegiumokat, és mint jogtudósok s orvosdoctorok versenyre kelnek brahmin honfitársaikkal. Az oxfordi és cambridge-i egyetemeken is előkelő születésű indiai mohammedánok vannak beiratkozva; egy szóval a mi buzgóságukat a nyugati műveltség elsajátításában illeti, a moszlimok ma nem állanak már annyira a hinduk mögött, mint néhány évtizeddel ezelőtt. A nemzeti congressus tárgyalásain, melyben a ben-szülötteket erősebb részvétre serkenti a kormány, nem vesznek ugyan oly tevékeny részt a mohammedánok, mint a hinduk, de annál inkább érdeklődnek oly kérdések iránt, melyek hittételeikkel kapcsolatban állanak, s a világ bármely részén van az iszlam és alapítója támadásnak kitéve, bátran sorompóba lépnek, s merészebben és buzgóbban viszik a szót, mint hittársaik Ázsia nyugatán.

Ázsia mohammedánjai általunk vázolt szabad mozgalmainak áttekintéséből kitűnik, hogy Indiát nem számítva, a szabadelvűség tulajdonképen csak ott léphet föl szerény módon, a hova a nyugattal való hosszabb és erősebb forgalomnál fogva művelődésünk fénysugarai behatolhatnak. Csak műveltség és fölvilágosultság lehetnek egészséges alapjai a szabad eszméknek, épen úgy, mint a hogy a test ereje testi egészséget föltételez. Az ottoman császárságban, hova a nyugati civilisatio épen most tartja bevonulását, a gazdasági és culturális viszonyok haladottabb kifejlésével az absolut kormányrendszer némely dolgokban engedményeket lesz kénytelen tenni, de mindig csak oly határok közt, melyeket a népjellem, a vallás és történelmi fejlődés megszabnak. A legutóbbi húsz év alatt az európai irodalmi termékeknek szakadatlan átültetése a törökbe, ma már erős befolyás nyomait tükrözteti elő, s e befolyás nemcsak az efendikre, hanem a középosztályra is kihat, s a még mindig éber censura tehetetlen az általános áramlattal szemben. Negyven évvel ezelőtt egy tetőtől-talpig európai műveltségű török államférfiút ekként hallottam haragosan fölkiáltani: «Hogy merészel Churchill úr (az akkori *Dseridai Havadis* szerkesztője) lapjában politikával foglalkozni? Hát akkor mire való a magas porta?» És ma már a török sajtóban a legkényesebb kérdéseket vitatják meg, a nélkül, hogy ez valakinek föltűnnek. Persiában ezek a jelenségek ritkábbak ugyan, de aztán annál nyomatékosabban lépnek előtérbe. Csupa meg-

szokásból keleten megvannak még a szédítő magasságú czímzések, az ember csupa udvariasságból láb-porának nevezi magát s házat cseledszobának mondja. De a ki éles szemmel figyelni tud, az észreveheti, hogy a keleti földi nagyságok előtti megalázódás nem a régi többé, s hogy az egyéni önállóság példája láthatólag követőkre talál. S a szabadelvűséghez vezető úton az első határkő az önbecsérzet. Nem szabad ugyan keleten a mi küzdelmeink és vívmányaink mértékét alkalmazni, mert Ázsia még évezredes régi előítéletekben leledzik; de azon nyilatkozatok, melyeket ez értekezésünkben közöltünk, világosan oda mutatnak, hogy a megcsontosodott conservativismus sanczain sok rés van már ütve s a szabad eszmék az ó-világ országaiba is bemenetelt erőszakolnak ki magoknak.

VÁMBÉRY ÁRMİN.

A ZSIDÓK ÉS AZ ANTISÉMITA ÁRAMLAT.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

V.

A ZSIDÓK PARTICULARISMUSA ÉS COSMOPOLITISMUSA.

Akár tisztavérű sémita, akár vegyes faj, nincsen Izráel verében és szellemében semmi, a mi megakadályozná műveltségünk megtanulásában. Mi az oka, hogy mégis annyi országban külön népet képez a nemzetben és mintegy nemzetközi szövetkezetet, szétszórva a többi népek között, a mely megakadályozza az egyes nemzetekbe való beolvadását? Mi az oka, hogy Ábrahámnak annyi ivadéka található a között a szemét között, mely a mi hanyatló társadalmaink fölszínén úszik? Tudjuk már, hogy annak okai nem élettaniak, se néprajziak, hanem történetiek. A zsidó sokáig nem gyökerezhetett meg sehol. Azokhoz a füvekhez hasonlított, melyeket újra meg újra kiírt a kertész, mint gyomot. Mindenütt csak ideig-óráig túrték. Sok helyen évről-évre megfizettették vele a türelmi engedélyt. Rómában, a régi szokásoknak e föntartójában, még századunk első harmadában is minden hamvázó szerda előtt újra ünnepélyesen engedélyt kellett kérniök, hogy megmaradhassanak évszázadok óta birt ghettojokban.

Nem egy országban a törvények és a szokások, melyek a törvényeknél is nehezebben változnak, még most is elszigetelt-ségre kárhoztatják őket. Csodálkozunk azon, hogy Izráel patakja

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 202. és 203. füzetében. A múlt számba tévedésből *harmadik* közlemény csúszott be *második* helyett.

még most sem egyesült a jelenkori élet hatalmas áradatával, pedig mi magunk emeltük a gátakat, hogy felretereljük. Azt mondják, azért tereljük el, mert egy faj, egy vallás sem tanusított olyan törzs-szellemet. Azonban korántsem volt az olyan rendkívüli, mint hiszik. Nemcsak keleten a koptok, örmények, parszik és drúzok, kiket vallási és egyszersmind nemzeti-ségi kapocs fűz össze, hanem kisebb mértékben olyan összetartó majd minden vallásfelekezet, mely kisebbségben van, kivált, ha kegyetlen üldöztetést kellett szenvednie. Ilyenek voltak a francia protestánsok is, noha nemzeti-ségi különbség nem volt közöttök és a katolikus francziák között. Az ilyen particularismus megszüntetéséhez nem kell egyéb, mint a szabadság tartóssága.

A történelemből elég példát tudunk arra, hogy a vallás-különbség és kölcsönös türelmetlenség egy vérből származókat is elidegenít egymástól, sőt ellenségekké tesz. Oly hosszú szabadság után a mi francia protestánsaink modorán még most is megérezik a régi ellenségeskedés hatása. Ismertem olyan párisiakat, a kik mintha külföldiek közé kerültek volna, úgy hatott rájuk, mikor véletlenül francia protestáns társaságba jutottak. Hasonló példák Irlandban a presbyteriánusok, Németalföldön a katolikusok, Magyarországon a kálvinisták, Piemontban a valdensesek, Oroszországban a raszkolnikok. Ha már egy vérből eredők közt is ilyen ellentétek lehetnek, hogyne a zsidók és keresztyének között. Én nem azon csodálkozom, hogy még annyi keresztyén nép között élnek külön a zsidók, hanem inkább azon, hogy annyi országban oly gyorsan a többi lakossághoz hasonlóvá lettek.

De a hol még kevésbé elegyedtek a keresztyének közé, ott is nagyobb mértékben hatottak a keresztyének a zsidók szokásaira, mint a hogy rendesen hiszik. Ábrahám ivadékai mindenütt, a hol hosszasabban éltek, átvették a keresztyének nyelvét, szokásait, viseletét és kiüzetésök után évszázadokig megőriztek. Annyira megőrizték, hogy a mostani zsidóság épen ezen az alapon oszlik két főcsoportra, spanyol és német csoportra, melyek csaknem teljesen elkülönültek, úgy hogy sok helyen még mai napság is külön községeket képeznek, melyek csaknem ellenséges viszonyban vannak egymással és nyelvökben, szokásaikban, sőt még szertartásaikban is eltérnek.

Tarthatatlan tehát az az állítás, hogy a zsidóra nem hat

a nemzet, melynek körében él. Egész története az ellenkezőt bizonyítja. Még ruházatának sajátzerűsége is. A mi a zsidót tőlünk külsőleg megkülönbözteti, azt többnyire mi kényszerítettük rája. A hol az üldöztetés hideg szele fújt, ott hagyományainak köpenyébe jól beburkolódzott; a hol a szabadság meleg napja kisütött, ott köpenyét levetette és lassanként a keresztényekhez hasonlóvá lett.

A zsidók nemzetiségi különállása leginkább Ázsiában és keleti Európában maradt meg máig. Az okok nyilvánvalók. Ázsiában minden vallásfelekezet külön nemzetiségnek tartja magát. A viseletbeli különbség a belső különbségnek csak mintegy külső kifejezése. Ebben a kelet-európai zsidók valódi keleti emberek. A viseletüket mintegy hitők nyilvános bevallásának tartják, nemzeti zászlójoknak; az ősi viseletet újjal fölcserélni, nekik szinte hitehagyásnak tetszik.

A zsidó viseletek története nem volna érdektelen könyv. Viseletök nagyon változott, korok és vidékek szerint. Azt nem mondhatjuk, hogy van nemzeti viseletök; inkább bizonyos helyi viseletek divatosak náluk. Mostani viseletök többnyire azonos az illető ország régi viseletével, melyben laktak vagy valaha laktak. Mint a régi szokások híve, nem követte a divatok változását. Hogy nem volt mindig sajátzerű viseletök, az abból is kitűnik, hogy a zsinatok és fejedelmek szigorú rendeletei megkülönböztető jelek viselésére kényszerítették őket. A mohammedánusok között sok helyen turbánt viselnek, és ha más színűt viselnek, mint az igazhitűek, az csak a mohammedánusok akarata szerint van.

A mostani lengyel-zsidó viselet a régi lengyel nemzeti viseletnek az orosz rendeletek által módosított alakja. A tole-ráns Lengyelországban a zsidóknak kardot is volt szabad viselniök, mint a nemes uraknak, úgy, hogy valamely békés zsidó kereskedőnek abból a korból való arczképét könnyen valamely büszke vajdáának lehetne tartani. Miklós csár korában nemcsak talárjok hosszát szabta az orosz hatóság rövidebbre, hanem a pájesz viseletét is mindenkinek eltiltotta, a rabik kivételével, a mi annál inkább megerősítette őket a hajfürt vallási jelentőségének hitében. Keleti Európában a zsidó nők haját le szokták nyírni férjhezmenetelökkor. De ez a szokás is mindinkább divatját múlja, a mily mértékben közöttök a nyugati műveltség elterjed.

Nem a zsidó akarja magát ruházata által tőlünk megkülönböztetni, hanem többnyire mi akartuk őket magunktól megkülönböztetni. Az 1215-ki laterani zsinat kötelezte őket a rota viselésére; kerek vagy négyszögű, foltúnő színű szövetdarab volt az, melyet a zsidónak mellén, vállán vagy fején kellett viselnie. Néhol, például Németországban, a rotát vörös vagy zöld sipka helyettesítette.

Mindezeknek a vallási és polgári rendeleteknek csak egy céljuk volt: a zsidót a keresztyéntől elszigetelni. A mohamedánusoknál hasonló intézkedéseket tettek és ebben Róma és Párizs épen úgy jártak el, mint Damaszkusz és Bagdad.

A nyelvökkel is úgy jártak, mint a viseletökkel. Nagy részök még most sem beszél hazájok többi lakosának nyelvén. Annak sincs más magyarázata, mint a vándorlások kényszerűsége és hosszú elszigetelésök. Zsidó nyelv épen oly kevéssé létezik, mint zsidó viselet; csak régies tájszólásaik vannak, régi hazájok emlékei, melyeket magokkal vittek a számkivetésbe. Ilyen a zsidó-német nyelvjárás, mely velök a szlávok, magyarok és románok közé, sőt az orosz kivándorlókkal egészen Amerikáig elhatolt.

A spanyol zsidók is elvitték a XV. századbeli castiliai nyelvet Tangertől Szalonikiig és Szmyrnaig, Amsterdamig és Hamburgig. Ezek az idegen eredetű tájszólások nem azt bizonyítják, hogy mindenütt idegenül élnek, hanem épen ellenkezőleg azt, hogy a középkorban úgy meghonosodtak a Tajo és a Rajna partján a keresztyének között, hogy még évszázadokkal számkivetésük után is régi hazájok nyelvén beszélnek. Németalföldön Spinoza hitsorsosai még a XVII. század végén is castiliai tájszóláson írtak, versben és prózában. Idővel mégis csak németalföldiekké, németekké, angolokká és francziákká lettek. A számkivetettek e ragaszkodásának példája a XIV. Lajostól kiűzött hugenották megható példájára emlékeztet, a kik több emberöltőn át megőrizték apáik nyelvét — de hejh! végre mégis csak poroszokká, svájciakká, angolokká, németalföldiekké, sőt boerokká lettek.

Elszomorító gondolat, hogy a zsidók a középkor közepén nem voltak olyan idegenek hazájokban, mint két-háromszáz évvel utóbb. Akkor körülbelül úgy éltek, mint a keresztyének; egyforma volt a foglalkozások, nyelvök, viseletök és a vallásukon kívül minden szokásuk. Ha a fejlődést félbe nem szakított-

ták volna az erőszakoskodó rendeletekkel és számkivetéssel, a zsidóság átalakulása nem a francia forradalom idején kezdődött volna, hanem már a renaissance idején bevégezhető lett volna.

Nemcsak a spanyol és német zsidókról mondható ez, hanem az olasz és francia zsidókról is; azok is olaszul, francziául beszéltek. A legrégebb francia elégiát, mely egyszerűségben talán a legszebb is, egy zsidó községben írták, máglya fényénél. A Troyesban elégetett vértanúk elégiája az, 1288-ból.

A köznyelven, a franczian, spanyolon, németen és olaszon kívül a thora nyelvét sem hanyagolták el a zsidók, kivált a rabik. Nálok annak ugyanolyan szerepe volt, mint a keresztyéneknek a latinnak. A két holt nyelv közül a héberben még több az elevenség, noha előbb lett holt nyelvvé, mint a latin nyelv megalakult. A héber a zsidóknak nemzeti és egyszerűsmind nemzetközi nyelve volt. Régi keleti ábéczejöket lassanként minden nyelvre alkalmazták. Lenormant Venosa katalombáiban, Apuliában, héber betűkkel írt görög epitaphiumokat is talált. Mai napság keleti Európában kereskedelmi leveleiket és könyveiket is általánosan héber betűkkel írják. Mégis tért veszít a régi nyelv, épen úgy, mint a latin, és ugyanolyan okok miatt. A mi iskoláink hatása az. Sok helyen a nyugati zsidók már az isteni tiszteletben is kezdik a köznyelvet használni. A héber könyveket lefordítják, sőt néhol, például Angliában a biblia-fordításokban a keresztyén biblia-fordításokhoz való közeledésre törekszenek. Néhány év előtt egy berdicsevi fiatal rabijelölt Párisban héberül akart prédikálni, de le kellett szándékáról mondania, mert nem értették volna meg. Mikor hazautazott Kis-Oroszországba és egy ünnepi alkalommal héberül akart beszélni, megértette volna a nagyszámú gyülekezet, de a holt nyelv iránt bizalmatlan orosz hatóság hirtelen eltiltotta a hirdetett prédikációt. Mint nemzetiség Európában már csak keleten él a zsidóság; particularismusát csak az ottani nemzetek törvényei tartják fön.

Másbol mindenütt, sőt gyakran keleti Európában is, nem egy jel mutatja, hogy a zsidóság szívesen olvadna bele a jelenkori népekbe. E hajlandóságnak egyik legnyilvánvalóbb jele a zsidók tulajdonneveinek és keresztnemeinek megváltozása. Ezek a gyakran furcsa hangzású nevek mai napság épen olyan ismertetőjelei a zsidónak, mint régen a rota volt és a sárگا

sipka. Sok név héber eredetű, mint a Halfen vagy Hájem, Kohn vagy Cohen. Sok ó-testamentomi név, mint Ábrahám, Izsák, Jakab, Mózes, tulajdonnévvé lett. De csak a kisebbségnek vannak ilyen nevei; a többség részint spanyol, részint német vagy lengyel nevét tartotta meg. A félszigetről elűzött zsidók utódait szalonjaikban nagyhangzású castiliai vagy portugál neveken jelentik be, mint Mendoza, de Castro, Nunez, Alvarez, d'Almeida, de Silva urakat, mely neveket hamaros megkeresztelésökkor kapták nemes keresztapáiktól.

A német és lengyel zsidóknak nincsenek olyan szép neveik. Lengyelország fölosztásakor a porosz és osztrák a zsidók által akarta a lengyeleket germanizálni, és a zsidókat német tulajdonnevek fölvételére kötelezte. Az akkor fölvett nevek épen úgy fölismerhetők, mint a héber nevek, mert Németországon is csak a zsidó családoknál használatosak. A különböző állat-, virág- és fanevek, valamint a városnevek, melyek már első tekintetre elárulják származásokat, bizony gyakran kényelmetlenek az izraelitáknak. Sokan, kivált Németországon valóban új nevet vettek föl, mely nélkül nem egy híres zsidó talán nehezen tett volna szert hírnévre. Például Ludwig Börne mint Lœb Baruch vagy Karl Marx mint Mordecháj. Bizony kár, hogy Mordecháj nem maradt; aligha lett volna olyan könnyen a collectivismus prófétájává.

Azelőtt a zsidó csak hitével együtt változtatta a nevét. Honnan ered ez az új törekvés? Lehet-e más értelme, mint az, hogy sémita voltukból ki akarnak vetkezni? A zsidóknak ez az óhaja nem mindenkinek tetszik. Ellenségeik boldogok, hogy névjegyök megpillantásakor már fölismerhetik bennök a sémitát. Poroszországban egy-két év előtt hiába próbáltak zsidók engedélyt szerezni nevök megváltoztatására. De van olyan ország is, a hol tetszik, hogy ilyen olcsón térnek be a nemzet kebelébe; Magyarországot értem. Szent-István királyságának többi nemzetiségeivel ellentétben, a zsidóknak a magyarosodásra való e hajlandósága is bizonyítja, hogy nem akarnak külön nemzetiséget képezni. Habár közülök sokan a zsidónémet nyelven beszélnek, a németekkel szemben a magyarokkal tartanak és többnyire megmagyarosították tulajdonnevöket. Nem volt nehéz, nevökhöz csak az yi-t kellett hozzátoldani (?!); így lett Herr Simon-ból Symonyi úr (!). Ha Oroszországban is csak ennyi kellene ahhoz, hogy oroszoknak tekintsék őket,

hány Simonof és Avraamof volna! De ott már sokszor a megkeresztelkedőnek sem engedik meg a névváltoztatást. Romániában is, a kinek sikerül a polgárjogot elérni, gyakran románosítja a nevét. Ott a Herr Simon-ból domnu Simionescu lesz és meglepetéssel halljuk, hogy Lupaseu úr voltaképen Wolf úrral azonos. De ne tessék hinni, hogy ez gyerekség. Nézzük csak Ausztria-Magyarország szlávjait és románjait, vajon olyan könnyen megmagyarosítják vagy németesítik-e nevöket, hogy őket magyaroknak vagy németeknek tartsák. — A keresztneveknél is azt tapasztalják, hogy a zsidók lassanként leszoknak a héber nevek használatáról.

Akár a viseletöket, akár a nyelvöket, akár a neveiket nézzük, vagy bármit, a mi az embert külsőleg megkülönbözteti, mindenütt csak arról győződünk meg, hogy a zsidók hajlandók hozzánk hasonlókká lenni. Még pedig nemcsak a nagy népekbe akarnak beleolvadni, hanem — a mi nagyobb érdem — a lengyelek között lengyelekké, a dánok között dánokká, a magyarok között magyarrá, a csehek között csehekké és a bolgárok között bolgárokká akarnak lenni.

Ez a nyelvben, viseletben és szokásokban való átalakulás minden országban folyamatban van, de nem haladt egyformán előre még az egy országban (sőt egy városban) lakó zsidóknál sem. Leginkább előhaladt az átalakulás Olaszországban, a hova általában a legkevesebb zsidó költözködött be az újabb korban. Egyáltalában minden művelt országban a régóta honos zsidóság átalakulása már sokkal közelebb van befejezéséhez, mint a zsidóság azon részeé, a mely csak az újabb időben telepedett le.

Nálunk Franciaországban például, hogy vonhatnók kétségbe a provencai zsidóink francia nemzetiségét, holott azok tizennégy-tizenöt évszázada élnek szakadatlanul Franciaország földén, régebben, mint a normannok, talán régebben, mint a frankok és burgundok? Vagy délnyugati zsidóink, a kik már háromszázötven éve laknak a Garonne vidékén, még nem elég francziák? De német zsidóink is, a kik Metzben és Strassburgban régi hazájokhoz való ragaszkodásoknak jelét adták, nem olyan jó híveink-e, mint az ottani keresztények?

A mi azonban az újonnan bevándorlottakat illeti, a más vallásúak is csak olyanok, mint a zsidók. Azt jól látjuk Franciaországban, a hol, legalább Párisban, az utóbbi ötven év

alatt rendkívül megszorodott az idegenek száma. Néhány esztendő nem elég arra, hogy azok jó francziákká váljanak. Egyebiránt nagyon hosszú időre sincs szükség. Hazafias nép-nél, ha polgártársának fogad, könnyű a hazafiságot megtanulni. Gambetta nehezen képzelhette volna magát másnak, mint francziának, Disraëli másnak, mint angolnak. És ha Marx-Mordeháj a cosmopolitismus apostola volt, mint annyi más fajból eredő sociálista, Lassalle volt olyan német hazafi, mint bárki más. Olaszországban van példa elég; csak Manin Dániel emlitem, a velencei hőst, és Luzzattit. Még a nemzeti elfogultság ellen sincs megvédve a zsidó. Nem egyszer akadtam Olaszországban, sőt Franciaországban is zsidó chauvinistákra.

Szabadjon itt egy régi élményemet elbeszélmem. Ha nem csalódom, már említettem, hogy 1867-ben Drezdában több hónapig laktam egy zsidó-családnál. Ott volt egy tizennevezet éves fiatal ember, tiszta zsidó származású. Ő is, mint Lassalle, Nemetország egyesítésének buzgó híve volt, de egyszersmind loyális szász polgár. Ő is azt óhajtotta, hogy helyreállítsák az egységes német birodalmat, de a szász király legyen a császára. «Ha Franciaország akadályt gördít egyesülésünk elé — mondá gyakran — akkor jaj önöknek! Elmegyünk Párisba és visszaveszszük Elsasst meg Lotharingiát.» Hej, nem tudta, hogy igazán úgy lesz! Három évvel utóbb el kellett jönnie Franciaországba ezernyi hitsorsosával, a kik keresztyén bajtársaikkal együtt enekelték a *Wacht am Rheint*. Ábrahám e feketeszemű barna sarjadéka, mint a német ifjú typusa! El volt telve germán szellemmel, megvetette a szlávot és latint. Szerinté csak a németeknek voltak nagy tetteik. Elfelejtette, hogy ereiben nincs egy csepp sem Hermann véréből. De az egész család olyan buzgó német volt. Egyszer egy berlini zsidó volt délre a vendégök, a ki részt vett a königgrätzi ütközetben; az is büszke volt arra, hogy ő német és porosz. Akkor csodálkoztam azokon a zsidókon. De aztán még inkább megilletődtem, mikor olyan zsidót láttam, a kinek volt szíve lengyel hazafinak lenni, a ki makacs szeretettel csüggött a holt nemzeten.

Hazafiságot csak azok érezhetnek, a kik bölcsőjökben érezték már, hogy van hazájok. Hogy kívánhatunk hazafiságot olyan emigránsoktól, a kiknek még idejük sem volt meghonosodni, vagy olyan számkiüzöttektől, mint az orosz zsidók, kiket balsorsok egyik nemzettől a másikhoz ragad el, mint a

hogy őszkor a szél sodorja a kórót a kopár pusztaságon. Habár, mintha szívöket szakítanák ki, mikor el kell hagyniok szülőföldjüket és a temetőt, a hol kedves halottaik nyugszanak, mégis épen mert szülőföldükön hontalanok voltak, ezek a zsidók könnyebben lehetnek hazafiakká a szabad országokban, a hol őket polgárokul fogadják, mint a keresztyén bevándorlók, a kik elhagyott hazájokban is hazájok fiainak érezték magokat.

Nem tartom helyes dolognak még sem, hogy az újonnan érkezöket, akár zsidók, akár keresztyének, a régi honosokkal egyenlöknek tekintsük — a régi francziákat az új francziákkal, a kik csak nemrég jöttek a Rajnának vagy a hegyeknek tulsó oldaláról. Nem kívánom, hogy akadályokat gördítsenek az idegenek meghonosodása elé. Ments Isten! Tudom, hogy művelt állam, kivált Franciaország, a hol oly lassan szaporodik a népesség, el nem lehet idegenek meghonosodása nélkül. Csak az ellen emelem szavamat, hogy az idegeneknek nálunk jobban kedvökben járjon az állam, mint a benszülötteknek. Mert nálunk tényleg így volt az utóbbi években és abban az antisemiták fölszólásai nem mindig indokolatlanok. Nem szabad az újonnan meghonosúltaknak olyan befolyást engedni az ország ügyeire és ne szolgáljon a francia kormánynál ajánlásul az, hogy valaki Hamburgból vagy Frankfurtból való, vagy az, hogy Bécsben vagy New-Yorkban rokonai vannak.

Az idegenek közül talán a zsidók francziásodnak nálunk leggyorsabban. Beléptek a francia társadalomba és nem képeznek Párisban külön társadalmat, mint Berlinben és Bécsben. Ha néha nálunk zsidó társaságról beszélnek, az csak olyan, mint mikor protestáns társaságot említenek; az nem jelez semminemű társadalmi elkülönítést. Mi nem vagyunk képesek valakinek az orra előtt becsapni az ajtót. Inkább az a hibánk, hogy nagyon is tárt karokkal fogadunk akárkit.

A külföldi zsidó könnyen hazájának választhatja Franciaországot, mely legelőször emancipálta a zsidóságot. Egy izraelita (Weill: *Le Lévitique*, bev. 51. Páris, 1891) nemrég azt írta: «Szabad az embernek hazát választania, nincsen úgy a földhöz ragadva, mint a fák!» Sokan gondolkoznak így mai napság, olyanok is, a kik nem tartoznak Ábrahám utódai közé. Nekünk többieknek, régi francziáknak, nem olyan a haza, hanem valami nagyobb, magasabb. Minekünk épen olyan bajos volna új hazát választani, mint új anyát. Mi csakugyan

földhöz ragadtak vagyunk, mint a fák. És így érez sok keresztyén nép, még olyanok is, melyek szolgaságban vannak. Így érez az olasz, lengyel, ír, magyar, román, görög. De hiszen maga a zsidó adott nekünk példát, a ki olyan hosszú évszázadok múltával sem tudta könyes szemét elfordítani Dávid városának rombadőlt falairól.

Hazát választani — bármily istentelennek tetszik nekünk ez a szabadság — ezt a jogot nem csak a zsidók követelik magoknak. A mi földgömböcskénk emberi hangyabolyában mindinkább élénkül a sürgés-forgás, járás-kelés. Évenként százzerével keresnek a keresztyének új hazát. Évenként egész kis német, angol, olasz és skandináv népek hagyják el régi dicső hazájokat és keresnek újat. A mit ötven év óta milliószámra tesznek a keresztyének (a múltévtizedben Európából hét-nyolcz millió ember vándorolt Amerikába), hogy egy darabka földet szerezzenek, vagy hogy a kaszárnya-robotot lerázzák a nyakukról, hogyne volna szabad a zsidóknak, a kik Ábrahám istenét szabadon akarják imádni vagy az emberi és polgári jogok teljességét megszerezni. A zsidó kivándorlók nagyobb réeze nem változtat, hanem keres hazát, mert szülőföldén hontalan. «El sem képzelhető — írja nekem valaki az Egyesült-Államokból — milyen boldogok az idetelepedő orosz zsidók, hogy úgy bánnak velök, mint szabad emberekkel». Meghiszem!

A nyugat-európai és amerikai zsidók nem lehetnek többé soha egy néppé és csak mosolyognak azon, ha valaki annak lehetőségéről beszél, hogy valaha Palæstinában vagy egyebütt egyesüljenek. Lengyelországban, Romániában és Kis-Oroszországban azonban a nagy zsidó-községek mintha még külön nemzetiséget képeznének a keresztyének között. De azt hiszem, végre csak azok is bele fognak olvadni az ottani nemzetekbe. Ott is, mint valamikor nálunk, csak a kormányoknak és népeknek ellenséges indulata az egyedüli akadály. Azonban még az ellenségeskedés is némileg hozzájárul az átalakulás gyorsításához, a mennyiben az általa előidézett kivándorlások következtében kevesebben maradnak otthon, a kivándorlók pedig olyan helyre mennek, a hol gyorsan átalakulnak.

Némelyek azt hiszik, hogy a zsidók nem mondhatnak le nemzeti különállásokról, mert nemzeti reményeik vallásoktól el nem választhatók. Már láttuk, hogy a külső nyomás következtében évszázadok folyamán mintegy összefonódott vallások

a nemzetiségökkel; de a mit évszázadok alakítottak, azt újabb évszázadok megszüntetik. Sokáig nemzetiségébe volt burkolódzva a zsidó, mint védő takaróba, a mely lassanként lefejlük róla. Nyugaton e fejlődés már csaknem be van fejezve, keleten csak most kezdődik.

Azon nem kételkedhetünk, hogy a szentírásnak és imádásoknak a zsidók nemzeti egyesítésére vonatkozó kifejezéseit eredetileg szószerint kellett értelmezni. De ahhoz sem fér kétség, hogy mai napság, mikor ros-hasónukor, zsidó újévkor, azt hangoztatják, hogy: «Jövő évre Jeruzsálemben!», az nem egyéb formaságnál. Jehuda Halévy énekelhette még: «Nyugaton van a testem — a lelkem keleten . . .» Ő a keresztes háborúk idejében élt és akkor sok keresztyén is úgy érzett. Vajon Jeruzsálembé kívánkoznak-e zsidóink, a kikkel a lóversenytéren és a börze csarnokában találkozunk? A kik közülök Dávid országának helyreállítására gondolnak, nincsenek többen, mint azok a keresztyének, a kiknek azon jár az eszök, hogy a szent sírt el kell venni a hitetlenektől. Ellenségeik nem is azt vetik szemökre, hogy nagyon sietnének a mi bankárjaink sátrakat a Kidron völgyében fölütni, hanem ellenkezőleg éppen azt, hogy nagyon is jól érzik magokat minálunk. Kellemetlen volna nekik, ha egyszer azzal a hírrel lepné meg őket valami angyal, hogy Dávid országa helyre van állítva, menjenek el a kánaáni kopár mezőségre. Egy lengyel zsidó azt mondta egyszer nekem: «Ha Izráel népe újra nemzetté lesz valamikor, akkor én palæstinai konzul szeretnék lenni Varsóban». Ábrahámnak hány ilyen Istentől elrugaskodott fia van, a ki ugyanúgy nyilatkoznak Párisról, Berlinről, Rómáról, Washingtonról! De kérdezzétek meg a legnyomorúságosabb lengyel vagy román zsidókat, azok is azt felelnék, hogy ők a Nyémennél és Prúthnál akarnak maradni, csak megélhessenek ott valahogy.

Azonban még ha akarnának, sem mehetnének a zsidók Palæstinába, mert sokkal többen vannak már, semhogy azon a terméketlen területen megélhetnének, még ha egész Syriának hasznavehető részeit hozzáadnánk is. Nem keletre, nem Judæa kopár hegyei felé fordítják most tekintetüket a mi nyugati zsidóink; még a kivándorló orosz zsidók is napnyugaton keresik az ígért földét. A Hudson és Mississippi vidékén a rabik Amerika fölfedeztetésének négyszázadik emlékülnepeén Columbust új Mózes gyanánt ünnepeleik, a ki egy jobb hazát

nyitott meg a zsidóknak is. Izráel hátat fordít keletnek és mindinkább nyugatvá válik. A zsidók a helyett, hogy egy helyre gyülnének össze, mindinkább szétszóródnak. És minél inkább széteszlanak, annál inkább beolvadnak a szabad nemzetekbe, a Kárpátoktól egészen a Sziklahegységig.

A zsidóknak nem lesz többé hazájok Palästina, a hol független nemzetként élhetnének; de nem helyettesítheti-e nekik a hazát a zsidó vallás? Ha a zsidóság már csak vallás lesz, akkor is olyan vallás lesz, melynek hívói magokat egy atyától eredőknek tartják. Azért összetartóbb a zsidóság bármely más vallásfelekezetnél. Azért oly hajlandók még a legkétkedőbb zsidók is vallási kötelekőket nemzeti kötelekőknek föléje helyezni. Ebből ered az a cosmopolitismusok, mely lehetővé teszi, hogy közülök oly sokan habozás nélkül telepednek át egyik országból a másikba.

De ez is csak oda vezet bennünket vissza, a hova már annyiszor visszatértünk: a zsidó olyan, a milyenné története alakította. A zsidó összetartása és cosmopolitismusa a mi művünk. A faji kötelék rég fölbomlott vagy meglazult volna, ha külső nyomás meg nem akadályozta volna. Tudjuk a történelemből mennyire becsülik az emberek a rokoni köteleket; ismerjük a családi küzdelmeket, a rokon királyi családok háborúit, a pártküzdelmeket és polgárháborúkat. Akár a vallási, akár a nemzeti csoportokat nézzük, a belső összetartásnak csaknem mindig külső nyomás volt az oka annál a veszekedő természetű állatnál, mely magát embernek nevezi. Izráel csak azért tanúsít másoknál nagyobb összetartást, mert nagyobb külső nyomásnak volt kitéve, mint mások.

Itt is a múlt a jelennek magyarázata. Mikor végöket érték a százados közös szenvedések, hatásuk, összetartó erejük meg akkor sem szűnik meg. Még a kétkedőkben is, a kik nem tartják meg vallásuk törvényeit, a vallást túlelte a testvériség érzete. Ebben a mi protestáns francziáink is hasonlítanak a zsidókhoz. Miért összetartóbbak Franciaországban a protestánsok, mint a katolikusok? Mert sokáig külön társadalmat képeztek, melynek tagjai közösen szenvedtek; kisebbséget képeztek, és az összetartás jellemzi azokat a vallási kisebbségeket; nálunk a protestánsokat, Poroszországban és Angliában a katolikusokat.

Elhigyük-e azt, hogy jó hazafinak semmivel sem szabad

törődnie, a mi a haza határain túl van? Akkor sajnálom a hazafiakat, bármily tágasnak látszik is a határ, melybe lelköket bebörtönözik. Semmit se szeressünk, semmivel se érezzünk együtt, a mi határainkon túl van? Nem tudom, hogy a hazafiság laikus tanárai valóban azt hiszik-e; de azt tudom, hogy az ilyen hazafiságban nincsen egy csepp keresztyénség sem.

Vigyázzunk; a mit szemére vetünk a zsidónak, az mások ellen is fordúlhat. Nincs egy nagy egyház sem, mely ugyanazt a szemrehányást kiérdemelni ne törekednék. Nagy-Britannia összes felekezetei szégyelnék, ha rokonszenvök csak a tengerig terjedne, mely hazájok körül zúg. Az oroszoknak is van rokonszenve hazája határain túl élő hitsorsosai iránt. Csak nekünk, a kik valamikor a keresztyén lovagokat keletre vezettük, csak nekünk francziáknak hidegült el annyira a szívünk, hogy a nagy világon semmi sem dobogtatja meg?

Ne gyalázzuk önmagunkat. Még nálunk is vannak, a kik nem értik az önzés tanácsait, a kiknek hiába prédikálják, hogy lelköket a La Manche és a Lyoni-öböl közé zárják be. Mi értelme is volna különben a katolikus elnevezésnek? — Szegény katolikusok! Szegény clericálisok! Franciaországban, Németországon, Angliában és a két Amerikában hányszor vetették szemetekre, hogy a nemzeti érdeket idegen érdekek vetitek alá. Az ultramontán elnevezés sem egyéb ennél a vádnál. Még tökéletesebb az analogia azzal, hogy a katolikus hierarchiát és zsidóságot egyaránt vádolták nemzetközi szervezet föntartásával, mely az állam egységével össze nem egyeztethető.

Már jeleztem az antisemitismus és anticlericalismus hasonlatosságát. Ugyanegy nyelven beszélnek, azonos formulákat használnak és egyenlő következtetésekhez jutnak a zsidóság és a Vatikán ellenségei, csak a nevek más. Mind a kettőt azzal vádolják, hogy államot képeznek az államban. Csak a vádoló személyek mások, sőt Oroszországban, a hol Rómát sem szeretik jobban, mint Siont, még a személyek is ugyanazok.

Nem tartozom azok közé, a kik a zsidótól vagy a jezsuitától feltik a népek nemzetiségét vagy az állam függetlenséget. Bizom annyira a szabadság erejében, hogy fölslegesnek tartom a rendkívüli törvényeket, mind a zsidók ellen, mind a Róma ellen irányulókat. Sőt nem is idegenkedem annyira mindentől, a mi a határon túlterjed. Azt hiszem, a nemzeti elszigetelődés

mai korszakában nem árt néha kis rést nyitni azokon a falakon, melyeket a nemzetek közé emelnek. Egyebek között ez is a vallás földadatai közé tartozik. A jelenkori államnak egyik előnye az ó-kori állammal szemben, hogy ma minden nemzet több vallású és minden vallás több nemzetre terjed ki.

Ha a zsidóknak, protestánsoknak, katolikusoknak szemökre vetik, hogy hazájokon túl is terjednek érzelmeik, elfelejtik, hogy minden nagy vallás cosmopolita. A haza az kiválóan helyi, a vallásnak nemzetközinek vagy nemzetfölöttinek kell lenni. Ha az emberiségnek csak földi fejlődésére gondolunk is, czélszerű-e a vallási közösség érzetét az emberi közösség érzetével helyettesítenünk? Az nagyon is tág és homályos. A vallási fanatizmus ideje rég lejárt; nem attól kell most félnünk, hanem inkább a nemzeti fanatizmustól. A vallást elnyomni és csak a hazát bálványozni, az a pogánysághoz való visszatérés. Az egy Istent, a népek közös atyját, nemzeti polytheizmussal helyettesítik. Visszatérünk Róma és Augustus tiszteletéhez, Cæsar istenítéséhez, mely ellen annyi zsidó és keresztyén vértanú az életével tiltakozott.

Tudom, a mi korunk a zűrzavarok és ellenmondások kora. Míg fölülről hivatalosan fiainknak az egyedüli istenséggé emelt haza imádását prédikálják, alulról mind nagyobb hangon hirdetik a tömegnek a haza megtagadását. Az a század, mely oly zajosan hirdette ki a nemzeti elvet, még véget sem ért, és már is kétségbe kezdik vonni a nemzeti eszme jogosultságát. Felelmesebb ellensége támad társadalmunk aljából, mint a milyen a XVIII. század philosophiájának homályos cosmopolitismusa volt. Míg vak és siket örszemeink az ultramontán és sémita ellen fegyverre szólítanak a határunkon, más, sokkal veszélyesebb ellenség szökött be, a mely a munkások cosmopolitismusának vörös zászlóját akarja nálunk kibontani. A jelenkori nemzeteknek a forradalmi socialismus az ellensége, mely nagyravágyóbb V. Károlynál és Napoleonnál is, mert az egész világ fölötti uralomra törekszik. Ennek a mai napság egyedül félelmes internationalismusnak se a zsidó, se a keresztyén testvériség nem fogja útját egyengetni. Sőt ellenkezőleg, mivel az osztályok érdekeitől függetlenül kapcsolják össze az embereket, a vallások, dogmájok és erkölcsök nélkül is megnehezítik a forradalmi internationalismus diadalát. Ennek tu-

datában is vannak a socialisták és azért a vallási eszme a nemzeti eszménél nem kevésbé ellenszenves nekik.

Ha a zsidó, nevelésénél és származásánál fogva, a cosmopolitismusra hajlónak látszik, legalább jobb hasznát vesszük a nemzeteknek egymással való megértetésénél. Mert az sem igaz, hogy a zsidók a gyűlölet magvát hintik el a népek között. A zsidó békés természetű. Inkább a keresztyén békeszeretet, az emberi testvériség elve is a hebræismusban gyökerezik.

A béke, a béke! Hol van az mai napság! Harczra kész seregekhez hasonlók most a nemzetek, mintha csak éjjeli pihenőre ütöttek volna táborot és holnapra várják már az ütközetet. Mikor virrad föl a népeknek az a nap, melyen a bárány az oroslán mellett legel és a kis kecske a leopárd mellé telepedik? A helyett, hogy hozzá közelednénk, mintha sohasem lett volna tőle távolabb Európa, mint jelenleg. Mégis jó, hogy szívünk nem tudja elfelejteni azt a nagy álmoképet. A biblia és az evangélium nem hagynak bennünket kétségbeesni. A keresztyének kötelessége, a kiket törzsszellem és faji különválás nem tesz elfogultakká, a mi kötelességünk cserben nem hagyni a békének és igazságnak azon magasztos reményét és diadalra juttatni a nemzetek és fajok, osztályok és egyének között. Talán e lapokat írván, én is hozzájárultam egy cseppel a béke azon művéhez, mikor ajkaimról elűztem a gyűlölség szavait és kétségbe vontam, hogy a vérbeli különbség örökös ellenségekké tette Jáfet és Sém fiait — és mikor ezt tettem, azt hiszem, annak az emberszeretetnek és jólelkűségnek szellemében jártam el, mely Galilæa hegyeiről szállt reánk.

S. J.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ALAPJA.*)

I.

Nem nagyon régen Simonyi Zsigmond levelező tag az Akadémiának négy módosítványt ajánlott «a tizenkét évvel ezelőtt megállapított helyesírási szabályokhoz».***) Indítványai élénk hozzászólást keltettek az Akadémián kívül. A hírlapok általában nagy örömmel fogadták, mivel nagyrészt az ő bekötött szemmel, hogy ne mondjam vakon követett újításaiknak ha nem is igazolását, de legalább helyeslését találták bennök. Csak a *Budapesti Szemle* nem osztozott az általános örömben. Itt heves vita folyt köztem és az indítványozó, valamint mások között,***) mely a hírlapi általánosságoknál jóval mélyebbre hatolt, egyetmást talán tisztázott is és így a külön megemlítésre bizonyára nem érdemtelen. Az Akadémiában az ügy láthatólag nem vetett nagyobb hullámokat. Csak egy hozzá szóló akadt, az sem az I. osztályban, nem is nyelvész vagy belletrista, a kikhez a helyesírás kérdése mégis legközelebb áll, hanem természettudós, a ki azonfölül a négy indítvány közül egyetlen egyre szorított. Ez Szabó József rendes tag volt, a kiről őszintén el kell ismernem, hogy tudományos érzékétől vezetve, a pártúl fogott egyetlen

---

*) A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályában olvasott értekezés.

***) *A helyesírás kérdéséről.* Simonyi Zsigmond április 6-án tartott fölolvasása. *Akadémiai Értesítő.* 17. füz. 1891. Május. 285—291. l.

****) Lásd *Budapesti Szemle.* 1891. LXVII. köt. jún. füz. 468—477, l., LXVIII. köt. nov. füz. 310—315. és 315—324. l., decz. füz. 493—495. és 495—496. l., 1892. LXIX. köt. jan. füz. 129—131. és 131—143. l., febr. füz. 301—302. és 302—308. l.

módosítványt nem külsőségekkel vagy a «stat pro ratione voluntas» elvével, hanem mélyebb okkal iparkodott igazolni.*) Nem rajta múlt, hogy ez nem sikerült. Mint nem philologus nem tudott a philologiai dolgok útvesztőjében eligazodni. Szeme káprázata azt hitette el vele, hogy «a világirodalom tanúsága szerint» a phonetikus írás elve, mely egyedül a hangzást veti alapul és a származást teljesen kizárja, «a győzelmes», az etymologikus írás elve ellenben, mely a szó képeinek lehető tisztán tartását kívánja, ugyancsak «a világirodalom tanúsága szerint a leggyőzött álláspont» (31. l.). Így természetes, hogy nem az utóbbira helyezkedett, hanem az előbbit, a győzelmes álláspontot választotta. Azért «a phonetika és egyszerűsítés elvének hódolva», szükségképen azt kellett ajánlania, hogy az idegen szókat is hangzás szerint írjuk.

Azt nem kértem, hű maradna-e választott elvéhez, ha a magyar szókra is kellene alkalmaznia; engem csak «a világirodalom tanúsága» érdekel. Vajon miről tanúskodik «a világirodalom»? Talán már az egész világ phonetikusan ír és csak mi vagyunk még hátra etymologikus írásunkkal? Azt hiszem, tisztelt tagtársunk nagyon meg volna akadva, ha arra kérnök, hogy bizonyosságul mutasson csak egyetlen egy, akár mily parányi, közhasználatra szánt angol, francia vagy német, nem mondom szépirodalmi, hanem például csak mineralogiai művet is, mely phonetikus helyesírással van nyomtatva. A mai világirodalomban pedig, úgy tudom, legelső sorban az angolok, francziák és németek tesznek számot. A phonetikus írás csak szeretne győzni, de még rettentő messze van a győzelemtől. A hatalmat még mindig az etymologikus írás bírja és egyhamar nem is szándékozik megadni magát. Hogy csak egy példát említsek, az angol phonetikusoknak számos egyesületök és számos folyóiratuk van, az utóbbiakból csak magában Londonban vagy tíz jelenik meg; de azért félszázados fáradozásuk után is csak ott vannak, a hol voltak, midőn 1844-ben megjelent a *Phonotypic Journal* első száma. Nem használt nekik Müller Miksa áldása sem; az életben egy tapodtat sem tettek előre. Nem csak az irodalmi termékek, hanem a legeslegutolsó szatócs hirdetései is

---

*) Az idegen szók használmóltja. Dr. Szabó József rendes tagtól. Előadta a III. osztály ülésén 1891. október 19-én. A III. osztály kiadása. Buda-Pest, 1891. 8-r. 32 l.

csak a hagyományos etymologikus helyesírással jelennek meg. A fonetikus írás legbuzgóbb hívei a nyelvészek sorában találhatók; de még eddig egynek sem «zengett ajkain győzedelmi ének», mind meglegedett azzal, hogy elve egyedül üdvözítő voltát hirdesse, és hogy, de ez csak sub rosa legyen súgva, műveit azért mégis mind szépen etymologikus helyesírással nyomassa. Inkább nagyon is sokszor a legkeservesebb elegiákra gyűjtöttek és így kétségkívül mód nélkül meg fognak örvendeni, ha meghallják, hogy tudtokon kívül győzelmeskedtek.

A ki a fonetikus írás hívének vallja magát, az tulajdonképpen megfélekedzik «győzelmes álláspontjáról», ha csak annyit kíván, hogy *A magyar helyesírás elvei és szabályai*-nak «hetedik kiadása újabban átnézett kiadás legyen» (32. l.). Igazság szerint azt kell követelnie, hogy az új kiadás gyökeresen megváltozzék. Simonyi Zsigmond ugyan szintén csak revíziót kívánt, de nem vallotta magát a fonetikus írás hívének, sőt «az elvek sértetlen épségben tartását» hangoztatta és így nem esett következetlenségbe. Nem kellett többet követelnie, mint hogy a Nyelvtudományi Bizottság igyekezzék az eddigi elveket «következetesebben keresztülvinni s jelesen az egyszerűsítés elvének nagyobb érvényt szerezni». Igaz ugyan, hogy az egyszerűsítés elvének kiterjesztése egyik indítványában a fonetikus írás hálójába sodorta; de mihelyt észrevette tévedését, azt az indítványát nyilvánosan visszavonta (l. *Budapesti Szemle*. 1891. LXIII. köt. nov. füz. 312. l.), úgy hogy a négyből már csak három indítványa áll fenn, melyek ugyan szintén a fonetikus elvhez hajlanak, de az etymologikus alap megtartása mellett is vitathatók. Igazságtalanságot követne el, a ki ma azt idézné ellene, hogy 1877-ben «gyökeres reformot» sürgetett és ennek ellenzőit «a szokás rabjainak» nevezte, midőn a mostani helyesírási szabályokat még javaslat korukban bírálva, így állította föl követeléseit: «A mi már most az egész helyesírás reformját illeti, véleményem a teendőkre nézve ez. Legjobb volna azonnal teljes következetességgel keresztül vinni egyrészt a *fonetikus írást*, másrészt a *kettős betűk egyszerűsítését*. Eleinte kissé kényelmetlen volna, de nagyon hamar bele törödnének az emberek» (*Magyar Nyelvőr*. 1877. VI. köt. 490. l.). Azóta sokat tanult, sokat tapasztalt és így meggyőződött arról is, hogy nemcsak a világot, hanem még a helyesírást sem oly könnyű és szükséges gyökeresen megváltoztatni. Ez okulását fejezte ki, midőn

négy indítványát előterjesztette, Wilmannsnak eme szavaival: «A merész újítások, még ha tárgyilag teljesen megokoltak voltak is, mindig sikertelen maradtak; csakis azok vihették egy-két lépéssel előre a helyesírást, a kik követték azt az irányt, melyet az irodalmi szokás mutatott». Örömmel üdvözlöm kedves barátomat, a kivel mindig egy táborban harczoltam, ha néha eltért is a nézetünk, a böles mérséklet terén. Nagyon sajnálnám, ha radikális színű második indítványától félrevezetve, vitánk közben valami hevesebb szavammal megbántottam volna. Miután ez indítványát elejtette és azon világos kijelentésével, hogy nem kívánja «a teljes phonetikus írásnak útját egyengetni», szándéka felől támadt kétségemet végkép eloszlatta, legyen szent és zavartalan közöttünk a béke.

Mikor a fődologra nézve mi ketten már szerencsésen egyeségre jutottunk, fölszólalt az orthologiában vezérünk Szarvas Gábor és a negyedik indítvánnyal szemben, mely az *a ki, a mi*-félel összeírását ajánlotta, mellettem szavazván, a többit mind, tehát a visszavont forradalmat is, sőt ezt legszívesebben, a magáévá tette. Csaknem anathemával sújtott, hogy védelmembe mertem fogadni az etymologikus írást. «A ki figyelmenesen olvasta végig Volf György czáfolgató sorait», így szól kárhoztató szava, «bizonyára föltűnt neki az a buzgalmasság, hév és tűz, a melylyel síkra szállott a Simonyi-féle javaslatok ellen; a mennyi található volt fegyvertárában, rozsdás és kifényesített, csorba és éles, minden fegyverét elővette s teljesen fölvértezve állott ki a homokra — s mind ezt miért? Alig hihető: hogy egy lafanczot megvédjen a pusztulástól» (*Magyar Nyelvőr*. 1891. XX. köt. decz. füz. 552. l.). Ez a pusztulásra érdemes lafancz az etymologikus írás. Ő «kezdetben nem is tudta megmagyarázni magának, honnan e nagy és nemes tűz»; csak czáfolatom végén lett világossá előtte, hogy az ijedelem okozza. Mikor ezt szerencsésen kitalálta, így kiáltott föl: «Tehát ez az! Az ijedelem! Ijedelem attól, hogy ki akarjuk írásunkból vetni az etymológiát s egyedül uralkodóvá a phonetikus írást akarjuk tenni» (ugyanott). Ekkor aztán neki esett a lafancznak és tépte kegyetlenül, hogy rongya se maradjon, imígyen áldva el szegényt: «Ó az a dicsőségárasztó, hirduzasztó etymologia! Te vagy a magyar literátus embernek függőpecsétés nemes levele! Te vagy az én tanúltságomnak, műveltségemnek harsányszavú hirdetője! Neked köszönöm, hogy tudom, nem mint a városi hajdú-

legény, mi különbség van a *rakatja* és *rakottya*, a *csatján* és *szattján* között, s hogy e tudásomat minden alkalommal be is tudom bizonyítani a világnak! Ime: *Fonjad* rózsám a koszorút, mert már *fonnyad* a koszorúd. Ezt a kis lyányt úgy tekintsed, ő egy évre a te kincsed. Generális *botján* gyönyörködik *Bottyán*» (ugyanott 552—553. l.). E szép szózatnak, nem tudom, lesz-e foganatja; de követelése tisztán áll. A világ gondolkodásának meg (vagy föl?) kell fordulnia! Ne az restelkedjék ezután, a ki gyöngé az orthographiában, hanem Szarvas Gábor magasztos példáját követve, szégyenkezzék az, a ki e haszontalansághoz jobban ért, mint a harangöntéshez. Demokratikus korban élünk, következésképp mindenki előkaparászsza régi nemesi *prædicatumát*, még az is, a kinek soha sem volt. Ebben már teljes egyenlőség uralkodik. Csak még az orthographia zavarja a harmoniát. Minthogy pedig ebben köztudásig nem bírjuk vinni, érzük el az egyenlőséget a köztudatlanságban. Legyen mértékünk és eszmenyünk «a városi hajdúlegény». Ez aztán gyökeres reform.

Így áll már most az ügy. Vannak, a kik az etymologikus írást továbbra is meg akarják hagyni; ezekhez velem együtt most már Simonyi Zsigmond is tartozik; és vannak, a kik azt vagy ki kénytelenek vagy ki akarják vetni és helyébe a korlátlan phonetikus írást állítanak; ezekhez Szabó József és Szarvas Gábor tartoznak. Látni való, hogy többé nem egyes módosításokról van szó, hanem hogy helyesírásunk alapja forog kérdésben. Azért henye dolog volna, ha most is csak az egyes indítványokat bonczolgatnám. Mikor ennek meg célja volt, úgysis megtettem behatóan, részletesen a *Budapesti Szemle* 1891. és 1892. évi köteteiben. Tudományos forumhoz különben sem tartom illőnek, hogy az egészet, az alapelveket és rendszert nem tekintve, csak esetről-esetre egyes kiszakított részletkérdésekkel foglalkozzék. Ez ügyben sem volna helyes, ha Akadémiánk az elveket nem tisztázva, néhány külön indítványt tárgyalna és csak casuistikusan döntene. Ez nem csak tudománytalan eljárás volna, hanem nagyon könnyen abba a hibába is sodorhatná, hogy helyesírásunk rendszerébe akarata ellenére is rést üssön.

De vajon egyáltalában érdemes-e komoly embernek, különösen pedig tudományos forumnak a helyesírás kérdésével foglalkoznia? Azt mondja Szarvas Gábor: «Nagy dolog! A mily tágas-teres a magyar nyelvtudomány mezeje, a mennyi min-

denféle fontosnál fontosabb végezni való munka van rajta, az, hála tudósaink búvárkodásának és szorgalmának, egytől egyig mind, mind teljesítve van; a tennivalók hosszú sorából nem maradt fönn nyelvészeink számára semmi egyéb, csak a szalmacséplés, borsógömbölygetés és zabhegyezés» (*Magyar Nyelvőr.* 1891. XX. köt. decz. füz. 552. l.). Intett is, hogy a helyesírás kérdésében «elpazarolt lelkesedést más téren érvényesítsem» (ugyanott 553. l.). Ez gondolkodóba ejthetne, folytassam-e azt a munkát, mely Szarvas szerint csak «szalmacséplés, borsógömbölygetés és zabhegyezés», különösen pedig ide álljak-e ily hiábavalósággal a magyar tudományos Akadémia színe elé. Hanem irodalmunk és nyelvtudományunk történetéből azt látom, hogy legfényesebb elméink, legnagyobb íróink, legkiválóbb nyelvtudósaink sem szégyeltek helyesírásunkkal foglalkozni, sőt ők voltak igazi alkotói, ápolói, fejlesztői. De meg maga Szarvas is jó példával járt előttem és sok évvel ezelőtt két értekezést írt a helyesírásról (l. *Magyar Nyelvőr.* 1872. I. köt. febr. füz. 57—64. és márcz. füz. 105—109. l.). Különben mostanában sem restelte a hozzászólást, sőt még folytatást is ígért (ugyanott 1891. XX. köt. decz. füz. 551. és 553. l.). Hasonlóképen Simonyi már jó ideje három nagy dolgozatot írt a helyesírás revisiójáról (ugyanott 1877. VI. köt. szept. füz. 391—399., okt. füz. 433—437. és nov. füz. 481—491. l.), egyiket apróbb orthographiai munkálatát nem is számítva, és a mostani mozgalmat is ő indította meg négy indítványával. Úgy látom, nekik sem Hecuba a magyar helyesírás; miért legyen tehát épen nekem az? Vagy az a baj, hogy más véleményen merek lenni? Az a kérdés, kié a helyesebb. Én a nyelvről orthologus társaimmal egészen egy nézetet vallok; szerintök is szerintem is az nemzeti közkinés. Csak a helyesírásra nézve térek el tőlük. Nekem ez sem Csáky szalmája, melylyel kiki tetszése vagy nem tetszése szerint bábhat, hanem szintén igen becses nemzeti közkinés, mely a nyelvhez hasonlóan mindenkittől kíméletet és tiszteletet követel. Fejtegetéseimből talán ki fog tűnni, hogy ezzel nem hirdetek eretnekséget. Nézetem egyenesen abból a magasztos fölfogásból ered, melyet az orthologia a nemzet nyelvéről vall. Nem helyezkedem a helyesírás kérdésében a nyelvész és adatgyűjtő egyoldalú, szűk álláspontjára, hanem orthologus voltomhoz híven az egyesek önkényét alárendelve a történeti fejlődésben és az uralkodó szokásban nyil-

vánuló közakarathoz, mint a nyelv terén, úgy itt is az általános nemzeti érdeket tekintem. Azt hiszem, az orthographia nem arra való, hogy az egész nemzet a jelen és jövő nyelvészek speciális szükségének megfelelően a *Magyar Nyelvőr* gyűjtőrovata számára fonetikus nyelvahagyományi közleményeket írjon. Azért mai helyesírásunk jóságának nem az a mértéke, hogy szolgáltat-e a nyelvészek használatára azon rovatnak változatlanul közölhető nyelv-adalékokat vagy nem. Főadata jóval általánosabb, jóval fontosabb; köze van hozzá egész irodalmunknak; köze van hozzá egész műveltségünknek. Jóságáról ebből a szempontból kell ítélnünk.

II.

Írás és nyelv ma már elválaszthatatlan egymástól. Kezdetben a nyelv nem követelte szükségképpen az írást és az írás nem követelte szükségképpen a nyelvet. De a kettő igen korán kapcsolatba jutott és azóta együtt, kölcsönösen hatva egymásra, fejlődött és fog fejlődni még ezentúl is. Az írás előtt a vers emelte a nyelvjárást vagy tájbeszédet köznyelvvé. A legrégebbi időben a vers mondhatni még pótolta az írás használatát és szükségét. Minden, a mi nyilvánosságra volt szánva, költői termék, intés, buzdítás, oktatás, parancs, tilalom, szabály, törvény, mind versbe öltözött. Ez ünnepvé, erősebb hatásúvá és könnyebben emlékezethetővé tarthatóvá tette a beszédet. A vers jelentékeny hatással volt a nyelv alakulására. Először is összetartott egy bizonyos szókinccset. Sok szót, melyet a közönséges beszéd elhagyott, a vers részint különös értelmök, sajátosságos színezetök és hangzásuk kedvéért, részint pedig változatosságra alkalmas voltak és kötött beszédbe jól illő alakjuk miatt szívesen megtartott. Viszont elejtett, mint bele nem illőt, sok olyat, melyet a közönséges beszéd kedvelt. Így tett a szólásokkal is. Azután több szabadságot engedett magának mind a szóalkotásban, mind a kifejezésben és mondatszerkezetben. Így írás nélkül is a köznapi beszédhez különböző köznyelvet teremtett. Hatása azonban csak a kötött beszédre terjedt ki.

Mélyebben és általánosabban hatott a nyelv életére később az írás. De valamint eleinte a nyelv az írástól, úgy az írás is eleinte független volt a nyelvtől. Kezdetben nem a szót, hanem

egyenesen a fogalmat jelölte és így jegye ép oly közvetlen kifejezője volt a fogalomnak, mint a szó, melytől csak annyiban különbözött, hogy nem a fülnek szólt, hanem a szemhez fordult. Legrégibb alakja a képírás volt, mely csupán képekkel fejezte ki a fogalmakat, a látható dolgok fogalmait a tárgyak egyenes ábrázolásával, a láthatatlan dolgok fogalmait pedig átvitt, symbolikus képekkel. Ennek emlékei fönmaradtak Amerika őslakóinak írásában. Ilyen volt eredetileg az egyiptomi írás is, a minék nyomait fejlődése legmagasabb fokán is megőrizte; mert a hieroglyphikus írás nemcsak hogy a legkésőbbi korban is hangjelekül még mindig képeket használt, hanem igen sok dolgot egyenesen ábrázolt, igen sokat pedig symbolikus képekkel jelölt. A szótól független írásnak másik alakja a tiszta fogalomírás, mely Chinában mai napig él és eredetileg szintén képírás volt. Ez a fogalmakat nem képekkel, hanem graphikus jegyekkel fejezi ki, melyek a dolgokat tehát nem ábrázolják se egyenesen, se symbolikusan, hanem pusztán csak jelölik. Ez írásban a hány fogalom, annyi külön jegy. Ilyen fogalomjegyekké váltak az egyiptomi hieratikus és demotikus írásban is a hieroglyphikus írás egyenes és symbolikus ábrázolásai. Hasonlók a mi számjegyeink, melyek szintén a nyelvtől függetlenül egyenesen a számfogalmakat jelölik, és mindazon szintoly nemzetközi, minden nyelvtől független jeleink, melyek különösen a matematikai és természeti tudományokban használatosak. A mi itt fontos, csak annyi, hogy az írás kezdetben nem alárendeltje a nyelvnek, hanem testvére; mert ép oly közvetlen kifejezője a gondolkozásnak, mint az, és tulajdonképen a hallható nyelv mellé mint látható nyelv sorakozik.

Ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk, midőn az írás teendője forog szóban. Meg kell vizsgálnunk, hogy további fejlődésében lemondott-e az írás vagy lemondhat-e végkép eredeti czeljáról. Nem én vagyok az első, a ki erre nemmel felel. A legnagyobb tisztelettel kell itt említenem Nádaskay Lajost. Soha okosabb fejtegetést e tárgyról nem olvastam még a külföld legnagyobb tudósaitól sem, mint a melylyel ő 1857-ben a Nyelv-tudományi Bizottságnak akkori helyesírási javaslatáról mondta el véleményét.*) Sajnos, süket füleknek prédikált; pedig az írás

*) Megjelent a régi *Budapesti Hirlap* 1857. évi 171. és 173.

története és jelen állapota teljesen igazolja állítását. Közhasználatra szolgáló írás soha le nem vetette azt a sajátságát, hogy magának a gondolkozásnak kíván látható kifejezése lenni. Csak szövetkezett a hallható nyelvvel, de soha rabszolgája nem lett; mindig megtartott legalább annyi szabadságot, a mennyit a dualismus óta Magyarország megőrzött. Eszközei változtak, nem czélja. A képirásnak megvoltak a maga nehézségei, bajai. Egyesenes és symbolikus ábrázolásai, hogy legalább az ismerhetőségig hasonlók legyenek, meglehetősen rajzoló ügyességet követeltek. Symbolikus képei meg azonfölül felreérthetők is voltak. A fogalomírás már sokkal kisebb kézbeli ügyességet kíván, de nem maguktól világos, hanem pusztán conventionális értékű jegyeinek végtelen sokasága szerfölött megnehezíti értését és használatát. A ki a chinai irodalom történelmi és philosophiai műveit akarja olvasni, annak legalább ötezer jegyet kell ismernie; az összes jegyek száma a mai szó- vagy igazán mondvá fogalomtárak szerint megközelíti a negyvenezret.

Korszakalkotó esemény volt a népek művelődésében, midőn az írás megtanulta hallható testvérétől, a beszélt nyelvtől azt, hogy ő rá támaszkodva jóval kevesebb jeggyel is elérheti célját. Az átmenetet világosan látjuk az egyiptomi írásnak mind a három alakjában. A beszédet nagyjában elemezve, előbb szótagokat, azután mássalhangzó-csoportokat, végül egyes hangokat sikerült megkülönböztetni. Az egyiptomi írásban 41 jegy maradt fenn, mely hangcsoportokat jelöl; 39 két, 2 három hangot foglal egybe. A két hangot egyesítők közt 2 két-két magánhangzót (*aa, ua*), 24 egy magánhangzóból és egy mássalhangzóból álló szótagot (7 magánhangzóval és 17 mássalhangzóval kezdődöt), 13 két-két mássalhangzót foglal magában. A három hangot egyesítők közt az egyik két magánhangzót és egy mássalhangzót (*uax*), a másik pedig három mássalhangzót (*stn*) jelöl. Hogy itt csak maradványokkal vagy tulajdonképen csak megkezdett, de teljesen végre nem hajtott kísérlettel van dolgunk, az abból világos, hogy e jegyek közelről sem merítik ki az egyiptomi nyelvben előforduló összes hangcombinációkat. És mégis egymagok a szótagjelölők meghaladják a magyar írás alapjegyeinek, alapbetűinek számát. Képzeljük a kísérletet tel-

jesen végrehajtva, akkor a fogalomíráshoz mérve a jegyek száma rendkívül csekély ugyan, de még mindig igen tetemes arra, hogy a szótagírás alkalmas közírás legyen. A régi írások közül az ékiratok és a cyprusi föliratok rendszeres szótagírások és a japán írás mind máig a fejlődésnek e fokán maradt. A szótagírás után a további lépés a mássalhangzó-csoportok megkülönböztetése volt, mely szükségessé tette a magánhangzók elválasztását is. Az egyiptomi íráson kívül a görögben és rómaiban is találunk két mássalhangzójú csoportokat egy jeggyel jelölve ($\xi, \psi; x$). Az utolsó és legfontosabb lépés az egyes hangok megkülönböztetése és így a betűírás föltalálása volt. A csodálatos egyiptomi írás, mely egymaga mutatja az írás fejlődésének minden fokát a zsenge kezdettől a tökéletes befejezésig, már ötezer évvel ezelőtt jutott el a betűírásig. Ennek föltalálói tehát kétség kívül az egyiptomiak voltak, habár terjesztőinek, úgy látszik, a gyakorlati eszű phoeniciaiak tekintendők, legalább a görögök Phœniciából származtatták a magok írását, melyet a monda szerint Kadmos hozott hozzájuk.

A szótagírás rendkívül kevesbítette a fogalomírás jegyeit, a betűírás pedig ismét tetemesen kevesbítette a szótagíráséit. A szótagírás messze hátrahagyta a fogalomírást, de végtelenül fölülmulta mind a kettőt a betűírás, mely gyakorlati könnyűségre és hasznavehetőségre óriási haladás volt. A fogalomírás sehol sem lehetett közírássá, hanem nehézsége miatt mindig csak kevés kiváltságosnak, papoknak és tudósoknak maradt birtokában. A szótagírás már jóval általánosabb lehetett, de még mindig nem elég közönséges. A betűírást ellenben nagy nehezég nélkül megtanulhatja mindenki és így a műveltség terjesztésének és terjedésének megbecsülhetetlen eszközévé vált. Midőn az írás a beszéd szótagjainak megfelelően egynél több jeggyel is és így végtelen sok egyes jegy helyett jóval kevesebb alapjegy combinatióival kezdte a fogalmakat jelölni, először jutott a nyelvvel szorosabb kapcsolatba. Akkor lemondott arról, hogy egyetemesen, minden nyelvtől függetlenül és ép azért minden nyelven lehessen érteni, hanem megelégedett azzal, hogy csak egy nyelven legyen érthető. De még mindig nem vált a nyelv szolgájává, hanem társa maradt; továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy valamint a nyelv hallható, úgy ő látható kifejezője kíván lenni a gondolkozásnak. Nem is követte a nyelvet árkonbokron, hanem sok tekintetben más úton haladt. Ha azt tar-

totta, hogy a fogalmat egy szótagjegy is eléggé jelöli, akkor csak egyet használt és nem törődött vele, ha a beszéd ugyanazt a fogalmat több szótaggal jelölte is. Ép oly kevéssé törődött azzal, hogy a hangzásra azonos szótagokat azonos, a különböző szótagokat pedig különböző jegyekkel helyettesitse. Az egyiptomi írásban az *ur*, *ði*, *ti* és *to* szótagokra két-két, a *ma* és *sa* szótagokra három-három, a *la* és *ra* szótagokra ellenben közösen csak egy írásjegyet találunk. Mind ez mutatja, hogy a szótagírás a nyelvet segítségül vette ugyan, de nem érezte magát alárendeltjének, kinek úgy kell cselekednie, a hogy ura parancsolja.

Még szorosabbá vált a kapcsolat, midőn a szótagírás helyébe a betűírás lépett, mely már a beszéd végelemeit vette például. Nagyon csalódnék azonban, a ki azt hinné, hogy akkor az írás már mégis teljesen meghódolt a beszélt nyelvnek. E föltevésnek hangosan ellene mond az írás története. A betűírás, a hol általános használatra szolgált vagy szolgál, a hol tehát közírás maradt, soha sem volt igazi hangírás és mind e napig sehol nem vált azzá. A hol fejlődött, Egyiptomban sem volt az; még kevésbé ott, a hová átvitték, a hol tehát mindig a betűket kölcsön adó nyelv döntött a jelölendő hangok fölött. Az egyiptomi írásban 5 *a*, 2 *i*, 2 *u*, 3 *h*, 3 *γ*, 4 *k*, 2 *m*, 2 *n*, 2 *p*, 3 *r*, 2 *s*, 2 *š*, 4 *t*, 2 *r* betű volt, de ezek nem hangbeli különbséget jelentettek, hanem az írandó szó értelme szerint voltak választandók, tehát a hangzáson túl magára a fogalomra céloztak. Ellenben az *l* hang jelölésére az egyik *r* betű szolgált, tehát a hangbeli különbség figyelmen kívül maradt. Hogy betű és hang mennyire nem egyértékű, legvilágosabban mutatja az, hogy annyi ezred év múlva, mikor pedig a hangelemzéshez már sokkal jobban értünk, mai írásunk is csak ott áll, hogy egy betű több hangot is jelent és megfordítva egy hang jelölésére több betű is szolgál. Ez úgy van, a hol pedig annál föltünőbb, még a fonetikusnak kikiáltott olasz helyesírásban is. Ha maga nem ámítja magát valaki azzal, hogy a betűírás igazi hangírás akar lenni vagyis teljesen és pontosan akarja jelölni a kiejtést, az írás ugyancsak nem csalja, sőt mindent megtesz, hogy ilyen balhite ne támadjon senkinek. Igen hangosan és érthetően bizonyítja, hogy neki a kiejtés csak tanácsadója, de nem parancsolója. Erősen ragaszkodik ahhoz, hogy ő neki nem célja a beszédet másolni, hanem a beszédhez hasonlóan igen kevés alapjegy com-

binációival jelölve a fogalmakat, láthatóan kifejezni a gondolkozást, mint a beszélt nyelv hallhatóan teszi.

III.

Ha az írás a kiejtés másolata akarna lenni, akkor a fogalmakat se több, se kevesebb betűvel nem volna szabad kifejeznie, mint a hány hanggal a beszéd jelöli. Ezt pedig soha sem ismerte el törvényének, s nem ismeri el ma sem. A héber írás csak a mássalhangzókat írta és így legalább egy, rendszeren két vagy három, sőt négy betűvel kevesebbet használt, mint a hány hangból állott a kiejtett szó. A mássalhangzóhoz mindig hozzá volt értve a magánhangzó; a héber betű tehát nem jelölt egyes hangot. A görög ξ , ψ , a római x egy betűvel ír két mássalhangzót. Nálunk ellenkezőleg az *sz* és *zs* két-két betűvel jelöl egy-egy hangot. Kiejtve érthető lehet valami, a mi írva nem az, és megfordítva. Így *cse*, *ju*, *czé*, *mé* kiejtve teljesen érthető, de írva csak akkor lesz az, ha mindeniknek a végéhez még *h* járul; *cseh*, *juh*, *czéh*, *méh*. Viszont *d. e.*, *d. u.*, *f. é.*, *l.*, *v. ö.*, *pl.*, *stb.*, *dr.*, *gr.*, *br.*, *gymn.*, *decz.*, *jan.*, *min.*, *magy.*, *kir.* és több ilyfélék csonkán írva könnyű áttekinthetőségükéül fogva még gyorsabban is érthetők, mint ha minden betűjük ki volna téve; ellenben az írás példájára csonkán kiejtve a legérthetetlenebb furcsaságok. Már pedig az olyan közismeretes vagy a helyzetből világos rövidítések ellen tudtommal a phonetikus írás legbuzgóbb híveinek sincsen kifogásuk. Szabó Józsefnek és Szarvas Gábornak bizonyára nincs, mert ők a pusztá *c* mellett épen döntő oknak tartják, hogy rövidebb mint a *cz*. Az írás tehát függetlenül, egészen a maga törvénye szerint annyi betűt használ, a mennyit a szem számára szükségesnek tart a megértésre, nem törődve azzal, hogy a beszéd a fül számára ugyanannyi hangot tart-e szükségesnek vagy nem. Ennél nem kell világosabb bizonyosság, hogy az írás nem is akar, meg nem is tartozik a kiejtésnek másolata lenni. Azért közírás soha ezen a földön nem volt phonetikus.

Ezzel szemben nem hiszem, hogy valaki nyelvtudományi vagy más különös célból phonetikus átírásban közölt szövegekre hivatkozzék; de talán ellenem vet két nevezetes példát. Ismeretes, hogy a zsidók a VI. században Krisztus után mily

gondosan kezdték a héber kiejtést, mely addig mássalhangzós írásuk mellett csak szájhagyománykép szállt nemzedékről nemzedékre, mikor már elveszőben volt, láthatólag is megjelölni és így föntartani. Minthogy a szent könyveknek nemcsak tartalmát, hanem minden betűjét is annyira szentnek tartották, hogy a maszoréták még akkor sem mertek a szövegen változtatni, ha valamit nyilvánvaló hibának ismertek föl, semmit sem iktathattak közbe, hanem egészen külsőképen alkalmazott, a betűket semmikép nem módosító jelekkel, vonásokkákkal és pontokkal, kellett segíteniök az olvasón. Máskülönben e jelek a legaprólékosabb pontossággal iparkodtak biztosítani a kiejtést. De nevezetes, azért mégsem őrizték meg; mert ma a zsidók jóformán minden országban máskép olvassák a héber szent könyveket, természetesen mindenütt abban az erős hitben, hogy ott maradt fönn az igaz kiejtés. Ez mellékesen tanulságul szolgálhat azoknak, a kik netán a jövőbeni kor nyelvészei javára szeretnének a fonetikus írással boldogítani minket. Ki kell emelnem, hogy a zsidók fonetikus gondoskodása a héber nyelvnek nem élő, hanem már csak holt korára esik; hogy továbbá nem köz-, hanem szent írást illetett; hogy végül nem közönséges, nem profán, hanem vallásos czélből történt.

Még föltünőbb példa a szanszkrit írás. Ez már, habár eredetileg szótagírás volt és mássalhangzó jegyei még ma is csak utána következő rövid *a*-val együtt jelölik a mássalhangzót, igazán fonetikus, még pedig oly hű és pontos, hogy csaknem tökéletesnek mondható. Csakhogy a szanszkrit vagy dévanágari írás szintén soha sem volt közírás, hanem a brahman szent könyvek írása, melyet mindig csak a papok tudtak. A brahmanoknak, mikor szent könyveik nyelve, a szanszkrit kihalt, biztosítaniok kellett a vallásos szövegeknek teljesen hű kiejtését, mert a szent szavakban csak egy hangot vagy csak egy hangszínezetet is megváltoztatni, nagy bűn. A szent igék kiejtése is szent és elferdülve átokká lesz. Ily különös szent czélnak csak a leggondosabban megállapított fonetikus írás felelhetett meg. A szanszkrit írás valóban szép emléke a brahman grammatikusok fonetikus tudományának. A mi fonetikusaink, ha a fonetikus elv híveit szabad így neveznem, ugyancsak megvolnának akadva, ha olyan szabatos magyar hangírást követelnénk tőlük; csak olvasójuk nem bánná, mert első belepillantásra úgyis menten megszöknék tudományos írásuktól. Itt is ki

kell emelnem, hogy a brahmanok szintén csak holt nyelvre alkalmazták a fonetikus írást, hogy ez írás szintén nem volt közírás, és hogy a kiejtés pontos írásbeli megjelölése szintén vallásos, tehát különös czélből történt. A közírás mindig érthetőségre törekszik. Ha a kiejtés föltüntetése ebben segíti, alkalmazza; ha nem segíti, mellőzi. A zsidók és indusok fonetizálásának ellenben épenséggel nem az érthetővé tétel volt a célja; akárhogy értse vagy akár ne is értse valaki a szent igéket, csak hibátlanul ejtse. A hangzás szentebb volt az értelemnél. Ime a legclassikusabb példa. A héberben az istennek két rendes neve *jehovah* és *adonái*; de amannak oly szent volt a hangzása, hogy a zsidók nem merték kiejteni, hanem helyette mindig a másikat mondták, ha a szövegben *jehovah* (יהוה) volt is írva, úgy hogy igazi kiejtését tulajdonképen nem is tudjuk. De száz szónak is egy a vége. A zsidók és indusok példája egyedül áll az írás történetében és így legalább is annyit mutat, hogy élő nyelvre még sehol sem alkalmazták az igazi fonetikus írást, hogy sehol közírásnak nem tették kötelességévé a kiejtés hű másolását, hogy tehát soha közhasználatra szolgáló írás nem volt fonetikus.

De hát a görögök, rómaiak nem írtak fonetikusán? Hisz ezekre szoktak első sorban hivatkozni, a kik a fonetikus írást ajánlgatják.*) Egy-két szó elég lesz ennek földerítésére. A görögök csak két magánhangzónál különböztették meg a rövidet és hosszút (ε, η; ο, ω), háromnál nem (α, ι, υ); pedig verseik tanúsága szerint ezeknél is csak úgy megvolt a rövid és hosszú, mint amazoknál. Azután ugyanarra a hangra nem használták, valahányszor előfordult, ugyanazt a jegyet; így *k*, *p*, *sz* külön α, π, σ (ς), de *ksz*, *psz* nem κσ (κς), πσ (πς), hanem egy-egy jeggyel ξ, ψ volt. Végül ugyanazt a jegyet kétféle hangra is alkalmazták; pl. a γ nem csak a *g*, hanem torokhangok előtt az *n* jelölésére is szolgált (ἄγγελος, ἐγκράτεια, ὄργανη).**) Igaz, hogy

*) Pl. Szarvas Gábor *Magyar Nyelvőr* I. köt. 108. és Simonyi Zsigmond ugyanott VI. köt. 392—393. l.

**) Megjegyzendő, hogy a rómaiak a görög γγ-val írt szokat, noha megvolt a *gg*-jük (*suggere*, *aggustus*, *agglutinare*, *aggressio*), *ng*-vel vették át (pl. ἄγγελος lat. angelus); α és γ előtt meg physiologiai lehetlenség *g*-t ejteni. Tévedés volna tehát azt gondolni, hogy a γ, α, γ előtt γ-val írt hang talán *g*-nek hangzott s azért jelölték γ-val; itt ugyanazt az *n*-t kell elfogadnunk, mely megvan a magyar *engem*

azt az *n*-t nem fejezte volna ki szabatosan a dentális ν , de a γ ép oly alkalmatlan volt rá; azért ez esetben, ha egészen pontosak akartak lenni, külön jegyet kellett volna teremteniök. A görögök tehát kiejtésök jelölésében épen nem voltak hívek és következetesek; ha valaki írásukat mind a mellett phonetikusnak tartja, akkor nagyon kevéssel éri be és elve követeléseit vagy nem ismeri vagy nem veszi komolyan. A rómaiak még kevésbé törődtek kiejtésök pontos jelölésével. A rövid és hosszú magánhangzók megkülönböztetését teljesen elhanyagolták; a *b*ből lett *p* hangot, hol *p*-vel (*scripsi*; *oppositio*, *oppugnare*), hol *b*-vel (*urbs*, *plebs*, *scrobs*; *abhinc*, *abhorreo*, *absentia*, *absolutus*, *obscurus*, *obsecratio*, *obsequor*, *observatio*, *obtinere*) írták; szintúgy a *d*-ből lett *t* hangot hol *t*-vel (*attentus*, *attestor*, *attingit*, *attonitus*, *attrahere*, *attribuo*), hol *d*-vel (*adhuc*, *adhibet*, *adbortari*, *adsum*, *adstare*); a *k* hangot *c* (*carus*, *hic*, *hinc*, *pecus*), *k* (*kalendae*), *q* (*inquit*, *nunquam*, *neque*, *quod*, *quum*) betűvel jelölték és ha *sz* hang követte, ezzel együtt *x*-be rejtették (*rixa*, *dixi*, *index*, *luxus*); az *sz* és *z* hangokra ellenben megkülönböztetés nélkül az egy *s* betűt használták (*sz*: *sol*, *signum*, *sapiens*, *hortus*, *ornatus*; *z*: *rosa*, *occasio*, *praesentia*; *z* és *sz*: *lusus*, *nasus*, *risus*, *visus*, *praesens*) és a már említett *x* a *k**sz*-en kívül a *gz* (*examen*, *exemplum*, *exercitus*, *eximius*, *exitus*, *exordium*) kifejezésére is szolgált. Ilyen phonetikus hiányt, hibát és következetlenséget még többet is lehetne említeni, de ennyi is elég azon állítás ellen, hogy a rómaiak írásában hű tükrét bírjuk kiejtésüknek. Nagyon meg lehet szorúlva okok dolgában, a ki a phonetikus írást a görögök és rómaiak példájára hivatkozva ajánlja.

A mai angol és francia helyesírásról is azt hiszik némelyek, hogy tulajdonképen megmerevedett phonetikus írás, vagyis hogy abban az időben, mikor mostani alakját kapta, híven megfelelt a kiejtésnek; csak hogy a kiejtés időközben megváltozott, az írás meg változatlan maradt. Innen a nagy eltérés az angolok és francziák beszélt és írott nyelve, az angol és francia orthoëpia és orthographia között. A német helyesírásnak is sok megrögzött különösségét szintén így magyarázzák. Az angol és francia orthographia egészen, a német pedig sok

---

és minket szóokban is. Az új-görög is a γ , κ és χ előtti γ -t *n*-nek (természetesen nasalisnak) ejti.

részben csakugyan jó régi kiejtésen alapszik és így hagyományos vagy a mint nevezni szokták, historikus helyesírás. A jelenség igaz, és helyes a magyarázat is. Kétségtelen, hogy az angol és francia kiejtés tetemesen módosult, az írás ellenben, ha nem is egészen, de egészben, nagyjában változatlan maradt. A német helyesírás jobban követte a kiejtés változását, de azért igen sokban szintén hátramaradt. Így meglehetősen nagy eltérés támadt a német, még sokkal nagyobb a francia és ennél is nagyobb az angol orthoëpia és orthographia közt. Ennyi az igaz; a többi a képzelet országából való. A historikus helyesírások közül egy sem tünteti föl igazán annak a kornak a kiejtését, melyben megállapodott.

Simonyi azt állította régebben (*Magyar Nyelvőr* 1877. VI. köt. 394. l.), hogy az angol *knife*, *nation* szavak «valamikor csakugyan ízről-ízre így hangzottak is, a hogy írva vannak». Az utóbbi példát ma már bizonyosan maga is elejti. Mikor az angolok átvehették a *nation* szót, *t*-je már a latinban sem hangzott *t*-nek, és *t*-vel csak azért írták, mert így látták írva a latinban is. De *knife* is nagy kérdés, «ízről-ízre» úgy hangzott-e, a hogy írva van. Az *i*-nek, melyből *áj* lett, minden esetre hosszúnak kellett lennie, a mit a betű nem árul el. Azután e hosszú *i* bizonyosan circumflectáló vagyis két csúcsú volt, mert csak így válhatott belőle diphthongus; ezt a betű megint nem sejteti. Minthogy a hosszú magánhangzók diphthongizálódására hosszú idő kell *), a két csúcsú *i*-nek első és erősebb morája már *e*-be átmenő is lehetett; a betű ezt már nem is tudná jelölni. A szóvégi *e*, mely eltűnt, bizonyára nem volt olyan világos ejtésű és olyan teljes értékű, mint a milyennek a betű állítja elének. Szó fér a mássalhangzókhoz is. A többit mellőzve, csak a *k*-nál állok meg egy pillanatra. Már az föltűnő, hogy mássalhangzó előtt nem a rendes szokás szerint *c*-vel, hanem *k*-val van írva. Ebből más hangzásra következtethetünk; de erről a betű maga nem tehet, mert ezt a hangot is csak úgy jelöli, mint a *kind*, *keep*, *keen*, *book*, *talk* szavak *k* hangját. Alkalmassint nem volt mély gutturális *k*, hanem már előre indult, minthogy idővel a dentális *n* előtt maga is dentálissá lett, **) azután mint gyöngébb az

*) Sievers: *Grundzüge der Lautphysiologie*, Leipzig, 1876. 131. l.

**) A XVII. és XVIII. századbéli német grammatikusok már

n-be olvadt és egészen eltűnt. Tehát nagyon, de nagyon kétséges, hogy *nation*-t egészen mellőzve, csak *knife* is valamikor «ízről-ízre» úgy hangzott volna, a hogy írva van.

Ha a régi írást fonetikusnak állítjuk, ugyancsak meggyűlik a bajunk a hangphysiologiával. Egy példa is elegendő ennek illusztrálására. A *knife* társa : *knight* szintén régi kiejtésen alapszik. Ebben *ght* mássalhangzó-csoportot találunk ; ha ez fonetikus azaz *h* a kiejtéshez, akkor a hangphysiologia elmeget a tudományával Cayenne-be szegfűszeget termeszteni, mert ez azt a mássalhangzó-csoportot lehetetlennek mondja. Csakhogy a hangphysiologiának van igaza és így az az állítás helytelen, hogy a historikus írás valaha fonetikus volt. Csak gondoljunk a magunk régi orthographiájára. Ki fog annak gyámoltalanságában, bukdácsolásában, botlásaiában *h* hangjelölést keresni? Sokszor bámulatos ügyetlenül alkalmazza a latin betűket a magyar hangokra, természetesen elejtve minden különbséget. Ha a *Halotti Beszéd* írásmódját fonetikusnak vesszük, ugyancsak furesán hangozhatott régi nyelvünk ; de hát mindenki látja rajta, hogy nem a magyar hangok sajátosságát, hanem a latin betűk hangértékét tükrözteti vissza. Így volt a többi nemzet is. De nem is lehetett másképen. Rendre kölesön vették a latin írást. Ez szabott nekik törvényt ; ez utasította őket nem csak abban, mit jelöljenek, mit ne, hanem abban is, mit mivel jelöljenek. A latin betűkön nem akartak túlmenni ; föláldoztak hangminőséget, quantitást, mindent, ha jelölése a latin írásból ki nem telt. Történetek ugyan kísérletek új jegyek alkalmazására, de a latin alphabetum föltétlen uralma mindig elfojtotta az ily fajta újításokat, ha még oly kívánatosak és helyesek voltak is. Wilmanns említi (*Kommentar zur Preussischen Schulorthographie*. Berlin, 1880. 46. l.), hogy Chilperich királyhiába próbált három, a frank nyelvnek megfelelő új betűt alkalmazni. Hasonlókép meghiúsult minden későbbi kísérlet is. A meglevő betűk megkülönböztetését vagy összetételét elfogadták, de egészen új betű nem tudott a régiek sorába beférközni. Ugyan ezt látjuk nálunk is. A *Bécsi Codex* a *cs* hangot a nyomtatott nagy *L*-hez hasonló betűvel jelölte, úgyszintén a *Müncheni Codex* is ; a későbbi codexekben azonban már csak nagy ritkán talál-

---

t-nek, *d*-nek állítják. L. Vietor : *Elemente der Phonetik*. 2. kiad. Heilbronn, 1887. 171. l. 5. jegyz.

jük és csakhamar egészen eltűnik. Pedig ez tulajdonképen csak szögletes alakja volt a *c*-nek, tehát nem merőben új betű; de azért még sem tudott lábra kapni. Hasonlóképen járt minden további kísérlet is, a *Magyar Nyelvtör* régecskén elejtett kezdeményét sem véve ki*). Néhány latin betűt elláttunk megkülönböztető jellel (*á, é, í, ó, ú, ö, ü, ő, ű*), néhányat összetettünk (*cz, dz, sz, cs, ds, zs, gy, ly, ny, ty*), de egyetlen egy új jegyet sem vettünk föl. A latin írást elfogadva, velünk együtt minden nemzet lemondott nyelvének pontos hangbeli lejegyzéséről, a mire különben azok a népek sem törekedtek, melyek eredeti írást teremtettek. A historikus orthographiákban tehát megmerevedett hangírást keresni csak csalódásra vezet. Egy régibb írásmód sem tükrözteti vissza csak némi pontossággal is az illető korbeli kiejtést, hanem legföljebb azt mutatja, hogy akkoriban a latin írás utasítása szerint vagy jobban mondva kényszere alatt hogyan *elemezték* a szavakat hangokra, azaz a latin írástól elfogulva hogyan *képzelték* magoknak e hangokat, de soha sem mutatja azt, hogyan *ejtették* valósággal.

IV.

Hanem ideje már, hogy a jelenre térjek. Szarvas Gábor a phonetikus írás elvét követő nemzetek közt a görögökön és rómaiakon kívül valaha az oroszokat és szerbeket is említette (*Magyar Nyelvtör*, 1872. I. köt. 108. l.). Ennek ugyan már húsz éve, de nem emlékszem, hogy állítását azóta visszavonta volna, és így kötelességem számba venni. A szerb még csak hagyján, mert az legalább hiszi, hogy phonetikusán ír, habár nagyon téved. Már alphabetuma legalább annyiban tökéletlen, hogy a rövid és hosszú magánhangzót megkülönböztetés nélkül ugyanazzal a betűvel írja. Ez a hangjelölés pontosságából mindjárt sokat levon. Az is fogyatkozás, hogy nem jelöli meg vándorló és hol emelkedő, hol ereszkedő szóhangsúlyának se helyét, se minőségét. Pedig ez a két tökéletlenség együtt sok bajt okoz az olvasónak; mert az értelemre nézve igen gyakran nem közömbös ám, hogy a hangsúlyos szótagot emelkedve vagy ereszkedve

*) L. *Magyar Nyelvtör*. 1873. II. köt. 241—247., 289—296.; 1874. III. köt. 23—25., 73—76. l.

és e mellett hangzóját hosszan vagy röviden ejti-e. A négyféle (rövid emelkedő, rövid ereszkedő, hosszú emelkedő, hosszú ereszkedő) hangoztatásnak meg nem jelölése miatt háromszor hibázhat, míg egyszer eltalálja. Azt nem is kívánom a szerb írástól, hogy tegyen úgy, mint a szanszkrit és kapcsolja az egy szólamhangsúly alá tartozó szókat mind együvé, habár igazán véve a fonetikusnak ez is kelléke. De már azt, ha egyszer fonetikus, mégis ellehetne várni tőle, hogy a szorosabban összetartozó szók között beálló hangváltozásokat figyelembe vegye. Pedig ezt nem teszi. Ime egy pár példa: код кутје (kod kutje, otthon), уред пута (uszred púta, út közepén), под клупу (pod klupu, pad alá), пред кутју (pred kutju, ház elé), над кутјом (nad kutjom, ház fölött). Itt a præpositio lágy végmássalhangzója a főnév kemény kezdő mássalhangzója előtt keménynyé lesz, de az írás mégis lágynak jelöli. Az ellenkező történik a kemény *к* (-hoz -hez -höz) præpositióval lágy mássalhangzón kezdődő főnév előtt *с* az írás ezt a hangváltozást *sem* mutatja. A szerbek csak az összetett és képzett szókban fonetizálnak; hogy milyen következetesen, azt ezek a példák bizonyítják: председник (predsednik, elnök), представити се (predstaviti se, bemutatni magát), прочитавам (procsitarsi, elolvassván ger. præt.); урадивши (uradišci, megcsinálván). Az első két példában *дс* (*dsz*) helyett *ц* (*cz*),* az utolsó kettőben pedig *в* (*v*) helyett *ф* (*f*) volna a helyes fonetikus írás. Megjegyzendő, hogy -вши (-vsi) rendes képzője a gerundium præteritinek és így jó gyakran tanúskodik a szerb fonetikus írás következetlenségéről. Egyébiránt meg kell említenem, hogy e mellett, ha visszavonulva is, még mindig él Szerbiában a régi etymologikus írás is; a nekünk követendő példáulú ajánlott fonetikus reform-orthographia még mindig nem általánosan és egyedül uralkodó.

Az orosz írás említésén igazán csodálkoznom kell, mert ennél etymologikusabbat keresve sem lehet találni. Hogy mindjárt példát mondjak, teszem столъ (sztol, asztal) a declinációban *о*-ját *а*-val cseréli föl, de az írás a kiejtés ellenére mind végig megtartja az *о*-t (egy. sz. nom. столъ sztol, gen. és acc. írva: стола, ejtve: sztalà, dat. столу sztalù, instr. столомъ

*) Председник-ben is csak rövid (egyszerű) *ц* (*cz*), mert a szerbek a horvátokkal és ilirekkel együtt soha sem ejtenek hosszú (kettős) mássalhangzót.

sztalòm, прѣр. о столѣ о sztaljè; több. sz. nom. столы szta-
lùì, gen. és acc. столовъ sztalòf, dat. столамъ sztalàm, instr.
столами sztalàmi, прѣр. о столахъ о sztalàch). Más példa
желудокъ (zselùdok, gyomor); ez a declinációban o-ját elveszti
és így д (d) je közvetlenül к elé kerülvén, a kiejtésben szük-
ségképen т-vé lesz; az írás azonban megőrzi a д-t (sing. gen. és
acc. írva: желудка, ejtve: zselùtka, dat. желудку zselùtku stb.).
Lássunk mindjárt néhány képzést és összetételt, mivel ezekről
leghamarább megismerni, hogy az írás etymologikus-e vagy
phonetikus. Képzések: юбка (jùbka, alsó ruha), гюбка (gùbka,
gomba), загадка (zagàdka, találós mese), ловко (lòrko, ügyes),
французскій (franczùzkij, francia mn.), сходство (szchòdsztvo,
hasonlóság), лукавство (lukàvsztvo, álnokság), узкій (ùzkij,
szűk), сладкій (szlàdkij, édes), дрожки (drozski, bérkocsi).
Összetételek: сборъ (szbor, gyűjtemény), спорть (szgarjèty, el-
égetni), сдирать (szgyiràty, letépnì), сжигать (szszigàty el-
égetni), отговорка (atgavòrka, kifogás), отдѣление (atgyeljènije,
csapat), отзывать (atzüivàtyszja, nyilatkozni), вкусный
(vkùsznùij, kellemes ízű), вставать (rsztavàty, fölkelni), вставка
(rsztarka, betét), входить (rschogùty, belepni), разсѣянность
(razszjèjannoszty, szórákozottság), возстаніе (vazsztànije, föltá-
madás), безтолковщина (beztalkò csina, ízléstelenség), безпримѣр-
ный (bezprimjèrnùij, példátlan). Itt a képzésekben és össze-
tételekben mindenütt látni, hogy az orosz írás szigorúan
etymologikus; a lágy mássalhangzót kemény előtt ugyanis az
etymologia kívánsága szerint és a kiejtés ellenére kemény
helyett lágynak, a kemény mássalhangzót lágy előtt pedig lágy
helyett keménynek jelöli. A legfeltűnőbb példa французскій
(franczùszkij), a hol зск (zszk) kerül össze. Az orosz hűségesen
kiírja a з(z)-t, mert ez a törszóhoz (французъ francia hn. fn.,
gen. sing. француза franczùza) tartozik, meg az с (sz)-t is,
mert ez a képző (-ckiù, -szkij) kezdő mássalhangzója. Egyiket
sem csonkítja, pedig a з (z)-t с (sz) előtt csak keményen с (sz)-
nek lehetne ejteni, ha a harmadik mássalhangzó nem volna,
mely miatt egyáltalán ki sem lehet mondani. E példák oly vilá-
gosak, hogy nem szükséges a dolgot még tovább fejtegetnem.
Csak egy adattal toldom meg. Ez a betűk hangértéke; mert e
tekintetben bizony az orosz írás annyira nem phonetikus, hogy
nem sokat enged az angol és francia hangjelölésnek. Az a-nak
van három (a, e, o), az o-nak két (o, a), az e-nek négy (e, je, o,

jo), az t-nek három (e, je, jo), az n-nek három (i, ji, ii), a u-nak két (ju, iu), a я-nak öt (ja, je, jo, e, a), a r-nek négy (g, h, ch, v), a k-nak két (k, ch) kiejtése. A magyarok istene óvjon az ilyen fonetikus írástól! Pedig van ám az orosz orthographiának még sok hasonló fonetikus tökéletlensége. Nem legkisebb bizonyára az, hogy nem jelöli szeszélyesen ugráló és jelentékeny hangzótváltozásokat okozó szóhangsúlyát, melyre minden oroszul tanuló szent borzalommal gondol. Valóban megfoghatatlan, hogyan lehetett erre a kiválóan etymologikus és historikus orthographiára mint a fonetikus írás követendő példájára hivatkozni.

Átvizsgáltam a többi szláv nép helyesírását is, különösen a lengyelekét, csehekét, tótokét, szlovénekét, horvátokét és ilirekét. Az eredmény röviden az, hogy egytől-egyig mind nem csak nem fonetikus, hanem a legvilágosabban etymologikus. A részletes bizonyítékokat mindenkor kész vagyok előterjeszteni; ez alkalommal szükségtelennek tartom. Az experimentum crucis a declinatio, conjugatio, szóképzés és összetétel. A mely írás ezekben a kiejtésre nem hallgatva etymologizál, az etymologikus. Az említettek pedig itt mind etymologizálnak. Ezt röviden érintve, sietek egy világszerte fonetikusnak hirdetett írást szemügyre venni. Ez az olasz orthographia, melyre az idegen szók írása kérdésében Simonyi Zsigmond is hivatkozott (l. *Budapesti Szemle* 1891. LXVIII. köt. 312. l.). A ki az olasz írásra csak a legegyszerűbb fonetikus követeléseket alkalmazza is, kénytelen elismerni, hogy biz az nagyon, de nagyon gyámoltalan. Legelőször is nem különbözteti meg a rövid és hosszú magánhangzókat. Ez bizonyára nem valami dicséretes fonetikus sajátossága. Az még csekélység, hogy szóhangsúlyát sem jelöli, habár nem egyszer félreértést okoz; pl. *consolati*: vigasztalódjál, *consolati*: a megvigasztaltak; *figurati*: képzeld, *figurati*: az ábrázoltak; *ricordati*: gondolj rá, *ricordati*: az említettek; *principi*: fejedelmek, *principi*: elvek. Nagyobb baj, hogy nem különbözteti meg a zárt e-t, zárt o-t a nyílt e-től, nyílt o-tól. Ez a különbség végig húzódik hangrendszerén és sok szónak csak ennek segítségével határozható meg az értelme; pl. *accetta* zártan: balta, nyíltan: elfogad; *bei* z. iszol, ny. szépek; *cera* z. viasz, ny. arczsín; *dei* z. il névelő gen. pl., ny. istenek; *messe* z. misék, ny. aratás; *pescas* z. halászat, ny. baraczk; *tema* z. félelem, ny. írásbeli tétel; *venti* z.

husz, ny. szelek; *accorto* z. röviditek, ny. ügyes, okos; *botte* z. hordó, ny. ütések, lökések; *colle* z. con le (con præp. és la névelő több.), ny. domb; *collo* z. con lo (con præp. és lo névelő), ny. nyak; *coppa* z. tarkó, ny. csésze; *costa* z. vmibe kerül, ny. borda; *fosse* z. volna, lenne, ny. árkok; *indotto* z. a bevezetett, ny. tanulatlan; *ora* z. óra, most, ny. imádkozik; *posta* z. az oda állított nn., ny. pósta; *rogo* z. szeder-inda, ny. máglya; *sole* z. maguk nn., ny. nap; *tomo* z. bukfencz, ny. kötet; *volgo* z. csöcselék, ny. fordítok; *volto* z. arcz, ny. a fordított; *voto* z. fogadalom, ny. üres stb. stb.

Legnagyobb hibája, a minél nagyobbat a phonetikus írás elve nem ismer, betűinek változó hangértéke és a hangoknak sokféle jelölése. Betűi közül a *c*-nek, *g*-nek, *s*-nek magában véve vagyis összetételeit nem számítva, valamint a *z*-nek, mely összetételben nem fordul elő, két hangértéke van. A *c* a mély magánhangzók (*a*, *o*, *u*) és mássalhangzó előtt, úgyszintén mint szótagzáró *k*-nak, a magas magánhangzók (*e*, *i*) előtt *cs*-nek olvasandó. A *g* egészen hasonló módon szolgál; a mély magánhangzók, valamint mássalhangzó előtt és mint szótagzáró *g*, a magas magánhangzók előtt *ds*. Az *s* szó elején, szó végén és mássalhangzó után *sz*, két magánhangzó közt és lágy mássalhangzó (*b*, *d*, *g*, *l*, *m*, *n*, *r*, *v*) előtt *z*. Végül a *z*, hol *cz*-nek, hol *dz*-nek olvasandó, de hogy mikor az egyiknek, mikor a másiknak, azt szabályba foglalni nem lehet. A *c*-nek két, a *g*-nek öt, az *s*-nek pedig három összetétele van. A *c* összetételei *ch* és *ci*; az a magas, ez a mély hangzók előtt áll; a *ch* *k*-nak, a *ci* *cs*-nek olvasandó. A *g* összetételei *gh*, *gi*, *gl*, *gli* és *gn*; az első a magas, a második a mély hangzók, a harmadik egy (*i*), a negyedik négy (*a*, *e*, *o*, *u*), az ötödik valamennyi hangzó előtt áll; hangértéke a *gh*-nak *g*, a *gi*-nek *ds*, a *gl*-nek és *gli*-nek *ly*, a *gn*-nek *ny*. Az *s* összetételei *sc*, *sch* és *sci*; az első és második a magas*), a harmadik a mély magánhangzók előtt használatos; az *sc* és *sci* *s* (š)-nek, az *sch* pedig *szk*-nak olvasandó. Mikor *c* után *c* és *g* után *g* következik, akkor az első *c* és *g* nem az általános szabály szerint mindig *k*-nak és *g*-nek, hanem a másodikkal összeolvasva olvasandó, tehát mikor ez *k*-nak és *g*-nek

*) Az *sc* mély magánhangzók előtt is előfordul, valamint a fentebbiek közül *gl* nem csak *i* előtt; de olyankor nem szerepelnek mint összetételek és így betű szerint *szk*-nak és *gl*-nek olvasandók.

hangzik, akkor az első is *k* és *g*, mikor pedig a második *cs*-nek és *ds*-nek olvasandó, akkor az első is *cs* és *ds*. Ehhez járul még több kivétel is. A *ci* (*a, o, u* előtt) nem mindig *cs*, hanem néha *csi*; pl. *Lucia, vocio*. Továbbá a *gi* (*a, o, u* előtt) nem mindig *ds*, hanem néha *dsi*; pl. *bugia, leggio* (polecz). Azután a *gl* és *gli* (az *i, ez a, e, o, u* előtt) nem mindig *ly*, hanem néha betűszerint *gl*; pl. *negligente, Anglia, ganglio, glicerina, geroglifico, glifo*. Az *s* két magánhangzó közt nera mindig *z*, hanem gyakran *sz*; pl. *co:ì, qualsisia, risanare, risapere, chiamasi, dicesi, stasera*. Végül az *sci* (*a, o, u* előtt) nem mindig *s* (š), hanem néha *si* (ši); pl. *fruscio*. Mind ebbe bátran bele lehet bódulni. Nagyobb erőlködést nehéz volna elképzelni.

Ha már most megfordítjuk a dolgot és azt nézzük, hogy melyik hangnak milyen betű vagy összetétel felel meg, akkor a következő képet kapjuk. A *cs* hangot *c* és *ci* (de az a *k*-t is, ez meg a *csi*-t is), a *ds* hangot *g* és *gi* (de az a *g*-t is, ez meg a *dsi*-t is), a *g* hangot *g* és *gh* (de az a *ds*-t is), a *k* hangot *c, ch* és (mindig csak *u* előtt) *q* (de az a *c* a *cs*-t is), az *ly* hangot *gl* és *gli* (de az a *gl*-t is, ez meg a *gli*-t is), az *s* (š) hangot *sc* és *sci* (de az az *szk*-t is, ez meg a *si* (ši)-t is), az *sz* hangot *s* és *ss* (de az *s* a *z*-t is), az *szk* hangsoportot *sc* és *sch* (de az *sc* az *s* (š)-t is) betűk és összetételek fejezik ki. Ugyancsak bonyolódott dolog ez is. Ha tehát az olasz írást a fonetika mértékével mérjük és így tekintetbe vesszük, hogy annyi betűjének (ide számítva az összetételeket is) nincs biztos hangértéke és annyi hangjának nincs biztos jelölője (betűje vagy összetett jegye), akkor ítéletünk nem lehet más, mint hogy nagyon gyarló. Telhetlensége egy dologban páratlan; egyedül az olasz nem tudja nyelvjárásainak még azon hangjait sem mind jelölni, melyek irodalmi nyelvében különben megvannak és jeggyel is bírnak; pl. a *cs, ds, s* (š) hangot, ha szó végére kerül, a mi az olasz nyelvjárásokban nem ritka, lehetetlen az irodalmi orthographia segítségével kifejezni. Fonetikus szempontból megvan még az a hibája is, hogy nem tesz ugyan különbséget, a hol van (hangzók quantitása, szóhangsúly, nyílt és zárt *e* és *o*), de a helyett tesz ott, a hol a kiejtés egészen egyenlő; pl. *o* (vagy *ksz.*) és *ho* (bírok), *ai* (névelő dat. plur.) és *hai* (bírsz), *a* (præp.) és *ha* (bír), *anno* (év) és *hanno* (bírnak), *da* (præp.) és *dà* (ád), *di* (præp.) és *di* (nap), *si* (magát) és *si* (igen). Ez homlokegyenest ellenkezik a fonetikus írás elvével, mely azt mondja, hogy a mi

egyformán hangzik, azt egyformán is kell írni, ha jelentésre nézve még annyira különbözik is. Az írásbeli megkülönböztetés akkor, a mikor a kiejtés nem kívánja, etymologikus eljárás. Az *ho, hai, ha, hanno* ezt másképp is nyilvánvalóvá teszik; mert phonetikailag szükségtelen *h*-juk nem egyéb mint a latin *habeo, habes, habet, habent* maradványa. A latinból származik a *k*-nak néha *q*-val való jelölése is; pl. *quattro, quale, qualità, quantità, quaranta, quare, querela, quota, cinque, cinquanta, esequie* stb. Etymologizálás rejlik az ilyen írásban is: *qualsisia* (*quale + si + sia*), *risanare* (*ri + sanare*), *risapere* (*ri + sapere*), *chiamasi* (*chiama + si*), *dicesi* (*dice + si*), *stasera* (*questa + sera*), a hol kiejtés szerint mindenütt *ss* volna írandó. Végül pedig, bármily különösnek tessenek, etymologizálás okozta a betűk alkalmazásának bonyolultságát is. Ez a baj világosan abból származik, hogy az olasz írás megtartotta a latinban talált betűket ott is, a hol a kiejtés időközben teljesen megváltozott. Azért jelöl a *c* nem csak *k*-t, hanem *cs*-t is, a *g* nem csak *g*-t, hanem *ds*-t is, és azért kellett aztán mindenféle összetételekhez folyamodni. Ime a phonetikusnak híresztelt olasz írás tulajdonképen, alapszintén etymologikusnak bizonyul. Ezt a mértéket alkalmazva rá, ítéletünk sokkal kedvezőbb és sokkal igazságosabb lesz. Mint phonetikus igen gyarló, mint etymologikus tiszteletre méltó.

Nem szükséges, hogy az összes irodalmi nyelvek helyesírását így részletesen végig tárgyaljam. Átnéztem valamennyit, de tüzetesebben csak azokat ismertettem, melyekre a phonetikus írás ajánlása végett hivatkozás történhetnék, vagy máris történt. Igazi phonetikus írásnak csak a szanszkrit bizonyult és a VI. század óta meg némileg a heber, a mennyiben ez velejében változatlan mássalhangzós írás vagy tulajdonképen lappangó magánhangzós szótagírás maradt és csak külső, habár igen pontos kiejtésjelölőket, punctatiót vett föl. Mind a két nyelv akkor, mikor helyes kiejtésöket láthatólag iparkodtak föltüntetni és így írás útján biztosítani, már csak holt, és a mit külön ki kell emelnem, liturgikus nyelv volt. Csak e két tulajdonságuk tette kiejtésük pontos jelölését egyrészt lehetségessé, másrészt szükségessé. Csak többé nem változó és többé sokféleképen nem hangzó holt nyelvnek lehet határozottan megállapítani a kiejtést. Élő nyelvnél e megállapítás csak ideig-óráig felelne meg a valóságnak, ha egyáltalában sikerülne. De vala-

mely nyelvnek kihalása, ha lehetségessé teszi is, még nem teszi szükségessé. A philologusok folyvást vitatkoznak a görög kiejtésen; de azért Erasmus-féle kiejtéssel csak úgy érthetni a görög remek irodalmat, mint Reuchlin-félével, és megfordítva. A ki Sophoklest nem érti, nem azért nem érti, mivel nincs megállapítva a régi görög kiejtés és mivel Sophokles művei nincsenek a kiejtést híven föltüntető phonetikus írással kiadva. A kiejtés pontos megállapítása és írásbeli megjelölése nem áll az érthetőség szolgálatában. Az épen olyankor válik szükségessé, mikor nem az értés, hanem a hangzás a fő. Azért nem minden holt nyelvnél, hanem csak olyanoknál látjuk alkalmazva, melyek egyszersmind liturgikus nyelvek és melyeknél a kiejtést nagyon szentnek tartották. Élő nyelvre még mint liturgikusra sem alkalmazta soha egy nép sem a phonetikus írást és egy sem alkalmazza a jelenben sem. Igen sok irodalomban az orthoëpia és orthographia oly messze esik egymástól, hogy az olvasás tanítása valóságos kínná vált. Legnagyobb a távolság a germán irodalmakban. Az angol olvasást a nehézség példája gyanánt szokás említeni; de nem sokkal könnyebb a svéd, norvég, dán és hollandi sem; hogy a német még legújabb reformálása után is elég bajt okoz a tanítónak és tanulónak egyaránt, azt mindenki tudja. A román irodalmak sem nagyon dicsekedhetnek, mintha olvasásuk valami könnyű volna. Legnehezebb köztük a francia; de elég nehéz az olasz, spanyol, portugall, sőt az alig három évtizeddel ezelőtt egészen újjá alakult oláh is. A szláv irodalmak az olvasás nehézségére nézve a románok után következnek. Itt legnehezebb az orosz; de a lengyel, cseh, tót, szlovén, horvát, szerb, bolgár sem valami könnyű. Általában Európa összes nemzetei örülhetnének, ha orthographiájuk oly egyszerű, oly könnyen olvasható lenne, mint a mienk, melyhez csak még a finneké fogható.

V.

De a közírások nem azért nem váltak phonetikusakká, mivel teljesen megrögzöttek a hagyományban. A helyesírás sehol sem maradt változatlan, sok nemzetnél tudatos és gyakran nem csekély reformon ment keresztül. A múltban ez legnagyobb részt abból állt, hogy az írást mind jobban etymologikussá iparkodtak

tenni. Csak ott ügyeltek a pontosabb hangjelölésre, a hol a szófejtés vagy egyenesen követelte vagy legalább nem ellenezte. Mind ez inkább ösztönszerűen történt. A jelen században több nemzet már tudatosan javította, módosította orthographiáját; de egyiknek sem jutott eszébe, hogy addigi etymologikus vagy historikus írását elvesse és helyébe a phonetikust állítsa. Mind csak a legkirívóbb különösségek, mesterkeltségek és következetlenségek megszüntetéséig ment. Szabályosabbá, egyszerűbbé, következetesebbé és így könnyebbé iparkodtak tenni helyesírásukat; de etymologikus vagy historikus alapját érintetlenül hagyták. Ez még a legszélöbбекről, a spanyolokról és oláhokról is áll. A spanyol akadémia 1830-ban nagyszámú és közte nem kevés jelentékeny újítást tett a spanyol helyesíráson; de azért anyjától, a latintól el nem szakította és így velejében meghagyta olyan etymologikusnak vagy historikusnak, a milyen volt. A legnagyobb változás az oláhnál találjuk. Ezek a hatvanas évek elején még a betűiket is megváltoztatták. Addig a cyrill írást használták; de egyszerre szakítva egész múltjokkal, hirtelen fölvették a latin írást. Ennek pedig az volt a következménye, hogy orthographiájukat a latinhoz szabva, nemcsak phonetikusabbá nem változtatták, hanem ellenkezőleg ép etymologikusabbá tették.

A mi helyesírásunk is a múlt század vége óta legutóbbi megállapodásáig nagy elméleti munka útján tetemesen változott; de phonetikusságban nem hogy nyert volna, hanem igen sokat veszített. Akadémiánk még «Magyar Tudós Társaság» korában két fő elvet vallott: «I. A' gyökszókat a' szerint kell írni, mint azok gondosabb íróinknál 's a' jobb szókönyvekben írva találtnak. II. A' származékokat és összetett szókat úgy kell írni, hogy mind a' gyök- és tőszónak, mind a' ragnak betűi épségben tartassanak, nem ügyelvén az itt-ott eltérő kimondásra; p. o. *íjasság*, nem *igasság*; *követség*, nem *kövecscség*; *tanítson*, nem *tanicseson*; *fonja*, nem *fonynya*».*) Ez elveknek egyike sem phonetikus. Az első a hagyományt, a másik a származást teszi követendővé; amaz mint historikus tágabb, emez mint szófejtő szűkebb értelemben s így velejében mind a kettő etymologikus. De már az 1856-ban összeült bizottság tudósabb akart lenni és

*) *A' magyar nyelv' rendszere*. Közrebocsátá a' Magyar Tudós Társaság. 2. kiad. Budán, 1847. 20. l.

a magyar helyesírás fő elvét a kiejtésben találta föl, korlátolva «a szófejtés által», a mit a Nyelvtudományi Osztály így fejezett ki: «A' helyesírás fő alapját a kiejtés teszi, tekintettel a' nyelvtudományra» (l. *Magyar Nyelvészet* II. évf. 1857. 38—40. l.). Ez látszatra phonetikusabbá tette ugyan az Akadémia helyesírását, de csakis látszatra; a valóságban meghagyta olyan etymologikusnak, a milyen volt. A kiejtésnek fő elvvé tételét szinte tréfának vagy gúnynak lehetne tartani, annyira nem volt hatása a gyakorlatra. Szintoly etymologikus maradt az Akadémia helyesírása e pictus masculus fő elv mellett ezután is és 1877-ben a *Magyar helyesírás elvei és szabályai* újabb átvizsgálásakor a phonetikus elv egyetlen vívmánya az volt, hogy azóta nem *rosz*-at, hanem *rossz*-at írunk, a mi ellen különben az etymológiának teljességgel semmi kifogása.

Legutóbb a németek reformálták helyesírásukat, a menyiben előbb a württembergiek, azután 1879-ben az osztrákok és bajorok, 1880-ban pedig a poroszok hivatalos helyesírási szabályokat adtak ki iskoláik számára. Mindnyájan úgy tesznek, mint Akadémiánk 1856 óta. Fő elvüknek a kiejtést hirdetik; de valósággal hűségesen ragaszkodnak az etymológiához, sőt etymologikusabbá tették helyesírásukat, mint a milyen volt. Így pl. a porosz szabályok az osztrák, bajor és württembergi helyesírással egyetemben nemcsak meghagyják az összes addigi etymologikus alakokat, a milyenek *Abt, ähnlich, Angst, hübsch*, stb. stb., hanem még szaporították az olyanokkal is, mint *Barchent, Befichen, bisschen, bloss, Borte, Gebürde, Geiss, Griess, Hifhorn, Pausbacken, Ries* (rizsma), *tödlich, Triumph, tüfteln, Tüte, Walfisch, Walstatt, Wergeld, Werwolf, Wildbret* stb. Ilyen irányban haladt a helyesírás reformja a jelen században. A tudatos reform nem hogy ártott volna az etymologikus írásnak, hanem még használt.

Igaz ugyan, a mire a magunk és a németek orthographiájánál utaltam is, hogy az elmélet újban a helyesírás fő elvének a kiejtést állítja; de az is igaz, hogy részletes szabályaival ezt a fő elvet mindannyiszor semmivé teszi és így nem csak a gyakorlattal, hanem maga magával is ellenkezésben áll. Meg nem tagadhatom magamtól, hogy a porosz hivatalos *Regeln und Wörterverzeichnis für die deutsche Rechtschreibung*-ből ide ne iktassam a 2. §-t, mely megmondja, hogy mi a «Grundsatz der deutschen Rechtschreibung». Szabálya ez: «Bezeichne jeden

Laut, den man bei richtiger und deutlicher Aussprache hört, durch das ihm zukommende Zeichen». Ezt aztán szépen tönkre teszi a következő apró betűs «Anmerkung»-gal: «Wenn jedem Laute ein bestimmter Buchstabe entspräche, und der Laut immer durch diesen Buchstaben bezeichnet würde, so bedürfte es keiner weiteren orthographischen Regeln. Aber beides ist nicht der Fall. Für manche Laute sind verschiedene Zeichen im Gebrauch, wie § 1 Anm. 1 zeigt. *) 2. Zuweilen wird auch ein Laut nicht durch den Buchstaben bezeichnet, der ihm zunächst zukommt. So schreibt man *Abt*, *Hand*, obwohl man ein *pt* und ein *nt* spricht. 3. Dazu kommt noch, dass die Quantität der Vokale durch verschiedene, nichtkonsequent durchgeführte Mittel bezeichnet wird, und dass in der Schreibung der Fremdwörter auch fremde Lautbezeichnung üblich ist. Durch solche Abweichungen von dem orthographischen Grundsatz werden weitere Regeln notwendig». Mi lehet ennél naivabb? Így az, a mit egyedül lehet és kell követni, mind kivétel; ellenben az, a mit nem lehet és nem szabad követni, az igazi szabály. Csaknem meghatározható az észrevétel: ha mindenik hangnak egy bizonyos betű felelne meg és ha a hangot mindig ezzel a betűvel jelölnék, akkor nem kellene több orthographiai szabály. Arany igazság; csak az a piczike kis «ha» ne volna. A tudós porosz orthographusok nyilván azért tették a kiejtést a helyesírás szabályává, mert azt hiszik, hogy nem is szabály, ha nincs kivétele, hiszen «nulla regula sine exceptione». Ha így magyarázzák ezt a régi mondást, akkor szabályuk a lehető leg-tökéletesebb, mert csupán csak kivételei vannak. Tulajdonképp kivétel az egész német orthographiai rendszer.

De ne hajigáljunk kövel, mikor nekünk magunknak is üvegből a tetőnk. Fabula de te narratur. Hunfalvy Pál ki is mondta az 1856-iki bizottság munkálatáról, hogy a «Révai és

---

*) Az idézett jegyzet így szól: «Die Zeichen *ch* und *n* werden für verschiedene Laute gebraucht. Umgekehrt gebraucht man aber auch für denselben Laut verschiedene Zeichen. Für den Laut *eu* und *ei* werden auch die Buchstaben *äu* und *ai*, für den Laut *ü* auch *y* verwendet. Der *F*-laut wird auch durch *v*, der harte *S*-laut auch durch *s* und *ss*, der *K*-laut auch durch *c*, die Lautverbindung *ku* durch *qu*, und die Lautverbindungen *ks* und *ts* auch durch *x* und *z* (*c*) bezeichnet. Durch die Unterscheidung von grossen und kleinen Buchstaben bietet die Schrift sogar doppelte Zeichen für jeden Laut».

Kazinczy-fele helyesírás, melyet az akadémia eleinte magáévá tett, *) jobb, a' nyelv tényeit inkább biztosító, 's a' majd haladni tudó nyelvtudománynak is megfelelőbb, mint a' már törvényté lett új javaslat» (*Magyar Nyelvészet*. II. évf. 1857. 104. l.). Húsz év múlva, a helyesírási szabályok új revisiója után még világosabban mondta, mily hiba volt a helyesírás fő elvének a kiejtés állítani. A *Magyar Nyelvőr* VII. kötetében részletesen fejtegette ennek visszásságát és tarthatatlanságát. «Nekem», így szól befejezésül (id. h. 103. l.), «az a meggyőződés, a melyet 1856-ban vallottam, s azóta is folyvást vallok, hogy vissza kell térnünk a Révai elveire. Az azoktól való eltérés tette hibássá és hiányossá az előbbi és a mostani helyesírási javaslatot. Igazán következetességről, tudományosságról nem lehet szó, a míg *első* helyesírási elvnek nem fogadjuk el a *szófejtést*, mely a közmegegyezés által elfogadott euphoniát nem mellőzi, s ott, a hol a szófejtés nem igazít el, *második* elvnek a *helyes szokást*, melyet meg a nyelvtörténet támogat. Minden egyéb csalo». Erről annyira meg van győződve, hogy határozottan kimondja: «a Révai helyesírása ma is legjobb, s még száz meg kétszáz év múlva is az lesz minden bizonynyal».

Azt az ellenmondást, melyet a porosz orthographia fő elve és részletes szabályai közt láttunk, észre vette Nádaskay Lajos a mi 1856-iki bizottságunk munkálatában is. Ma is teljes figyelmünkre méltó bírálatában így szól: «Fő elvének rendkívüli hiányosságát a bizottmány maga is érezte, mert a 4. §-ban kimondja, hogy «a kiejtés elve, a mennyiben *ragozott, származtatott és összetett* szókat, *egészben tekintve* illet, a *szófejtés* által korlátoltatik». Más szókkal, minthogy *egészben véve* helyesírási kételyeket *csak is a ragozott, származtatott és összetett* szók támasztanak, ezekre nézve pedig a kiejtés csak annyiban dönt, a mennyiben azt a *szófejtés* megengedi, a fönebbi sorok értelme nem más, mint hogy a helyesírási *alapelvül* fölállított *kiejtést* helyesírási kételyekben a tisztelt bizottmány — ad majorem principii gloriam — a *szóelemzetnek* önmaga teljesen *alárendeli*. Szóval: a bizottmány helyesírási főalapúl állít föl oly elvet, mely a hol használható, nincs rá szükség; a hol

---

*) L. föntebb a *Magyar nyelv rendszere* második kiadásából idézve.

pedig szükség volna rá, nem használható» (*Magyar Nyelvészet*. II. évf. 87—88. l.). Ime a phonetika hódítása: kaptunk egy hebehurgyán fölállított fő elvet, melynek a részletes szabályokban semmi nyoma. E fő elv hiábavalóságát legjobban illusztrálja Hunfalvy Pálnak eme megjegyzése: «Nagyobb ellentétet, mint van az akadémiai bizottmány javaslatának helyesírási elve 's Nádaskay úré között, alig lehet gondolni; hogyan egyezhetnek mégis a' valóságban, t. i. a' használt helyesírásban? Mert látók, Nádaskay a' *Budapesti Hírlap*ban épen úgy írja a' szókat (a' cz-t kivéve), mint a' bizottmány; az általa kiadott *Magyar helyesírás és szóragozás szabályai*-ban (Pest, 1855.) sem találunk egyéb különbséget annál, hogy ott a' -nak helyett hiányjegyet használ. E' szerint kettőt gondolhatna az ember: vagy hogy nem érdemes az elvről vitázni, mert attul nem függ semmi; vagy a' bizottmány javasolt helyesírása csak ugyan helyes, miután erre a' legellenkezőbb elv is vezet» (*Magyar Nyelvészet*. II. évf. 94—95. l.). Csakhogy Nádaskay fő elvül a szófejtést ismervén el, szabályait valóban fő elvéből származtatta; ellenben a bizottság fő elvül a kiejtést állítván föl, ugyan azokra a szabályokra csak fő elve megtagadásával jutott. Ott a következő, itt a következtelen eljárás; ott az alapos, itt az üres elmélet.

Látni való, hogy a helyesírás tudatos reformja által tulajdonképen még maga az elmélet sem lett phonetikusabb, mint a milyen volt; mert valamennyi követhető és követendő szabályát az etymologikus elvre alapítja. Hogy a kiejtést helyezte fő elvül szabályai élére, azt ok és megfontolás nélkül tette. Nem vette észre, mily éles ellentétbe jutott az élő gyakorlattal és saját további tanításával. Fő elve nem tud szabályairól és szabályai nem tudnak fő elvéről. A kettő nem is egy dologra vonatkozik. Fő elve ugyanis a hangírásra illik, részletes szabályai pedig a betűírásra. Nyilvánvaló, hogy a betűírást hibásan hangírásnak nézi, holott minden nemzet helyesírásának fejlődéséből és saját részletes szabályaiból is megtudhatta volna, hogy a közírás nem megy tovább a betűírásnál és hogy a betűírás nem hű jegyzője a kiejtésnek, tehát akarva sem nézhető hangírásnak. Hogy hangírás legyen, arra a betűírás soha és sehol sem önkénytelenül, sem tudatosan nem törekedett. Hiába mondta a mi 1856-iki helyesírási bizottságunk, hogy a helyesírás nem egyéb, mint az illető nyelv hangjai és szavai hű leábrázolása (l. Ma-

gyar Nyelvészet. II. évf. 38. 1.). Ezt, ha a *leábrázolást* nem vesszük is szó szerint és csak betűvel való lejegyezést értünk rajta, az írásnak se története, se jelen állapota nem igazolja. Eddig csak holt nyelvre alkalmazott, érthetőségre nem törekvő, és nem közhasználatra szánt írás iparkodott híven megőrizni a kiejtést. Az írás hangosan bizonyítja, hogy a kiejtéstől nemcsak kép-, fogalom- és szótag-, hanem még betűírás korában is csak tanácsot fogadott el, de parancsot nem. Mindig első sorban a szemre volt tekintettel, nem a fülre. Ma is szívósan ragaszkodik ahhoz az eredeti céljához, hogy látás útján értesse meg a gondolatot. Ez szab neki törvényt, nem a kiejtés. Azért fejlődése legmagasabb fokán sem kíván igazi hangírás lenni. A hol a kiejtés föltüntetése segíti őt céljában, ott nem vonakodik azt alkalmazni; a hol nem segíti vagy hátráltatja, ott nem haboz azt elvetni. Mint látható beszéd rövidít vagy bővít, a hogy a maga szüksége kívánja, és nem törődik azzal, hogy mit tart a hallható beszéd szükségesnek. Akár mit mond a dolog velejét nem tekintő üres elmélet, az írás maga soha sem ismerte el és nem ismeri el ma sem, hogy a kiejtésnek alázatos alárendeltje, engedelmes másolója tartozik lenni. El nem vitázható igazság, hogy közírás soha ezen a földön nem volt fonetikus és hogy a jelenben is semmiképp sem hajlandó eredeti céljáról lemondva, igazi hangírássá válni.

Minden közírásnak ez a hajthatatlan idegenkedése, mondhatni irtózása, mely évezredek át sem engedte, hogy kezdetől fogva mind napjainkig csak egyetlen egy is hangírássá váljék, bizonyára nagyon alkalmas arra, hogy gondolkozóba ejtse még a fonetikus írás híveit is. Hiszen ha erővel be nem dugják a fülüket, nekik is szükségképen meg kell hallaniok, hogy a helyesírás ezutánra is mily hangosan tiltakozik az irány ellen, melybe ők szeretnék kényszeríteni. Csak arra nem gondolnak, hogy e rendkívül föltűnő jelenség teljességgel nem lehet fontos ok nélkül. Pedig ezt is könnyen megtalálhatnák, ha figyelemmel néznék azt a szükségét, mely az írást egyáltalán létrehozta és folyton föntartja. Akkor nyelvünk sajátosságait is tekintetbe véve, meglátnák nemcsak azt, hogy a fonetikus elv miért nem lehet helyesírásunk alapja, hanem főeredményül és zsinórmértékül azt is, hogy minden számbavehető ok minő elv követését szabja elénk. Mind ennek kifejté-

sét azonban máskorra kell halasztanom. Nem hiszem, hogy a phonetikus írás sürgetői addig elinduljanak a kijelöltem úton s megtalálva az igazságot, az etymologikus írás mellé álljanak; másrészt attól sem tartok, hogy a világ hirtelen megforduljon s elfogadja az évezredekig visszautasított phonetikus írást. Így nem fenyeget az, hogy fejtegetésem folytatása időközben tárgyát veszítse.

VOLF GYÖRGY.

A MAGYAR IRODALOM FŐ IRÁNYAI.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

VI.

Mátyás korából valók a magyar világi költészet első maradványai: költészetünk első sugara az ő nagy alakját világítják meg. **) És a mint a magyar költészet kertje ez új hajnalra kivirúl, fölfakad benne a szerelmi költészet első bimbója: egy kis dal, melyet véletlenül jegyzett föl valaki egy városi jegyzőkönyv címlapjára, megszólítván feleségét vagy kedvesét: «Az te szép palástodban, Gombos sarudban, Haja, haja virágom».

És megszólal a harczy dicsőség költője is s elzengi Mátyás diadalait a törökön, Szabács várának megívását.

És íme megszólalnak a gyermekek is: mintha hallanók gyöngé, éretlen, de tiszta, friss hangjokat karban csengeni:

Mátyást mostan választotta
Mind ez ország királyságra,
Mert ezt adta Isten nekünk,
Mennyrországból oltalmunkra.

E korból való költészetünk első világos compositiója is: a *Katalin-legenda*. Oly férfi műve, ki úgy látszik, távol állott

---

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 202. és 203. füzetében.

**) *Szabács viadala, Emlékdal Mátyás haldlára, Siralomének Both János veszedelmén, Pesti gyermekek útczai dala, Zrínyi-féle népdal-töredék.*

Mátyás olasz ízlésű udvarától, kit azonban szintén érintett a renaissance lehellete. A középkori elbeszélő művekben rendszeren — csak néhány ritka remek kivételével — valami kuszált-ságot, homályt találunk, főleg, mert az elbeszélés részei nincsenek kellőleg elrendezve és tagolva. A humanismus és a latin műveltség eredménye, hogy logikailag rendezett, áttekinthető elrendezésben adják elő az írók az eseményeket vagy gondolataikat. A latin szellem általán szervező szellem volt; az irodalom terén is ép a compositióban, a részek kellő fölosztásában és összefűzésében mutatkozott erősnek; a latinoknak XV. századbeli tanítványai, a humanisták, azon voltak, hogy ezt az erős szerkezetet műveikbe is bevigyék. A *Katalin-legendában* már lélektani érdek is mutatkozik; már jellemző vonásokat is lát a szerző; a cselekvény mögött némileg már lelki rúgóit is észrevehetjük. A költő olyan, mint kora: kezd elmélyedni az egyéniségben.

A XV. századbeli magyarországi renaissance fő jelenségeire visszapillantva, föltűnik előttünk művelődéstörténetünk egyik érdekes jelensége, hogy külföldi szellemi mozgalmak, a forgalom és közlekedés nehézsége mellett is, mily gyorsan terjednek el nálunk. A gót stílus nálunk korábban jelentkezik mint Németországban: már 1210-ben. A renaissance is néhány évtized alatt átlépi az Alpeseket és beragyogja Mátyás udvarát. Kétségtelen, hogy nálunk ez idegen befolyásokkal szemben csekélyebb volt az önálló nemzeti szellem ellenállása mint máshol és így e befolyások gyorsabban hathattak a magyar művelődésre, mint máshol. Még nem érkezett meg az az idő, a melyben az idegen hatásra erős nemzeti visszahatás felel: az újjászületés kora sem válik evolutióvá. Az általános nemzeti művelődés még nem elég szilárd medium arra, hogy tovább szállítsa az idegen hatást.

Mindamellett téves azonban az a nézet, hogy a Mátyás korabeli renaissance-műveltség csak rövid, fényes föllobbanás volt, melyet annál sötétebb éjjel követett.

Igaz, hogy Mátyás emlékei szétszóródtak; hamvai — mint a Petőfié — nem tudjuk hol nyugosznak, pedig a múlt század végén még megvolt sírhelye. A mit ellenség nem pusztított el — ámbár nem oly sokat pusztított, mint a hogy mondják — attól a múlt századok közömbössége fosztott meg bennünket. Királyi palotájának, egy márványlapja, képeinek egy vászon-

foszlánya, kézírásának egy magyar szava sem maradt meg nálunk. Könyvtárának legszebb kézirat-köteteit Rómában és Wolfenbüttelben találjuk; a németalföldi helytartók századokon át Mátyás missaléján, Attavantes e remek Corvina-codexén, mely Brüsszelbe került, tették le az esküt hazájok alkotmányára. Mátyás legjobb márvány-arcképe Bécsbe, legszebb eszmenyi képe Berlinbe került. Trónkárpitjának foszlányait a fojniczai kolostor őrizte. Csodálatos művü szárnyoltára a Louvre gyűjteményét diszíti. Béke-serlege — a gót ötvösség e remeke — Bécs-Újhelyt van, diadalmas kardját pedig üveg alatt Bécsben mutatják, abban a Bécsben, melyet e kard meghódított volt. Budai ércszobra a Bosporus fenekén hever, hová a konstantinápolyi csöcselék dobta, kőszobra egy lausitzi torony fülkéjében mereng (Bautzenben). Igaz tehát, hogy földi maradványa kevés maradt Mátyásnak ez országban, melyet ő szenvedélyes erőszakkal nem csak hatalmassá, hanem műveltté is akart tenni: de nevének említése még ma is hálás visszhangot ébreszt a magyar népnél, mely különben nem őrizte meg emlékezetében történetének nagy neveit.*)

Valamint a néptudatban, úgy megmaradt Mátyás emléke a magyar műveltségben. A nagy történeti tények nem vesznek kárba, hanem tovább hatnak az okozati kapcsolat láncolatán.

Ha pontosabban vizsgáljuk e nagy fejedelmet és e nagy kort, felötlík, hogy köztök és a XVI. század közt nem szakad meg a szellemi folytonosság. Ulászló idejében még látjuk a Mátyás traditióit: Buda még mindig egyik középpontja a humanistikus műveltségnek. A nagy elődökhöz nem méltatlanok az Ulászló-kori utódok, kik külön társasággá, sodalitássá alakúlnak. A valódi tudós és irodalmi szellem, a római irodalom ismerete Mátyás alatt tűnik föl először és nem enyészik el többé Magyarországon. Celtes Konrád, kit III. Frigyes Nürnbergben volt kénytelen megkoszorúzni, mivel székhelyét Bécsset

---

.. *) A szomszéd népek emlékében sokkal több maradt fenn Mátyás királyról. A Balkán-félszigeten az útas nem ritkán hallhat délszláv guzlároktól elbeszélő dalokat, melyek Mátyásnak a történelemtől alig említett csatáiról részletesen szólnak. Ilyen dalt hallott példáulú hat-hét évvel ezelőtt dr. Krausz egy bolgár guzlártól, ki Mátyásról és a győri csatáról hosszú éneket mondott. Hermann Antal: *Ethnologische Mittheilungen*. II. 46.

Mátyás elfoglalta, Mátyás halála után itt jár és közös tevékenységre buzdítja a magyarországi humanistákat. Két évvel Mátyás halála után alakul meg Budán az első magyarországi tudós és irodalmi társaság, a *Sodalitas litteraria hungarorum*. E hagyományok gyümölcsöznek a XVI. század elején és észre vehetők abban a szellemi küzdelemben, mely e századot betölti.

A kepzőművészetekben is tovább hat a Mátyáskori renaissance ösztönzése. A XVI. század elején Magyarországon találjuk az olasz Visinót, itt találjuk Giulio Cloviót, Attavantes méltó utódját, korának legnagyobb miniatur-festőjét, ez időben készíti Andrea Ferrucci a Bakócz-kápolna számára a márványoltárt és ugyancsak ő dolgozik II. Lajos számára is (1517). A gyulafehérvári templomnak és a pesti plébániának Mátyás halála után készült részei a renaissance virágából valók.*)

Egyik láncszem ilyenképen a másikba kapcsolódik és levezet bennünket a mi századunkig. Mátyás szelleme nem volt meteor, mely föllángol és örökre elalszik, hanem fáklya, melyen más fáklya gyúlt.

VII.

A XVI. századbeli magyar művelődés kettős csillagzat hatása alatt áll: a reformáció és a mohácsi vész hatása alatt. Mind a kettő mély, el nem enyésző nyomokat hagyott a magyar szellemi életben. A renaissance kíséretében sok tekintetben valami fölszínesség, sőt néha valami léhaság is volt: bizonyos elbizakodottság és erőszakosság a jellemeiben, meg az erkölcsökben. XVI. századbeli történetünk két fő eseménye: a reformáció elterjedése és a török hódítás, a magyar nép lelkének legmélyére, szívének legbelső gyökeréig hat. Az első: a reformáció, oly mozgalom, mely a XVI. század folyamában egész Európát belevonja hatáskörébe és mindenütt hasonló szellemi tüneményeket eredményez; a másik nemzeti esemény,

---

*) E korban — mint az előbbiben is — viszont magyar művészek is dolgoznak Olaszországban. Ilyen Bernardo del Buda festő, Andrea del Sarto tanítványa és Nanni Unghero, Toscanában építő- és intarsia-mester.

mely a magyar szellemnek és a magyar irodalomnak (mely e szellem kifejezője), sajátos jelleget ad. 1524-ben (nyolcz évvel Luther wittenbergi föllépése után), a budai királyi udvar heves katolikus és protestans hitviták színhelye. Két évvel később következik be a mohácsi vész. Külföldi és belföldi, vallási és nemzeti tényezők egyesülve hatnak zsenge szellemi életünkre.

A reformatió hatása főleg az, hogy emeli a vallásos szellemet és elmélyíti a lelkiismeretet.

Emeli a vallásos szellemet mind a két oldalon: a katolikusoknál ép, úgy mint a protestánsoknál. Soha sem erősebbek az eszmék, mint akkor, midőn újak. Nem kell csodálkoznunk, hogy az új vallásos eszmék is rendkívül lelkesítették a XVI. század embereit. A ki protestánsná lesz, bizonyos lelki szükségletnek akar eleget tenni, vallásos érzelme bírja arra, hogy vallást és talán e miatt sorsot és hazát is cseréljen, hogy kitegye magát mind annak, a mit Luther hívei nálunk nem ritkán szenvedni kénytelenek voltak. A ki pedig hiteért szenved, csak erősebben hisz.

A vallásosság lángja azonban átcsapott a másik felre is: a mit el akarnak tőlem venni, a mit veszedelem fenyeget, a mit féltennem kell, azt jobban szeretem, mint azt, a mit nyugodtan bírok és élvezek. Ez a katolikus vallásos szellem fokozódásának oka. A mint vallását megtámadják, a mint mindinkább többen meg többen elszakadnak tőle, a buzgóság ellenhatása felel a katolikusok oldalán a protestans támadásnak.

Ez a vallásosság azonban nem egészen a középkori; a képzelet osztályrésze csökkent, a babonás elem kiszorul; a vallás mindinkább a szívnek áhitata, a lelkiismeret cultusa. A kor legműveltebb emberei, a római és görög műveltség letéteményesei, a humanisták állnak nálunk a vallásos mozgalmak elén.

E szellem működése azután minden irányban, irodalmunk minden ágában észrevehető.

Ekkor jelentkeznek a bibliafordítások. Luther kimondja az elvet, hogy a bibliát népszerűsíteni kell és a könyvnyomtatás föltalálása lehetővé teszi ez elv keresztülvitelét. A magyar nép jobban megismerkedik a költészet azon örök forrásával, melyet ó- és új-testamentumnak nevezünk.

A ki zsidóul és görögül és végre deakúl
 Szól vala régen, szól néked az itt magyarul:
 Minden népnek az ő nyelvén, hogy minden az Isten
 Törvényinn éljen, minden imádja nevit

énekli Sylvester János, bibliafordításának elején. A protestánsok a bibliára hivatkoztak és népszerűsítették a szent-írást: később a katolikusok velök vetekedve, nem maradhattak el. E kor egyszersmind a bibliafordítások százada.

A theologiai vitatkozás egyáltalán fordításokra ösztönzi a két fél híveit. Fordításhoz fordult e kor egyetlen elsőrangú katolikus szelleme, Balassa Bálint is és e fordítást, egy angol jezsuita hitvitázó iratát, egy barátjának adja át, «minek utána — a mint e barátja, Dobokai Sándor, e mű előszavában írja — fejedelme hűségébe, hazája szerelme mellett, 1594. esztendőben, pünkösöd havának közepében, Esztergom vára ostromán halálos sebekbe esett volna.»*)

Új lendületet adott a reformáció az egyházi éneknek is. Az egyházi ének nemzeti nyelven ugyan nem protestáns újítás sehol sem, de a protestánsok, Luther példája szerint ápolják, elvök lévén, hogy a vallás szellemi eszközei a hívők közkincese, melyet mennél könnyebben hozzáférhetővé kell tenni. A katolikusok azután a protestáns példaadás után szintén nem maradhatnak el.

Az új hitfelekezet elterjedését polemiák előzték meg, polemiák követték. A protestáns fél általános támadást kezd, melylyel szemben a katolikus párt eleinte alig védekezett. A protestantismus sikere leginkább azon alapúlt, hogy az akkor új támadó fegyvert: a sajtót használja. E vallási vitatkozások jórészt latin nyelven vannak írva. De már kezdettől fogva vannak magyar vitaíratok, habár csak protestáns szellemben. E polemikus irodalom a magyar próza-stilus első edző gimnasztikája, melyből persze az ütlegek sem hiányoznak. Jellemző tény, hogy már a legelső eredeti magyar könyv, mely a sajtó alól kikerült, vallásos vitaírat: Ozorai Imre pap műve Krisztusról és az Antikrisztusról.**)

*) E fordítás egyetlen példánya a magyar nemzeti múzeum könyvtárában van meg.

**) *De Christo et eius Ecclesia, item de Antichristo eiusque ecclesia.* 1535. (Szövege magyar.)

A század végén aztán a katolikus párt is él azzal a világhódító eszközzel, melyet a protestantismus annyira ki tudott aknázni: a könyvnyomtatással. E vallásos vitatkozások valami okoskodó irányt és durva hangot adnak irodalmunknak. A bizonyítás és czáfolat láza töri az írókat. Száz mértföldnyire vagyunk a múlt század szónoki elegantiájától. A magyar műveltség színe-java már nem a mosolygó Ferrarában és Paduában, hanem a komor Wittenbergben nevelkedik.

A reformáció százada általában józan, mint a magyar népmaga; innen nagy hatása a magyar népre. E részben csak egyetlen egy korszak mérkőzhetik vele: a XIX. század, midőn a nemzeti demokratikus eszmék tódulnak be a magyar szellemi életbe.

Nem kevésbé mély hatással volt a mohácsi katastropha a XVI. századbeli magyar lelkére. A reformáció a vallásos érzelmet mélyítette ki, a mohácsi vész a hazafiságot. Nem csak vallását, hazáját is féltenie kellett a magyarnak. Nagy nemzeti szerencsétlenségek mindig fölgújtják a hazaszeretetet; közömbös idők elaltatják. Már Csati Demeter, kevéssel 1526 után, a mohácsi katastropha hatása alatt azt mondja, hogy abban az időben szerezte költeményét, «mikort nagy bú vala Magyarországbán». Farkas András pedig párhuzamba állítja a zsidó és a magyar nép történetét és így végzi naiv énekét:

Farkas István szerzé ezeket énekbe
Keserőlvén az nyomorúlt országon.
Igen szánja vala, hogy az hitetlenek
Istennek híveit széllyel üldözik vala
Kis karácsony után immár írnak vala
Az ezeröttszázban harmincznyolcz esztendőben.

Ugyan abban az évtizedben írhatta Batizi András keserű fohászatát Istenhez:

Távoztasd el tőlünk a vérontást,
És sokféle dühös hadakozást...
Tégy jót velünk kegyelmességéből
Ments meg minket keserűségünkből...
Vigasztald meg az mi siralmunkat
Teljesíts be mi kívánságunkat.

Ugyancsak Batizi András egy bibliai eposzban, hazafiúi aggodalmaival szemben a hitet állítja oda, mint Magyarország megvédőjét:

Ha mi is hieendünk a Krisztus Jezusban
Ő nagy hatalmában megtart mi hazánkban.

Kortársa, Dévay Bíró Mátyás, hasonló érzelemtől ihletve, Krisztus közbenjárásáért folyamodik:

Krisztus által kérjük mi mostan ötet
Oltalmazza nyomorúlt országunkat,
Idvösségre viselje mi útunkat.

Szkhároszi Horvát András pedig — úgy látszik Luther példájára — így fohászkodik: «Oltalmaz uristen, oltalmaz pápatúl és az töröktől!»*)

Ugyancsak Horvát András egy socialistikus színezetű költeményben, melyből a Dózsa-lázadók véres panaszait véljük kihallani, a nyomorúlt föld népének pártját fogja és emígy kesereg az emberek fösvényiségén:

Mind ez világot, Fösvényiség elfutád,
Görögországot lám mind elpusztítád

---

*) Luther egy versében ezt írta: «Erhalt uns Herr bei deinem Wort und steur' des Papsts und Türken Mord». — A XVI. századbeli magyar-török háborúk különben is élénk részvétet keltettek Németországban, a miről több korabeli népdal tanúskodik. (Közölve Lilienron: *Historische Volkslieder der Deutschen* III.) A korszak legjelesebb német költője, Hans Sachs, egyik jobb költeménye a török ellen buzdítja honfitársait:

Ihr Püchsenmeister alle
Nun rüst euch, es ist Zeit
Ins Ungarenland mit Schalle
Zu Sturm und zu Streit.
Lasst eure Hauptstück hören,
Durch Berg und tiefes Thal
Den Türken zu verstören,
Der sich regt abermal!

Jó Magyarországot nagy székenbe hozád,
Az sok pártolókkal mindaddig dúlatád,
Mignem Buda várát pogán kézbe adád.

Máshelyt is bibliai fölfogással, az erkölcsök megromlásának tudja be a török pusztítását :

Reánk haragudt nyilván az isten a hálátlanságért,
Reánk bocsátá az pogánokat az hitetlenségért . . .
Sok ostorval ver minket az Isten, de semmit nem félünk.

Egy más kortársa pedig arról panaszkodik, «hogy a szultán megnyergelte Szent László lovát».

Tinódi Sebestyén, e szomorú korszak prózai költője és egyes eseményeinek pontos leírója, egyre sarkalja hallgatóit a török ellen harczra :

Sirva veszik öl mast szegín Magyarország
Mert tőle távozik hangosság, vigasság.

E példák eléggé mutatják, mennyire visszhangzik a magyar költői berek a Mohács utáni századnegyedben a hazafiúi fájdalomtól. Hol zengzetesebb, hol nyersebb e visszhang, de mindig őszinte bú kifejezője. Van több költemény ebből az időből, melyekben a vallásos áhitat és a hazafiúi fájdalom, mint kettős bús láng, égnek csap. E bús hang azután uralkodóvá lesz költészetünkben, egészen a legújabb időkig és lyránk egyik legföltünőbb jellemvonásává válik. A hazafiúi fájdalom hallik ki XVII. századbeli legnagyobb lyrai költőnkben, Balassa Bálintól; a hazafiúi fájdalom lelkesíti és marczangolja Zrínyi hős lelkét; e fájdalmat siratják a múlt századbeli classikus költők; Mohácsot, nemzeti nagylétünk temetőjét üdvözli sóhajtó szózáttal Kisfaludy Károly; Mohácsról énekel Berzsenyi keserű stoicismussal, Kölcsey méla borongással; mohácsi bánat dül Vörösmarty bús pompájú hexameterében. Ekkor azonban, Széchenyi idejében, föltűnik egy másik Magyarország: a múlt mellett a jövő Magyarországa és Vörösmarty képzeletében e két fölfogás küzd egymással, mint tavaszkor a déli levegőáram a nyirkos télel.

E hazafias visszhangzásban rejlik a magyar költészet eredetisége a többi európai nemzet költészetével szemben. Nincs költészet, melyben a hazafiúi érzés oly annyira erős és mély, oly annyira alaphang volna, mint a magyar költészetben.

A többi nemzetnél a nemzeti összetartozás érzete még alszik; Magyarországon ez az érzet már a néposztönök homályos, de ellenállhatatlanul erős hatalmával jelentkezik és a török megpróbáltatás tüzeiben megacézólosodik. A német például még nem érzi, hogy német, midőn a magyar már magyar. A nemzeti érzés e fejlődése a XVI. században a legfontosabb evolúciók egyike, melyen a magyar lélek valaha átment.

Vallás és nemzet volt a két eszmény, melyet dicsőített és siratott a XVI. század kezdetleges költészete; vallás és nemzet volt az, a mit leginkább feltett a magyar államférfi és leginkább veszélyeztetett éjszaki és déli szomszéd beavatkozása és támadása. A magyar ekkor is hazáját és Istenét védi, mint a középkorban, csak hogy más ellenségekkel szemben: haza és Isten a kettős visszhang, mely a korabeli magyar költészetből kihallik.

A mint e szellemi befolyások hatása alatt a lelki élet mind inkább finomul, a mint a növekedő vallásosság kimélyíti a lelkiismeretet, fölébred a művelt emberekben egy érzés, melyet a középkor nem igen ismert: a természet-érzek.

Az első magyar költő, ki a természetet belevonja költészete körébe, Balassa Bálint. Ő már érzi a tájkép szépségét és a természet jelenségeit már párhuzamba állítja belsejének jelenségeivel. Magán levelekben is, már néhány évtizeddel később kezdik a vidék szépségeit említeni; a lomniczi csúcs első megmászása is körülbelül ebbe az időbe esik.*)

A természet érzete újkori érzés: az olasz költészetben a középkor legvégén mutatkozik. A többi költészetben később. Nálunk Balassa költészetében fakad ki és a XIX. században fejlődik ki legnagyobb finomsággal és mélységgel: Petőfi már a természetérzék utolérhetetlen művésze. Midőn Balassa Bálint, ez a végletes, gyönyör és szenvedély közt révedező, erőszakos és gyöngéd utolsó troubadour föllép, a természet még néma a mi költészetünkben. Egy föl nem fedezett világ, mint egy századdal elébb Amerika.

A hajnal régebben is csak úgy hasadt mint ma, de senki sem érezte hasadtakor azt, a mit Madách:

---

*) 1615-ben. Lásd ezekről még Acsády: *Magyarország Bulvár* visszafojglalása korában. 326.

Ha dombtetőről nézek ifjú hajnalt,
 S virág-kelyhekből száll az illatár
 Mint áldozat; ragyog a játszi harmat
 S üdvöletet danol a kis madár:
 Nem is tudom már lelkem hol végződik
 Avagy hol van a hajnal kezdete...

Kék égen úszott az ezüst hold akkor is, de senki sem tekintette fájdalmai bizalmas társának, mint Ányos:

Szomorú csillagzat! mely bús sugárokkal
 Játszol a csendesesen csörgő patakokkal:
 Csak te vagy még ébren boldogtalanokkal
 Kiknek szíve vérzik s küszködik bajokkal.

Az Alföld még nem bontotta ki szépségének mysteriumait azon szegény vándor előtt, ki mint a magyar költők költője, majdan a Tisza partján elragadva így mereng:

Oh természet, oh dicső természet!
 Mely nyelv merne versenyezni véled?
 Mily nagy vagy te! Mentül inkább hallgatsz,
 Annál többet, annál szebbet mondasz!

A Kárpátok még csendesesen borongtak a magok vetette óriási árnyékban: még senki sem gyönyörködött az égbe nyúló gránittömegek zordon szépségén; «fenyvesekkel vad regényes tája» még csak magányos tengerszem sötét kékjében tükröződött.

Az őszkor hulló levelek csak a puha fövénybe rajzolták finom körvonalukat; képíró még nem festette, költő még nem érezte, hogy a természetet ilykor

Őszi hullás fájó titka
 Rezgi által csendesesen. (Arany.)

Felhők gomolyogtak és jártak az égen, de senki sem hitte mint Petőfi, hogy ők

— — lelkemnek rokoni
 Mely mindig új s új alakot vált
 S még is folyvást az egykori.

Magyarországot még sokkal több erdőség borította, mint ma, de senki sem értette meg a váltakozó évszakok költészetét,

mint Vörösmarty, midőn mintegy sub specie æternitatis festi, hogy követi a rengetegben év év után a tavaszt a nyár, a nyarat az ősz:

És az év jár; sárga koszorúját
Váltja, veszi a komor vadon,
Fölzendül az elholt dal koronként
A viruló ifjú lombokon,
Agg a szarvas, feje ágozatján
Éve számát büszkén mutogatván.

A mint a XVI. század vallásos szelleme a lelkiismeretet kiműveli és kimélyíti, megindítja a magyar lélekben a természet-érzékletet is, mely a természet jelenségeit mindinkább nemcsak a szemem, hanem a szíven át is vezeti.

E három szerzemény: a nemzeti egyéniség tudata, a lelkiismeret cultusa és a természetérzés ezentúl a magyar nép örök birtoka: $\kappa\tau\eta\mu\alpha\ \epsilon\varsigma\ \acute{\alpha}\epsilon\iota$.

VIII.

Ha a magyar irodalom fő korszakait az európai nagy culturalis mozgalmak világánál tekintjük — a mint ezt futólag a középkor, a renaissance és a reformatióra nézve meg is tettük — minden esetben külföldi impulsust látunk, a mint mélyreható változásokat idéz elő a magyar szellemi életben. A kékes Duna is messze határokról kanyarodik hozzánk, itt nálunk aztán belészakadnak sárgás mellékfolyamai és összevegyülnek nyugati országok víztömegével. Az érzelmek és gondolatok elváltozását a különböző korszakokban az irodalom mutatja nekünk, mely a korabeli eszmék tárháza és az érzelmek hőmérője.

A magyar irodalom fő korszakait folytatólagosan vizsgálva, észrevehetjük majd, hogy Európában minden században van bizonyos közös szellemi éghajlat, melynek hatása mindenkor a mi irodalmunkra is kiterjed, úgy mint az időjárás rendkívüli tünetényei is nem csak egy-egy országban, hanem continensök nagy részében mutatkoznak: ha például hosszú, igen meleg a mi ősünk, ez többnyire nem pusztán magyarországi, hanem európai jelenség: csakhogy ez az idegen földön is

észlelhető meteorologiai tünemény nálunk, magyar földön, magyar szőlőt érlel és magyar gabonát aranyoz meg.

A XVII. század elején az ellenreformáció az uralkodó szellemi irány európaszerte. Nálunk is az: élén a korszak legnagyobb íróját, Pázmány Pétert látjuk.

A XVII. század második fele a barokk ízlésnek hódol. A képeken, szobrokon, az épületek idomain, az irodalmi művekben, a divatban, a kertek berendezésében mindenütt valami cikornyót találunk, mely a renaissance eszményeinek túlhajtásából származik. Az épületek, meglágyítva a renaissance nemes vonásait, vájt idomokat, kagylókat, áttört és meggörbitett párkányokat mutatnak: a szobrokon, képeken mintha valami vihar tépdelné az alakok ruházatát és valami érthetetlen, meg nem okolt indulat dúlná lelköket. Az irodalomban az allegoria és metaphora túlzása: a divatban a természetellenes paróka, a kertekben a fák és cserjék természetellenes négy-szöge — ez mind a barokk szellem kifejezője. E barokk ízlés áramlata a XVII. század második felében hozzánk is eljut és benne úszik a kor legkedveltebb költője: Gyöngyösi, a *Marszal társalkodó murányi Venus* szerzője.

A XVIII. század a fölvilágosodás százada. Mi még nem vagyunk fölvilágosodottak, de igenis fölvilágosítók, mondja e század legnagyobb bölcseleje, Kant. A kor törekvéseinek középpontja Páris: a fölvilágosodás nagy szellemi forradalma, melyből azután a század végén a világ legnagyobb politikai forradalma fejlődik, innen terjed el nyugatra-keletre; a fölvilágosodás vezérférfiai, Voltaire és Rousseau, gyűjtják föl a fiatal Besenyei lelkét, midőn magyar irodalmat és magyar szellemi életet akar teremteni.

A francia forradalom elvont világfölfogása, mely az embereket, faj- és korszakbéli különbséget nem ismerve, egyenlő lényeknek tekintette, mely nem ismerve sem a történeti hagyomány erejét, sem a fejlődés eszméjét, minden intézményt: vallást, államot, alkotmányt könnyen megváltoztatható conventiónak tartott, — ez az elvont fölfogás, mondom, működik Kazinczyban is, midőn a nyelvújítást megindítja és a magyar szöveg mondataalkotásnak, mint conventionalis eszköznek átido-mítását tervezi.

Századunk elején a romantikus iskola varázskörébe lépünk. A romanticismus ez időben általános európai reactió a

múlt századbeli fölvilágosodás ellen. Az embernek elvont fölfogását elejtve, a nemzeti középkor felé hajlik, a hová Kisfaludy Sándor regéi vezetik az elragadt magyar közönséget.

A század huszas éveitől fogva azonban mindinkább hatalmasabb a népies-demokratikus irány. A nép a politikában és az irodalomban egyre nagyobb szerepet játszik. E delejes áramot, mely minden európai lélek mágnestűjét megrezegteti, követik ösztönszerűleg Petőfi és Arany is, midőn a magyar műköltészetet a népköltés szárnyán talán utolérhetetlen magasságra emelik.

E különböző korszakok szellemi jelenségeit egybevetve, összegezzhetjük, hogy mi e culturalis hatások rendes lefolyása, mintegy mechanizmusa. A magyar szellemi élet fejlődése e szerint abban jelentkezik, hogy mindig nagyobb meg nagyobb a nemzeti osztályrész, a melylyel ezekre az általános európai hatásokra visszahat, egyre önállóbb meg önállóbb a magyar felelet, mindinkább úgy veszünk, hogy adunk. Eleinte átveszi a magyar művelődés az idegen impulsust, majdnem egész szellemi tartalmával együtt; később többet-többet vegyít tulajdon sajátágaiból az európai hatásba, míg újabban, például a mi századunkban irodalmunk a népies irányt csak megindításnak, csak ösztönzésnek tekinti, melyet sajátyszerűen fog föl és alakít át.

RIEDL FRIGYES.

WEKERLE ÉS A SZÖVETKEZETEK.

Körülbelül két éve annak, mikor e *Szemle* olvasóinak figyelmét a magyar szövetkezeti mozgalomra föl hívtuk. Igyekeztünk ennek jelentőségét a külföldi hasonló irányú mozgalmakkal összemérve, föltüntetni. Utaltunk arra, hogy a szövetkezeteknek elterjedése Magyarországon úgy gazdasági, valamint társadalmi szempontból kívánatos. Kiemeltük, mily nehéz minálunk a dolognak éppen erkölcsi oldalát érvényre juttatni. Ezek a szempontok meglehetősen az újság színével bírtak akkor és bírnak még ma is Magyarországon. Éppen ezért róluk beszélni nem fölösleges. Ez alkalommal a további fejlődésről óhajtunk számot adni és mindjárt kezdetben kiemelhetjük, hogy a fejlődés, legalább a hitelszövetkezeteket tekintve, fölülhaladta várakozásunkat.

Két, egymással paralell haladó actióról kell megemlékeznünk. Az egyik a kormányé, a mely ugyan ezideig kevés positiv eredményt érlelt, de a melyet ismertetnünk kell; éppen azért, mert föltünteteti, mily árva gyermek a cooperatio a hatalom kezelőinek szemében. A másik a társadalmi mozgalom, a melynek élén még mindig a pestmegyei hitelszövetkezet, illetőleg gróf Károlyi Sándor áll. A küzdelem e téren még koránt sincsen befejezve, a közönyösség jegét azonban sikerült megtörni, a küzdők csapata örvendetes módon szaporodik. Az országnak nagyon különböző részeiben kelnek ki az érdeklődés hangjai; a lelkesebb papok, tanítók és földbirtokosok soraiból sikerült nem egyet megnyerni az ügynek. A végleges siker nem kétes többé.

A kormány tétlenségének minden esetre megvolt az a nagyon értékes eredménye, hogy a szövetkezők magokra ha-

gyatva küzdötték föl magokat oda, a hol állanak. Az elért eredmények növelték önbizalmukat, fejlesztették erőiket, biztosították a végső sikert.

*   *   *

A pénzügyminiszteriumnak szentháromságtéri ódon palotájában, ez év tavaszán érdekes tanácskozás folyt le. Azon javaslatról volt szó, melyet a kormány a hitelszövetkezetek érdekeiben a törvényhozás elé szándékozik terjeszteni.

Maga a miniszterelnök-pénzügyminiszter vezette a tárgyalásokat. Hivatkozott a kérdés fontosságára, gazdasági jelentőségére, de nem látszott tudatával bírni annak, hogy itt ennél sokkal jelentősebb társadalmi problémák megoldásáról, nem igen menthető mulasztások helyrehozásáról lenne szó. Nem látszott, hogy nagyon szívére venné az ügyet, a mint hogy e téren epen nem mutatta már előzően sem azt az erélyt, melyet tisztán pénzügyi rendszabályokért ki szokott fejteni.

A szövetkezeti ügynek szemében, úgy látszik, az a hibája, a mi szemünkben érdeme, hogy nem tisztán pénzügyi rendszabály, mert többet érő, fenköltebb vonásokkal is bír. De ezeket fölfogni, méltányolni s ebből kifolyólag érték valamit tenni, kevesen képesek ma a kettős kereszt és négy folyó országában s e kevesek közt, sajnos, nem foglal helyet a nemzet hivataltos vezetője, a miniszterelnök sem.

Körülfötte a tanácskozmányban, a hivatalos egyéniségen kívül, főleg a haute banque emberei foglaltak helyet. Azok, a kik nagyon jól értik a milliók szaporítását, de ezideig ugyancsak keveset törődtek azokkal az eszközökkel, melyekkel a nép millióinak gazdasági és erkölcsi emelkedését lehetne elérni. A tárgyalás képe, lefolyása és eredményei, jellemző darabja volt a mai magyar közéletnek. A meghívott tagok foglalkozása és tevékenységének köre világosan mutatja azt, hogy ma nálunk fölül áll, tehát leghatalmasabb a pénzügyi érdek, azután következnek azok az egyének, a kik a közgazdasági kérdések fontosságát hangsúlyozzák, végül meglehetősen távol azok a csaknem kigúnyolt idealisták, a kik elég merészek azt állítani, hogy a nemzeti erkölcsöknek fejlesztése első rangú föladat, s a vezető államférfiak hivatása a létért folytatott küzdelemben erre helyezve súlyt, pártolni az ez irányban dolgozó

intézményeket és ez által szilárdabb alapot nyújtani társadalmi életünknek és gazdasági fejlődésünknek.

E sorok írójának alkalmá volt jelen lenni azon congressuson, a melyet az angol szövetkezők ez év májusában Bristol városában tartottak. E jubiláris — mert huszonötödik — congressuson, mintegy hétszáz szövetkezet képviselője vett részt, a melyek közül nem tartozott egy sem a társadalomnak vagyoni- vagy születésben legelőkelőbb osztályához. Leginkább a kispolgárság emberei, köztök egy csomó *self made man*, néhány nagyobb üzleti ember és emberbarát.

Ha azonban a tárgyalás irányát, az egyes szónokoktól elfogadott szempontok fenkölségét tekintjük, akkor a bristoli congressust csupa aristocraták és mélyre látó államférfiak gyülekezetének kell kijelenteni — szemben a budavári tanácskozmánynyal.

Nagyon keveset beszéltek a dolog gazdasági oldaláról, semmit az állam pénzügyeivel való összeköttetésről, de annál inkább emlegették a szövetkezés erkölcsi hatását, a társadalmat újjáteremteni tudó erejét, a mire mintha nem tudnának megválni tőle, újra meg újra visszatértek.

A magyar közéletnek ugyan jókora futamodást kell venni, ha erre a magaslatra el akar jutni. Ma még legjobbjai közül is kevesen állanak ott. Üzleti embereink nagy része, ott, hol a büntetéstől nem kell tartani, nem érti, miért legyen valaki becsületes. «Pompás dolognak tartják a becsületességet, de nem mindig hajlandók vállalkozni reá. Magokban azt hiszik, hogy gonosz egy világ ez, melyben a csalók boldogulnak. Szerintök az emberi dolgokat ármány kormányozza. Mind a mellett, miután tudják, hogy a becsületesség a társadalmi élet sava, mely azt a rothadástól megóvja és frissen tartja, azt vélik, hogy egy kis becsületesség és egy kis hamisság a legokosabb, s a kettőt keverni a legildomosabb dolog. Így terem aztán a kettlaci üzleti emberek osztálya, a melyek tudnak élni alligatorként vízben és szárazon — úgy a tisztesség szilárd talaján, valamint a tisztességhamisság zavaros tócsáiban. A szövetkezés érdeme, hogy kimutatta, hogy a becsületesség fizet»,*) azaz becsületessé teszi az

---

*) Holyoake: *The Cooperative Movement to day*. (London, Methuen & Co. 1891.) című igen értékes művében.

embereket. Erre talán az államnak is szüksége van, mert helyes és kielégítő társadalmi politikát csupán szuronyokkal és fogházakkal csinálni még sem lehet. A vezérlő államférfiaktól pedig mégis csak el lehetne várni, hogy a mánál továbbra is tekintsenek s a szövetkezésnek ezt az oldalát is méltányolják. A mi azonban ma még nincsen így. Az angol gépek, bookmakerek és lovak könnyebben terjednek el nálunk, mint azok az eszmék, melyek saját magoknak az angoloknak véleménye szerint, újabb fejlődésöknek legszebb virágát képezik. Ezekre a magyar talaj még nincsen kellően előkészítve.

Ily körülmények között némi fölvilágosítást igényel, miként jutott a pénzügyminiszter ahhoz, hogy e kiválóan humanistikus kérdésekkel foglalkozzék.

A regale-törvény tárgyalásánál az ügy néhány barátjának sikerült abba egy §-t igtatni be, a mely utasította a pénz- és belügyminisztereket, hogy «a mennyiben lehetségesnek tartják, törvényjavaslattal állapítsák meg a módozatokat, a melyek mellett a községek regale-kártalanítási kötvényeiket olyan hitelszövetkezetek alaptőkéjére fordíthatják, a melyek ezeknek a kötvényeknek megfelelő tőkék után évi 4% kamatot biztosítanak, a melyeknél ezek veszélyeztetve nincsenek, a melyeknél vegre remélhető, hogy a községek tőkéik fölött a rendelkezési jogot mielőbb visszanyerik». Ez egyetlen szakasz, annak, a ki a dolgok mélyébe tud látni, az első pillantásra elárulja társadalmunknak szomorú helyzetét és bizonyítja azt, a mire főnebb utaltunk, hogy a többség szemében ma legelől áll a fiskális érdek, azután meglehetősen távol következnek a közgazdasági föladatok; azt pedig, hogy a magyar államnak, ha jövőjét biztosítani akarja, gondolni kell egyéb föladatokkal is, csak kevesen tudják, kiemelni még kevesebben merik, mert hiszen a szabadságszerető közvélemény elég érzékenyen bírja sújtani azokat, kik véle ellenkező áramlatoknak mernek hódolni.

A magyar állam, «csak a mennyiben lehetséges, a mennyiben általa a vagyoni érdek nem veszélyeztetik, a mennyiben legalább 4% haszonra van kilátás», hajlandó mint fő publicanus megengedni a községeknek, hogy a kevéssé kifogástalan úton létrejött regale-vagyon egy részét saját magoknak legszentebb céljaira, a kis-emberek millióinak emelésére fordítsák. Mintha félne attól, hogy az anyagiasságból való kigázolás

nagyon is gyors lesz. A hidegebben ítélők, ismerve azon komolyságot, melylyel a magyar közvélemény e kérdéseket fogadja, abban a hitben voltak, hogy a pénzügyminiszter a neki szabott egy évi határidő alatt ki fogja jelenteni, hogy az, a mit a törvényhozás fél szívvel reá rőtt, merő képtelenség s további szót nem is érdemel. Magunk is azt hittük, hogy a dolog így fog végződni. De csodálatos eset, nem ez történt. Közel öt évig vártunk. Öt évi tétlenség után, a miniszter végül elhatározta reá magát, hogy a fiókjában heverő javaslatot közzé tegye, hogy a szakértők véleményét meghallgassa és a lelkesedésnek egy-egy önfelelt pillanatában talán gondolt arra is, hogy a javaslatból valaha törvényt alkot.

A magyar törvényhozás, úgy látszik, nem sokat ad arra, hogy határozatait komolyan véve, végre is hajtsák, mert különben a miniszter nem bánnék így vele. Mennyire emeli ez az eljárás a törvényhozó testület tekintélyét, s a törekvéseinek folytonosságába és komolyságába vetett hitet, az már más kérdés, a melylyel azonban a Sándor-útczában, úgy látszik, szintén nem igen törődnek.

Törvényhozásunk nem tekinti föladatának a magyar közélet humanisálását. Nem vágyik arra, hogy oly intézményeket létesítsen, melyek az egész nemzetet átölelő hatásuknál fogva alkalmasak lennének arra, hogy a nemzet millióinak belső világát új fejlődés elé vigyék. Azonban néha, inkább ötlet-szerűleg, mint előleges megfontolás után, tesz egy-egy lépést ilyen irányban is, a mely lépéseknek azonban ez okoknál fogva súlya keves, eredménye pedig nem egy esetben semmi.

Ilyen körülmények között jutott belé az 1888-ban hozott regale-törvénybe is azon intézkedés, a melyet már föntebb idéztünk. Nem képezi sem a pénzügyminiszter önként nyilatkozó gazdasági érzékének, sem pedig a közigazgatási miniszterek belátásának gyümölcsét. Nem is lelkesedik érte egyikök sem.

Ez látszik azon a javaslaton is, mely a pénzügyminiszteri tanácskozás elé került. Nagyon is hiányos, épen nem elégíti ki a jogos kívánságokat. Központi organumot kíván teremteni véleményező és ellenőrző hatáskörrel, új csőd-eljárást szándékozik életbe léptetni a szövethozatokkal szemben, de nem gondoskodik arról, hogy a szövethozatok a központtól egyszersmind pénzt is kaphassanak. Ebbe nem mer beleavatkozni, egyszerszen azért, mert ezáltal az értekezleten is oly erősen képviselt

haute banque érdekeit sérthetné; mintha bizony ez a haute banque, melynek kezében voltak és vannak a milliók, mely mind a mellett évek során át nem tett semmit ebben az irányban, egyáltalában érdemes volna a kíméletre.

Az alkotandó törvény azonban, múltán az évek, teljesen elvesztette létjogosultságát abban a formában, a melyben eredetileg tervezve volt. Nem hiszszük, hogy a regale-kötvényekből ma már valami sok juthatna a szövetkezeteknek, nem fog pedig jutni épen ott, a hol arra legnagyobb szükség van, a szegény községekben.

A pénzügyminiszternek ez egyszer módjában lett volna megmutatni, hogy tud méltányolni egyéb, a nemzeti élet fejlődésén munkáló tényezőket is, föl tud melegedni egyéb eredményekért is, mint melyeket a pénzügyi tudomány tárgyal s a pénzügyi közegek kisajtolni bírnak. Ő azonban habozva, közönyösen, vonakodva, sok húzás-vonással odáig vitte az ügyet, hogy az események túlhaladottá tettek azon álláspontot, melyet elfoglalt s fölöslegessé munkáját.

Közel pár évi fejlődés után a hitelszövetkezeti ügy Magyarországon oda emelkedett, hogy megállhat saját lábán s nem szorul többé a regale-kötvények nehezen adott támogatására.

Azon időpont között, midőn a gazdasági szövetkezésről írott első dolgozatunk e *Szemle* hasábjain megjelent*) és a ma között, merjük mondani, óriás a változás. A pestmegyei hitelszövetkezet folytatta azt a munkát, melyet annyi kétség között, annyi nehézségtől visszatartva, kezdett meg.

Mielőtt ez eredmények vázolására reátérnénk, ki kell emelnünk azt is, hogy a földművelésügyi miniszter kezdeményezésére alakult Buda-Pesten a Köztisztviselők Fogyasztási Szövetkezete, több száz taggal és eléggé biztató kilátások között. Az elért eredményekről határozott ítéletet még nem mondhatunk, de nagy hibának tartjuk azt, hogy a szervezők a hitelezést, a fogyasztási szövetkezeteknek e rákfenéjét ki nem küszöbölték, e mellett a szintén nem jelentéktelen állami támogatás sem igen fog végső elemzésben nagy hasznára válni a szövetkezetnek.

Az iparosok raktári szövetkezetei érdekében Barosztól

---

*) Nézd e folyóirat 1891 171-dik számát.

indított mozgalom, számba vehető eredmény nélkül szűnt meg, mi egyébiránt a kiindulás helytelensége mellett előre is látható volt.

A hitelszövetkezetek közül azok, melyek a gróf Károlyi Sándortól indított és vezetett mozgalomhoz csatlakoztak, hirtározott emelkedést mutatnak. Két év előtt az ily községi szövetkezetek csakis Pestmegyére szorultak, számuk 70 volt. Az aláírott üzleti részek értéke 700,000 frt, a takarékbetéteké 300,000 frt körül járt. Időközben a megyei szövetkezet elérkezettnek látta az időt, hogy az ország más megyéiben is megindítsa a propagandát és szövetkezeteket szervezzen a Pestmegyében életre képesnek bizonyult alapokon.

E törekvés nem volt gyümölcstelen s ennek köszönhető, hogy 1892 végén az aláírott üzletrészek értéke a pestmegyei szövetkezeteknél kerekszámban 1.150,000 frt, a Borsodban és egyéb idegen megyében alakult szövetkezeteknél 140,000 frt volt; a főösszeg tehát közel jár az 1.300,000 forinthez, a mi a két év előttinek csaknem kétszerese. Az üzletrészekre be volt fizetve 1892 végén több mint 600,000 frt, a takarékbetétek összege pedig szintén megütötte a 600,000 forintot. A fokozatos fejlődést legjobban föltűntetik a következő számok:

1889-ben volt	9507	tagnak	22366	üzletrésze	631180	frt értékben
1890-ben	14023	„	31759	„	885860	„ „
1891-ben	16752	„	36198	„	1011795	„ „
1892-ben	21174	„	45954	„	1281973	„ „

Az utolsó három év alatt a befizetett üzletrészek értéke körülbelől $3\frac{1}{2}$ szerezre, a takarékbetétek $5\frac{1}{2}$ szerezre, a forgatott tőke a tartalékalap és nyereség körülbelől $3\frac{1}{2}$ szerezre emelkedett.*) Vegyük ehhez azután azt, a mit eléggé nagyrabecsülni nem lehet, hogy tudniillik a szövetkezetek, a mint azt az eddigi tapasztalatok mutatják, meg tudnak élni ügyvéd nélkül is. Kicsiny, elhagyott, gazdaságilag a fejlődés alacsony fokán megakadt községekben az adósok reá szoknak arra, hogy kötelességeiket pontosan teljesítsék. A hitelszövetkezet függetleníti a falut, kiszedi az adósokat a közelebb vagy távolabb

---

*) Szövetkezés 1893 májusi szám.

fekvő takarékpénztárak s a jószívű uzsorások körmei közül, teremt belőlük haladni kész és emelkedni bíró polgárokat. Növeli őket az önkormányzatra, táplálékot ad a falusi közéletnek, kiinduló pontjává lesz számos olyan dícséretre méltó törekvésnek, a melyek hatását csak évek multán fogja érezni a magyar közélet. A szövetkezés, mint erkölcsi, gazdasági és társadalmi átalakító hatalom, a kormány közönyössége, a társadalom túlnyomó részének, a politikai hatalom valódi birtokosainak tájékozatlansága mellett is, teljes működésben van közöttünk és csak a rosszakarat mondhatná azt, hogy nem sok sikert ígérőleg működik közre a magyar társadalomnak a humanismus kívánalmai szerint való újjáteremtésére. Leszállítja a kamatlábat, segít azon, a ki erre méltó, megtanítja az embereket arra, hogy szép, sőt hasznos dolog mások meglegedésében keresni saját boldogságunkat. Az idő rövidsége nem engedte, hogy hatását teljes mértékben kifejtse. Azok javarésze majd csak ezután fog igazán nyilvánulni. De ha igaz az, mit a jelenleg élő angol írók egyike*) annyi nyomatékkal állít, hogy tudniillik mindazon tulajdonok között, melyek a fajt képessé teszik arra, hogy magát föntartsa, egyik sem fontosabb, mint a politikailag, egyházilag és társadalmilag való szervezkedés művészete, mert ez az igazságnak uralmát, a kölcsönös bizalomnak, ennél fogva minden társadalmi erénynek meglétét föltételezi, akkor azok, a kik szövetkezésre igyekeznek tanítani ezt a nemzetet, tehát szervezni társadalmilag és gazdaságilag, oly munkát végeznek, mely érdemel némi elismerést.

Térjünk át a részletekre, vegyük szemügyre a központi vezetés alatt álló szövetkezetek elhelyezését. Pestmegyén kívül, Erdélyben Maros-Tordamegye az, a melyben legerősebben el vannak terjedve. És hogy itt milyen hatással működnek, arra nézve legyen szabad egy hozzám intézett levélből egy rövid kivonatot bemutatni. A levél írója egy falusi plebános, a szövetkezet alapítója és vezetője, a következőket mondja: «Pontos fizetéshez szoktatjuk a tagokat, másfél éves főnnállása óta senkit sem kellett beperelnünk, még ovatoltatnunk sem kellett s még egy krajczárunk sem veszett el. A legszükségesebb s még a községekben meg nem volt gazdasági eszközöket meghozat-

---

*) Leslie Stephen: *Ethics and the Struggle for Existence. Contemp. Review.* 1893 augusztus.

tuk, összejöveteleink alkalmával a hetenként egyszer, szombaton délután tartatni szokott pénztári órákon, a szünetek alatt megbeszéljük a legfontosabb gazdasági kérdéseket. A nép hálás erzzettel hozza intézetünkbe megtakarított pénzét, esetleg barmának árát, hogy addig őrizzük és kamatoztassuk, míg szüksége lesz reá, mert itt a vas szekrényben a tüztől sem félti s a tolvajoktól sem. E pénzek ezelőtt kamat nélkül heverő pénzek voltak, gyűlések alkalmával a faházakban akárhányynak odaégett pénze is; máskor megtörtént, hogy munka idején akárhányynak otthon veszett el pénze, magára volt hagyva háza. Most ezekkel útját álljuk a veszedelmes uzsorának és segítünk a megszorult felebaráton. A kamat a törvényes kamat, semmi díjat sem számítunk a kölcsönvevőtől, a takarékbetétek után 6% fizettetik. Mindezek mellett a szövetkezet csak úgy létezhet s haladhat előre, hogy minden egyes hivatalnoka díj nélküli, a pénztárnok és könyvelő is három évre nem kívánnak semmit.» Legutóbb a vármegye elhatározta, hogy a pestmegyei mintára külön megyei központot alakít és ezt tetemes pénzbeli támogatásban is fogja részesíteni.

Borsodban van 17 szövetkezet, Ung-, Gömör-, Abauj-, Szatmár- és Zemplénben szintén van egy-két szövetkezet, a melyek velünk azonos elvek szerint, a pestmegyei szövetkezet főnhatósága alatt működnek. A Dunán túl Komárommegye lesz hivatva az úttörő szerepét játszani. A gazdasági egyesület titkárának, Sarlay Károlynak és elnökének, Szombathelyi Győzőnek s egy pár ottani lelkesebb birtokosnak, a kik között örömmünkre szolgál Ordódy Pál, volt miniszter fiát kiemelhetni, buzgalma nagy arányokban indította meg a mozgalmat. A nehézségek nem is mondhatók nagyoknak. Mindössze fölvilágosításra, némi nógatásra, a megye urai tekintélyének latbavetésére volt szükség, hogy a dolog sikert ígérőleg induljon meg s ma már annyira fejlettek a viszonyok, hogy ez év őszén, a nyári munka végeztével, 15—20 szövetkezet lesz megalakítható.

Ezek a kicsiny szövetkezetek szemünkben azt a mustármagot képviselik, a melyekből idő következtében parasztságunk jólétének, kisiparosaink emelkedésének egyik legjelentékenyebb tényezője fog kifejlődni és ezek a szövetkezetek, a mint látjuk, fejlődnek a nélkül, hogy azt, a mi Magyarországon annyira olesó, annyira könnyen megszerezhető, a kormány támogatását

kinyerniök sikerült volna. Utaltunk reá, hogy ez bizonyos fokig szerencse a szövetkezetekre nézve, mert megtanúlnak saját lábukon járni, nem riadnak vissza a küzdelemtől, a melyek között fogantattak. De szégyen a törvényhozásra nézve, hogy engedi ezeknek a szövetkezeteknek fejlődését, rosszul szerkesztett s talán még rosszabbul végrehajtott törvényektől akadályoztatni. Ma többé nem az a föladat, hogy a regale-kötvények alapján indítsuk meg a további mozgalmat, hanem, hogy a kormány elhárítsa azon akadályokat, melyekkel a törvényhozás ezek fejlődését eddigelé gátolta. Az 1875. évi kereskedelmi törvény, a melyben szövetkezeti törvényünk is foglaltatik, a német törvénynek másolata, s életbe lepett oly időben, midőn a szövetkezetek körül tapasztalataink nem is voltak. 18 év alatt módunkban volt e tapasztalatokat megszerezni. Az idő kimutatta a törvény hiányait, a parasiták kihasználták hézagait és százával tették tönkre a szent eszme nevében törekvő kisgazdákat s haladni vágyó iparosokat. Mindezek azonban nem indítják sem törvényhozásunkat, sem kormányunkat arra, hogy e tekintetben elhatározó lépésre szánják el magokat. Alkotnak csőd- és váltótörvényeket, perrendtartást hármat egymás után, de azok iránt a dolgok iránt, a melyekről itt szó van, köztök ugyan kevesen mutatnak igazi érdeklődést.

Ezek a tapasztalatok vitték reá e sorok íróját, hogy a szövetkezeti törvény reformja érdekében mozgalmat indítson.

Indítványára az országos iparegyesület közgazdasági szakosztálya, 1892. évi december hó 1-én kimondotta, hogy «a szövetkezeti törvény reformját közgazdasági és socialpolitikai szempontból szükségesnek tartja, a tapasztalt visszaélések megszüntetését elodázhatatlannak tekinti. E végből fölterjesztést intéz a kereskedelmi miniszteriumhoz, a törvény reformja iránt s ez irányban közreműködését fölajánlja.

Szükségesnek tartja, hogy az új törvényben a szövetkezetek gazdasági jelentőségének kiemelése mellett azok erkölcsi oldala és socialpolitikai fontossága kifejezésre jusson.

Szemben a nagyiparnak adott kedvezményekkel az igazság követelményeinek tekinti, hogy a nyereszkeszándék nélkül alakult szövetkezetek a bejegyzés és egyéb illetékektől fölmentessenek. Azon eddigelé is fönnálló kedvezmény pedig, hogy a tiszta nyereség 6% erejéig adómentes, a pénzügyi közegek túlkapásaival szemben nekik teljes mértékben biztosítas-

sék. A cégbejegyzésnél követett eljárás módosítandó s a bejegyzési záradékban kimondandó, hogy a bejegyzés nem jelenti azt, mintha a törvényszék a vállalat sikerét biztosítaná.

A rendszeres ellenőrzés törvényileg kimondandó s a törvényszékek által kirendelt közegek által hajtandó végre.

A szövetkezetek működésének köre csakis a székhelyre terjedhet ki, külön jogi személynek nem tekinthető fióktelepek állításához külön hatósági engedely legyen szükséges.

A szövetkezeti alapítók, igazgatók és a felügyelő-bizottság tagjai csak teljesen kifogástalan egyének lehetnek.

A célok fölhalmozása, lármás hirdetések stb. eltiltandók.

Az aláírások hitelesítésére nézve, azon több törvényszék által követett gyakorlat, hogy az érdekelteket személyesen maga elé idézi, módosítandó.» E határozat értelmében azután az Országos Iparegyesület fölírta a miniszteriumhoz, hasonlót tett, megváltoztatva a megváltoztatandókat, az Országos Gazdasági Egyesület is.

A kormány figyelme tehát elég illetékes tényezők által volt fölhíva arra, hogy a szövetkezeti téren mily teendők várnak reá, mily akadályokat kell elhárítania, mi módon segítheti elő ez ügy fejlődését, a nélkül, hogy az önségelynek megsértését követné el. A kereskedelmi miniszterium ez ideig nem tett semmit. A haute bourgeoisie érdekeinek előmozdítása annyira leköti minden figyelmét, hogy a kis emberek apró-cseprő bajjaival foglalkozni ma ép úgy nem jut ideje, mint nem jutott elébb. A földművelési miniszterium hasonló nyomon haladt és halad máig is, ha csak új államtitkárában, Miklós Ödönben, nem lesz meg a meggyőződésnek azon bátorsága, hogy szakítva a régi schablonokkal, merje fölkarolni azon érdekeket, melyek a nemzet igazi érdekei.

A földművelési miniszter sűrűn hangoztatott kijelentései szerint jóakarata, a pénz hiányán török meg; reformtörekvéseit collegáinak szűkmarkúsága gátolja. Azokhoz a reformokhoz, melyek itt szükségesek, sem milliók, sem százezrek nem kívántatnak, a buzgalom, kitartás és odaadás teljesen célhoz vezet, de természetesen csak akkor, ha a dolgok kellő ismeretével párosul. Nincs tehát ok reá, hogy a földművelési miniszterium ne vegye kezébe azt az ügyet, a mely a földet művelő milliók emelkedésének oly lényeges föltételét képezi.

Mint mondtuk, az országos ipar- és gazdasági egyesü-

letek fölszólalása ez ideig kiáltó szó maradt a pusztában. A pénzügyminiszter reformtörekvéseivel haladt a maga útján; nem ért reá figyelemmel lenni, mi történik az alatt másfelé, a miből talán nem joggalanul lehet azt következtetni, hogy igazában véve nem az a cél, hogy valami maradandó értékűt teremtsen, hanem, hogy az országgyűlés által adott utasításnak, úgy a hogy, eleget téve, a békétlenkedőket legalább egy időre elhallgattassa.

Szemlét tartva azon események fölött, melyek a társadalmi izgatás útját jelzik, számba véve azon intézkedéseket, melyeket a kormány ez ügyben tett, akarva nem akarva, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy kormányunk egyáltalán nincs tisztában föladataival. Az állami igazgatás óriás gépezetében alig van, ki ezekkel a kérdésekkel oly módon foglalkozott, hogy e foglalkozás őt nem csupán a kérdések velejébe vezette, hanem megtermette volna nála azon belső rokonszenvet és vonzódást is, mely az akadályok elhárításának és a sikernek ez esetben is föltételét képezi. Innen a mutatkozó tájékozatlanság és ingadozás, oly fél reformok megindítása, melyek a baj gyökerét épen nem érintik, törvényjavaslatok szerkesztése oly enquête véleményének alapján, hol a tagok három negyedrésze a fölvetett kérdésekkel szemben teljesen tájékozatlannak mutatkozott.

Pedig a már elért sikereket kellően mérlegelve, kormányunk föladata a szövetkezetekkel szemben eléggé tiszta és világos.

Revideálni kell a szövetkezeti törvényt úgy, a mint arra fönnebb utaltunk. Lehetővé kell tenni egy központi intézet létrejöttét s kimondani, hogy az ezzel kapcsolatos szövetkezetek, illetek- és adómentességben részesülnek.*) Igyekeznii kell, hogy azok, a kik ez ügyet társadalmi úton előmozdítják, a kormány és közegei részéről lehetőleg nagy erkölcsi támogatásban részesüljenek s ne forduljanak elő oly esetek, a mint előfordulnak ma, hogy az államkincstár éber örei egy szövetkezetet 26 frt tiszta jövedelem után 42 frt adóval rónak meg. A társadalmi mozgalom vezetőire még akkor is nagy és nehéz föladatok várnak, ha a kormány megtette mindazt, a mit a fönneb-

---

*) Ennek az országos intézetnek megalakulását csakis a kormány habozó késlekedése gátolja.

biekben föladatául kijelölt. Törekedniök kell megszüntetni azon igazságtalanságokat, melyek a magyar gazdasági életet ma elborítják. Mert vajon nem ütközik-e a jogérzetbe, nem teszi-e lassúbbá a fejlődést az, ha akkor, a midőn nagy városaink pénzüntézetei a betett milliókkal alig tudnak mit kezdeni, a gazdasági központoktól távolabb fekvő helyeken nincs pénz, nincs hitel, következésképp nincs emelkedés; ha a szegényebb emberek mindent drágábban, mert rosszabb minőségben és hamisítva szerezhetnek be; ha rajtok a közvetítőknél ezrei élőködnek, apasztva azon, úgy sem nagy összeget, melyet keresményökből különben felrethetnének. Nem lehet kétség az iránt, hogy újjá kell teremteni a magyar gazdasági életet, átítatva azt a becsületesség és osztó igazság elvével. Általánossá kell tenni a sikeres cooperatio igazi elveit, egyetértést kell teremteni ott, hol ma ennek ellenkezője uralkodik, kiirtani a nád- vagy szalmafedelű kunyhókból, a gyárak körül csoportosuló munkás-lakásból, helyesebben pedig a lakók szívéből a kétségbeesésnek azt a philosophiáját, melyet Lassalle és társai a Német-birodalom fölbomlasztására találtak föl. Meg kell teremteniök azt, a mi mai szövetkezeteinknél még nagyrészt hiányzik, az érdeklődést a központi szövetkezet iránt, beléjük kell vinni azt a tudatot, hogy e nélkül nagyra nem nőhetnek, mert ép úgy, mint a testi szervezetben, szükség van a szívre, mely az egészet éltető vérrel ellátja, a szövetkezeteknek is szükségök van egy középpontra, mely adja a pénzt, de egyszersmind örökösön azon szövetkezeti elvek épségben tartása fölött is, a melyek nélkül a fejlődés lehetetlenne volna téve.

Egy további, nagyon fontos, de nagyon nehéz föladat lesz a szövetkezők nevelése. Nekünk tudatlan és ostoba tagokra kevés szükségünk van, mert az ostobaság nagyon rosszúl kamatoz. A szövetkezeteknek törekedniök kell arra, hogy mindenik tag, legyen bár üzletrésze akárhány, csakis egy szavazattal bírjon. De ép e tény teszi nagyfontosságúvá a nevelésnek és fölvilágosításnak munkáját, mert az ostobák es tudatlanok rendszerint a többséget fogják képezni és ha saját eszök után viszik a szövetkezetet, leszavazhatják a józan kisebbséget s a szövetkezet menthetetlenül el fog bukni. Az angol szövetkezetek mindenike mellett van egy educational department, mely nem csak azzal tesz nagy szolgálatot, hogy a többség tudat-

lanságát kellő belátással helyettesíti, hanem azzal is, hogy ellátva őket az élet egyéb terén szükséges ismeretekkel, a szövetkezetekhez való odaadást a legfelső fokra emeli. Lehetetlen, hogy azok az emberek, kik mindent a szövetkezeteknek köszönhetnek, ne legyenek ez eszmének hű szolgálói és terjesztői.

A dolgok mélyébe való hatolás nélkül nehéz megérteni s lehetetlen társadalmunkba átvinni azon nagy nemesítő tényezőket, melyek, az angolok szerint, a szövetkezeti eszmében mind összpontosúlnak. Szerintök a szövetkezés új erő az iparban, mozgó ereje a testveriség; módszere a gazdaságosság; elve, a melyen nyugszik, a méltányosság. Mielőtt a szövetkezés föllendült, a munkás nem tartotta saját jövőjét és szerencséjét kezében. A munkásegyletek némi hatalmat adtak a munkásoknak, a munkabérek megállapítása körül. De csak a szövetkezés az, mely munkája berét részére biztosítja. Ötven év előtt Angliában a munkás-osztály állapota oly sívár volt, mint ma Szibéria. A táplálék csekély, az angol fajta hitvány. Még a lányok is rossz színben voltak, mert rosszul voltak táplálva. A gabona behozatalát tiltó törvények eltörlése után pár évvel minden millió fölnőtt angol 12,000 tonnával többet nyomott, mint a drága búza idejében s a fiatalság tízszer többet ígérőleg nőtt föl, mint előbb. A munkás minden hét végén attól rettegett, hogy bérét leszállítják. Az iparnak és munkának egész mezején összeütközésben volt a társadalom. Nem használtak fegyvert, az emberek le voltak sújtva mégis; nem ontottak vért, az emberek mégis kidőltek. A hűbéres úr nem uralkodott többé, helyébe egy új, nálánál könyörtelenebb, mindenütt jelenvaló úr lépett — melynek neve a tőke volt. Ép úgy, mint elődei, tudott tenni jót is, s egyik kezével egy krajczárt dobott a szegénység vedrébe, a másikkal pedig forintot vett ki belőle. A felelősség nélkül való terjeszkedés joga, a melylyel a tőke még máig is bír, megrontotta őt, mint a zsarnokságot és kielégíthetlenné tevé.*) A szövetkezés változtatott a dolgon s beleoltá a munkás-osztályba azt a meggyőződést, hogy a mai társadalmi rend nem állja útját jogos törekvéseik teljesülésének. A kit pedig ez a meggyőződés kormányoz, abból nem lesz anarchista.

*) Holyoake fönnebb idézett művéből.

Van még egy más körülmény is, mi nálunk a szövethetek elterjedését állami fontosságúvá teszi. Velök és általok elnyomhatnánk sok separatistikus törekvést, magunkhoz köthetnénk sok olyan elemet, mely ma kifelé vágyódik. Helyes gazdasági politikával biztosíthatnók fajunk hegemoniáját a többi nemzetiségek fölött — talán örökre.

Valóban ez a dolog megerdemelné, hogy a kormányon ülők komolyan foglalkozzanak vele s talán a nagy földhitelintézet urainak is eszébe fog jutni, hogy milliókkal alig tehetnek üdvösebbet, mintha azoknak egy részét erre a célra fordítják.

Ez továbbfejlesztése volna annak a célnak, a miért évtizedek előtt buzgó hazafiak ma már nagygyá fejlett intézeteket életre hívták.

Ha igaz az, hogy a civilisatio fejlődése azon kötelességérzet fejlődésétől függ, melylyel az egyes tagok a társadalom iránt viseltetnek, akkor ez a kicsinynek tartott, a többség által kellően ma még nem is méltányolt ügy emelkedése vagy hanyatlása, biztos mértékül szolgálhat majd társadalmunk haladásának megítélésénél: mert bármi másnál világosabban mutatja, mily fokú a kötelességérzet a kormányférfiakban és a kormányzó osztályban, a nemzet alapját képező társadalmi rétegek sorsa és boldogulása iránt.

BERNÁT ISTVÁN.

JUDÆA HELYTARTÓJA.

Karácsonyi elbeszélés.

L. Aelius Lamia, ki előkelő szülőktől született vala Italiában, még le sem veté a toga prætextá-t, midőn az athéni iskolákba ment philosophiát tanulni. Majd Rómában telepedett le s a Mons Esquilinuson épült házában a gyönyöröknek s kéjeknek élt, kicsapongó fiatal barátjai társaságában. Azonban vád emelték ellene, miszerint bűnös viszonyt folytat Lepidával, egy consuli méltóságot viselt személyiségnek, Sulpicius Quirinusnak hites társával, mely vád igaznak találtatván, őt magát Tiberius Cæsar számkivetésre ítélte. Ez időben volt huszonnegyedik esztendejébe lépendő. Tizennyolcz évig tartott száműzetése s ez alatt összejárta Syriát, Palæstinát, Cappadociát, Armeniát, hosszasabban tartózkodott Antiochiában, Cæsareában, Jeruzsálemban. Mikor végül aztán Tiberius elhalálozásával, Caius emelkedék a császári méltóságra, Lamia is engedélyt nyere haza térhetni az Urbs-ba. Sőt birtokainak egy részét is visszakapta.

Előbbi életének megpróbáltatásai most már bölcsébbé tették.

Messziről került minden érintkezést a szabad születésű nőszemélyekkel, nem törekedett közhivatalok elnyerésére, minden tisztességektől s kitüntetésektől távol maradt, s elrejtözve élt a világtól a Mons Esquilinuson, házában. A mi figyelemre méltót látott volt útazásai alatt, azt apránként írásba foglalta, s így — mint maga mondani szokta — az elmúlt évek kiállott bajainak emlékével szórakoztatta a jelennek óráit.

E békés foglalkozás s Epicur íratain való folytonos, oda-

adó elmélkedés közepett érte el őt az öregkor, melynek közeledtét nem minden meglepetés és bánat nélkül vette észre. Hatvankét éves korában a rheuma mind kíméletlenebbül kezdte zaklatni s Bajæ hévvezeibe próbált előle menekülni. E hajdanában az aleyonoktól annyira kedvelt partvideket nagyban látogatták az időben Rómának elsvovar, dúsgazdag urai. Lamia már hét nap óta időzött e fényes sereg közepében, egészen egy magára s barátok nélkül, midőn egy nap délutánján elég erőt érezvén tagjaiban, kedve kerekedett fölmászni e halmok lejtőjére, melyeknek homloka, mint valami bacchansnőé, szőlőlomboktól koszorúzottan tekint alá a tenger hullámaira.

Fölvén a csuesra, leült egy ösvény szélére, egy terpen-tinfa alá s szerte-szét kalandoztatá tekintetét a gyönyörű vidéken. Balra kékesen terültek el a phlegrai kopár mezőségek, Cumæ romjaiig nyúlva. Jobbra a misenumi hegyfok vágta hegyes sarkantyúját a tyrrheni tengerbe. Lábainál nyugat felé ott látta a ragyogó öblöt, mely a part kecses kanyarulatai mentében elbűvölön tárta szemei elé a maga parkjait, szobrokkal diszített villáit, márvány csarnokait s terraszeit, lent a kék tenger szelén, hol delphineek játszadoztak. Maga előtt viszont, az öböl túlsó oldalán, Campania lejtőjén, melyet az immár alant járó nap sugarai megaranyoztak, templomok tündököltek, a távolban Pausilippe látszott babérfáitól koszorúzva, s a láthatár alján, ott lent a mélyben füstölgött a Vezuv. Lamia togájának egyik ránczából papirtekercset vont elő, mely a *De rerum natura*-t tartalmazta, leheveredett a földre s olvasni kezdett. Rabszolga kiáltozása riasztotta föl, arra sürgetve őt, keljen föl s engedjen utat egy gyaloghintónak, mely a szőlők keskeny ösvényén közeledett föfelé. A gyaloghintó egészen tárva-nyitva jött, s Lamia egy aggastyánt pillantott meg benne, a vánkoso-kon hátra dülve: izmos, széles termetű egyén volt, s homlokát tenyerébe hajtva, komor és büszke tekintettel nézett maga elé. Sas orra egészen aláhajlott, s ajkait kiálló áll és hatalmas állkapcsok szorították össze.

Lamia azonnal tisztában volt vele, hogy ő ismeri ez arczot. Csak a név miatt habozott pár perczig, nem jött ajkára. A következő pillanatban aztán meglepetéstől és örömtől elragadtatva rohant a gyaloghintónak.

— Pontius Pilatus — kiáltott föl — hála az isteneknek, megadatott nekem, hogy viszont lássalak.

Az aggastyán intett rabszolgáinak, hogy álljanak meg, s figyelmes tekintettel nézett azon férfira, ki őt üdvözlé.

— Pontius, én drága házigazdám — szólalt meg emez újra — hűsz esztendő eléggé megfehéřítette hajamat s eléggé lesoványította arczomat, hogy rá ne ismerhess a te Aelius Lamiádra.

E név hallatára Pontius Pilatus leszállt a gyaloghintóból, oly gyorsan, a mennyire csak korának törődöttsége s magatartásának komoly méltósága engedé. Kétszer is megölelte, megcsókolta Aelius Lamiát.

— Bizonyára nekem is öröm viszontlátnom téged — mondá. — Hejh, a régi időkre emlékeztetsz engem, mikor még helytartó valék Judæában, Syria provinciájában. Már ide s tova harmincz éve annak, hogy első ízben láttalak. Cæsareában történt, hova te a számkivetés keserveinek hordozása közben vetődtél. Én elég szerencsés valék, hogy helyzeteden enyhíthettek némit s te aztán hálából követtél engem, Lamia, Jeruzsálem szomorú városába, hol a zsidók úgy megkeserítették nekem s megutáltatták velem az életet. Majdnem tíz álló esztendeig maradtál vendégem s barátom, s mindketten az Urbs-ról folytatott beszélgetéseinkben meritettünk kölcsönösen vígaszt, te balsorsod, én meg magas hivatalom átka ellen.

Lamia újra megölelte az aggot.

— Te csak félig emlékszel vissza a dolgokra Pontius; azt elhallgatod, hogy Herodes Antipassnál való befolyásodat az én érdekeemben használtad föl s bőkezűen megnyitád előttem erszényedet.

— Szót sem érdemel — válaszolt Pilatus — minthogy busás kamatokkal visszafizetted azon váltók révén, melyeket Rómába visszatérted után nekem aláírál.

— Pontius, én nem hiszem azt, hogy e váltókkal leróttam volna irányodban kötelezettségeimet. De mondd csak: betöltötték-e az istenek minden vágyaidat? Osztályrészed-e mindazon boldogság, mit megérdemelsz? Beszélj nekem családotról, sorsodról, egészségi állapotodról!

— Siciliában, hol földjeim vannak, visszavonúltan élek, gabnát termelve s árulva. Idősebbik lányom, az én szeretett Pontiám, ki előzvegyült, velem együtt él s házam gondját viseli. Az istenek kegyéből sertetlenül megőriztem elmebeli tehetségeim épségét; emlékezetem nincs meggyöngűlve. Azonban az

öregség mindig hosszú kíséretével jár a fájdalmaknak s testi bajoknak. Kegyetlenül kínoz a köszvény. E perczen is azért találkoztál velem a phlegrai mezőkre vezető úton, mert bajom ellen gyógyulást remélek találni ott. Ez a forró föld, melyből éjjelenként lángok lövelnek föl, fojtó kénegőzt lehel ki, s azt mondják, hogy ez enyhíti a fájdalmat s visszaadja a tagok ízületeinek előbbi hajlékonyságukat. Az orvosok legalább úgy állítják.

— Kívánom, hogy saját magadon tapasztald igaznak, Pontius. De minden köszvény s ennek minden égető marásai ellenére, alig látszol annyi idősnek, mint én magam, holott te tíz évvel vagy nálamnál korosabb. Kétségkívül több életerő maradt meg benned, mint a mennyivel én egyáltalán valaha rendelkeztem, s fölötte örvendek is, hogy oly izmosnak, épnek találjak. Ugyan Pilatus, miért vonultál el a közpályáról, mielőtt még a kor kényszerített volna? Miért tetted azt, hogy Judaea kormányzását oda hagyva, sicíliai birtokaidra vonúlj el, önkéntes számkivetésbe? Tájékoztass engem azokról, a miket azóta tettel s cselekedtéll, a mióta megszüntem életed folyásának szemtanúja lenni. Te épen a samaritánusok egyik zendülését készültél elnyomni, a mikor én Jeruzsálemből Cappadociába távoztam, hol a lovak és öszvérek tenyésztésével szándékoztam szerencsét próbálni. Minő siker koronázta a te vállalatod? Szólj, beszéld el. Engem minden érdekel, mi rád vonatkozik.

Pontius Pilatus szomorúan megrázta fejét.

— Természetől fogva aggályoskodó lelkem s a kötelesség szeretete mindig arra ösztönze, hogy közhivatalbeli teendőimet ne csak odaadással, hanem valóságos szeretettel végezzem. A gyűlölködés azonban fáradatlanul üldözött mindig s mindenütt.

— Az ármány s a rágalom teljes erejében ketté törték életem fáját s összeaszalták a gyümölcsöket, melyeket érlelendő volt. Te a samaritánusok lázadása felől kérdezel engem. Üljünk le e dombocskára. Néhány szóval elmondom neked. Ez események mind oly élénken állanak lelkem előtt, mintha csak tegnap történtek volna.

— Egy ember a köznépből, egy ékesszólása által hatalmas férfiú, minő számos akad Syriában, rábeszélte a syriaiakat, hogy gyűljenek össze fegyveres kézzel a Gazim hegyén, mely ez országban szent helynek tartatik; megígérte nekik, hogy

fölfedezi majd szemeik előtt azon szent edényeket, melyeket egy eponymos hős vagy is inkább hazai istenség, valami Mózes nevű rejtett el ott, Evander s atyánk Aeneas ősrégi idejében. E biztosításra a samaritánusok föllázdak. Azonban én elég korán értesültem a dologról, hogy elejét vegyem; a szent hegyet gyalog csapatokkal szállattam meg s körös-körül lovas katonákat rendeltem az oda vezető utak elejére öröknek.

— Ez óvatossági rendszabályokra sürgős szükség volt. A lázadók immár Tyrathaba községét ostromolták a Gazim lábánál. Egész könnyedén szétszórtam őket s a zendülést valósággal csírájában fojtottam el. Erre aztán, hogy csekély számú áldozat révén hathatós példát nyújtsak, kivégeztettem a lázadás fejeit. Azonban te tudod Lamia, mily szoros függő viszonyban tartott engem Vitellius proconsul, ki Syriát kormányozván, nem Róma érdekében, de Róma ellenére, úgy vélekedett, hogy a birodalom tartományait csak úgy adták bérbe a tetrarcháknak, mint valami magánbirtokot. A samaritánusok előkelői lábaihoz járultak, odaborúltak és sírtak a gyűlölettől, mi ellenemöket eltölté. Szerintök semmi sem állt tőlök távolabb, mint a gondolat, hogy megtagadják Cæsarnak az engedelmességet. Én voltam, a ki lázadásra készítettem őket, s azért gyűlekeztek össze Tyrathaba körül, hogy az én erőszakosságaimnak álljanak ellent. Vitellius meghallgatta panaszait s barátjára, Marcellusra bízván Judaea ügyének intézését, nekem meghagyta, menjek a császár színe elé s igazoljam magam.

— Fájdalomtól s méltatlankodástól dagadó szívvel szálltam tengerre. Mikor Italia partjain kikötöttem, Tiberius, megtörve az évek s az uralkodás terhétől, hirtelen elhalálozott Misenum e hegyfokán, melynek csúcsát innen az esti ködbe belenyúlni látjuk.

— Hasztalan kértem igazságot utódjától, Caiustól, ki sokkal fiatalabb volt, semhogy a kormányzás ügyeinek szentelte volna, természetből fogva élénk, genialis szellemét. Nem részesültem jobb fogadtatásban a senatus részéről sem, mely — mint minden nyilvános testület — nem intézhetett el gyorsan, megfelelő időben ilyféle magánügyeket. Továbbra is meg nem érdemelt kegyvesztés nyüge alatt kellett vesztegenem. Magamba fojtva emésztődésemet, végleg elkeseredve, sicíliai birtokaimra vonúltam vissza, hol megölt volna a fájdalom, ha drága Pontióm nem jön házamhoz, megvigasztalni atyját.

— Gabonatermeléssel foglalkoztam s én dicsekedtem az egész tartományban a legkövérebb kalászosokkal. Életem ma már be van fejezve. A jövő majd ítélni fog Vitellius közt és köztem.

— Pontius — felelt Lamia — én meg vagyok győződve, hogy te a samaritánusokkal szemben a te szokott igazságosságodnak s csakis Róma érdekeinek megfelelően jártál el. De vajon nem engedted-e ez alkalommal kissé elragadtatni magad, hajthatatlan erélyedtől, mely mindig szélsőségekre készített? Emlékszel, Judæában, én, kinek fiatalab korom következtében a hevesebbiknek kellett volna lennem, én voltam az több ízben, ki neked kegyelmet és szelídséget tanácsoltam.

— Szelídséget a zsidókkal szemben! — kiáltott föl Pontius Pilatus. Ámbátor nálok laktál, mégis rosszul ismered az emberi nem ez ellenségeit. Egyszerre dölyfösek s csúszó-mászók, gyalázatos gyávaságok mellett legyőzhetetlenül makacsok tudnak lenni, egyformán ki képesek fárasztani jó indulatot s gyűlöletet. Az én szellemem, Lamia, az isteni Augustus elvein formálódott. Már akkor, midőn Judæa helytartójává neveztettem ki, a római birodalom békéjének fönséges nyugalma árasztotta áldását az egész földre. Nem lehetett többé látni, úgy mint hajdanában a polgárháborúk idejében, oly proconsulokat, kik a tartományok zsarolásából gazdagodtak meg. Tudtam kötelességemet. Iparkodtam lehetőleg bölcsességet s mértékletességet tanúsítani. Az isteneket hívom tanúkúl: ha valamiben makacsul túloztam, úgy az a szelíd bánásmód volt. S ugyan mit értem el, e jóindulatú elvekkel? Te ott voltál Lamia, midőn kormányzásom kezdetén kitört az első forradalom. Vissza idézzem-e emlékezetedbe a körülményeket? Cæsarea helyőrsége Jeruzsálembé vonúlt téli szállásra. A legio katonái hadi jelvényeiken Cæsar képét hordták. E látvány bántotta a jeruzsálemieket, kik nem ismerték el a császár istenségét, mintha bizony nem több tisztelességgel járna az, hogy ha már egyszer így is úgy is engedelmeskednünk kell, inkább Isten legyen az, kinek engedelmeskedünk, mintsem pusztá ember. A nemzet papjai törvényszékem elé járultak s dölyfös alázattal kertek, vitessem ki a városból a hadi jelvényeket. Én ezt megtagadtam, úgy a Cæsar istensége iránti hódolatból, mint a birodalom fönsége iránti tiszteletből. Ekkor a nép, a papsághoz csatlakozva, enyegető könyörgésekkel zajongott a prætorium körül. Megparancsoltam a katonáknak, rakják gulába lándzsáikat Antonia

tornyában, s lictorok módjára vesszőkkel fölfegyverezve kergesek szét a szemtelen csöcseléket. De a zsidók mintha nem is érezték volna az ütések, mind csak hozzám könyörögtek égre-földre, a makacsabbak meg épen lefeküdtek a földre, oda nyújtották katonáimnak nyakokat s akár megis haltak a vesszőcsapások alatt. Te tanúja voltál akkor megaláztatásomnak, Lamia. Vitellius parancsára vissza kellett küldenem a hadi jelvényeket Cæsaraéba. Bizonyára nem érdemeltem meg, hogy ily gyalázat essék rajtam. A halhatatlan istenek színe előtt esküszöm, egyetlen egyszer sem sértettem meg kormányzásom alatt a törvényeket, az igazságot. De már öreg vagyok. Ellenségeim s vádlóim nem élnek többé. Bosszulatlanúl kell meghalnom. Ki fogja megvédeni emlékemet?

Felnyögött s azzal elhallgatott.

Lamia így felelt:

— Az a böles dolog, ha se nem félünk, se nem remélünk semmit a bizonytalan jövendőtől. Mit törödni azzal, miként fognak rólunk majd az emberek gondolkozni? Nekünk nincsenek más tanúink, más ítélőbíráink, mint önmagunk. Nyugodjál meg, Pontius Pilatus, azon tanúságtételben, mit erényed tesz melletted. Elégedjél meg azzal a becsüléssel, mit saját öntudatod s barátaid nyújtanak. Különben is a szelídséggel egy magával sohse kormányoztak még népeket. Az emberi nem iránt való jóindulatnak, mit a philosophia tanácsol, vajmi kevés rész jut a közemberek nyilvános cselekedeteiben.

— Hagyjuk ezt — szólt Pontius. — A kengőzők, melyek Phlegra mezeiből szállnak föl, hatásosabbak, ha akkor jönnek, mikor még a napsugarak hevítik a földet. Sietnem kell. Ég veled. De minthogy egy régi barátommal találkoztam össze benned, nem akarom elmulasztani, hogy föl ne használjam e szerencsés veletlent. Aelius Lamia, tedd meg nekem azt a szívességet, hogy holnap estére hozzám jöjj vacsorálni. Házam a tenger partján áll, a város legvégén, a misenumi hegyfok felől. Könnyen ráismerhetsz csarnokáról, melyben egy képet látsz Orpheusról, a mint tigrisek s oroszlánok közt állva, ezeket lantjának hangjaival megbűvöli.

— Tehát viszontlátásra holnap — szólt még egyszer, belépve gyaloghintójába. — Holnap majd elbeszélgetünk Judaeáról.

Másnap Lamia az estebéd idején elment Pontius Pilatus

házába. Mindössze két vendég számára volt terítve, két fekhelylyel.

Az asztal minden nagyzó pompa nélkül ugyan, de elég tisztességesen volt díszítve ezüst tálakkal, melyekben mézben sült fűgемadarak, fenyőmadarak, lucrini osztrigák és sicíliai orsóhalak álltak.

Pontius és Lamia étkezés közben kölcsönösen kérdezősködtek egymás betegségéről, melyek kórtüneteit aztán hosszasan részletezték s mindegyikök elmondta a másiknak, mi mindenféle gyógyszereket ajánltak nekik bajuk ellen. Aztán ittak annak örömeire, hogy Bajæban így találkoztak, magasztalták a partvidék szépségeit s az enyhe verőfényes időjárását, mit ott elveztek. Lamia elragadtatással szólt a hetærák bájairól, kikkel a tengerparton találkozni lehetett s kik arany ékszerekkel tündököltek, míg a barbároknál hímzett fátylaik hosszan repültek utánok. De az öreg procurator csak fájlalni tudta ezt a hiú fitogtatást, mely haszontalan kövekért s emberkéz szötte pókhálókért idegen népekhez, sőt a birodalom ellenségeihez juttatja a római pénzt. Aztán azon nagy szabású építkezési munkálatokra került a beszéd sorja, melyeket a környéken eszközöltek, arra a csodálatos hídra, melyet Caius építtetett Puteolæ s Bajæ közt, — azon csatornákra, melyeket Augustus ásott volt, hogy a tenger vizét elvezesse az avernumi s lucrini tavakba.

— Én is terveztem annak idején ily nagyszabású, közérdekű munkálatokat — sóhajtott föl Pontius Pilatus. — Mikor szerencsétlenségemre reám bízták Judæa kormányzását, én egy kétszáz stadiumra terjedő vízvezeték tervét készítettem el, mely bő és tiszta vizet volt szolgáltatandó Jeruzsálem városának. Mindent áttanulmányoztam, a talaj fölszínének magasságát, az oszlopok horderejét, az ércz medenczék hajlását, melyekhez a vezető csöveket kellett illeszteni, s a gépészek tanácsával, mindent magam is határoztam el. Vízrendészeti szabályzatot készítettem, hogy magánosok esetleg ne tékozzák jogtalanul a vizet. Már megis voltak rendelve az építőmesterek s munkások. Megparancsoltam, kezdjék el a munkát. De a helyett, hogy meglepéssel látták volna emelkedni az útat, mely hatalmas ívezeteken volt beviendő az egészséget a vízzel városukba, a jeruzsálemiek jajgatva üvöltöztek. Nagy csapatokba verődve, szentségtörésről, istentelenségről kiabáltak, rárohantak a munkásokra s szétszórták az alapmunkálatok köveit. Képzelsz-e,

Lamia, szennyesebb barbárokat? Vitellius azonban igazat adott nekik s én rendeletet kaptam, hogy szüntessem meg a munkálatokat.

— Bizony nem kis kérdés — válaszolt Lamia — azt megállapítani, vajon kötelességünk-e az emberek jólétének előmozdítását kívánni még akkor is, ha ők magok nem akarják.

Pontius Pilatus azonban nem is hallotta megjegyzését s így folytatá:

— Nem akarni, hogy vízvezetéket kapjanak, ily örütség! Hanem persze a zsidók előtt minden gyűlöletes, a mi egyszer római kézből jön. Mi az ő szemökben tisztátlan lények vagyunk, s azt tartják, hogy jelenlétünk már egymaga is megszentés-tenítő hatású. Te tudod, hogy be sem mertek lépni a praetoriumba abbeli félelmökben, nehogy ezzel beszennyezzék magokat, s épen ezért a szabad ég alatt kellett törvényeket tartanom, — azon márvány kövezetű térségen, hová te oly gyakran intézted lepteidet, gyakoroltam az igazságszolgáltatást.

— Félnék tőlünk s megvetnek bennünket. Pedig hát nem anyja, nem gyámja-e Róma azon népeknek, melyek mind gyermekeiként ott pihennek s mosolyognak az ő ölén. Mi, kik csak jó barátoknak tekintjük a legyőzötteket, mi meghagyjuk s biztosítjuk a meghódított népeknek az ő erkölceiket s törvényeiket. Nemde, csak a mióta Pompejus leigázta, tud Syria is, mely az előtt egész csapat király közt volt földarabolva, nyugalmat élvezni, csak azóta kezd virágzásnak indulni. S akkor is, midőn aranyért adhatta Róma a maga jóindulatát, elrabolta-e azon kincseket maga számára, melyekben úgy dúskálkodnak a barbárt emplomok? Kifosztotta e Pessinonteban az istenek anyját, Cybelet, vagy Jupitert Morimeneben, illetve Ciliciában, a zsidók istenét Jeruzsálemben? Antiochia, Palmyra, Apamæa nyugodtan élhettek minden gazdagságok mellett is, s nem kellvén többé a puszták arabjaitól felniök, egyre-másra emelték a templomokat Róma geniusának s Cæsar istenségének. Egyedül a zsidók azok, kik gyűlölnék bennünket s daczolnak velünk. Úgy kell erőszakkal behajtanunk rajtok az adót s makacsul megtagadják a hadi szolgálatot.

— A zsidók — viszonzá Lamia — nagyon ragaszkodnak ősrégi szokásaikhoz. Bár elismerem, hogy alaptalanúl, de azzal gyanúsítottak téged, hogy el akarod törölni törvényeiket s meg akarod másítani szokásaikat. Engedd meg Pontius, hogy

kimondjam: te nem mindig cselekedtél oly módon, a mi alkalmas lett volna eloszlatni szerencsétlen tévedésöket. Akaratod ellenére is abban tetszelegtél, hogy újra meg újra nyugtalanságba ejtsd őket, s nem egyszer láttalak, mint tártad föl előttök nyiltan, mily megvetést ébresztenek benned az ő vallási hitök és szertartásaik. Különösen azzal cselekedtél fölöttébb ellenökre, hogy a legio katonái által őriztetéd Antonia tornyában a főpap ünnepi öltözékét s díseit. El kell ismernünk, hogy a zsidók ha nem is emelkedtek föl az isteni dolgok szemléletének oly fokára mint mi, mégis oly mysteriumoknak hódolnak vallásos buzgalommal, melyek régiségöknél fogva már tiszteletreméltók.

Pontius Pilatus vállalt vont.

— Nincsenek — mondá — szabatos ismereteik az istenek természetéről. Imádják Jupitert, de se névvel, se külső alakkal föl nem ruházzák. Még ha legalább kő alakjában tisztelnék öt, mint Ázsia némely népei. Mit sem tudnak Apolloról, Neptunról, Marsról, Plutóról, valamint nem egyetlen egy istennőről sem. Mindazonáltal azt hiszem, volt idő, mikor Venust imádták. Mert még ma is galambokat szoktak az asszonyok áldozatul bemutatni az oltárokon, s te épen úgy tudod, mint én, hogy a templom előcsarnokába telepedett kereskedők ott árúlják az áldozati madarakat. Sőt azt beszélték nekem egy alkalommal, hogy egy napon valami földühöd zsidó e kereskedőket kalitkáikkal egyetemben kilökdöste onnan. A papok panaszt is tettek miatta, ellene, mint szentségtörő cselekedet elkövetője ellen. Nem tudom, mi lett e dologból, mely — mint gondolhatod — engem kevésbé érdekelt. De azt hiszem, Venus tiszteletére hozták be azt a szokást, miszerint gerliczéket áldoznak. — Mit nevensz, Lamia?

— Furcsa gondolat ötlött elmémbe, magam sem tudom hogyan — felelt Lamia — azon nevetek. Arra találtam gondolni, hátha megesik egy szép napon, hogy a zsidók Jupiterje bevonúl Rómába s ott fog téged gyűlöletével üldözni. Miért is ne történhetnék meg? Ázsia s Afrika már számos istenséggel ajándékozott meg bennünket. Tanúi voltunk annak, hogy Isisnek s az ugató Anubisnak tiszteletére emelkedtek Rómában templomok. Nem találjuk-e ott minden általúton, sőt a versenypályákon is a syriaiak jóságos istenasszonyát, ki szamarháton ül? S nem tudod-e, hogy Tiberius uralkodása idejében egy fiatal lovag az egyiptomiak szarvas Jupiterjének öltözött föl s

ebben az alakban sikerült megnyernie egy előkelő hölgy kegyét, ki sokkal erényesebb volt, sem hogy az istenektől meg mert volna tagadni valamit? Valóban, félj Pontius, nehogy a zsidók láthatatlan Jupiterje kikössön egy napon Ostiában.

Arra a gondolatra, hogy Judæából valamely istenség található a város falai közé bevonulni, futó mosoly siklott végig a helytartó szigorú ábrázatán. Majd komolyan így felelt:

— Ugyan miként lennének képesek a zsidók idegen népekre erőltetni szent törvényöket, mikor ők magok is annyi felé meg vannak oszolva, e törvény magyarázatát illetőleg? Húsz versenygő sectára vannak hasadva, s te láttad, Lamia, mint rontottak egymásnak a köztereken, tekeresekkel kezökben, szitkozódva, s mint ránczigálták egymást szakálloknál fogva. Te tanúja voltál, mint tépték meg a templom talapzatán mocskos ruhájokat kétségbeesés jeléül, egy-egy szerencsétlen körül, kit prophetai őrzöngés lepett meg. Arról nekik fogalmok sincs, mit lehet vitatkozni békében, nyugodt lélekkel, az égi dolgokról, melyeket pedig fátyol föd, s melyek épen ezért nagyon bizonytalanok. Mert a halhatatlanok természete örökre rejtve marad előttünk s mi meg nem ismerhetjük. Mindazonáltal úgy vélem, bölcsen járunk el, ha hiszünk az istenek gondviselésében. A zsidók azonban philosophia nélkül szükölködnek s nem képesek a vélemények különbözősét elviselni. Ellenkezőleg, halálnak halálára tartják méltónak azt, ki az istenségről más véleményen van, mint a minőt ők táplálnak. Természetesen ők is Róma szellemének kénytelenek hódolni s a törvényszékeiktől kimondott föben járó büntetések csak akkor hajthatók végre, ha a proconsul vagy procurator szentesítette előbb: így aztán minden pillanatban újra meg újra azzal zaklatják a római tisztviselőt, hogy egyre-másra írja alá az ő gyászos végzéseiket; valósággal csak úgy ostromotják a praetoriumot «feszítsd meg» kiáltásaikkal. Százszor meg százszor láttam őket nagy tömegekben, gazdagokat s szegényeket egygyesen, papjaik körül egészen testvéri egyetértésben, dühvel meg-megrohanni elefántesont trónomat, engemet togám széleinel fogva húzogattak, hogy kikönyörögjék, kierőszakolják tőlem valamely szerencsétlennel halálát, kinek nem tudtam belátni bűnét, s kiről mindössze csak annyit láttam, hogy épen olyan őrzöngő, mint vádlói. Azt mondám: száz- meg százszor történt ez? Tévedek: mindennap, minden órában előfordult

ilyesmi. Nekem pedig épen úgy végre kellett hajtatom az ő törvényeiket, mint a mieinket, miután Róma engemet az ő szokásaiknak nem elnyomójául, de föntartójául rendelt, s így én voltam az élet-halál ura reájok nézve, a vessző és a bárd. Eleinte megkísértem, hogy észre térítsem őket; megpróbáltam, hogy megmentsem a vesztőhelytől nyomorúlt áldozataikat. De szelidségem csak még jobban fölingerelte őket; mintha megannyi szárny- és csőracsattogató keselyűk lettek volna, úgy követelték tőlem zsákmányukat. Papjaik fölirtak Cäsarhoz, hogy megsértem törvényeiket, s folyamodványaik, melyeket Vitellius a maga részéről támogatott, szigorú feddést vontak fejemre. Hányszor szerettem volna, vádlottakat s bíráikat együttesen küldeni oda a hollóknak martalékul!

— Ne gondold, Lamia, hogy engem a tehetetlenség dühe vagy az aggkor elégedetlensége ingerel e nép ellen, mely bennem Rómát s a békét tette csúffá. De előre látom azt a végső bajt, mibe ők előbb-utóbb beledöntenek bennünket. Minthogy nem fogunk rajtok uralkodhatni, el kell majd őket pusztítunk. Légy meggyőződve: ez a fékezhetetlen, makacs nép, mely izgékony lelkében folyton a lázadás csíráit ápolja, egy napon majd oly dühvel fog ellenünk kitörni, mihez képest a numidiaiak haragja s a parthusok fenyegetései csak gyermekjáték. Örült reményeket táplálnak szívök mélyén s esztelenül a mi végromlásunkon jártatják eszöket. Dehát lehetséges-e másképpen mindaddig, míg nem szűnnek meg azon jóslatban hinni, melynek értelmében egy fejedelem származandó az ő vérökből, ki az egész világon uralkodni fog? E néppel nem lehetséges boldogúlni. Más megoldás nincs, mint eltörülni a föld színéről. Jeruzsálemből kőnek kövön nem szabad maradnia. Ki tudja, hátha akár mennyire öreg vagyok is már, nem érem-e meg azt a napot, melyen falai összeomlanak, a lángok megemésztik házait, lakóit mind kardélre hányják, s mikor majd sóval hintik be azt a helyet, hol a templom állt. E napon aztán végre igazolva leszek.

Lamia iparkodott enyhébb hangnembe vezetni vissza a társalgást.

— Pontius — szólt — én egész természetesen fölfogom a te régi keletű neheztelésed, ellenszenved s baljóslatú sejtelseid. Bizonyára az, a mennyit te megismertél a zsidók jelleméből, nem az ő előnyökre szolgál. De én, ki úgy éltem Jeruzsá-

lemben, mint egyszerű idegen, ki minden iránt kíváncsi érdeklődéssel viseltetik, s ki belevegyültem a népbe, oly kevésbé ismert erényeket fedeztem föl ez emberekben, melyek te előléd rejtve maradtak. Én ismertem oly szelíd lelkületű zsidókat, kiknek egyszerű erkölcei s hűséges szíve engem arra emlékeztetett, a mit költőink az ebaliai öregről regélnek. És te magad, Pontius, te is kiműlni láttál legionariusaid botja alatt egyszerű embereket, kik magokat meg sem nevezve, készek voltak meghalni egy oly ügyért, melyet igaznak hittek. Az ily emberek nem érdemlik meg megvetésünket. Azért beszélek így, mert minden dologban mértéket és méltányosságot kell szem előtt tartanunk. Egyébiránt, megvallom, soha sem tudtam a zsidók iránt mélyebb rokonszenvet érezni. A zsidó asszonyok ellenben nagyon tetszettek nekem. Akkortájt fiatal voltam még s a syriai szepek erős forrongásba hozták véretem. A piros ajkak, a nedves s a homályban ragyogó szemek, mely tekintetökkel veséig hatottak reám. E kendőzött s festett lények, kiken csak úgy érzett a nárdus és a myrrha, illatszerekbe valósággal páczolt testökkel valami szokatlan, pompás ingerrel hatottak reám.

Pontius türelmetlenül hallgatta e dicsőítő szavakat.

— Én nem olyan ember voltam, hogy bele essem a zsidó asszonyok hálójába — felelt — s miután magad adsz rá alkalmat, hogy bevalljam, megmondom, Lamia, hogy sohasem is helyesltem ledér életmódot. Ha hajdanában nem adtam elégszer tudtadra, mennyire bűnösnek tartottalak, hogy Rómában elcsábítottad egy consuli méltóságot viselt egyén hitestársát, azért tettem, mert hibádat kegyetlenül bűnhődted abban az időben. A házasság szent a patriciusoknál; oly intézmény, mely Rómának alaptámaszául szolgál. A mi a rabszolganőket vagy az idegen asszonyokat illeti, az ezekkel köthető viszonyok nem esnek komoly számítás alá. Én azonban főleg azért kárhoztatlak, Lamia, hogy nem nősültél meg a törvény szerint s nem adtál gyermekeket a Köztársaságnak, mint ez minden jó polgár kötelessége.

Azonban Tiberius száműzöttje nem hallgatta az öreg tisztviselő beszédét. Kiürítette falernumival telt serlegét s valami láthatatlan képnek szóló mosoly vonult át arcán.

Percznyi csend után így szólt igen halk hangon, mely lassanként mind jobban erősödött.

— Oh, mennyi bágyatag kéjjel tánczolnak azok a syriai

nők! Én ismertem egy jeruzsálemi zsidó nőt, ki egy lebuiban, egy kis füstölő lámpa fényénél szokott táncolni, rongyos szőnyegen, föl-fölemelve karjait, melyekkel réztányért ütött össze. Kifeszített csipőin himbálódzott, fejét hátra szegte, mintha vörhenyes hajának súlyos tömege húzta volna, szemei kéjben úsztak, csupa hév volt, csupa epedés, hajlékonyság; Cleopatrát is sárga írgység fogta volna el láttára. Rajongtam barbár tánczaiért, kissé rekedtes, de mégis oly édes énekeért, tömjénillatáért s azon félimett-félálomszerű állapotért, miben élni látszott. Mindenüvé követtem őt. Belevegýültem a katonák, vásári komédiások s publikánusok aljas csöcselékhadába, kiknek körében tartózkodott. Egy napon aztán eltűnt, soha sem láttam többé. Sokáig keresgéltem utána mindenféle kétes hírű utcákban, csapszékekben. A görög borról leszokni nem kerül annyi megeröltetésbe, mint a mennyibe az ő feledése került nekem. Néhány hónappal aztán, hogy elvesztettem őt, véletlenül értesültem róla, hogy azon férfiak s nők kis csapatjához szegődött, mely egy galilæai fiatal csodatevő embernek volt hűséges követője. Ezt az embert Jézusnak hívták; Názáretből való volt; valami vétket követett el, a mi miatt aztán keresztre feszítették. Pontius, emlékszel erre az emberre?

Pontius Pilatus összevonta szemöldökét, végig simította kezével homlokát, mint az olyan szokta, a ki visszaemlékezni erőlködik. Majd pár pillanatnyi hallgatás után halkán mormolá:

— Jézus? Názáreti Jézus? Nem emlékszem rá! . . .

FRANCE ANATOL után, *francziából*

—a.

A GONDOLAT.

Kis patak, hegy oldalába'
Csörgedez le lassudan,
Rajta egy-egy felleg árnya
Néha-néha átsuhan.

De felhőből kicsillanva
Rá esik a napsugár,
S a patakcsa piczi habja
Szín-arany csillámba' jár.

Lenn a mélység csalja törbe,
— S oly merész a zuhatag! —
Csillogó hó-porba törve
Omlik le a kis patak.

Ott alant meg' összeszedvè
Elsimitja tükörét,
S mosolyog, sugárzik benne
Föld s az ég, erdő s a rét.

* * *

Lassan indul, rejtve, nyiltan,
A szülemelő gondolat;
Elborul, meg ki-kicsillan,
Fellegárny s napfény alatt.

Majd a képzelet csillámot
 Hint reá mint égi fényt;
 S átszűrődve ha leszállott,
 Végre kristály-tisztán áll ott,
 Földnek, égnek tükréként.

SZÁSZ KÁROLY.

MAGÁNYDALOK. *)

I.

A tenger mélye szülte a kis gyöngyöt,
 Az ibolyát a szirt tetőzete,
 A harmatcsepp felhőbe' született, úgy,
 Mint álmaimba' te.

Meghalt a gyöngy a király koronáján,
 Cserépbén ott a virág is, szegény,
 Ragyogó gőzök közt a harmat cseppje...
 És emlékedben én!

II.

Szerettelek mint gyermek, azt se' tudva,
 Viszont szeretsz-e, s kérdni nem merém;
 Falum elhagyva, sorsom úgy akarta,
 Szívembe' hordjam képed én.

Mint győztes jöttem meg, de jaj, elkésve!
 Egy férfi jött a templomból veled;
 Nagy boldogságod zúgták a harangok
 S együttal mély keservemet!

---

*) *Soledades* por Eusebio Blasco. Madrid, 1888.

Két évvel később visszajöttem ismét,
Hittem, boldognak látlak újra ott,
S a gyászharangok azt adák hirül, hogy
A kit kerestem, már halott.

III.

Rövid távollét és gyors visszatérés! . . .
Hozzá siettem s otthon nem lelém;
Szemembe ötlött elhagyott lakásán
A fátyla egy szék hátulsó felén.

Az illatos virágok tarka csokra,
Melynek búcsúmkor örült a hamis,
Nem ékesíté már a kályha szélét,
Feledve engem, elhervadt az is.

Ez az a fátyol, szóltam felsohajtva,
Mit egykor engem látva, fölemelt,
S a mint feltűnt alatta bájos arca,
Azon a hajnal pirja ömle el.

S egész friss rózsák bűvös illatárja,
Egy új szerelmi győzelem jele,
Mérgezte meg szobája levegőjét,
A szívem fájt s fejem szédült bele.

És tántorogva hagytam el lakását,
De felkölté egy szeg figyelmemet,
A melyen az én képem függé multkor,
Onnan most rám más férfiarcz nevet.

Farkasszemet néztünk soká egymással,
Beszélni óhajték, s nem is, vele,
De bánatos szívem halálra sebzé
Gúnyos mosolya, melyet rám vete.

S a templomot, hol oltárképül egykor
Hazug szerelme szolgált, elhagyom,
És kint az utcán szembe jő velem most,
S a mint meglát, elhalaványúl nagyon.

Sietve megy és surran el mellettem,
A világért föl nem tekintene,
Sápadt arczát fátylával eltakarja,
Hogy meg ne lássék rajta szégyene.

S a mint a sűrű fátylon át nem régen
Reám a napnak fénye ragyogott,
Úgy most az éj ijesztő, bús homálya
Takarja el e csalfa homlokot.

EUSEBIO BLASCO *után, spanyolból*

KÖRÖSI ALBIN.

MAGYARORSZÁG EGÉSZSÉGÜGYE 1892-BEN.

Előttünk van Magyarország 1892. évi egészségügyének képe. Egy év története, kevésbbé szavakban, mint számokban kifejezve, melyekből megtudhatjuk, hogy mily állapotban volt ez évben és mily gondozásban részesült az ember legfőbb kincse, mely minden gazdagságnál becsesebb és jóformán minden emberi tevékenység előfeltétele: az egészség. Nálunk kiváló érdeklődéssel bírnak e jelentések annyival is inkább, mert az egészségügy terén hazánkban még igen sok a teendő, nagyon rá vagyunk utalva a tanulságokra. Mindenekelőtt saját viszonyaink ismeretére van szükségünk, mely fölvilágosít az e téren való hátramaradottságunk okairól és mérvéről, valamint arról, hogy hol legsürgősebb a cselekvés, s mennyiben váltak be az eddig életbeléptetett rendszabályok és létesített intézmények. De szét kell tekintenünk a külföldön is, hogy okulást szerezhessünk az iránt, miképen kezelendő a közegészségügyi igazgatás, hogy az előrehaladottabb államok kedvező halálzási arányát elérhessük.

Midőn e jelentéseknek, melyek az egészségügyi statisztika alapját képezik, ily nagy fontosságot tulajdonítunk, örömmel állapíthatunk egy nevezetes és azért külön fölemlítendő haladást. Eddig e jelentések, melyeknek kiadását az egészségügyi törvény rendel el, csak a tárgyalt év után négy-öt év múlva terjesztetett a törvényhozás elé; az itt ismertetendő jelentést*) közvetlenül az 1887. évi előzi meg, mely 1892-ben adatott ki. A legfrissebb adatok tehát öt év előttié voltak. Hogy ez az adatok értékét lényegesen rontja, az kétségtelen; a mint közzététettek, gyakorlatilag szempontjából már jóformán elavultak. Most a belügyminiszter a jelentést 1892-ről

---

*) *Hieronymí Károly m. kir. belügyminiszter jelentése az ország közegészségi viszonyairól az 1892-ik évben.* Buda-Pest 1893.

1893 szeptemberében teszi közzé, tehát arra, a mire azelőtt 4—5 év volt szükséges, elég most nyolcz hónap. S ha valakiben kétség támadna az ily gyorsan elkészített jelentés adatainak megbízhatósága iránt, az nyugodt lehet a felől, — noha a miniszter maga is megemlíti, hogy az adatok hízagosak — hogy az adatok e tekintetben nincsenek nevezetes hátrányban az előbbi jelentések adataival szemben, a melyek az öt évi késedelem mellett is számos javításra és kiegészítésre szorultak.

S most még egy előnyét kell megemlítenünk a legújabb jelentésnek az előző évekkel szemben: azt, hogy amazoknál őszintébb. Ha az ez évi adatokat a múlt évekkel összehasonlítjuk, számos tételnél rosszabbulást látunk, ott, a hol javulást vártunk volna, már csak azon törvénynél fogva is, hogy idővel mindennek, még a mi egészségügyi közigazgatásunknak is, fejlődnie, haladnia kell. Több helyen fogunk rámutatni oly látszólagos számbeli hanyatlásra, mely onnan származik, hogy az adatok összeállítása és összegyűjtése lelkiismeretesebb, mint azelőtt volt és a viszonyokat a valónál rózsásabb színben épen nem igyekszik föltüntetni. S ha a számok vizsgálatánál figyelembe vesszük e javításoknak nevezhető változásokat, haladást észlelünk a közegészségügy számos terén.

Pedig ugyancsak nehéz év, a megpróbáltatások éve volt az 1892-ik esztendő. A három erősen elterjedt járvány: az ázsiai cholera, a kanyaró és a roncsoló toroklob magokbau véve is elég dolgot adtak a közigazgatásnak és amúgy is hiányos egészségügyi személyzetünknek, és e járványok mellett sűrűn fordultak elő a kevésbbé veszélyes fertőző betegségek. Ez az oka annak, hogy ez évben 51 törvényhatóság jelzi a közegészségi állapotot kedvezőtlennek és 38 kedvezőnek, míg 1887-ben 44 törvényhatóság területén volt kedvezőtlen az egészségi állapot és 45-én kedvező.

Legtöbb gondot mindenesetre a cholera okozott; bizonyítja ezt az annak elhárítását és csökkentését célzó számos rendelet is. A járvány képe ez évben lényegesen különbözött az 1886-iki choleraétól, a mennyiben nem pusztított annyira, mint az 1886-iki, de nagyobb területre terjeszkedett ki. Ez évben ugyanis föllépett 24 vármegye területén 10 törvényhatósági joggal fölruházott városban, 1886-ban pedig 16 vármegye területén és 7 városban. 1892-ben a megbetegedések száma volt 2463, halálozás 1344, 1886-ban 3178 megbetegedési eset 1602 halálozással. A halálozási arány tehát kedvezőtlenebb volt ez évben — 54·9 százalék — mint 1886-ban, midőn a megbetegedetteknek 54·4 százaléka halt meg. A főváros arányszáma.

a megbetegedések tekintetében javult, a mi részben a fertőtlenítési rendszabályok erélyesebb keresztülvitelének és a lakosság részéről tanúsított nagyobb óvatosságnak tulajdonítható. 1892-ben ugyanis az összes cholera-eseteknek 36·1 százaléka esett Buda-Pestre, míg 1886-ban azoknak 41·8 százaléka. Viszont az 1892-iki halálozási arányszám nemcsak az 1886-ikinál, de az ez évi országos arányszámnál is kedvezőtlenebb. Meghalt ugyanis 1892-ben a fővárosi megbetegedetteknek 56·8 százaléka, 1886-ban 44·1 százaléka.

Részletesen ismerteti a jelentés a trachomás betegek gyógyítására és az e járvány elfojtására irányuló intézkedéseket. Újabb területre ugyan nem fészkelte be magát a járvány, de föllépett egyes helyeken sűrűbben, hol azelőtt még nem fordult elő. Itt megint rosszabbulást mutatnak egyes törvényhatóságok viszonyai, de ez csak látszólagos és onnan ered, hogy a «szemvizsgálatok erélyesebben hajtottak végre oly vidékeken is, hol ezek annak előtte vagy éppen nem, vagy csak fölületesen történtek». Nagy figyelmet vesz általában igénybe e járvány elterjesztésének megakadályozása, mert az enyhébb trachomában szenvedő munkásokat nehéz visszatartani, hogy munkavállalás céljából ne vándoroljanak el az ország különböző részeibe és a betegséget e helyekre át ne ültessék, annyival inkább, mert ez új tartózkodási helyökön az elrendelt elkülönítési szabályokat nem mindenütt hajtják végre kellő szigorúsággal.

A közegészségügy kezelésével és ellenőrzésével megbízott közegekről szólva, a jelentés egész terjedelmében közli a közegészségügyi tanács működéséről szóló jelentést. E tanács a cholera és diphteritis elleni védekezéssel, továbbá a különféle szabadalmaknak és engedélyeknek egészségügyi szempontból való megbíráásával foglalkozott.

Rendkívül érdekes a közegészségügyi személyzetről szóló rész. Az orvosok száma ez évben is növekedett. 1892-ben 3556, 1887-ben 2836 volt, a sebészeké természetesen csökkent, 686(1887)-ről 491-re. Csökkent a bábák száma is 1892-ben 7570, 1887-ben 7577, de csak látszólag, mert eddig az okleveles bábák számában benfoglaltattak az úgynevezett czédulás, de községi szolgálatban álló bábák is, míg az 1892-es adat csak az okleveles bábák létszámát mutatja. Az ilyenek kontingense különösen a vidéken aránylag csekély, szaporításukra szükséges volna másodrendű baba-iskolák föllállítása a kórházak mellett. A fogászok és az okleveles gyógyszerészek eddig nem voltak nyilvántartva, mely hiányt a jelentés a jövőben pótolni ígér.

A tisztí orvosi személyzet az ez évi kimutatás szerint ép oly hiányos, mint a multban. Törvényhatósági orvosi hivatalban volt 675 orvos, községi orvosi hivatalban 1322, tehát együttvéve 1997, vagyis az ország összes orvosainak majdnem fele; ezek összes fizetése 1,2280.58 frtot tett ki. Ez összeg részint egyenlőtlen eloslása, részint elégtelen volta következtében nem felel meg sem a teljesített szellemi munka méltóságának, sem a testi fáradság mértékének. Természetes következménye ennek az orvosokban való hiány. A községi orvosi intézmény állapota még tűrhető, noha 1834 nagy-községünk közül csak 381-nek van községi orvosa és a saját orvost tartani köteles 241 község közül csak 211-nek volt saját orvosa. «A többi község részint a viszonyok kényszerúsége következtében csoportosított más községekkel orvosi körbe, részint még az 1890-iki népszámlálást megelőzőleg, a mikor még 6000 lakossal nem bírt, lett orvosi körbe beosztva. Ezzel szemben 6000 lakosnál kevesebbet számláló és önkényt orvost tartó község volt 1892-ben 276, 1887-ben csak 236.»

A körorvosi intézmény sem mutat javulást; 1880-ben 943 körorvos volt kimutatva, 1892-ben csak 883 van. E különbség azonban részben onnan ered, hogy azon köröket, melyeket a vármegyék a járásorvos által betöltötteknek mutattak ki, s melyeknek orvosait a körorvosok számába is fölvtették, a belügyminister most üreseknek tekinti s olyanoknak mutatja ki. Csökkent az orvosi körök száma is: 1887-ben 1270, 1892-ben 1112, de szintén csak látszólag, mert a még soha be nem töltött körök ezúttal nem vétettek számításba. Így helyesbítve a számokat, még szomorúbb képet nyújt a körorvosi intézmény. 229 körben nincsenek a körorvosi állomások betöltve, a mi könnyen magyarázható, ha tekintetbe vesszük, hogy mily terhes a körorvosok föladata, midőn némely megyében 50, sőt 60 község tartozik egy-egy körhöz, 20—25 ezer főnyi lakossággal és evvel szemben csekély a fizetésök. Ily körülmények között nem csoda, ha Árvamegyében, Szepesben, Zólyomban 1—1, Fogarasban 2 körorvost találunk, Sárosban pedig egy körorvos sincs.

Különben több megyében a járásorvosi létszám sem teljes s jó még, ha az ügyis erősen elfoglalt körorvosok végzik el csekély tiszteletdíjért a járásorvosi teendőket, mint Torontálban. Sőt fönnáll az az anomália is, hogy Abauj-Torna vármegyében a járásorvosi állomások rendszeresítve sem voltak. A gyógyítás ügye még hagyján, de hogyan teljesíthető és hogyan láttatik el tényleg ily megyékben az egészségügyi ellenőrzés és fölügyelet?

Két fontos egészségügyi intézménynél: a gyógyszeráraknál és a kórházaknál az utóbbi öt év alatt örvendetes haladás észlelhető. 1892-ben volt 1186 gyógyszerár, 142-vel több, mint öt év előtt, azonkívül volt 36 fiók, 28 házi és 331 kézi gyógyszerár, tehát összesen 1581 gyógyszerár. A szaporodás ellenére a gyógyszerárak száma még mindig nem felel meg a szükségletnek, mert a vidék még most sincs e tekintetben kellőleg ellátva s e pontot illetőleg a külföldi kulturálmokkal szemben még mindig hátrányban vagyunk. Hogy messzebb ne menjünk, Ausztriában 2953 gyógyszerár volt 1891-ben, tehát 8020 lakosra esik egy gyógyszerár, nálunk pedig 12,408 lakosra.

A kórházak száma is szaporodott 1887 óta, a közkórházaké 10-zel, a magánkórházaké 31-gyel; a betegforgalom is növekedett, de kórházi ügyünk sincs még a polgárosult államok fejlődési fokán. Azonkívül a kórházak két fajánál tapasztalunk évek óta stagnatiót és pedig a tébolydáknál és a bujasenyvi kórházaknál. Nálunk ugyanis az elmebetegeknek alig 10 százaléka van intézetekben elhelyezve, míg Belgiumban körülbelül 70 százaléka, Angliában 60 százaléka, Franciaországban 42 százaléka, Svájcban 38 százaléka, Olaszországban, Hollandiában és az északamerikai Egyesült-Államokban 25—25 százaléka az elmebetegeknek van intézeti ápolás és kezelés alatt. De tébolydák fölállítására nagyon költséges, pénzügyi helyzetünk jelenleg nagyobb fejlesztést nem enged meg.

Sokkal jelentősebb és sajnosabb jelenség az a gondtalanság, a melyet nálunk általában a bujakór elterjedésével szemben észlelünk. A társadalom az utóbbi időben a közegészségügy iránt több érzéket és érdeklődést tanúsít ugyan, e betegséget azonban, eléggé indokolatlanul, oly ferdén ítéli meg, hogy az erélyes védekezést ellene is elmulasztja (nem feledkezünk ugyan meg azon nemrég alakult «Teleia» egyesületről, mely föladataul e védekezést tűzte ki magának). A kormány tevékenysége is igen szűkkörű ez irányban, sőt úgy a praeventio, mint a repressio tekintetében számos mulasztással vádolható. Első sorban kárhoztatandó az, hogy orvosaink e betegséget nagybárra nem is tudják fölismerni, annál kevésbé gyógyítani, a mi épenséggel nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy a bőrbetegségek tana, melyek sorába a syphilis is tartozik, nem kötelező tantárgy; se hallgatni, se vizsgázni nem kell belőle az orvosnövendékeknek. A hatósági orvosok által leteendő vizsga tárgyai közé nincs fölveve a dermatologia és végre országunk első egyetemének nincs az orvosi tudomány e fontos szakára rendszeresített katedrája.

Bujasenyvi kórház van 4, továbbá 2 kis magánkórház Mócson

(Kolozsmegyében) és Szilágy-Somlyón. Igaz, hogy fölvesznek bujakóros beteget majd minden kórházba, mert az állam ezek ápolási díját okvetetlenül megtéríti, de a betegség fertőző természete megköveteli az elkülönítést. Azon esetleg fölhozható ellenvetésre, hogy e betegség kezelhető kórházon kívül is, azt felelhetjük, hogy akkor a kormány küldjön ki egészségügyi kormánybiztosokat. A trachomával szemben ez az eljárás meglehetősen bevált, az eredmények elég szépek, de a bujakor megérdemelne legalább is oly gondoskodást, mint a trachoma, mert sokkal jobban elharapódzott és következményeiben sokkal mélyehbre ható betegség.

Szándékosan szenteltünk ennyi helyet e betegség tárgyalásának, ellentétben azzal a sokszor érthetetlen prüderiával, melylyel e fontos kérdés napirendre hozásától idegenkednek. Ugyanezt tapasztaljuk akkor, ha szemügyre vesszük a prostitutio ügyét hazánkban, mely szoros kapcsolatban áll az előbb tárgyalt kérdéssel és mely ehhez hasonlóan nagyobb rendezést és gondozást igényel.

E kitérés után folytassuk a jelentés ismertetését. Érdekesek a jelentésnek a védhimlő-oltásról szóló adatai. 1892-ben 783,591 egyén oltatott be (első ízben beoltatott: 473,866, újra oltatott 309,725 egyén), 1891-ben pedig 783,400. Az előző évhez képest tehát 191-gyel szaporodott a beoltottak száma 1892-ben, de csökkenést látunk 1888-hoz képest, mikor az összes beoltottak száma 1,176.765 volt. E visszaesésnek okát a következőkben véljük megmagyarázni. 1888-ban a végzett oltások nagy száma főleg az előző évi XXII. törvénycikk hatásának tulajdonítható; ez évben az első ízben beoltottak száma meghaladja jóval az ez évben élve születettek számát. Látható tehát, hogy ugyanekkor a múlt évek mulasztásai is helyrepótlottak részben, de valószínűleg csak kis részben. Az 1889—1890. évek adatait nem ismerjük, de a legutóbbi két év adataiból azt következtethetjük, hogy a himlő elleni beoltások csökkenhettek, részint annál fogva, mert a himlőjárvány nem volt oly nagymérvű, mint az előző években, részint azért, mert a törvény végrehajtása körül tanúsított szigor valószínűleg csökkent. Az oltás sikerességéről ezúttal nincs adat a jelentésben.

A jelentés most is közli a halálozási viszonyokról szóló kimutatásokat és ezek ezúttal is ép oly kevéssé felelnek meg a valóságnak, mint az előző évi jelentésekben közlöttek, a mint azt a belügy-miniszter is beismeri. A tapasztalat szerint az e kimutatásokban foglalt halálozások legjobb esetben három negyedrészt teszik az összes halálozásoknak vagyis azon számnak, melyet a népmozgalmi

statisztika kimutat. E régi bajnak régi a forrása: alkalmas halottképek hiánya; ugyancsak innen ered az, hogy a halálokok kimutatása is megbízhatatlan. Az itt kimutatott 500,439 halálesetnek is több mint 1 százalékánál nem teljesített halottkémlés; és ha ehhez még hozzá vesszük azon 40—50,000-re menő különbözetet, mely a jelentés és a statisztikai hivatal adatai között lenni szokott, a melyeknél szintén nem teljesítették a halottkémlést, láthatjuk, mily kevéssé lelkiismeretesen kezeltetik ez a szolgálat. A meghaltak közül 1892-ben «nem orvosoltatott» 73,986 hét éven aluli gyermek és 70,571 hét éven fölüli egyén, összesen 144,557, a meghaltaknak tehát 28·8 százaléka. Szomorú képe ez egészségügyi közigazgatásunknak, kulcsa nagy gyermekhalálozásunknak; pedig a hét évnél fiatalabbak gyógyításának elmulasztására büntető sanctio foglaltatik az 1876. XIV. törvényben. Az orvosi segély nélkül elhalt hét éven fölüliek száma keservesen illusztrálja népünk fölvilágosodottságának alacsony fokát, a melyen törvénnyel, büntetéssel nem lehet segíteni, hanem igenis a népoktatás fejlesztésével.

Még néhány észrevételt az orvosrendőri vizsgálatokról. Örömmel mutathatunk ki e téren nevezetes haladást a múlt évekhez képest, a mi a hatóságok fokozódott erélyét mutatja. Így első sorban az egészségre ártalmas tápszerek és italok, valamint az egészségre veszélyes egyéb tárgyak vizsgálásánál látunk nagymérvű emelkedést. 1892-ben volt ugyanis 189·225 ízben hatósági szemle (1887-ben 106,138), e szemlék alkalmával 13,288 lefoglalás (1887-ben 7839), 13,564 elkobzás, (1887-ben 8,581) és 4,876 vegyvizsgálat, (1887-ben 4,763) történt. Módosítja e számok értékét azonban az, hogy az ellenőrzések aránytalan nagy része a fővárosra esik, t. i. 79,012 szemle, 7,834 lefoglalás, 6,661 elkobzás, 2388 vegyvizsgálat. Oszszuk el az ezrek levonásával nyert számokat az ország összes városaira és közegeire, akkor kitűnik, mily kevés történik még mindig e téren. Az elkészített gyógyszerárúk és különleges gyógyszerkészítmények vizsgálatáról jelentést csak tíz törvényhatóság küldött be. Hogy miért csak tíz és a többi 79 miért nem, arról a jelentés nem ad fölvilágosítást.

A gyermekekre való fölügyelet az összes törvényhatóságok területén 25,732 gyermek fölött gyakoroltatott 1892-ben, 23,689 fölött 1887-ben. Fejlődésnek ez, a népesség szaporodását ez idő alatt tekintetbe véve, alig nevezhető. De öröndetes javulást látunk a hét évnél fiatalabb gyermekek gyógyításának ellenőrzésénél. Ezeknek gyógyítása elmulasztatott ugyanis 1887-ben 78,625 esetben, 1892-ben

57,455 esetben ; az ellenőrzés, úgy látszik, jóval gondosabb, a mulasztások büntetéseinek száma absolute és relative is emelkedett. 1892-ben 16,711, az elmulasztások 29·1 százaléka, 1887-ben 12,441, vagyis 15·8 százaléka. Az elmarasztalások száma még mindig csekély, de e téren, mint a jelentés kiemeli, az opportunitás elnézést javasol, részint az orvoshiány miatt, részint mert a családfőre kirótt és be nem hajtható pénzbírságoknak elzárásra való változtatása a többi gyermekek gyógyíthatását csak nehezítené, mert a családfőntartó a kenyérkeresetben így akadályozva lenne. Mi az első mentséget elfogadhatónak találjuk, a jelenlegi helyzettel megalkudni kényszerűlven ; de a másodikat nem, mert a szegények ingyenes gyógyítása kötelező. Ott van a tisztí orvos, a ki a szegények orvosa, kinek a 7 éven aluli gyermekekre nézve ebbeli kötelezettségét a közegészségi törvény 22. §-a kimondja. A mulasztások oka ez esetben hanyagság s azért büntetendő ; hiszen a törvényben foglalt büntetés mérve úgy sem áll arányban a mulasztások esetleges következményeivel.

A közhelyiségek megvizsgálásának száma is vezetes növekedést mutat öt év óta. 62,861-ről (1887-ben) 100,687-re szaporodott 1892-ben a hatósági szemlék száma, mely buzgóságra a kolera és egyéb járványok következtében szükség is volt. A vendéglők és korcsmák szemléi majd két annyszor foganatosítottak, mint öt év előtt ; a műhelyeknél és vágóhidaknál jelentékeny a szaporodás, a nem részletezett közhelyiségek rovatánál több mint kétszeresét éri el a szemlék száma, csupán a börtönöknél látunk csökkenést. Hasonlóképen megkésztereződött a kifogásolások száma, mi a szemlék lelkiismeretesebb voltáról tesz tanúságot, és az egészre fölvilágosításul szolgál az, hogy ragály vagy járványkór miatt kifogásoltatott 1887-ben 78, 1892-ben 691 közhelyiség.

Jelentékenyen növekedett az iskolák megvizsgálásának és kifogásolásának száma is ; szemle tartatott 1892-ben 39,619, 1887-ben 24,595, a kifogásolások száma 1892-ben 8,134, 1887-ben 5,066. A lakások vizsgálatánál is szaporodást látunk : 1892-ben 89,901, 1887-ben 57,994 hatósági szemle volt, minek azonban fő oka az, hogy, mint a jelentés mondja, eddig kifogástalannak talált lakások száma nem vétetett föl, az 1892-iki számba pedig az összes megvizsgált lakások fölvetettek, tekintet nélkül a szemle eredményére. Egyes törvényhatóságoknál még igen alacsony számokat látunk ; Kolozsban 13, Turóczban 35 szemle volt az egész évben, Besztercze-Naszód vármegyéről pedig egyáltalán nincs adat.

Még csak a fürdőhelyekről akarunk megemlékezni ; ezek száma,

valamint vendégforgalma is növekedett. Itt különben azon újítást találjuk, hogy a vendégforgalom a tartózkodás rövidebb vagy hosszabb volta szerint van elkülönítve. Volt pedig 1887-ben 106 fürdő 63,641 látogatóval, 1892-ben 122 fürdőhely, melyet 77,483 állandó és 509,498 átfutó vendég látogatott.

* * *

A közegészségügyi igazgatás majd minden ágával részletesen foglalkozván, azt látjuk, hogy közegészségügyünknek, noha számos tekintetben fejlődés észlelhető, még mindig sok hiánya van. Van kitünő törvényünk, mely megvalósítva, minta-közegészségügyet létesíthetne az országban, de épen csak az a hibája, hogy nem hajtható végre. S ennek két fő oka van; az egyik az, hogy népünk még nem érte el a fölvilágosodottság azon fokát, hogy legfontosabb javát kellő gondozásban részesítené, a másik, hogy nincs elég orvosunk, főleg pedig tisztí orvosunk.

Az 1876. XIV. törvénycikk értelmében a község hajtja végre a kormánynak és a törvényhatóságoknak a közegészségre vonatkozó, a törvények értelmében kiadott rendeleteit.

E föladatot a községi előljáróság végzi, s ezt oly községben, hol orvos van, az egészségügyi bizottság támogatja. Már most lássuk, miként végzik ezek a közegészségügyi szolgálatot. Az előljáróságot elfoglalják az administratio teendői s ritkán, csak mellékesen, törődik a községi egészségügy vizsgálatával, főkép csak akkor, ha a községben valami járvány kiütött. Az egészségügyi bizottság tagjai — az orvost kivéve, erről később szólunk bővebben, — az állatorvos, a gyógyszerész, a lelkészek, jegyzők és tanítók, szintén beérik azzal, ha a magok tulajdonképeni hivatásával járó teendőiket elvégzik. Tagjai azonkívül a bizottságnak «legalább három értelmes és szakkedvelő egyén, kiket a községi képviselő-testület választ». Hát ilyen egyéneket nem egykönnyen találhatni, s ha találkozik is egy-egy ilyen ember a községben, ki szívén hordja a község egészségügyének állapotát, csakhamar megtörik buzgótsága és lelkiismeretessége a többiek, különösen az előljáróság szokásos közönyén. S különben az ilyen bizottsági tagnak végrehajtó hatalma nincs, csakis tanácsadásra hivatott.

S a hol ilyen bizottság van, ott még csak hagyján, mert egy kevésbé mindegyik foglalkozik az ügygel; de mi történik ott, hol az egésznek ellátása az előljáróságra van bízva, s a hol tehát orvos

sincs, ott tehát, hol ép az utóbb említett körülménynél fogva az előljárásnak fokozott mértékű ellenőrzést kellene teljesíteni? Ez esetben egy orvosi szakírónk, dr. Oláh Gyula *) azt javasolja, hogy a község tegye meg a képviselő-testület egy vagy több tagját egészségügyi biztossá és ennek vállaira ugyancsak az említett író oly mennyiségű teendőt rak, hogy egyhamar el sem bírunk képzelni oly lelkiismeretes és intelligens községi polgárt, ki azt tisztességgel el fogná végezni, kiváltképen díjazás nélkül. Még az alföldön hamarabb, de annál kevésbé a fölvidéken, mikor még a halottkémi tisztre sem tudnak a községek egy könnyen, díjazás mellett sem, elég intelligens és megbízható embert kapni.

Ennélfogva jóformán az egészségügyi szolgálat a községi orvosra marad. Ez még teljesen rendjén volna, hisz a tiszt orvosnak kötelessége és hivatása az egészség gondozása. De itt merül föl azon másik, már említett baj: az orvoshiány. Láttuk a jelentésből, hogy a körorvosi állomások közül mennyi marad évről évre betöltetlenül, természetzerűleg következvén azon aránytalanságból, mely a körorvos föladatának terhes volta és az ezért járó díjazás között fönnáll. Ez nem nagyon csalogathatja az orvosokat, kiknek tanulmányuk nagy tőkebefektetést és magasabb fokú szellemi munkát igényel, a fővárosból és a nagyobb vidéki városokból, hol aránylag nagy számuknak és az ebből folyó erős verseny mellett is, jobb anyagi helyzetben vannak, mint a községi orvosok. Igaz, hogy a törvényhatósági hivatalban levő orvosok nálunk egyszersmind gyakorló orvosok, de a vidéki praxis sem csábít, mert köznépünk az egészségügy iránti érzéketlenségénél fogva, az orvos díjazásától nagyon húzódozik. Láttuk az előzőkben, mily nagy az elhaltak közül a gyógyításban nem részesült egyének száma és mily kevéssé törődik azzal a köznép is, hogy megbüntetik, ha gyermekét nem gyógyíttatja. Különbösen rendes módja a büntetés alól való kibúvásnak az, hogy nem kezelte ugyan a gyermeket, de az utolsó perczben, jóformán a halál órájában, hívhatja el az orvost. Sőt számos vidéken az intelligentiának nevezett része sem tartja érdemesnek, az orvost fáradságához mérten díjazni.

Másrészt oly községekben éshelyeken, a hol van tiszt orvos, ez majdnem kizárólag gyakorló orvos. Noha hivatása első sorban a közegészség föltételeinek épségben tartása és az azoknál bekövetkező

---

*) *A községek föladatai a közegészségügyi szolgálat terén* című munkájában.

zavaró körülmények megakadályozása volna, e mellett pedig a szegények ingyenes gyógyítása : mindez rendszerint mellékfoglalkozása. De nem is tehet róla, mert az orvosszükségnél fogva, az orvosi segélyt, ott, a hol csak kapható, nem lehet senki elől elzárni, sőt ezt orvosi esküjénél fogva meg nem tagadhatja azon czímen, hogy ő tisztii orvos. A községben, melyben lakik, még ellenőrizheti itt-ott a közegészséget, de a körhöz tartozó többi községben csak esetlegesen intézkedhetik valamely egészségellenes állapot megszüntetéséről; azaz tulajdonképen azt sem teheti, mert hisz végrehajtó hatalma nincsen. Kötelessége volna ugyan meggyőződni arról, vajon javaslatát figyelembe vette-e az előljáróság, de nincs hozzá érkezése. Havonként egyszer meglátogatja körét, de a mint egy községbe érkezik, rögtön annyira igénybe veszik a betegek, hogy alig van ideje a községben kissé körültekinteni. S nincsen sokkal jobb helyzetben a járásorvos sem, különösen akkor, ha járásában a körorvosi állomások nincsenek betöltve. S e mellett szépen virágzik a kuruzslás, minden tilalom és büntetés ellenére, nemcsak ott, a hol nincs orvos, ha nem ott is, a hol van, ennek erős versenyt támasztván.

A gyarló fölvilágosodottság és az orvoshiány tehát kapcsolatos jelenségek; kormánynak és társadalomnak kéz-kezet fogva kell ellenök küzdeni és mihamarább megszüntetni. Pénzügyi helyzetünk csak pár év óta engedi meg, hogy valamivel többet áldozunk, mint eddig, a közigazgatás elhanyagolt ágaira és javult pénzügyi viszonyok között elsőrangú föladatként áll elő a közegészségügy nagyobb mérvű gondozása. De a társadalomnak is el kell vállalnia a maga részét e munkából, mint ez a külföldön tényleg történik is s ez főleg a köznép értelmiségének emelése és a közegészség iránti érzék fejlesztése.

FENYVESSY JÓZSEF.

A SZABADELVŰ DEMOCRATIA.*)

La Harpe beszéli emlékirataiban, 1788 elejéről: egy előkelő párisi társaság a politikai és sociális kérdésekről beszélgetve, arra a meggyőződésre jutott, hogy a forradalom már nem késhet soká. Az idősebbek sajnálkoztak, hátha nem érik meg, a fiatalok pedig előre örültek a szebb időknek s különösen az akadémiát halmozták el dícséretekkel, mint a szabad gondolkozás székhelyét és mozgató erejét.

Nem tudhatni, hogy e magasztalt tudósok mit szólnának a Franciaországban eddig elért eredményekhez, de az bizonyos, hogy mai utódaik nem kis része elégedetlen velök s a múlt század népszerű tanait és szövegeit is sokban másként ítéli meg, miután jelentőségöket a gyakorlati életben megfigyelhette. A fensőbb francia irodalom ma inkább fékez, semmint előre hajt; nem egy eldobott intézmény után vágycokozik vissza s habár a szabadelvű reform gondolatát elfogadja is, sokszor ellentétbe jön azokkal az irányokkal és módoszatokkal, melyeket eddig, mint egyedül célra vezetőket, tőle elválaszthatatlanoknak tekintettek.

Hányszor olvashatjuk a szemrehányást, hogy a múlt század nagynevű állambölcselei, de későbbiek is, tanaikat a subjectiv érzelemre s nem a tapasztalatra alapították; s hogy még ma is mily kevés történik azért, hogy a reformok a tényleges állapotokból induljanak ki, vagy legalább azokhoz simúlva valósuljanak meg. Pedig ki hinné el, hogy művelt Angliának és angol Indiának ugyanaz az alkotmány lesz megfelelő. Mégis egy század óta az elméletnek nem chablonszerű megvalósításától várunk-e sikert, az annyira különböző népeknél és viszonyok között?

---

*) Vacherot: *La démocratie liberal.* Paris, 1892. Calman Lévy.

És e művek nem irányzatos pártiratok, hanem komoly megfigyelés és bűvárlat eredményei, írva azoktól, kik a francia szellemnek hírt és dicsőséget szereznek és a kik semmitől sem állanak távolabb, mint a közönséges értelemben vett reactiótól. Azért nem is osztozunk azok aggodalmában, kik veszedelmes retrograd irány keletkezését látják bennök. Ellenkezőleg azt hisszük, hogy midőn az élet gondosabb megfigyelésére, az államtörténet lelkiismeretesebb tanulmányozására utalnak, csak óvatosabbá teszik a gondolkozókat és ezzel a siker esélyeit szaporítják.

A mondott irányban igen érdekes Vacherotnak, a híres bölcsésznek, az «Institut» tagjának legújabb műve, melyet az alábbiakban csak bemutatni szándékozunk. Érdekes úgy tartalmát, mint a szerző egyéniségét tekintve. Vacherot-t, az egyszerű parasztgyereket, kiváló tehetségei emelik föl és már a polgár-királyság idejében Royer-Collard, Remusat, Broglie, Guizot mellett fáradozott a szabadelvű alkotmány kiépítésén. A napoleoni császárság alatt a köztársasági párt híve s a democratiáról ekkor írt munkáját elkobozzák, szerzője pedig börtönnel lakol. Könnyen érthetőleg az új köztársaságot örömmel üdvözli s most több mint húsz évi megfigyelés után elmondja róla nézeteit, párosítva azon tapasztalatokkal, melyeket a politikai küzdelemben eltöltött hosszú életén keresztül szerzett.

A munka nincsen valamely tudományos rendszerbe foglalva; s főkép a gyakorlati politikának óhajt szolgálatot tenni, midőn Franciaország számára kijelöli azt az irányt és szervezetet, melyben a demokratikus elmélet nem lenne többé bomlasztó tantétel, az átalakulások pedig a népelet békés fejlődését jelenthetnék. Leginkább tehát Franciaországgal foglalkozik, de egyes fejtegetései általánosabb alapokon is nyugosznak és az érdeklődést már ezért is, szélesebb körben felkölthetik.

Szerző a mai francia állapotokkal erős ellentétbe jut. Művét is szabadelvű democratiának czímezi, a mi első pillanatra anachronismusnak tűnik föl. De mint mondja, ő már a democratia több faját megérte. Látott demokratikus császárságot, látja a mai köztársaságot, a nélkül, hogy a democratiát a szabadelvűséggel megtalálta volna. Az új köztársaság iránt egész bizalommal volt, buzgón segített annak szervezésénél, azt hitte, elveiért fárad és most, húsz évi tapasztalás után, kénytelen bevallani, hogy csalódott. A mai köztársaság a képviselőház pártjainak zsarnoki uralma, melyben a pártérdek a közérdeket messze megelőzi. De bár meg van a párturalom minden hátránya, azért nincs meg a belőle származható előny a

kormányzás erélyében és elvi egyöntetűségében. A többség a különböző fractiók ideiglenes összetalálkozása s a kormány minden erejét compromissumok létrehozásával fecserli el. Valamely komolyabb kezdeményezésre nem is gondolhat, mert a többséget képező pártok a lényegre annyira eltérnek egymástól, hogy ha a javaslat egyiket kielégítené, a többit sértené meg. A kormány örökké a pártok kedvét keresve, nem menekülhet a pártigények zsarnokságától és maga is zsarnoki lesz. A nép pedig bírhat minden szabadsággal az alkotmánylevelekben, a nélkül, hogy a valóságban ebből valamit élvezne.

De hogy az az irány, melyben a múltjával teljesen szakító Franciaország jelenleg halad, nem válik előnyére, azt bárki észreveheti. A nemzetközi életben izoláltan áll, a belső béke és szabad fejlődés helyett a viszály, az elégedetlenség terjed és a társadalom legjobb úton van arra, hogy ismét egy katonai dictatornál keressen menedéket, a már többször megtett körfutamot újra kezdve.

Boulanger kalandja, hogy nem sikerült, annak első sorban maga volt az oka. Ha ő a helyett, hogy menekül, emelt fővel jelenik meg bírái előtt s védelmében bizonyítja, hogy honárulást nem követett el, se összeesküvő nem volt, a párisi nép nem respectálja az elmarasztaló ítéletet és bizonyára másképp protestál, mint pusztá szavakkal. A köztársaságiak körében is nagy volt az aggodalom, hogy a tábornok mellett tüntetőkkel szemben, a katonaság nem lesz használható.

Franciaországot hasonló veszélyektől megóvni, földadata minden hazafinak és a szabadelvűség minden igaz barátjának. E célból mindenek előtt szükséges, hogy a nép múltját és jelenét tanulmányozzuk. Az államélet úgy legyen szervezve, hogy benne a francia társadalom, a mint lassú történeti alakulásaiban kifejlődött, föltalálja magát. Az alkotmány ne legyen rajta kényszer-zubony, de ne is túlságosan bő; ne gátolja szabad cselekvésében, de le se csúszson róla minduntalan. Franciaországnak a köztársaság nem felel meg, mert örökké e két szélsőség közt ingadozik, vagy dictatori önkény, vagy anarchia. És elfogadva a nagy democratá Littrének mondását, hogy a köztársaság után az egyedül gondolható alkat a Bourbonkirályság, szerzőnk határozottan érette tör lándzsát. Bocsánatot is kér köztársasági barátaitól, hogy hívebb maradt az elvekhez, mint a párthoz.

A restauratió azonban nem történhetik többé erőszakkal, vagy ép idegen fegyverek segítségével, hanem csak a közóhajra.

A francia nép, hogy kimeneküljön azokból a bajokból, a melyekbe a tapasztalati alapot nélkülöző politika sodorta, a helyett, hogy ismét valamely kalandor cseleinek engedne, ősi dynastiájához fordul. De a párisi grófnak is tudnia kell, hogy a monarchia visszaállítása nem a réginek restaurálása, hanem a mai társadalomnak áttérése ez alkatra; s mert e társadalom már a democratia korát éli, az új monarchia is csak demokratikus alapon szervezhető, de nem chablonszerűleg, hanem a francia nemzetnek megfelelő formában.

Szerzőnk ellene mond annak a hitnek, hogy a democratia és a monarchia összeférhetetlenek. Az absolut monarchia és az absolut democratia, azok ellentétek; de egy bizonyos democratia és egy bizonyos monarchia kiegészítik egymást. Sőt az európai nemzetek múltját tekintve, azt kell mondanunk, hogy minél demokratikusabb valamely nép, annál nagyobb szüksége van a monarchiára. Nem eléggé intő példa-e már, hogy míg Olaszországban, Belgiumban, Portugáliában, Spanyolországban, Hollandiában a democratia a királyság alatt fejlődik és erősödik, addig Franciaországban annyi áldozatok után, a kísérletezésnél ma sem jutott tovább.

Szerző azt a tant, hogy a nép önmaga kormányozza magát, így általánosságban fölállítva, a legképtelenebb utópiának tekinti. Elfogadható volna ez akkor, ha a nép mind megannyi, jogaikat és kötelességeiket teljesen ismerő egyénekből állana, a kik jártasak a történetben, képesek annak tanulságait megvonni, ismerői az államélet sajátlagos természetének, a közgazdasági viszonyoknak, a nemzetközi életnek és rendíthetetlen kötelességérzettel bírók. De ki merné állítani, hogy ma már ide jutottunk? A francziát pedig épen nem lehet politikailag különösen iskolázottnak tekinteni. «Beszélj előtte a hazáról, az igazságról, a dicsőségről és ő meghallgat téged, lelkesedni fog; nem azért, mintha az általános eszméket inkább megértené, hanem mert általánosabbak érzelmei és könnyen lángra gyúlnak. De a mit nem ért meg és a mi iránt nincs érzéke, ép azok az érdekek, melyek a politikában uralkodnak.» Tulajdonkép közönyös a pártélet, a pártok versenyei iránt és így történik, hogy a merész és erőszakos izgatás gyakran tereli olyan útra, a melyen haladni egyáltalán nem óhajt. A francia valóban conservatív; a jakobinismus és a radicalismus nem bírja rokonszenvét, irtózik az anarchiától és mégis egy század óta újra és újra benne leledzik.

Azt hitték, hogy a köztársasági elnök, mint a kormányzat feje, a senatus, mint conserváló testület elégségesek lesznek, hogy az alsóház esetleges túlkapásait mérsékeljék. Valóban pedig a sena-

tus nem számít semmit, egyszerűen registrál, az elnök szavát nem hallja senki és kormányával egyetemben annyira függ az alsóháztól, hogy nincsen módjában szabadon cselekedni.

A kormányzásnak demokratikus monarchiában ugyan parlamentinek kell lenni, de csak bizonyos értelemben fogva föl e kifejezést. Kormányozni a parlamenttel, ezért szezőnk lelkesedni tud, de a parlament közvetlen kormányzását Franciaország számára visszaautasítja. Ez eredményes lehet Angliában, hol a több százados múltnak tapasztalatai támogatják, de Franciaországban az anarchiával egyértelmű.

Vacherot fölveti a kérdést, hogy mi legyen a király az új monarchiában? Azt feleli reá: valóban az állam feje. Az a kifejezés, hogy a végrehajtó hatalom élén áll, mindig arra vezetett, hogy a törvényhozói és végrehajtói organumok ellenfeleknek tekintették egymást. A király kormányozzon felelős ministeriumával, a parlament ellenőrzése mellett. De a ministerek a király ministerei legyenek, nem a parlamenté. A francia nép szívesen veszi az erélyes kormányt, szereti, ha érzi kezét, csak a társadalom természetes fejlődésével ellentétbe ne helyezkedjék. Ezt megakadályozni, képezi hivatását a parlamentnek.

A szerző ugyan nem óhajtja a mindenbe avatkozó cæsarismust, de még kevésbbé a tehetetlen királyságot. A mai köztársaságnak is az a baja, hogy az elnök és kormánya tehetetlen az alsóház fractióival szemben. S a hatalmi megoszlás tanában rejlő nagy politikai gondolat bármennyire megvalósulni is látszik a formákban, a lényegben egészen elhomályosul. Az alsóház többségének változásával az egész közzolgálati személyzet megváltozik. Nem azt keresik most, ki mire képes, milyen szolgálatot tett a köznek, hanem, hogy milyen hűségese a pártnak, miként szolgáltta azt és miként szolgálhatja még. Az örökös monarchiának ép az a nagy előnye, hogy a király nem függ a pártoktól, mert fölöttök áll. S a pártküzdelem bármilyen hullámvá tégye is a közéletet, a király abban szilárd központot képez. Ezért van a mai nagy átalakulási időkben különösen szükség a monarchiára.

A kormányzás a királyé, az ellenőrzés a parlamenté. Szerző szerint a törvényhozás alsóháza Franciaországban csak általános szavazatjog alapján választható. Először is, mert ez egyezik a democratia elveivel s azután mert már meghonosult s a francia nép inkább tíz forradalmat átélne újra, semhogy e jogáról lemondjon. Vannak ugyan, kik minden baj okául az általános szavazatjogot

tekintik. De ez tévedés. A baj nem abban rejlik, hogy az alsóházat általános szavazatjoggal választják, hanem, hogy az így választott alsóház minden hatalmat magához ragad.

A parlament azonban nem állhat egy kamarából. Ha valahol, úgy a democratiában (akár monarchiai, akár köztársasági) szükséges a tekintélyes felsőház; nem a mostani senatushoz hasonló, hanem olyan, mely az alsóházzal teljesen egyenrangú félnek van elismerve. Szerző ebbe óhajtja azt az elemet bevonni, melyet elnevez a democratia aristocratiájának. Szerinte ugyanis minden kornak meg van a maga természetes aristocratiája s e fogalmat csak egyik jelentkezési alakjához, a származásához, kötni, már meghaladott. A mai francia társadalomnak aristocratiája azon kitünők csoportjából áll, kik a társadalmi élet különböző köreibem a tudomány, irodalom, művészet, közszolgálat, ipar s kereskedelem terén, a műveltséggel párosult vagyonnal és erényekben kiválnak, a társadalom élére jutnak s ez által önkényt vezetőkül fogadtatnak. Ezeket óhajtja szerzőnk a felsőházba, már csak azért is, hogy a társadalom a maga igazi alakjával jelenhessen meg az államéletben. És a legügyetlenebb politikának tekinti, mely e kitünőket a közelet mezejéről számúzni törekedik; pedig a mai köztársaságban bizonyos ostracismus alatt állanak, nem ugyan olyan értelemben, mintha a francia nép már elvesztette volna érzékét az egyéni kiválóság iránt, de az irigység ellenszenvével fogadja, ha az a közhatalomhoz közeledik. És ez az oka, hogy 1871 óta a francia parlament színvonala ép úgy süllyedt, mint tekintélye.

A felsőház összeállítására Vacherot, elég sajtáságosan, csak a királyi kinevezést tartja alkalmasnak. De tételét, midőn a többi módokat bírálja, indokolja is. A származáson nyugvó felsőházzal ma már Franciaországban beszélni sem lehet; körülbelöl ez áll a censusra támaszkodóról is. A vagyonos polgárságnak, mondja, igen szép tere nyílt a polgár-királyság idejében, de nem tudott hivatásának magaslatára emelkedni. Hiányzott nála az igazi közérzet, az önzetlenség, a nemeslelkűség, sőt a politikai tapintat is és nem tudta megvédeni azt a formát, melyet megalkotni segített.

A felsőháznak választás útján való összeállítását pedig, a szerzett tapasztalatok alapján, a leghatározottabban elveti. Ez a mód azt jelenti, hogy az igazán hivatottak egyenesen kizárassanak. Igen jól ismeri ugyan azokat az ellenvetéseket, melyeket a királyi kinevezés ellen fölhozni szoktak, de a ministeri felelősség, a sajtószabadság

következtében még is több biztosítékot lát benne, mint a választásban, mely mindezekre semmit sem ad.

Az administratiónál a centralisatiót és a decentralisatiót megfelelő harmoniába hozni javasolja. Erős központi hatalom, odavonva azt, a mit a polgárok magán, társadalmi vagy önkormányzati tevékenysége nem végezhet. Így a külügyet, a hadügyet, az igazságügyet, az állami rendészetet. De átadandó az önkormányzatnak mindaz, a minek elintézésére képes.

A mai francia centralisatio veszedelmes fegyver a párturalom kezében.

Fölötte érdekes még az a fejezet, mely a nemzetközi viszonyokról szól és ebben különösen a hármas szövetségre vonatkozó rész. De itt már a szerző objectivitása a francia szempontoknak igen is sokat enged. Szerinte a hármas szövetség okozója Franciaország minden bajának a nemzetközi életben. Ez kárhóztatja tétlenségre és akadályozza, hogy régi befolyását visszanyerje. Azért is a francia diplomacia első föladatának tekintse odahatni, hogy fölbomlójék, a mi nem is lehet olyan távol már, miután nem a népek érdeke tartja fönn. A hármas szövetség csak a német császárságot és a magyarokat szolgálja. Az előbbi oltalma alatt megszilárdúl, a magyarok pedig nyugodtan szervezhetik állami függetlenségüket. Az osztrák-németek kénytelenségéből, a szlávok ellenszenvvel csatlakoztak; valamint nehezen tűrik az olaszok is, mert egy testvér-néptől választja el őket. Olaszországot dynastikus érdekek tartják a szövetségben. Egy demokratikus francia királyságnak, az olasz királyság természetes szövetségese, de a köztársasággal bensőbb összeköttetésben a savoyai ház a koronát látja veszélyben.

A hadseregről szólva, az általános és teljesen egyenlő szolgálati kötelezettséget sürgeti és pedig a tényleges szolgálati időnek egy évre leszállításával. Majd érdekes párhuzamot von a francia és a német hadsereg között. A francia katona van legalább is olyan jó, mint a német, sőt harcziásabb természetű, de hiányzik nála az alárendeltségnek az az érzete, melylyel kitűnik a német hadsereg. Franciaországban, a tévesen magyarozott egyenlőségi tanból kiindulva, ellenszenvvel viseltetnek az előljárók iránt, még ha a legjobbak is.

Az újoncz ilyen érzéssel megy a hadsereghez s ha ott a kénysernek enged is, a mint a kaszárnyából távozik, rajta van, hogy alárendeltségét elfelejtse. Továbbá egy másik nagy baj, hogy a főbb

tisztségek betöltésénél nem a katonai képességek, hanem a politikai okok irányadók.

Fenkölt hangon van tárgyalva még az állam és az egyház közti viszony. Teljes szétválasztásukat sürgeti; ettől várja az áldásos kölcsönhatást.

Vacherot mind e kérdéseket részletesen, a nála megszokott szellemes modorban és világossággal fejtegeti. S bár sokan lesznek, a kik egyes tételeit, következtetéseit épen nem fogadják el, de alig lesz valaki, a kit e mű átolvasása gondolkozásra ne vezérelne.

N. E.

É R T E S I T Ő.

Szellemi haladásunk törvénye. Írta Bodnár Zsigmond. 1892. Példák I. II. füzet 1893.

Bodnár Zsigmond tüzetes igazolását ígéri fönnebbi írtaiban annak a törvénynek, melyet szellemi életünk haladása tekintetében fölállított s *Magyar irodalom történetében* irodalmi jelenségeink magyarázatára alkalmazott.

Szenvedélyes lelkesedését, melylyel úgy vélt fölfedezését hirdeti, eléggé igazolja a problema nagysága. Mert ha formulázni bírjuk, a mit Bodnár magáról hisz, az emberi haladás törvényét, a szellemvilág legnagyobb kérdései meg vannak oldva, a történelem böleseletének biztos kánonja föl van találva.

Törvényét az egész szellemvilágra, állam és társadalomra egyetemes érvényűnek állítván, az általános érdeklődésen kívül, szakomnál fogva kellett azt vizsgálnom.

A szellemi haladás törvénye, körülbelül így adhatni vissza Bodnár fölfogását, mert maga nem szabatosítja, abban áll, hogy egy bizonyos embercsoport egész belső világa, melyet a nemzeti eszmének nevez, megállapodik, határozott alakot ölt vallási, politikai, társadalmi intézményekben, művészi alkotásokban. E nemzeti eszmével egy új eszme száll szembe s azt legyőzni törekszik, de a harc csak részben juttatja diadalra az új eszmét, annak egyesülnie kell a már meglevő nemzeti eszmével, mely ekként újjá születik, hogy megállapodva, ismét egy újabb eszmével keljen harczra.

Az emberiség fejlődése tehát rhythmikus, folyamát a hullámvonal ábrázolja. Előre törés, részben hátrálás, actio, reactio váltják föl egymást benne, a nélkül, hogy utóbbi az elsőt teljesen megsemmisíteni bírná.

Az actio, az újnak támadása, mindig eszményi, mert az új eszme nem létezik másként, csak alanyilag, mint törekvés; az újnak harcza ellenben ideal-real, mert az újnak bele kell vegyűlnie a valóságba, míg a reactio kora egészen realis, sőt naturalistikus, mert a tárgyilag létező régi új erőre tesz szert.

Rövidre vonva, ez szellemi haladásunk törvénye Bodnár szerint.

Így mezetlenül igen általánosnak, határozatlannak, jelentéktelennek, rég ismertnek tűnik föl alakja. Herder előtt sem egyenesen leömlő folyam a szellemi haladás, hanem a benne egymást fölváltó végletekből alakult görbe. Az abderitaság, mely a fönnállóhoz ragaszkodik, a chiliasmus, mely örökös haladásban remél, a terrorismus, mely az emberiséget visszalökni kívánja, — ezekbe foglalja össze Kant a történelmi fölfogás téves irányait, melyekkel szemben áll az emberiség szaggatott, de mégis állandó haladása, — mik egyebek, mint Bodnár nemzeti eszméje, új eszméje, reactioja s újjá született nemzeti eszméje? Condorcet marche de raison-jának, Krause thesis, anthithesis, synthesisének rhythmusa, Comte görbe vonala, Gioberti csigavonala, melylyel a szellemi haladást symbolizálják, utóbbinál a progresso és regresso synthesis-e, mindannyian más és más formában, de Bodnárénál sokkal mélyebb alapon fejezik ki a haladás törvényét. Újnak tehát lényegére nézve semmi esetre sem tekintetni Bodnár törvényét.

Kétségtelen azonban, hogy e törvénynek, a mint Bodnárnál jelentkezik, megvan a maga varázsa. Eltemetve sok szellemes aperçu közé, támogatva egyes kétségtelen igazságtól, melyet belőle külsőleg levezetni lehet, kiegészítve a nemzeti élet egymásba fonódó, egymást módosító irányainak több helyes összefoglalása által, nem egy olvasót is megragad e varázs, a melytől áthatva hirdeti szerzője, hogy fölállításával nemzetének oly nagy dicsőséget szerzett, a minőt egyik fia sem. Bár oszthatnánk e hitben!

A legtöbb emberre azonban, úgy véljük, azt a benyomást teszi Bodnár törvénye, hogy van benne igazság, de nem az egész igazság s mai formulázásában egyáltalán mit sem magyaráz.

Bodnár törvényében vagy az a banális közhely foglaltatik, hogy a réginek és az újnak küzdelme, egymásba olvadása teszi az emberi életet, s ez irányok erősb vagy gyöngébb volta adja meg az egyes korok részjelenségeinek a jellegét is vagy, mint tényleg úgy is van, többet tartalmaz, de ez nincs még tisztán végig gondolva, bizonyára nincs így kifejezve.

A nemzetit jól mondja Bodnár egy nép egész lelki világának,

de hogyan lehet azzal az újat kizáró ellentétbe helyezni. Az új eszme nem tartozik-e szintén a nemzet lelki világához? Honnan jó az új eszme? Nem lehet-e nemzeti, a mi új? szükségkép importnak kell-e annak lennie?

De nem új-e gyakran a nemzeti a maga összeségében? Van-e véresebb harc, mint az, mely új nemzeteket szül, régieket onyész? A rómaiak, a magyarok, az amerikaiak, az olaszok keletkezése nem egy-e új eszmék valósulásával? A nemzeti bizonyára újító, reformáló, activ erőként hatott a merő vérségi, a vallási, a magán érdekcsoportosulásokkal szemben, melyeket megtört, illetve egy nagyobb egész részeivé tett?

A nemzeti eszme az egyházzal, a lovagi intézményekkel, az egyetemekkel szemben, a mint azok a középkorban fönnállottak, újítólag hatott. Saját történelmünkben új volt a nemzeti eszme a régi törzsi szerkezettel szemben Magyarország megalakulásakor, új volt, midőn a nemesi társadalmi szerkezetet a múlt század vége óta megtámadni kezdte s hazánk újjáalakulásakor lerontotta?

S a múlt században a testőrök köre az új vagy a nemzeti, tehát Bodnár szerint a régi eszme képviselői voltak-e? S a jelenkor kezdetén az ősi intézményeket, az előjogokat, a latin nyelveket védő kiváltságosok s a szabadelvűek, kik a magyar nyelvért, az alsó osztályok jogaiért küzdenek, hogyan sorozhatók? kik voltak közülök a régi, kik az új eszme tényezői? Az újra született nemzeti eszme beszurása 1790 és 1823 közé sem használ itt, mert a testőröktől máig a nemzeti eszme egyenes vonalban halad, s nem egyértelmű a régivel. S nem is alku árán az újjal tartotta fönn magát, hanem vele teljes solidaritásban.

A nemzeti gyakran a meglevőt, a régít, az emberek nemzetnek nevezett csoportjában nehezen változót jelenti, a nem-nemzeti, a vele ellentétben levő, pedig az újat, de ezért a meglevőnek föltétlen azonosítása a nemzetivel hibás. A nemzeti eszme oly harcosai, mint Fichte, Mazzini, Széchenyi nem voltak-e egyúttal és pedig benső szükségességgel a nemzetitől megkülönböztethető újnak is apostolai?

Bodnár törvényének alaphibája, hogy a nemzetinek századokon át fejlett természetét, ügyet sem vetve az előtte járt nagy gondolkodók megfajtési kísérleteire, egészen önkényesen határozza meg.

De még ha az emberi haladás törvényét csakugyan a meglevőnek értelmében vett nemzetinek és újnak küzdelme képezné, a mint hogy tetemes részben képezi, akkor is, hogy vele valamit

magyarízzunk, tudni kell mi az új, mi a meglevő. Mert meglevő és új oly üres szólások, melyek semmit föl nem világosítanak.

S tényleg maga Bodnár elejti kifejtései folyamán a meglevővel erőszakosan azonosított nemzetinek, s a nemzetétől ok nélkül elszakított új eszmének ellentétét s véleményünk szerint közelebb jár az igazsághoz, midőn a nemzetivel az egyénit állítja szembe, illetőleg az újnak látható tényezőjeként az egyéniséget szerepelteti.

«Míg az új eszme idején sokat tehet az egyén, mindenható az egyes ember, így szól Bodnár (*Szellemi haladásunk törvénye*, 20. l.), a reactio napjaiban a testület, a törzs, a nemzet viszi a szerepet».

Csakugyan nem a nemzeti és az új eszme állanak egymással harcban, hanem a közület és az egyén. A közület azonban nem azonos mindig a nemzetivel s az új nem mindig azonos az egyénivel.

Az egyház is közület, a világ munkás-osztálya is közület s a nemzetinek legélesebb ellentétei. A szeretet elve mindig ujság fog maradni az egyéni önzés dúsan tenyésztő régi plántája mellett, s a munkások, a nők, a gyermekek védelmét a gyárakban, a mi pedig új intézmény, valószínűleg nélkülöznök a nemzeti, a közületi tényező nélkül.

Az emberi élet haladása először az embernek és a kültermészetnek, másodsor a közületnek és az egyénnek viszonyán fordul meg.

Mitől függ az ember hatalma a természet fölött általában, minő részben szükséges e hatalom nagyobbodásához az ember közületi és egyéni érvényesülése? A ki e kérdésekre pontos feleletet fog adni, az mondhatja csak, hogy a haladás törvényét megoldotta.

Bodnár azonban ettől igen távol áll, habár készséggel elismerjük, hogy hiányos törvényének, valahányszor a nemzetit és újat valami realis tartalommal megtölteni bírja, részleges magyarázó ereje van.

De nemcsak Bodnár áll távol a megoldástól, mindnyájunkra még soká el van zárva annak ajtaja, egyszerűen annál fogva, mert az egyik egytetemes közület, a nemzet, oly összetett egész, melynek gazdasági, vallási, művészeti, társadalmi, erkölcsi, állami viszonyait nem ismerjük eléggé, hogy az emberi élet fejlődésének legfőbb elvét ma már fölállítani bírnök.

Ezek röviden általános ellenvetéseim Bodnár törvénye ellen. Hoszszabb kritikát különben is fölöslegesnek tartok, mert alapelvek tekintetében eltérésnél, a beható kritikának csak egy módja van, az ellenkező elvnek részletes keresztülvitele positiv rendszerben.

A részletekre nézve a nemzetit Bodnár nagyon egyoldalúan

ítéli meg. A nemzeti előtte nem az emberinek sajátos megnyilatkozása, hanem azzal elvileg ellenkező külsőség, mondhatni furcsaság, mely amazt csak nyügözi, visszatartja.

Az embert úgy fölfogni, mintha az akár az emberiség egyes népcsoportjainak, akár az egyes emberi egyéneknek sajátosságaitól megfosztva, teljes egyformaságot jelentene, a legnagyobb tévedés, mert az emberi, mint egyetemes a különbségek rokonságában, a különbözőknek hasonlóságában áll. A nemzeti különbségek ép oly kevéssé rontják le az emberit, a mint a családi typutst nem bírják az egyes családtagok különös vonásai feledtetni.

Vajon a görög, a római, az angol, a francia szellemben nagy különbségek ellenére nem ugyanaz az egy emberi nyilatkozott-e meg? Vajon a legnemzetibb nagy költők nem fejezték-e ki a legszebben az egyetemes emberit is.

Különösen hiányos Bodnár fejtegetéseiben az emberi közület egyes oldalainak, gazdasági, vallási, politikai, társadalmi irányainak mérlegelése. Mindez irányok nála a meglévőnek, a nemzetinek általános, ködös képébe olvadnak össze, melylyel az alakulásra törő újat állítja szembe, pedig mily életet idéz elő, mennyire befoly a haladásra ez irányok küzdelme egymással, a nélkül, hogy lényegesen új eszmék harczáról szólni lehetne! Az egyház és az állam, a különböző államformák és társadalmi szerkezetek, a gazdasági ágak (földművelés, ipar, kereskedelem) küzdelmei ugyanazon világnézleten, ugyanazon nemzeti eszmén belül is előfordulnak.

Bodnár az ő törvényével e complex jelenségek erejét, kapcsolátát nem bírja elérni s még is az élet máról holnapra változó eseményeit is vele gondolja magyarázhatni. Az embervilágban, a befolyó tényezők rendkívüli nagy számánál s egyéni változatosságánál fogva, legfőlebb egyes emberöltők, de nem lustrumok és évtizedek irányát lehet megállapítani. A tapogatózás, a vergődés jelenségeit nem lehet se egyesek, se nemzetek életében egy sorba helyezni a határozott, változhatatlan törekvésekkel.

Valóban, midőn Bodnár az ő törvényének a közélet mától holnapig változó viszonyaira magyarázó erőt tulajdonít, kételyt támaszt egész vállalkozásának komolysága iránt.

Bodnár e tévedése onnan következik, mert törvényét egyszerű, még pedig physikai erő törvényének analogiájára alkotja s az emberi élet folyamatát két tényezőnek, a nemzetinek és újnak törvénye által megfejthetőnek véli. Pedig az emberi élet és haladás törvénye nem physikai, nem is biologikus, hanem szellemi vagy divatosb elne-

vezés szerint sociologiai törvény, tényezői pedig e haladásnak ép oly sokfélék, mint a meteorologia tüneteié.

Az ész, a szellem sajátos, a physikaitól különböző ereje, a szellemi causalitás különbsége a természetitől, a mint azt a physiologus Wundt is hangsúlyozta, az érzelem, mint az ember világ különös jelensége, nem léteznek Bodnár előtt s létre jöttök törvényét, a költészet, a vallás, a jog, az erkölcs alakulását nem sociologikus, azaz physikai és nem-physikai tényezők, hanem merőben physikai és vegyi törvények analogiájára képzei, az emberi haladást pedig a geográfiai, gazdasági, társadalmi, érzelmi tényezők méltatása nélkül a nemzetinek és újnak nem elemzett, minden esetre szerfölött complex erői által akarja magyarázni.

A mai tudomány álláspontjáról tekintve ily nézeteket, midőn a szellemvilág anyagi föltételezettségének exact megállapításában a kezdet kezdetén vagyunk, midőn az embervilág tudománya a legbonyolultabbnak, s a sociologia a positivistáktól is a tudományok koronájának tekintetik, nem lehet e részleteket önkényes föltevéséknél, naturalistikus színezetök ellenére a költői ábrándoknál egyébként tekinteni, a minthogy Bodnárnál a valót megvető irányzat sokszor fölcillámlik, nemcsak keserűségében az élet küzdelmei miatt, hanem a lenézésben, melylyel az eszmék részletes kiformalódásának, a valóságba való átmenetöknek folyamatát kíséri. Neki csak az új, a még csak gondolatilag létező eszme becses, a mint annak a valósághoz leszállani, ezzel mintegy megalkudnia kell, lenézéssel tekint reá.

Ily fölfogás csak az emberi élet változhatatlan létföltételeinek mellőzésével tartható fön. A nemzetinek, mint a szerinte a reactióval azonosnak az a kénytelen, kelletlen dicsérete, melylyel Bodnár *Irodalomtörténete* előszavát végzi, lehet a jó szív engedménye azok iránt, a kik a nemzetinek szolgálatában állanak, lehet a megváltozhatatlan miatti resignatió, de nem a tárgyilagos gondolkodás szülötte, Mert ha «a nemzeti eszme az ő korlátolt érzése és gondolkodásával egyedüli alapja fönmaradásunknak» Bodnár szerint, ha viszont tudományosan igazolhatólag e fönmaradás értékét az új, az erkölcsileg jobb eszme határozza meg: akkor a tárgyilagos ítélet nem nézheti le s nem emelheti föl egymás rovására az emberi életnek Bodnártól is elismert, bár önkényesen értelmezett két alaptényezőjét: a nemzetit és az újat.

Concha Győző.

Petelei István. Jetti. Képek, történetek. Buda-Pest. Singer és Wolfner. Ára 3 korona.

Vannak elbeszélők, kiknek meséit könnyű elmondanunk. A mesének van egy tisztán körülírt középpontja; megvannak világos előzményei s lélektani fejleményei, úgy hogy ha mindezt bár néhány szóval is, kiemeljük, az elbeszélés értéke felől tájékozva lehet az olvasó. Petelei nem az ilyenféle történetek íróihoz tartozik; nyugodtan, következetesen elbeszélni nem tud vagy nem akar; alakjai belsejét az olvasó előtt lassan, lassan, de annál biztosabban föltárni nem törekszik; tagolt mesét, érdekes bonyodalmat egyáltalán nem keres; nincs sem epikus hosszú lélegzete, sem nagy bonczoló kedve.

Inkább érzelmeket, hangulatokat akar megtestesíteni Petelei a maga történeteiben, rajzaiban. Szeretne balladákat elbeszélni, lyrai hangulatot története középpontjává tenni; úgy forgatja alakjait, hogy valami sejtelmes árnyalat essék rájuk, valami álomszerű világosság s ugyanakkor elfolyó határozatlanság is, mely kiemeli őket a természetes lélektan köréből s egy regényes világ lakóivá teszi. Párbeszédeiben néha szaggatott, rövid, mintha a balladaköltőt akarná utánozni; leírásaiban áradó, érzelmes, mintha lyrikussal kívánna versenyre kelni. Rajzaiban nagy szerepet játszik ennél fogva a szabad természet: a ködös hajnal, az égen átvonuló fellegek, madárdal, virágillat, hegyek s erdők. S ha az ily vidéknek közepette rábukkan valami régi udvarházra, melynek dűledező fala, kopott bútorzata mai hanyatlásról, de a falon függő régi fegyverek vagy arcképek elmúlt dicsőségről mesélnek; akkor egészen élemében érzi magát, kigondol hozzá egy különös mesét, melyben ép oly sok az elfojtott szenvedély s bizonyos lyrai melegség, mint a mily kevés a pszichologiai indokolás művészete. Személyei, mint mondottuk, inkább költői álomképek, mint valódi alakok. Így aztán elbeszéléseinek nagyon alanyi színe lesz; ennek bélyege meglátszik stílusán is, melynek néhol összeszorított tömörsége, néhol áttetsző érzelmesége nem egyszer a modorság benyomásával hat. De egészben véve kitetszik műveiből az őszinte író, ki begubózza magát regényes világába s abban él. Játszik a romlás képeivel, néma szenvedélyek rögtöni kitörésével s szembe állítja velök a természet közönyös egészségét, mosolygó szépségét, színeit, illatát. Az ellentétnek ezt az érzetét lehetne Petelei munkáiban alapvonásnak tekinteni.

Történeteinek tartalmát nem igen lehet elbeszélni. Ha az alakokat az elbeszéléseken átvonuló fojtott, vagy lyrikus hangulatból kiemeljük, elvesztik értéküket, olyanok, mint halak a szárazon. A saját lábukon nem állhatnának meg, csak az által élnek, a mit írójuk beléjük érez. Hiába mondanám tehát el az első elbeszélés tárgyát. Hiába mondanám el, hogy hősnője egy szép zsidóleány, ki valamelyik erdélyi falucskában a korcsmáros leánya, kit aztán egy marczona nemes elszöktet. Ez mind mellékes dolog. Jetti egy mesebeli királyné, egy elátkozott hercegné, egy ballada-lány lehetne s még jobban illenék rá az a történet, melyet Petelei elbeszél. Ilyen a két férfialak is: a Berói fiúk. Egy elzüllő erdélyi nemes család utolsó sarjai, kiket a mai világ nem érintett. Úgy élnek egymás mellett, mint a vadállatok a ketreczben. A vér folyton izzó bennök, de nem tudnak beszélni. Alig egy két szó hull ajkaikról; mint az ősbembereknél, csak szemök járása, mozdulataik árulják el a bennök élő indulatot. Miért ne volnának inkább esetlen óriások egy elátkozott szigeten, kik élet-halál harczot vívnak egy elrabolt tündér miatt?

Ez a regényes színezet végig vonúl Peteleinek majdnem minden kisebb rajzán is. A *Vén nemes*, Kardos Dániel, a forradalmi dicső napok után egyebet sem tesz, mint portáról-portára jár; egy nap itt ebédel, másnap más helyen. Már öregszik, már unni kezdi s így hal meg útközben, mikor büszkeségében sértődve egy udvarház kapuja előtt visszafordul, étlenül, egy szép nyári napon, a mosolygó természet ölen, a szebb időkről álmodozva! Valóban vékonyka inventió! De Petelei nem nyugszik addig, míg érzelmessé, a régi nemesi világ kihaltára majdnem symbolikussá nem teszi! Ilyen a másik nemesi rajza is, a *Bucsú*. Ebben is egy nagyságos nemes úr elverte mindenét. Földje, lova, butora, ezüstje, kastélya egy furfangos örmény kezébe kerül. A nagyságos nem bánja; az új úr ekkor tisztartójává teszi; ezt is eltűri; csak mikor leányát is rá akarja kötni, csak ekkor ébred föl nemesi büszkesége; vállára veti puskáját s régi kastélyából világgá indul! Ez is különös halandó és az írónak külön nemesi köréből való. Mert a mai elszegényedett, tanulatlan, ingyenélő nemes egész ellenkezőleg cselekednék. Ahhoz ugyan be nem állana tisztartónak a ki vagyonától megfosztotta, hanem a leányát, azt elvinné. S itt e kis rajzokban az író tehetségének egy szervi hibája is élénken föltűnik; minden tárgyra csak egyféle színe van: az érzelmes, borongó, sejtelmes. Egyáltalán csak komoly pathosz van benne; a humort, a satirát, az életnek egészséges mindennapját még hírből sem ismeri. Ez szoros határ, melyet tehetsége

át nem lép. S ebben rejlik néha modorosságának is egyik főoka; minden áron különössé, jelentőssé, mély érzelmet mutatóvá akarja tenni mondatait. Az érzelmes alanyiség az elbeszélésben mindig együtt jár az egyhangúsággal. —r.

Monumenti antichi, pubblicati per cura della Reale Accademia dei Lincei. Vol. I. Milano, Ulrico Hoepli, 1893.

A római «Accademia dei Lincei» már évek óta nagyobb figyelmet és gondot fordít az archæologiai kutatásokra és tanulmányokra, mint ezelőtt; nemcsak működési kimutatásában foglalkozik velök bővebben, hanem még a havonként kiadott *Notizie degli Scavi* füzetében is rendes, körülményes leírásokat és jelentéseket közöl az egész félszigeten eszközölt ásátások eredményeiről. Az így fölkellett általános érdeklődés követelményeinek engedve, az akadémia egy oly monumentális mű kiadására szánta el magát, mely az újabban napfényre került ó-kori emlékeket felölelve, behatóan ismertesse is. A műnek összeállítását egy bizottságra bízák, s az eredeti terv szerint a mű keretébe tartoznak mind azon római, görög, præhistorikus emlékek, melyek akár történelmi, akár művészeti, vagy numismatikai, sőt philológiai értékkel (papyrusok) bírnak, ha a pogány korszakból erednek. És nemcsak azon emlékek vétetnek föl, melyek Rómában, vagy Olaszországban találtattak, hanem azok is, melyeket olaszok Görögországban, vagy bárhol másutt találtak; mellőzendők egyedül azok lesznek, melyek legutóbb a *Notizie degli Scavi* füzetében, (mely folyóirat tovább is élni fog) már úgymint ismeretében részesültek.

E nagybecsű és roppant terjedelmű kiadvány első kötete most bocsáttatott közre, Hoepli Ulrik milánói czég kiadásában. Vaskos quarto-foliáns kötet az, körülbelül ezer lapos, melyet a szöveg közé nyomott számtalan metszeten kívül sok phototyp-lap díszít. A tartalom változatossága és gazdagsága valóban meglepő. A kötet a pythosi Apollo gortinai templomában eszközölt ásátásokról szóló jelentéssel nyílik meg, melyeket dr. Halbherr végzett, az olasz kormány felügyelete alatt.*) Ez ásátások élénk világot vetnek a templom fekvésére és építési modorára, s rendkívül fontosak azon számos márvány tábla és egyéb műtárgyak következtében, melyeket

*) *Relazione sugli scavi del tempio di Apollo Pythio in Gortina.*

napvilágra hoztak s a melyeknek gazdag, becses fölratait Comparetti, a kiváló philolog, nagy tudományos apparatussal fejtegeti, őszinte elismeréssel adózva dr. Halbherr eredménydús fáradozásai iránt.*) Magyarázataiból tudjuk, hogy ez építmény csakugyan a gortynai Pythion volt, melynek létezéséről ó-kori írók írataiból már tudtunk; most azonban azt is megtudjuk, hogy a templom eredetileg csak egy egyszerű csarnokból állott, melyet négy, derékszög alatt elhajló fal képezett; e falak óriási sziklatömbökből épültek, czeмент vagy vakolat nélkül, a mely, miként tudjuk, az ó-kori görög templomok legrégibb formája. A fölratok, melyeknek ősrégi alakját és jellegét kiemeljük, ez igen régi épület külső falazatán találhatók, midőn e falak még egyedül képezték a templomot, tehát jóval előbb, mint a pronaos hozzáépített s a templom azon alakját nyerte, mely az idők folyamán közönséges lett a görögöknél. E körülmény a fölratok nagy korát bizonyítja; de különben erre vall az is, hogy csupa törvény és jogszabvány, egynek kivételével, mely a különböző isteneknek föláldozott áldozatok lajstromát tartalmazza, egy igen fontos ünnep alkalmából.

Ezután Pigorini tanár, az általa újonnan is eszközölt ásatások eredményeinek fölhasználásával, a páрмаi provinciában fekvő Castellazzo di Fontanellato ismertetésébe bocsátkozik.***) Ez ugyanis egyike a legnagyobb olaszországi præhistorikus terramara telepeknek, azok közt, melyek a Pó alsó völgyében találhatók. A többiekhez hasonlóan ez is négyszögű és keletnek épült; belsejében egy czölöp-építmény található, míg köröskörül árok és sáncz övezi. Ha hitelt adunk Pigorini tanár érdekes és mély tudományos készültséggel vezetett fejtegetéseinek, a kiásott tárgyak és egyéb körülmények megerősítenék azon föltevést, hogy e terramaralakói a Duna völgyeiből szakadtak oda s egészen a bronz-korszak befejeztéig laktak ott. Jóval később római gyarmatosok telepedtek le ugyanazon a helyen, kiket idővel odamenekült barbár családok váltottak föl. A rómaiaktól hátrahagyott emlékek közül legfontosabb a Silvanusnak szentelt koralakú templom, melynek romjain épült a középkorbéli, szent Posidonius tiszteletére emelt egyház. Végre a XV. században ugyane helyen egy kastély épült s azóta neve: Castellazzo.

A Tiberis-parti ásatások közben talált finom bronz votiv-kéz,

*) *Nuovi frammenti d'iscrizioni arcaiche trovati nel Pythion.*

***) *La terramara Castellazzo di Fontanellato nella provincia di Parma.*

mely most a Diocletianus fürdőinek új múzeumában látható, igen szép értekezés megírására adott alkalmat Lovatelli grófnőnek, ki egy nőben bámulatos szorgalommal és készütséggel foglalkozik az e nemű emlékekkel.*)

Ez egyszerű ismertetés szűk kerete nem engedi meg, hogy külön és behatóan foglalkozzunk e vaskos kötet minden egyes fejezetével, melyeknek egyszerű címei is sok helyet foglalnának el; de nem mulaszthatjuk el az érdeklődők figyelmét fölhívni Brizio tanár fontos jelentésére, melyben az 1888/89-ben Bologna mellett (Marzabotto) megejtett ásatások eredményeiről ad számot.***) Marzabotto, Bologna után, a leggazdagabb hely etruszk síremlékekben és régiségekben, s a talált tárgyak leírása — melyeknek rajzai a mellékelt lapokon láthatók — fontos adatokat szolgáltathatnak e homályos korszak földérintésére és mintegy folytatását, kiegészítését képezik a gróf Gozzadinitól ugyanitt eszközölt ásatásoknak és tanulmányoknak.

Az einsiedelni «Itinerarium» és Benedictus Canonicus «Ordo» ja sokáig hasztalalanul foglalkoztatta és fárasztotta a régi Róma topographiájának összeállításán szorgoskodókat. Most már Haenel, Urlichs és Jordan alapvető munkáinak nyomán a buzgó Lanciani egészen rekonstruálta Róma topographikus térképét, mely teljesen megegyezik a két fönt idézett középkori okírat adataival és utasításaival.***) Az új adatok azon nagy halmaza, melylyel a tudós tanár az «Itinerarium» és «Ordo» hézagait kipótolja, úgyszintén azon eredeti következtetések, melyekre egynémely középkorbeli római emlék tekintetében jut, annyira fontosak, hogy habozás nélkül elmondhatjuk, miszerint e bő monographia Róma topographiájának irodalmában szinte páratlan, első helyet foglal el.

A jelenkori ásatások között — természetesen csak Olaszországról szólva — mindenesetre legfontosabbak azok, melyek a ludi sæculares fölratait és töredékeit hozták napfényre. Az idevonatkozó fölratok egy része az Augustus Cæsar alatt a Krisztus előtti 17. évben tartott, másik része pedig a Krisztus után 204. évben Septimius Severus korában ünnepelt játékokat illusztrálja.†) A mennyi-

*) *Di una mano votiva in bronzo.*

**) E. Brizio: *Relazioni sugli scavi eseguiti a Marzabotto.*

***) *L'itinerario di Einsiedeln e l'ordine di Benedetto Canonico.*

†) F. Bernabei: *I commentarii dei ludi secolari augustei e severiani scoperti in Roma sulla sponda del Tevere, presso S. Giovanni dei*

ben az ítéletre illetékesek vagyunk, azt hisszük, hogy a töredékek összeállítása, kiegészítése és pótolása, a melyen természetesen azok olvasása és értelmezése alapszik, a lehető legnagyobb gondnal és ügyességgel történt, a mi, különösen a Severus töredékeket illetőleg, rendkívüli nehézségekbe ütközött, korabeli hiányosságuk miatt. E rendkívül fontos tanulmányokat kiegészíti Mommsen nagybecsű dolgozata, mely ez új fölfedezésekkel foglalkozva, megállapítja a ludi saeculares eredetét, követi azokat történeti fejlődésükben, magyarázva, értelmezve és kutatva a töredékes föliratokban föltüntetett személyeket, szertartásokat, istenségeket és szokásokat. *)

Kétségkívül e jelentések és tanulmányok képezik e vaskos foliáns legnagyobb becsét, de mielőtt e futólagos ismertetést bezárnók, meg kell említenünk Orsi és Cavallari tanárok íratait, melyekben Megara Hyblaea siciliai város történetével és topographiájával, nemkülönb az annak temetőjében eszközölt ásások eredményeivel foglalkoznak.**) Az ó-siciliai régiségek, föliratok, emlékek azon hosszú és gazdag lajstroma, melylyel a könyv e részében találkozunk, bizonyítja azt az örvendetes eseményt, hogy Olaszország régiségbúvárai mindinkább a változatos történetű és oly ósrégi Trinacria felé fordítják figyelmöket, melynek múltját, számtalan emlékei ellenére, még sok helyütt sötét fátyol fedi.

E rövid szemlében csak futólagosan említhettük meg a könyv roppant bő anyagából azon fejezeteket, melyek, szerintünk, legfontosabbak. De ezeknek bővebb magyarázatába sem ereszkedhettünk, minthogy legnagyobb részt nem elméleteken, hanem valódi adatokon alapuló tárgyilagos tanulmányok, legfőlebb csak a végeredményt írhattuk volna ide: a mi azonban ívekre terjedt volna. Csak jelezni akartuk e fontos kiadvány megjelenését, a mely, ha nem alkot is korszakot az ó-kori történelemben, mégis annyi adatot és ismeretlen, új támpontot szolgáltat annak tanulmányozásához, hogy a komolyabb tanulmányban nélkülözhetetlen segédkönyv lesz. A könyv külalakja és kiállítása is elég jónak mondható; habár —

Fiorentini. — D. Marchetti: Relazione a S. E. il Ministro intorno allo scavo sulla riva sinistra del Tevere, presso il ponte Vittorio Emanuele, per il ricupero di altri frammenti delle lapidi relative ai ludi secolari.

*) Mommsen: *Commentarium ludorum saecularium quintorum qui facti sunt imp. Caesare divi F. Augusti Trib. Pot. VI.*

**) Orsi e F. S. Cavallari: *Megara Hyblaea. Storia topografia, necropoli e anatheinata.*

tekintve tartalmának becstét — jobb papirosra lehetett volna azt nyomtatni, legalább a metszeteket. A szöveg közé nyomott ábrák tiszták és csinosak, ellenben a különálló phototypiák egyáltalában nem mondhatók sikerülteknek. De e kisebb fogyatkozások mellett — melyeket a következő kötetekben könnyen el lehet kerülni — a kiadvány méltó a hírneves Akadémiához és Hoepli hagyományaihoz.
Ára : 130 olasz lira.

Zigány Árpád.

Vautier: La Hongrie économique. Berger-Lerrault et Cie. Paris. Nancy. 1893.

A külföldi irodalom nem igen foglalkozik Magyarországgal, akkor is többnyire kevés jóindulattal és még kevesebb szakismerettel. Nem tagadhatni, hogy bizonyos közönnyel látszik a külföld irántunk viselkedni; nem képes minket, fejlődésünk törvényeit és szükségszerűségeit megérteni. Annál nagyobb az érdem, ha valaki komoly akarattal és alapos tájékozottsággal iparkodik a külföldnek képet nyújtani hazánk viszonyairól. E komoly és jól tájékozott írók sorába tartozik Vautier, ki munkájában szorgalommal és rokonszenvvel összehordta, illetőleg a rendelkezésre álló adatokból összeállította Magyarország gazdaságának képét. Az egész munka nézetekben és fölfogásban visszatükrözi a nálunk uralkodó véleményeket és néha nem minden gúny nélkül világítja meg Ausztria önző törekvéseit Magyarországgal szemben. Meleg szószólója a Franciaországgal való sűrűbb kereskedelmi összeköttetésnek, melynek érdekében honfitársainak becses tanácsokat ad; de helyesen figyelmezteti egyáltalában a külföld kereskedőit, hogy Magyarországgal közvetlen összeköttetésbe lépjenek és ne szoruljanak örökké Ausztria közvetítésére. A könyv három részre van osztva. Az első tárgyalja a területet, a népességet, közjogi rendszert, a kereskedelmi politikát, a közlekedést, a pénzügyet, a hitelt, a közgazdasági törvényhozást, az oktatást. A második könyv ismerteti a mezőgazdaságot, különösen a földbirtokot, a termelést, szőlőszetet, erdészetet, állattenyésztést, az ipart, mezőgazdasági ipart, bányászatot, vasipart, fonó-szövőipart. A harmadik könyv foglalkozik a kereskedelemmel általában, a beviteli, kiviteli kereskedelemmel, különös tekintettel Ausztriára, a többi nyugati államokra és a keletre. Az egyes tárgyaknál a statisztikai adatokon kívül, rendszeren visszatekint a történeti fejlődésre, összefoglalja az elért ered-

ményeket és szól a fontos függő kérdésekről is, mint például külön vámterület stb. Melegséggel szól az elért eredményekről, különösen a közlekedés terén, vasutak államosításával, Fiume emelésével, a pénzügyi terén elért vívmányokról. És ha még idézzük következő szavait: «Magyarország fényes múltja semmi azon dicsó sorshoz képest, melyet a jövő számára föntart»; akkor olvasóink ismerni fogják a szellemet, melyben e könyv írva van. Hozzáteszszük még csak azt az egyet, hogy a száraz statisztikai anyagot az előadásnak választékosságával igen élvezetessé tette. Fölösleges megjegyezni, hogy a statisztikai adatok fölülvizsgálásába (az író nem nevezi a használt forrásokat) nem bocsátkoztunk, a fölhozottakban egyébiránt lényeges hibákra vagy hiányokra nem akadtunk. Jól esik az írónak az a szokása, hogy a magyar helyneveket használja, miről csak itt-ott feledkezik meg.

—ls—

Dupriez, professeur à l'université de Louvain. Les ministres dans les principaux pays d'Europe et d'Amerique, Paris 1892—3.
J. Rothschild.

Egyrészt az intézmény fontossága, másrészt, mert tiszta megvilágításra még igen reá szorúl, indította a párisi akadémiát, hogy az Odilon-Barrot-féle nagy díjat a főbb európai és amerikai államokban létező miniszteri kormányzás ismertetésére kitűzze.

E pályázattal pedig nem kívántak politikai művet, — mondja a bíráló — hanem jogászai munkát, mely a tényleges állapotokat hűségesen leírja, összehasonlít és megmagyaráz. A beadott művek közül a szerzőnkét fogadták nagy elismeréssel és számára a díjat egyhangúlag ítelték oda; méltán, mert nehéz föladatát nem közönséges sikerrel oldotta meg.

A felelős miniszteriumok intézménye ugyanegy közös forrásra vezethető vissza. Mert bár nem egyedül Angliában bír történeti fejlődéssel, de azért, még sem lehet tagadni, hogy keletkezéséhez, úgy a continensen, mint Amerikában az angol alkotmány adta a vezérlő gondolatot. Csakhogy a szerint, a mint a különböző elméletek hatása alatt különbözően fogták föl, vagy az átalakulásnál az államok megelőző szervezete érezte hatását, avagy, a mint a gyakorlati életben eltérőleg fejlődött tovább: tényleg igen különböző alakban mutatkozik. Az angol parlamenti kormányzás és a porosz

királyi, az amerikai és a svájci szövetséges köztársaságok kormánya-
zata ép úgy különböznek egymástól, mint a hogy az utóbbiak külön-
böznek a francia köztársasági miniszteri kormányzástól. És e kü-
lönbözőségek, valamint ez intézmény mibenléte, viszonya az állam-
hoz és annak más intézményeihez, szerzőnk e kitünő tanulmányában
igen határozottan domborodik ki.

A munka két kötetből áll. Az I. kötet a monarchiáról szól: Angliáról, Belgiumról, Olaszországról, a Német-birodalomról és Poroszországról; a II. kötet az éjszak-amerikai, svájci és a francia köztársaságról. Csak sajnálni lehet, hogy Magyarország és Ausztria a tárgyalás keretébe nincs fölvéve. Akadálya volt ennek a mű nagy terjedelme, a mely a jelen tartalommal is ezer lapot jóval túlhalad. E terjedelmet pedig az idézte elő, hogy szerző a miniszterium szerepét és jogállását egész teljességében óhajtotta bemutatni és ezért az alkotmányokból mindazt átvette, a mivel a miniszterium intézménye kapcsolatban áll és kölcsönhatásban él, vagyis fővonásaiban az egész alkotmányt. De e bevont bőséges anyag a kitűzött cél nem homályosítja el, hanem szolgálja; a mi épúgy bizonyítja a szerző alapos ismereteit a modern államról, mint szellemi erélyét.

Fejtegetéseit azon alaptételnek megfelelőleg osztja részekre, hogy a mai minisztereknek nagyban és egészben négyféle szerepök van. A fejedelem (államfő) tanácsosai, élén állanak a közkormányzati és igazgatási ágaknak, a többségben levő politikai párt vagy legalább a parlamenti többség vezetői és mint ilyenek a törvényhozásnak legjelentékenyebb tényezői.

A szerző különös érdeméül tudjuk be, hogy valóban az államéletet tanulmányozta, tényeket közöl nem szólamokat közvetít. Maga megjegyzi, hogy azokkal a divatos mondásokkal, melyek az alkotmányok és egyes intézmények jellemzésére a közbeszédben annyira népszerűek s ezért a jogi művekben is szívesen colportáltak, sőt az alkotmánylevelekbe, törvényekbe is becsúsztak, az államélet igazi ismeretére el nem jutunk. Ezek legnagyobb részt politikai célokból és küzdelmek alatt abban az időben keletkeztek, midőn a mai állam még nem volt eléggé ismeretes, valamint a közjogi műveltség sem olyan erős, hogy jogi szabadsággal szólhatott volna. Azért ha nem elégszünk meg azzal, hogy csak általános benyomást nyújtunk, nem kerülhetjük el, hogy ne a gyakorlatban vizsgáljuk az intézményt, ott lesve el annak valódi tartalmát és életét.

Ezzel ugyan a szerző nem közönséges munkát vállalt magára, de annak meg is felelt. A mi munkájának descriptiv részét illeti, a

legszigorúbb kritika is csak alig találhat kifogásolni valót. S ha jogi fejtegetéseit itt-ott részletezőbbnek és így teljesebbnek óhajtának is, a tényekre és adatokra, be kell vallanunk, hogy jól van tájékozva. Idegen alkotmányok bemutatásánál pedig ez az első föltétel. De művének vannak egyéb jó tulajdonságai is. Fejtegetéseit mindenütt alapos tudomány, szigorú jogi gondolkozás, tiszta világos előadás jellemzi. Nem terjengő és könnyű áttekintést nyújt. Bár óriási anyagot dolgozott föl, azon teljesen uralkodik és mindig céltudatos. Biztosnak is tekintjük, hogy a munka sikere állandó lesz. n. e.

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Nem tudná-e megmondani, szerkesztő úr, mit jelent az, valamit sajtó alá rendezni? Már több ízben olvastam e kifejezést s e kifejezés nekem mindig tetszett. Jó hangzású, izléses és választékos kitétel, nemde? Van benne valami szerény tartózkodás s a mellett bizonyos úri előkelőség. Határozottan szebb, mint a prózai *kiadta*. De vajon mit jelenthet? Ez az, a mivel nem vagyok tisztában, s ezért fordulok önhöz, fölvilágosítás végett.

Csak azzal a felelettel ne méltóztassék előhozakodni, hogy valamit sajtó alá rendezni annyit tesz, mint önmagának vagy másnak iratait alaposan átolvasni, beosztani, hol szükség van rá, megmagyarázni, jegyzetekkel kísérni, helyesírási következetlenségektől megóvni, toll- és sajtóhibáktól megtisztítani, név- és tárgymutatóval ellátni stb. Elnézésére tartok számot, midőn előre megkérem, hogy az ilyen vagy ilyféle meghatározásokkal ne rázzon le magáról. Én az ilyen, inkább elméleti meghatározást igen kétes értékűnek tartom, a legritkább esetekben sem bírván őket megegyeztetni hazai irodalmunk körében szerzett tapasztalataimmal.

Ha szerkesztő úr ebben kételkedni találna, ám nézze meg a legújabb sajtó alá rendezett könyvet, a Kossuth Lajosét. Ennek címlapjára — miért, miért nem, azt nem tudom — szép kövér betűkkel az van rányomva: *sajtó alá rendezte Helffy Imácz*. Lássá kérem, szerkesztő úr, ez a sajtó alá rendezés éppen nem felel meg a fentebbi meghatározásnak.

Név- és tárgymutató nincs. Történelmi munkáknál ugyan, azt mondják, igen ajánlatos a mutató, de azt hiszem, nem nélkülözhetetlen. Különben is inkább csak a lusta meg a rossz emlékezetű olvasó lehet oly túlságosan követelő, hogy e hiányon fönnakadjon, az ilyen olvasó pedig nem érdemes külön fáradságra.

Helyesírási egyöntetűség, az szintén nincs. De hát ez is mellékes, s bizonyára pedansok azok az emberek, kik az ilyen ártatlan változatosságban nem lelik kedvöket.

Magyarázatot az szintén nincs. De kérdem mirevaló volna is a magyarázatot? Kossuth magyarul ír s nem hieroglyphokat. Az ilyen komoly könyv egyébként is a műveltebb közönség kezébe való s az ilyen nem szorított magyarázásokra; a mennyiben valaminőt mégsem értene meg, föltehető, hogy van elég segédkönyve, fogyatékos ismereteinek kiegészítésére.

Jegyzet, az már van, igaz, hogy csak egyes számban. Kossuth a 48-as honvédeinket névtelen félisteneknek nevezve (a 236. lapon), Helfy, a sajtó alá rendező, e kifejezést megcsillagozta s jegyzetben elmondja, hol és mikor használta Kossuth legelőször a költői jelzőt. Itt nyilvánulna tehát először a sajtó alá rendezés.

Sajtóhiba, az is van, persze már többes számban. Mi ugyan azt hisszük, hogy túlságosan sok van (van köztök néhány gonoszkodó is, pl. családi politika helyett csalárd politika, otromba helyett ostromba) s hogy semmi esetre sincs kevesebb, mint azokban a könyvekben, melyeknek nem jutott osztályrészül, hogy külön szakértő által rendeztessenek sajtó alá; de hát annak a megítélése, kellően történt-e az írtás, bizonyára egyéni vagy önkényes mérlegelés dolga.

A ki a sajtó alá rendezés említett meghatározásához tartaná magát, tollhibák dolgában — mert most ezekre térünk — azt a feladatot juttatná a rendezőnek, hogy virraszson, ha quandoque bonus dormitat Homerus. Ámde úgy látom, a rendező is szundikált, még pedig jóízűen, különben, hogy pár példát említsek, nem állhatna a 301. lapon az, hogy 1847 december havában Ferencz József császár szövetséget kötött a modenai herczeggel, holott Ferencz József ekkor még nem is uralkodott s a szövetséget V. Ferdinand kötötte meg; nem állhatna az 52. lapon Hohenstaufen Konradin mellett az 1206. évszám, holott az jó félszázaddal később (1268-ban) halt meg a vérpadon; Gramont herczeg neve nem íratnék két m betűvel s Drouyn de Lhuys, az ügyes diplomata, ki háromszor volt III. Napoleon külügyminisztere, nem íratnék következetesen Drouin de Lhuysnek; a 323. lapon sem állana Beauharnais Jenő s pár sorral alább Beauharnais Ödön, mikoron ugyanarról az Eugène Beauharnaisról van szó stb. A meghatározás tehát itt sem válik be.

A mi az alapos elolvasást s a beosztást illeti, szerkesztő urat nem úntatom soká s csak egy tipikus esetre akarom figyelmeztetni. A 294. lap aljára azt jegyzi meg Kossuth, hogy: «A lotharingiai háznak Toscana nagyherczegi trónjára jutása felől a történelmi és diplomatiai adatokat egy alábbi fejezetben találandja főlemlítve az olvasó.» Tehát egy alábbi fejezetről szól a 294. lap jegyzete. Nem különös-e,

hogy ez az *alábbi* fejezet már *főntebb*, a 272 usque 280. lapokon olvasható!

Látja tehát, szerkesztő úr, hogy az a fogalmi meghatározás, mely ellen főntebb tiltakozom, nem állhat meg. Ott taxative föl vannak sorolva a sajtó alá rendezés elvi kellékei, s íme a Kossuth könyve — a sajtó alá rendezés egy konkrét példája — nem felel meg ezeknek a kellékeknek. A sajtó alá rendezés tehát okvetetlenül egészen mást jelent. Nem volna oly szíves szerkesztő úr megmondani, mi ez a rejtelmes foglalkozás? Kíváncsi agyam nem talál e kérdésre feleletet s bármint tépelődik, nem tudja megmagyarázni, mit tett voltaképen Helfy Ignác, hogy neve a Kossuth neve mellé e nevezetes könyv címlapjára érdemesült.)*

Buda-Pest, 1893 nov. 19-én. Kiváló tisztelettel

Aliquis.

Új magyar könyvek.

Aeschylus Agamemnonja. Görögből fordította és jegyzetekkel kísérte dr. Csengeri János. Buda-Pest, 1893. Eggenberger. (8-r. 66 l.) 50 krajczár.

Alvinczy Sándor. A francziák társadalmi, erkölcsi és lelki élete. A francia nők. Buda-Pest 1893. Lampel R. (8-r. 212 l.) 1 frt 50 krajczár.

Balásy Dénes. Nyelv, nemzetiség, nemzet. Kulturpolitikai tanulmány. Buda-Pest, 1893. Lampel. (8-r. 211 l.) 1 frt 80 kr.

Beöthy Zsolt. A magyar irodalom története. 6—13. füzet. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (N. 8-r. 161—416. l.) Egy-egy füzet ára 40 kr.

Borbás Vincze. A szerbtövis hazája és vándorlása. (Mathem. és természettudományi közlemények. XXV. köt. 5. sz.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 98 l.) 90 kr.

Carmen Sylva. Házasság szerelem nélkül. Fordította Dugovich Imre. Pataky László eredeti rajzaival («Könyves Kálmán» regénytára. 2. köt.) Buda-Pest, 1893. Könyves K. társ. kiadv. (8-r. 158 l.) 1 frt 50 kr.

Cherbuliez Viktor. Művészet és természet. Fordította Geőcze Sarolta. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 243 l.)

Chernel István. Utazás Norvégia végvidékére. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. 449 l.) 5 frt.

---

*) A válasz fölösleges, a névtelen levélíró eléggé megfelelt maga magának. Szerk.

D' Annunzio Gabriele. Giovanni Episcopo. Pataky László eredeti rajzaival. («Könyves Kálmán» regénytára. 4. köt.) Buda-Pest, 1893. Könyves K. társ. kiadv. (8-r. 149 l.) 1 frt 50 kr.

Dehn S. Vilmos. Az ellenpont tana. Hátrahagyott műve Scholcz Bernát átdolgozásban. Fordította Kereszty István. Kiadva a vallás-és közoktatási m. kir. miniszterium megbízásából. Buda-Pest, 1893. Deutsch Zs. és tsa. (8-r. 192 l.) 1 frt.

Farkas Róbert dr. Kassa árúmegállapító joga. A város titkos levéltárának adatai alapján. Kassa, 1893. Koczányi és Vitéz. (8-r. 41 l.) 50 kr.

Ferdinándy Géza. A koronázás és közjogi jelentősége. Különlenyomat az «Athenæum» 1893. évfolyamából. Buda-Pest, 1893. Kilián. (8-r. 56 l.) 60 kr.

V. Gaal Karolina. A kit kétszer eladtak. Regény egy kötetben. Buda-Pest, 1893. Robicsék Zs. 16-r. 206 l.) 1 frt.

Jókai Mór. Jocus és Momus. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Révai testv. (8-r. 166 l.) 2 korona.

Kabos Ede. Fehér éjszakák. Regény. Pataky László eredeti rajzaival. («Könyves Kálmán» regénytára. 5. köt.) Buda-Pest, 1893. Könyves K. társ. kiadv. (8-r. 154 l.) 1 frt 50 kr.

Kada Elek. A darázs mérge. Regény. Pataky László eredeti rajzaival. («Könyves Kálmán» regénytára. 5. köt.) Buda-Pest, 1893. Könyves K. társ. kiadv. (8-r. 157 l.) 1 frt 50 kr.

Kalmár Antal. A villamosság. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 235 l. és 2 lev.) 1 frt 50 kr.

Kara B. Győző. Csiky Gergely tanuló korában. Arad, 1893. (8-r. 33 l.)

Korolenko. A vak zenész. Orosz regény. Ford. Ujkéri. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 153 l.) 50 kr.

Kovács Ferencz. Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. I. kötet. Buda-Pest, 1893. Franklin-Társulat sajtója. (8-r. 687 lap.)

Mátéffy Domokos. A Pénzügyi Közlöny betűsoros tárgymutatója. Buda-Pest, 1893. Franklin-Társ. (8-r. 50 l.) 40 kr.

Moller Miklós. A fotografálás elemei. Műkedvelő fotografusok számára. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 3 lev. és 157 l.) 2 frt.

Mudrony Soma. Buda-Pest jövője. Városrendezési tanulmány. Az országos iparegyesület megbízásából. Buda-Pest, 1893. Singer és Wolfner. (8-r. 58 l.) 50 kr.

Pauler Gyula. A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I., II. kötet. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. XVI. 667., VII., 790 l.) 6 frt

Petőfi Sándor összes művei, végleges teljes kiadás. Jókai Mór által irt életrajzzal és Havas Adolf irodalmi jegyzeteivel. III. kötet. Költemények. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 719, XVIII l.) 4 forint.

Politikai arcképek. (Social-psychologiai felvételek.) Wekerle, gr. Apponyi Albert, Eötvös Károly, Polonyi. Buda-Pest, 1893. Lé-grády testv. (8-r. 91 l.) 1 frt.

Ragályi Lajos dr. Az új sommás eljárásról, valamint a fizetési meghagyásokról szóló törvények (1893: XVIII. és XIX. t.-cz.) magyarázata és az összes perrendtartási szabályoknak egybeállítása, a vonatkozó felsőbb bírói határozatokkal. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. XXXII. 744 l.) 5 frt.

Schiller Frigyes. Tell Vilmos. Színmű 5 felvonásban. Fordította Tomor Ferencz. 2. kiadás. Buda-Pest, 1893. Lampel R. (8-r. 161 l.) 80 kr.

Schnierer Aladár. A büntettekről és vétségekről szóló magyar büntető-törvény (1878. V. tcz.) magyarázata. A m. t. Akadémia által a nagy díjjal kitüntetett munka. Átdolgozott, s a judicatura tekintetbe vételével bővített 3. kiadás. Buda-Pest, 1893. Franklin-t. (8-r. 696 l.) 5 frt.

Seejehlner Gyula. A vashidak előállítása, föntartása és biztonsága. Különlenyomat a Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye XXVII. kötetéből. Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (4-r. 54 l.) 1 frt 50 kr.

Severus. A kötelező polgári házasság és az ultramontán reakció. Sehlauch Lőrincz bibornok, nagyváradai püspök emlékiratára. Buda-Pest, 1893. Athenæum. (8-r. 102 l.) 60 kr.

Sipos Árpád. A szénbányászat joga és a földbirtok. Buda-Pest, 1893. Pfeiffer F. (8-r. 125 l.) 1 frt 50 kr.

Somló Sándor. Az apród. A szerzetes. Falusi történet. Az arany fésű. Yorick. Buda-Pest, 1893. Ifj. Nagel Ottó biz. (8-r. 104 l.) 1 forint.

Szász Károly. Élet a halálban. Nagyobb és kisebb halotti beszédek és imádságok. (1854—1893). Buda-Pest, 1893. Kókai L. (8-r. 366 l.) 2 frt 80 kr.

Gróf Széchenyi Istrán hirlapi cikkei. A magy. tud. Akadémia megbízásából összeállította, bevezetésekkel s jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. I. kötet. (1828—1843.) Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. LXIV, 564 l.) Ára 5 forint.

Szegedi Gergely Énekes könyve 1569-ből. Szilády Áron tanulmányával Sz. Gergelyről s énekes könyvéről. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (4-r. 221 és 3 lap + XVI. l.) 2 frt 50 kr.

Színműtár, magyar történeti — Kóczán Ferenczalapítványából. II. István vezér. Történeti dráma 5 felv. Írta Szász Károly. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 155 l.) 1 frt.

Színműtár. III. Pogány magyarok. Történeti színmű 4 felv. Írta Gabányi Árpád. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. 164 l.) 1 frt.

Szinyei József. Magyar írók élete és munkái. III. kötet. 1—3. füzet. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (8-r. 448 l.) Egy füzet ára 50 kr.

Szinyei József. Magyar tájszótár. A magy. tud. Akadémia megbízásából szerkeszti —. I. köt. 2. füz. Bitangod-z-ik—Cseres. Buda-Pest, 1893. Hornyánszky V. (4-r. 137—296. hasáb.) 1 frt.

Szitnyai József. Történelme az alsó-magyarországi kémlőintézet egyesületének és az ércz- és fémpróbavételnek ugyanazon bányakerületben. Selmezbánya, 1893. Joerges. (8-r. VI, 227 l.)

Tanulók (Magyarországi —) külföldön. III. A krakói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke. (Regestrum bursæ Hungarorum Cracoviensis). 1493—1558. Az eredeti kéziratból közli és magyarázza dr. Schrauf Károly. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. XXI. 143 l.) 1 frt 50 kr.

Tarnay Elemér dr. Női bajok. A női betegségek, azok lényegének, okainak, megelőzésének és kezelésének népszerű ismertetése. A leghíresebb kútforrások és saját tapasztalatai nyomán. Buda-Pest, 1893. Abonyi J. (8-r. 204 l.) 3 frt.

Tolstoj Leo gróf. Iljics Iván halála. Regény. Oroszból fordította Szabó Endre. Pataky László eredeti rajzaival. («Könyves Kálmán» regénytára. 3. köt.) Buda-Pest, 1893. Könyves K. r. társ. kiadv. (8-r. 154 l.) 1 frt 50 kr.

Tömörkény István. Szegedi parasztok és egyéb urak. Szeged, 1893. Bába S. (8-r. 343 l.) 1 frt 50 kr.

Váradí Antal. Hamis istenek. Regény a társadalmi és művészéletből. Pataky László eredeti rajzaival. («Könyves Kálmán» regénytára. 1. köt.) Buda-Pest, 1893. Könyves K. kiad. (8-r. 154 l.) 1 frt 50 krajczár.

Báró Vay Aladár színművei. Kényes kérdés. Színmű 5 felv. Buda-Pest, 1893. Kilián Fr. (8-r. 103 l.) 1 frt 50 kr.

Verne Gyula. Várkastély a Kárpátokban. Fordította Huszár Imre. Egyedül jogosított magyar kiadás. Buda-Pest, 1893. Franklin-t. 1893. (8-r. 220 l.) 1 frt 20 kr.

Wlassics Gyula. A tettesség és részesség tana. Teljesen átdolgozott új kiadás. Buda-Pest, 1893. Akadémia. (8-r. XVII, 711 lap.) 6 forint.

Zsindely István dr. A lovagi intézmény. Buda-Pest, 1893. Kókai L. (8-r. 137 l.) 1 frt 20 kr.

A BUDAPESTI SZEMLE

(33—76-ik kötet)

1883—1893-IKI TIZENEGY ÉVFOLYAMÁNAK

TARTALOMMUTATÓJA.

(Az 1873—1882. évfolyamának tartalommutatóját lásd a 33-dik kötetben.)

I.

ÍRÓK NÉVSORA

dolgozataikra való utalással.

(A római számok a kötet, az arab számok a lap számát mutatják.)

A.

Ábrányi Emil: XXXVI, 381.
Acs Zsigmond: XLIV, 413.
Acsády Ignác: LI, 307. — LIII, 320, 481. — LIV, 507. — LVI, 463. — LVIII, 42. — LX, 367. — LXVI, 478.
Agoston József: XLIV, 161.
Alexander Bernát: XXXVI, 238. — LXIII, 478. — LXV, 1, 224, 394.
Alexi György: LIII, 444. — LIV, 413.
Ambrus Zoltán: XXXIX, 139. — LVII, 102, 270.
Angyal Dávid: XXXVII, 423. — XLV, 18. — XLVII, 337. — XLVIII, 127. — LXXII, 1. — LXXV, 321.
Apáthy István: LVI, 296, 479. — LVII, 202.
Apáthy István, ifj.: XXXIX, 79. — XLV, 111, 254, 481. — XLVI, 174. — LI, 282. — LIII, 297. — LV, 109. — LX, 445.
Arany János: XLI, 271. — XLVIII, 438. — XLIX, 105.
Asbóth János: XXXIV, 386. — XLI, 25, 172. — XLIV, 332.
Asbóth Oszkár: LII, 1. — LIV, 254. — LXX, 53.

B.

Badics Ferencz: LX, 1, 190.
Baján Mihály: LXXI, 401. — LXXIV, 435.
Baksay Sándor: LIII, 35.
Balassa József: LXIX, 129, 301.
Balla Mihály: LII, 224.
Ballagi Aladár: XXXIV, 242. — XXXVII, 1, 2114, 366. — XLI, 309.
Ballagi Géza: XLV, 141.
Ballagi Mór: LXI, 337. — LXII, 476.
Balogh Kálmán: L, 447.
Bánfi Zsigmond: LXVII, 62.
Baross Károly: LX, 238.
Bayer József: LIII, 283. — LVIII, 125.
Békésy Károly: XLVIII, 205, 375. — LXII, 450.
Beksics Gusztáv: XXXV, 138.
Belényesi Gábor: XXXV, 96, 280. — XXXVI, 437. — XL, 137.
Beöthy Zolt.: XXXV, 304. — XXXVIII, 161. — XLV, 409. — XLVII, 161, 374. — LI, 161, 344. — LII, 20, 404. — LVIII, 434. — LXXI, 161.
Berczik Árpád: XXXVI, 203. — XLI, 95. — XLV, 432. — XLIX, 92. — LIV, 391. — LXIX, 1. — LXXIII, 321. — LXXIV, 421.

Berkeszti István: XLVI, 337.
Bernát István: XLIV, 19, 218. — XLVII, 36. — LIII, 237, 361. — LVIII, 321. — LXV, 445. — LXVI, 440. — LXXII, 443. — LXXIII, 148. — LXXVI, 400.
Bertha Sándor: XXXV, 440. — LI, 458.
Berzeviczy Albert: XLV, 294. — XLIX, 408. — L, 120.
Bessenyei Ferencz: LXXI, 123.
Brassai Sámuel: XXXVIII, 289. — LXX, 285. — LXXIII, 448. — LXXVI, 301.
Brózik Károly: LXXIV, 314.

C.

Concha Gyözö: LIX, 61. — LXXVI, 452.
Csánki Dezsö: LXVI, 222, 392.
Csapodi István: LXVIII, 493.
Csengeri Antal: XXXVI, 321. — XLIX, 1.
Csengeri János: XXXVII, 136. — XXXVIII, 462. XLII, 455. — LVII, 124. — LXIII, 286. — LXXIV, 118. — LXXV, 459.
Csikó Gyergely: XXXIX, 159, 250. — XLIV, 277. — L, 78. — LI, 108. — LIII, 64, 203, 380. — LIV, 18. — LVII, 413. — LVIII, 83, 270, 404. — LIX, 83, 237. — LXV, 1, 242, 401. — LXVI, 105, 161, 419.
Csopey László: XXXIX, 161. — XLI, 151. — LV, 71, 227.
Csorba Ferencz: XXXIV, 101. — XLVI, 379. — LI, 315. — LIV, 292. — LV, 298. — LVI, 451. — LX, 99.
Csurgó György: XXXV, 386. — XXXVI, 119. — XXXIX, 422.
Czóglér Alajos: LXXI, 203.

D.

Daday Jenö: LXV, 139.
Dalmady Gyözö: XXXVII, 292.
Darvai Möricz: LIX, 440. — LXIII, 25.
Déchy Mór: XLII, 357.
Degré Alajos: XLVI, 108. — LXI, 433.
Dezsö Béla: XXXIII, 327. — LXX, 1.
Domanovszky Endre: LXXIII, 44.
Duka Tivadar: XXXIX, 463.

E.

Endrödi Sándor: LXI, 462. — LXIX, 80.
B. Eötvös Loránd: L, 307.
Erödi Béla: LX, 80.

F.

Fejes István: XLVI, 124.
Fekete Ignác: XXXIX, 452.

Felméri Lajos: LXVII, 143.
Fenyvessy Adolf: XXXIII, 316. — XXXIV, 79, 400. — XXXV, 19, 188. — XXXVIII, 138. — XL, 45, 308, 388. — XLVI, 86. — XLVIII, 473. — XLIX, 112, 382. — LVII, 159, 253, 446. — LXI, 177.
Fenyvessy József: LXXVI, 433.
Ferencz Zoltán: LXI, 498.
Fináczy Ernö: LXVIII, 394.
Finály Henrik: XXXIX, 311.
Fiók Károly: XXXV, 128. — XXXVIII, 321. — XLVII, 283. — LI, 454. — LIX, 401.
Fischer Jenö: XLVIII, 138.
Fittler Kamill: LXXIII, 276.
Földes Béla: XXXIII, 266. — XXXVI, 173. — XXXVII, 241, 406. — XXXVIII, 398. — XL, 257. — XLI, 87. — XLII, 496. — XLVIII, 109, 441. — L, 411. — LI, 417. — LII, 91. — LV, 161. — LVI, 197. — LIX, 454. — LXI, 264. — LXII, 226. — LXIV, 337. — LXVIII, 247. — LXIX, 231. — LXXIII, 339.
Fraknoi Vilmos: XXXVI, 337. XLVI, 150.
Fülöp Imre: LXVII, 289.

G.

Gerecze Péter: LXXX, 68.
Góbi Imre: XXXIV, 301. XXXVIII, 430. — XLI, 274. — XLIV, 200. — LXIII, 145. — LXVII, 437.
Goldziher Ignác: XLV, 61. — LVII, 1. — LXVI, 65. — LXX, 353.
Görgei István: XXXIX, 315. — XL, 1. — XLVIII, 47, 185. — LXV, 74. — LXX, 323.
Grósz Emil: LX, 451. — LXIV, 295. — LXIX, 449.
Grünwald Béla: XXXVIII, 478. — XLII, 156. — XLIX, 251, 322. — LI, 161. — LXII, 317.
György Endre: LXXIV, 181.
Györy Vilmos: XXXIII, 1. — XLV, 291. — XLVI, 424.
Gyulai Pál: XXXIII, 335. — XXXIV, 466. — XXXVI, 272. — XXXVII, 315, 439. — XL, 163. — XLIII, 430. — XLVII, 455. — XLVIII, 285. — L, 301. — LI, 453. — LIV, 269. — LV, 443. — LVIII, 301. — LXI, 303. — LXIII, 113, 433. — LXVIII, 124, 274. — LXXI, 437. — LXXIII, 273. — LXXIV, 275. — LXXV, 138, 455, LXXVI, 126.

H.

Halasy Aladár: XLI, 258.
Halász Ignác: XLI, 321. — LI, 321. — LXX, 253.

- Hampel József*: XXXIX, 293.
Hankó Vilmos: L, 474. — LIII, 484. — LVIII, 467. — LXXXIV, 47.
Hanusz István: LXVII, 450.
Harasztí Gyula: XLVI, 234, 391. — LI, 434. — LIII, 249. — LV, 121. — LVI, 438. — LIX, 1. — LX, 268, 424. — LXIII, 321. — LXIV, 174. — LXV, 304, 436. — LXVI, 45, 321. — LXIX, 90, 321. — LXX, 31, 426. — LXXI, 87, 258, 386. — LXXII, 454. — LXXIII, 219.
Havas Rezső: XLIII, 372.
Havas Sándor (Gömöri): LVII, 384. — LVIII, 60.
Hegedűs István: XXXVIII, 431. — LXVIII, 461. — LXII, 104, 436. — LXXXVI, 127.
Hegedűs Sándor: XLVII, 185. — LI, 54. — LXI, 28.
Heinrich Gusztáv: XXXIII, 167, 321. — XXXIX, 483. — XL, 337. — XLIII, 357. — XLIV, 384. — XLVII, 1. — LI, 321. — LIII, 162, 327. — LIV, 144. — LVII, 313. — LIX, 161, 309. — LX, 157. — LXIX, 283, 444. — LXXI, 321. — LXXIII, 20, 294. — LXXIV, 459.
Hellebrant Árpád: XLVIII, 317.
Heller Agost: LXIX, 161, 478.
Helmecki József: XXXIV, 442.
Hellai Ferencz: XXXVI, 411. — XXXVIII, 438. — XLI, 276. — XLII, 76, 456. — XLIII, 153, 274, 434. — XLIV, 113. — XLV, 337. — XLVI, 127, 273. — LI, 105. — LXX, 177, 461. — LXXI, 42.
Herman Ottó: XLV, 323. — XLVI, 167. — LI, 316. — LXX, 131.
Herrmann Antal: XLIX, 433. — LV, 284.
Hertzka Tivadar: LVII, 470.
Hieronymi Károly: LIV, 429.
Hodinka Antal: LXIX, 207, 388.
Horváth Boldizsár: XLIV, 431. — XLV, 105. — XLVI, 440.
Horváth Cyrill: LXV, 382. — LXVI, 21.
Hunfalvi János: XLIV, 54. — L, 153. — LIV, 321. — LVII, 138.
Hunfalvi Pál: XXXIII, 486. — XXXIV, 268. — XLIII, 1, 186, 340. — XLIV, 471. — XLV, 460. — XLVI, 23. — XLVII, 52. — XLIX, 9, 209, 356. — L, 17, 240, 391. — LIV, 354. — LV, 27, 183. — LX, 321.
Huszár Imre: XLIII, 161. — LVI, 1. — LXVII, 321. — LXVIII, 58, 215.
- I.
- Imre József*: XXXV, 161. — LXV, 299. — LXVIII, 161, 368.
Imre Sándor: XXXVII, 466. — XLI, 1.
- 208, 376. — XLII, 34. — XLV, 1, 182, 364. — LI, 129. — LIII, 126. — LXI, 49, 209, 397. — LXII, 107.
- J.
- Jakab Elek*: LXVII, 290.
Jakabffy Ferencz: LXV, 228.
Jámbor Jenő: XXXVI, 446.
Jankó János, ifj.: LI, 298. — LIII, 423. — LIV, 309. — LXII, 136. — LXIV, 391.
Jánosí Gusztáv: XXXIII, 92, 244, 377. — XXXVII, 293. — XLIX, 284. — LIV, 270. — LXII, 284. — LXVI, 127.
Jekelfalussy József: XXXIX, 343. — LIV, 107.
Jeszenszky Béla, br.: L, 446. — LXIII, 384.
Joób Lajos: LXVII, 31, 197. — LXXV, 161, 338.
- K.
- Kálmán Károly*: XXXVI, 307.
Kara Győző: LXXIV, 132.
Kardos Albert: XXXVIII, 286.
Károlyi Árpád: XXXV, 1. — IV, 356. — LVIII, 161. — LXX, 223.
Katona Lajos: LV, 130.
Kautz Gyula: XXXIII, 28. — XXXIV, 225, 373.
Kégl Sándor: LXVI, 378. — LXVIII, 331. — LXXI, 298. — LXXXV, 279. — LXXXVI, 317.
Keleti Károly: XLII, 234. — LV, 1. — LXI, 65, 192.
Király Pál: LI, 224. — LXIII, 161, 355. — LXIV, 27.
Klapka György: XL, 331, 336.
Kohn Dávid: LXVI, 184.
Kont Gyula: XXXVII, 55, 183. — XXXVIII, 33.
Kont Ignác: LI, 34, 212.
Könyi Manó: LXII, 1, 200. — LXV, 161.
Kornfeld Zsigmond: L, 33.
Kovács Gyula: XLII, 303.
Kovács Lajos: XXXIII, 74, 218. — XXXV, 65, 251, 349. — XXXVI, 60.
Kozma Andor: LXIII, 284. — LXIV, 292. — LXVII, 287. — LXVIII, 414. — LXIX, 279. — LXX, 117. — LXXI, 112. — LXXII, 288. — LXXIII, 111, 428, 463. — LXXXV, 277. — LXXXVI, 298.
Kölcsey Ferencz önéletrajza: XLIV, 321.
König Gyula: LX, 290.
Körösi Albin: LXXXVI, 430.
Körösi József: LXVIII, 127. — LXXIII, 176.
Krcsmárík János: LXX, 121.

Kropf Lajos: LXXV, 286.
Krupecz István: LXXIII, 475.
Kúnos Ignác: L, 337. — LII, 157. —
 LVI, 179. — LXV, 201, 344. —
 LXXIV, 62.
Küffer Béla: LVI, 127.
Kvacsala János: LX, 113. — LXVI,
 145. — LXVII, 161.
Kvassay Jenő: LIV, 59, 177.

L.

Lánczy Gyula: XXXVI, 82. — LV, 113.
Láng Lajos: XLIV, 448.
Lederer Béla: LXVII, 479.
Lengyel Béla: LVI, 161.
Lengyel István: XXXVII, 140. — XLVIII,
 152. — XLIX, 159, 313, 315. — L, 172.
Lévay József: XXXV, 409. — XXXVI,
 152, 305. — XXXVII, 134. —
 XXXVIII, 285. — XXXIX, 291. — XLI,
 122. — XLII, 130, 454. — XLIII, 126. —
 XLIV, 429. — XLVI, 122. — XLVII,
 456. — XLVIII, 284. — XLIX, 283,
 431. — LI, 113. — LII, 262. — LIV,
 104. — LV, 111. — LVI, 124, 430. —
 LVIII, 121, 289. — LIX, 122. — LX,
 287, 450. — LXI, 1, 302. — LXII,
 134. — LXIII, 114, 435. — LXIV, 88,
 293, 453. — LXV, 128, 431. — LXVI,
 283. — LXVII, 103. — LXVIII,
 125. — LXIX, 80. — LXX, 459. —
 LXXII, 435. — LXXIII, 110. —
 LXXIV, 117, 455.
Ligeti Antal: LXV, 321.
Lipp Vilmos: XLVI, 329.
Lónyay Menyhert gr., önéletrajza: XLII,
 337.
Losonczy Lipót: LXIX, 119.
Lőrincz Béla: XLII, 248. — XLIX,
 161. — LX, 50.
Lukács Béla: XXXVII, 19. — XXXVIII,
 1. — XXXIX, 61, 222. — XLI,
 396. — XLIII, 24.
Lukács György: LXXIV, 397.

M.

Mailáth József gr.: LXIX, 293.
Mandello Gyula: LXII, 411. — LXIII,
 219, 436. — LXIV, 92. — LXVI, 151.
Marczall Henrik: XXXIII, 306, 454. —
 XI, 188. — XLIV, 397. — L, 138. —
 LI, 286, 344. — LIX, 180, 350. —
 LX, 26. — LXI, 380. — LXIV,
 1. — LXV, 367. — LXVII, 225. —
 LXXII, 321. — LXXIV, 1.
Matkovits Sándor: LXIV, 177.
Medveczky Frigyes: XLII, 1, 197. —
 XLVI, 177, 351. — XLVII, 71, 233. —
 LXI, 122. — LXX, 325.

Méry Károly: LVII, 443.
Mika Sándor: XXXV, 321. — XXXVI,
 42, 188. — XLIV, 1, 171.
Mikszáth Kálmán: XL, 291. — XLIX,
 419.
Moldován Gergely: LII, 67. — LXIII, 1,
 248.
Molnár Antal: LI, 378.
Molnár Viktor: L, 147.
Mudrony Pál: LIII, 275. — LIV, 122. —
 LV, 457. — LVII, 298. — LXIII, 295.
 — LXIV, 459. — LXV, 286.
Munkácsi Bernát: LX, 206, 383. —
 LXXI, 27.

N.

Nagy Ernő: XXXIII, 481. — XLI, 53. —
 LVI, 379. — LIX, 211.
Nagy László: XLVII, 309. — LV, 147.
Nagyszigethi Kálmán: LXIV, 491. —
 LXXII, 110, 406.
Neményi Ambrus: LIII, 90. — LIV, 77.
Nendtvich Gusztáv: LXVI, 258, 349. —
 LXVII, 12.
Nendtvich Károly: LV, 321. — LVI,
 14. — LIX, 321. — LXIX, 42, 182,
 344.
Neumann Sándor, ifj.: L, 118.

O.

Okolicsányi Sándor: LXIII, 116.

P.

Pálffy Albert: XXXIV, 1, 277. —
 XXXVII, 92, 259, 321. — XXXVIII,
 71, 253, 369. — XXXIX, 112. — XLII,
 177, 415. — XLIII, 98, 245, 401. —
 XLIV, 83, 246. — XLVI, 101, 259, 423. —
 XLVIII, 67, 228, 394. — LV, 85, 252,
 403. — LVI, 88, 224, 403. — LXII,
 119, 261, 428. — LXIII, 88, 264, 402.
 — LXIV, 58, 259, 416.
Pasteiner Gyula: XXXIV, 180, 353. —
 XXXVI, 357. — XL, 370. — XLIII,
 386. — XLVI, 466. — LI, 457. —
 LIII, 138. — LIV, 480. — LVII, 126. —
 LXI, 149. — LXV, 130. — LXXIII, 1.
Paszlavszky József: XXXIV, 207.
Patthy Károly: XI, 430. — LXXV, 431. —
 LXXVI, 88.
Pauer Imre: LXI, 416. — LXII, 33,
 240, 336. — LXIII, 55, 187. — LXVI,
 458. — LXVII, 149.
Pauler Gyula: XXXV, 417. — XXXVI,
 314. — XLI, 138. — XLII, 479. —
 XLVIII, 447. — XLIX, 449. — LXII,
 464. — LXXIII, 161.

Pauler Tivadar: XL, 177.
Pecz Vilmos: LXIX, 443.
Perényi István: XXXIV, 467. — XXXV, 410. — XLII, 300.
Pesty Frigyes: XLIV, 319.
Petelei István: XLII, 111. — LI, 88, 259.
Peterfy Jenő: XLI, 290, 355. — XLVIII, 1, 321. — L, 1, 427. — LI, 201. — LIV, 161.
Pikler Gyula: XLV, 43, 213. — LXIV, 231, 375.
Pisztóry Mór: XLIV, 154. — LXXVII, 234, 350. — LXVIII, 24, 189. — LXX, 489.
Pólya Jakab: XXXIV, 252. — LVI, 35. — LVIII, 245. — LXX, 339. — LXXI, 463.
Pompéry János: XXXIII, 132, 490.
Pongrácz Frigyes, gr.: XLIV, 478.
Pulszky Ágost: XLVI, 1, 202. — XLVIII, 161, 339. — LI, 148. — LIV, 128. — LVII, 307. — LXI, 304.
Pulszky Ferenc: XXXIII, 337. — XXXIV, 76. — XXXVII, 463. — XXXVIII, 472. — XLVI, 224. — XLIX, 108.
Pulszky Károly: XLII, 406.

R.

Radó Antal: XXXIV, 302. — XXXIX, 446. — XLI, 44. — XLIII, 271. — XLVIII, 107. — LVI, 267. — L, III, 436. — LXI, 464. — LXIV, 453. — LXVI, 433. — LXVIII, 415. — LXXIV, 276.
Rajeczi István: XXXVII, 347. — XXXIX, 321. — XLII, 57.
Ráth Zoltán: LXX, 510.
Reményi Antal: LXV, 53, 182. — LXXIV, 241. — LXXV, 315.
Reményi Ede, ifj.: XLIV, 432.
Renyi Rezső: XXXIII, 177.
Requinyi Géza: LVI, 285. — LIX, 290. — LXIII, 448.
Riedl Frigyes: XLI, 155. — XLII, 486. — XLVI, 308. — LXXIII, 361. — LXXVI, 69, 256, 386.
Rónay István: XXXVI, 161.
Roszner Ervin, br.: XLI, 445. — XLII, 311.
Ruzsicska Kálmán: XXXV, 337.

S.

Salamon Ferenc: XXXVI, 100. — XXXVIII, 113. — XLIII, 321. — XLVII, 404. — XLIX, 124, 285. — L, 159. — LVI, 350. — LXIV, 359.
Salgó Jakab, dr.: LXII, 152, 317.
Schütz Miksa: XLVIII, 303. — XLIX, 266. — LI, 265, 372. — LIII, 447. — LIV, 284. — LVI, 212.

Schwarz Félix: XLV, 238. — LVII, 85. — LXI, 467.
Sebesztha Károly: LXXII, 243, 384.
Semsey Andor: LIV, 207. — LXVIII, 476.
Setälä Emil: LVIII, 438.
Simay Gergely: LXXXVI, 299.
Simonyi Jenő: XL, 104. — XLIII, 79, 220. — XLV, 384. — XLVI, 326. — L, 225. — LI, 291. LXXXIV, 126, 314.
Simonyi Zsigmond: XLI, 477. — XLII, 285. — LIV, 153. — LV, 447. — LVIII, 1. — LIX, 140. — LXVIII, 310.
Somogyi Ignác: XLVIII, 460.
Sponer Andor: LII, 126. — LIII, 299. — LIX, 125. — LXVII, 438.
Stein Aurél: XLIV, 365.

Sz.

Szabó Endre: LVII, 52.
Szabó József: XXXIX, 388. — XL, 69. — XLV, 161. — L, 266. — LX, 161.
Szabó Samu: LXXV, 312.
Szamota István: LXIV, 304. — LXVIII, 149.
Szaniszló Albert: XLII, 384. — XLVIII, 287.
Szarvas Gábor: XXXVII, 73. — LXXXII, 406.
Szász Béla: XXXVIII, 106. — XL, 164. — XLII, 131. — XLVI, 423. — L, 303, 445. — LI, 282. — LI, 264. — LIV, 227. — LV, 444. — LVIII, 122. — LXIV, 89. — LXVI, 283. — LXVIII, 275. — LXX, 322. — LXXI, 113, 284.
Szász Károly: XXXVI, 151. — XXXIX, 191, 444. — XLI, 442. — XLIV, 101. — XLV, 290. — L, 116. — LI, 406. — LIV, 410. — LVII, 122, 439. — LX, 78. — LXII, 283. — LXV, 126. — LXIX, 441. — LXXVI, 429.
Szász Károly, legifj.: LXVII, 102. — LXXV, 276.
Széchy Károly: XLVI, 55. — LXI, 241.
Szécsen Antal, gr.: XXXIII, 331. — LVII, 337.
Szemere Attila: XLIX, 436.
Szigeti József: XLV, 77. — LXX, 306.
Szigetvári Iván: LV, 471.
Szilágyi István: XXXIV, 321.
Szilágyi Sándor: XXXVII, 473. — XXXIX, 473. — XLV, 330. — XLVI, 494. — LIII, 1. — LIX, 31. — LXIV, 479.
Szily Kálmán: LXVI, 453.
Szokolay Kornél: LXXV, 141.
Szolcsányi Hugó: XLIII, 158.
Szontagh Pál: LVII, 442. — LXII, 134. — LXIX, 280.

Szögyény-Marich László, id.: LXXI, 288.
Szlerényi Hugó: XXXIV, 48.
Szűry Dénes: LXXXV, 204.

T.

Tagányi Károly: XXXV, 227. — XL, 172.
Téglás Gábor: XXXV, 460. — XXXVIII,
 179, 348. — XXXIX, 45. — XLI,
 161. — XLIV, 462. — XLVII, 458. —
 L, 463. — LXVI, 309. — LXXV, 190. —
 LXXXVI, 139.
Telkes Simon: LX, 357. — LXV, 88. —
 LXVII, 105.
Thallóczy Lajos: XXXVII, 161.
Than Károly: LXVI, 44. — LXXIV, 160.
Timon Ákos: XLII, 140, 494. — LIX,
 154.
Tisza István: XXXIV, 319. — L, 177. —
 LIV, 371. — LXII, 65. — LXXXVI,
 172.
Török Aurél: LVII, 177, 358. — LVIII,
 13, 212, 340. — LXI, 225, 363.
Tóth Lőrincz: LXXIV, 321. — LXXXV, 29.
Trefort Ágoston: XXXIII, 333, 478. —
 XLVII, 131. — L, 305. — LII, 138.
Tutsek Anna: LVIII, 106. — LXVII, 443.

U.

Urvary Lajos: LVI, 138.

V.

Váczy János: LXVIII, 482. — LXXXVI, 38.
Vadnay Andor: LXVI, 133. — LXX,
 408. — LXXI, 115.
Vadnai Károly: XLI, 423. — LXVI, 1. —
 LXIX, 66. — LXXII, 67. — LXXXIII,
 434.
Vámbéry Ármin: XLIX, 70. — LVI,
 270. — LXVI, 155. — LXVIII, 1. —
 LXXXII, 161. — LXXXVI, 321.

Vängel Jenő: LVII, 320. — LXI, 333. —
 LXVIII, 487. — LXIX, 467.
Varga Bálint: XXXVII, 441. — XL, 127.
Vargha Gyula: XXXV, 305. — XI,
 303. — XLV, 540. — XLVI, 266. —
 LIV, 102. — LVIII, 286. — LIX,
 271. — LX, 81. — LXX, 119, 459. —
 LXXI, 285. — LXXXII, 289. — LXXXIII,
 429. — LXXXIV, 456. — LXXXV, 457.
Vécsey Tamás: XXXVIII, 201. — XLVII,
 490.
Végh Arthur: XXXVI, 20. — XXXIX,
 377. — XLIV, 351. — LI, 181. —
 LVIII, 387.
Vendrei Ferencz: LV, 383. — LVI, 64.
Vikár Béla: LXII, 161, 364. — LXV,
 433. — LXIX, 281. — LXX, 316. —
 LXXXV, 257.
Vizneker Antal, dr.: LVIII, 319.
Volf György: LXVI, 468. — LXVIII, 315,
 495. — LXIX, 131, 301. — LXXXVI,
 354.

W.

Wlassics Gyula: XL, 409. — LVI, 321. —
 LX, 409. — LXIX, 22.
Wertheimer Ede: XXXIV, 161. — LIII, 177.
Wislocky Henrik: XLV, 453.

Z.

Zabulik László: LXIII, 127.
Zichy Antal: XLII, 151. — LIII, 439. —
 LIV, 1, 338. — LVII, 291. — LXI,
 114. — LXII, 321. — LXVII, 1. —
 LXX, 383. — LXXIV, 22, 215.
Zichy Géza: XXXVIII, 111. — XLI,
 444. — XLII, 299. — XLVI, 264. —
 XLVIII, 106. — LVI, 267. — LXII,
 133. — LXV, 268.
Zigány Árpád: LXIX, 365. — LXXXII,
 127. — LXXV, 302. — LXXXVI, 460.
Zsilinszky Mihály: XXXVI, 1.
Zsögöd Benő: XLIX, 49.

II.

REGÉNYEK, BESZÉLYEK, RAJZOK.

A báránka. Elbeszélés. Berczik Árpád-
 tól. XXXVI, 203.
A Dabóczy-család. Regény. Pálffy Albert-
 től. XLVI, 101. 259. 423. — XLVIII,
 67. 228. 394.
A fatuskó. Beszély. France Anatol után,

franciából, Lőrincz Bélától. — XLIX,
 161.
A grófné betegsége. Beszély. Pálffy Albert-
 től. XXXIV, 1. 277.
A hajlékonyabb ág. Elbeszélés. Mikszáth
 Kálmántól. XLIX, 419.

- A háromszögű kalap.* Beszély. Alarcon Péter után, spanyol eredetiből, Haraszi Gyulától. LXX, 426. — LXXI, 87. 258.
- A Jani lába.* Beszély. Castelnovo Henrik után, olaszból H. Gy. LXXVI, 275.
- A kapu be van zárva.* Elbeszélés. Petelei Istvántól. XLII, 111.
- Anya és grófné.* Regény. Pálffy Alberttől. XXXVII, 92. 259. 321. — XXXVIII, 71. 253. 369. — XXXIX, 112.
- A régi Magyarország utolsó éveiben.* Regény. Pálffy Alberttől. LXII, 119. 261. 428. — LXIII, 88. 264. 402. — LXIV, 58. 259. 416.
- Arnold.* Regény. Csiky Gergelytől. LIII, 64. 203. 380. — LIV, 18.
- A selyem ruha.* Beszély. Vadnai Károlytól. LXIX, 66.
- A szeg.* Elbeszélés. D. Pedro de Alarcon után, spanyolból, Haraszi Gyulától. LX, 268. 424.
- Aubain abbé.* Mérimée Prosper után, francziából, Halasy Aladártól. XLI, 258.
- Az alagut.* Elbeszélés. Reade Károly után, angolból, Belényesi Gábertől. XXXVI, 437.
- Az államügyész irodájában.* Beszély. T. N. után oroszból Asbóth Oszkártól. LIV, 254.
- Az angyalok kara.* Elbeszélés. Alarcon Péter után, spanyol eredetiből T. J. LXXII, 259.
- Az Atlasz-család.* Regény. Csiky Gergelytől. LVII, 413. — LVIII, 83. 270. 404. — LIX, 83. 237.
- Az atyafiak.* Regény. Csiky Gergelytől. LXXV, 1. 242. 401. — LXXVI, 105. 161. 419.
- Az óra.* Beszély. Martini F. után, olaszból, D. L. 285.
- Az örök láng.* Elbeszélés. Vadnai Károlytól. XLI, 423.
- Az utolsó jurátus.* Beszély. Degré Alajostól. LXI, 433.
- Ben-A-Hiba látománya.* Arab rege. Nagy Lászlótól. XLVII, 309.
- Canituccia.* Rajz. Serao M. után olaszból, Radó Antaltól. XLI, 44.
- Colette fogadalma.* Regény. Schultz Johanna után, francziából, L. N. LXXXIII, 76. 238. 392. — LXXIV, 87. 258.
- Egy álmodozó naplója.* Végh Arthurtól. XXXIX, 377.
- Egy boldog ember.* Beszély. Bergeret Gaston után, francziából, Lőrincz Bélától. IX, 50.
- Egy jó asszony.* Elbeszélés. Mikszáth Kálmántól. XL, 291.
- Egy kis családás.* Rajz. Tutsek Annától. LXVII, 443.
- Egy kis félreertés.* Beszély. Átdolgozás angol beszély nyomán. Belényesi Gábertől. XI, 137.
- Egy leány mint özvegy asszony.* Regény. Pálffy Alberttől. LV, 85. 282. 403. — LVI, 88. 224. 403.
- Egy szakáll története.* Beszély. Berczik Árpádtól. XLIX, 92.
- Egy szent.* Elbeszélés. Bourget Pál után, francziából, R. E. LXXV, 95.
- Előítélet és fövilágosultság.* Beszély. Caballero F. után, spanyolból, Páthy Károlytól. LXXV, 431. — LXXVI, 88.
- Emmeline.* Beszély. Musset Alfred után, francziából, ifj. Apáthy Istvántól. XLV, 254.
- Ez a szőlő eladó.* Beszély. Belényesi Gábertől. XXXV, 96. 280.
- Fegyelmi ügy.* Elbeszélés. Berczik Árpádtól. LIV, 391.
- Forgácsok.* Aho János után, finnből, Vikár Bélától. LXXV, 257.
- Huszárosan.* Beszély. Degré Alajostól. XLVI, 108.
- Hymen.* (Elbeszélés egy eladó legényről.) Vadnai Károlytól. XLVI, 1.
- Jenatsch György.* Regény. Meyer F. K. után, németből S. M. LXXVII, 250. 396. — LXXVIII, 85. 277. 417.
- Jetta.* Beszély. Petelei Istvántól. LI, 88. 259.
- Judaea helytartója.* Karácsoni elbeszélés. France Anatol után francziából — a. LXXVI, 415.
- Képek a svéd életből.* Hedenstierna Alfréd után, Baján Miksától. LXXIV, 435.
- Későn érkezett.* Rajz. Tutsek Annától. LVIII, 106.
- Kettecskén.* Aho János után, finnből, Vikár Bélától. LXX, 316.
- Kettős tévedés.* Beszély. Mérimée Prosper után, francziából, Haraszi Gyulától. XLVI, 234. 391.
- Két tűz között.* Elbeszélés. Berczik Árpádtól. LXXIV, 421.
- Ki festette a Murillót.* Beszély. Nyévtelen után, angolból, Csurgó Györgytől. XXXV, 386 — XXXVI, 119.
- Kirándulás Póroszba.* Beszély. Rangabé R. S. után, Balla Mihálytól. LII, 224.
- Klementina leánya.* Regény. France Anatol után, francziából mn. LXIX, 242. 403. — LXX, 83.
- Lucretia asszony utcája.* Beszély. Mérimée Prosper után, francziából, Csurgó Györgytől. XXXIX, 422.
- Négy krajczáros tőke.* Elbeszélés. Vadnai Károlytól. LXXII, 67.
- Ne hallja híret az anyjának.* Regény. Pálffy Alberttől. XLII, 177. 415. — XLIII, 98. 245. 401. — XLIV, 83. 246.
- Nekljudojff herczeg naplójából.* Elbeszélés. Tolsztoj Leo után, oroszból, Helmecci Józseftől. XXXIV, 442.
- Polichinelle.* Beszély. Peyrebrune György után, francziából, Haraszi Gyulától. LI, 434.
- Régi dolgok.* Elbeszélés. France Anatol

- után, francziából, Ambrus Zoltántól. LVII, 102, 270.
- Rip van Winkle.* Beszély. Irwing Washington után, angolból, Acs Zsigmondtól. XLIV, 413.
- Szerelmes levelet hiába ne írj.* Elbeszélés. Keller Gottfried után, németből, —y. LXI, 79, 278.
- Szulejma.* Elbeszélés. Loti P. után, francziából, Bánfi Zsigmondtól. LXXVII, 62.
- Tengeri és tengerparti történetek.* Drachmann Holger után, Baján Mihálytól. LXXXI, 401.
- Ügyetlen udvarló.* Beszély. Berczik Árpádtól. XLV, 432.
- Virginia.* Elbeszélés. Berczik Árpádtól. XLI, 95.

III.

LYRAI ÉS DRÁMAI KÖLTEMÉNYEK.

- Ablakomból.* Góbi Imrétől. XXXVIII, 430.
- A blenheími csata,* Southey Róbert után, angolból, Perényi Isvántól. XLII, 300.
- A bírő.* Coppée után, francziából, Endrődi Sándortól. LXXIX, 80.
- A bögre.* (Aulularia.) Plautus vígjátéka. Fordította Csiky Gergely. XXXIX, 250.
- A dombon állt...* Tót népdal után, Id. Görgey Istvántól. LXX, 323.
- A dumfriési ennénytesek.* Burns után, angolból. Lévy Józseftől. LXI, 302.
- Aeschylus Agamemnonából.* (774—965 vers.) Ford. Csengeri János LXXIV, 118.
- A falusi kovács.* Longfellow után, angolból, Szász Bélától. XL, 164.
- A felhők.* Gyulai Páltól. LXIII, 433
- A felhőposta.* Költemény. Kálidásza után, szanszkritből. Fiók Károlytól. XXXV, 128.
- A fülmile panasza.* Uj-görög népköltési gyűjteményből. Erődi Bélától. LX, 80.
- A halottak törvényszéke.* O-egyiptomi rege. Szász Bélától. XXXVIII, 106.
- A háromi völgyben.* Lévy Józseftől. XXXVII, 134.
- A harang.* Schiller után, németből, Szász Károlytól. XLIV, 101.
- A hid.* Longfellow után, angolból, Szász Bélától. LV, 444.
- A hírvivők.* Legifj. Szász Károlytól. LXVII, 102.
- A kék lepke.* Gr. Zichy Gézától. LVI, 267.
- A két eb.* Burns után, angolból, Lévy Józseftől. LVI, 430.
- A kezeség.* Schiller után, németből, Vargha Gyulától. XXXV, 305.
- A komédiás.* Vígjáték 1 főlv. Csiky Gergelytől. L, 78.
- A küszöbön.* Gr. Zichy Gézától. XLII, 299.
- A leány és a szélkakas.* Longfellow után, Szász Bélától. LI, 282.
- A lelki jegyesek.* Heine után, németből. Vargha Gyulától. LXXII, 289.
- Ali Bei.* Heine után, németből. Vargha Gyulától. LXXV, 457.
- A mi félben maradt.* Longfellow után, angolból. Szász Bélától. LII, 264.
- A mi házunk.* Lévy Józseftől. XXXVI, 305.
- A mi kertünk.* Lévy Józseftől. LXIV, 88.
- Amor.* Propertius után, latinból. Csengeri Jánostól. XXXVII, 136.
- A mörkirály.* Heine után, németből. Spöner Andortól. LIX, 125.
- A nő.* Emléklapra. Lévy Józseftől. LXIV, 453.
- An'iszemita.* Szatira. Zichy Antaltól. LVII, 291.
- A paradicsom rózsája.* Gr. Zichy Gézától. XLVIII, 106.
- A patak.* I—IV. Tennyson Alfréd után, angolból, Jánosi Gusztávtól. XXXVII, 293.
- A philister.* Kozma Andortól. LXIII, 284.
- Apolló Isten.* Heine után, németből, Vargha Gyulától. LXXIII, 429.
- A próba.* (A svenska Folkvisor svéd népköltési gyűjteményből.) Györy Vilmostól. XLV, 291.
- A rabmadár.* Kozma Andortól. LXIV, 292.
- Arany halálakor egy talmi-hazafizhoz.* Horváth Boldizsártól. XLIV, 431.
- Arno partján.* Gr. Zichy Gézától. XXXVIII, 111.
- Ártatlan dacz.* Arany Jánostól. XLI, 271.
- A san-blas-i harangok.* Longfellow után, angolból. Radó Antaltól. LXIV, 89.
- A Sixtus-kápolnában.* Beöthy Zsolttól. LVIII, 434.
- A szél.* Gyulai Páltól. XL, 163.
- A szent Grál.* (Tennyson király-idylljeiből.) Szász Károlytól. LII, 406.
- A szentimrei mezőn.* Szász Károlytól. L, 116.
- A szerelem.* Kozma Andortól. LXIX, 279.

- A színész nő.* Drámai költemény. Csiky Gergelytől. I. II. 108.
- A Játra tündére.* Fejes Istvántól. XLVI, 124.
- A tengeren.* Ifj. Apáthy Istvántól. LIII, 297.
- A tétőn.* Léway Józseftől. XXXVIII, 285.
- A töprengő.* Léway Józseftől. LVIII, 121.
- A tűzkirály.* Scott Walter után, angolból. Jánosi Gusztávtól. LXII, 284.
- A váltáság.* (Német népdalgyűjteményből.) Szász Bélától. LXXI, 113.
- A vén diófa.* Léway Józseftől. LXV, 431.
- A walkürök.* Heine után, németből. Vargha Gyulától. LXX, 459.
- A zöld kokárda.* (Ir népköltemény), angolból. Góbi Imrétől. XXI, 274.
- Az angyal és a gyermek.* Reboul J. után, francziából, Perényi Istvántól. XXXIV, 467.
- Az arany legenda.* Longfellow W. után, angolból. Jánosi Gusztávtól. XXXIII, 92. 244. 377.
- Az Arthur-mondakörből.* (Teunyson idylljei). Szász Károlytól. XXXIX, 1. 191.
- Az erdei lak.* Gyulai Páltól. LI, 453.
- Az eleusisi ünnep.* Schiller után, Vargha Gyulától. XLVI, 266.
- Az első összekocczanás.* I—XVII. Tennyson Alfréd után, angolból. Hegedűs Istvántól. XXXVIII, 431.
- Az elveszett könyvecske.* (Propertius, III, 23.) Csengeri Jánostól. LVII, 124.
- Az én apám.* Burns után, angolból. Léway Józseftől. XLVI, 122.
- Az énekesek.* Longfellow után, angolból. Szász Bélától. LXVIII, 275.
- Az öreg úr könyve.* Kozma Andortól. LXXVII, 287.
- Az örök zsidó.* Lenau után, németből. Perényi Istvántól. XXXV, 410.
- Az ősz.* Gyulai Páltól. L, 301.
- Az új görög dalmok.* (Byron Don Juanja III. énekéből.) Spöner Andortól. LXVII, 438.
- Az út végén.* Szász Károlytól. XLV, 290.
- Az ünneprontók.* Arany Jánostól. XLVIII, 438.
- Bál után.* Góbi Imrétől. LXVII, 437.
- Barát körben.* Gyulai Páltól. LV, 443.
- Belenyugodni...* Kozma Andortól. LXVIII, 414.
- Boileau satiráiból.* Molièrehez a rim és érteleme összeegyeztetésének bajos vltáról. Francziából Vargha Bálinttól. XXXVII, 441.
- Bonzteremben.* Zen'rimi után, olaszból. Radó Antaltól. XXXIV, 302.
- Bozzai Pál hagyományából.* I—V. XLVII, 125.
- Bradamant panasza.* Ariosto után, olaszból. Radó Antaltól. LXVIII, 415.
- Búcsu.* Beöthy Zsoltól. XXXV, 304.
- Burns dalaiból.* I. Özvegy férj öröme. II. Lisztes molnár. III. Fáj a szívem. IV. A gondok gyógyszerere. Léway Józseftől. XLI, 122.
- Burns dalaiból.* I. Nézd, kedvesem. II. Niucs Nanni velem. III. Folyj csendesen. Afton. IV. Az én szép Mariam. V. Felföldön a szívem. Angolból. Léway Józse től. LI, 113.
- Burns dalaiból.* I. Bár ne házasodtam volna. II. Mit tehet a lányka. III. Berni kevéssel. Léway Józseftől. LIV, 104.
- Burns dalaiból.* I. Oh füttents! II. Mentem, megdeglétem. III. Szörnyű szülő. Léway Józseftől. LVI, 124.
- Dal a madárról.* Szász Károlytól. LXV, 126.
- Dal Wolf Tannhäuseréből.* Ifj. Neumann Sándortól. L, 118.
- Dalaimról.* Gyulai Páltól. LXI, 303.
- Dalok.* I—IV. Gr. Zichy Gézától. XLVI, 264.
- Dávid zsoltáraiból.* I—III. Az eredeti héberből. Kálmán Károlytól. XXXVI, 307.
- Delibáb.* Léway Józseftől. LIX, 122.
- Diadal.* En-trédi Sándortól. LXI, 462.
- Diósgyőri dalok.* I—III. Gyulai Páltól. XLVIII, 285.
- Don Juan.* IV. ének. Byron után, angolból. Abrányi Emiltől. XXXVI, 381.
- Drága föld.* Szász Károlytól. LXIX, 441.
- Egy álmokép.* Elbűnyt nóm em'ékére. Horváth Boldizsártól. XLV, 105.
- Egy boldogtalanhoz.* I—III. Ifj. Apáthy Istvántól. LV, 109.
- Egy falusi temetőben.* Vargha Gyulától. LIV, 102.
- Egy ifjú emlékkönyvébe.* Gyulai Páltól. LXXIV, 275.
- Egy író emlékkönyvébe.* Léway Józseftől. LXX, 459.
- Egykor és most.* Gyulai Páltól. XXXIV, 466.
- Egy özvegyhez.* (Ajánlva P. I.-né asszony-nak). Szász Bélától. LXXI, 284.
- Egy percnyi csönd.* Szász Károlytól. XLI, 442.
- Éj.* Leconte de Lisle után, francziából. Br. Jeszenszky Bélától. L, 446.
- Elvonulás.* Léway Józseftől. XXXIX, 291.
- Emlékezés kerti lakunkra.* Szász Bélától. L, 445.
- Emléksorok.* I—IV. Léway Józseftől. LXXIV, 117.
- Emléklül. H. M.-nak.* Léway Józseftől. LXVI, 283.
- Enyhülés.* Léway Józseftől. XLII, 454.
- Enyhület.* Gyulai Páltól. LXVIII, 124.
- Erdélyi cigány népdalok.* I—XX. Fordította cigányból Wlislöcky Henrik. XLV, 453.
- Erdélyi szász népdalok.* I—IV. Wlislöcky

- H. gyűjteményéből fordította Herrmann Antal. XLIX, 433.
- Excelsior.* Longfellow után, angolból. Szász Bélától. L. 303.
- Fejöldi Mari.* Burns után, angolból. Lé-
vay Józseftől. LXIII, 435.
- Fiam emléke.* I—IV. Gróf Zichy Gézá-
tól. LXV. 268.
- Finn népdalok.* Az eredetiek versalakjában.
I. Kultani kukkun . . . II. Tull' on mun
kultani. III. Tütu rütu kirjava hattu
. . . Fordította Vikár Béla. LXV, 433.
- Fodor Katicza.* (Népballada.) Közli Kardos
Albert. XXXVIII, 286.
- Geoffroy Rudél és Tripolisi Melisanda.*
Heine után, németből. Vargha Gyulá-
tól. LXXIV, 436.
- Gyermekek-körházban.* Tennyson Alfréd
után, angolból. Hegedüs Istvántól.
LXXVI, 127.
- Gyermekszobában.* Vargha Gyulától LVIII,
288.
- Győzelemünnep.* Schiller után, németből.
Vargha Gyulától. XI, 303.
- Gyümölcsösben.* Gyulai Páltól. XXXVII,
439.
- Haza felé!* Gr. Zichy Gézától. XLI, 444.
- Henrik.* Heine után, németből. Vargha
Gyulától, LXX, 119.
- Hü küzdelem.* Lé-
vay Józseftől. XLII, 130.
- Hold nyugta.* Leopardi után, olaszból.
Radó Antaltól. LXI, 464.
- Hová való vagy . . .* Burns után, angolból.
Lé-
vay Józseftől. LXIII, 114.
- Hűnynek el úgy, miként az est leszáll . . .*
Herwegh után, Kozma Andortól LXXV,
277.
- Hymnus.* (Eroshoz.) Christopulos után,
új-görögből. Pecz Vilmostól. LXIX, 443.
- Idyll.* Carducci Józsué után, Radó Antal-
tól. LVI, 267.
- Ifjú lantos.* Lé-
vay Józseftől. XXXV, 409.
- Iász — Az — második éneke.* Baksay
Sándortól. LIII, 35.
- Imádság.* Hugó Victor után, francziából.
Radó Antaltól. XLVIII, 107.
- Írói recept.* Gyulai Páltól. LXXVI, 126.
- Itthon.* Szász Károlytól. XXXIX, 444.
- Janus Pannonius elegiája anyja haláláról.*
Hegedüs Istvántól. LXXXII, 436.
- Kalevala.* Vikár Bélától. LXII, 161. 364.
- Karosszekemen.* Longfellow után, angol-
ból. Szász Bélától. LXVI, 283.
- Kereszt a sziklán.* (A diósgyőri háromok
között.) Szász Károlytól. LX, 78.
- Kertemben.* Gyulai Páltól. LXIII, 113.
- Két flam.* Beöthy Zsoltól. LII, 404.
- Két öreg.* Szontagh Páltól. LVII, 442.
- Kis Karin.* A svenska Folkvisor svéd
népköltési gyűjteményéből. Győry Vil-
mostól. XLVI, 424.
- Kolostorbul.* Vigjáték egy fölvonásban.
Szigeti Józseftől. XLV, 77.
- Látogatók.* Lé-
vay Józseftől. XLIX, 431.
- Lenor királyné gyónása.* (O-angol ballada.)
Szász Károlytól. LIV, 410.
- Léptek.* Szász Bélától. XLVI, 423.
- Lethe partján.* Gyulai Pál. LXXXV, 455.
- Lodogár.* Scott Walter után, angolból.
Jánosi Gusztávtól. LIV, 270.
- Lord Gregor.* Burns után, angolból. Lé-
vay Józseftől. XLVII, 456.
- Maccabaeus Judás.* Longfellow drámai
költeménye. Fordította Szász Béla.
LIV, 227.
- Mad River a fehér hegyek között.* Long-
fellow után, angolból. Szász Bélától.
LVIII, 122.
- Magánydalok.* I—III. Eusebio Blasco után,
spanyolból. Körösi Albintól. LXXXVI, 430.
- Májusban egy kérés.* Burns után, angol-
ból. Lé-
vay Józseftől. LV, 111.
- Margit emléke.* I—V. Gyulai Páltól.
XLIII, 430.
- Még egy csókot . . .* Burns után, angolból.
Lé-
vay Józseftől. LXVIII, 125.
- Mesék.* I. A felnőtt kutya. II. A nábob.
Gr. Zichy Gézától. LXII, 133.
- Míg Jakob el nem jön.* Burns után, angol-
ból. Lé-
vay Józseftől. LVIII, 289.
- Mindvégig.* Intés. Arany Jánostól. XLIX,
105.
- Modernségek.* I. Modern hírlap-írók.
II. Modern carrière. III. Modern par-
lamentarizmus. Szontagh Páltól. LXIX,
280.
- Mohlepte hegyek.* Burns után, angolból.
Lé-
vay Józseftől. LXV, 128.
- Morituri salutamus.* Longfellow után,
angolból. Szász Bélától. XLII, 131.
- Mult es jövő.* Drámai allegoria. Csiky
Gergelytől. XLIV, 277.
- Murány vára.* Dalmady Győzöttől. XXXVII,
292.
- Nala és Damajánti.* . Fiók Károlytól.
XXXVIII, 321.
- Népballadák a hollóról.* Lé-
vay Józseftől. XXXVI, 152.
- Nőmhöz.* Genetz Arvid után, finnől.
Vikár Bélától. LXIX, 281.
- Oh fecske, fecske, a ki délre szállsz . . .*
Tennyson Alfréd után, angolból. Jánosi
Gusztávtól. XLIX, 284.
- Októberi éj.* Musset Alfréd után, fran-
cziából. Radó Antaltól. LXXIV, 276.
- Olasz költők.* I. Hazámhoz. (Filicaja.)
II. Szerettek-e? III. Dalok. (Stecchetti.)
IV. A halál. (Monti.) Olaszból. Radó
Antaltól. XLIII, 271.
- Órák, napok . . .* (A hámosi völgyben.)
Lé-
vay Józseftől. LII, 262.
- Osztrák népdalok.* I—XIV. Fordította
Méry Károly. LVII, 443.
- Őszi hangulat.* Lenau után, németből.
Kozma Andortól. LXXIII, 111.
- Őszi kikircsek.* Lé-
vay Józseftől. LXXII, 435.

- Páris kényelmetlenségeiről.* (Satira.) Boileau után, francziából. Varga Bálinttól. XI, III, 127.
- Petőfi ismeretlen költeményei 1848-ból.* Ferenczi Zoltántól. LXI, 498.
- Petrarca sonettjeiből.* I—X. Olaszból. Radó Antaltól. XXXIX, 446.
- Piroska.* Léway Józseftől. XLIX, 283.
- Piroslik a cseresznye...* Gyulai Páltól. LXVIII, 274.
- Politikai xeniák.* I—V. Gyulai Páltól. LXXI, 437.
- Postumushoz.* Carm. II, 14. Horatius után, latinból. Fülöp Imrétől. LXVII, 289.
- Pusztai csárda.* Lenau után, németből. Radó Antaltól. LXIV, 453.
- Pusztán.* Góbi Imrétől. XXXIV, 301.
- Pusztán.* Legifj. Szász Károlytól. LXXV, 276.
- Rákóczi temetése.* Vargha Gyulától. XLV, 540.
- Rispah.* Tennyson Alfréd után, angolból. Hegedűs Istvántól. LXXII, 104.
- Románccok Don Rodrigo korából.* Győry Vilmostól. XXXIII, 1.
- Sáhnáméből.* I—II. Firduszi után, persából. Fiók Károlytól. LI, 454.
- Sakuntalából részlet.* Kálidása után, szanszkritből. Fiók Károlytól. XLVII, 283.
- Schiller költeményeiből.* I. Vágy. II. A föld felosztása. Németből. Spóner Andortól. LII, 126.
- Schiller.* I. Indokok. II. Méltóság. III. Majestas populi. IV. Saját eszmény. V. A játszó gyermek. VI. Gyászdal. VII. Az ókor dalnokai. Németből. Vargha Gyulától. LIX, 271.
- Schweiczi út.* Szász Károlytól. LVII, 439.
- Serdülő lány albumába.* Szász Károlytól. LXII, 283.
- Sicilliai Róbert Károly.* Longfellow után, angolból. Radó Antaltól. LXVI, 433.
- Soha többé.* Léway Józseftől. XLIII, 126.
- Szatira a nagyzásról.* Zichy Antaltól. LIII, 439.
- Szatira a nőkről.* Zichy Antaltól. LXI, 114.
- Szavítri vagy a hűség diádala.* Hindu rege a Mahábháratából. Szanszkritből. Fiók Károlytól. LIX, 401.
- Szélcsőnd.* Kozma Andortól. LXXIII, 428.
- Szelek között.* Burns után, angolból. Léway Józseftől. LXIV, 293.
- Szent Péter.* Oláh népköltési gyűjteményből fordította Alexi György. LIII, 444.
- Szép Zsanett.* Burns után. Léway Józseftől. XLIV, 429.
- Szeretel.* Léway Józseftől. LXIX, 80.
- Szeretni kell.* Kozma Andortól. LXXXII, 288.
- Szivhervadás.* Kozma Andortól. LXXI, 112.
- Szobráncon.* I. A szinnai kő virága. II. Szeptemberben. Léway Józseftől. LX, 287.
- Szőlőhegyen.* Gyulai Páltól. XLVII, 455.
- Születés napra.* (Édes anyámnak.) Szász Bélától. LXX, 322.
- Tankréd és Klorinda.* Torquato Tasso Megszabadított Jeruzsálem XII. éneke 46—69. v. Olaszból. Jánoši Gusztávtól. LXVI, 127.
- Tavaszzal.* Csengeri Jánostól. XLII, 455.
- Tavasz van.* Burns után, angolból. Léway Józseftől. LXII, 134.
- Távozóban.* Ifj. Apáthy Istvántól. LI, 282.
- Tél.* Burns után, angolból. Spóner Andortól. LIII, 299.
- Télen.* I—III. Gyulai Páltól. LXXXIII, 273.
- Téli táj.* Léway Józseftől. LXXXIII, 110.
- Téli örömek.* Burns után, angolból. Léway Józseftől. LX, 450.
- Téli virágok.* Kozma Andortól. LXX, 117.
- Tengeri képek.* I—VIII. Ifj. Apáthy Istvántól. LX, 445.
- Tengeri utazás.* Goethe után, németből. Vargha Gyula. LXXI, 285.
- Tisza-vidéki dalok.* I—V. Gyulai Páltól. LXXV, 138.
- Új tanterv.* Szontagh Páltól. LXII, 134.
- Útban.* Csengeri Jánostól. LXIII, 286.
- Útczai hárs.* Gyulai Páltól. LIV, 269.
- Únnepeste.* Leopardi után, olaszból. Radó Antaltól. LVIII, 436.
- Vadászdal.* Burns után, angolból. Léway Józseftől. LXVII, 103.
- Valódi nagyság.* Pátkánián Rafael után, örményből. Simay Gergelytól. LXXVI, 299.
- Vándor-tárczából.* I. A milói Venus a Louvrebán. II. A genfi trón. III. Szép Julia. Szász Károlytól. LVII, 122.
- Vasúton.* Kozma Andortól. LXXXV, 298.
- Vén diófa.* Szász Károlytól. XXXVI, 151.
- Vikta.* Hámori idyll. Léway Józseftől. XLVIII, 284.
- Visegrádon.* Léway Józseftől. LXXXIV, 455.
- Vörösmarty hátrahagyott irataiból.* XLIV, 288.

IV.

VEGYESEK.

(Értekezések, tanulmányok.)

- Ada-Kalé és népe.* Dr. Kúnos Ignácztól. LXXIV, 62.
- Adalék Fábián Gábor Ossian-fordításához.* Kara Győzőtől. LXXIV, 132.
- Adalék a görög költészet pessimismusához.* Ifj. Reményi Edétől. XLIV, 432.
- Adalék Kossuth jellemzéséhez.* Csengery Antaltól. XXXVI, 321.
- Adalékok az alkoholismus kérdéshez.* Földes Bélától. XLVIII, 109.
- Adalékok gróf Andrássy Gyula jellemrajzához.* Okolicsányi Sándortól. LXIII, 116.
- Adalékok Báthory István életéhez.* Csopey Lászlótól. LV, 71. 227.
- Adalékok a kereskedelem és ipar újabb történetéhez Magyarországon.* Wertheimer Edétől. LIII, 177.
- Adósságok conversiója.* Fenyvessy Adolf-tól. XL, 388.
- Aesthetikai egyoldalúságok.* B-y. Zs. LVII, 333.
- Afrika és a magyarok.* Ifj. Jankó Jánostól. LIII, 423.
- Agyagipari tárla'unk.* Telkes Simontól. LXVII, 105.
- Akadémia — az — és a millenium.* Salamon Ferencztől. XXXVIII, 113.
- Akadémia — az — történelmi bizottságának munkásságáról.* k. XLV, 488.
- Akadémia — az — történelmi bizottságának munkásságáról.* Fraknoi Vilmostól. XLVI, 150.
- Államcsiny Szerbiában.* Szokolay Kornéltól. LXXV, 141.
- Ál'amjogunk köréből.* Nagy Ernőtől. LVI, 379.
- Áll'amjogunk köréből.* (Meddig terjed az országgyűlési tag mentelmi joga?) Nagy Ernőtől. LIX, 211.
- Áll'am-összetételekről.* — Az — Br. Jeszenszky Bélától. LXIII, 384.
- Áll'amszövetségek pénzügyei.* Fenyvessy Adolf-tól. XLIX, 382.
- Áll'amtani problémák.* Concha Győzőtől. LIX, 61.
- Áll'amvaszyonról.* — *A magyar.* — Lukács Bélától. XLI, 396.
- Áll'amvasutak.* — *A magyar.* — Heltai Ferencztől. XLV, 337. — XLVI, 127. 273.
- Áll'amí — egy — porcellángyár.* Fischer Jenőtől. XLVIII, 138.
- Amerika fölfedezése.* fg. LXXII, 135.
- Amerika versenye az európai búzapiaczon.* Tisza Istvántól. LIV, 371.
- Andrássyról.* Bonghi. LXIV, 493.
- A nem sikerült büntett.* Wlassics Gyulától. XL, 409.
- Angol és német közgazdaságtan.* Pikler Gyulától. LXIV, 231. 375.
- Apáczai mint paedagogus.* Heinrich Gusztávtól. LXXIII, 294.
- Angolország politikai állása a mohammedán keleten.* Vámbéry Armintól. LI, 1.
- Arabia régi történetéről.* Goldziher Ignácztól. LXVI, 65.
- Arany János emlékezete.* Gyulai Páltól. XXXVI, 272.
- Arany János és Aristophanese.* Imre Sándortól. XLI, 1. 208. 376. — LXII, 34.
- Arany János eposzi töredékeiről.* Péterfy Jenőtől. LIV, 161.
- Arany Jánosok kiadatlan levelei.* Közli Bessenyei Ferencz. LXXI, 123.
- Arany János őszikéi.* — e. — LIII, 152.
- Arany János színészi pályája.* Bayer Józséftól. LIII, 283.
- Arany-szoborra — az — beérkezett pályaművek.* Pasteiner Gyulától. LII, 457.
- Arany Juliskáról.* Széchy Károlytól. LXI, 241.
- Aranygyapjas — az — rend. 1429—1887.* id. Szógyény-Marich Lászlótól. LXXI, 288.
- Aranyvaluta — az — behozatala Németországban.* Pisztóry Mórtól. LXVII, 234. 350. — LXVIII, 24. 189.
- Árgirus.* Heinrich Gusztávtól. LIX, 161.
- Aristocratia Amerikában.* B. XLIII, 293.
- Ártat'an vádoltak.* Simonyi Zsigmondtól. LV, 447.
- Artus király.* Heinrich Gusztávtól. XLIII, 357.
- Assissii Szent Ferencz és a Ferenczesek, mint az újkor kezdeményezői.* Pulszky Ferencztől. XLVI, 224.
- Audiatur et tertia pars.* (A Magyar Nyelvtörténeti szótár ügyében.) Brassai Sámuel-től. LXXIII, 448.
- Augier Emil.* Haraszti Gyulától. LXIII, 321.
- Az agyagipar.* Hankó Vilmostól. LXXIV, 47.
- Az agrarius kérdésről.* Tisza Istvántól. L, 177.

- Az a **ki, a mi** hangsúlya. Balassa Józseftől. LXIX, 129.
- Az **Alföld folyóiról.** Hunfalvy Jánostól. XLIV, 54.
- Az **állam e'len.** Pikler Gyulától. XLV, 43. 213.
- Az **államgazdaság eszméje és a socialistikus financia kezdetei.** Kautz Gyulától. XXXIV, 225. 373.
- Az **állam teendői az iszákosság ellenében.** Imre Józseftől. XXXV, 161.
- Az **angol egyetemek és a munkásügy, különös tekintettel Toynbee Hallra.** Földes Bélától. LXIX, 231.
- Az **angol választási reform.** Fenyvessy Adolftól. XL, 45.
- Az **anyagi érdekek befolyása a politikai szervezetre.** Földes Bélától. LII, 91.
- Az **árak tényezőiről és törvényeiről.** Hegedűs Sándortól. LXI, 28.
- Az **1847—1848-ik évi országgyűlésnek «a vallá, dolgában» alkoto:t (XX) törvény-cikke.** A. P. LXV, 271.
- Az **1849. július 2-iki komáromi csata. 1d.** Görgey Istvántól. XLVIII, 47. 185.
- Az **1849. magyar forradalom olasz legiója.** Darvai Móricztól. LIX, 440.
- Balkán-félsziget — a — némely országainak és tartományainak közgazdasági viszonyai.** Keleti Károlytól. XLII, 234.
- Gr. Bánffy Dénes emlékiratai az 1848. évi forradalomról.** Közli: Marczali Henrik. LIX, 180. 350. — LX, 26.
- Bánfi Dénes és Beldi Pál bukása.** Angyal Dávidtól. LXXXV, 321.
- Bárcóci Sándor.** Beöthy Zsolttól. XLVII, 161. 374.
- Bárfay László és neje.** Ágoston Józseftől. XLIV, 161.
- Gr. Batthyány Kázmér emlékiratai.** Közli Tóth Lőrincz. LXXXIV, 321. — LXXXV, 29.
- Berlini — a — iskolai conferentia.** Fináczy Ernőtől. LXVIII, 394.
- Berzsenyi irodalmi céljai.** Váczy Jánostól. LXXXVI, 38.
- Besseneyi György.** Beöthy Zsolttól. LI, 161. 344. — LII, 20.
- Bethlen Gábor udvara.** Acsády Ignácztól. LVIII, 42.
- Beust és Andrássy 1870- és 1871-ben.** Könyi Manótól. LXII, 1. 200.
- Gr. Beust Ferdinánd.** Pulszky Ferencztől. XLIX, 108.
- Bevezetés a francia tragédia történetéhez.** Haraszti Gyulától. LXXXI, 386.
- Bihari művelődéstörténete. — ri — XL, 476.**
- Birtokjog és birtokviszonyok Nagy Britanniában és Irországban.** Bernát Istvántól. XLIV, 19. 218.
- Biztosítási politika.** Fenyvessy Adolftól. XLIX, 112.
- Biztosításügy — a — reformja.** B. A. LIX, 376.
- Blumauer Alajcs.** Heinrich Gusztávtól. XLIV, 384.
- Bolgár népköltészet.** Asbóth Oszkártól. LXX, 53.
- Bonaparte Napoleon újabb megvilágításban.** nb. LIII, 337.
- Boskovics Roger.** Hunfalvy Jánostól. L, 153.
- Bosnyák — a — bogumilek az Arpádok, Anjouk és Hunyadiak aiait.** Asbóth Jánostól. XLI, 25. 172.
- Bosnyák-hercegovinai — a — országos múzeum.** Téglás Gábortól. LXXVI, 139.
- Bosnyák — a — mohammedánok kivándorlása.** Kreszmárik Jánostól. LXX, 121.
- Bosznia igazságügye.** Pulszky Agosttól. LXI, 304.
- Bőriparunk s a börtört.** Telkes Simon-tól. LXV, 88.
- Brandenburgi György, II. Lajos nevelője.** Fraknói Vilmostól. XXXVI, 337.
- Brit-Amerika s a canadai Pacific-vaspálya.** Requinny Gézától. LIX, 290.
- Budapesti — a — m. kir. tudomány-egyetem történetéből.** Dr. Pauler Tivadartól. XL, 177.
- Buda városa visszafoglalásának kétszázadik évfordulója.** Angyal Dávidtól. XLVIII, 127.
- Burgonya-keményítő gyárak föllállításáról hazánkban.** Mudrony Páltól. LXIII, 295.
- Bűnügy — a — statisztikája.** Wlassics Gyulától. LX, 409.
- Bűnvádi — a magyar — eljárás törvényjavaslata** Wlassics Gyulától. LVI, 321.
- Byron Don Juanja magyarul.** Haraszti Gyulától. LXXXIII, 219.
- Cabanis, Bichat és Schopenhauer.** Ruzsitska Kálmántól. XXXV, 337.
- Chemia — a — gyakorlati tanításának módjáról.** Than Károlytól. LXVI, 44.
- Comenius és a Rákóczyak.** Kvacsala Jánostól. LX, 113.
- Comenius A. János.** Dezső Lajostól. LXX, 1.
- Consuljaink a mezőgazdaság szolgálatában.** Bernát Istvántól. LXVI, 440.
- Családföntartás és örökjogi javaslat.** Zsögöd Benőtől. XLIX, 49.
- Csengery Antal mint író.** Péterfy Jenőtől. L, 1.
- Csiky Gergely.** Bereczik Árpádtól. LXXXIII, 321.
- Csillagászat — a — történelmi jellemvonásai.** r. s. LXIII, 178.
- «Dalok könyve» — a — Heinetől, magyarul.** m. p. LXXXIV, 286.
- Dante.** Péterfy Jenőtől. XLVIII, 1.
- Deák Ferencz Erdély uniójáról.** Könyi Manótól. LXV, 161.
- Deák Ferencznél.** Urváry Lajostól. LVI, 138.

- Deák és Beus találkozója.* Csengery Antaltól. XLIX, 1.
- Debreczeni — a — csatáról. — s —.* LXXII, 156.
- Democratia — a — az irodalomban.* Neményi Ambrustól. LIII, 90.
- Democratia — a — jövője.* Pulszky Ágostól. XLVI, 1. 202.
- Denssianu Miklós legújabb munkái.* Hunfalvy Páltól. XLVI, 23.
- Descriptiv kritika.* Alexander Bernáttól. LXIII, 478.
- Don Carlos — az igazi.* Károlyi Árpádtól. LXX, 223.
- Don Juan — a — századik évfordulóján.* S. M. LI, 313.
- Dramaturgiai előadások.* r. LXIII, 463.
- Dumas Sándor.* rf. XLIV, 137.
- Echegaray.* Haraszi Gyulától. LXVI, 321.
- Edda — az — eredete.* Heinrich Guszttától. LXXXIII, 20.
- Egy adoma vándorútja.* Pár szó Arany fülemiléről. Hegedűs Istvántól. LXVIII, 461.
- Egy felszázad a magyarországi philosophia történetéből (1630—1680).* Kvaacsala Jánostól. LXVII, 161
- Egy francia követség keleten. (1728—1741.)* Huszár Imrétől. LXVII, 321. — LXVIII, 58. 215.
- Egy francia utas Boszniáról.* Asbóth Jánostól. XXXIV, 386.
- Egy lengyel főúr mint orosz külügyminiszter.* Neményi Ambrustól. LIV, 77.
- Egy magyar hadvezér mint chemikus.* Than Károlytól. LXXIV, 160.
- Egy magyar királyfi a spanyol románczköltészetben.* Patthy Károlytól. XL, 430.
- Egy német diplomata a forradalom alatt.* Berzeviczy Albertől. XLV, 294.
- Egy olasz kalandor a múlt században.* Huszár Imrétől. XLIII, 161.
- Egy osztrák miniszter emlékiratai. i—k.* LXXII, 291.
- Egy ősi emberfajtaról Ázsia keleti szélén.* Török Auréltól. LVII, 177. 358. — LVIII, 13. 212. 340.
- Egy pár rövid észrevétel az »Eltótosodás és magyarosodás Hontmegyében« című értekezésre.* Krupecz Istvántól. LXXIII, 475.
- Egy Racine-monographia.* Haraszi Gyulától. LXXII, 454.
- Egységes — az — középiskola.* Riedl Frigyes-től. LXXIII, 361.
- Egy új Dsatáka-gyűjtemény.* Kégl Sándortól. LXXXV, 279.
- Egy új könyv a porosz állam keletkezése koráról.* d. LXV, 456.
- Egy új könyv Széchenyi Istvánról.* (Grünvald B. Az új Magyarország.) X. LXII, 290.
- Egy új szláv szemle.* K. E. LXX, 155.
- Egyetemi — az — kérdések Magyarországon.* König Gyulától. LX, 290.
- Egyetemi — az — oktatás kérdéséhez.* F. Gy. LI, 284.
- Egyetemi tanítás — néhány szó az — kérdéséhez.* B. Eötvös Lorándtól. L, 307.
- Egyetemi tanítás.* Sz. A. LI, 117.
- Egyetemi tanításról — az — és az egyetemi tandíj-rendszerről.* Balogh Kálmántól. I, 447.
- Egyetemi tanítás — az — kérdéséhez.* Lengyel Bélától. LVI, 161.
- Egységes — az — középiskoláról.* Medveczky Frigyes-től. LXX, 325.
- Elektromosságról.* Kont Gyulától. XXXVII, 55. 183. — XXXVIII, 33.
- Élő anyag — az — és az egyéniség.* Ifj. Apáthy Istvántól. XXXIX, 79.
- Első — az — magyar vasút.* Fenyvessy Adolf-tól. XXXIV, 400. — XXXV, 19. 188.
- Eltótosodás és magyarosodás Hontmegyében.* Kőrösi Józseftől. LXXXIII, 176.
- Emléksobraink.* Jakabffy Ferencztől. LXV, 228.
- Építészet — az — I. Mátyás király alatt.* Pasteiner Gyulától. LXXIII, 1.
- Epikai — az — és tragikai jellem.* Beöthy Zsolttól. XXXVIII, 161.
- Erdély és az éjszak-keleti háború.* Jakab Elektől. LXVII, 290.
- Erdélyi — az — katolikus autonomiáról.* c. LXVIII, 337.
- Ertékelmelelről — az — és újabb állásáról.* Földes Bélától. LXII, 226.
- Estienne Henrik.* Imre Sándortól. LIII, 126.
- Észrevételek a magyarországi myriopodák magánrাজa munkám bírálatára.* Daday Jenőtől. LXV, 139.
- Észrevételek a Vámbéry-féle honfoglaló magyarok jellemzésére.* Hunfalvy Páltól. XLVII, 32.
- Ethikai — az — determinismus elmélete.* Pauer Imrétől. LXI, 416. — LXII, 33. 240. 336. LXIII, 55. 187.
- Európai — az — államok penzügyi statisztikája összehasonlító átnézetben.* Kautz Gyulától. XXXIII, 28.
- Európai — az — műveltség jövője Indiában.* Vámbéry Armintól. LXXII, 161.
- 1848 és 1849-ből.* Pozsonyi Tiszaferdy P. Péterfy Jenőtől. LXI, 355.
- Ezüstpenzverési — az — törvény az Egyesült-Államokban.* Mudrony Páltól. LXIV, 459.
- Faguet Emil.* Haraszi Gyulától. LXV, 436.
- Faró Szongo vízesés a Kongón.* (Néhány szó Magyar László érdekében.) Ifj. Jankó Jánostól. LI, 298.
- Fáy András politikai működése a megyén és országgүйlésen.* Badics Ferencztől. LX, 1. 190.

- F. lelet dr. Apáthy István úrnak a jogi vizsgálatok reformja tárgyában.** Dr. Vizneker Antaltól. LVIII, 319.
- Fellah** — a —. Ifj. Jankó Jánostól. LXIV, 391.
- Felméri és az új Magyarország.** Pauer Imrétől. LXVI, 458.
- Felsőház** — a — kérdésehez. Nagy Ernőtől. XLI, 53.
- Felsőház** — a — kezdeményező joga. Zichy Antaltól. XLII, 151.
- Finom** — a — érzék a művészetben. Martha C. után, francziából. Végh Arthurtól. XXXVI, 20.
- Fiume közjogi helyzetéről** — még egyszer. Tisza Istvántól. XXXIV, 319.
- Folyóink szabályozása.** Hunfalvy Jánostól. LIV, 321.
- Forradalmi országgyűlések.** Szilágyi Sándortól. LIII, 1.
- Forradalom és reactio Ausztriában** i. k. LXVI, 286.
- Föld** — a — és az ember. Simonyi Jenőtől. XLV, 384.
- Földbirtokos** — a — osztály hitelszükséglete és annak kielégítése. Pólya Jakabtól. LXX, 339.
- Földrajzi** — a — helyzet szerepe a városalapításokban. Hanusz István. LXVII, 450.
- Francia, angol és amerikai egyetemek.** Grósz Emiltől. LXIV, 295.
- Francia rokon- és e'lenszenvek.** Küffer Bélától. LVI, 127.
- Francia** — a — taktika eredete. Ballagi Aladártól. XXXIV — 242.
- Franciai** — a — Hátsó-Indiában. Simonyi Jenőtől. XLIII, 79, 220.
- Franciaország és Tunisz.** Lörincz Bélától. XLII, 248.
- I. Frigyes Vilmos porosz király.** Ballagi Aladártól. XXXVII, 1, 214, 366.
- Gazdák szövetsége az Egyesült-Államokban.** Mudrony Páltól. LXV, 286.
- Gazdasztály** — a — Éjszak-Amerikában. Bernát Istvántól. XLVII, 36.
- Gazdasági congressus és az agrár mozgalom.** U. XLIV, 289.
- Gazdasági liberalizmus hazánkban.** Heltai Ferencztől. XLI, 276.
- Gazdasági** — a — szindikátusok Franciaországban. Mudrony Páltól. LIII, 275.
- Gazdasági** — a — szakoktatás reformja Angliában. Mudrony Páltól. LIV, 122.
- Gazdasági szövetkezés hazánkban.** Bernát Istvántól. LXV, 445.
- Gazdasági** — a — vállalatok és szervezők Földes Bélától. LXXIII, 339.
- Gazdaságtörténet.** Földes Bélától. LI, 417.
- Gazi.** Emlékezés. Vadnai Károlytól. LXXIII, 434.
- Glossák Pauler Gyula nyílt levelére.** Salamon Ferencztől. L, 159.
- Gonosz** — a — szeliemek. (Egy orosz nihilista regény Dosztojevszkytól.) Rajeczai Istvántól. XXXVII, 347.
- Id. Görgey István munkája.** Hunfalvy Páltól. LIV, 354. — I-V, 27, 183.
- Görög** — a — háború. x. y. LXI, 485.
- Goethe «Faust»-ja a zenében.** Schütz Miksától. LI, 372.
- Grillparzer Ferencz.** rf. XXXVIII, 305.
- Grünwald Béla.** Az új Magyarország. — X. — LXII, 290.
- Gubernatis műve Magyarországról.** Riedl Frigyesről. XLIV, 308.
- Gyülekezési** — a — és egyesületi jogról. Vadnay Andortól. LXX, 408. — LXXI, 115.
- Gyülekezési** — a — szabadság a mai alkotmányokban. Vécsey Tamás. XXXVIII, 201.
- Hadi** — a — tengerészetről. Történelmi vázlat. Reményi Antaltól. LXV, 53, 182.
- Hadrián császár.** — m. — XLIII, 132.
- Haladás és szegénység.** Békésy Károlytól. LXII, 450.
- Halhatatlan** — a — és párisi erkölcsök. Salamon Ferencztől. LVI, 350.
- Halotti beszéd gróf Zrinyi Miklós fölött 1764-ben.** Salamon Ferencztől. XLVII, 404.
- Harmadik** — a — egyetem kérdése és fe.ő oktatásunk reformja. Lánczy Gyulától. XXXVI, 82.
- Harmadik lappföldi utam.** Halász Ignácztól. LXX, 253.
- Három hónap Afrikában (1889).** Nendtvich Károlytól. LXIX, 42, 182, 344.
- Három szép új falli térkép.** Simonyi Jenőtől. LXXIV, 126.
- Hazánk erdősegei.** Téglás Gábortól. XLVII, 458.
- Heine angol világitásban.** Arnold Máté után, angolból. Szüry Dénestől. LXXV, 204.
- Heine családi levelei.** Heinrich Gusztávtól. LXXIV, 459.
- Heltai Gáspár történelmi művei.** Zsilinszky Mihálytól. XXXVI, 1.
- Helyesírás** — a magyar — alapja. Volf Györgytől. LXXVI, 354.
- Helyesírásról** — a magyar. Volf Györgytől. LXVI, 468. — LXVIII, 315, 495.
- Helyesírás** — a — vitatásához. Dr. Csapodi Istvántól. LXVIII, 493.
- Helyi érdekű** — a — vasutak ügye Magyarországon. Heltai Ferencztől. LIII, 105.
- Hillebrand utolsó munkája.** rf. XLVII, 134.
- Hirlapjaink és a m. tud. Akadémia.** Szily Kálmántól. LXVI, 453.
- Hofmanswaldau.** Heinrich Gusztávtól. LXIX, 444.
- Hogyan lett a világ?** Nendtvich Károlytól. LIX, 321.

- Horatius villája.* Boissier Gaston után, Molnár Antaltól. LI, 378.
- Hörvivilág Erdélyben.* Marczali Henrik-től. XL, 188.
- Horvát István naplójából.* Berkeszi Istvántól. XLVI, 337.
- Horvát törekvések.* (Bartolovics és dr. Frank röpiratai.) Lukács Bélától. XLIII, 24.
- Humoros bölcsészet.* Grünwald Bélától. XLIX, 251.
- Hunfalvy János egyetemes földrajza.* — r. — XXXVIII, 222. — Somogyi Ignác-tól. XLVII, 460.
- Hunfalvy János emlékezete.* Keleti Károly-tól. LXI, 192.
- Huszonkettedik — a — articulus.* Károlyi Árpádtól. LVIII, 161.
- Hübner báró útazása.* Requinnyi Gézáttól. LVI, 285.
- Hypnotismus.* Hart E. után, angolból. Brassai Sámuel-től. LXX, 285.
- Idegen — az — szók irodalma.* Simonyi Zsigmond-tól. XLII, 285.
- Ifjúság — az — testi nevelése az iskolában.* Dr. Imre József-től. LXVIII, 161. 368.
- Ingatlan — az — vagyon megadóztatásának fejlődése és mai állása Poroszországtan.* Lukács Bélától. XXXIX, 61. 222.
- Inség. 1785—1790.* Marczali Henrik-től. LII, 344.
- Iparegyetem Amerikában.* Mudrony Páltól. LVII, 298.
- Ipari — az — kartellekről.* Mandello Gyulától. LXIII, 219. 436. — LXIV, 92.
- Iparunk ügyében.* Telkes Simontól. LX, 357.
- Ipo'yi Arnold az operaház festményeiről.* Ampelostól. XXXVIII, 447.
- Irányeszmék iparunk érdekében.* Keleti Károlytól. LV, 1.
- Izslám — az — világi fejlődésének korszakai.* Goldziher Ignác-tól. LXX, 353.
- Itália költészetéből.* A szerzetes költők. Rényi Rezsőtől. XXXIII, 177.
- Jajcza, a magyarok utolsó végvára Boszniában.* Asbóth Jánostól. XLIV, 332.
- Janssen munkája a reformatióról.* X. LVII, 32.
- Jog- és államtudományi — a — kar tanítási és tanulási rendszere.* Apáthy Istvántól. LVII, 202.
- Johnson S. 'Irené'-je.* Imre Sándortól. LII, 129.
- Kakas István útazása Persiában.* f. XLV, 133.
- Kaliforniai tanulmányok.* Gaullieur H. után, francziából. Nendtvich Gusztáv-tól. LXVI, 258. 349. — LVII, 12.
- Kalkuttától Dárdzsilingig.* Déchy Mórtól. XLII, 357.
- Kalotaszeg magyar népe.* Herman Ottótól. LXX, 131.
- Kamarai — a — okiratok és Horvátország.* Marczali Henrik-től. XLIV, 397.
- Kamatláb — a — története Németországon a jelen században.* Fekete Ignác-tól. XXXIX, 452.
- Katholicus — a — clerus sérelmei 1848 előtt és után.* — o — t. LXXI, 223. 345. — LXXXII, 28. 193. 339.
- Kathoikus — a — országos autonomiáról.* a — c. LXV, 92.
- Kazinczy Ferencz Hamlet-fordítása.* Bayer József-től. LVIII, 125.
- Gr. Keglevich Jánosné naplója.* Thallóczy Lajostól. XXXVII, 161.
- Kegyuraságról.* Cs. F. LVIII, 455.
- Keleti Szudán.* Simonyi Jenőtől. XI, 104.
- Br. Kemény Zsigmond.* Jellemrajzi vázlat. Láncey Gyulától. LV, 113.
- Képirás — a magyar — országos tárlaton.* Pasteiner Gyulától. XLIII, 386.
- Kepler.* Domanovszky Endrétől. LXXXII, 44.
- Képzőművészeti — a — társulat jubiláris tárlata.* Szemere Attilától. XLIX, 436.
- Képzőművészeti — a — társulat őszi tárlata.* Pasteiner Gyulától. LIII, 138. — LVII, 126.
- Képzőművészeti — a — társulat téli tárlata.* Fittler Kamiltól. LXXXIII, 276.
- Képzőművészet — a — téli tárlata.* Pasteiner Gyulától. LXI, 149. — LXV, 130.
- Kereseti és ipari adó fejlődése és mai állása Franciaországban.* Lukács Bélától. XXXVII, 19.
- Kétes adatok Columbus életéből.* Requinnyi Gézáttól. LXIII, 448.
- Két újabb Dante-fordítás.* Iv. LII, 448.
- Két világnézet harcza.* Rónay Istvántól. XXXVI, 161.
- Kirándulás Erdélybe.* Hunfalvy Páltól. XLIX, 9. 209. 356. — L, 17. 240. 391.
- Kis-Ázsiai török népregények.* Kúnos Ignác-tól. LXV, 201. 344.
- Kisiparunk jövőjéről.* Bernát Istvántól. LXXXII, 443.
- Klapka emlékiratai.* T. J. XLV, 199.
- Klasszikus — a — dráma.* Kont Ignác-tól. LI, 34. 212.
- Kossuth emlékiratairól.* XXXIII, 278. 433. — XXXIV, 23.
- Kossuth és Görgey.* Id. Görgey Istvántól. LXV, 74.
- Kölcsey Ferencz önéletrajza.* (Levelek Szemere Pálhoz.) XLIV, 321.
- Költségvetési kérdések.* Földes Bélától. LXVIII, 247.
- Körner Zrínyi-drámája.* Heinrich Gusztáv-tól. LXXI, 321.
- Kőrösi Csoma Sándor.* Duka Tivadartól. XXXIX, 463.
- Kőrösi Csoma Sándor.* F. K. XLIV, 437.

- Köttét forgalmú földbirtok és agrár-politikánk.* György Endrétől. LXXIV, 181.
- Közegészségügy és statisztika.* Földes Bélától. L, 411.
- Közepiskolai — a — reform Franciaországban.* Grósz Emiltől. LXIX, 449.
- Középkori — a — elmélet a királyságról.* Marczali Henrikől. LXV, 367.
- Középkori — a — magyar irodalom stíljáról.* Imre Sándortól. LXI, 49. 209. 397. — LXII, 107.
- Közgazdasági Szemle. — sz. — XXXIII, 298. 470.*
- Közgazdasági Szemle.* F. B. XXXV, 451.
- Közlekedési ügyeink fejlődése.* Fenyvessy Adolftól. LVII, 253.
- Közoktatási kongresszus Párisban.* Medveczky Frigyesztől. LXI, 122.
- Köztörvényhatóságok — a — rendezéséről.* Horváth Boldizsártól. XLVI, 440.
- Közvetett — a — fogyasztási adókról.* Földes Bélától. LVI, 197.
- Krisztus a Kálvárián.* Festette Munkácsy Mihály. Pasteiner Gyulától. XL, 370.
- Kukrejt.* Ballagi Mórtól. LXII, 476.
- Külfölkritika — a — és a millennium írása.* Salamon Ferencztől. XXXVI, 100.
- Külföldi adótanulmányok.* Fenyvessy Adolftól. XXXVIII, 138.
- Külkereskedelem — a — elméletéről.* Földes Bélától. LIX, 454.
- Lappföldi — második — útam.* Halász Ignácztól. LI, 321.
- Lappföldi — harmadik — útam.* Halász Ignácztól. LXX, 253.
- Latin — a — államok pénzügyvetésége. 1865—1885.* Hegedüs Sándortól. XLVII, 185.
- Latin — a, — cyril, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál.* Moldován Gergelytől. LII, 67.
- Latin, a, nyelv kérdése. — V. — XLVI, 427.*
- Legújabb fölfedezések Arábiában.* Goldziher Ignácztól. XLV, 61.
- Lelkeszi — a — congrua. o — t. — LXXIV, 373.*
- Lenau végzele.* Heinrich Gusztávtól. LXIX, 283.
- Leszámolás — a — Horvátországgal.* Fenyvessy Adolftól. XXXIV, 79.
- I. Lipót kormánya és Magyarország. 1658—1702.* Annyal Dávidtól. XLV, 18.
- Liv — a — nép és nyelve.* Setälä Emiltől. LVIII, 438.
- Lóczy Lajos munkája a khinai birodalomról.* Simonyi Jenőtől. I, 225.
- Lonovics küldetése Rómába.* Adalék a vegyes házasságok történetéhez. Marczali Henrikől. LXIV, 1.
- Gr. Lcnyay Menyheit önéletrajzi töredéke.* XLII, 337.
- Ma. arak — a — családi életéből.* Paszlavszky Józseftől. XXXIV, 207.
- Magyar — a — államvagyonról.* Lukács Bélától. XLI, 396.
- Magyar — a — államvasútak.* Heltai Ferencztől. XLV, 337. — XLVI, 127. 273.
- Magyar — a — bűnvádi eljárás törvényjavaslata.* Wlassics Gyulától. LVI, 321.
- Magyar — a — dalmú. (1884—1886.)* Erkel Ferencz István királya. — Mihalovich Odön Hagbarth és Sgnéje.) — Schütz Miksától. XLVIII, 303.
- Magyar — a — helyesírásról.* Simonyi Zsigmondtól. LXVIII, 310.
- Magyar — a — huszitákról.* Hunfalvy Páltól. XLV, 460.
- Magyar — a — irodalom főirányai.* Riedl Frigyesztől. LXXXVI, 69. 256. 386.
- Magyar — a — képvisar az országos tárlaton.* Pasteiner Gyulától. XLIII, 386.
- Magyar — a — művészet válságos helyzete. — ki —. LXXIII, 112.*
- Magyar — a — nemzeti múzeum átalakítása.* Semsey Andortól. LXVIII, 476.
- Magyar — a — nyelv apoloziája.* Simonyi Zsigmondtól. LVIII, 1.
- Magyar — a — összehasonlító nyelvtudomány jövő földadatai.* Munkácsi Bernáttól. LXXI, 27.
- Magyar — a — szobrászat.* Pasteiner Gyulától. XXXIV, 180. 353.
- Magyar — a — zene és a francia sajtó.* Bertha Sándortól. XXXV, 440.
- Magyar — a — zene jövője.* Bertha Sándortól. LI, 458.
- Magyarország egészségügye 1892-ben.* Fenyvessy Józseftől. LXXXVI, 433.
- Magyarország népmozgalma. 1880—1883.* Láng Lajostól. XLIV, 448.
- Magyarország története II. József korában.* Pauler Gyulától. XLI, 138.
- Magyarország történetének természeti alapjai.* Simonyi Jenőtől. LI, 291.
- Mai — a — emberbúvárlatról.* Török Auréltól. LXI, 225. 363.
- Marbot emlékiratai a napoleoni háborúkról.* rf. LXXI, 1.
- Második lappföldi útam.* Halász Ignácztól. LI, 321.
- Másvilágok.* Nendtrich Károlytól. LV, 321. — LVI, 14.
- Mátyás király egyeteme.* Salamon Ferencztől. XLIII, 321.
- Még egyszer a lelkeszi congrua. x. y. — LXXV, 372. — Válasz a válaszra o — t. LXXV, 386.*
- Még egyszer a magyar helyesírásról.* Volf Györgytől. LXVIII, 315.
- Még egyszer az akadémia történelmi bizottságának munkásságáról.* k. XLVI, 306.
- Még egyszer az a ki, a mi hangsúlya.* Volf Györgytől. LXXIX, 131.
- Megjegyzések Daday úr észrevételére.* Silex. LXV, 315.

- Megjegyzések a pénzegységek kérdéséhez.* Földes Bélától. XXXVI, 173.
- Megegy monographiák.* Körösi Józseftől. LXVIII, 127.
- Mekkei újazások.* Goldziher Ignácztól. LVII, 1.
- Mesterséges esőről.* I. S. K. LXXIII, 127. 200
- Meteoritekről.* Szerényi Hugótól. XXXIV, 48.
- Melternich és a Napoleonidák, I. Napoleon haláláig.* Károlyi Árpádtól. LV, 356.
- Mezőgazdaság és közigazgatás.* Zabulik Lászlótól. LXIII, 127.
- Mezőgazdaság — a — szabályozása.* LVIII, 245.
- Mezőgazdasági reformok.* Baross Károlytól. LX, 238.
- Mezőgazdasági válság és a földjáradék.* Békésy Károlytól. XLVIII, 105. 375.
- Mezőrendőri — a — törvényjavaslatról.* B. J. LIX, 274.
- Miért nem Bécsnek? Miért Budára?* Id. Görgey Istvántól. XL, 1.
- Miképen jut nitrogén a levegőből a növénybe.* Brassai Sámuelről. LXXVI, 301.
- Millenium.* Pauler Gyulától. XXXV, 417.
- Millenium — a — tárgyában.* Nyílt levél a szerkesztőhöz. Pauler Gyulától. XXXVI, 314.
- Minghetti emlékiratai.* Darvai Móricztól. LXIII, 25.
- Modern szociológia és gyakorlati élet.* Szaniszló Albertől. XLII, 384.
- Mormonok földjén.* Szabó Józseftől. XLV, 161.
- Morvaország és a magyarok a IX. és X. században.* Csöpey Lászlótól. XXXIX, 161.
- Mozart végpercei.* Festette Munkácsy Mihály. Pasteiner Gyulától. XLVI, 466.
- Mozgalmak az egyetemi rendszer ügyében.* Szabó Józseftől. XXXIX, 388. — XL, 69.
- Munkácsy Mihály ifjúsága.* Ligeti Antaltól. LXV, 321.
- Munkácsy Mihály, Krisztus a Kalvárián.* Pasteiner Gyulától. XL, 370.
- Munkácsy Mihály, Mozart végpercei.* Pasteiner Gyulától. XLVI, 466.
- Munkáskérdés — a — elméletéhez.* Földes Bélától. LV, 161.
- Munkásvédelem és munkajog.* Földes Bélától. LXIV, 337.
- Mücsarnok — a — téli tárlata.* Losonczy Lipóttól. LXIX, 119.
- Műtárlatról — az ősi.* Ampelostól. XXXIII, 152. — XXXVII, 295.
- Műtörténetünk és az ötvös-műtárlat.* Hampel Józseftől. XXXIX, 293.
- Művészet — a — négy fal között.* S—z. LI, 129.
- Művészetek — a — kezdetleges fejlődése.* Pasteiner Gyulától. XXXVI, 357.
- Műveszi — a — restauratio Olaszországban és a Rajna vidékén, tekintettel a pécsi székesegyházra.* Gerecz Pétertől. LXXX, 68.
- Nagy-Becskerektről Pákozdig.* (Hadi élmények 1848-ból.) Vendrei Ferencztől. LV, 383. — LVI, 64.
- I. Napoleon viszonya Magyarországhoz.* Wertheimer Edétől. XXXIV, 161.
- Naturalismus — a — bukása.* a. LII, 276.
- Negyvenes — a — évek magyar politikai és irány-vigjéteiről.* Berczik Árpádtól. LXIX, 1.
- Néhány adat culturális tényezőink mérlegéhez.* Földes Bélától. XXXVIII, 398.
- Néhány észrevétel Marczali Henriknek «Vámbéry a magyarok eredetéről» című könyvismertetésére.* Hunfalvy Páltól. XXXIII, 486.
- Néhány könyv Shakespereről.* I. S. LXXI, 441.
- Néhány szó biráink képzéséről.* Csorba Ferencztől. XLVI, 379.
- Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez.* B. Eötvös Lorándtól. L, 307.
- Néhány szó a középiskoláról.* Trefort Ágostontól. XLVII, 131.
- Néhány szó a nőnevelésről.* Zichy Antaltól. LIV, 338.
- Néhány szó a természetudományi társulat földadatáról, tekintettel Silex bírálataira.* Z. Z. LXIV, 474.
- Német — a — birodalom megalapítása.* Marczali Henriktről. LIX, 380.
- Nemzetgazdasági irodalmunk.* Pólya Jakabtól. LXXI, 463.
- Nemzetgazdaságtan — a — Angliában.* Földes Bélától. XLI, 87.
- Nemzeti genius.* Z. LIX, 128.
- Nemzeti — a — őrseregéről.* Salamon Ferencztől. LXIV, 359.
- Nemzeti szellem a philosophiában.* Alexander Bernáttól. LXXV, 1. 224. 394.
- Nemzetiség — a — szerepe az erdélyi megyék népnövekedésében.* Jekelfalussy Józseftől. LIV, 107.
- Nemzetközi — a — váltók tana.* Kohn Dávidtól. LXVI, 184.
- Népesedési — a — tan egy újabb irányáról.* Mandello Gyulától. LXII, 411.
- Népszámlálásunk és a telepítések.* Vargha Gyulától. LX, 81.
- New-Orleans bevetele Farragut-tól.* Reményi Antaltól. LXXIV, 241.
- Noricumi — a — vas hazájában.* Téglás Gábertől. I, 463.
- Nők — a — középiskolai oktatása Franciaországban.* Széchy Károlytól. XLVI, 55.
- Nőnevelésről.* Sebesztha Károlytól. LXXII, 243. 384.

- Nyelv és irodalom.* Brassai Sámuelről. XXXVIII, 289.
- Nyelv — a — romlás.* Imre Sándor. XLV, 1. 182. 364.
- Nyelvészeti tanulmányútam a vogulok földén.* Munkácsi Bernáttól. LX, 206. 383.
- Nyelvhibák — a — és teendőink.* Szarvas Gábortól. XXXVII, 73.
- Nyelvőr — a — és szépirodalmunk.* i. LI, 476.
- Nyelvtörténeti — a magyar — szótár ügyében.* Kropf Lajostól. LXXV, 286.
- Nyelvtörténeti — a — magyar — szótár.* Nagyszigethi Kálmántól. LXXII, 110. 406.
- Nyelvtörténeti — a — magyar — szótár.* Szarvas Gábortól. LXXII, 406.
- Nyelvtudomány és őstörténet.* rf. XXXVII, 444.
- Ohnet György.* Haraszi Gyulától. LIII, 249.
- Oláh — az — nyelv és nemzet megalakulása.* Alexi Györgytől. LIV, 413.
- Olasz — egy — kalandor a múlt században.* Huszár Imrétől. XLIII, 161.
- Olasz — az — községi rendszer.* Lukács Györgytől. LXXIV, 397.
- Ó-perzsa — az — vallásos irodalomról.* Stein Auréltól. XLIV, 365.
- Orosz-francia, — az — viszonyok története.* S. A. LXVIII, 139.
- Oroszország és Europa.* Szabó Endrétől. LVII, 52.
- Oroszország keleten.* Huszár Imrétől. LVI, 1.
- Oroszországból Oroszországról.* Rajeczi Istvántól. XLII, 57.
- Oroszország vallásos viszonyai.* Rajeczi Istvántól. XXXIX, 321.
- Orsz — az — regény.* NB. LVII, 232.
- Országos — az — képtár új szerzeményei.* (Girolamo dai Libri, Rembrandt). Pulszky Károlytól. XLII, 406.
- Országos — az — tárlat és tanulságai.* Heltai Ferencztől. XLIII, 274. 434. — XLIV, 113.
- Orvosi — az — fakultás reformjáról.* Grósz Emiltől. LX, 451.
- Orvosi — az — tudományok tanítása és tanulása.* Molnár Victortól. L, 147.
- Ossián.* Heinrich Gusztávtól. XL, 337.
- Oszmán-török népmesék.* Kúnos Ignácztól. L, 337.
- Osztrák-magyar — az — monarchia írásban és képen.* S. V. XLVII, 469. — LII, 433.
- Ősi — egy — emberfajtaról Ázsia keleti szélén.* Török Auréltól. LVII, 177. 358. — LVIII, 13. 212. 340.
- Őstörténet és nemzeti hiúság.* Vámbéry Ármintól. XLIX, 70.
- Öt év a szerb egyház életéről.* y. s. L, 47.
- Pailleron székfoglalója a francia akadémiában.* Franciaából. Angyal Dávidtól. XXXVII, 423.
- Palacky Ferencz és a magyarok.* Gömöri Havas Sándortól. LVII, 384. — LVIII, 60.
- Pápaság — a — fölemelkedése a XI. században.* Mika Sándortól. XXXV, 321. — XXXVI, 42. 188.
- Papirparunk emelése.* Mudrony Páltól. LV, 457.
- Parasztbirtok — a — és az újabb német törvényhozás.* Pólya Jakabtól. XXXIV, 252.
- Parasztjólét.* Földes Bélától. XLVIII, 441.
- Párber Magyarországon.* B. Roszner Eryvtől. XLI, 445. — XLII, 311.
- Párber Magyarországon.* Timon Ákostól. XLII, 140.
- Párber Magyarországon.* Timon Ákostól. Válasz Roszner Ervinnek. XLII, 494.
- Párisi — a — 1889-iki tárlat tudományos szempontból.* Szabó Józseftől. LX, 161.
- Parlament vitáink szabályozása érdekében.* Csorba Ferencztől. LX, 99.
- Parnell Károlytól.* Zigány Árpádtól. LXIX, 365.
- Pauler Gyula, mint kritikus.* Salamon Ferencztől. XLIX, 124. 285.
- Pázmány Péter.* Pulszky Ágosttól. XLVIII, 161. 339.
- Pelbárt és codexeink.* Horváth Cyrilltól. LXV, 382. — LXVI, 21.
- Pénzegység és árák.* Földes Bélától. XXXIII, 266.
- Pénzügyi — a — regáliák elmélete.* Heltai Ferencztől. XXXVIII, 438.
- Persa — egy — király háreme.* Edud eddaulet herczeg följegyzései nyomán. Kégl Sándortól. LXVI, 378.
- Pessimismus — a — egy új bírálója.* Ambrus Zoltántól. XXXIX, 139.
- Pesti hazai első takarékpénztár egyesület alapításának ötvenedik évfordulóján.* Fenyvessy Adolftól. LXI, 177.
- Pesty munkája a várispánságokról.* Tagányi Károlytól. XXXV, 227.
- Pesti Napló — a — és a Kisfaludy-Társaság.* XXXIX, 318.
- Pillantás a vallás múltjára és jövőjére.* Herbert Spencer után, angolból. d. XXXVIII, 18.
- Poetika — a — útja és célja.* Beöthy Zsolttól. LXXI, 161.
- Polgárháború Chiliiben.* l. LXIX, 111.
- Polgári — a — házasság történeti megvilágításban.* Joób Lajostól. LXXV, 161, 338.
- Politika és történetírás.* Marczali Henrik-től. LII, 286.
- Politikai irányelvek keleten nyolczszáz evvel ezelőtt.* Kégl Sándortól. LXXI, 298.
- Politikai pszichiatría.* Dr. Salgó Jakabtól. LXII, 152.

- Porosz* — a járási önkormányzatról. Vadnay Andortól. LXVI, 133.
- Pulszky Ferencz és a kritika.* Gyulai Páltól. XXXVII, 315.
- Racine-monographia.* Haraszi Gyulától. LXXII, 454.
- Rafaél.* Gr. Szécsen Antaltól. LVII, 337.
- II. Rákóczy György.* Angyal Dávid. LXII, 1.
- II. Rákóczy György és a szászok.* Szilágyi Sándortól. LIX, 31.
- Ranke világtörténelme.* Mika Sándortól. XLIV, 1. 171.
- Ranke utolsó műve.* Marczali Henriktől. L, 138.
- Reformatio* — a — hatása a román népre Erdélyben. Moldován Gergelytől. LXIII, 1. 248.
- Regényes lapok az életből.* Haraszi Gyulától. LXIX, 321. — LXX, 31.
- Régi* — a — és az új regényről. Hillebrand Károly után, németből. Góbi Imrétől. XLIV, 200.
- Régi és modern képek tárlata.* Pasteiner Gyulától. LIV, 480.
- Régi Magyarország.* Grünwald Bélától. XLIX, 322.
- Régi* — a — Magyarország. Közgazdasági viszonyok. Grünwald Bélától. LII, 161.
- Régi utazások Magyarországon és a Balkán-felszigeten. 1054—1777.* Szamota Istvántól. LXIV, 304.
- Renaissance* — a — és Mátyás király. Csánki Dezsőtől. LXVI, 222. 392.
- Renan* a zsidó-kérdésről. k. XXXVI, 159.
- Rézkor* — a — Magyarországon. Téglás Gábortól. XLI, 161.
- Rivieráról.* Végh Arthurtól. LVIII, 387.
- Római* — a — birodalom provinciái. Király Páltól. LXIII, 161. 355. — LXIV, 27.
- Rómaiak* — a — telepítési rendszere a daciai aranybányászat érdekében. Téglás Gábortól. LXXV, 190.
- Rómánia államháztartása és adózási viszonyai.* Lukács Bélától. XXXVIII, 1.
- Rvid visszapillantás a forradalomra.* Hunfalvy Páltól. XXXIV, 268.
- Rumánok* — a — emlékirata. — s. — XXXV, 131.
- Rumánok* — a — és igényeik. — s. — XXXIII, 349.
- Rumun történetírásról.* Hunfalvy Páltól. XLIII, 1. 186. 340.
- Salamon Ferencz.* Marczali Henriktől. LXXII, 321.
- Salamon Ferencz legújabb munkája.* (Buda-Pest története.) Pauler Gyulától. XLVIII, 447.
- Sand György.* Haraszi Gyula. LV, 121.
- Sarmizegetusai* — a — *Mithraeum*. o-r. LIII, 464.
- Scherer Edmund.* t. LXIII, 288.
- Schlauch püspök és békefőjtételei.* m. XLI, 125.
- Schlauch Lőrincz* a középkorról. e. XLIX, 471.
- Schopenhauer Arthur.* Alexander Bernáttól. XXXVI, 238.
- Sóbánya-jegyekről.* Tekintettel a pénzjegyek forgalmára és a valuta rendezésére. Kornfeld Zsigmond. L, 33.
- Socialis* — a — *birtokreform.* Heltai Ferencztől. XXXVI, 411.
- Socialismusról.* Joób Lajos. LXVII, 31. 197.
- Spanyolországi útamból.* Semsey Andortól. LIV, 207.
- Spanyol* — egy — *realista festő.* Velazquez Diego. rf. LXIV, 207.
- Statisztika és logika.* Pisztóry Mór. LXX, 489.
- Statisztikai arabeszkék* a népesedési mozgalom köréből. Keleti Károlytól. LXI, 65.
- Statisztikai Szemle.* sz. XXXIV, 305.
- Svédországi* — a — *lappok között.* Halász Ignácztól. XLI, 321.
- Szabadelvű* — a — *democratia.* N. E.-től. LXXXVI, 444.
- Szabadságtörökvések* a moszlim Ázsiában. Vámbéry Armintól. LXXXVI, 321.
- Szabotosság* — a — a *művészetben.* Martha C. után. Végh Arthurtól. LI, 181.
- Szakerodalom - szépiroda'om.* Herman Ottótól. LII, 316.
- Szalónki.* Havass Rezsőtől. XLIII, 372.
- Szalmár mint helynév.* Pesty Frigyesztől. XLIV, 319.
- Gr. Széchenyi Béla* kínai útazása. Ifj. Jankó Jánosól. LXII, 136.
- Gr. Széchenyi Ferencz* atyai intelmei fiához Istvánhoz. Zichy Antaltól. LIV, 1.
- Gr. Széchenyi István* emlékezete. Gr. Mailáth Józseftől. LXIX, 293.
- Gr. Széchenyi István* emlékirata a dohányregaléről. Közli Marczali Henrik. LXVII, 225.
- Gr. Széchenyi István* irodalmi munkásságáról. Zichy Antaltól. LXXXIV, 22. 215.
- Gr. Széchenyi István* külföldi útazásairól. Zichy Antaltól. LXII, 321.
- Gr. Széchenyi István* levelei. k. LXIV, 153.
- Gr. Széchenyi István* naplói. Angyal Dávidtól. XLVII, 337.
- Gr. Széchenyi István*hoz intézett megítisztelő levelekről. Zichy Antaltól. LXVIII, 1.
- Gr. Széchenyi István*hoz intézett levelekről. Zichy Antal. LXX, 383.
- Gr. Szécsen Antal* tanulmánya az 1839—1840-ki országgyűlésről. Pompéry Jánostól. XXXIII, 132.
- Gr. Székely László* élete. Király Páltól. LI, 224.
- Szellemi élet és élettartam.* Földes Bélától. LXI, 264.
- Szent* — a — *Grál.* Heinrich Gusztávtól. XLVII, 1.

- Szepesi emlékkönyv.* Hunfalvy Jánostól. LVII, 138.
- Szerbia.* Hodinka Antaltól. LXIX, 207. 388.
- Szerencsy István gondolatai.* Szilágyi Istvántól. XXXIV, 321.
- Szeszmonopolium.* Fenyvessy Adolftól. XLVI, 86.
- Szilágyi — a — és Hajmási című népballada és rokonsága.* Herrmann Antaltól. LV, 284.
- Színházi Szemle.* (A nürnbergi mesterdalnokok.) Jámbor Jenőtől. XXXVI, 446.
- Színházi Szemle.* (Jókai Mór. A bolondok prófja.) a. β. LIII, 301.
- Színházi Szemle.* A Rajna kincse s a Walkür a m. kir. operaházban.) x. LVII, 462.
- Színházi Szemle.* (Dóczy L. Vegyes Párok.) Gyulai Páltól. LVIII, 301.
- Szláv — a — népek múltjából.* Asbóth Oszkártól. LII, 1.
- Szókészletünk ortholog szabályozása és az iskola.* Ballagi Mórtól. LXI, 337.
- Táblabíró — a — intendáns.* Szigeti Józseftől. LXX, 306.
- Taine legújabb kötete.* (Les origines de la France. III.) Péterfy Jenőtől. XLI, 290.
- Takarékpénztáraink.* Fenyvessy Adolftól. LVII, 446.
- Takarékpénztárakról.* Schwarz Félixől. XLV, 238.
- Takarékpénztári — a — betétek biztosítása.* Végh Arthurtól. XLIV, 351.
- Találmányok védelme Németországban.* Kovács Gyulától. XLII, 303.
- Tanáraink görög földön.* Csengery Jánostól. LXXV, 459.
- Tannhäuser.* Heinrich Gusztávtól. LII, 321.
- Tanulmányi — a — alap.* Dr. Apáthy Istvántól. LVI, 296.
- Tanulmányi alapról — néhány szó a — irt cikket apostrofnáló szerkesztői megjegyzésekre.* Dr. Apáthy Istvántól. LVI, 479.
- Tanulmányi — a — és az egyetemi alapok kérdése.* Csorba Ferencztől. LVI, 451.
- Tanulmányok népünk életviszonyairól.* Földes Bélától. XXXVII, 241. 406.
- Tanulmányok népünk életviszonyairól.* Jekelfalussy Józseftől. XXXIX, 343.
- Társadalmi elméletek az ókorban.* Medveczky Frigyesztől. XLII, 1. 197.
- Társadalmi elméletek és eszméyek.* F. J. LVIII, 290.
- Társadalmi — a — eszmények történeti fejlődése.* Marczali Henriktől. LXXIV, 1.
- Társadalmi problémák az államregényekben.* Medveczky Frigyesztől. XLVI, 177. 351. — XLVII, 71. 233.
- Tasso Torquato új kiadása.* Zigány Árpádtól. LXXII, 127.
- Telek-pályázat — a — „szégyenparagraffusa.”* Sz. K. LXX, 149.
- Tennyson.* Haraszi Gyulától. LIX, 1.
- Természettudományi — a — megismerésnek végső határai.* Szaniszló Albert. XLVIII, 287.
- Természetudományi — a kir. magy. — társulat félézázados jubileuma.* Czögler Alajostól. LXXI, 203.
- Természettudományok — a — helyzete az irodalomban.* Heller Ágosttól. LXIX, 161.
- Thackeray.* Haraszi Gyulától. LVI, 438.
- Thukydides.* Hunfalvy Pál. LX, 321.
- Tiszaszabályozásról.* Hieronymi Károlytól. LIV, 429.
- Tiszavölgy — a — szabályozásáról.* Kvassay Jenőtől. LIV, 59. 177.
- Tompa Mihályról.* Léva Józseftől. LXI, 1.
- Tököli a legújabb világításban.* Károlyi Árpádtól. XXXV, 1.
- Török nép — a — művelődési törekvései és állami jövője.* Vámbéry Ármintól. LXVIII, 1.
- Török nép-szinjáték.* Kúnos Ignácztól. LVI, 179.
- Törökök — a — és a Balkán-népek.* (Egy szerb államférfi tanulmánya.) S—i A. LXVII, 383.
- Történelmi tanulmányok.* Kovács Lajostól. XXXIII, 74. 218. — XXXV, 65. 251. 349. — XXXVI, 60.
- Történet és természettudomány.* Péterfy Jenőtől. XLVIII, 321.
- Tragédiáról — a — Péterfy Jenőtől.* LII, 201.
- Tragikum — a — új elmélete.* Beöthy Zsolttól. XLV, 409.
- Trójai — a — ásatások ősemlertani jelentősége.* Téglás Gábertől. XXXVIII, 179. 348. — XXXIX, 45.
- Tudomány — a — és művészet elnevezése.* I. S. XL, 218.
- Tudományos — a — állattan külföldön és Magyarországon.* Ifj. Apáthy Istvántól. XLV, 111.
- Tudományos — a — állattan ügye.* Herman Ottól. XLV, 323.
- Túltermelés bűzában és czukorban.* Fenyvessy Adolftól. XL, 308.
- Turgenyev Iván.* if. XXXVIII, 416.
- Turgot és az ipar szabadsága.* Bernát Istvántól. I. VIII, 321.
- Türr István és iratai.* N—yi A. LXVIII, 471.
- Újabb adatok hazánk halandósági és közegészségi viszonyairól.* Földes Bélától. XL, 257.
- Újabb mozzanatok a czukoradó-kérdésben.* Hegedüs Sándortól. LI, 54.
- Újabb nézetek a francia irodalomról.*

- Haraszi Gyulától. LXVI, 45. —
LXIX, 90.
- Újabb statisztikai irodalmunk. Heltai Ferencztől. XLII, 456.
- Újabb versgyűjtemények. v. z. LXXVI, 161.
- Új irányok a büntetőjogban. Wlassics Gyulától. LXIX, 22.
- Uti naplomból. Salvation army. Csorba Ferencztől. XXXIV, 101.
- Vagyon — a — megoszlása az újabb magyar társadalomban. Bernát Istvántól. LIII, 237. 361.
- Vajon csakugyan hanyatlásnak indúlt-e Angolország? Vámbéry Armintól. LVI, 270.
- Valutakérdéshez. Dr. Hertzka Tivadartól. LVII, 470.
- Valutarendezés és aranyagio. Tisza Istvántól. LXXVI, 132.
- Valutánk rendezéséről. Tisza Istvántól. LXII, 65.
- Valutánk szabályozása. Schwarz Félixől. LXI, 467.
- Valuta-szabályozás. Schwarz Félixől. LVII, 85.
- Vallásalapról. Csorba Ferencztől. LV, 298.
- Vámbéry műve a magyarok eredetéről. Marczali Henrikől. XXXIII, 306. 454.
- Vámok — a — emelése és a mezőgazdaság helyzete. Heltai Ferencztől. XLII, 76.
- Vámpolitikánk jövője. Matlekovics Sándortól. LXIV, 177.
- Vasúti — a — személydíjszabás reformja. Heltai Ferencztől. LXX, 177. 461. — LXXI, 42.
- Védvámok. Pólya Jakabtól. LVI, 35.
- Velence titkos irataiból. Csorba Ferencztől. LIV, 292.
- Vezérek — a — kora Gézai. Pauler Gyulától. LXXXIII, 161.
- Visszaemlékezések. Pulszky Ferencztől. XXXIII, 337. — XXXIV, 76.
- Visszapillantás — rövid — a forradalomra. Hunfalvy Páltól. XXXIV, 268.
- Vitzthum gróf emlékiratai. Berzeviczy Albertől. XLIX, 408. — L, 120.
- Voltaire és II. Frigyes. — m. — XXXV, 86.
- Wekerle és a szövethetetek. Fenyvessy Józseftől. LXXXVI, 400.
- Wirth Miksa legújabb művei. n—e. L, 454.
- «Yellowstone» — a — nemzeti park Északamerikában. Szabó Józseftől. I, 266.
- Zajgások az Akadémia ellen. Gy. P. XXXVIII, 311.
- Zene — a — a francia forradalom idejében. Schütz Miksától. LVI, 212.
- Zenészetű Szemle. (Sárosi Ferencz: Az Abenszeradz.) Schütz Miksától. XLIX, 266.
- Zenészetű Szemle. (Goldmark Károly: Merlin.) Schütz Miksától. LII, 265.
- Zenészetű Szemle. (Delibes Leo: Lakmé; Verdi: Othello; Schumann: Manfred.) Schütz Miksától. LIII, 447.
- Zenészetű Szemle. (Schumann: A paradicsom és a peri; Berlioz Requiem; Dvorák: Stabat Mater.) Schütz Miksától. LIV, 284.
- Zsidókérdés — a — Oroszországban. Leroy-Beaulieu után; francziából. S. J. LXXI, 174.
- Zsidók — a — és az antisemita áramlat. Leroy-Beaulieu után; francziából. S. J. LXXVI, 1. 202, 339.
- Zsidók — a — története Magyarországon a középkorban. x. XLII, 470.

V.

É R T E S I T Ő .

(Könyvismertetések, bírálatok, nyílt levelek.)

- Ábel Jenő: *A bártjai sz. Egyed temploma könyvtárának története.* K. XLIII, 459.
- Abonyi Lajos: *Magduska öröksége.* z. LVI, 145.
- Ábrányi Emil: *Teréz.* —g.— XL, 169.
- Ábrányi Emil: *Szabadság. Haza.* h. r. LIV, 272.
- Acsády Ignác: *Zsidó és nem-zsidó magyarok az emancipatio után.* r. XXXV, 145.
- Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszatoglalása korában.* cs. XLVII, 145.
- Acsay Ferencz: *A prózai műfajok elmélete.* lf. LXIII, 315.
- Adam Edmondné: *A magyarok hazája.* XL, 322.
- Alvinczy Péter okmánytára. — Közvetették Gergely Samú és Pettkó Béla. Ismerteti Acsády Ignác. LIV, 507.
- Alvinczy Sándor: *A Saharában.* u. t. LXI, 515.
- Alvinczy Sándor: *A francia társadalom.* —b— LXXV, 477.

- A magyar t. Akadémia s egy pár hírlap-író.* —i. LXXIV, 477.
- Gr. Andrássy Gyula beszédei. Kiadta Lederer Béla. gh. LXVII, 304.
- Anti-Timoleon: *A legújabb politikai botrány.* L. XXXVIII, 146.
- Anyák könyvtára.* G. E. LXVI, 483.
- Apáthy Istv. ifj.: *Az út a récpárt felé.* i— XLIV, 143.
- Arany János: *Toldi.* Magyarázta Lehr Albert. r—n. LXXII, 301.
- Asbóth János: *Bosznia és Hercegovina.* L. B. LII, 467.
- Aspelin, Elie: *Lamottes Afhandlingar om tragedin.* rlr. L, 485.
- Az Akadémiai Értesítő czimű havi folyóirat előiraja.* LXI, 175.
- Baksay Sándor: *Gyalog ösvény.* e. LL, 135.
- Baksay Sándor: *Szeder-indák.* gd. LXVII, 142.
- Ballagi Aladár: *Colbert.* T. N. LXV, 295.
- Ballagi Aladár: *Kecskeméti W. Péter ötöskönyve.* Ismerteti: Pulszky Ferencz. XXXVIII, 472.
- Bánfi Zsigmond: *Alceste és a misanthropia.* Ismerteti: Haraszi Gyula. LXV, 304.
- Barang: *A lún.* Regény. m. LIV, 511.
- Baross Károly: *Magyarország földbirtokosai.* F. N. LXXV, 152.
- Bársony István: *A szabad ég alatt.* KI. LIV, 307.
- Bartha Béla: *Irányelvek a magyarországi katolikus egyház autonómiája részére.* J. B. LXI, 524.
- Barthélemy-Saint Hilaire: *A philosophia viszonya a természettudományokhoz.* Ford. Péterfy J. x. LXV, 146.
- Bartók Lajos: *Újabb költemények.* —i. XXXV, 309.
- Bartók Lajos: *Erdőzűgás.* f. LXIII, 300.
- Batemann: *Great Landowners of Great Britain.* Ismerteti Nagy László. LV, 147.
- Békefy Remig: *A zirczi, pilisi és szent-gothárdi ciszterci apátságok története.* f. LXXV, 309.
- Békessy László: *A tejjgazdaság és a sajt-készítés.* Ismerteti Lengyel István. XLIX, 315.
- Beksiés Gusztáv: *Cid. Spanyol románcok.* g. XLVIII, 469.
- Beliczay Gyula: *A zene elemei.* k. LXIX, 316.
- Beniczkyné B. Lenke: *Nem ismerem a múlt történetét.* XLV, 475.
- Gr. Benyóvszky Móricz emlékiratai és életrajzai. W. LVII, 486.
- Bergner, Rudolf: *Siebenbürgen.* Ismerteti Simonyi Jenő. XLVI, 326.
- Bergner, Rudolf: *In der Marmaros.* S. J. LIV, 304.
- Berryer válogatott törényszéki beszédei. Ford. Tóth Lőrincz dr. LV, 474.
- Bimetallism in Europe.* F. B. LX, 474.
- Binder Jenő: *Néhány Mátyás királyról szóló trufánk s rokonaik.* fg. LXXXVI, 156.
- Biró Pál: *A m. kir. honvédelmi miniszterium működése 1877—1880.* t. n. LXVI, 490.
- Block, M.: *Les progrès de la science économique.* y. d. LXIX, 148.
- Bobula János: *Magyarország iparügye.* t. LXI, 330.
- Bodnár Zsigmond: *Szellemi haladásunk törvénye.* Ismerteti Concha Győző. LXXXVI, 452.
- Bolemann István: *Fürdőtan.* Ismerteti Hankó Vilmos. I, 474.
- Bourget P.: *Asszonyi sziv.* k. LXVI, 315.
- Boutmy, E.: *Études de droit constitutionnel.* I. XLIV, 147.
- Bozóky Alajos: *Római világ.* Ismerteti Vécsey Tamás. LXVIII, 490.
- Bozóky Alajos: *A szépirodalom a római császárság fénykorában.* —i—s. LXXXIV, 473.
- Brahm, Otto: *Heinrich von Kleist.* Ismerteti Riedl Frigyes. XLI, 155.
- Braitmaier: *Goethékult und Goethephilologie.* h. g. LXXII, 313.
- Brassey Lady: *Utazás a Napsugáron.* Ford. dr. Öreg János. b. XLI, 462.
- Braun, W. J.: *Schiller und Goethe im Urtheil ihrer Zeitgenossen.* Ismerteti Heinrich Gusztáv. XXXIII, 167.
- Brehm, E. A.: *Az éjszaki sarktól az egyenlítőig.* Ford. Geőcze Sarolta és Paszlavszky Sándor. L. B. LXXII, 465.
- Bródy Sándor: *Faust orvos.* t. LIII, 316.
- Brózik Károly: *Helyreigazítás.* LXXXIV, 314.
- Brunetiëretől három kötet 1890-ből.* r. LXVI, 297.
- Budapester Tageblatt.* g. XXXVIII, 475.
- Budapesti Hírlap és gróf Széchenyi István.* Gy. P. LXXXIII, 317.
- Burns Róbert költeményei. Ford. Léway József. LXX, 163.
- Byron: *Don Juan.* Ford. Ábrányi Emil. a. XLI, 478.
- Cadorna, C.: *Religione, Diritto, Liberta.* Ismerteti Zigány Árpád. LXXXV, 302.
- Calderon: *Saját becsületének orvosa.* Ford. Beksiés Gusztáv. r. LVIII, 309.
- Carnegie, A.: *Triumphant democracy of fifty years march of the republic.* B. J. LVIII, 475.
- Cata'ogus bibliothecae Joannis Cardinalis Simor.* LIII, 166.
- Censor: *Nem illik.* rf. XLVII, 159.
- Censor: *Társadalmunk és nemzeti hivatásunk.* Ismerteti Grünwald Béla. XLII, 156.

- Chélar, R.: *La Hongrie contemporaine.* mp. LXVII, 134.
- Chuquet, Arthur: *J. J. Rousseau,* ml. LXXIII, 307.
- Chyzer, Kornél: *Die namhafteren Kurorte u. Heilquellen Ungarns.* Ismerteti Hankó Vincze. LIII, 484.
- Chyzer, G. et Kulczinszky: *Araneae Hungariae.* LXXII, 159.
- Cléda, Léon: *Rutebeuf.* H. Gy. LXIX, 461.
- Concha Gvőző: *Újkori alkotmányok.* V. K. LVIII, 147.
- Conditions — les — du travail en Autriche-Hongrie.* B. J. LXVII, 140.
- Conrad, J.: *Das Universitäts-Studium in Deutschland.* f. XXXVIII, 152.
- Cornaro Frigyes jelentései Budavárnak 1686-ban történt ostromáról. Magyar fordítással és bevezetéssel ellátta Bubicz Zsigmond. d. LXVII, 471.
- Csanádi Gusztáv és Plósz Pál: *A borászati könyve.* Ismerteti Lengyel István. L, 172.
- Csánki Dezső: *I. Mátyás udvara.* XXXVII, 137.
- Csapodi István és Gerlóczy Zsigmond: *Egészségtan.* G. E. LXVI, 483.
- Csató Pál munkái. t. XLIII, 145.
- Csengeri János: *Mulatságra út az óra.* ij. LX, 477.
- Csengey Gusztáv: *A vadonban.* Regény. V. — LXII, 314.
- Csicsáky Imre költeményei és kisebb műfordításai. K. LX, 461.
- Csiky Gergely: *A Budapesti Szemle szerkesztőjének.* XXXIX, 159.
- Csiky Gergely: *Az elvált asszony.* Regény. t. LVIII, 142.
- Csiky Gergely: *Műkedvelők színpadja.* Br. LVIII, 313.
- Csopey László és Kupis József: *A világforgalom.* pl. LX, 313.
- Csorba Ferencz: *A közgazdaság alapfogalmai.* t. L, 495.
- Csúday Jenő: *A magyarok történelme.* g. r. LXVIII, 325.
- Czirbusz Géza: *A délmagyarországi bolgárok ethnographiai magánrajza.* H. J. XXXIII, 163.
- Czögler Alajos: *A physika története életrajzokban.* Ismerteti Lengyel István. XXXVII, 140.
- Daday Jenő: *A magyar állattani irodalom ismertetése.* Ismerteti Dezső Béla. XXXIII, 327.
- Daday Jenő: *A magyar állattani irodalom ismertetése 1881-től 1890-ig.* Ismerteti Vángel Jenő. LXVIII, 487.
- Daday Jenő: *A magyarországi cladoceraék magánrajza.* Ismerteti Vángel Jenő. LVII, 320.
- Daday Jenő: *A magyarországi myriopodaék magánrajza.* Ismerteti Silex. LXIV, 322.
- Dante A.: *A purgatorium.* Ford. Szász Károly. h. b. LXIX, 457.
- Dauzer Alfonz: *A mi hadseregünk.* y. LX, 468.
- Darvai Mórizez: *Üstökösök és meteorok.* t. n. LXI, 170.
- Daudet, A.: *Sappho, Moeurs parisiennes.* rf. XXXIX, 478.
- Deák Farkas: *Forgách Zsuzsánna.* Cs. XLVII, 318.
- De Gerando Attila: *Étude sur les hautes plaines de Transylvanie.* T. G. XXXIV, 474.
- Descriptiv kritika.* i. LXIII, 160.
- Devas, M. C.: *Studies of family life.* n. e. L, 488.
- Dóczy Lajos: *Beszélyek és vázlatok.* i. LXI, 325.
- Dollinger Gyula: *Orvosi jelentés az ifjúság testi neveléséről.* Ismerteti Imre József. LXV, 299.
- Duka, Th.: *An essay on the brahmi grammar.* Ismerteti Csorba Ferencz. II, 315.
- Dupriez. *Les ministres dans les principaux pays d'Europe et d'Amérique.* n. e. LXXVI, 461.
- Éble Gábor: *Gr. Károlyi Sándor temetésénél elmondott verses bucsuzató.* a. LVII, 171.
- Éble Gábor: *Egy magyar nyomda a XVIII. században.* a. LXVIII, 334.
- Éble Gábor: *Károlyi Ferencz gróf és kora.* I. LXXIV, 311.
- Echegaray József: *A nagy Galeotto. Dráma 3 fölv.* Ford. Patthy Károly. Ismerteti Haraszti Gyula. LXIV, 174.
- Eeseri Lajos: *A munkáségelyezés ügye Magyarországon.* y—t. XII, 315.
- Edda — die — *Übersetzt v. H. Gering.* h. g. LXXIV, 149.
- Egyetemes regénytár.* z. LVI, 145.
- Elementarbildungsgrad in Oesterreich-Ungarn.* sz. XXXIX, 157.
- Érték zések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből.* sz. XXXIII, 174.
- Észrevételek a «Hét» válaszára.* — n. LXXV, 154.
- Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn.* r. n. LII, 300.
- Faragó Gyula: *A világ árvója.* ld. LV, 139.
- Faragó Gyula: *Az egészséges baba.* G. E. LXVI, 483.
- Favaro A.: *Galileo Galilei.* r. XXXIX, 154.
- Fehér Ipoly: *A bajor középiskolák szervezete.* rf. LIV, 318.
- Fekete Lajos és Dietz Sándor: *Erdészeti növénytan.* y—y. LXXII, 304.
- Felméri Lajos: *Válasz «Felméri és az új*

- Magyarország* című czikkre. LXVII, 143.
- Fenyvessy Ferenc: *Felső oktatásunk reformja*. f. LX, 152.
- Fenyvessy Ferenc: *A görög nyelv tanításának kérdése Magyarországon*. g—j. LXIII, 142.
- Ferdinandy Géza: *Magyarország közbizonyos viszonya Ausztriához*. J. B. LXXI, 152.
- Ferenczy József: *Garay János életrajza*. r. f. XXXIV, 472.
- Filozófiai írók tára, VII. A. XLIII, 467.
- Fiók Károly: *Nala és Damajánti*. a. d. XLIV, 466.
- Fischer, Kuno: *Goethe's Faust*. h. g. LII, 473.
- Fischer, K.: *Erklärungsarten des Goetheschen Faust*. Ismerteti Heinrich Gusztáv. LX, 157.
- Fouillée, A.: *La propriété sociale et la démocratie*. L. B. XLV, 317.
- Földes Béla: *Pénzvaluta és agio*. Ismerteti Fenyvessy Adolf. XXXIII, 316.
- Földes Béla: *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv*. e. XXXVI, 155.
- Földes Béla: *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv*. Ismerteti Fenyvessy Adolf. XLVIII, 473.
- Földes Béla: *Társadalmi gazdaságtan*. M. Gy. LXXV, 294.
- Földművelésügyi — a — miniszternek 1890. évi működéséről szóló jelentése. T. N. LXXI, 470.
- Fraknói Vilmos: *Ipolyi Arnold emlékezete*. Gy. P. LVI, 155.
- Fraknói Vilmos: *Erdődi Bakócz Tamás élete*. x. LIX, 133.
- Francia — a — páir-kamara vitái az elsőszülöttségi jogról és helyettesítésről 1826-ban. Ford. dr. Neumann Károly. P. A. LVIII, 159.
- Frish, Henry: *Earl of Shaftesbury*. T. N. LXXV, 307.
- Froude, J. A.: *Short studies on great subjects*. d. LXX, 171.
- Funk, D.: *Entwurf zur Regulierung der Valuta in Oesterreich-Ungarn*. Ismerteti Mandello Gyula. LXVI, 151.
- Fustel de Coulanges: *Az ókori község*. Ismerteti Csengeri János. XXXVIII, 462.
- Fustel de Coulanges: *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France*. Sz. S. LVII, 174.
- Fustel de Coulanges: *Questions historiques*. i. k. LXXIV, 469.
- Gaullieur, Henri: *Études américaines*. v. LXIX, 313.
- Gelléri Mór: *Buda-Pest a kiállítás alatt*. XLII, 332.
- Gelléri Mór: *Ötven év a magyar ipar történetéből*. T. N. LXXIV, 146.
- Géresi Kálmán: *Gr. Károlyi-család oklevéltára*. Ismerteti Szilágyi Sándor. XXXVII, 473.
- Gindely Antal: *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez*. Ismerteti Acásdy Ignác. LXVI, 478.
- Glück Frigyes és Stadler Károly: *Az inyesmesterség könyve*. Br. LVII, 494.
- Gneist, R.: *Das englische Parlament*. L. B. XLVI, 486.
- Goethe's Werke. Weimar. Ismerteti Heinrich G. LIII, 327.
- Goethe u. Carlyle's Briefwechsel. iy. LIX, 319.
- Goethe's Faust in der ursprünglichen Gestalt. Herausgegeben v. Erich Schmidt. LIII, 162.
- Goethe: *Faust*. A tragédia második része. Ford. Váradi Antal. g. L. 322.
- Goethe: *Hermann és Dorothea*. I. ének. Ford. Lehr Albert. x. LIX, 488.
- Goszthony Mihály: *Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok autonom alkotmánya*. J. B. LXX, 174.
- Gothard Jenő: *A photographia gyakorlata és alkalmazása tudományos czélokra*. L—l. B—t. LXVII, 313.
- Gour, Alphonse: *Les chartes coloniales et les constitutions des États Unis de l'Amerique du Nord*. N. E. XLVII, 314.
- Gozsdu Elek: *Tantalus*. t. LI, 144.
- Götz, W.: *Das Donaugebiet, mit Rücksicht auf seine Wasserstrassen*. S. J. XL, 493.
- Greguss Ágost: *A balladáról és egyéb tanulmányok*. d. XLVI, 324.
- Greguss Á.: *Rendszeres széptan*. e. LV, 468.
- Greguss Á. és Beöthy Zs.: *Magyar balladák*. Ismerteti Riedl Frigyes. XLII, 486.
- Grünwald Béla: *Kossuth és a megye*. a. XLII, 174.
- Grünwald Béla: *A régi Magyarország. 1711—1825*. Ismerteti Pulszky Ágost. LIV, 128.
- Grünwald Béla: *Néhány észrevétel Vécsey T. cikkére: «A gyülekezési szabadság a mai alkotmányokban»*. XXXVIII, 478.
- Guillemin, A.: *A mágnesség és elektromosság*. Ford. Bartoniek Géza és Czögler Alajos. Ismerteti Lengyel István. XLIX, 159.
- Gunton, E.: *Wealth and progress*. x. y. LVII, 490.
- Gyarmathy Zsigáné: *A regényes feleség*. I. S. XLII, 324.
- Györök Leo: *Lázadó hajósnp vizsontagságai a Csöndeb tengeren*. nb. LXI, 174.
- Gyulai Pál: *Válasz Trefort Ágoston levelére*. XXXIII, 335.
- Hallier, E.: *Kulturgeschichte des XIX. Jahrhunderts*. i—k. LXI, 163.
- Hanslich Görgeiről. d. LXXV, 152.

- Haraszti Gyula: *A naturalista regényről*. e. LII, 297.
- Harasztné, Récsi J.: *Tündérmesék*. r. LXXIII, 154.
- Hatszáz magyar nemzeti dal*. XXXVII, 150.
- Hatton, Jos.: *Journalistic London*. r. XXXVII, 145.
- Hausrath, Adolf: *Arnold von Brescia*. d. LXXI, 147.
- Havas Rezső: *Ritter Károly összehasonlító földrajza*. s. XXXIII, 173.
- Hegyesi Márton: *Biharvármegye 1848—1849-ben*. ó. XLV, 155.
- Hegyfoky Kapos: *A májushavi meteorológiai viszonyok Magyarországon*. Ismerteti Lengyel István. XLVIII, 152.
- Hehn, Viktor: *Gedanken über Goethe*. Ismerteti Heinrich Gusztáv. LVII, 313.
- Heksch, Alexander T.: *Die Donau*. Ismerteti Simonyi Jenő. XLVI, 326.
- Hellebrant Árpád: *A m. t. akadémia könyvtárában levő ősnymtatványok*. H. G. — L, 169.
- Heller A.: *Geschichte der Physik*. Ismerteti Csöpey László. XLI, 151.
- Heller, A.: *A fizika története a XIX. században*. LXX, 495.
- Heller A.: *Az időjárás*. I. LX, 469.
- Henne am Rhyn, Otto: *Kulturgeschichte des deutschen Volkes*. rf. XLVI, 334.
- Hensch Árpád: *Az okszerű talajművelés elmélete*. Ismerteti Lengyel István. XLIX, 313.
- Hentaller Lajos: *Görgey mint politikus*. s. LIX, 466.
- Herczeg Ferencz: *Mutamur*. i. LXXI, 315.
- Herczeg Ferencz: *A Gyurkovics leányok*. —h— LXXIV, 468.
- Herman Ottó: *A halgazdaság rövid foglalatja*. s. LVI, 152.
- Herman Ottó: *Az északi madárhegyek tájáról*. L. B. LXXXVI, 145.
- Herman Ottó: *Crescit eundo*. XLVI, 167.
- Herman Ottó: *Szokirodalom—szépírodalom*. LII, 316.
- Herman Ottó: *A tudományos állattan ügye*. XLV, 323.
- Hertzka, J.: *Freiland*. F. B. LXIII, 153.
- Hervé, Edouard: *La crise irlandaise depuis la fin du XVIII. siècle jusqu' a nos jours*. d. XLVIII, 159.
- Historiae Hungaricae fontes domestici IV. editio M. Florianus*. k. XLIV, 474.
- Homolka József: *Magyarország térképe*. S. J. LI, 319.
- Höfding, H.: *Psychologie*. y. LVII, 326.
- Hunfalvy, P.: *Neuere Erscheinungen der rumän. Geschichtsschreibung*. s. LI, 141.
- Hunfalvy, P.: *Vámbéry's Ursprung der Magyaren*. Sz. J. XXXV, 315.
- Ibsen: *Die Wildente*. — Rosmersholm. Ismerteti Péterfy Jenő. L, 427.
- Ida néni: *Gyermekmesék*. Cs. J. LVII, 169.
- Igmándy Mihály: *Magyar szellemi élet*. i. LXIX, 156.
- Ignotus: *A slemil keservei*. i. LXIX, 476.
- Ilosvay Lajos: *A chemia alapjai*. Ismerteti Hankó Vilmos. LVIII, 467.
- Imre Sándor: *A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története*. LXVIII, 156.
- Inkey Béla: *Nagy-Ág földtani és bányászati viszonyai*. T—s. XLV, 314.
- Irodalomtörténeti emlékek*. I. —I. XLVIII, 146.
- Irodalomtörténeti közlemények, szerk. Balagi Aladár*. I. füz. K. LXVI, 302.
- Isaacsohn, S. v.: *Das preussische Beamtenthum unter Friedrich Wilhelm I. B.* H. XLII, 170.
- Iványi István: *Szabadka története*. S. LII, 141.
- Iványi Ödön: *A püspök atyjaisága*. nl. LXVI, 318.
- Jakab Elek: *Kolozsvár története*. II—III. r. a. LIX, 483.
- Jancsó Benedek: *Középiskolánk reformja*. sz. LXX, 166.
- Janet, Paul: *A politikai tudomány története*. b.— LXIX, 309. — D. E. LXXIV, 300.
- Janssen, H.: *Mährchen und Sagen des Ehtnischen Volkes*. V. B. LVIII, 153.
- Jekelfalussy József: *Magyarország malomipara*. lg. XLV, 471.
- Jekelfalussy J. és Vargha Gy.: *Közzgazdasági és statisztikai évkönyv*. Új folyam, I. köt. Ismerteti Fenyvessy Adolf. LVII, 159. — III—IV. évf. x. y. LXIII, 468.
- Jellinek Arthur: *A mentelmi jog*. J. B. LXV, 153.
- Jeszzenszky Béla B.: *A társországok közjogi viszonya a magyar államhoz*. LVIII, 479.
- Jókai Mór: *Negyven év viszhangja*. p. XXXVII, 310.
- Jókai Mór: *Szeretve mind a vérpadig*. d. XXXVIII, 456.
- Jókai Mór: *A löcsei fehérasszony*. v. XLI, 305.
- Jókai Mór: *A három márványfej*. Br. LV, 142.
- Jókai Mór: *A tengerszemű hölgy*. i. LXVII, 474.
- Jókai Mór: *Négy elbeszélés*. m. LXXIII, 151.
- Jó könyvek*. i. XXXV, 472.
- Jones, W. H. et Kropf, L. L.: *The folktales of the magyars*. —rn— LXXIII, 473.
- Journal of the Gypsy Society*. H. A. LVII, 322.
- József főherceg: *Czigány nyelvtan*. H. A. LV, 306.

- Judges, E. A.: *The liberal year book*. B. J. LIX, 491.
- Justh Zsigmond: *Káprázatok*. e. LII, 153.
- Kabos Ede: *Koldusok*. I. LXXV, 475.
- Kacziány Géza: *Alisz. Regény*. f. XLII, 490.
- Kalidasa: *Sakuntala*. Ford. Fiók K. X. LV, 464.
- Kármán M.: *Beispiel eines rationellen Lehrplans für Gymnasien*. I. LX, 473.
- Kautz Gy.: *A nemzetgazdaságtan rendszere*. F. B. LXIV, 321.
- Kazár Emil: *Lég és föld*. Z. LVI, 145.
- Kazinczy F. levelezése. *Kiadta Váczy János*. I. m.—LXV, 465.—II. n. LXVII, 463.—III. n. LXXV, 291.
- Keglevich Béla gr.: *A beteg parlament*. I. LXVIII, 492.
- Kemény Ferencz: *Az egységes középiskola és nemzeti kulturánk*. s. LXXIII, 314.
- Kemény Lajos, ifj.: *A reformatio Kassán*. V.—LXIX, 473.
- Kemény Zsigmond: *Élet és irodalom*. a. XXXVI, 478.
- Kemény Zsigmond: *Zord idők*. d. XXXVI, 459.
- Kemény Zsigmond: *Ködképek a kedély láthatárán*. d. XLIX, 150.
- Kemény Zsigmond *összes beszélei*. r. LXXIII, 303.
- Keményffy Dániel: *Történelmi tanulmányok*. H. K. LXXII, 476.
- Kenedi Géza: *A Quarnero, Fiume és Abbazia*. s. XL, 325.
- Képes ABC magyar fiúk, magyar lányok számára. ij. LX, 477.
- Kereskedelemügyi miniszter, 1889. évi működéséről szóló jelentése. LXV, 149.—1890. jelentés. T. N. LXIX, 144.—1891. jelentés. T. N. LXXXIII, 305.
- Két norvég dráma. (Ibsen H.: *Die Wildente*. Rosmersholm.) Ismerteti Péterfy Jenő. L, 427.
- Kicsi babák piczi képes verses könyve. ij. LX, 477.
- Király Pál: *Apulum*. Ismerteti Téglás Gábor. LXVI, 309.
- Király Pál: *Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacia Sarmizegetusa metropolis*. r. LXX, 348.
- Kirándulók zsebkönyve. y. LV, 156.
- Kiss József: *Költőnemek*. rt. XXXV, 147.
- Kiss József: *Mese a varrógépről*. I. XL, 488.
- Kiss József: *Ünnepnapok*. m—s. LVI, 308.
- Klamarik János: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete*. —sz —ly. LXXIV, 137.
- Klapka György: *A Budapesti Szemle szerkesztőjének*. XL, 336.
- Koch, Max: *Shakespeare*. f. XLIII, 150.
- Kohut, Adolf: *Lustige Geschichten aus dem Tokajerland*. XLII, 493.
- Kollányi Ferencz: *A magyar katolikus alsó papság végrendelkezési joga*. J. B. LXV, 467.
- Koltai Virgil: *Újabb angol költők*. r. LVIII, 309.
- Komjáthy Benedek: *Zenth Pal levelei*. g. XXXVII, 455.
- Koroda Pál: *Alkibiadesz. Tragédia 5 felv.* f. XXXIX, 492.
- Kozma Andor: *A tegnapi és ma*. I. LIX, 303.
- Kozma Andor: *Versek*. z. LXXXIII, 463.
- Kölcsey Ferencz *minden munkái I—X. k.* d. LI, 159. LVIII, 151.
- Körösi Sándor: *Grammatica della lingua ungherese*. p—i. LXXXIII, 309.
- Krohn, Julius: *Kalevalan Toisinnot*. Ismerteti Simonyi Zsigmond. LIX, 140.
- Krones, Fr. v. *Der Jesuitenorden u. seine Rolle im Geschichtsleben Ungarns*. Sz. S. LXXIV, 350.
- Krümmel Ö: *Az oceán*. Ford. Csöpey László. I. LXI, 527.
- Kubinyi Miklós ifj.: *Árva vára*. LXIV, 495.
- Kúnos Ignác: *Anatoliri képek*. Ismerteti Vámbéry Armin. LXVI, 155.
- Kuun, Géza Comes: *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia*. —r—z. LXXXVI, 311.
- Lánczy Gyula: *Történelmi kor- és jellemrajzok*. Ismerteti Pauler Gyula. LXII, 464.
- László Ede Dezső: *Magyarországi anyagok kémiai és mechanikai elemzése*. L. J. XLVIII, 478.
- László Károly: *Napló-Töredékek*. Ism. LI, 153.
- Laube, H.: *Fr. Grillparzer's Lebensgeschichte*. h. XLIV, 150.
- Laurie: *John Amos Comenius*. K. J. LXIII, 470.
- Lendvay Benő: *Huszonöt év Márkusfalva életéből*. G. E. LXVI, 483.
- Lenke Henrik: *Petőfi és a természet*. fg. LXIX, 458.
- Legouvé Ernő: *Leányaink és fiaink*. Ford. Feleki József. n. XLII, 333.
- Legrelle, A.: *Louis XIV et Strassbourg*. L. B. XXXV, 464.
- Lermolieff, Joan.: *Le opere dei maestri italiani nelle gallerie di Monaco, Dresda e Berlino*. x. LV, 151.
- Leroy-Beaulieu: *Le collectivisme*. N. E. XLIII, 316.
- Lettres de Philippe II, à ses filles les Infantes Isabelle et Catherine*. i—r. XL, 491.
- Lipp Vilmos: *A keszthelyi sirmezők*. Ismerteti Téglás Gábor. XLIV, 462.

- Lorenz, O.: *Leopold von Ranke*. fb. LXVIII, 146.
- Low's: *Handbook of the charities of London*. LX, 476.
- Lów Immanuel és Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. r. XLIII, 318.
- Loew, N.: *Magyar songs*. d—r. LIV, 134.
- Lubbock, John: *The pleasures of life*. n. LXV, 157.
- Madách E.: *De tragedie van den mensch*. *Bewerkt door A. S. Wallis*. 1. a. LI, 472.
- Magyar középiskola*. m. LXIII, 317.
- Magyar vagy német színház? Irta II. Kelemen László*. i. LXVII, 318.
- Magyar-zsidó Szemle*. z. XXXVIII, 466.
- Majláth Béla: *Buda-Pest történetének irodalma (1493—1700)*. Ismerteti Hel-lebrant Árpád. XLVIII, 317.
- Makai Emil: *Zsidó költők*. D—d. LXX, 500.
- Maniu, V.: *Zur Geschichtsforschung über die Romänen*. Ismerteti Hunfalvy Pál. XLIV, 471.
- Mans, R.: *Estat de la Perse en 1660*. Ismerteti Kégl Sándor. LXVIII, 331.
- Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. d. a. LIII, 472.
- Marczali Henrik: *A legújabb kor története. 1825—1890*. k. LXII, 475.
- Margitay Dezső: *Megölt lelkek*. z. LVI, 145.
- Margitay Gábor emlékiratai*. H. M. LXXII, 144.
- Mariska Vilmos: *Az államgazdaságtan kézikönyve*. Ismerteti Ballagi Géza. XLV, 141.
- Martha, Constant: *La délicatesse dans l'art*. a. d. XLIII, 310.
- Maurer, Joseph: *Cardinal Leopold Graf Kollonitsch*. Ismerteti Acsády Ignác. LIII, 320.
- Maurovich F.: *A tavak országából*. T. N. LXIX, 155.
- Mazzoni, Guido: *Avviamento allo studio critico della lettere italiane*. —dó. LXXXIII, 153.
- Mérie, Elie: *Les errcurs sociales du temps présent*. XLIII, 315.
- Meyer, R. et Ardant, G.: *La question agraire*. n—e. LI, 148.
- Mézières, A.: *Vie de Mirabeau*. d. LXIX, 154.
- Michalek Manó: *Nala*. Sz. K. XLIX, 155.
- Migerka, F.: *Skizze der Entwicklung der Industrie und des Verkehrs in Oesterreich*. p. LXV, 158.
- Mika Sándor: *Weisz Mihály*. d. LXXXV, 298.
- Mikszáth Kálmán: *A lohinai fű*. *Pécszek*. z. LVI, 145.
- Mikszáth Kálmán: *A beszélő köntös*. z. LX, 151.
- Mikszáth Kálmán: *A galamb a kalitkában*. i. LXXI, 478.
- Mocsány Lajos: *A régi magyar nemes*. Ismerteti Pulszky Ágost. LVII, 307.
- Mocsány Sándor: *Földünk fémdarázsainak magánrajza*. Ismerteti Vámgel Jenő. LXI, 333.
- Mollinari, G.: *Religion*. Ismerteti Bernát István. LXXXIII, 148.
- Montelius, Oscar: *Die Cultur Schwedens*. Ismerteti Lipp Vilmos. XLVI, 329.
- Monumenti antichi, publicati per cura della Reale Accademia dei Lincei*. Ismerteti Zsigány Árpád. LXXVI, 460.
- Moore Tamás: *Lalla Roukh*. *Ford. Lőrinczi Lehr Zsigmond*. d. XXXVII, 458.
- Morley, John: *On the study of literature*. es. k. LIII, 488.
- Morley, John: *On compromise*. T. N. LXIX, 310.
- Mudrony Soma: *Ildeiné leánya*. r. b. LXVIII, 490.
- Müller, Max: *Indien in seiner weltgeschichtlichen Bedeutung*. a. d. XLIV, 454.
- Művészi Ipar. 1885. I—III. sz.* XLV, 311.
- Nagy Ernő: *Magyarország közbjoga*. J. B. LXVI, 306.
- Nagy Mór: *Lenauból*. a. LXXIV, 142.
- K. Nagy Sándor: *Biharország*. s. XLII, 167. — LVI, 472. — II. köt. h. j. XLIII, 470.
- K. Nagy Sándor: *A Székelyföldön és az Al-Dunán*. s. XXXIX, 491.
- K. Nagy Sándor: *A váradi színház története. 1799—1884*. g. XLIV, 468.
- Néhány szó a tanulmányi alapról írt cikket apostropháló szerkesztői megjegyzésekre*. Dr. Apáthy Istvántól. LVI, 479.
- Nemzetgazdasági írók tára*. I. LXV, 313.
- Nemzeti — a — színház műsoráról*. —i. LXXIV, 156.
- Névtelen levelei a szerkesztőhöz*. XXXIV, 475. — XXXV, 138. 317. 460. — XXXVII, 155. 475. — XXXVIII, 156. 316.
- Nogarolae Isotae opera*. Ismerteti Heinrich Gusztáv. LIV, 144.
- Nyilatkozat*. Ifj. Apáthy Istvántól. XLVI, 174.
- Nyílt kérelem*. Szilády Árontól és Szász Károlytól. (Kazinczy F. és Horvát István kéziratai ügyében.) XLV, 159.
- Nyílt levél Báthory Schultz Bodog, régi bajtársamhoz, Esztergomban*. Klapka Györgytől. XL, 331.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz*. Földes Bélától. XLII, 496.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz*. Heller Ágosttól. LXIX, 478.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz*. Lederer Bélától. LXVII, 479.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz*. Pauler Gyulától. LXIX, 449.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz*. Pisztory Mór-tól. XLIV, 154.

- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* Gr. Pongrácz Frigyes-től. XLIV, 478.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* Ráth Zoltán-tól. LXX, 510.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* (Jászai Mari asszony Elektrája.) Spectator, LXV, 318.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* Gr. Szécsen Antaltól. XXXIII, 331.
- Nyílt levél a Budapesti Szemle szerkesztőjéhez.* Szilágyi Sándortól. XLVI, 494.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* Trefort Ágostontól. XXXIII, 333. 478. — L, 305. — LII, 138.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* H. G. XXXIII, 335.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* K. XLV, 158.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* K. G. XLVIII, 479.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* M. B. LIII, 490. — LIV, 156. — LVII, 175. — M. S. LXXI, 154.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* N. P. LIII, 174. 331.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* Régi Bálint. LXIX, 156.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* S . . . y. LXIII, 156.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* Aliquis. LXXVI, 467.
- Nyílt levelek a szerkesztőhöz.* I. Balassa Józseftől. LXIX, 301. — Bartal Antal úrhoz, Finály Henriktől. XXXIX, 311. — Görgey Istvántól. XXXIX, 315. — Grünwald B.-tól. LXIII, 317. — Heltai Ferencz-től. XLIII, 153. — Dr. Salgó Jakabtól. LXII, 317. — Simonyi Zsigmond-tól. LIV, 153. — Reményi Antaltól. LXXV, 315. — Szabó Samutól. LXXV, 312. — Szilágyi Sándortól. (Fontes domesticci ügyében.) XLV, 330. — Szolecányi Hugótól. XLIII, 158. — Timon Ákos-tól. LIX, 154. — Volf Györgytől. LXIX, 301.
- Nyílt levelek a szerkesztőhöz.* Névtelentől. LIII, 490. Egy elégedetlen olvasó. (Vámbéri A. A török faj). XLV, 330. — G. F. LIX, 154.
- Ohnet, G.: *Dernier Amour.* — Utolsó szerelem. Ford. Tóth Béla. Ismerteti Góbi Imre. LXIII, 145.
- Oláh Gyula: *Magyarország közegészségügyi viszonyairól.* G. E. LXIV, 164.
- Ortvay Tivadar: *Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig.* H. J. XXXIII, 330.
- Osváth Albert: *A jó egészség.* G. E. LXVI, 483.
- Otvös Adolf: *Egy pesti Don Juan.* X. — XL, 329.
- Pálffy Albert: *Egy mérnök regénye.* e. XLVII, 487.
- Pálffy Albert: *Esztike kisasszony professzora.* d. XXXIX, 151.
- Pallas nagy lexikona. nyi. LXXIII, 142.
- Palme A. Smythe: *The perfect gentleman.* T. N. LXXIII, 312.
- Panyák Ede: *A magyarországi középisk. programtervezések repertoriuma.* vd. LVI, 478.
- Péch Antal: *Alsó-Magyarország bányaművelésének története.* d. XLII, 335.
- Pesty Frigyes: *Magyarország helynevei.* oo. LIV, 298.
- Petelei: *A fülemile.* z. LVI, 145.
- Petelei István: *Jetti. Képek. Történetek.* — r. LXXVI, 458.
- Petőji-Muzeum, I. 2. füzet. h. LIV, 314.
- Petronii: *Cena Trimalchionis. Übers v. I. Friedländer.* s. LXXII, 149.
- Petz Gedeon: *A magyar hún-monda.* XLIII, 302.
- Pië, J. L.: *Der nationale Kampf gegen das ungar. Staatsrecht.* Xy. XL, 166.
- Platz, B.: *Der Mensch.* h. j. LVI, 312.
- Polner Ödön: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti fejlődésében.* J. B. LXIX, 150.
- Pólya Jakab: *A gazdasági válság.* T. N. LXV, 470.
- Pólya Jakab: *A pesti magyar kereskedelmi bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története.* T. N. LXXI, 313.
- Pompéry János: *Megjegyzések gr. Szécsen Antal megjegyzéseire.* XXXIII, 490.
- Pór Antal: *Ipolyi Arnold élete és munkái vázlata.* Gy. P. XLVII, 329.
- Prém József: *Éljegyzés után. Bertalan szerelme.* I. LI, 474.
- Price, L. L.: *A short history of political economy.* Z. A. LXIX, 319.
- Proels, Johan.: *Scheffel's Leben und Dichten.* h. g. LIII, 195.
- Przevalski harmadik útja Közép-Ázsiába. Oroszból dolg. Csöpey László. s. XXXIX, 481.
- Pukánszky Béla: *Az ó-testamentumi exegeis föladatáról.* K. J. LXXIV, 475.
- Pulszky Ágost: *A jog- és állambölcsészeti alaptanai.* Ismerteti Pauler Gyula. XLII, 479.
- Pulszky, A.: *The theory of law and civil society.* I. LVI, 475.
- Pungnr Gyula: *A magyarországi tücsök félek természetrajza.* Ismerteti Vängel Jenő. LXIX, 467.
- Gr. Ráday Gedeon összes művei. Össze-gyűjtötte Váczy János. t. LXXII, 473.
- Radó Antal: *Versek.* h. r. LIV, 272.
- Radó Vilmos: *Eredeti magyar gyermek-és népmesék.* i—s. LXXIII, 156.
- Radó Vilmos: *Gróf Benyovszky Móricz élete.* Cs. J. LVII, 170.
- Rákosy Victor: *Sipulusz tárczái.* i. LXVI, 314.
- Rambaud, A.: *Oroszország története.* Ford.

- Laukó Albert. Ismerteti Szilágyi Sándor. LXIV, 479.
- Ranke: *Abhandlungen und Versuche*. I—k. LVII, 164.
- Rasmussen en Herald: *Studier over Håfiz*. Ismerteti Kégl Sándor. LXXXVI, 317.
- Reclus, Élisée: *A hegyek története*. Ford. Geőcze Sarolta. I—l. B—t. LXXI, 310.
- Récsey Viktor: *Felolvasások és leírások*. cs. k. LIX, 153.
- Reizner János: *A régi Szeged*. I. h. j. XLIII, 462. — II. köt. s. LV, 319.
- Renan: *Le Judaïsme*. d. XXXVI, 310.
- Renan a zsidókérdésről. k. XXXVI, 159.
- Renan, E.: *Le prêtre de Nemi. Drame philosophique*. a. d. XLV, 478.
- Renan, E.: *Nouvelles études d'histoire religieuse*. rf. XLI, 467.
- Renier, Rodolfo: *Il tipo estetico della donna nel mediovo*. E. K. LII, 303.
- Renner, V.: *Türkische Urkunden den Krieg des Jahres 1683 betreffend*. d. LVIII, 316.
- Rényi Rezső: *Itália költészete a középkorban*. e. l. 471.
- Réthy László: *Magyar stíl*. t. XLII, 320.
- Reuchlin, Johann.: *Komödien. Herausg. v. Hugo Holstein*. Ismerteti Heinrich Gusztáv. LIX, 309.
- Révész Sámuel: *Vasúti szótár*. m. XLII, 329.
- Révy Géza: *A bodrogközi Tiszaszabályozó társulat belcatornázási művei*. y. LI, 156.
- Ribbe, Charles: *Le Play d'après sur correspondance*. XLIII, 313.
- Ribbeck Ottó: *A római költészet kézikönyve*. Ford. Csiky Gergely. s. n. LXX, 347.
- Rigal, Eugène: *Alexander Hardy et le theatre française*. r. LXVII, 467.
- Rogearb: *Képek a francia irodalomból*. r. LVIII, 309.
- Romanus, Doctor: *A mi dekhatalizált egyetemünk*. Cs. F. LV, 477.
- Rosenthal, Eduard: *Die Behörden-Organisation Kaiser Ferdinand's*. I. Ismerteti Acsády Ignác. LI, 307.
- Roszner Ervin br.: *Régi magyar házassági jog*. Ismerteti Pulszky Agost. LII, 148.
- Rudnyánszky Gyula: *Fényben, árnyban*. V. — XLVII, 155.
- Rudolf trónörökös: *Tizenöt nap a Dunán*. Ford. Paszlavszky József. I. m. LXIV, 318.
- Ruskin, John: *The stones of Venice*. T. N. LXXXII, 317.
- Salamon Ferencz: *Magyarország a török hódítás korában*. d. XLVIII. 313.
- Salamon Ferencz: *Irodalmi tanulmányok*. X. LVII, 481.
- Say, Léo: *Les solutions démocratiques*. L. B. L, 478.
- Schack, (A Fr. Graf v.): *Joseph Mazzini und die italtianische Einheit*. d. LXIX, 146.
- Schalek de la Faverie: *Elveszett boldogság*. Ford. Ereky A. x. LI, 154.
- Schenzl Guido: *A m. korona országainak csapadékviszonyai*. h. j. XLIII, 476.
- Scherer, W.: *Poetik*. y. LV, 314.
- Schlauch Lőrincz beszédei. z. LXI, 512.
- Schmidt Sándor: *A drágakövek*. Ismerteti Nagyszigethi Kálmán. LXIV, 491.
- Schöldström, B.: *Harposlag och svärds-klang*. rd—r. LVIII, 471.
- Schrader D.: *Victor Hehn*. h. g. LXX, 507.
- Schrauf K.: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*. td. LXXIV, 154.
- Schreck, Emmy: *Finnische Märchen*. rdr, L, 492.
- Schuchhardt: *Auf Anlass des Volapük*. Ismerteti Katona Lajos. LV, 130.
- Schuchhardt Károly: *Schliemann ásatásai*. Ford. dr. Öreg János. K. LXXI, 308.
- Schumacher, Hermann: *Aus dem modernen Ungarn*. sb. LXVIII, 154.
- Schwartzler Ottó: *Törrényszéki elmekörtani levelek*. r. a. LIII, 158.
- Schwering, Jul.: *Fr. Grillparzer helle-nische Trauerspiele*. h. g. LXXII, 151.
- Schwicker, J. H.: *Geschichte der ungarischen Litteratur*. iy. LIX, 147.
- Sebestyén Gyula: *Az őskor története*. rf. XLI, 146.
- Shakespere színművei. Fordítják többen. Bevezetéssel ellátta Csiky Gergely. br. LXVIII, 329.
- Simon, Jules: *Dieu, Patrie, Liberté*. p. XXXVI, 467.
- Simonyi Jenő: *Idegen népek közt messze földön*. Cs. J. LVII, 168.
- Simonyi Jenő: *A sarkvidéki fölfedezések története*. x. y. LXII, 471.
- Simonyi Jenő: *Válasz Brózik Károlynak*. LXXIV, 314.
- Singer, Ign.: *Simplified grammar of the hungarian language*. Ismerteti Kúnos Ignác. LII, 157.
- Singer Mihály: *Zsidó világ*. br. LXVIII, 159.
- Smith, Adam: *Vizsgálatás a nemzeti ragyonosság természetéről és okairól*. Dr. LXV, 313.
- Stanley, H. M.: *Der Kongo*. Ismerteti ifj. Jankó János. LIV, 309.
- Stauffer, Albrecht: *Hermann Christoph Graf von Ruswurm, kais. Feldmarschall in Türkenkämpfen unter Rudolf II. V. — L, 327.*
- Stierling-Maxwell, W.: *Don Juan of Austria*. Ismerteti Ballagi Aladár. XLI, 309.

- Stourm: *Le budget*. F. B. LXIV, 335.
- Suppan Vilmos: *Paedagogiai jelentés az újfűség testi neveléséről*. LXVII, 138.
- Sum cuique*. (A tudományos állattan ügye.) Válasz Herman O.-nak. Ifj. Apáthy Istvántól. XLV, 481.
- Symon, John A.: *Ben Jonson*. b. LII, 306.
- Szabó József: *Geologia*. Ismerteti Tég-lás Gábor. XXXV, 460.
- Szabolcska Mihály: *Költemények*. 6. s. LXXI, 137.
- Szakirodalom - Szépirodalom*. Herman Ottótól. LII, 316.
- Szász Károly: *Úti tárcza*. x. LXI, 518.
- Szathmári Károly: *Jó könyvek*. I. XXXIII, 325.
- Szathmári Károly: *Balassa Bálint. Legszébb hercegnő*. x. LVI, 145.
- Gr. Széchenyi István levelei: *Kiadta Majláth Béla*. I. x. LX, 303. — III. köt. b. m. LXVII, 309.
- Szegedi Gérg.: *Énekes könyv*. LXXIII, 477.
- Székely Béla: *A párisi életből*. Br. LXIV, 330.
- Székely János: *Miket ne olvassunk!* Ismerteti Imre Sándor. XXXVII, 466.
- Szell Farkas: *Bessenyejy-család története*. d. LXIV, 161.
- Szemák István: *A középiskolai oktatás sikertelenségének okairól*. f. XLVIII, 156.
- Szilágyi Sándor: *Erdélyi országgyűlési emlékek*. XIII. köt. Ismerteti Acsády Ignác. LVI, 463. — XIV. köt. d. LXII, 310.
- Szilágyi Sándor: *Levelek és oklevelek I. Rákóczy György keleti összeköttetéseihez*. Ismerteti Acsády Ignác. LX, 307.
- Szilágyi Sándor: *Magyar történeti életrajzok*. I. rf. XLI, 318.
- Szilágyi Sándor: *Erdély és az éjszakkelti háború*. I. Ismerteti Kvacsa János. LXVI, 145.
- Szinnyei József: *Hazai és külföldi folyóiratok repertoriuma*. II. köt. d. XLII, 176.
- Szinnyei József: *A komáromi magyar színészet története*. g. XLIV, 458.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Ismerteti Váczy János. LXVIII, 482.
- Szinnyei József: *Finn-magyar szótár*. Dkp. XXXVIII, 470.
- Sziury Dénes: *Rajzok*. s. LXXIII, 146.
- Tasáányi Károly: *Válasz Hampel J. cik-kére: Műtörténetünk és az ötvösműtár-latról*. XL, 172.
- Telegdi Miklós kátéjának új kiadása. Ismerteti Simonyi Zsigmond. XLI, 477.
- Telkes Simon: *Aruforgalmunk*. s. XLVII, 150.
- Telkes Simon: *Magyarország mezőgaz-dasági nyerterményeinek behozatala és kirittele*. F. A. XL, 495.
- Ten Brink, B.: *Shakespere*. h. g. LXXVI, 151.
- Tennyson, A.: *Locksley Hall and other poems*. e. LIII, 309.
- Thiemann, Theodor: *Deutsche Kultur u. Litteratur des XVIII. Jahrhunderts im Lichte der zeitgenössischen italieni-schen Kritik*. E. K. L, 174.
- Thierry A.: *Elbeszélések a rómaiak tör-ténetéből az V. században*. Ford. Öreg János. Ismerteti Acsády Ignác. LIII, 481. — L. LXI, 161.
- Timoleon: *Legújabb politikai divat*. Ismerteti Pulszky Ferencz. XXXVII, 463.
- Tiszarölggyi társulat központi bizottságá-nak az 1886. decz. 12. évi közgyűlésé-hez intézett jelentése*. y. LI, 156.
- Tokody Odön: *Az öreg plebánus levelei*. Fr. LI, 149.
- Tokody Odön: *Összeférczelt lapok az öreg plebánus irataiból*. fr. LXVI, 494.
- Tolnai Lajos: *Irodalom*. XLIX, 317.
- Tolnai Lajos: *Dániel pap lesz*. d. XLI, 158.
- Tolnai Lajos: *Csak egy asszony!* m. LXXIII, 151.
- Tolsztój Leo gr.: *Háború és béke*. t. LIV, 141.
- Tóth Mike: *Magyarország ásványai*. Sz. H. XXXVI, 472.
- Török Aurél: *Anthropologiai füzetek*. f. XXXIII, 171.
- Történeti, nép- és földrajzi könyvtár 1—33 köt.* Ismerteti Szamota István. LXVIII, 149.
- Trant, W.: *Trade union, their origin and objects*. T. N. LXXV, 311.
- Trefort Agoston: *Kiseb dolgozatok*. Ismerteti Bekscics Gusztáv. XXXV, 138.
- Trefort Agoston: *Beszédek és levelek*. i. LIV, 502.
- Tucker, W. J.: *Life and society in eastern Europe*. y. XLVI, 484.
- Tudományos — a — állattan ügye*. Her-man Ottótól. XLV, 323.
- Turgeniev: *Briefe (1840—1883.) Aus dem Russischen übersetzt von H. Ruhe*. nb. LII, 477.
- Újhegyi: *Budavar keletkezése és hadtör-téneti múltja*. H. M. LXXIV, 306.
- Útazások könyvtára*. s. XXXIV, 312.
- Válasz Felmeri L. «Válasz»-ára. Pauer Imrétől. LXVII, 149.
- Valbert, G.: *Homme et choses du temps présent*. d. XXXIV, 468.
- Váli Béla: *Az aradi színészet története*. Br. LXI, 167.
- Vámbéry Armin: *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*. s. XLVI, 473.
- Vaszary Kolos: *Adatok az 1825-ki ország-gyűlés történetéhez*. a. XXXVII, 471.
- Vaszary Kolos: *Adatok az 1830-ki ország-gyűlés történetéhez*. ad. XLIII, 479.

- Vautier: *La Hongrie economique.* — Is — LXXVI, 464.
- Vécsey Tamás: *A római jog.* s. I. LVI, 469.
- Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. d. LXXVI, 159.
- Vergilius *Aeneide. Latinul és magyarul.* Barna Ignácztól. n—n. LXIV, 169.
- Verne J.: *Sándor Mátyás. Regény.* Ford. Huszár Imre. Ismerteti Szigetvári Iván. LV, 471.
- Verus: *Száz epigramma.* r. LII, 159.
- Villemain: *Pindar szelleme.* Ford. Csiky Gergely. y. LIV, 150.
- Vlček, J.: *Dejiny literatury slovenskej.* K. J. LXV, 474.
- Walras: *Théorie de la monnaie.* F. B. LIX, 316.
- Walras, Léon: *Éléments d'économie.* y. LXX, 504.
- Weddigen, Otto: *Geschichte der Einwirkungen der deutschen Literatur auf die Literaturen der übrigen Völker der Neuzeit.* Ismerteti Heinrich Gusztáv. XXXIII, 321.
- Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében.* Ismerteti Szilágyi Sándor. XXXIX, 473.
- Wertheimer, E.: *Geschichte Oesterreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts.* d. LXIII, 475.
- Wieland: *Az Abderiták.* Fordította Far-
kas A. Ismerteti Heinrich Gusztáv. XXXIX, 483.
- Wilmanns, W.: *Beiträge zur Geschichte der älteren deutschen Literatur.* H. G. XLVII, 325.
- Wirth, M.: *Geschichte der Handelskrisen.* Ismerteti Nagy Ernő. XXXIII, 481.
- Wirth, M.: *Ernste und frohe Tage.* N. E. XXXIX, 490.
- Wlassics Gyula: *A bűnkíséret és bevégzett bűn cselekvény.* H. LI, 311.
- Wohl Stephanie: *Aranyfűst.* Regény. x. LI, 303.
- Zabel, Eugen: *Gr. A. E. v. Schack. Ein literar. Portrait.* h. XLIII, 472.
- Zádor György levelezése Kazinczy Ferenczcel 1823—1831. a. d. XLIV, 476.
- Zeitschrift für allgemeine Geschichte, Kultur, Literatur u. Kunstgeschichte. VII. füz. LII, 311.
- Zenker, E. V.: *Geschichte der Wiener Journalistik.* d. LXXI, 474.
- Zichy Antal: *Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai és följegyzései.* gn. LXVI, 158.
- Zigány Árpád: *Letteratura ungherese.* — dó. LXXI, 145.
- Zóla, E.: *Débaclé.* gh. LXXII, 478.
- Zrínyi ismeretlen munkája. Közrebocsátja Kanyaró Ferencz. d. LXIII, 311.

